# In de studeervertrekken van de Statenvertalers

*Het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling*

In de studeervertrekken van de Statenvertalers
Het inwendige wordingsproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling


Auteur: D.J. de Kooter

Druk: Pumbo.nl

Dissertatie (tweede versie)
ISBN 9789463452625
NUR 701

Op de portretten op de cover zijn van (v.l.n.r.) Jacobus Rolandus, Antonius Walaeus en Festus Hommius te zien. Onder de portretten is Woudanus' prent van de bibliotheek te Leiden (1610) afgebeeld. Op de achtergrond is de Leidse stadsplattegrond van Blaeu (1652) te zien.

VRIJE UNIVERSITEIT

# In de studeervertrekken van de Statenvertalers

*Het inwendige wordingsproces*
*van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Godgeleerdheid
op dinsdag 9 januari 2018 om 15:45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Dirk-Jan de Kooter

geboren te Ede

promotoren: prof.dr. A.A. den Hollander
prof.dr. L.J. de Vries

# INHOUDSOPGAVE

# Inleiding

Toen de noordelijke Nederlanden zich vrijgevochten hadden van het overheersende Spanje en de financiële middelen in de Gouden Eeuw schier eindeloos schenen, ontstond het ideale klimaat om een groots project op te zetten. Op kosten van de staat zou de gehele Bijbel opnieuw vanuit het Hebreeuws, Aramees en Grieks vertaald worden. Jarenlang trok een zestal predikanten zich hiervoor terug in de studeervertrekken. Leiden werd voor hen als werkplaats gekozen, de stad die toentertijd het brandpunt van de wetenschap van de Republiek vormde. Daar moest de nieuwe Bijbelvertaling dan ook tot stand komen. Te midden van de toenmalige godsdiensttwisten was het immers van groot belang om een gereformeerde Bijbelvertaling te hebben, die met grote precisie en geleerdheid was opgesteld. Dankzij de subsidiëring van de staat kon deze vertaling uiteindelijk in 1637 gepubliceerd worden. Vanwege deze staatssteun zou de Bijbelvertaling later de naam Statenvertaling krijgen.

Sinds de publicatie bleef deze Statenvertaling onophoudelijk een factor in de Nederlandse literatuur, cultuur en samenleving. Vele inwoners van de Nederlanden werden er immers thuis, op school en in de kerk mee geconfronteerd. Niet zelden was de Statenvertaling zelfs het enige boek dat in een huis ter beschikking stond. Met recht kan dan ook gesteld worden dat de Statenvertaling als meest gelezen Nederlands werk niet weg te denken is uit de vaderlandse geschiedenis. Het is daarom niet meer dan redelijk dat de Statenvertaling in de canon van Nederland is opgenomen. Het vormt immers een buitengewoon belangrijk element van het Nederlandse culturele erfgoed. Bovendien wordt het boek tegenwoordig nog door honderdduizenden mensen dagelijks gelezen. In orthodoxe kerken is de Statenvertaling (met een weliswaar gemoderniseerde spelling) namelijk nog steeds de norm.

De zes gereformeerde predikanten hebben hun werk te Leiden dus niet tevergeefs verricht. Maar weinig schrijvers of vertalers kunnen zich immers op zo'n grote lezersschaar verheugen. Ook wordt van weinig boeken zo uitgebreid de ontstaansgeschiedenis beschreven, zoals dat bij de Statenvertaling gebeurd is. Vele artikelen en lijvige werken verschenen immers gedurende de afgelopen eeuwen over de historie van deze Bijbel. Het grote werk van De Bruin over 'De Statenbijbel en zijn voorgangers' is daar een voorbeeld van. Uitgerekend deze auteur merkt op dat er in de geschiedschrijving over de Statenvertaling toch nog een groot hiaat aan te wijzen is:

> Zoo goed als we zijn ingelicht omtrent den uitwendigen ontwikkelingsgang van het groote werk [de Statenvertaling van 1637], zoo slecht zijn we op de hoogte van zijn inwendige geschiedenis. Het materiaal voor het onderzoek ligt opgetast; er wordt slechts gewacht op iemand, die zich zal aangorden tot de aantrekkelijke taak, het innerlijk wordingsproces van onzen volksbijbel te schetsen. De eerste vraag, waarop de onderzoeker stuit, is: hoe hebben de overzetters gearbeid en van welke hulpmiddelen hebben zij zich bediend?[1]

Al in 1937 deed De Bruin deze oproep voor nieuw onderzoek naar de Statenvertaling van 1637. In zijn overzichtswerk over de wording van dit in de Nederlanden veel gelezen boek miste hij namelijk het antwoord op één cruciale vraag. Zoals uit het bovenstaande blijkt, was voor hem nog redelijk onduidelijk hoe de Statenvertalers in hun studeervertrekken te werk waren gegaan.

---

[1] C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937), 293.

Tegelijk had hij de archiefstukken gezien, die hem hierover de informatie konden verschaffen. Er moest slechts nog een onderzoeker komen, die zich erover zou buigen.

Na de oproep van De Bruin bleef het decennialang zo goed als stil. Ondanks dat de Statenvertaling zo'n grote factor was geweest in de Nederlandse cultuur en geschiedenis, bleef de wijze waarop deze Bijbel in de studeerkamers opgesteld werd, lange tijd in nevelen gehuld. De Statenvertaling werd wel in talloze gewijzigde en herziene edities op de markt gebracht, maar wat per vertaalkeuze de exacte motieven van de Statenvertalers waren, bleef onbekend. Pas in 1998 kwam namelijk het eerste grote onderzoek naar het daadwerkelijke vertaalproces in de handel. Verdegaal publiceerde toen zijn proefschrift over de vertaalwijze bij het Bijbelboek Job.[2] Momenteel is de draad van dit onderzoek weer opgepakt door Kees Jan van Linden, die een promotieonderzoek verricht naar de wording van het Oude Testament in de Statenvertaling. De vertaling van het Nieuwe Testament is op die manier nog onaangeroerd blijven liggen. Deze studie is bedoeld om daar verandering in aan te brengen. De inwendige wordingsgeschiedenis van het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 zal hier dan ook het studieobject vormen. De kijker wordt daarbij vooral gericht op de hoofdtekst van de vertaling. De bijbehorende kanttekeningen en de andere delen van de paratekst worden hooguit ter bestudering van de broodtekst behandeld.

Het onderzoek naar deze thematiek vormt een nieuw project. De archiefstukken van de nieuwtestamentische vertalers zijn namelijk nog nauwelijks bestudeerd. Verder zijn hulpdisciplines als de taalkunde en de vertaalwetenschap nog maar weinig in het onderzoek naar de geschiedenis van de Statenvertaling betrokken. Ook kan pas recent gebruik gemaakt worden van digitaliseringsprojecten rond oude Bijbels, waardoor het systematisch doorzoeken van onder meer de Statenvertaling van 1637 mogelijk is geworden. Nieuwe wegen van onderzoek liggen dus open om het Nieuwe Testament van de Statenbijbel te onderzoeken.

Voor een studie in de godgeleerdheid is de vertaling van het hele Nieuwe Testament een groot corpus, terwijl dit voor de vertaalwetenschap een redelijk bescheiden corpus is. Aangezien deze studie ten diepste historisch van aard is, heeft het corpus toch de gewenste omvang. Alles wat in de werkjaren van de nieuwtestamentische Statenvertalers zich heeft afgespeeld, is hiermee namelijk op coherente wijze te onderzoeken. Wanneer bijvoorbeeld alleen de Efezebrief onderzocht zou worden, zouden minstens drie verschillende momenten in het vertaalproces bestudeerd moeten worden zonder dat de samenhang in het verloop van het vertaalproces helder is. Een eerste onderzoek in dit onontgonnen terrein zal daar eerst duidelijkheid over moeten scheppen.

De focus van dit onderzoek is dan ook het vinden van wetmatigheden, die voor de vertaalwijze van het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling geldend zijn. Het uiteindelijke doel van deze studie is namelijk het vaststellen van een systeem van factoren en regelmatigheden, waarmee specifieke vertaalkeuzes in de Statenvertaling van 1637 op een valide wijze verklaard kunnen worden. De teksten die tot op heden geschreven zijn om vertaalkeuzes van de Statenvertalers te duiden, zijn namelijk soms vrij *ad hoc* in hun wijze van verklaren of beschrijven een vermeend patroon op basis van een niet systematisch genomen steekproef.[3] De grote lijnen in het vertaalproces zijn immers nog niet grondig onderzocht. Bij

---

[2] C.M.L. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job* (Tilburg 1998).

[3] Deze willekeur in het ordenen en duiden van vertaalkeuzes is te zien bij onder meer Grosheide en Heinsius. F.W. Grosheide, 'De theologie der Statenvertalers', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 120-143; J. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 145-180. Heinsius beargumenteert bijvoorbeeld aan de hand van een zeer willekeurige reeks teksten dat de

het verklaren van één specifieke vertaalkeuze wordt daardoor soms alleen maar gekeken naar de passage waarin deze vertaalkeuze gemaakt wordt, terwijl in andere gevallen nogal willekeurig teksten met een overeenkomend verschijnsel bij elkaar worden gezet. De stap om een vertaalkeuze systematisch te verklaren aan de hand van de patronen die in het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling te zien zijn, kan immers nog maar moeilijk gezet worden. Deze studie is dan ook bedoeld om dergelijke, herhaaldelijk voorkomende verschijnselen in het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling in kaart te brengen om aan de hand daarvan uiteindelijk specifieke vertaalkeuzes te kunnen duiden. Per hoofdstuk zal hiertoe een verklaringsdomein behandeld worden.

In het eerste hoofdstuk zal de kerkgeschiedkundige kant van de Statenvertaling beschreven worden. Hierbij wordt ook de historiografie besproken om de huidige stand van het onderzoek weer te geven. Verder zal geschetst worden hoe de Statenvertaling na een periode van twintig jaar steeds vaster verankerd raakte in de Nederlandse cultuur om uiteindelijk vanaf de negentiende eeuw steeds meer tot onderwerp van discussie te worden.

Daarna zullen in het tweede hoofdstuk de orthografische aspecten van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling bestudeerd worden. De Statenvertalers hadden namelijk spellingsvoorschriften voor zichzelf geformuleerd, waar zij zich in praktijk maar beperkt aan hielden. Dat neemt echter niet weg dat de Statenvertaling van 1637 qua spelling consistenter was dan haar voorgangers.

Vervolgens worden in het derde hoofdstuk de archiefstukken geanalyseerd, die de Statenvertaler Jacobus Rolandus nagelaten heeft.[4] Hierbij zal blijken dat de standaardbeschrijving over het vertaalproces zich maar moeilijk laat rijmen met de opbouw van de originele historische documenten van Rolandus. Volgens de huidige geschiedschrijving schreef elk van de nieuwtestamentische Statenvertalers een eigen vertaalconcept, die vervolgens in een gezamenlijk beraad tot één vertaling gesmeed werd. Aan de hand van de vertaaldocumenten van Rolandus zal betoogd worden dat dit beeld beter vervangen kan worden door het idee dat de Statenvertalers bij het Nieuwe Testament successievelijk elk een eigen taak verrichten. Rolandus stelde de eerste vertaling op, die daarna door Antonius Walaeus op vertaalkundig vlak verbeterd werd. In een later stadium controleerde Festus Hommius de kwaliteit van de spelling en de formulering.

Doorgaand op deze reconstructie van het vertaalproces wordt in het vierde hoofdstuk bepaald hoe Rolandus zich verhield tot zijn collega Walaeus. Beide vertalers streefden er namelijk naar om hun brontekst zo letterlijk mogelijk te vertalen. Bij elk van beide vertalers kreeg dit (aanvankelijk) echter een verschillende uitwerking. Rolandus wilde de grondtekst namelijk zo concordant mogelijk overzetten, terwijl Walaeus zich liever focuste op een weergave van de fijnste details binnen de grondwoorden. Geleidelijk aan nam Rolandus de focus van Walaeus over. Walaeus was namelijk de geleerde begeleider, onder wiens supervisie Rolandus een eerste vertaalconcept opstelde.

In het vijfde hoofdstuk wordt de lens vervolgens weer uitgezoomd om de uiteindelijk gedrukte vertaling als geheel taalkundig te analyseren. Dan zal worden bezien welke vorm van letterlijk vertalen in de uiteindelijke Statenvertaling van 1637 het meest de overhand gekregen heeft. Gezien Walaeus' prominente rol in het vertaalproces is het niet verwonderlijk dat morfologisch vertalen (het streven naar de weergave van de kleinste elementen in de Griekse woorden) het meest leidende vertaalprincipe in de Statenvertaling zal blijken te zijn.

---

Statenvertalers 'een taal wilden bezigen die op de hoogte van hun tijd stond'. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 156 en 157.

[4] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

Het zesde hoofdstuk is bedoeld om vast te stellen welke boeken voor het opstellen van deze vertaling van belang zijn geweest. Opvallend is hierbij dat de vertalers bij hun arbeid vooral andere, reeds bestaande Bijbelvertalingen frequent als bron gebruikten. Woordenboeken en concordanties namen zij maar incidenteel ter hand.

De theologische kant van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling wordt vervolgens in het zevende hoofdstuk uitgediept. De plaatsen waar het gereformeerde karakter van de Statenvertaling het meest tot uiting komt, zullen hierbij geanalyseerd worden. Een neutrale Bijbelvertaling kon de Statenvertaling immers allerminst heten. Niet alleen in de kanttekeningen, maar ook in de vertaling zelf komt de gereformeerde leer tot uitdrukking. Wanneer de Statenvertaling namelijk met katholieke Bijbelvertalingen vergeleken wordt, blijkt hoezeer de Statenvertalers ervan uitgingen dat het voor een mens onmogelijk is om enige bijdrage te leveren aan zijn eigen zaligheid.

Als laatste zal in het achtste en negende hoofdstuk het verloop van het vertaalproject als geheel chronologisch ontrafeld worden. In het achtste hoofdstuk zal betoogd worden dat Rolandus vanaf Mattheüs 1 de rol van eerste vertaler gehad heeft, een rol die hij (met uitzondering van enkele hoofdstukken aan het begin van het Lukasevangelie) tot en met Openbaring 22 vervulde. Halverwege 1629 werd deze vertaling afgerond. Rond deze tijd begon een nieuwe fase in het vertaalproject. De Statenvertalers gingen namelijk de vertaling opnieuw noteren om er lijvige kanttekeningen aan toe te voegen. Gedurende deze fase werd geleidelijk aan steeds meer afgeweken van Rolandus' oorspronkelijke conceptvertaling. Zeker toen Rolandus stierf werd zijn vertaling meer en meer losgelaten. Nog vrijer werd de omgang met zijn eerste vertaling bij de laatste Bijbelboeken van het Nieuwe Testament. Door tijdnood moesten de oudtestamentische vertalers daar namelijk te hulp komen. In het achtste hoofdstuk zal op tal van manieren beargumenteerd worden dat zij de kanttekeningen bij Judas en Openbaring hoogstwaarschijnlijk opgesteld hebben.

Tenslotte zal in het negende hoofdstuk getoond worden hoe gering de rol van de revisoren was bij de totstandkoming van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Hun verbeteringsvoorstellen werden namelijk maar beperkt doorgevoerd en hun bijdrage bestond vooral uit zaken als aanvullingen bij onvertaald gebleven woorden. Door de lange tijdspanne tussen de Synode van Dordrecht en het revisorenberaad in 1634 en 1635 had zich namelijk een omkering in de verhoudingen voorgedaan. De oorspronkelijk aangewezen revisoren waren vertalers geworden, terwijl de revisoren zelf niet door de Synode van Dordrecht aangewezen waren. Daardoor konden de overzieners niet het laatste woord hebben in de slotfase van het vertaalproces. De Statenvertalers zelf namen namelijk de uiteindelijke beslissing over hoe hun tekst eruit kwam te zien.

De tijd is rijp voor dit qua thematiek uiteenlopende onderzoek. Drie nieuwe bronnen staan huidige onderzoekers namelijk ter beschikking, die hun arsenaal aanzienlijk verbreed hebben. In de eerste plaats betreft dit de literatuur met vertaalkundige inzichten. Sinds de Tweede Wereldoorlog reikt de (Bijbel)vertaalwetenschap namelijk ideeën en begrippen aan, die buitengewoon nuttig zijn voor het ordenen van de vertaalkeuzes van de Statenvertalers. Dankzij de Collectie Rolandus (of de genoemde reeks van archiefstukken van Rolandus) kunnen deze vertaalkeuzes ook in hun precisie gekend worden. Pas vanaf 1960 is dit waardevolle document in de archieven terecht gekomen, zodat onderzoekers pas sindsdien hier dankbaar gebruik van kunnen gaan maken. Als laatste is het voor hen sinds kort ook mogelijk om de uiteindelijk gedrukte Statenvertaling uit 1637 systematisch te onderzoeken. Vrij recent zijn namelijk diverse vroegmoderne Bijbelvertalingen door vrijwilligers gedigitaliseerd, zodat de tekst van de vertaling in vertaalkundig opzicht beter te analyseren is.

Aangezien deze informatiebronnen sterk van aard verschillen en de genoemde hoofdstukken ook een verscheidenheid aan onderwerpen behandelen, zal in deze studie niet één, scherp te omschrijven methode de leidraad vormen. Elk vraagstuk vraagt namelijk om een eigen benadering. Per hoofdstuk zal de methode dan ook verschillen, waarbij telkens gezocht wordt naar een onderzoekswijze die de informatie uit de beschikbare bronnen op een systematische wijze benut. Daarbij zal regelmatig kwantitatief onderzoek aangewend worden om middels beargumenteerde steekproeven tot redelijk objectieve uitspraken te komen en om subjectieve uitspraken te vermijden, die uit de impressie van een bewust (ten behoeve van de argumentatie) gekozen citaat voort kunnen vloeien. Verder worden ideeën en concepten uit tal van disciplines gebruikt om recht te doen aan de vele facetten van de vertaalpraktijk bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Om een dergelijke interdisciplinaire onderneming niet te laten verzanden in een waaier van beschrijvingen over voor deze studie minder belangrijke onderwerpen, blijft de focus liggen op de genoemde vraag naar hoe vertaalkeuzes van de nieuwtestamentische Statenvertalers op een geldige wijze te verklaren zijn.

Deze brede onderzoeksaanpak doet deze studie sterk verschillen van vele andere werken over de Statenvertaling. In de geschiedschrijving van de Statenbijbel vormt de analyse van historische bronnen veelal het eindpunt van het onderzoek. Citaten uit bijvoorbeeld brieven of synodeverslagen worden bij een dergelijke werkwijze in een publicatie opgenomen zonder zich te wagen aan de vraag hoe het gebruikte citaat zich verhoudt tot het uit de autografen te herleiden vertaalproces. In deze studie vormen historische bronnen juist het vertrekpunt om de vraag te beantwoorden hoe die bronnen ingepast kunnen worden in (of hoe zij zich verhouden tot) de reconstructie van de proefversies van de Statenvertaling. Bij die reconstructie ontstaan bovendien vragen, die in de huidige literatuur geen rol spelen. In het achtste hoofdstuk wordt bijvoorbeeld beschreven wie aan het slot van de tweede fase (van het vaststellen van de vertaling en het opstellen van de kanttekeningen) als vertalers optraden. Over die kwestie is in de bestaande literatuur geen informatie te vinden, want van het bestaan van een zo te omschrijven tweede fase van het vertaalproces zijn de auteurs zich veelal niet bewust. De thematiek van deze studie raakt dan ook maar op een beperkt aantal punten aan hetgeen in de geschiedschrijving verhandeld wordt. Wat tot op heden beschreven is, zal echter wel bruikbaar zijn als basis voor het hier te beschrijven onderzoek. Historische bronnen vormen immers een belangrijke sleutel om de opbouw van de conceptversies van de Statenvertaling te doorgronden.

De weg voor het onderzoek ligt open. Stap voor stap zal hier uit de doeken gedaan worden wat de vruchten ervan zijn. Vooraf wil ik nog wel enkele mensen en instanties bedanken voor hun hulp. Allereerst heb ik veel gehad aan de positieve feedback van mijn begeleiders, die me steeds verder hebben geholpen. Ook bedank ik de Gereformeerde Bijbelstichting in Leerdam voor hun gastvrije ontvangst, waarbij hun bibliotheek en tentoonstelling van waarde bleken te zijn. Niet in de laatste plaats wil ik het Utrechts Archief bedanken voor hun hulp. De daar geboden service en mogelijkheden waren onmisbaar voor het hier gedane onderzoek.

# 1. Historische context

Ter inbedding van de in de inleiding voorgestelde studie zal hier de geschiedenis van de Statenvertaling geschetst worden, zoals deze zich buiten de Leidse studeerkamers heeft afgespeeld. Het gaat bij deze historie dus niet om de tekstinhoudelijke totstandkoming van de Statenbijbel, maar veeleer om de vraag hoe deze vertaling als geheel gerealiseerd werd. Thema's als de kerkelijke besluitvorming, de financiering door de Staten-Generaal en de ontvangst van de Statenvertaling horen bij deze geschiedschrijving. Vragen over waarom één specifieke Bijbeltekst door de Statenvertalers op een bepaalde manier vertaald is, blijven daarbij buiten beschouwing. Daarom wordt deze thematiek door De Bruin ook wel de uitwendige geschiedenis van de Statenvertaling genoemd.[5] Die kant van de historie van de Statenvertaling staat tegenover de inwendige geschiedenis, waarbinnen vertaalkeuzes juist het onderwerp van studie zijn.

In dit inleidende hoofdstuk zal deze uitwendige geschiedenis beknopt besproken worden. Het doel is dus niet om een volledig overzicht hiervan te geven, want hierover zijn al voldoende werken geschreven.[6] Belangrijk is wel om datgene hieruit te vermelden, wat relevant is voor de vertaalpraktijk. Zo is het bij de weergave van de voorgeschiedenis van de Statenbijbel onder meer van belang welke vertalingen een waarschuwend voorbeeld voor de Statenvertalers vormden. Bij de beschrijving van de uitwendige geschiedenis ten aanzien van de synodale besluiten ligt vervolgens de focus op de beslissingen, die betrekking hebben op de vertaalkeuzes. Daarna zal chronologisch de receptie en bestudering van de Statenvertaling behandeld worden. Tenslotte zullen enkele resterende onderwerpen uitgewerkt worden, die relevant zijn voor de uitwendige geschiedenis van de Statenvertaling. Te denken valt dan aan het ontwikkelingsniveau van de Nederlandse bevolking, het verloop van de Tachtigjarige Oorlog (of de Nederlandse Opstand) en de biografische achtergrond van de nieuwtestamentische Statenvertalers.

## *Voorgeschiedenis*

De vertaalkeuzes en werkwijze van de Statenvertalers dienen mede begrepen te worden in het licht van hetgeen voorafging aan hun werkzaamheden. Deze voorgeschiedenis begint bij het verschijnen van het belangrijkste voorbeeld van een protestantse Bijbelvertaling, namelijk de Lutherbijbel. Vanaf dan zet zich ook in de Nederlanden een proces in gang, waarbij tal van vertalingen of eerste aanzetten daartoe verschijnen. De totstandkoming van de vertalingen toonde tevens welke hindernissen op het pad konden komen bij het vervaardigen van een nieuwe vertaling. Uit deze ontstaansgeschiedenissen werden lessen getrokken toen de leden van de Synode van Dordrecht in 1618 besloten dat er een nieuwe Bijbelvertaling – die later vanwege

---

[5] De Bruin, *De Statenbijbel*, 293.

[6] Dit betreft onder meer de boeken van Nauta, De Bruin, Peelen en Van der Haar. D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937); De Bruin, *De Statenbijbel*, 250-329; G.J. Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk. De Statenvertaling van 1637* (Haarlem 1987); J. van der Haar en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987).

de overheidsfinanciering Statenvertaling zou gaan heten – gemaakt moest worden.[7] Deze lessen met betrekking tot de arbeid rond de Statenvertaling waren van vertaaltechnische en organisatorische aard. De voorgangers van de Statenbijbel waren hierbij inspirerend.

### *Voorgangers*[8]

In 1477 rolde de eerste Nederlandse Bijbel van de drukpers. Deze zogenaamde Delftse Bijbel bevat alleen een weergave van het Oude Testament.[9] In de Bijbeledities van de daaropvolgende decennia verschenen vooral vertalingen van de psalmen, evangeliën en brieven.[10] Deze selectie laat zich verklaren door de liturgische functie van deze Bijbelpassages.[11] Ook Maarten Luther begon bij zijn vertaalwerk met deze delen van de Bijbel.[12] Door zijn voorspoedige vertaalarbeid was vanaf 1522 het Nieuwe Testament van de Lutherbijbel verkrijgbaar, die het jaar daarna al in het Nederlands vertaald werd en sindsdien een stevig stempel zou zetten op de vroegmoderne Nederlandse Bijbelvertalingen.[13] Luthers volledige vertaling van de Bijbel liet nog twaalf jaar op zich wachten en werd vanwege Luthers aversie tegen letterlijk vertalen steeds aangepast om hem doeltaalgerichter te maken.[14]

Vernieuwend aan Luthers werkwijze was dat hij zijn Bijbel direct uit de grondtalen vertaalde. Waar voorheen de tekst van het Oude en Nieuwe Testament doorgegeven werd via het Latijn van de Vulgata (de gezaghebbende Bijbelvertaling van de Katholieke Kerk), kon het Duitstalige lekenpubliek nu met slechts één tussenstap terug naar de grondtekst. Dit ideaal paste zowel binnen de reformatie als binnen het humanisme. De eerstgenoemde ontwikkeling behelsde immers onder meer dat het gewone volk zonder tussenkomst van de kerk zelfstandig de Bijbel tot zich kon nemen, terwijl de stroming van de humanisten het teruggaan naar de (klassieke) bronnen als ideaal hanteerden. Deze neiging, die door Erasmus met de woorden *Ad fontes* (‘naar de bronnen’) aangeduid werd,[15] behelsde een afkeer van de scholastische Bijbelinterpretatie uit de late middeleeuwen en een voorkeur voor het bestuderen van de Hebreeuwse en Griekse grondtekst om daarmee onder meer de vertaalkeuzes van de Vulgata

---

[7] Het idee dat de voorgeschiedenis van de Statenvertaling richtinggevend was voor de regels van de vertaalpraktijk, is te vinden in een tekst van Heteren. A. van Heteren, ‘Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf 1571 tot Nationale Synode van Dordrecht’, in: J. van der Haar en J. de Koning, *‘Niets kan haar glans verdoven’. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 23-37, 36.

[8] Voor een uitvoerige beschrijving van deze geschiedenis van oude Bijbelvertalingen dient te worden gekeken in de studie van De Bruin. De Bruin, *De Statenbijbel*, 106-249.

[9] Deze Bijbel was tevens het eerste Nederlandstalige boek, dat gedrukt werd. De Bruin, *De Statenbijbel* 74; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 31-33; A. van Heteren, ‘Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling’, in: J. van der Haar en J. de Koning, *‘Niets kan haar glans verdoven’. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 9-22, 11.

[10] A.A. den Hollander, ‘Early printed Bibles in the low countries’, in: W. François en A.A. den Hollander, *Infant milk of hardy nourishment. The Bible for lay people and theologians in the early modern period* (Leuven 2009), 51-61, 52 en 53.

[11] Den Hollander, ‘Early printed Bibles in the low countries’, 55-58.

[12] Luther had namelijk al in 1517 werk verricht om de Psalmen te vertalen en in 1521 begon hij bij het Nieuwe Testament vanwege het belang van dit deel van de Bijbel voor de uitleg van de Bijbel als geheel en omdat Grieks gemakkelijker te vertalen zou zijn dan Hebreeuws. De Bruin, *De Statenbijbel*, 115 en 116.

[13] De Bruin, *De Statenbijbel*, 116-118; A.A. den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545* (Nieuwkoop 1997), 15.

[14] De Bruin, *De Statenbijbel*, 118-120.

[15] G.J. van Bork e.a., *Algemeen letterkundig lexicon* (zp 2012); D. Erasmus, *De ratione studii ac legendi interpretandique auctores* (Parijs 1511).

ter discussie te stellen.[16] Zoals paste bij deze doelstelling om bronnenonderzoek te bevorderen, pleitten de bijbelhumanisten voor het vervaardigen van een Bijbelvertaling in de volkstaal, zodat de gewone man in plaats van het voor hem onbevattelijke Latijn aan te horen, kennis kon nemen van de inhoud van de grondtekst.[17]

Een van de eerste stappen om tot een dergelijke volksbijbel te komen, was de Liesveltbijbel,[18] die echter nog niet direct uit de grondtekst overgezet was. De in 1526 uitgegeven editie hiervan was namelijk deels een Nederlandstalige weergave van de Lutherbijbel, deels ontleend aan de Bijbeleditie van Hans van Ruremund en voor een deel vertaald vanuit de Vulgata.[19] Door een dergelijke samenvoeging van bestaand materiaal was het mogelijk om de eerste complete Nederlandstalige Bijbelvertaling op de markt te zetten. Sindsdien liet de drukker Jacob van Liesvelt tot zijn terechtstelling in 1545 geregeld (naast uitgaven van alleen het Nieuwe Testament) volledige Bijbeledities uitkomen.[20] Hiermee was Liesvelt een onderdeel van een netwerk van enkele tientallen Nederlandse Bijbeldrukkers, die onderling samenwerkten en materiaal uitwisselden.[21]

Vijftien jaar na de dood van Liesvelt deed zich opnieuw een belangrijke wending voor in de geschiedenis van Bijbeluitgaven. Een complete Bijbel met versindeling werd gedrukt door Nicolaes Biestkens,[22] waarmee het onderzoekend lezen van de Bijbel vergemakkelijkt werd doordat verwijsteksten eenvoudiger te vinden waren. Deze Biestkensbijbel vond zijn oorsprong in de befaamde vertaling van Luther en was bestemd voor de doopsgezinden.[23] Een gereformeerde Bijbeleditie met typografisch onderscheiden verzen verscheen in 1562. Dit betrof de Deux-Aesbijbel, waarvan het Oude Testament door een revisie van de Liesveltbijbel door de Emdense predikant Van Wingen tot stand kwam. Het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel was dankzij de herzieningswerkzaamheden van Dyrkinus tot stand gebracht.[24] Hij had de door Utenhove gemaakte vertaling van het Nieuwe Testament geredigeerd. De overzetting van Utenhove was uiterst brontekstgetrouw, maar was al snel na het verschijnen in 1556 bij het lezerspubliek in ongenade gevallen.[25] Om concordant te vertalen had Utenhove

---

[16] C. Augustijn, *Erasmus: His life, works, and influence* (Toronto 1995), 67; W. Schwarz, *Principles and problems of Biblical translation* (Londen 1955), 61-63; De Bruin, *De Statenbijbel*, 106 en 107. Meer hierover is te vinden in de paragraaf 'Uitwendige geschiedenis van de totstandkoming van de Statenvertaling'.

[17] W. François, 'The condemnation of vernacular Bible reading by the Parisan theologians', in: W. François en A.A. den Hollander, *Infant milk of hardy nourishment. The Bible for lay people and theologians in the early modern period* (Leuven 2009), 111-139, 112 en 138.

[18] Vanwege de Bijbelteksten op het titelblad van de Liesveltbijbel uit 1526, waarop verwezen wordt naar Deuteronomium 6:6-7 en de oproep om kinderen te onderrichten in de 'woorden die ick [God] u ghebiede', kan gesteld worden dat Liesvelt zich keerde tegen het katholieke antibeleid ten aanzien van Bijbels in de volkstaal. Van Heteren, 'Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling', 12 en 13.

[19] Den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen*, 183-187. Wat betreft het Nieuwe Testament geldt dat de tekst vertaald is uit de Lutherbijbel. Den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen*, 224; W. François, 'De Leuvense theologen en de eerste gedrukte Bijbels in de volkstaal (1522-1533) - Een feitelijk gedoogbeleid?', *Trajecta* 11 (2002), 244-276, 267.

[20] In de jaren 1526, 1532, 1534, 1535 en tweemaal in het jaar 1542 verscheen een complete Bijbeleditie. Den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen*, 33-36; Van Heteren, 'Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling', 14.

[21] Den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen*, 27-126.

[22] F. Dijkema, 'De doopsgezinden en de Statenvertaling', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 86-91, 86 en 87; De Bruin, *De Statenbijbel*, 218.

[23] Dijkema, 'De doopsgezinden en de Statenvertaling', 86; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 37.

[24] Van Heteren, 'Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling', 18 en 19; De Bruin, *De Statenbijbel*, 234 en 235.

[25] Van Heteren, 'Nederlandse Bijbelvertalingen vóór de Statenvertaling', 17 en 18; De Bruin, *De Statenbijbel*, 224.

namelijk een nieuw woord met een adversatieve betekenis willen introduceren in de Nederlandse spraak. Het Grieks kent immers meerdere woorden om een tegenstelling weer te geven, zoals ‘δὲ’ en ‘ἀλλὰ’, terwijl het Nederlands slecht *maar* (of *mer*) als geschikte vertaling voor beiden had. Daarom besloot Utenhove om *aver*, dat veel leek op het Duitse *aber*, als neologisme in te voeren.[26] Goedkeuring van zijn publiek kreeg hij echter niet, want zijn vertaling van het Nieuwe Testament werd mede door deze beslissing de prooi van grote kritiek.[27] Dankzij Dyrkinus, die eveneens een voorstander van brontekstgetrouw vertalen was, kreeg de vertaling een tweede kans door de neologismen eruit te verwijderen. Zo kwam het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel tot stand, die een grote invloed gehad heeft op de tekst van de Statenvertaling. Bij het Nieuwe Testament komt namelijk een groot deel van de tekst in de Statenbijbel woordelijk overeen met de tekst van de Deux-Aesbijbel. Ook waren aan de ontstaansgeschiedenis van deze zestiende-eeuwse vertaling lessen te ontlenen voor de vertaalpraktijk van de Statenvertalers.

### *Vertaaltechnische lessen*

Een belangrijk aandachtspunt werd ontleend aan de geschiedenis van de vertaling van Utenhove. Zijn neologismen en de afkeuring hiervan door de lezers vormden een waarschuwend voorbeeld. De Statenvertalers meden dan ook dergelijke kunstgrepen bij hun weergave van het Nieuwe Testament. Verder kwamen de Statenvertalers hun publiek tegemoet door germanismen te vermijden. De Deux-Aesbijbel stond namelijk dichtbij de Lutherbijbel en bevatte daardoor veel Duits aandoende woorden, die in de Statenvertaling een Nederlandse gedaante dienden te krijgen. Vanuit dit puristische oogpunt werd een woord als *kamp* veranderd in *strijd*.[28]

Ook verschilde de Statenvertaling van de Deux-Aesbijbel in haar verhouding tot de grondtekst. Het Oude Testament van deze voorganger was namelijk niet rechtstreeks in het Nederlands vertaald. Daartegenover stelden de Statenvertalers een vertaling, die direct ‘uyt de oorspronckelijcke talen in onse Nederlandtsche taal getrouwelijck [is] overgeset’.[29] Bij het Nieuwe Testament had Utenhove iets dergelijks reeds verricht, zodat bij dit Bijbeldeel de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling sterk op elkaar lijken.[30]

Deze sterke gelijkenis sloot ook aan bij een wijsheid, die de theoloog Willem Baudartius had uitgedragen in zijn geschrift om tot een betrouwbare Nederlandstalige Bijbel te komen.[31] Daarin raadde de later tot vertaler te benoemen predikant af om een geheel nieuwe vertaling te vervaardigen, die sterk van haar voorgangers zou afwijken. Dit zou immers te veel ergernis bij de volksmassa geven.[32] Bij de Synode van Dordrecht is deze overweging in de besluitvorming

---

[26] De Bruin, *De Statenbijbel*, 232.
[27] Ibidem, 233 en 234.
[28] Onder meer Zwaan schrijft hierover. F.L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst. Grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht* (Groningen 1939), 52 en 53.
[29] Zie voor dit citaat het titelblad van de Statenvertaling uit 1637.
[30] Meer hierover is te vinden in het vijfde hoofdstuk, waarin de Deux-Aesbijbel en de Statenbijbel met elkaar vergeleken worden.
[31] Dit betrof de *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*.
[32] Van Heteren, ‘Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf 1571 tot Nationale Synode van Dordrecht’, 33. Baudartius stelt namelijk in het zesde hoofdstuk van zijn geschrift *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel* dat hij bereid is om de bestaande vertalingen te verbeteren aan de hand van de Piscatorbijbel. J.N. Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de hervorming.* Deel 1 (Kampen 1960), 322.

meegenomen en heeft zijn doorwerking gevonden in de vertaalpraktijk bij het Nieuwe Testament. Het lezerspubliek vormde dus een belangrijke factor bij de vaststelling van de richtlijnen voor de werkwijze van de vertalers. Niet alleen met betrekking tot de bepalingen voor de vertalers had het publiek namelijk invloed, maar door hen werd ook indirect bepaald hoe het vertaalproces georganiseerd werd en wie de rol van vertaler mocht vervullen.[33]

### *Organisatorische lessen*

Bij de Statenvertaling werd er bewust voor gekozen om predikanten aan te stellen als vertaler of revisor. Zij werden geacht dichter bij het volk te staan dan de geleerden, die wellicht een te complexe Bijbelversie zouden afleveren.[34] In praktijk leidde deze gedachte ertoe dat vooral vooraanstaande predikanten de eer te beurt viel om datgene te vervaardigen, wat Nederlands meest gezaghebbende vertaling zou worden. Vanwege hun vermaardheid hadden deze dominees ook grote steden als thuisbasis, want in de zeventiende eeuw waren prominente voorgangers vooral daar te vinden. Hun loopbaan waren de Statenvertalers dus begonnen in kleine, achteraf gelegen plaatsen, waarvandaan zij tot steden van steeds grotere omvang opklommen.[35] Hun prominentie ging dus gepaard met de omstandigheid dat zij in de laatste periode van hun ambtelijke arbeid voornamelijk de leden van de elite uit de stad ontmoet zullen hebben. Het publiek, dat de Statenvertalers dus voor ogen gehad hebben, bestond dus duidelijk niet uit de arme Drentse boeren of de bewoners van de Gelderse zandgronden, maar eerder uit de rijke kooplui van de Amsterdamse binnenstad.

Een tweede eigenschap van de gekozen stadspredikanten was dat zij strikte aanhangers waren van het contraremonstrantisme, wat belangrijk gevonden werd in de kerkelijke twist rond de Synode van Dordrecht.[36] De dominees werden immers door de leden van de Synode van Dordrecht in staat geacht om het door hen gehate remonstrantisme te bestrijden.[37] Deze strijd zouden de Statenvertalers vervolgens niet alleen door middel van het opstellen van polemische kanttekeningen kunnen voeren,[38] maar zij konden daartoe ook in de vertaling woorden toevoegen naar het voorbeeld van het ‘alleine’ van Luther. Deze reformator had namelijk bij het vertalen van Romeinen 3:28 dit Duitse woordje toegevoegd. Die vertaalkeuze sloot aan bij

---

[33] Voor het sociologische aspect van de vertaalwetenschap komt steeds meer aandacht. M. Wolf, ‘Naar een sociologie van het vertalen’, in: T. Naaijkens e.a., *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap* (Nijmegen 2004), 389-404.

[34] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 39.

[35] De Statenvertaler Walaeus begon bijvoorbeeld in 1602 in Koudekerke als predikant om drie jaar later naar Middelburg te gaan. Tenslotte werd hij in 1619 hoogleraar te Leiden. Ook Hommius eindigde in deze stad eer hij als vertaler aan de slag ging. Hij was namelijk in 1602 vanuit Dokkum hiernaartoe getrokken. Tenslotte had ook Rolandus een grote stad als laatste standplaats. Hij diende namelijk achtereenvolgens de gemeenten Wiesloch-Germersheim (vanaf 1587), Delft (vanaf 1598), Frankenthal (vanaf 1598) en Amsterdam (vanaf 1603). J. van der Haar e.a., *Het blijvende Woord: Plaatsen waar, en predikanten door wie dit Woord is verkondigd* (Dordrecht 1985), 107, 175 en 239.

[36] In de Acta van de Synode staat namelijk dat de vertalers ‘ook met godzaligheid begaafd’ dienden te zijn. Zie de tiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

[37] Volgens Peelen was de overheid vanwege deze doelstelling terughoudend in het verstrekken van geld voor de vertaalarbeid, doordat zij vreesden voor nieuwe theologische problemen tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 25.

[38] Er zijn namelijk kanttekeningen met leerstellige uitingen, die duidelijk gericht zijn tegen het remonstrantisme. Een voorbeeld hiervan is te vinden in kanttekening 66 bij 1 Petrus 1, waarin de leer van de afval der heiligen impliciet bestreden wordt. Deze tekst is namelijk ook terug te vinden in de Dordtse Leerregels. Dordtse Leerregels, 5.8 (van de tegenwerpingen). In dit belijdenisartikel wordt het remonstrantse idee bestreden dat een mens voortdurend opnieuw wedergeboren wordt na zijn vorige wedergeboorte verloren te hebben.

zijn theologische opvatting, want zo kwam er namelijk te staan dat de mens 'alleine durch Glauben' gerechtvaardigd werd. Een dergelijke vertaling paste bij Luthers grondgedachte dat een gelovige niet door zijn eigen inspanningen, maar slechts door geloof en genade toegang tot de hemel verkrijgt. Het *sola fide* kwam door Luthers vertaalkeuze dus tot zijn recht.

De Statenvertalers deden iets vergelijkbaars. In Romeinen 9:11, waarin het gaat over Gods verkiezing, werd bijvoorbeeld het morfeem 'vast-' ingevoegd, waarmee de Statenvertalers zich lijken te positioneren tegenover de arminiaanse leer over de afval der heiligen.[39] Dat 'het voornemen Godts' of het Goddelijk besluit wie ten hemel mag ingaan 'vast' blijft en onveranderlijk is, wilden de Statenvertalers immers benadrukken daar zij in tegenstelling tot de remonstranten geloofden dat God een eenmaal bekeerd mens nooit meer laat vallen. Op deze wijze nam de Statenvertaling stelling in en werd daarmee tevens onderdeel van de zeventiende-eeuwse polemiek.[40]

Vanwege de spanning tussen het remonstrantisme en het contraremonstrantisme hadden de Statenvertalers een grote gedrevenheid. Het afronden van het grote vertaalproject zou echter ondanks hun sterke motivatie moeilijk zijn. De voorgeschiedenis van de Statenvertaling had immers getoond dat het voltooien van een vertaalproject geen sinecure was. Rond 1600 waren namelijk diverse vertaalprojecten wel met grote passie begonnen, maar ze werden nooit afgerond. De oorzaak van het voortijdig stoppen met de vertaalarbeid was niet alleen een aantal sterfgevallen, maar ook het tijdsgebrek van de vertalers. Marnix van Sint Aldegonde en Helmichius (wiens werk gecontroleerd zou worden door Cornelisz) waren hierbij beruchte voorbeelden. Aan hen was in respectievelijk 1594 en 1600 door de staat en door kerkelijke vergaderingen de opdracht gegeven om een nieuwe Bijbelvertaling te vervaardigen, maar doordat zij (vrijwel) al hun verplichtingen behielden en zich slechts daarnaast op hun vertaalarbeid moesten richten, kwamen hun projecten nooit ten einde.[41] Om het project van de Statenvertaling niet op eenzelfde wijze te laten stranden, werden de vertalers vrijgesteld van hun ambtelijke taken, wat hun kerkenraden soms slechts schoorvoetend toestonden.[42]

Met betrekking tot de organisatie van het vertaalproject bepaalden de leden van de Synode van Dordrecht tenslotte dat de Statenvertalers altijd in teamverband zouden werken. De King James Version uit 1611 was hierbij het lichtende voorbeeld.[43] Daaraan hadden ruim vijftig vertalers hun bijdrage geleverd.[44] Bij de Statenvertaling bleef het bij een schamele drie vertalers per testament, die gecontroleerd werden door ongeveer tien revisoren. Hiertoe werd besloten op de Synode van Dordrecht, waar zich het belangrijkste deel van de uitwendige geschiedenis van de totstandkoming van de Statenbijbel afspeelde.[45]

[39] In de Dordtse Leerregels wordt tegen dit leerstuk geageerd. Dordtse Leerregels, 5.3 (van de tegenwerpingen). Verder wordt Romeinen 9:11 aangewend in het bestrijden van een aanverwante arminiaanse gedachte. Dordtse Leerregels, 1.5 (van de tegenwerpingen).
[40] Meer hierover is te vinden in het zevende hoofdstuk.
[41] Van Heteren, 'Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf 1571 tot Nationale Synode van Dordrecht', 25-29; Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 17-33.
[42] Zie de tiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht. Met deze bepaling had bijvoorbeeld de Amsterdamse kerkenraad grote moeite, zodat zij hun predikant Rolandus maar nauwelijks lieten gaan en van hem eisten dat hij zich ambtelijk bleef inzetten. C. Harline, 'The scholar at home: Domestic crisis and the new Dutch Bible', in: D. Vanysacker e.a., *The quintessence of lives. Intellectual biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers* (Leuven 2010), 111-125, 117 en 118.
[43] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 3.
[44] Ibidem, 6.
[45] Zie de tiende en dertiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

## *Uitwendige geschiedenis van de totstandkoming van de Statenvertaling*

Aan de Synode van Dordrecht en haar besluiten over de nieuwe Bijbelvertaling zijn al vele studies gewijd.[46] Al vaak is daarbij verwezen naar de vergaderingen op 19 en 20 november in 1618. In eerste instantie speelde hier de vraag of, hoe en door wie een nieuwe vertaling tot stand gebracht moest worden.[47] Nadat de kerkleiders het eens geworden waren over de noodzaak van een dergelijk project, werden vier bepalingen voor de vertaalpraktijk vastgesteld.[48] Alleen de eerste twee daarvan hadden betrekking op de vertaalwijze, terwijl de derde en vierde stelregel aanwijzingen waren voor de paratekst. De eerste bepaling betrof namelijk een aansporing tot een uiterste vorm van brontekstgetrouwheid: 'Dat sy altijts by den oorspronckelicken text so sorghfuldelic blyven, ende de manieren van spreken der oorspronckelicke talen so vele de duydelickheyt ende eyghenschap der Nederlandtsche spraken can toelaten, behouden'.[49] Slechts wanneer de uitkomst hiervan een te moeilijke tekst zou opleveren voor het publiek, diende voor een vereenvoudigde vertaling te worden gekozen om vervolgens in de kanttekeningen[50] de letterlijkere variant op te nemen. Ook met toevoegingen moesten de vertalers voorzichtig omgaan. Hen werd namelijk verzocht om 'soo weynich woorden daer by [te] doen als mogelick'.[51] Bovendien moesten dergelijke aanvullingen ook typografisch verschillen van de vertaalde grondtekst.

Terecht hebben De Bruin en Zwaan opgemerkt dat deze tweede bepaling duidelijk voortvloeit uit de eerste.[52] De achtergrond van de eerste stelregel was immers de gedachte dat God bewust voor het Hebreeuws, Aramees en Grieks had gekozen omdat hij daarin Zijn woorden het beste kon uitdrukken. Griekse manieren van spreken moesten dan ook zo veel mogelijk behouden blijven (hoewel de tekst anderzijds begrijpelijk moest blijven).[53] De heilige talen dienden bovendien in de ogen van de Statenvertalers nauwgezet bestudeerd te worden. Hiermee volgden zij het pad dat reeds ingeslagen was door de taalkenner Johann Reuchlin (1455-1522). Deze Duitse humanist maakte de studie van de grondtalen tot 'een zaak van betekenis'.[54] Hij stelde namelijk dat de grondtekst van de Bijbel het hoogste gezag bij de Bijbelinterpretatie diende te krijgen. Vertalingen als de Vulgata waren zijns inziens dus minder gezaghebbend dan de Hebreeuwse brontekst. Dit was een revolutionair idee, want door een Dominicaanse priester was betoogd dat joden juist gewantrouwd moesten worden vanwege vermeende vervalsing van Bijbelteksten, die volgens de kerk betrekking op Christus hadden. Met tekstkritische argumenten verdedigde Reuchlin dat de joodse versie van het Oude Testament wel betrouwbaar was en een grond vormde om de vertaalkeuzes in de Vulgata en de

---

[46] H. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode in 1618* (Rotterdam 1914); De Bruin, *De Statenbijbel*, 276-282; D. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 1-47, 10-18; A.C. Rijken, 'Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657', in: J. van der Haar en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 39-55, 39 en 40; Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 37-41.
[47] Zie de zesde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[48] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[49] Ibidem.
[50] Met het woord *kanttekeningen* wordt hier en in het vervolg verwezen naar de genummerde annotaties bij de hoofdtekst van de Statenvertaling.
[51] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[52] De Bruin, *De Statenbijbel*, 278; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 54.
[53] De 'moeilijke (…) Graecismen' moesten volgens de Synode van Dordrecht 'op den kant' worden geplaatst, maar verder moest de Griekse wijze van spreken zo veel mogelijk in de vertaling doorklinken. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 77, 82 en 86.
[54] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 25.

exegese van Augustinus te bekritiseren. Taalkundige argumenten hadden zo hun intrede gedaan in het vroegmoderne theologische debat. De grondtekst en de grondtalen werden hierbij als de meest heilige autoriteit gezien, zodat Reuchlin er werken over publiceerde en studie ernaar propageerde. Vertalingen waren hierbij naar zijn mening slechts een middel om de brontekst te leren kennen. Woord voor woord vertalen had dan ook zijn voorkeur.[55]

Deze humanistische denkwijze heeft zijn weerslag gehad op het werk van de Statenvertalers. Zij wilden immers ook woordelijk vertalen wat in de grondtekst staat en dachten dat vanwege de heiligheid van deze grondtalen aanvullingen daarop slechts spaarzamelijk dienden voor te komen. Aan Gods Woord mocht immers niet toe of afgedaan worden,[56] want de brontekst moest 'sorghfuldelic' vertaald worden.[57] In de Latijnse versie van de Acta van de Synode van Dordrecht (de documenten ter vastlegging van de synodale besluiten) wordt zelfs het woord 'religiose' gebezigd, wat zowel met het woord *vroom* als *nauwgezet* vertaald zou kunnen worden.[58] De Bruin noemt dit begrip dan ook in een adem met de ootmoed, die de vertalers ten aanzien van de heiligheid van de Bijbel moesten hebben,[59] maar Zwaan denkt juist dat met het woord 'religiose' slechts verwezen werd naar de gewenste precisie in de vertaalarbeid.[60] In ieder geval gaf onder meer dit woord de Statenvertaling een imago van grootse letterlijkheid.

Hoe de vertalers met deze bepalingen omgingen is een kwestie die in dit boek centraal zal staan. Zij stonden hierbij tussen enerzijds de eisen, die de Synode van Dordrecht aan hen gesteld had en anderzijds de verwachtingen van hun publiek. Deze spanning wordt ook wel aangeduid met respectievelijk de termen *intended skopos* en *expected skopos*.[61] Met het eerste begrip wordt het geheel van intenties van de opdrachtgevers bedoeld, terwijl de tweede term doelt op de wensen van de lezers. Ten opzichte van deze twee groepen hadden de Statenvertalers zich te verhouden. Dankzij de abstractheid van de genoemde stelregels hadden zij daarbij wel een grote bewegingsruimte. Op detailniveau namen zij immers zelf de beslissingen. Over slechts enkele kwesties, zoals de vraag of voor *du* of *gij* gekozen moest worden, had de synode uitspraken gedaan.[62] Verder hadden de vertalers wat betreft de specifieke vertaalkeuzes vrij spel. Wel kregen zij verscheidene bepalingen mee, die betrekking hadden op de niet-inhoudelijke kant van het vertaalproces. Zo dienden de vertalers binnen vier jaar hun arbeid af te ronden en moesten zij elke drie maanden een reeks vertaalde teksten aan de revisoren toesturen.[63] Deze overzieners werden aangesteld door de Synode van Dordrecht om onder meer de voortgang van het proces te bewaken. In het laatste stadium moesten zij ook in een gezamenlijk beraad het eindresultaat van de vertaling beoordelen en deze waar nodig

---

[55] Schwarz, *Principles and problems*, 61-91.
[56] Het gevaar om (zoals in Openbaring 22:18-19) staat toe of af te doen aan de Heilige Schrift speelde duidelijk een rol in het zeventiende-eeuwse denken over de omgang met de Bijbel, zoals onder meer blijkt uit de kritiek van Van Geluwe op de Statenvertaling. Zie hiervoor de volgende paragraaf 'De ontvangst en historiografie van de Statenvertaling'.
[57] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[58] H.H. Mallinckrodt, *Latijn Nederlands* (Utrecht 1991), 257.
[59] De Bruin, *De Statenbijbel*, 277 en 278.
[60] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 53.
[61] Deze terminologie is ontleend aan de tekst van de taalwetenschapper De Vries. L.J. de Vries, 'Paratext and the Skopos of Bible translations', in: W.F. Smelik, A.A. den Hollander en U.B. Schmid (Eds.), *Paratext and megatext as channels of Jewish and Christian traditions* (Boston & Leiden 2003), 176-193, 176.
[62] Zie de twaalfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[63] Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 112 en 113.

verbeteren. Bij hen moest de uiteindelijke beslissing liggen over hoe de vertaling ter perse zou gaan.[64]

Verder kregen de Statenvertalers, zoals genoemd, de opdracht om bij het aanvullen van woorden in de vertaling, de omvang van een dergelijke toevoeging tot een minimum te beperken.[65] Ook dienden de annotaties kort en beperkt in aantal te blijven.[66] Van een 'kanttekenaar' was op de Synode van Dordrecht niet eens sprake. Slechts drie rollen werden namelijk in het vertaalproces onderscheiden. De eerste had het vervaardigen van een eerste vertaalconcept als taak. Vervolgens diende die vertaling door een tweede vertaler getoetst te worden met behulp van andere bestaande Bijbelvertalingen. Uiteindelijk controleerde een laatste vertaler de correctheid van het Nederlands. Volgens een dergelijke driedeling dienden de Statenvertalers hun arbeid onderling te verdelen.[67] Zij moesten daarbij beginnen met het vertalen van Mattheüs om zo volgens de volgorde van de nieuwtestamentische boeken uiteindelijke bij Openbaring uit te komen.[68]

Tenslotte gaven de leden van de Synode van Dordrecht ook nog een schets van hoe de vertalers hun studie moesten verrichten en bij welke bronnen zij te rade konden gaan. Het volgende werd opgetekend:

> Is wijders goet geacht, dat dese vertalinge uyt de fonteynen ofte oorspronckelicke spraken der H. Schriftuere, de Hebreeusche ende Griecksche gedaen moet worden, also nochtans, datmen daer toe tot een behulp ghebruicke ende verghelijcke de beste vertalingen, uytleggingen ende corte verclaringen, ende oock het oordeel van geleerde mannen in de swaerste plaetsen.[69]

Hoe de Statenvertalers dit alles in praktijk brachten en hoe zij daadwerkelijk te werk gingen, bleef onbeschreven in de historiografie van de Statenvertaling. Slechts over de receptiegeschiedenis bestaat meer duidelijkheid.

## *De ontvangst en historiografie van de Statenvertaling*

Bij het schrijven over de receptiegeschiedenis van de Statenvertaling spelen altijd de achtergrond en de uitgangspunten van de auteur mee. Iedere schrijver geeft vanuit zijn eigen referentiekader de omgang met deze Bijbelvertaling weer. De mediëvistische literatuurkenner Frits van Oostrom verklaart deze standplaatsgebondenheid door erop te wijzen dat de 'affiniteit' van onderzoekers zowel de drijfveer is voor hen om hun wetenschappelijke arbeid te verrichten als een voetangel om partijdig te schrijven. In dit verband voert hij zelfs de 'onvermoeibare en hoogst geconcentreerde onderzoeker' De Bruin op, van wie hij ondanks zijn bewondering voor hem de standplaatsgebondenheid toont.[70] De Bruin had namelijk door zijn protestantse levensovertuiging de vertalingen van apocriefe boeken niet opgenomen in de door hem

[64] Ibidem, 111. Hoe het revisorenberaad in praktijk plaatsgevonden heeft, wordt in het negende hoofdstuk beschreven.
[65] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[66] Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 88. Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[67] Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 81.
[68] Ibidem, 114.
[69] Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 323.
[70] F. van Oostrom, 'Middelnederlandse religieuze literatuur tussen affectie en distantie. De verzuiling voorbij?', *Literatuur* 13 (1996), 262-270, 264 en 265.

gepubliceerde oude Bijbelvertalingen, want slechts de canonieke boeken behoorden in zijn beleving tot de Bijbel.[71]

Deze historiografische problematiek in acht nemend, zal hier de receptiegeschiedenis in vier fasen beschreven worden, namelijk de invoering, de consolidatie, de discussie en de diversiteit in de benadering van de Statenvertaling.

### *Invoering*

In de eerste twee decennia van haar bestaan werden enkele honderdduizenden exemplaren van de Statenvertaling verkocht.[72] Vreemd genoeg zijn er toch maar weinig bronnen, die enig licht werpen op de reacties op dit boekwerk. Afgezien van praktische kwesties rond het drukken en aanschaffen van de nieuwe Bijbelvertaling,[73] klonken (afgaande op de huidige stand van de geschiedschrijving) slechts enkele inhoudelijke kritiekgeluiden, die vooral door theologen en geleerden werden aangevoerd. De reacties van de remonstranten Jacob Westerbaen en Engelbert van Engelen en het boek van de katholiek Arnoudt van Geluwe zijn hierbij bekende voorbeelden.[74] Van de eerstgenoemde is het volgende, vaker aangehaalde citaat afkomstig: 'maar al sijn de woorden aldaer [in de Statenvertaling] duytsch so valt even-wel de sin der selver op veele plaetsen duyster, om dat het Hebreeusch-duytsch, of verduytscht Hebreeusch [is]'.[75] Zijn geloofsgenoot Van Engelen leverde daarentegen vooral kritiek op de paratekst, want

---

[71] Ibidem, 265.

[72] F. van Oostrom, *The Netherlands in a nutshell* (Amsterdam 2008), 45; De Bruin, *De Statenbijbel*, 319. Een overzicht van de edities uit deze periode van twintig jaar is te vinden in het werk van Le Long. I. le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, geopent, in een historische verhandelinge van de oversettinge der heylingen schriftuure in de Nederduytsche taale* (Amsterdam 1732), 879-883. Verder wordt in de GBS-uitgave een overzicht gegeven van de uiteenlopende versies van de Statenvertaling. W. van Gent, 'Bijbeldrukkers en hun uitgaven', in: J. van der Haar en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 74-86.

[73] Tot dit niet-inhoudelijke verzet behoort de kritiek op de 'Triangul' op het titelblad, waarin de Godsnaam in het Hebreeuws stond. In latere drukken is dit verdwenen. C.C. de Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 51-83, 69; Van Gent, 'Bijbeldrukkers en hun uitgaven', 77. Ook werd de invoering van een homogene Statenvertaling bemoeilijkt door het protest van de Amsterdamse drukkers, die zich gepasseerd en benadeeld voelden door de positie van de stad Leiden, waar de Statenvertaling aanvankelijk alleen gedrukt mocht worden. De Bruin, *De Statenbijbel*, 317; Van Gent, 'Bijbeldrukkers en hun uitgaven', 78-80; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 57 en 58. Verder waren kerken van sommige plaatsen mogelijk aarzelend bij het aanschaffen van de Statenbijbel vanwege de kosten, die eraan verbonden waren. De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 56 en 57; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 58.

[74] Vooral De Bruin heeft hiernaar onderzoek gedaan. De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 65-67. Naast deze twee critici gaf ook de psalmberijmer Johan de Brune milde kritiek op het volgen van de Hebreeuwse woordvolgorde. De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 62 en 63. Volgens de neerlandicus Zwaan moet deze kritiek niet gelijkgesteld worden aan de reactie van de vierde criticus, namelijk de remonstrant Simon Episcopus, die het 'letterlijk vertalen in het algemeen' bekritiseerde. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 70 en 71.

[75] J. Westerbaen, 'Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt door Jacob Westerbaen, Ridder, Heer van Brandwijck ende Gybland, &c. Op de selfde wijsen ende getal van Zang-versen / als die in de Fransche ende Nederlantsche Gereformeerde Kercken werden gesongen', in: T. Hermans, *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670* (Den Haag 1996), 124-131, 129 en 130; De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 65; De Bruin, *De Statenbijbel*, 320; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 71; N. van der Sijs, *Taal als mensenwerk: Het ontstaan van het ABN* (Den Haag 2004), 145 en 146.

in de kanttekeningen bespeurde hij de leer van de contraremonstranten, zodat hij een waarschuwing hiertegen noodzakelijk achtte.[76]

Uit katholieke hoek klonken soortgelijke kritiekgeluiden over de dogmatische stellingname van de Statenvertalers. Volgens Le Long werd hiertoe al in 1641 een geschrift[77] gedrukt,[78] maar volgens De Bruin was dit document gericht tegen de Deux-Aesbijbel en was de kennis over de Statenvertaling toen 'nog niet in de Zuidelijke Nederlanden doorgedrongen'.[79] In dat laatste geval zou Van Geluwe een beter voorbeeld van katholieke kritiek op de Statenvertaling zijn. Deze auteur richtte zich in tegenstelling tot de remonstrantse schrijvers juist op de toevoegingen in de Nederlandse tekst ten opzichte van de grondtekst. Hij stelde namelijk dat er '9391 nieuvve menschelijcke verdichte vvoorden' toegevoegd zijn,[80] zodat de gereformeerden zijns inziens niet meer mochten claimen dat hun Statenbijbel enkel Gods woorden weergeeft. Volgens de analyse van De Bruin probeerde Van Geluwe hiermee 'de gereformeerden met eigene wapenen te bestrijden'.[81] Hoewel deze zeventiende-eeuwse katholiek inderdaad met de protestantse hoogleraar Voetius gedebatteerd heeft[82] en zijn boek een twistgesprek vormt met Hollanders, lijkt zijn werk echter vooral tot stand gekomen te zijn door de angst dat de Statenvertaling door de verspreiding richting de zuidelijke Nederlanden katholieke gelovigen zou beïnvloeden.[83] Daartoe gaf hij in disputatievorm weer waar de Statenvertaling haar gereformeerde karakter laat zien[84] en waar zij dus volgens zijn geloofsopvatting een dwaalleer uitdraagt. Hierbij richtte hij zijn pijlen met name op de omgang met de apocriefe boeken en op de kanttekeningen, die bij de brieven van Paulus en het Bijbelboek Openbaring uitgesproken antikatholiek zijn.[85] Daarnaast besteedde hij aandacht aan de vertaalkeuzes van de Statenvertalers. Op de vertaling van Efeze 5:32 heeft hij bijvoorbeeld kritiek. In de Statenbijbel staat hier het volgende:

---

[76] E. van Engelen, *Klare ende duydelijcke wederlegginge van verscheyden aenteyckeningen, ofte annotatien, tot bevestiging van de contraremonstrantsche leere der predestinatie; Aen de kant van den nieuws overgesetten Bijbel gestelt, over eenige merckelijcke texten der H. Schrifture, soo uyt het Oude, als uyt het Nieuwe Testament: Tot vvaerschouvvinge voor alle christelijcke zielen* (Rotterdam 1649).
[77] Anoniem, *Memoriael ofte vertooninghe van sommige verschillende poincten van den Gereformeerden Bybel teghen den ouden Catholieken Bybel* (Antwerpen 1641).
[78] Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 848 en 849.
[79] De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 66.
[80] A. van Geluwe, *Den afgetrocken masscher van het vermomdt ghereformeert louter woordt Godes, waer onder dat ghevonden zijn 188 merckelijke trouweloose mis-slaghen, die de Staeten Bijbel oversetters begaen hebben* (Antwerpen 1652). Dit citaat is afkomstig van het titelblad.
[81] De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 67.
[82] Dit debat met Voetius is tot uitdrukking gekomen in een polemisch geschrift. A. van Geluwe, *Het verloren proces, ofte Reden-kamp-strydt tusschen domine Gysbertus Voetius professoor ende ghereformeert predikant van Uytrecht, ende Arnoudt van Geluwe* (Antwerpen 1658). Dit boek was een reactie op het onder de naam Jansonius van Goutswaert verschenen werk, dat de veelzeggende titel *Het af-getrocken masscher van den vermomden Arnout van Geluwe* droeg, een werk dat op zijn beurt een antwoord vormde op *Den afgetrocken masscher van het vermomdt ghereformeert louter woordt Godes* van Van Geluwe. Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 849; De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 67. Volgens Van Geluwe was Jansonius van Goutswaert een 'gheleenden naem' die voor Voetius stond, zoals op het titelblad van *Het verloren proces* te lezen valt.
[83] In zijn voorwoord stelt Van Geluwe namelijk dat 'soodanige trouweloose Bijbels in ons Catholijcke landen' gebracht worden 'om den simpel onnoosel herten te verleyden'. Hij richt zich dan ook tot de bisschop van Gent met als doel dat die geestelijke 'sijne getrouwe onderdanen ende alle eenvoudighe herten soude waerschouwen'. Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*.
[84] Op dit gereformeerde karakter van de Statenbijbel zal in het zevende hoofdstuk dieper ingegaan worden.
[85] Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 525-529.

31. Daerom sal een mensche sijnen vader ende moeder verlaten, ende sal sijn wijf aenhangen: ende sy twee sullen tot een vleesch wesen.
32. Dese verborgenheyt is groot: doch ick segge [dit, siende] op Christum, ende op de Gemeynte.[86]

Deze laatste tekst moest volgens Van Geluwe vertaald worden als 'Dit Sacrament is groot: maer ick segghe in Christo ende inde Kercke'.[87] Naar zijn mening bewees deze Bijbeltekst namelijk dat het huwelijk als een sacrament moet worden beschouwd, zoals zijn kerk leerde. De Statenvertalers hebben dit idee, zo redeneerde hij, willen wegvertalen door in plaats van 'Sacrament' voor 'verborgenheyt' te kiezen en door twee woorden toe te voegen, namelijk 'dit, siende'.[88] Voor Van Geluwe was hier weer een aanleiding om erop te hameren dat de Statenvertalers 'toe doen' aan de tekst.[89] De onderliggende kwestie bij dit vertaaldebat is een interpretatieverschil. Waar de Statenvertalers Efeze 5:32 beschouwden als een verwijzing naar het spirituele huwelijk tussen Christus en de Kerk,[90] dacht hun katholieke tegenstander dat de tekst betrekking had op het aardse huwelijk tussen man en vrouw.[91]

Deze kritiek en andere weerstand van niet-inhoudelijke aard voorkwamen niet dat de Statenvertaling vanaf ongeveer 1657 een nieuwe fase inging, namelijk de periode van de consolidatie.

### *Consolidatie*

In 1657 kwam de Ravesteijn-editie van de Statenvertaling uit.[92] De totstandkoming van deze versie duidt op een stevige verankering van de Statenbijbel in de Republiek en op een diepgaande studie ervan door haar lezers. Alle synoden hadden namelijk lijsten met zetfouten opgesteld, aan de hand waarvan een verbeterde editie werd vervaardigd. Hiertoe moest de Statenvertaling in heel de Republiek grondig nagepluisd zijn. Twintig jaar na de uitreiking aan de Staten-Generaal had de nieuwe Bijbelvertaling dus al stevig voeten aan de grond gekregen. Deze doorwerking van de Statenvertaling zette zich voort door ook liedboeken aan te passen aan de tekst van deze vertaling.[93] Verder was de concordantie van Trommius een stap in de consolidatie.[94] Het feit dat een drukker hier brood in zag en er dus een markt voor was, wijst erop dat de Statenvertaling een veelgelezen boek was geworden.[95] Ook waren de lofprijzingen, zoals die van Le Long, een teken van een algehele acceptatie van de Statenvertaling.[96] Deze auteur ging zelfs zover dat hij elke voorstander van deze vertaling geleerdheid toeschreef en elke tegenstander als ongeleerd wegzette. Le Long benadrukte namelijk dat de Statenbijbel door de 'Schranderste en Verstandigste Mannen gepreesen' is en noemde daarbij 'Professor

---

[86] Deze teksten komen uit de Statenvertaling van 1637.
[87] Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 525 en 528.
[88] Ibidem, 526.
[89] Door deze woordkeuze verwijst Van Geluwe naar Openbaring 22:18.
[90] Zie kanttekening 43 bij Efeze 5 in de Statenvertaling van 1637.
[91] Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 528.
[92] De lijst van zetfouten werd in 1655 gedrukt. P.A. van Ravesteijn, *Register van de verbeteringe der druck-fauten ende misstellinghen, die in den eersten druck van den nieuw-overgesetten Bibel (Leid. 1637) gevonden worden* (Amsterdam 1655).
[93] De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 62.
[94] De concordantie van het Nieuwe Testament verscheen in 1672. A. Trommius, *Volkomene Nederlandtsche concordantie ofte woordt-register des Nieuwen Testaments* (Amsterdam 1672).
[95] Van Gent, 'Bijbeldrukkers en hun uitgaven', 84; De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 76.
[96] Boven zijn hoofdstuk zette Le Long 'Lofwararadigheit en Verdeedexpiringe van de Nieuwe Oversettinge van de Bybel, door ordre van den Staat. &c.' als titel. Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 846-859.

Coccejus' en Salomon van Til als voorbeelden.[97] Aan het werk van deze laatste theoloog ontleende hij een citaat om Arnoudt van Geluwe neer te zetten als een auteur die 'buyten alle reeden en verstandt' te werk gaat.[98] Door een voorstander van de Statenvertaling was hij vervolgens 'soo wel geleert, als grondig' bestreden.[99] Hoewel Le Long bij deze gelijkgezinde auteur ook een manco in zijn kennis meende te ontwaren, waren het in zijn ogen vooral de tegenstanders die geleerdheid missen. Adriaan Beverlandt had bijvoorbeeld een 'roekloos bestaan, en onkunde omtrent de Grondt-Taalen'.[100]

Tsaar Peter de Grote had eveneens een grote achting voor de Statenvertaling, die bij hem vooral voortkwam uit zijn bewondering voor de welvarende Republiek. Om zijn land te moderniseren en het ontwikkelingsniveau van de bevolking te verhogen, wilde hij deze Bijbel zelfs met een Russische vertaling ervan laten uitgeven in zijn rijk.[101] Ook elders in Europa bleef de Statenbijbel niet onopgemerkt. De Duitse Bijbelverzamelaar Lorck schafte bijvoorbeeld een exemplaar aan. Voor die aankoop moest hij echter wel in de Republiek zijn, want in de grote Bijbelverzamelingen ontbrak de Statenvertaling nog vaak.[102] Het bestaan van dit manco neemt niet weg dat deze typisch Nederlandse vertaling ook in het buitenland zijn weg had gevonden, wat een volgende aanwijzing is dat de positie van de Statenbijbel in de achttiende eeuw steeds sterker werd.

Niet in de laatste plaats is het beschrijven van de geschiedenis van de totstandkoming van de Statenvertaling een erkenning dat dit boek een belangrijke plaats in de geschiedenis van de Bijbelvertalingen had ingenomen. In 1737 werd zelfs in een redevoering op deze historie teruggeblikt om te vieren dat de Statenbijbel een eeuw tevoren was geïntroduceerd.[103] Drie jaar na dit jubileum verscheen nog eens een 'Kleyne concordantie' als nieuwe bevestiging van de belangrijke positie van de Statenvertaling in de achttiende eeuw.[104] Het toenmalige standaardwerk van Nicolaes Hinlopen spande de kroon.[105] Deze taalkundige beschreef aan de hand van voornamelijk acta van synoden en door de Statenvertalers en revisoren nagelaten bronnen hoe hun vertaling tot stand was gekomen.[106] Aangezien zijn bronnen veel namen bevatten, leidde hij door dit materiaal met weinig toelichting over te nemen, een geschiedschrijving in die zich kenmerkt door vele droge opsommingen van weinig verhelderende details. Latere auteurs zijn hem hierin gevolgd. Zo vermelden zij evenals

---

[97] Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 847.

[98] Ibidem, 849.

[99] Ibidem, 849. Le Long verwijst hierbij naar een boek, dat onder de naam Jansonius van Goutswaert gepubliceerd was. Volgens Van Geluwe betrof dit een schuilnaam van Voetius. Van Geluwe, *Het verloren proces*; F.A. Snellaert, *Arnoud van Geluwe, bygenaemd de Vlaemsche boer* (Roeselare 1855), 12.

[100] Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 850.

[101] De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 80 en 81.

[102] J. Lorck, *Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert* (Kopenhagen & Leipzig 1779), 116 en 117.

[103] Æ. Stokmans, *Redenvoering over de lot-gevallen van de Hylige Schrift in Nederlant, en der zelver Nederlantsche overzetting, welke den 29sten july 1637 door Hoog-gezag in de Nederduytsche hervormde kerken en schoolen ingevoert is: Gedaen, by gelegenheit, dat dit hylzaem voorval vereeuwde* (Amsterdam 1737).

[104] H. Velse, *Kleyne concordantie ofte Registers van de Bybel-boeken des O. en N. Testaments: Van oude gesteld voor de Oude Nederlandsche overzetting: Hersteld voor de Nieuwe na 't besluyt van 't Synode Nationaal te Dordregt des jaars 1618: Ende nu nieuwelings afzonderlyk gebragt in een duydelyke order* (Den Haag 1740).

[105] N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels* (Leiden 1777).

[106] Zie hiervoor de bijlagen van het boek van Hinlopen, die voornamelijk bestaan uit de correspondentie en ander materiaal van de Statenvertalers en revisoren. Hinlopen, *Historie*, 1-188 (van de bijlagen). Ook het notenapparaat bij de beschrijving van de totstandkoming van de Statenvertaling wijst op de grote invloed van de Acta van de Synode van Dordrecht als bron. Hinlopen, *Historie*, 64-73.

Hinlopen de bedragen van de huishuur van de vertalers en hun verdere bezoldiging.[107] Verder worden geregeld de namen van de revisoren opgesomd zonder daarbij veel toe te lichten.[108] Tenslotte moet altijd weer genoemd worden dat Bucerus stierf toen hij bij Ezechiël 21 was aangekomen.[109] Vele van dergelijke standaard vermelde gegevens zijn te noemen. Ze tonen dat de historiografie rond de Statenvertaling weinig vernieuwend is. Dat Hinlopen deze feiten opschreef, lag immers aan zijn eigen omstandigheden. Hij had bijvoorbeeld moeite met het verkrijgen van de geschikte bronnen.[110] Daarom heeft hij ieder gegeven dat hij te pakken kon krijgen, hoe betekenisloos het ook was, dankbaar opgenomen in zijn boek. Ook de achttiende-eeuwse wijze van geschiedkundig onderzoek droeg aan de gedetailleerdheid van de beschrijvingen bij. De toenmalige geschiedschrijving oriënteerde zich namelijk sterk op het verzamelen van losse geschiedkundige informatie zonder een sterk streven aan de dag te leggen om deze stof tot een logisch verband te smeden. Het werk van Hinlopen past in deze werkwijze. Opvallend is wel dat latere auteurs op soortgelijke wijze te werk zijn gegaan. Ook Hinlopens eenzijdige aandacht voor de uitwendige geschiedenis van de Statenvertaling vond navolging. Het inwendige wordingsproces is daarmee open blijven liggen voor studie. Zelfs in de negentiende eeuw, toen de discussie over de tekst van de Statenbijbel zelf losbarstte, bleven de wezenlijke vragen over deze kwestie onbeantwoord.

In de tijd van de consolidatie stond de Statenvertaling overigens al wel ter discussie, maar de kritische geluiden kwamen vooral voort uit de monden van vrijzinnige geesten, die met harde repressie van de overheid geconfronteerd werden. Het eerste voorbeeld daarvan was Adriaen Koerbagh, die in zijn woordenboek[111] stelde dat de Statenvertaling niet 'overal getrouwelyk Overgeset is'.[112] Le Long noemde hem hierom een 'Lasteraar', die zijn 'wel verdienden loon' ontvangen heeft.[113] Met dat laatste wees hij op het smartelijke einde van deze criticus, die mede door zijn woordenboek tot een lange gevangenisstraf veroordeeld werd en in een Amsterdams tuchthuis tot zijn einde kwam.[114] Ook Adriaan Beverlandt moest vanwege zijn

---

[107] Hinlopen, *Historie* 98; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 26; De Bruin, *De Statenbijbel*, 284; Rijken, 'Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657', 45; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 47.

[108] Zelf geeft Hinlopen een uitgebreide toelichting op de Statenvertalers en vervolgens somt hij de revisoren op, waarbij hij in telegramstijl hun gegevens noemt. Hinlopen, *Historie*, 73-81. Latere schrijvers hebben de weergave van de persoonsgegevens verkort tot het opsommen van een reeks namen van de revisoren en het geven van een bondige toelichting op de achtergrond van de Statenvertalers. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 16 en 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 281, 287, 289 en 291; Rijken, 'Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657', 42 en 43; Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 53.

[109] Hinlopen, *Historie*, 121; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 31 (noot 4); Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 73; Rijken, 'Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657', 46. Volgens Verdegaal is echter de eerste versie van Bucerus' vertaling van Ezechiël '22 en een gedeelte van hoofdstuk 26 bewaard gebleven'. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 43 (noot 111).

[110] P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Deel 8 (Leiden 1930), 777.

[111] A. Koerbagh, *'t Nieuw woorden-boek der regten, ofte een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de Latijnse woorden, en wijse van spreeken* (Amsterdam 1664).

[112] Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 850. Daarmee verwijst hij naar het titelblad van de Statenvertaling.

[113] Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 850.

[114] G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985), 325.

eigenzinnige gedachten over de erfzonde de gevangenis in.[115] Het geschrift, dat hij over dit onderwerp schreef, bevatte eveneens kritiek op de Statenbijbel.[116]

Staatsinstellingen onderdrukten dus de grootste vrijdenkers, die de felste opmerkingen op de Statenvertaling konden maken. Er was daardoor hooguit ruimte voor de gedachte dat de Statenvertaling verbeterd zou kunnen worden, maar dergelijke ideeën moesten dan wel ingebed zijn in lofprijzingen.[117] Voor een werkelijke discussie was dan ook pas in de negentiende eeuw ruimte, want toen trok de staat haar straffende hand tegen vrijzinnige denkers terug.

### *Discussie*[118]

In de negentiende eeuw werd het vasthouden aan de Statenvertaling steeds minder vanzelfsprekend.[119] Wellicht heeft de scheiding tussen kerk en staat hieraan bijgedragen.[120] Een Bijbelvertaling, die ontstaan was en daarna beschermd werd door een nauwe samenwerking tussen de kerk en de overheid, scheen daardoor mogelijk als een product van vervlogen tijden. Bovendien werd door deze strikte scheiding de regelgeving, die ervoor zorgde dat alternatieven van de Statenvertaling niet als geldig werden beschouwd, niet meer door overheidsdienaren in stand gehouden.[121]

Verder raakte een sterke, typisch negentiende-eeuwse vernieuwingsdrang de omgang met en de beleving van de Bijbel. Hierbij werd betoogd dat dit sacrale boek voor 'alle standen' geschikt moest zijn.[122] Een dergelijk streven om de Statenbijbel tot een volksboek om te vormen paste in een tijd waarin de zending in Nederland tot leven kwam, waarbij het doel was om iedereen met het evangelie in aanraking te brengen.[123] Volgens deze denkwijze moesten ook de laaggeschoolde Nederlanders de Statenbijbel kunnen begrijpen en dat streven leidde tot onder meer het vervaardigen van lijsten en geschriften, die moeilijk geachte termen van het oud-

[115] A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 2. (Haarlem 1854), 493.

[116] A. Beverlandt, *De peccaro originali* (Londen 1679); Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 850 en 851.

[117] De theoloog Van Til wijst bijvoorbeeld op het onvolmaakte karakter van de Statenvertaling. S. van Til, *Inleydinge tot de prophetische schriften waar in de algemeene pligt der Christenen tot het ondersoeken der prophetien: Mitsgaders de nuttigheden des selfs tot de ware godsaligheyd wert getoont, het regte gebruyk van de gaven des geestes* (Dordrecht 1684); Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 852 en 853.

[118] De literatuur bij deze paragraaf is deels ontleend aan de literatuurlijst van De Bruin. De Bruin, *De Statenbijbel*, 335 en 336.

[119] Ook de historicus Molendijk wijst de negentiende eeuw aan als de tijd, waarin de roep om vernieuwing van de Statenvertaling steeds luider klonk. A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom: Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003), 116 en 117. Hij relateert dit aan de taalkundige ontwikkeling van het Nederlands en de invoering van een uniform spellingssysteem in 1804.

[120] Deze scheiding voltrok zich gedurende de negentiende eeuw. Al 1795 verloor de Gereformeerde Kerk haar bevoorrechte positie. A.H. Santing-Wubs, *Kerken in geding. De burgerlijke rechter en de kerkelijke geschillen* (Meppel 2002), 5-14.

[121] Volgens de regelgeving van de Republiek was namelijk voor elke druk van de Statenvertaling goedkeuring van een overheidsdienaar nodig. Bij de scheiding van kerk en staat verviel deze bepaling. H.M.C. van Oosterzee, *De Nederlandsche Hervormde Kerk in haren uitwendigen toestand en inwendig bestuur: Handboek van het kerkregt ten gebruike van leden der vergaderingen van kerkelijk bestuur bij de hervormden in Nederland.* Volume 2 (Schiedam 1861), 172. Sinds 1796, toen de Fransen Nederland binnengetrokken waren, hield de overheid zich namelijk niet meer bezig met een religieuze aangelegenheid als de Statenvertaling. A.A. den Hollander, 'De Bijbel in Statenvertaling', in: J. Leerssen en M. Mathijsen, *Oerteksten* (Amsterdam 2002), 21-29, 24.

[122] Dit citaat is afkomstig van Riedel. Den Hollander, 'De Bijbel in Statenvertaling', 26.

[123] Van Rooden beschrijft deze opkomst van de Nederlandse zending in de moderne tijd. P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996), 143-146.

Nederlands dienden te verduidelijken.[124] Verder werden allerlei herzieningen van de Statenvertaling gemaakt, waaraan onder meer het in deze tijd opgerichte Nederlandse Bijbelgenootschap (NBG) haar steentje heeft bijgedragen.[125] Ook werd gepleit voor een geheel nieuwe vertaling.[126] Vissering was bijvoorbeeld van mening dat de Statenvertaling niet alleen 'verouderde woorden en zegswijzen' bevatte, maar ook een 'al te letterlijke overbrenging' was, die het Nederlands 'schier geweld had aangedaan'.[127] Deze kritische gevoelens brachten hem ertoe om een eigen vertaling van het Nieuwe Testament te maken.[128] Een andere reden, die voor een dergelijke onderneming aangewend is, is dat de tekstkritische wetenschap dusdanige vorderingen gemaakt had, dat een vertaling die gebaseerd was op de *Textus Receptus* als achterhaald moest gelden.[129]

De negentiende-eeuwse omgang met de Statenvertaling kenmerkte zich dus door een constante discussie rond de vraag of, hoe en waarom dit boekwerk vernieuwd diende te worden. Daarnaast groeide de geschiedwetenschappelijke belangstelling voor de Statenvertaling. Tal van acta van synoden werden onderzocht om de uitwendige wordingsgeschiedenis te belichten.[130] Ook verschenen verscheidene dissertaties[131] en geschriften[132] met biografische

---

[124] I. Schouwenberg, *Proeve eener verduidelijking van de Staten-vertaling met den brief van Paulus aan de Galaten ten behoeve van jeugdige onderwijzers en jonge lieden* (Zwolle 1846); W. Hecker, *Verklarende lijst van verouderde woorden, uitdrukkingen, vormen, enz. uit de Staten-vertaling des Bijbels* (Groningen 1852); P.J. Gouda Quint, *Woordenboek des bijbels, inzonderheid ten gebruike bij de Statenvertaling, en naar de beste bronnen bewerkt* (Haarlem 1866).

[125] Den Hollander, 'De Bijbel in Statenvertaling', 24-26; L.M.P. Scholten, 'Uitgaven Statenvertaling in 19e en 20e eeuw', in: J. van der Haar en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 87-108, 88-94.

[126] De discussie hieromtrent openbaarde zich ook in een geschrift over de 'gebreken' van de Statenbijbel. G. Vissering, 'Proeve eener beantwoording der vraag, welke zijn de gebreken der dusgenoemde Staten-Vertaling van de Schriften des N. T's?', *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 10 (1852), 258-291, 411-453. Verder blijkt dit streven naar het maken van een nieuwe vertaling uit het boek van Van Hengel. W.A. van Hengel, *Proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche vertaling van het Nieuwe Testament naar den leiddraad der vertaling van den Statenbijbel en volgens den gewonen Griekschen tekst* (Den Bosch 1852). Tegelijk klonken ook tegenstemmen vanuit de leden van de Hervormde Kerk. Anoniem, *Protest door eenige leden der Nederduitsche Hervormde Kerk te 's-Gravenhage, tegen de nieuwe Bijbelvertaling* (Delft 1854).

[127] G. Vissering, *Al de boeken des Nieuwen Verbonds uit het Grieksch op nieuw vert., en met opschriften, gelijkluidende plaatsen en eenige aanteek. voorz* (Amsterdam 1854), IX.

[128] Vissering, *Al de boeken des Nieuwen Verbonds*.

[129] Harting wijst op dit punt. D. Harting, 'Over de verklarende tusschenvoegsels in de Staten-Vertaling des Bijbels', *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 5 (1847), 607-648, 608. Een soortgelijke gedachtegang omtrent wetenschappelijke vooruitgang als argument voor een nieuwe vertaling is te vinden in twintigste-eeuwse literatuur. J. de Zwaan, 'De wetenschappelijke waarde der Statenvertaling', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937), 105-120, 105.

[130] In het artikel van de theoloog Anspach wordt de geschiedenis van de Statenvertaling voornamelijk beschreven aan de hand van dit type bron. J. Anspach, 'Bijdrage tot de geschiedenis der statenoverzetting des Bijbels', *De Navorscher* 27 (1877), 295-305. Ook de godgeleerde Heringa bouwt zijn tekst op aan de hand van synodale vergaderingen. J. Heringa, 'Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 5 (1834), 57-202.

[131] H.E. van der Tuuk, *Johannes Bogerman* (Groningen 1868); J. Hania, *Wernerus Helmichius*, (Utrecht 1895); E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jac. Revius, zijn leven en werken* (Utrecht 1895); P.J. Wijminga, *Festus Hommius* (Leiden 1899). In de twintigste eeuw wordt deze reeks van biografieën aangevuld door een proefschrift over Gomarus. G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus* (Den Haag 1929).

[132] J. Borsius, 'Hermannus Faukelius, in zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 15 (1844), 287-344; R. Fruin, 'De aanstelling van Marnix als bijbelvertaler', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1867), 3-14; A.C.J. van der Kemp, 'Willem Baudart', *Archief van Nederlandse Kerkgeschiedenis* 7 (1899), 225-277; J.D. de Lind van

gegevens omtrent de Statenvertalers, hun revisoren of andere bij de Statenvertaling en haar voorgeschiedenis betrokkenen. Verder kwam studiemateriaal met betrekking tot de vertaling zelf tot stand.[133] Als laatste werd tegen het einde van de negentiende eeuw ook de taalkundige invloed van de Statenvertaling in kaart gebracht.[134]

### *Diversiteit in benadering*

In de eigentijdse receptiegeschiedenis van de Statenvertaling zijn de meeste publicaties te vinden rond de herdenkingsjaartallen 1937[135] en 1987.[136] Kenmerkend aan de boeken en geschriften van het vooroorlogse jubileumjaar is dat met geen enkele schroom positief

---

Wijngaarden, *Antonius Walaeus* (Leiden 1891); H.W. Tydeman, 'Caspar Sibelius', *Godgeleerde Bijdragen* 23 (1849), 481-533.

[133] Harting, 'Over de verklarende tusschenvoegsels in de Staten-Vertaling des Bijbels', 607-648; H.J. Royaards, 'De aanteekeningen van Ludovicus Gerardus à Renesse aangaande de overzetting des Bijbels', *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 2 (1854), 231-238; P.H. Peerlkamp, *Opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van de evangeliën en Handelingen der apostelen* (Amsterdam 1855).

[134] C.F. Zeeman, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, benamingen en volksuitdrukkingen aan den Bijbel ontleend* (Dordrecht 1888).

[135] Onder meer De Bruin publiceerde in dit jaar zijn boek. De Bruin, *De Statenbijbel*. (Dit boek is heruitgegeven in 1993 en bewerkt door F.G.M. Broeyer. C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers: Nederlandse Bijbelvertalingen vanaf de reformatie tot 1637* (Haarlem 1993).) Tevens werd er in dit jubileumjaar door de NBG een jubileumboek uitgegeven, waaraan De Bruin, Nauta, de voorzitter van de NBG Grosheide, Dijkema en andere geleerden hun bijdrage leverden. Nauta, *De Statenvertaling*. Op de jubileumdag zelf (17 september 1937) werd in Leiden een herdenkingsbijeenkomst gehouden in de Pieterskerk te Leiden, waar de kerkhistoricus Bakhuizen van den Brink een toespraak hield. J.N. Bakhuizen van den Brink, 'De Nederlandsche bijbelvertaling 1637-1937', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1937), 87-98. Verder werd er een tentoonstelling rond de Statenvertaling georganiseerd. Anoniem, *Bijbeltentoonstelling Statenvertaling 1637-1937: Tiende tentoonstelling in het Museum Fodor, Amsterdam, 31 mei - 17 juli 1937* (Haarlem 1937). Ook de theoloog Van Itterzon publiceerde een artikel. G.P. van Itterzon, 'Hinderpalen op den weg der Statenvertaling', *Nieuwe Theologische Studiën* 20 (1937), 130-144. Voor de jeugd verscheen een boekje van Van der Hulst. W.G. van der Hulst, *Het boek dat nooit oud wordt* (Amsterdam 1937). Ook vanuit christelijk-gereformeerde hoek verscheen een kleine publicatie. A. Dubois, *Bijbelherdenking bij Bijbelverdenking* (Dordrecht 1937). Tenslotte werd een heel nummer van het jaarblad *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936) gewijd aan de Statenvertaling met de volgende bijdragen: L. Knappert, 'Enkele opmerkingen bij de geschiedenis der Statenvertaling', 197-208; J.N. Bakhuizen van den Brink, 'Kerk en Staat in de ongedrukte praefatiën der Statenvertaling van 1637', 209-262; G. Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen', 263-306; W.A.P. Smit, 'De Statenvertaling en onze literatuur', 307-313.

[136] Van der Haar en De Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'*; B.J. van der Vlies, '350 jaar Statenvertaling', *De Banier* 20 (1987), 6-7. Naast de orthodox-gereformeerden besteedde ook de NBG aandacht aan het jubileum door een lesbrief te maken. Anoniem, *350 jaar Statenvertaling 1637-1987* (1987). Ook de kerkhistoricus Van 't Spijker publiceerde in dit jubileumjaar een boek. W. van 't Spijker, *Kerkelijke en theologische aspecten van de Statenvertaling* (1987). Verder leverde de Nederlandse historicus Van Deursen een bijdrage aan deze reeks van publicaties. A.Th. van Deursen, *De Statenvertaling in het dagelijks gebruik* (1987). Verder werd een tentoonstelling georganiseerd. C.M.L. Verdegaal en A.J. Geuns, *De Statenbijbel: Een vertaalproces: Een tentoonstelling over de bibliotheek van de Statenvertalers, 2 november-4 december 1987* (Tilburg 1987). Een andere expositie werd verzorgd door het Bijbels Museum in Amsterdam. Anoniem, *Alle mensen, wat een boek!* (Amsterdam 1987). Daarnaast werd in verscheidene bladen en bij andersoortige publicatievormen aandacht besteed aan dit jubileumjaar. C. Hemmes, *350 jaar Statenvertaling* (Den Haag 1986); R.A. Levisson, 'Een oude verjaardag: driehonderdvijftig jaar Statenvertaling', *Ter herkenning: Tijdschrift voor christenen en joden* 15 (1987), 94-108; G.J. Peelen en H. Span, '350 jaar Statenvertaling: [interviews met] Gert Peelen', *Literama: Kroniek over boeken, schrijvers en toneel* 5 (1987), 152-162; P.D. van Roijen, 'God moest spreken in de Nederlandse taal: de jubilerende Statenvertaling', *Vrijzinnig Vizier* 4 (1987), 12; H.L.H. van der Molen, 'Boeiende tentoonstelling over 350 jaar Statenvertaling', *Tijdschrift van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum* 4 (1987), 23; J. Koolen, 'De Statenvertaling 1637-1987', *De Waarheidsvriend,* 25 juni 1987, 10 en 11.

geschreven werd over de Statenvertaling. De Bruin prijst bijvoorbeeld de Statenvertalers van het Nieuwe Testament om hun 'zorgvuldigheid' bij het vertalen.[137] Verder stelt De Zwaan dat 'men niet anders dan bewondering [kan] gevoelen voor de nauwgezetheid en voor het evenwichtig oordeel dezer mannen', want 'niemand (…) kan blind blijven voor de schoonheid van taal of stijl, welke zij vaak hebben weten te scheppen'.[138] Vele andere voorbeelden van loftuitingen zouden te geven zijn.

In de naoorlogse periode wordt de bestudering van de Statenvertaling voortgezet door onder meer de in 1966 opgerichte Stichting tot handhaving van de Statenvertaling.[139] Door deze instantie werden bijeenkomsten georganiseerd en daar gehouden toespraken werden uitgegeven.[140] Later kreeg deze stichting de naam Gereformeerde Bijbelstichting (GBS), die nog steeds elke drie maanden door het blad *Standvastig* haar ideeën uitdraagt.[141] Kenmerkend voor deze groepering is een hoge achting voor de Statenbijbel, die voortvloeit uit de gedachte dat God zelf achter de vertaalarbeid stond.[142]

Naast de leden van deze stichting houden schrijvers van onderzoeksinstellingen zich bezig met de (geschiedenis van de) Statenvertaling. Dit betreft echter maar een beperkt aantal auteurs. Voor een werk dat opgenomen is in de canon van Nederland, is immers maar een vrij gering aantal kerkhistorici (en qua expertise verwante onderzoekers en schrijvers) actief geweest rondom dit boek. De hoeveelheid recente literatuur is daardoor relatief mager. Maar weinig beschrijvingen van het uitwendige wordingsproces van de Statenvertaling,[143] enkele artikelen (of hoofdstukken van boeken) over onder meer de receptie van de Statenvertaling[144]

---

137 De Bruin, *De Statenbijbel*, 299.

138 Stellig noemt hij deze uitspraken 'een welbekend feit'. De Zwaan, 'De wetenschappelijke waarde der Statenvertaling', 105. Opvallend genoeg is hij wel een voorstander van een nieuwe vertaling.

139 Een eerdere soortgelijke stichting was het 'Landelijk Comité tot Behoud van de Statenvertaling'. Deze stichting verzorgde al uitgaven, die gericht waren tegen de Nieuwe Vertaling. A. Bergsma, *Statenvertaling contra Nieuwe Vertaling* (Leerdam 1972).

140 J.P. Verkade, P. Blok en J. Catsburg, *Toespraken* (Zwijndrecht 1967).

141 Daarnaast komen geregeld publicaties tot stand van deze vereniging. De boeken van Bergsma en Blok zijn daar voorbeelden van. A. Bergsma, *Wordt de Bijbel ons ontfutseld?* (Dordrecht 1974); P. Blok, *Ten dienste van de Statenvertaling: Vriendenbundel voor L.M.P. Scholten* (Leerdam 2004).

142 Zonder tegengeluiden uit religieus aanverwante groepen bleef deze stroming overigens niet, want in 2010 werd het project van de Herziene Statenvertaling afgerond. Anoniem, *De Herziene Statenvertaling* (Heerenveen 2010); Anoniem, *De Statenvertaling herzien: Korte toelichting* (Heerenveen 2010). Natuurlijk zijn er daarnaast al veel meer nieuwe Bijbelvertalingen gepubliceerd, waarover gedurende de hele twintigste eeuw gedebatteerd werd. Onder meer het boekje van Veltenaar past in deze discussie. C. Veltenaar, *De Statenvertaling en haar bestrijders* (Amsterdam 1928). Al eerder in de twintigste eeuw werd gediscussieerd over een herziening van de Statenvertaling. F. Kramer, *Herziening der Staten-vertaling* (zp 1913); A. Noordtzij, *De komende synode en de herziening der Staten-Vertaling* (Kampen 1914); A. Noordtzij, *Is een nieuwe vertaling van het Oude Testament nodig?* (Kampen 1908).

143 Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*. Ook de katholiek Groenen schreef een boek over Nederlandse Bijbelvertalingen sinds de Statenvertaling. P.G. Groenen, *Hollandsche Bijbelvertalingen* (zp 1907).

144 Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen', 263-306; A.A. den Hollander, 'De Bijbel in Statenvertaling', 21-29; A.A. den Hollander, 'Het boek der boeken: over de Statenvertaling', in: J.J.M. Bos en E. Geleijns, *Boekenwijsheid: Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken: Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Leiden 2009); F.G.M. Broeyer, 'HEILIGE ARBEID AAN EEN VERHEVEN OPENBARINGSDOCUMENT- Het ontstaan van de Statenvertaling', *Onze Taal* 74 (2005), 48-50; F.G.M. Broeyer, 'Bible for the living room: the Dutch Bible in the seventeenth century', in: M. Lamberigts en A.A. den Hollander e.a., *Lay Bibles in Europe 1450-1800* (Leuven 2006); A.A. den Hollander, 'Statenvertaling', in: G. Harinck, H.J. Paul en B.Th. Wallet, *Het gereformeerde geheugen: Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009); J. Exalto, 'Niets kan haar glans verdoven: het verzet tegen herziening van de Statenbijbel,' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 14 (2011), 94-103.

en enige publicaties omtrent de materiële kant van Statenbijbels kwamen tot stand.[145] Verder werden slechts een paar proefschriften over de inhoud van de Statenvertaling gepubliceerd.[146] Hiervan is de dissertatie van de hebraïst Verdegaal een voorbeeld.[147] Zijn studie is nauw verwant aan het hier te verrichten onderzoek. Waar hij zich richt op de vertaalpraktijk bij het Bijbelboek Job, zal hier met betrekking tot het Nieuwe Testament eveneens het verloop van het vertaalproces uiteengezet worden. Daarmee wordt aangesloten op de oproep, die De Bruin al in 1937 deed: 'Zoo goed als we zijn ingelicht omtrent den uitwendigen ontwikkeling van het groote werk [de Statenvertaling], zoo slecht zijn we op de hoogte van zijn inwendige geschiedenis. Het materiaal voor het onderzoek ligt opgetast; er wordt slechts gewacht op iemand, die zich zal aangorden tot de aantrekkelijke taak, het innerlijk wordingsproces van onzen volksbijbel te schetsen.'[148]

Meer onderzoek is verricht naar de taalkundige kant van de Statenvertaling. Er zijn namelijk verscheidene boeken met lijsten van uitdrukkingen verschenen, die willen illustreren dat tal van spreekwoorden uit de Statenbijbel afkomstig zijn.[149] Ook op andere taalkundige terreinen wordt door linguïsten de invloed van de Statenvertaling op het Algemeen Beschaafd Nederlands onderzocht.[150] Verder houden taalgeleerden zich bezig met het uitgeven en beschikbaar maken van bronnen rond de Statenbijbel. De taalkundige Heinsius, die een stuk schreef over de 'taal van de Statenbijbel',[151] hield zich hier al aan het begin van de twintigste eeuw mee bezig.[152] In het digitale tijdperk zetten anderen de door hem ingeslagen weg voort door de Statenvertaling te digitaliseren.[153]

---

[145] A.J. Mensema, 'Familieaantekeningen in Statenbijbels', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 62 (2008), 83-92; J.P. Otte, *Inleiding op de afbeeldingen van de historiën des Ouden en Nieuwen Testaments voorkomende in de Statenbijbels van 1637-1800* (Utrecht 1972); W.C. Poortman, *Bijbel en prent* (Den Haag 1983).
[146] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*; M. Verduin, *Canticum canticorum: Het lied der liederen: Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637* (Utrecht 1992). Over de vertaalwijze van de Statenvertaling schreef ook Zwaan een stuk in zijn proefschrift. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 59-69.
[147] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 1.
[148] De Bruin, *De Statenbijbel*, 293. Zie ook de inleiding.
[149] A.C. de Gooyer, *Bijbeltaal en moedertaal. De invloed van de Statenvertaling op het Nederlands* (Den Haag 1962); J. van Delden, *Tale Kanaäns* (Nijkerk 1982).
[150] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 133-143; N. van der Sijs, *Leeg en ijdel: De invloed van de bijbel op het Nederlands* (Den Haag 2005), 39-58; N. van der Sijs, 'BIJBELSE SPOREN IN HET NEDERLANDS - De invloed van de Statenvertaling en haar voorgangers', *Onze taal* 73 (2004), 264-265; J. Notermans, 'De Statenbijbel en zijn invloed op de Nederlandse taal', *De Vacature* 81 (1969), 4; Anoniem, 'Kerk en taal: het belang van de Dordtse Synode voor hedendaags taalgebruik - De Statenvertaling, in opdracht van de Dordtse synode tot stand gebracht, heeft een enorme invloed gehad op de geschiedenis en de ontwikkeling van onze taal', *Neerlandia: Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Verbond* 107 (2003), 12-15.
[151] Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel'. Heinsius promoveerde ook op dit onderwerp. J. Heinsius, *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels* (Groningen 1897).
[152] J. Heinsius, *De resolutien betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken* (Groningen 1919).
[153] De etymologe Van der Sijs heeft bijvoorbeeld een groep vrijwilligers geleid, die met behulp van de gescande pagina's van de Statenvertaling van de NBG de Statenbijbel overgetypt hebben. Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren, 'Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canonijcke Boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments (Statenvertaling 1637)', http://www.dbnl.org/tekst/_sta001stat01_01/.

## *Externe factoren*

Zoals in de vorige paragraaf is beschreven, is de historiografie over de wordingsgeschiedenis van de Statenvertaling weinig vernieuwend ten opzichte van de verouderde literatuur, zodat verschraling is opgetreden in de geschiedschrijving. Bovendien bevatten deze geschiedkundige werken onvoldoende informatie over de historische context, waarin de Statenbijbel ontstond en tot een veelgelezen boek kon worden. Afgaande op deze beschrijvingen lijkt de Bijbelvertaling haast in een vacuüm te zijn ontstaan, waarin noch het voor de Republiek succesvolle verloop van de Tachtigjarige Oorlog (waardoor een gunstige financiële en politieke situatie ontstond, die de totstandkoming van de Statenvertaling mogelijk maakte) noch een lezerspubliek in de Republiek lijken te hebben bestaan.[154] Vanwege dit manco zal in deze paragraaf kort aandacht geschonken worden aan de politieke, economische, sociale en culturele factoren, die bepalend zijn geweest voor het uitwendige wordingsproces van de Statenvertaling.

### *Politieke factoren*

In de zeventiende-eeuwse Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden hadden de gereformeerden een duidelijk bevoorrechte positie.[155] Alleen leden van de Gereformeerde Kerk of een kerk met een aanverwant calvinistisch gedachtegoed konden immers belangrijke overheidsposten bekleden.[156] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Nederlandse elite voor een groot deel uit gereformeerden bestond.[157] Een voorstel tot het vervaardigen van een nieuwe Bijbelvertaling uit gereformeerde hoek was dan ook zeer kansrijk. Mogelijk speelden hierbij zelfs persoonlijke connecties met hoge overheidsdienaren een rol. De Bruin oppert bijvoorbeeld dat Bogerman door zijn goede contacten met de gereformeerde prins Maurits financiële steun voor het vertaalproject verkreeg.[158] Hij durft dit punt echter niet hard te maken. Vast staat in elk geval dat de Statenvertaler Walaeus een band heeft gehad met Van Oldenbarnevelt, want hij moest hem voor diens dood bijstaan.[159] Dit gegeven illustreert dat de beoogde vertalers (en revisoren) nauwe relaties onderhielden met de politieke toplaag, wat duidelijk samenhangt met hun eerder genoemde prominentie.[160] Hun connecties hebben zij wellicht aangewend om het gewenste geld binnen te halen.

Een volgende politieke reden, dat deze financiële middelen ter beschikking kwamen, was het succes van de Republiek bij de Nederlandse Opstand. Aanvankelijk waren de Staten-Generaal ten tijde van het Twaalfjarige Bestand namelijk niet scheutig met het geven van steun. De vooruitzichten waren daarvoor te onzeker.[161] De uiteindelijke subsidie voor de vertalers van het Oude Testament kwam dan ook pas zes jaar na de Synode van Dordrecht. De Statenvertalers

---

[154] De Bruin vormt een uitzondering op deze regel, want hij besteedt in zijn beschrijving van de geschiedenis van de Statenvertaling wel aandacht aan het verloop van de Tachtigjarige Oorlog. De Bruin, *De Statenbijbel*, 282-284. Ook Peelen belicht in zijn werk een element van de historische context van de Statenvertaling door in te gaan op de boekdrukkunst, die de verspreiding van deze vertaling mogelijk maakte. Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 61-67.

[155] J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006), 174.

[156] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 178.

[157] Van Eijnatten spreekt dan ook over de 'heersende gereformeerde elite'. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 172.

[158] De Bruin, *De Statenbijbel*, 284.

[159] A. van Heteren, 'Antonius Walaeus', in: J. van der Haar e.a., *Het blijvende Woord: Plaatsen waar, en predikanten door wie dit Woord is verkondigd* (Dordrecht 1985), 238-241, 239.

[160] Zie hiervoor de subparagraaf 'Organisatorische lessen' van de paragraaf 'Voorgeschiedenis'.

[161] De Bruin, *De Statenbijbel*, 282.

van het Nieuwe Testament moesten hierop zelfs tot 5 januari 1629 wachten.[162] Inmiddels hadden toen diverse veroveringstochten in het voordeel van de Republiek plaatsgevonden. Bovendien was de zilvervloot veroverd op de Spanjaarden. Te nauw moeten deze politieke kwesties en de vrijgevigheid van de Staten-Generaal echter niet gerelateerd worden, want de eerstgenoemde verstrekking van financiële steun vond daarvoor te vroeg plaats.[163] Wel heeft De Bruin er al terecht op gewezen dat de gevechtshandelingen van de staat een zodanig zware last voor de schatkist vormden dat het financieren van een groot vertaalproject eerst geen prioriteit had, maar pas na lang aandringen mogelijk bleek.[164]

Een argument dat bij dit politieke besluit (om het vertaalproject te bekostigen) wellicht van betekenis is geweest, is dat de Republiek net als andere Europese grootmachten een eigen Bijbelvertaling van een befaamde kwaliteit diende te hebben. Staten waren immers in de zeventiende eeuw in een voortdurende competitie met elkaar.[165] Wanneer dus de Engelsen met dank aan hun koning de King James Version bezaten, moest in de machtige Republiek iets vergelijkbaars voorhanden zijn dat als 'een soort nationaal symbool' kon fungeren.[166] Een dergelijke redenering lijkt ook een rol te hebben gespeeld op Synode van Dordrecht,[167] hoewel daar de meerwaarde van een nationale Bijbelvertaling meer religieus dan machtspolitiek gemotiveerd werd.

### *Economische factoren*

Hoewel de Staten-Generaal, zoals hiervoor beschreven is, slechts schoorvoetend het vertaalproject bekostigden, was er in de Gouden Eeuw genoeg geld voorhanden. Rijke kooplui zorgden immers voor een ongekende welvaart in de Republiek. Dankzij deze rijkdommen kon het subsidiebedrag van 75.000 gulden op tafel gelegd worden.[168] Ook was door deze grote welvaart het relatief dure boekwerk van de Statenvertaling voor een grote groep kopers bereikbaar.[169] Slechts in achtergebleven dorpen konden financiële overwegingen de invoering van de nieuwe Bijbelvertaling tegenstaan.[170] Verder werkten boekhandelaren de komst daarvan tegen, daar hun economische belangen geschaad werden wanneer hun boekenvoorraad met verouderde vertalingen onverkoopbaar zouden worden.[171] Over het algemeen was de

---

[162] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 24 en 30.

[163] De financiële steun voor het vertalen van het Oude Testament werd al op 18 juli 1625 toegekend. D. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 24. De zilvervloot werd pas in 1628 veroverd.

[164] De Bruin, *De Statenbijbel*, 282.

[165] Over deze competitie tussen onder meer Engeland en de Republiek schrijft Dreiskämper in haar boek. P. Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos: De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998), 29-33. Reeds rond 1600 vormde Europa het toneel van een machtspolitieke strijd. L. Dorsman, *1600, slag bij Nieuwpoort* (Hilversum 1998), 24 en 25.

[166] Dit citaat is afkomstig van Van der Sijs. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 133.

[167] Theologen uit Engeland zetten namelijk op de Synode van Dordrecht uiteen hoe in hun land de King James Version gerealiseerd werd. De Nederlandse situatie werd daarmee vergeleken en opvallend genoeg werd ook expliciet vermeld dat de Engelse koning het project gefinancierd had. (Zie de zevende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.) Ook de leden van de Synode dienden bij hun overheid een bede in om het vertaalproject te financieren. (Zie de tiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.) Grondwettelijk was de overheid verplicht om dit vertaalproject te financieren. Santing-Wubs, *Kerken in geding*, 5-14.

[168] De Bruin vermeldt dit bedrag. De Bruin, *De Statenbijbel*, 313.

[169] Een exemplaar van de Statenbijbel kostte namelijk 27 gulden. Van Gent, 'Bijbeldrukkers en hun uitgaven', 80.

[170] De Bruin vermoedt dat in het dorp IJzendoorn iets dergelijks een rol heeft gespeeld bij de trage invoering van de Statenvertaling. De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 56 en 57.

[171] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 14.

welgesteldheid in de Republiek echter juist een factor, die de introductie van de Statenbijbel bespoedigde.

### *Sociale factoren*

Ook op sociaal vlak was er een geschikte voedingsbodem voor de Statenvertaling. Hoewel een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking niet de overheersende calvinistische godsdienst aanhing,[172] werd de bevolking wel aangezet tot godsdienstigheid. Er was namelijk een beweging van orthodoxe predikanten, die na de Synode van Dordrecht zich ertoe inspanden om het volk tot een sterke rechtzinnigheid aan te zetten.[173] Niet alleen in leer, maar ook in leven moest de godsdienstige identiteit zichtbaar worden. Waar de hervormers zich vooral op het eerste gefocust hadden, richtten de dominees van de Nadere Reformatie zich in hun prediking en geschriften op een kuise levenswandel. Bij een dergelijke beweging paste een nauwgezette studie van de Bijbel. De Statenvertaling was hier het uitgelezen boek voor, daar dit boekwerk uitgebreide kanttekeningen bevatte, die bovendien door gereformeerde geleerden waren opgesteld.

Een voorwaarde van een dergelijke devote Bijbelstudie was geletterdheid. Ook op dit punt ontstond de Statenvertaling in een ideaal klimaat. De Republiek had namelijk in de zeventiende eeuw een uitzonderlijk laag aantal analfabeten.[174] Als handelsnatie was het namelijk noodzakelijk om een geschoolde bevolking te hebben, want het koopmanschap vereiste vastlegging en het vermogen om te rekenen.[175] Deze noodzaak maakte niet alleen dat in steden de mate van geletterdheid groot was, maar ook op het platteland was dit het geval.[176] Sinds het einde van de middeleeuwen was hier immers de commerciële landbouw opgekomen, waardoor boeren genoodzaakt waren om op de markt deel te nemen aan het stedelijk handelsgeweld.[177] Toch moet de stad zelf de hoogste ontwikkelingsgraad gekend hebben, want in de zeventiende eeuw was deze vorm van (kleinschalige) landbouw reeds tanende.[178] Vooral een stad als Amsterdam, waar de Statenvertaler Rolandus zijn thuisbasis had,[179] moet wat dat betreft een uitzondering gevormd hebben. Huwelijksakten van rond 1650 tonen namelijk dat twee op de drie mannen kon lezen, terwijl dit bij vrouwen slechts een op de drie keer het geval bleek te zijn.[180] Dit gegeven laat zien dat ten minste de helft van de Amsterdamse bevolking de Statenvertaling niet zelf heeft kunnen lezen, maar dat laat onverlet dat de relatief hoge alfabetiseringsgraad een voor de introductie van de Statenvertaling positieve factor was. De mannen dienden immers conform het gereformeerde gebruik in het kader van de huisgodsdienst

---

[172] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 172.
[173] Th. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*. Deel 2. Volume 2 (Hilversum 2002), 319.
[174] J.M.A. Noordman e.a., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* (Assen 2010), 110.
[175] Noordman e.a., *Vijf eeuwen opvoeden*, 110.
[176] Ibidem, 110.
[177] B. van Bavel en O. Gelderblom, 'A land of milk and butter. The economic origins of cleanliness in the Dutch Golden Age', *Past and Present* 205 (2009), 41-69, 56 en 57.
[178] Vanaf 1600 verloren boeren namelijk hun grondbezit doordat stedelijke landeigenaren dit opkochten. Ook vond de landbouwproductie meer en meer op grote boerderijen plaats. Van Bavel en Gelderblom, 'A land of milk and butter. The economic origins of cleanliness in the Dutch Golden Age', 68.
[179] Rolandus is vanaf 1603 predikant geweest in Amsterdam. A.C. Rijken, 'Jacobus Rolandus', in: J. van der Haar e.a., *Het blijvende Woord: Plaatsen waar, en predikanten door wie dit Woord is verkondigd* (Dordrecht 1985), 174-177, 175.
[180] Noordman e.a., *Vijf eeuwen opvoeden*, 110.

hardop voor te lezen uit de Bijbel,[181] zodat – als zij zich ten minste aan het voorschrift hielden – dankzij hun leesvaardigheid het hele gezin geconfronteerd werd met de nieuw verschenen Bijbelvertaling. Bovendien kwamen analfabeten bij de schriftlezing in de kerk met de Statenvertaling in aanraking.

### *Culturele factoren*

Niet alleen binnen de kring van de Nadere Reformatie, maar ook breder onder de protestanten was religie een belangrijk element van de zeventiende-eeuwse cultuur. Door de voortdurende godsdiensttwisten, die de achtergrond waren van vele politieke conflicten en van grote sociale onrust, was godsdienst het belangrijkste facet van het dagelijks leven geworden. De Bijbel vormde bij dergelijke conflicten het ultieme referentiepunt van wat de waarheid was. Een goed zicht op de inhoud van dit heilig geachte Boek was dan ook onontbeerlijk. De gedachte dat de Statenvertaling 'getrouwelijck' was 'over-geset'[182] maakte dit boekwerk dan ook tot een geliefd product, want voor de zeventiende-eeuwse kerkganger kon het fungeren als een kompas op een zee van conflicterende geloofsopvattingen.

Daarnaast beantwoordde de Statenvertaling aan een algehele zeventiende-eeuwse wetenschappelijke belangstelling. In haar wordingstijd bloeide de wetenschapsbeoefening namelijk op in Leiden, de stad waar de Statenvertalers werkzaam waren. Rariteitenkabinetten met de meest curieuze diersoorten werden ingericht. Verder werden geregeld secties verricht in het *theatrum anatomicum* en in de *hortus botanicus* werden planten uit de hele wereld ten toon gesteld.[183] Ook verrichten verscheidene cartografen grote inspanningen om ieder vlakje van de aardbol in kaart te brengen.[184] Deze hang naar exotische kennis en de behoefte om de aarde in zijn volheid te verkennen heeft de Statenvertalers niet onberoerd gelaten. Hun kanttekeningen tonen een niet-aflatende inspanning om iedere plaatsnaam en vrijwel elk buitenissig klinkend element toe te lichten.[185] Zo vormde hun lijvige eindproduct niet alleen een voor de zeventiende-eeuwer geschikte informatiebron over geloofszaken, maar ook een schat aan kennis over wereldlijke aangelegenheden.

---

[181] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 193. Al in de zeventiende eeuw riepen vooraanstaande gereformeerde predikanten op tot een piëtistische opvoeding van kinderen, waarbij het lezen van de Bijbel belangrijk was. Op die manier diende het huisgezin een 'kleine kerk' te worden. L. Groenendijk, 'Piëtistische opvoedingsleer in Nederland. Balans van een kwarteeuw historisch-pedagogisch onderzoek', *Pedagogiek* 4 (2002), 326-337, 330 en 331.

[182] Zie voor dit citaat het titelblad van de Statenvertaling uit 1637.

[183] E. Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1999), 27-30.

[184] Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld*, 42-45.

[185] De kanttekeningen bij Mattheüs 2:1 zijn wat dit betreft illustratief. Allereerst wordt hier het Bethlehem in Judea onderscheiden van de gelijknamige plaats in Galilea. Vervolgens wordt beknopt de buitenlandse herkomst van Herodes genoemd. Daarna worden de van ver komende *magi* toegelicht om tenslotte uiteen te zetten waarom er staat dat zij uit het oosten kwamen. Locaties en rariteiten krijgen hier grote aandacht. Tot in Openbaring blijven kanttekenaren hier aandacht aan besteden. Zie hiervoor bijvoorbeeld kanttekening 33 bij Openbaring 1. De keurbijbel (een bepaalde zeventiende-eeuwse uitgave van de Statenvertaling) ging hierbij nog verder door in de Statenbijbels zelfs aan het begin twee verhandelingen toe te voegen met de volgende (hier in moderne spelling weergegeven) titels: 'Verklaring over de aardrijkskundige beschrijving van het paradijs, benevens de ligging der landen daaromtrent, alsmede een kort verhaal en aanwijzing der peregrinatie van Adam af tot op Jakob toe' en 'Korte beschrijving van de reis der kinderen Israëls, uit Egypte, door de woestijn, naar het land van belofte'. Dit is te vinden in de door uitgeverij Den Hertog heruitgegeven Bijbel van Jacob en Pieter Keur. Anoniem, *Bijbel* (Utrecht zj), 13-19.

## *Biografie van vertalers*

Niet alleen de omstandigheden moesten gunstig zijn om de Statenvertaling tot stand te brengen, maar ook de geschikte personen dienden voor haar totstandkoming aanwezig te zijn. Daarom zullen in deze slotparagraaf de biografieën van Festus Hommius, Jacobus Rolandus en Antonius Walaeus uiteengezet worden.

### *Festus Hommius*

Samen met zijn leermeester Gomarus was Hommius (1576-1640) een vurig strijder voor het contraremonstrantisme.[186] Mogelijk is hij zelfs de auteur van de zogenaamde contraremonstrantie, een verzoekschrift voor de Staten-Generaal waarin de leer van de gomaristen uiteengezet werd en gevraagd werd om een nationale synode ter beëindiging van het religieuze conflict met de arminianen.[187] Dit verzoek resulteerde uiteindelijk in het houden van de Synode van Dordrecht, waar Hommius als scriba verantwoordelijk was voor het opstellen en uitgeven van de daar tot stand gekomen geschriften.[188] Zijn rijke loopbaan maakte het bezetten van deze post mogelijk. Hij had namelijk aan drie universiteiten gestudeerd[189] en had diverse theologische publicaties op zijn naam staan.[190] Al in 1606 vertaalde hij bijvoorbeeld vanuit het Latijn een verklaring van de Heidelbergse Catechismus.[191] Toentertijd was hij al als predikant aangesteld in Leiden. Voor die tijd had hij drie jaar in Dokkum gestaan.[192] Aan het einde van deze ambtsperiode had hij nog geestelijke arbeid verricht in het leger van prins Maurits.[193]

Met een grote ambtelijke en theologische ervaring begon Hommius dus aan zijn vertaalwerkzaamheden. Volgens Hinlopen werd aan hem onder meer de taak opgedragen om Handelingen 15 tot en met 22 en elf andere Bijbelboeken van kanttekeningen te voorzien.[194]

[186] A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 8. Tweede stuk (Haarlem 1867), 1030; J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. Deel 4 (Den Haag 1931), 199.

[187] De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*. Deel 4, 201.

[188] Ibidem, 206 en 208.

[189] Deze drie universiteiten waren te vinden in Franeker, La Rochelle en Leiden. J. de Koning, 'Wie waren de Statenvertalers?', in: J. Van der Haar en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987), 56-59, 59.

[190] F. Hommius, *Van de beroepinghe der kercken-dienaren, ja ende neen, van Johannes Uutenbogaert, praedicant in s'Gravenhaghe: Uut zijn boeck van 't ampt der overheyt in kerckelijcke saecken* (zp 1610); F. Hommius, *Specimen controversiarum Belgicarum, seu Confessio ecclesiarum reformatarum in Belgio, cujus singulis articulis subjecti sunt articuli discrepantes, in quibus nonnulli ecclesiarum Belgicarum doctores hodie a recepta doctrina dissentire videntur / in usum futurae Synodi Nationalis Latine edidit, & collegit Festus Hommius; addita est in eundem usum Harmonia synodorum Belgicarum* (Leiden 1618). Het eerstgenoemde boek gaat over de rol van de overheid bij de aanstelling van predikanten. Hommius bestreed namelijk de gedachte van Uytenbogaert dat de staat in kerkelijke zaken de hoogste macht diende te hebben. De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*, 201.

Zie ook de volgende noot voor een boek van Hommius (als vertaler).

[191] Z. Ursinus, *Het schat-boeck der christelycke leere, ofte uytlegginge over de Catechismus der Gereformeerde Kercken in Nederlandt / van Zacharias Ursinus eertijdts tot Heydelberg in 't Latijn voorgelesen ende van David Pareus uijtg.* Vertaald door F. Hommius (Leiden 1606).

[192] E. Venema, 'Festus Hommius', in: J. van der Haar e.a., *Het blijvende Woord: Plaatsen waar, en predikanten door wie dit Woord is verkondigd* (Dordrecht 1985), 106-109, 107.

[193] De Koning, 'Wie waren de Statenvertalers?', 59; De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek* 199.

[194] Deze elf Bijbelboeken zijn Galaten, Filippenzen, 2 Timotheüs, Titus, Filemon, Jacobus, 2 Petrus, 1 Johannes, 2 Johannes, 3 Johannes en Judas. Hinlopen, *Historie*, 135 en 136.

Verder kreeg hij taken rond het vertalen van de apocriefe boeken.[195] Ook leverde hij uiteraard zijn bijdrage aan de vertaalde tekst van het Nieuwe Testament.[196] Uiteindelijk zou hij bij de vergadering met de revisoren zelfs als scriba optreden, waarbij hij door zijn ouderdom moeite zou hebben gehad om alle ingekomen opmerkingen te noteren en te verwerken.[197]

Gedurende deze tijd van de vertaalarbeid waren er tal van andere kwesties, die Hommius' aandacht opeisten. Zo schreef hij in 1630 een brief over het schrijven van de gereformeerde kerkgeschiedenis.[198] Ook verloor hij zijn vrouw en hertrouwde in 1634.[199] Tenslotte was hij in deze levensperiode ook regent van het Leidse instituut dat zorg droeg voor de opleiding van predikanten uit arme families.[200]

### *Jacobus Rolandus*

Ook Jacobus Rolandus (1562-1632) bekleedde als assessor van de Synode van Dordrecht een belangrijke functie in de strijd tegen het remonstrantisme.[201] Zijn afkeer tegen deze geloofsstroming zou zo diep geweest zijn dat hij ging beven en trillen wanneer hij een aanhanger ervan op straat tegenkwam.[202] Meer van dergelijke verhalen zetten hem als een gevoelig man neer. Zo zou hij vanwege zijn 'vreesachtigheid' niet in Delft hebben kunnen aarden, zodat hij naar het Duitse Frankenthal trok.[203] In 1603 werd hij toch weer predikant in Amsterdam, maar voorafgaande daaraan werd uitgezocht of hij wel uit het hoofd zou kunnen preken.[204] Twijfels daarover kwamen duidelijk niet voort uit het studieverleden van Rolandus, want hij studeerde in Genève en Heidelberg.[205] Hij stond dan ook bekend als een geleerd man, die door zijn stem een timide voorkomen had.[206] Grote publicaties heeft hij echter nooit neergezet.[207] Wel liet hij een drietal banden na, die de proefvertalingen van het Nieuwe Testament bevatten.[208] Terwijl hij daaraan werkte, werd zijn leven overschaduwd door de twist met zijn vrouw, die in Amsterdam achtergebleven was. Vanwege een ruzie met zijn dochter uit een eerder huwelijk, weigerde zij hem namelijk te volgen naar Leiden.[209] Uiteindelijk mocht zij daarom zelfs niet meer aan het Heilig Avondmaal deelnemen.[210] Deze tuchtmaatregel bewoog

---

[195] Hinlopen, *Historie*, 136.
[196] Hierop zal dieper worden ingegaan in het vierde hoofdstuk.
[197] Peelen, *De nieuwe Bijbel van een vrij volk*, 54; De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*, 209. Zie ook het negende hoofdstuk.
[198] Ingekomen brief van Festus Hommius, predikant te Leiden, betreffende het schrijven van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk. 1630, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.374.
[199] P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 10 (Leiden 1937), 383; De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*, 213.
[200] De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*, 211.
[201] De Bruin, *De Statenbijbel*, 287.
[202] Rijken, 'Jacobus Rolandus', 175.
[203] R.B. Evenhuis, 'Jacobus Rolandus', in: D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 1 (Kampen 1978), 292-293, 292.
[204] Evenhuis, 'Jacobus Rolandus', 292; Rijken, 'Jacobus Rolandus', 175.
[205] P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 3 (Leiden 1930), 1088 en 1089.
[206] Harline, 'The scholar at home: Domestic crisis and the new Dutch Bible', 114. De Bruin stelt verder dat Rolandus 'minder op den voorgrond' stond dan de andere Statenvertalers, maar wel 'volkomen berekend' was op zijn taak als Statenvertaler. De Bruin, *De Statenbijbel*, 287.
[207] Evenhuis, 'Jacobus Rolandus', 293.
[208] Dit betreft de zogenaamde Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229. In het derde hoofdstuk zal hierover uitvoeriger geschreven worden.
[209] Harline, 'The scholar at home: Domestic crisis and the new Dutch Bible', 119 en 120.
[210] Ibidem, 123 en 124

haar niet om haar eigen gelijk op te geven, zodat zij tot het sterven van haar man in 1632 gescheiden van hem leefde.[211] Volgens biografische artikelen waren de Statenvertalers bij dit overlijden tot het Bijbelboek Handelingen gekomen.[212]

### *Antonius Walaeus*

Net als Hommius en Rolandus was Antonius Walaeus (1573-1639) een felle tegenstander van het arminianisme.[213] Tijdens zijn studietijd had hij immers bij Gomarus in huis verkeerd.[214] Hoewel hij qua theologische opvattingen licht van deze leider van de contraremonstranten verschilde,[215] deelde hij de afkeer van de remonstranten. Daarom was hij ook op de Synode van Dordrecht aanwezig om onder meer bij te dragen aan het opstellen van de Dordtse Leerregels.[216] Verder schreef hij ter bestrijding van hun politieke ideeën (evenals Hommius) een geschrift tegen de arminiaan Uytenbogaert.[217] Walaeus was namelijk van mening dat de overheid niet moest bepalen wie er predikanten werden, maar vond dat zaken als het ambt en de tuchtoefening geheel aan de Gereformeerde Kerk moesten worden overgelaten.[218]

Later breidde Walaeus zijn opus verder uit door Latijnse boeken over verscheidene dogma's en kwesties rond het christendom op schrift te stellen.[219] Ze tonen de geleerdheid van deze Statenvertaler, die al vroeg in zijn loopbaan Grieks doceerde te Middelburg.[220] Verder werd hij aangesteld als hoogleraar te Leiden, waar hij tevens werkzaam was als regent voor de opleiding van onder meer zendelingen voor Nederlands-Indië.[221] Ook prins Maurits was van zijn kunde op de hoogte, want al in 1617 vroeg hij aan de Middelburgse kerkenraad of hun predikant Walaeus naar Den Haag mocht komen.[222] Daar waren namelijk 'cloucke ende welbegaeffde Predicanten' nodig.[223]

---

[211] Naast Harline schrijven ook Nauta en Rijken over deze kwestie. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 28; Rijken, 'Jacobus Rolandus', 177.
[212] B. Glasius, *Godgeleerd Nederland: Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*. Volume 3 (Den Bosch 1856), 204. Volgens Evenhuis stierf Rolandus toen de vier evangeliën vertaald waren. Evenhuis, 'Jacobus Rolandus', 293. Zie ook het achtste hoofdstuk.
[213] A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 20. (Haarlem 1877), 33.
[214] Van Heteren, 'Antonius Walaeus', 239.
[215] Gomarus was namelijk een supralapsariër, terwijl Walaeus tot de infralapsariërs behoorde. Van Heteren, 'Antonius Walaeus', 240. Het belangrijkste verschil tussen deze opvattingen is dat het supralapsarisme staat voor de opvatting dat God 'afgezien van de zonde' besloot wie uitverkoren en verworpen zouden zijn, terwijl een infralapsariër meent dat God bepaalde mensen 'wegens hun zonde' in het verderf heeft gelaten en anderen juist redde van het verderf. H. Berkhof, *Christelijk geloof* (Kampen 2007), 470.
[216] Van Heteren, 'Antonius Walaeus', 239.
[217] A. Walaeus, *Het ampt der kerckendienaren, midtsgaders de authoriteyt ende opsicht, die een hooghe christelicke overheydt daer over toecompt: Waerin sekere nader bedenckinghen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheyt over het Tractaet des E. J. Uutenbogaerts van het ampt ende authoriteyt eener hoogher christelicker overheyt in kerckelicke saecken* (Middelburg 1615).
[218] L.J. Joosse, *Reformatie en zending: Bucer en Walaeus: Vaders van de reformatorische zending* (Goes 1988), 100.
[219] A. Walaeus, *Disputationum theologicarum, quae ex ordine repeti consueverunt, trigesima, de vocatione hominum ad salutem* (Leiden 1631); A. Walaeus, *Disputatio theologica de universalitate mortis Christi* (Leiden 1636); A. Walaeus, *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum / ab Antonio Walaeo; Accesserunt ejusdem orationes duae cum hymno ad Deum; Et Theodori Schrevelii Jambi morales continens totius philosophiae moralis summa capita ac praecepta* (Leiden 1636).
[220] Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 20, 33.
[221] De Koning, 'Wie waren de Statenvertalers?', 59.
[222] E.J.W. Posthumus Meyjes, *Twee brieven van Prins Maurits over Antonius Walaeus* (zp 1902), 2 en 3.
[223] Posthumus Meyjes, *Twee brieven*, 3.

Deze geleerdheid heeft Walaeus aan de dag kunnen leggen in de door hem opgestelde kanttekeningen. Hij nam namelijk de toelichting van een groot gedeelte van het Nieuwe Testament voor zijn rekening.[224] Na deze taak verricht te hebben en de bijbehorende vertaalarbeid afgerond te hebben, kreeg Walaeus bij de vergadering met de revisoren de rol van eerste voorzitter.[225] Als een van de weinige van de Statenvertalers was het hem vervolgens vergund om aanwezig te zijn bij de overhandiging van de nieuwe Bijbelvertaling aan de Staten-Generaal.[226] Op een lange weg vanaf de aanvang van de vertaalarbeid kon hij toen terugblikken. Het begin hiervan was het opstellen van de *Resolutiën aengaende de Duytsche tale* geweest, waarbij Walaeus' Zuid-Nederlandse oorsprong wellicht invloedrijk geweest is.[227]

---

[224] Hinlopen beschrijft dat Hommius en Walaeus de taken na de dood van Rolandus onderling verdeelden. Bij deze taakverdeling waren de evangeliën al van opmerkingen in de marge voorzien. Het gedeelte van de Bijbel dat Walaeus volgens Hinlopen van kanttekeningen voorzag, betrof Handelingen 8-15 en 22-28, Romeinen, 1 en 2 Korinthe, Efeze, Kolossensen, 1 en 2 Thessalonicensen, 1 Timotheüs, Hebreeën, 1 Petrus en Openbaring. Hinlopen, *Historie*, 135. Wat betreft de evangeliën is het zo goed als zeker dat Walaeus de kanttekeningen opstelde bij Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes 1-7 (en mogelijk bij meer gedeelten). Dit blijkt namelijk uit de archiefstukken, waarin de kanttekeningen bij de genoemde evangeliën in Walaeus' schrift te vinden zijn. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

[225] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 37.

[226] De Koning, 'Wie waren de Statenvertalers?', 59.

[227] Walaeus was namelijk in Gent geboren. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 20, 32.

# 2. Taalkeuzes

In juli 1628 kwamen de Statenvertalers van het Oude en Nieuwe Testament bijeen om vast te stellen welke spellingregels zij zouden hanteren. Gezamenlijk legden zij hun afspraken vast in de *Resolutiën aengaende de Duytsche tale*.[228] Deze notulen werden in 1633 aangevuld met de opmerkingen van de revisoren.[229] Het resulterende historische document is in lastig te lezen telegramstijl opgesteld. Daarom zal in dit hoofdstuk eerst de inhoud van de *Resolutiën* uiteengezet worden. Daarop rijst de vraag in hoeverre de Statenvertalers de voorschriften uit dit geschrift daadwerkelijk in de praktijk volgden. De mate waarin de Statenvertalers hun *Resolutiën* gevolgd hebben, zal vervolgens verklaard en geanalyseerd worden door onder meer op zoek te gaan naar wetmatigheden in de plaatsen waar de Statenvertalers (waarschijnlijk onbewust) afweken van de eerder door hen opgestelde regels. Tenslotte zal ter contextualisatie van dit alles bepaald worden hoe de Statenvertaling zich verhoudt tot eerdere Bijbelvertalingen.

## *Resolutiën aengaende de Duytsche tale*

De *Resolutiën aengaende de Duytsche tale* of de regels met betrekking tot (voornamelijk het spellen van) de Nederlandse taal zijn een typisch product van de zeventiende eeuw. Voordat de inhoud ervan besproken wordt, moet dan ook eerst bezien worden wat de geschiedkundige setting ervan is.

### *Historische achtergrond*

Aan het begin van de zeventiende eeuw was er een duidelijk streven om het Nederlands op het niveau van het Latijn te brengen om zo de taal van de jonge Republiek een wetenschappelijk aanzien te verschaffen.[230] Latijn was immers in de vroegmoderne tijd de taal, die internationaal gebezigd werd in de wetenschap. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de *Resolutiën* in het Latijn werden opgesteld en dat de betekenis van Nederlandse woorden met Latijnse woorden duidelijk gemaakt werd. In het zestiende-eeuwse woordenboek van Kiliaan waren immers eveneens Nederlandstalige lemma's voorzien van Latijnse (en Franse) betekenisaanduidingen.[231] Naar dit oudste woordenboek in de Nederlandse taalgeschiedenis verwezen de Statenvertalers dan ook in hun *Resolutiën*.[232] Voor hen bood dat (naast het volgen van de spellingswijze van de Deux-Aesbijbel[233]) het enige houvast in een tijd, waarin er nog

[228] J. Bogerman en J. Revius, *Resolutien van de beijde collegien der oversetters, tsamen vergadert anno 1628 in jul. aengaende de Duijtsche tale*. Dit historische document is te vinden in de bijlagen van het boek van Hinlopen en in het proefschrift van Zwaan. Hinlopen, *Historie*, 77-116; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 198-223. In het vervolg zal hieraan gerefereerd worden met de term *Resolutiën*. De letter en het getal geven hierbij de exacte vindplaats in dit lijvige document aan.
[229] C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen 1970), 108.
[230] E.K. Grootes, *Het literaire leven in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1988), 23.
[231] C. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae, sive dictionarium Teutonico-Latinum, praecipuas teutonicae linguae dictiones et phrases Latine interpretatas, et cum alii nonnullis linguis obiter collatas complectens* (Antwerpen 1599); Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 359.
[232] *Resolutiën*, V3, C10 en G11.
[233] Dit valt te lezen in de inleiding op de *Resolutiën*: 'In suffragiorum paritate placuit sequi nostram vulgatam'. In hoeverre de Deux-Aesbijbel daadwerkelijk een houvast bood zal in de paragraaf 'Toepassing van de *Resolutiën*' beschreven worden.

geen uniform spellingssysteem bestond.[234] Een eenvormige spellingswijze van zowel het Oude als het Nieuwe Testament was immers gewenst, daar de Statenvertaling anders door een onregelmatige spelling in diskrediet zou kunnen worden gebracht.[235] Dit gevaar was niet denkbeeldig, want de (taalkundige) afkomst van de vertalers was zeer divers.[236] Bovendien was de Nederlandse spelling nog volop in beweging en de gebruikelijke spellingswijze (voor zover iets dergelijks bestond) was gedurende de zeventiende eeuw dus aan verandering onderhevig.[237] Daarbij komt nog dat een eenheidstaal in het geheel ontbrak, zodat dialecten als het Fries, Vlaams, Brabants en Hollands in de vorm van afspraken tussen de uit alle windrichtingen komende vertalers tot een eenheid gesmeed moesten worden door het sluiten van compromissen.[238] Kortom, voor een eenvormige Statenvertaling waren de *Resolutiën* noodzakelijk.

*Inhoud*

Hoewel de Statenvertalers blijkens hun overleg over spelling en de daaruit voortvloeiende *Resolutiën* de noodzaak inzagen van duidelijke taalregels, bakenden hun voorschriften hieromtrent niet erg scherp de grens tussen goed en fout af.[239] Veel woorden mochten namelijk volgens de vertalers op meerdere wijzen gespeld worden, zoals blijkt uit het frequente gebruik in de *Resolutiën* van de Latijnse aanduidingen *vel* (of) en *promiscue* (divers, door elkaar).[240] De achtergrond hiervan lijkt een meningsverschil tussen de vertalers te zijn. Bij de toepassing van de grammaticale regels uit de *Resolutiën* blijkt namelijk dat het gebruik van het woord *vel* te relateren is aan verschillend taalgebruik van de vertalers. Bij de regel dat in de vierde naamval in het meervoud zowel *hen* als *haer* zijn toegestaan als persoonlijke voornaamwoorden,[241] valt namelijk op dat de vertalers elkaar op dit punt voortdurend corrigeerden in de handgeschreven proefversies van de Statenvertaling. Hierbij staat in het ene handschrift *haer*, terwijl in het (doorgestreepte) andere handschrift *hen* staat.[242]

---

[234] L. Koelmans, *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands* (Utrecht 1978), 3 en 4. Een uniform spellingssysteem kwam pas in de Franse tijd. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 282.

[235] In de zeventiende eeuw werden onregelmatigheden in de spelling namelijk als een dreiging voor een goede ontvangst van de Statenbijbel beschouwd, zodat lijsten met informatie over dergelijke onregelmatigheden verborgen dienden te blijven. Daarom werd van de revisor Renesse een lijst met vertrouwelijke aantekeningen hieromtrent door de staat gekocht en werd door de classis van Deventer geen toestemming verleend om een soortgelijk geschrift van Sibelius uit te geven. De Bruin, ‘Invoering en ontvangst van de Statenvertaling’, 69-74. Daarnaast was er bij de drukkers een economische reden om tegen openbaarmaking van spellingsonregelmatigheden te zijn. Voor het doorvoeren van spellingsverbeteringen moest namelijk per vel een behoorlijk bedrag betaald worden. P. Dijstelberge, ‘De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600’, *Gedrukt in Holland. Speciaal nummer van Holland* 26 (1994), 217-234, 226. Ook bestond mogelijk de angst bij drukkers dat oude voorraden met een slecht geachte spelling onverkoopbaar werden. Een soortgelijke vrees voor de verkoop van 80.000 nog opgeslagen exemplaren van de Deux-Aesbijbel had immers geleefd toen op de Synode van Dordrecht bepaald werd dat een nieuwe Bijbelvertaling vervaardigd moest worden. Nauta, ‘Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling’, 14.

[236] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 136-138.

[237] Zo moesten de *ck* (aan het eind van een woord) en de *s* (aan het begin van bepaalde woorden) in verscheidene woorden plaats maken voor respectievelijk de *k* en de *z*. P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987), 39.

[238] C.G.N. de Vooys, ‘De invloed van de Renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw’, *De Nieuwe Taalgids* (1918), 248-263, 256.

[239] De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 108 en 109.

[240] Het woord *vel* komt namelijk 62 keer voor in de *Resolutiën* en *promiscue* is 39 maal in de *Resolutiën* te vinden.

[241] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 213.

[242] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. Zie hiervoor bijvoorbeeld Mattheüs 21:13 en Markus 6:37.

Opvallend is verder dat er maar weinig algemene spellingsregels in de *Resolutiën* staan. Er worden vooral bepalingen opgesteld voor afzonderlijke woorden. Zo wordt bijvoorbeeld vastgesteld dat woorden met een /t/-klank aan het slot van een woord met een *t* gespeld dienen te worden. Dit betreft woorden, die heden ten dage vanwege het principe van gelijkvormigheid (ten opzichte van meervoudsvormen of bijvoeglijke naamwoorden) veelal met een *d* gespeld worden,[243] namelijk *hant, hont, avont, mont, tant, gesont, hout, goet, quaet* en *wint*.[244] Op deze regel worden vervolgens talloze uitzonderingen gemaakt.[245] De woorden *stadt* en *gemoedt* dienden bijvoorbeeld met een *dt* geschreven te worden.[246] Mogelijk ligt aan dergelijke onregelmatigheden een meningsverschil tussen de vertalers onderling ten grondslag. Er moest namelijk geregeld gestemd worden om tot een conclusie te komen[247] en soms[248] staan er in de *Resolutiën* opmerkingen, die wijzen op een discussie, die aan de vergadertafel moet hebben plaatsgevonden. Zo werd het voorstel om het woord *gordijnen* als *gordinnen* te spellen vanwege de etymologische verwantschap met *ingorden*, van tafel geveegd.[249] De vele vermeldingen van alternatieve spellingswijzen doen eveneens vermoeden dat het komen tot een eenvormige spelling geen sinecure was voor de vertalers. Later zouden de Statenvertalers bovendien discussie krijgen met de revisoren, die alternatieve spellingswijzen prefereerden. Zo bepaalden de overzieners van het Nieuwe Testament (hoewel zij, daar het Oude Testament reeds gereed was, slechts weinig wijzigingen meer in de spellingsvoorschriften konden aanbrengen) dat *vloed* met een *d* en niet met een *t* gespeld moest worden.[250]

Ondanks al deze meningsverschillen kwam toch een behoorlijk aantal regels tot stand, die beschreven wat de meest ideale spellingswijze was. Dit betreft 1) voorschriften ter onderscheiding van homoniemen, 2) regels rond het al of niet toestaan van elisie en contractie, 3) vaststellingen over de te gebruiken lidwoorden, 4) regels over de klanken van de nucleus, 5) haast talloze bepalingen rond de spelling van klinkers en medeklinkers en 6) grammaticale voorschriften.[251] Middels het alfabetisch langsgaan van de letters werden zo vele pijnpunten uit de Nederlandse spelling aan de orde gesteld, hoewel vanwege de omvang van de Statenbijbel

---

[243] Koelmans wijst erop dat de zeventiende-eeuwse spelling vooral rond de *d* en *t* sterk afwijkt van de huidige spelling. Koelmans, *Inleiding*, 4.
[244] *Resolutiën*, D1.
[245] Ook De Vooys wijst op de onregelmatige regels rond de *d* en de *t* aan het eind van woorden, maar naar zijn mening is de spelling van de *a* in open syllaben en de *ae* in gesloten syllaben wel logisch opgezet. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 109. De *Resolutiën* bevatten echter ook verscheidene woorden met open lettergrepen, waarin de *ae* wordt voorgeschreven (hoewel de revisoren van het Oude Testament zich hiertegen keerden). *Beswaeren, verclaeren, verclaeringe, traenen* en *vermaenen* zijn daar voorbeelden van. *Resolutiën*, A1 en A6.
[246] *Resolutiën*, D2 en D3.
[247] Het woord *suffragijs* of een variant daarvan geeft aan dat een stemming over een spellingskwestie had plaatsgevonden. *Resolutiën*, E3, O2, O3, D6, G11, G19, H, X1. Het stemmen over taalkwesties was gebruikelijk, want ook op de Synode van Dordrecht was gestemd over de vraag of *du* nog gebruikt mocht worden. Zie de twaalfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[248] Zwaan merkt op dat er maar weinig informatie van de overwegingen van de Statenvertalers in de *Resolutiën* te vinden is, zodat de achtergrond van de spellingsregels vaak onduidelijk blijft. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 95.
[249] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 96.
[250] *Resolutiën*, D9.
[251] Dit laatste onderwerp zal vanwege de afwijkende thematiek in dit hoofdstuk buiten beschouwing gelaten worden. Studie hiernaar is overigens reeds verricht door Heinsius, die onder meer plaatsen aanwees waarin *den* als eerste naamval voorkomt. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 156 en 157. Volgens De Vooys overtraden de Statenvertalers hiermee hun eigen regels. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 109 en 110. In de *Resolutiën* staat echter dat de *n* wel toegevoegd mocht worden omwille van de welluidendheid. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 211.

niet de correcte spelling van alle woorden gedefinieerd is. Uitputtend hoefden de *Resolutiën* overigens ook niet te zijn, daar de vertalers gebruik konden maken van andere bronnen om de ideale spelling aan te ontlenen. Dit betrof onder meer de Deux-Aesbijbel, het woordenboek van Kiliaan, de bepalingen van de Synode van Dordrecht en de teksten van eerdere vertalers als Marnix van Sint Aldegonde, Cornelisz en Helmichius, waarnaar de Statenvertalers in hun *Resolutiën* dan ook verwezen.[252] Gezien de zeventiende-eeuwse diversiteit in spellingswijze zullen deze bronnen niet met elkaar overeenstemmen, zodat zelf opgestelde regels nodig bleven.

In de eerste plaats valt hierbij op dat de Statenvertalers hun spellingsvoorschriften functioneel wilden maken door een homoniem of een woord met meerdere betekenissen, van meerdere spellingswijzen te voorzien. In de hedendaagse Nederlandse spelling doet zich een dergelijk fenomeen voor bij een woord als *kou/kauw*, dat afgaande op de klank zowel een temperatuuraanduiding als een verwijzing naar een vogel kan zijn. Dankzij de spelling worden deze betekenissen onderscheiden, hoewel de context dit eveneens mogelijk maakt. De Statenvertalers pasten dit middel dan ook maar mondjesmaat toe. Een woord als *armen*, dat zowel het antoniem van rijken kan zijn als een aanduiding van twee lichaamsdelen, spellen zij dan ook op dezelfde manier, want de context werkt onderscheidend ('contextus distinguit').[253] Bij enkele tientallen woorden kwamen zij tot een ander oordeel. In tabel 1 is te zien welke woorden dit betrof en hoe zij qua spelling onderscheiden werden.

| **Huidig woord** | **Betekenis 1** | **Spelling 1** | **Betekenis 2** | **Spelling 2** | **Betekenis 3** | **Spelling 3** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Piepen/fluiten | Een piepend geluid maken | Piepen | Op een fluit spelen | Pijpen | | |
| Na | In tijd | Na | In volgorde | Nae | | |
| Waar | Werkelijk | Waer | Product | Waere | Verl.tijd v. *zijn* | Waeren |
| Degene/geen | Degene | Gene | Geen | Geene | | |
| Vier/vuur | Vier | Vier | Vuur | Vyer | | |
| Vond/van het | Verl.tijd v. *vinden* | Vondt | Van het | Van 't | | |
| Zond/zand | Verl.tijd v. *zenden* | Sondt | Zand | Sant | | |
| Dunken/Denken | Dunken | Duncken | Denken | Dencken | | |
| Dood/doden | Bijv. nw. | Doodt | Zelfst.nw. | Doot | | |
| Ladder/leer | Ladder | Leeder | Dierenhuid | Leder | | |
| Tegen | Jegens | Tegen | Contra | Tegens | | |
| Sap/soep | Drank | Sap | Saus/soep | Sop | | |
| Vorm | Gedaante | Forme | Mal | Vorme | | |
| Pasen | Heilige handeling | Pascha | Feesttijd | Paeschen/Paesschen | | |
| Zat | Verzadigd | Sadt | Verl.tijd v. *zitten* | Satt | | |
| Even/Effen | Gelijk | Even | Vlak | Effen | | |
| Zijde | Stof | Sijde | Zijkant/flank | Zijde | | |
| Zijn/zij | Werkwoord | Zijn | Bezit.vnw. | Sijn | Pers.vnw. | sylieden/sy |
| Zo | Bijwoord | So | In vergelijking | Soo | | |

Tabel 1. Homoniemen, die volgens de *Resolutiën* een andere spelling behoorden te krijgen.

[252] *Resolutiën*, C9, C10, D6, F7, G11, I12, U/V3.
[253] *Resolutiën*, A2.

Over de spelling van het woord *na* bestond geen absolute duidelijkheid in de Leidse vergaderzaal. Wel waren de vertalers het erover eens dat de verleden tijd van *zenden zondt* diende te zijn, omdat het alternatief *zandt* te veel zou lijken op het hedendaagse woord *zand* (als aanduiding voor de grond). Op dezelfde manier lag bij de eventuele keuze voor *vandt* het gevaar op de loer dat dit te veel ging lijken op *van 't*, zodat *vondt* als verleden tijd van *vinden* moest gelden. Van der Sijs concludeert uit deze overwegingen dat de Statenvertalers bij het vaststellen van de taalregels in gedachten hadden dat hun Bijbel niet alleen individueel gelezen zou worden, maar ook voorgedragen zou worden.[254] Verder illustreren deze bepalingen omtrent werkwoordspelling dat de Statenvertalers keuzes maakten, die mogelijk van enige invloed waren op de vorming van het Algemeen Beschaafd Nederlands. *Vond* en *zond* zijn immers nog steeds de gebruikelijke verledentijdsvormen van *vinden* en *zenden*, zoals ook *begon* (en niet *begonst*, *began* of het Vlaamse *begost*[255]) nu nog steeds de verleden tijd van *beginnen* is. Dit alles is door de Statenvertalers afgebakend,[256] waarbij overigens wel bedacht moet worden dat hun bepalingen ook een weergave kunnen zijn van een reeds bestaande tendens in het Nederlandse taalgebruik.[257]

Ook met betrekking tot elisie (de weglating van klanken) en contractie (de samentrekking van klanken) trokken zij een scheidslijn tussen een correcte en incorrecte spelling. Hierbij bepaalden zij bijvoorbeeld bij welke woorden wel of geen sjwa (de *e* in bijvoorbeeld *nede̲r*) moest worden weergegeven. Verder vallen onder deze categorie het al of niet weglaten van medeklinkers, die in de uitspraak opgaan in andere consonanten. Tabel 2 geeft weer welke keuzes de Statenvertalers hieromtrent gemaakt hebben.

| **Voorkeur van Statenvertalers** | **Afgewezen varianten** |
|---|---|
| Sieden | Sien |
| Nederleggen | Neerleggen |
| Werelt | weerelt, werlt, werld |
| Dewelcke | d'welck |
| 't welck (alleen revisoren OT) | het welck |
| Loofhutten | Loverhutten |
| godtloose, godloose | Goddeloose |
| lieflick, loflick | lieffelick, loffelick |
| Slechs | Slechts |
| Verre | Verde |
| Elders | Ellers |
| Komste | Kompste |

| **Geen voorkeur** |
|---|
| bouwde, bouwede |
| hadt, haddet |
| goddelick, godtlick |
| uwe, uw' |

Tabel 2. De keuzes van de Statenvertalers rond contractie en elisie.

Een duidelijke regelmaat ontbreekt in deze lijst. Er zijn ongeveer evenveel plaatsen waar elisie of contractie wel in de spelling wordt doorgevoerd, als plaatsen waar dit niet het geval is. Verder

[254] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 141.
[255] Volgens Prak werd dit woord echter soms toch gebezigd. M.R. Prak, *Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw.* Volume 2 van de serie *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2006), 185. Zie hiervoor Numeri 25:1, Richteren 13:25, 16:19, 20:39-40 in de Statenvertaling van 1637. Verder komt *begost* voor in de kanttekeningen. Zie bijvoorbeeld kanttekening 53 bij 1 Koningen 16 en kanttekening 37 bij Hosea 8 in de Statenvertaling van 1637.
[256] *Resolutiën*, N3 en O14.
[257] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 142.

ontbreekt een voorschrift omtrent het veelvoorkomende woord en morfeem *weer*- of *weder*-. Wat wel duidelijk wordt uit deze lijst is dat de Statenvertalers zich bij het opstellen van de *Resolutiën* niet alleen bezighielden met het vaststellen van de spelling, maar ook bepaalden hoe Nederlandse woorden dienden te worden uitgesproken.

Wat betreft de vorming van de Nederlandse taal gaan de regels omtrent lidwoorden nog een stap verder. De Statenvertalers werden namelijk geconfronteerd met onduidelijkheden rond het geslacht van bepaalde 'probleemwoorden'[258] en moesten daarom vaststellen welk lidwoord bij dergelijke zelfstandige naamwoorden gebruikt dienden te worden. In tabel 3 is te zien welke woorden hun aandacht vroegen als het gaat om de keuze van de bijbehorende lidwoorden *de* en *het*.

| **Zelfstandig Naamwoord** | **'de'** | **'het'** |
|---|---|---|
| Ooge | X | X |
| Getuygenisse | | X |
| Duysternisse | X | |
| Vonnis | | X |
| Wille | X | |
| Oore | X | X |
| Pat | | X |
| Strick | X | X |
| Esel | X | |
| Boeck | | X |
| Gereetschap | X (alleen revisoren NT) | X |
| Dronckenschap | X | |
| Vrientschap | X | |
| Maeghschap | X | |
| Gemeenschap | X | |
| Geselschap | | X |

Tabel 3. Keuzes van de Statenvertalers met betrekking tot het bepaalde lidwoord.

Het bovenstaande bevestigt dat de Statenvertalers in een tijd leefden, waarin het Nederlands nog nauwelijks taalkundig gezien één geheel was. Wanneer zelfs het geslacht van basale zelfstandige naamwoorden onduidelijk is, valt immers niet te verwachten dat de Nederlandse taal op andere punten wel uniforme wetmatigheden bezat. De Statenvertalers lijken in deze taalgeschiedenis een enigszins sturende rol te hebben gehad, waarbij zij in een weinig gedefinieerd taallandschap hun koers uitstippelden. Volgens de linguïst Geerts gaven de Zuid-Nederlandse vertalers hierbij de doorslag.[259] Van der Sijs bestrijdt echter een dergelijke voorstelling van zaken door erop te wijzen dat de vertalers maar een relatief korte periode van hun leven in de Zuidelijke Nederlanden verkeerd hadden.[260] Zij waren als rondreizende theologen eerder de belichaming van een voorzichtig begin in de formering van de eenheidstaal.

---

[258] G. Geerts, *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw* (Brussel 1966), 90.
[259] Geerts, *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*, 91 en 92.
[260] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 136 en 137.

In die hoedanigheid hebben zij duidelijk keuzes gemaakt, die tot op de dag van vandaag de regels van het Nederlands bepalen. Afgezien van het idee dat bij het mannelijke woord *strick* volgens hen ook het onzijdige *het* gezet kan worden, stroken hun keuzes namelijk redelijk met hoe tegenwoordig de geslachten van de bovenstaande zelfstandige naamwoorden zijn. Niet zonder reden wordt dan ook gesteld dat de Statenvertaling een sterk stempel heeft gezet op de Nederlandse taalgeschiedenis.[261] Dit moet echter niet te sterk aangezet worden. Van der Sijs merkt namelijk op dat ten tijde van het verschijnen van de Statenvertaling er in de Nederlandse taal reeds een woordenboek en gezaghebbende Bijbelvertalingen bestonden, zodat de Statenbijbel (anders dan de Lutherbijbel voor het Duits) niet een 'initiator' was als het gaat om de vorming van een standaardtaal, maar eerder een 'navolger' was van reeds bestaande literatuur.[262] Hierbij moet wel bedacht worden dat geen van de eerder bestaande boekwerken een zodanige verspreiding en levensduur gehad heeft als de Statenvertaling, zodat haar taalkundige invloed (weliswaar deels als doorgeefluik) redelijk groot kon zijn.[263]

Vormend was de Statenbijbel eveneens rond de bepaling van de klanken van de nucleus. Dit betreft de klinker, die de kern vormt van een lettergreep. Bij de variatie in dialecten worden hier veel verschillen in aangetroffen. Sturing was hierbij dus noodzakelijk. Er werd bijvoorbeeld bepaald dat het woord *door* niet als *deur* mocht worden weergegeven, want dit zou te veel lijken op de aanduiding voor een toegang tot een gebouw.[264] Verder werd een woordcategorie, die tegenwoordig met een dubbele *aa* gespeld wordt, weergegeven met een *ee*, waarbij uitdrukkelijk vermeld werd dat de *ae* gemeden moest worden.[265] Dit betrof de woorden *rechtveerdich, weerdich, veerdich, gebeerden, peerlen, peerden* en *steerten.*[266] Ook kregen de woorden *barmhertich, erbarmen, armen* en *tarwe* een *a* in plaats van een *e*, terwijl bij een woord als *ontfermen* een tegenovergestelde keuze werd gemaakt.[267] Verder moest een woord als *gulden* of *golt* plaats maken voor *goud* en *gouden*.[268] Over de titel van het Bijbelboek Richteren werd ook gediscussieerd. Bepaald werd dat de oude spelling van *Richteren* niet moest worden vervangen door *Rechteren*.[269] Het gebruik van het Latijnse woord *retinendum* (vasthouden) wijst op beïnvloeding vanuit de Deux-Aesbijbel, want daarin werd het zevende Bijbelboek als *Richteren* getiteld en dat werd door de Statenvertalers vastgehouden.[270] Meer voorbeelden

---

261 P.H.A.M. Abels en A. de Groot, 'De achttiende eeuw', in: H. Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006), 497–596; Molendijk, *Materieel christendom*, 112.

262 Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 142. Anderzijds stelt Van der Sijs wel dat mede door de Statenvertaling *zich* het wederkerig voornaamwoord in het Nederlands is geworden, zoals in de *Resolutiën* was vastgelegd. N. van der Sijs, *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen* (Amsterdam & Antwerpen 2002), 514; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 213. Verder werd *du* deels onder invloed van de Statenvertaling verdrongen door *gij*, zoals besloten was op de Synode van Dordrecht en waarover in de *Resolutiën* derhalve geen gewag meer gemaakt hoefde te worden. Zie de twaalfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Van der Sijs, *Chronologisch woordenboek*, 512; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 65.

263 Volgens De Vooys had de Statenbijbel uit 1637 'in ruimen mate' 'gezag en invloed', waarmee hij waarschijnlijk doelt op de grote verspreiding van dit boekwerk. C.G.N. de Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', *De Nieuwe Taalgids* 34 (1940), 337-349, 342. Ook Bakker en Dibbets vinden de *Resolutiën* vermeldenswaardig vanwege 'de grote invloed' van de Statenvertaling 'op het taalgebruik'. D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Den Bosch 1977), 45.

264 Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 218.

265 *Resolutiën*, E8.

266 Ibidem.

267 *Resolutiën*, A2, E13; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 220.

268 Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 215.

269 Ibidem, 216.

270 Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

hiervan zijn schematisch in tabel 4 weergegeven, waarin (bij bijvoorbeeld een woord als *dienaer*) te zien is dat de Statenvertalers in hun keuzes meer bepaalden dan alleen de uit te spreken klinkers.

| **Voorkeur van Statenvertalers** | **Afgewezen varianten** |
|---|---|
| Gewelt | Gewald |
| bracht/bragt | brocht/broght |
| gekerm, kermen | gekarm, karmen |
| Overstelpt | overstulpt, overstolpt |
| Veertich | Viertich |
| Dienaer | Diender |

Tabel 4. Voorbeelden van keuzes met betrekking tot onder meer de nucleus.

Opnieuw valt de sterke verwantschap tussen de huidige spelling en de voorkeur van de Statenvertalers op. Of dit het resultaat is van het feit dat deze vertalers de stand van de toenmalige gebruikelijke spelling slechts vastlegden of dat zij door hun spellingskeuzes een nieuwe weg insloegen en zo een beslissende wending in de spellingsgeschiedenis bewerkstelligden, valt op basis van deze gegevens niet te zeggen. Wel kan met recht uit de *Resolutiën* geconcludeerd worden dat het aantal varianten in mogelijke spellingswijzen enorm is geweest. Dit is vooral op te merken bij het grote aantal verschillende spellingswijzen rond klinkers en medeklinkers, die minder consequenties hebben voor de uitspraak. In tabel 5 en 6 wordt dit weergegeven.[271] In de eerste kolom is hierbij steeds de letter uit de huidige spelling of uitspraak weergegeven, terwijl de tweede kolom weergeeft uit welke opties de Statenvertalers per element konden kiezen. Vervolgens worden hierbij voorbeelden gegeven van woorden, waarin een dergelijke spellingswijze wordt toegepast. Dit betreft echter niet alleen harde regels, want geregeld zijn alternatieve spellingen toegestaan.[272]

| **Letters** | **Opties** | **Voorbeelden** |
|---|---|---|
| aa | 1.ae | maecken, raecken, genaecken, beswaeren, verclaeren, verclaeringe, traenen, vermaenen, aerde |
| | 2. a | |
| | 3. aa | |
| | 4. ay | ayre, hayr |
| Au | 1. au | rauw, blauw, grauw, flauw |
| | 2. aeu | |
| ee | 1.ee | meer, peeren, eet, weet, begeeren, leeren, sweeren, vreesen, oordeel, gemeen, gemeente, deelen, uytdeelen, deel, rechtveerdich, weerdich, veerdich, gebeerden, peerlen, peerden, steerten, feest |
| | 2. ey | heyr, heyrcracht, heyrschare, beyr, meyr, gemeyn, gemeynte, deylen, uytdeylen |
| | 3. e | hertoch, eten, weten, hoereren, bancketeren, domineren, regeren |

[271] Dit betreft alleen een schematisering van de alfabetisch geordende lijst van de *Resolutiën*, waarbij de correcties van de revisoren achterwege gelaten zijn. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 198-210. Wat reeds in de andere tabellen staat over klinkers en medeklinkers is hierbij grotendeels weggelaten.

[272] Zo bestond er dus een driedeling van verboden spelling, voorkeursspelling en toegelaten spelling. Dit systeem is pas zeer recent, namelijk in 1995, opgeheven. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 287.

| | | |
|---|---|---|
| E | 1. e | beminne, hoore, segge, vernederinge, vermaeninge, werelt, ontfermen |
| | 2. | Weet |
| A | 1. a | barmhertich, erbarmen, armen |
| I | 1. i | dinck, dingen, singen, rinck, ringen, bedwingen, gering, verclaeringe, beswaeringe, -inge |
| Ieu | 1. ieu | Nieuw |
| ei | 1.ey | pleyten, geyten, scheyden, spreyden, heylicheyt, heyl, gemeyn, reyn, kleyn, waerheyt, gerechticheyt |
| Ij | 1. ij | ijver, ijdel, ijlen, ijser, mijn, dijn, sijn, wijn, fijn, gelijck, diergelijck, mijn, sijn, wijn |
| | 2. i | godtlick, goddelick, menschelick |
| | 3.y | ruyterye, dieverye, schelmerye, hoererye, hoovaerdye, tooverye, vyant, vyanden, hy, sy, wy, by, ghy, tyt |
| Ie | 1. ye | yet, yemant, yeder, yegelick |
| | 2. ie | Niemant |
| Ui | 1. euy | |
| | 2. uy | luy, fluyten, aenfluyten, muyten, muyterye, geluyt, stuyten |
| | 3. uij | uijt, geluijt, bruijt, schuijt, kruijt |
| oo | 1.oo | boomen, stroomen, croonen/kroonen, loonen, zoomen, toomen, soon, soons, ooge, oogen, woonen, droomen, stooten, koopen, loopen, broot, brooden, doot, dooden, rooven, betooveren, toovenaer, tooveraer, persoon, persoonen, poogen, droogen, verhoogen, vloo, stroo, voor, tevooren |
| | 2.o | sonen, koken, verdroten, beschoten, besloten, gegoten, genoten, verloren, beschoren, komen, open, openen, mogen, vore |
| Oe | 1. oe | geroepen, roepen, voegen, goet, soet, droegen |
| | 2. ou | |
| Eu | 1. eu | deure, scheure, deunen, steunen, reuse, neuse |
| Uu | 1. u | Ure |
| | 2. ue | natuere, geduerich, geduerichlick, suer, schriftuere |
| | 3. uy | Uyre |

Tabel 5. Variaties met betrekking tot de spelling van klinkers.

Opvallend is dat in deze klinkerlijst de Franse *ou* voor de /oe/-klank heel bewust door de Statenvertalers gemeden wordt, een keuze die ook door de tijdgenoot Dafforne bepleit werd.[273] Ook sloten de Statenvertalers met hun spelling *ue* voorafgaande aan de letter *r* aan bij het toenmalige gebruik om voor die letter in plaats van een *uy* een *ue* als weergave van de /uu/-klank te kiezen.[274] Verder streefden zij ernaar om zo min mogelijk letters te gebruiken,[275] zodat

273 Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 264. Consensus bestond hierover echter nog niet, want in zeventiende-eeuwse grammaticale werken kwam de *ou* voor lipklanken en keelklanken nog steeds voor. G.R.W. Dibbets, ‘Vossius’ Latina Grammatica. Twee onopgemerkte uitgaven uit 1643’, *De zeventiende eeuw* (1989), 50-68, 53. Dat de Statenvertalers desondanks voor de *oe* kozen, is opmerkelijk gezien het grote aanzien dat het Frans in de zeventiende eeuw had. Het was immers de taal van het hof en meer dan de helft van de leenwoorden, die van de twaalfde tot de zeventiende eeuw in het Nederlands geïntroduceerd werden, zijn van Franse herkomst. Van der Sijs, *Chronologisch woordenboek*, 214.

274 B. van den Berg, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland’, *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 65 (1947), 54-77, 64. De revisoren van het Oude Testament waren echter van mening dat de *ue* (met uitzondering van *suer*) vervangen moest worden door een enkele *u*. *Resolutiën*, U/V3.

275 De Bruin, *De Statenbijbel*, 287 en 288; De Vooys, ‘Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling’, 342; Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 270. Dit staat ook in de inleiding van de *Resolutiën*: ‘literarum multiplicationen esse evitandam’.

opties als *aeu* (voor de /au/-klank) en *euy* (voor de /ui/-klank) niet benut werden. *Coninckx* komt daarom ook niet voor in de *Resolutiën*, terwijl zestiende-eeuwse drukkers dit in navolging van de gebruikelijke spelling van het keizerlijke hof wel zo spelden.[276] De Statenvertalers kozen echter voor een korte spelling,[277] hoewel zij anderzijds de spelling *ick* in stand hielden.[278] Ook in de volgende tabel is te zien dat zij (mogelijk om zo het aantal gebruikte letters te verminderen) de verdubbeling van de letters *l, m* en *t* niet of nauwelijks gebruikten,[279] terwijl wel voor de *sch* aan het einde van een woord gekozen werd.[280]

| **Letters** | **Opties** | **Voorbeelden** |
|---|---|---|
| V | 1. v | vol, vullen, vervullen, voncke, vijgen, vruchten, vlamme, venijn, valsch, wrevel |
| | 2. f | formeren, fondament, faeme, fabel, faute, figuere, lieflick, loflick, roof, wijf, graf |
| K | 1. c | cleyn, croop, cracht, cleedt, cloppen, cranck |
| | 2.k | keyser, kemel, keten, kiste, kleyn, kroop, kracht, kleedt, kloppen, kranck, spreken, breken, wreken, zadok, jabbok, habbakuk |
| | 3.ck | saecke, wraecke, spraecke, wijcken, dijcken, strijcken, dancken, crancken, dencken, recken, rucken, stucken |
| | 4. q(u) | Quam |
| S | 1. c | circkel, cieren, vercieren, cijns |
| | 2. s | vonnis, gedruys |
| | 3.sch | vleesch, visch, mensch, hebreeusch, tuyschen, eyschen, geruysch, rasch, gantsch, gantschelick |
| | 4. ss | getuygenisse, briesschen |
| | 5. z | zee, ziele |
| d/t | 1. dd | goddelick, gladdicheyt, geschiedde, wendde, antwoordde, brandde, doodde |
| | 2. dt | godtlick, gemoedt, gelandt, gevoedt, stadt, verbondt, gebodt, gebedt, gehadt, hadt/haddet, vondt, sondt, loedt, oploedt, aerdtryck, aerdtbodem, gedoodt |
| | 3. d | antwoorde, aerdryck, aerdbodem, brandoffer, vergaderen, spoeden, verblijden, bevrijden, |
| | 4. t | hant, hont, avont, mont, tant, gesont, hout, goet, quaet, wint, gerechticheyt, eeuwicheyt, voet, groot, zaet, daet, aert, glat, verbont, gebot, gebet, bemint, gesint, gehoort, vloet, antwoort, woort, mat, at, sat |
| | 5. tt | Glatt |
| g | 1.ch | goedich, moedich, rechtveerdich, heylich, eeuwich, dach, geclach, klachte, slach, wech, dach, balch, berch, |
| | 2.g | grauw, grys, groen, graen, glants, genade, gunste, goot, ge, gedaen, geroepen, gewonnen, gewinnen, draegen, vragen, wagen, ontfangen, ick vrage, heyliginge |
| | 3. gh | ghy, belegh, gesegh |

[276] C.P.F. Lecoutere, *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands* (Groningen & Den Haag 1920), 286.
[277] De Statenvertalers prefereerden namelijk *conincs* of *conincks*, verwierpen *coninx* en c*oninckx* werd door hen niet eens als een te overwegen optie vermeld. *Resolutiën*, X1.
[278] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 212. De spelling *ick* was namelijk wel een typisch voorbeeld van het gebruik van overbodige letters. Lecoutere, *Inleiding tot de taalkunde*, 286.
[279] Een uitgebreidere analyse van de klankleer is gegeven door Zwaan. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 95-101. Hierin staat onder meer dat de Statenvertalers voor een enkele *l* kozen vanwege de vermeende Griekse herkomst van het woord *ellende*. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 96 en 106. Ook Heinsius stelt dit. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 159.
[280] *Vleesch, visch* en *mensch* zijn hier voorbeelden van. *Resolutiën*, S1; De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342.

| | | |
|---|---|---|
| ng/nk | 1. nck | coninck, dinck, rinck, inboorlinck, vreemdelinck, lanck, ionck, ginck, ranck, franck, banck, lofgesanck, bedwanck, geclanck |
| | 2. ng | coningen, dingen, ringen, hing |
| Ch | 1. cch | Lacchen |
| | 2. ch | Loech |
| H | 1. h | |
| | 2. | eyschen,[281] joannes, josua, vertoonen, toonen, tien |
| J | 1. j | Bejegenen |
| | 2. y | zaeyen, stroyen, maeyen, groeyen, bloeyen |
| L | 1. l | Elende |
| | 2. ll | |
| M | 1. m | Komen |
| | 2. mm | |
| X | 1. cs | conincs, stracx, insgelycx diergelycx, desgelycx, dagelycx |
| | 2. cks | conincks, volcks |
| | 3. cksch | Dagelicksche |
| | 4. csk | Volcsken |
| | 5. x | volxken, roxken, stoxken, broxken |

Tabel 6. Variaties met betrekking tot de spelling van medeklinkers.

Volgens taalkundigen grepen de Statenvertalers met de hier beschreven regels terug op de middeleeuwse spellingswijze.[282] De keuze voor *ae* (uit tabel 5) bij een gesloten syllabe is bijvoorbeeld in de ogen van Van der Sijs 'ouderwets'[283] en de linguïst De Vooys merkt op dat bij de spelling van *hant* en *gesont* net 'als in de middeleeuwen' gekozen was voor een fonetische spelling in plaats van een spelling volgens het gelijkvormigheidsprincipe.[284] Deze enigszins pejoratieve karakterisering van een 'ouderwetse'[285] spellingswijze sloot in de tijd van De Vooys perfect aan op het heersende sentiment van de vernieuwing van de Statenvertaling, waarvoor al

---

[281] Bij dit woord is de Vlaamse variant *heyschen* afgekeurd. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 108.

[282] De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342; Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 270-271.

[283] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 270. Uit handgeschreven archiefmateriaal blijkt dat de beroepsschrijvers van edelen in de middeleeuwen inderdaad een *ae* voor de /aa/-klank schreven. Van den Berg, 'Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland', 56 en 57. In deze studie naar de Hollandse orthografie staat echter ook dat de spelling van de *aa* pas sinds de achttiende eeuw verschijnt. Voorheen concurreerde de *ae* vooral met de *ai* als spelling voor de /aa/-klank, waarbij de *ae* al in de zestiende eeuw (in tegenstelling tot de vijftiende eeuw) weer het vaakst gebruikt wordt. De *ai* blijft gebruikt worden in het woord voor *haar* als aanduiding voor beharing, zodat het onderscheiden wordt van het bezittelijk voornaamwoord *haar*. Van den Berg, 'Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland', 58 en 59. Wellicht is dat de reden dat in de *Resolutiën* bepaald is dat haar als deel van het lichaam als *hayr* geschreven moet worden, terwijl *haer* als equivalent van *hen* of het vrouwelijke bezittelijke voornaamwoord geldt. *Resolutiën*, A7; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 212 en 213. Zie ook tabel 5.

[284] De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342. Volgens het gelijkvormigheidsprincipe moest *hant* immers met een *d* gespeld worden gezien de meervoudsvorm *handen*. Om dezelfde reden diende *gesont* op een *d* te eindigen, want het bijbehorende bijvoeglijke naamwoord luidt *gezonde*.

[285] Ook De Vooys kiest voor dit lichtelijk neerbuigende woord in zijn typering van de spellingskeuzes van de Statenvertalers. De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342; De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 109. Hij bedoelt met het woord 'ouderwets' overigens ook dat de spellingskeuzes teruggaan op middeleeuwse spellingsvormen. Zie hiervoor het slot van de volgende paragraaf.

sinds de negentiende eeuw gepleit werd en waarbij de Statenbijbel meer en meer als een verouderd boekwerk werd bezien.[286] Voor De Vooys geldt echter dat hij vooral in orthografisch opzicht vernieuwingsgezind was, want hij was een warm voorstander van de vergemakkelijking van de spellingsvoorschriften om zo het aanleren van de spellingsregels te vereenvoudigen.[287] Door die bril kijkend gebruikt hij allerlei evaluatieve woorden, waaronder een roep om modernisering en vereenvoudiging van het spellingssysteem schuilgaat. Zo stelt hij dat de Statenvertalers met hun keuzes geen 'spellingsverbetering' bewerkstelligden, maar een 'ouderwetse spelling' handhaafden, voor 'te veel' (of voor de uitspraak overbodige) letters kozen en bovendien aan regels vasthielden 'terwijl Spieghel [een zestiende-eeuwse schrijver] reeds de eenvoudiger aanduiding bepleit had'.[288] In zijn weergave van de door de Statenvertalers gewenste spelling lopen dus de kwesties hoe de spelling *is* en hoe zij *zou moeten zijn* door elkaar heen.[289]

Bij dergelijke op beoordeling van de spellingsregels gerichte beschrijvingen wordt niet of nauwelijks gekeken naar de vraag in hoeverre de *Resolutiën* daadwerkelijk de spellingswijze van de Statenvertalers weergeven.[290] Hooguit merkt De Vooys op dat 'de praktijk nog minder tot uniformiteit geneigd [was] dan de leer'.[291] Daarmee wijst hij op een wezenlijk punt, want het is niet vanzelfsprekend dat de opgestelde *Resolutiën* ook daadwerkelijk realiteit werden in de in 1637 gedrukte Statenbijbel. Hoewel de revisoren bij open lettergrepen een enkele *a* wilden spellen,[292] komt soms een *ae* bij dergelijke syllaben toch nog voor.[293] Er is dus reden om onderzoek te doen naar de toepassing van de *Resolutiën* in de vertaalpraktijk.

## *Toepassing van de Resolutiën*

Volgens de historicus Prak hebben de Statenvertalers de *Resolutiën* 'grotendeels' gevolgd bij hun vertaalwerkzaamheden.[294] In hoeverre dit een juiste karakterisering is, zal hier bepaald worden door eerst te onderzoeken of de regels omtrent homoniemen consequent zijn toegepast. Vervolgens zal gekeken worden naar bepalingen omtrent contractie, elisie, lidwoorden, klinkers

---

[286] Zie het eerste hoofdstuk.
[287] C.B. van Haeringen, 'Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooys', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1956), 29-38, 31. Lecoutere noemt De Vooys zelfs 'de ijverigste voorvechter der "Vereenvoudiging"'. Lecoutere, *Inleiding tot de taalkunde*, 287.
[288] De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342.
[289] Dat deze kwesties dicht bij elkaar liggen blijkt ook uit andere publicaties over de geschiedenis van de orthografie. Van der Sijs sluit haar hoofdstuk over de 'beregeling van de spelling' bijvoorbeeld af met beschrijving van wat haars inziens spellingsmisvattingen zijn, waarbij zij de discussie aangaat met diverse schrijvers, die uitspraken doen over de gewenste spelling. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 293 en 294. Verder bevat de publicatie over de spellingsgeschiedenis van Molewijk veel kritiek op het (huidige) spellingsdebat. P. A. Zevenbergen, 'Zin en onzin van spellingwijziging. Slechts de onvoorspelbaarheid van de politiek veroorzaakt problemen', *Reformatorisch Dagblad*, 27 juni 1997; G.C. Molewijk, *Spellingverandering van zin naar onzin (1200-heden)* (Den Haag 1992).
[290] Heinsius vormt hierop een uitzondering, want hij merkt bijvoorbeeld op dat in de Statenvertaling in Openbaring soms de spelling *toovenaer* voorkomt, terwijl volgens Heinsius *tooveraer* in de *Resolutiën* als de voorkeurspelling beschreven was. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 163; *Resolutiën*, O11. Hij verwijst hiermee naar Openbaring 21:8 en 22:15 in de Statenvertaling van 1637.
[291] De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 109.
[292] *Resolutiën*, A; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 98.
[293] Zie Handelingen 4:34 in de Statenvertaling van 1637.
[294] Prak, *Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, 185.

en medeklinkers. Tenslotte zal de mogelijkheid om de overeenkomsten tussen de spellingswijze van de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling te bestuderen, bezien worden.

Een preliminair probleem bij dit onderzoek naar de toepassing van de *Resolutiën* is de vraag in hoeverre de zetter de spelling van de Statenvertaling uit 1637 beïnvloed heeft.[295] Uit een vergelijking van de spelling in de Collectie Rolandus[296] (de handschriften van de Statenvertalers), de Autographa (proefdrukken met correcties van de revisoren) en de uiteindelijk gedrukte Statenbijbel blijkt weliswaar dat bij een aanzienlijk deel van de woorden een gelijke spelling voorkomt, maar bij bepaalde klinkers en medeklinkers komen afwijkende spellings- en schrijfwijzen voor.[297] Dit betreft met name de verwisseling van de *ij* en de *y*[298] en van de *o* en de *oo*. Bij het beschrijven van de toepassing van klinkers en medeklinkers zullen dit soort kwesties dan ook een belangrijk aandachtspunt vormen. Met betrekking tot de homoniemen speelt dit drukkersprobleem echter nauwelijks een rol, want de Autographa verschillen bij deze woorden niet of nauwelijks van de gedrukte Statenbijbel.[299] Gezien de spellingsverschillen tussen deze twee documenten[300] zijn zij wel het resultaat van verschillend zetwerk. De vermoedelijk verloren gegane kopij, die ten grondslag ligt aan de beide documenten, is dus wat betreft de spelling van de homoniemen op naar alle waarschijnlijkheid exacte wijze overgenomen uit de door de Statenvertalers aangeleverde kopij. Voor de spelling van homoniemen in de Statenvertaling uit 1637 moeten dus in de eerste plaats de Statenvertalers zelf verantwoordelijk gehouden worden.

### *Homoniemen*

Rond het onderscheid tussen *zijn* (werkwoord) en *sijn* (bezittelijk voornaamwoord) zijn de Statenvertalers uiterst minutieus te werk gegaan. Terwijl dit verschil in spelling volgens Van der Sijs 'kunstmatig' is[301] en dus duidelijk niet gangbaar was, slaagden de vertalers er toch in om dit patroon over het algemeen vast te houden. Voordelig was hierbij dat dit spellingsvoorschrift kraakhelder vastlag in de *Resolutiën*. Bij een woord als *doot* (zelfstandig

---

[295] Dit methodologische aandachtspunt wordt aangereikt door Van der Sijs. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 280. Bij de totstandkoming van de Statenvertaling van 1637 werd de invloed van de drukker overigens wel ingeperkt door de controle, die Walaeus en Hommius uitvoerden bij de drukproeven. Drukproeven van de Statenvertaling, met verbeteringen in de marge, 1635, 1636. Het Nieuwe Testament, met verbeteringen in de marge van de vertalers Festus Hommius en Antonius Walaeus, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.146.

[296] Dit archiefmateriaal zal in het derde hoofdstuk besproken worden.

[297] Om dit uit te zoeken zijn willekeurig de volgende passages gekozen om te bepalen wat de invloed van de zetters was op de spelling van de Statenvertaling: Markus 16:13-20, Lukas 2:2-10 en Johannes 8:22-28. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

[298] Deze verandering blijkt ook bij andere vergelijkingsstudies naar de relatie tussen de kopij en het gedrukte exemplaar als verschil naar voren te komen. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 280. In de zeventiende eeuw bekommerden schrijvers zich namelijk niet om de keuze voor een *ij* of een *y*. H. Frijlink, *Over de interpunctie* (Amsterdam 1857), 123.

[299] In de subparagraaf over homoniemen is vooral het woord *doot* of *doodt* belangrijk. Voor de passage van Romeinen 5-8, waarin dit woord veel voorkomt, geldt dat de spelling van de Autographa steeds overeenkomt met die van de uiteindelijke Statenbijbel. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[300] In Romeinen 5:1 staat in de Autographa bijvoorbeeld *dâ*, terwijl dit in de Statenbijbel van 1637 als *dan* gespeld wordt. Verder wordt in Markus 16:18 van de Autographa voor *doodelijcks* gekozen, terwijl in de gedrukte Statenbijbel *doodelicks* staat. Hieraan liggen geen met de hand geschreven correcties uit de Autographa ten grondslag. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[301] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 270. De Vooys duidt deze handelswijze van de Statenvertalers om de betekenissen van homoniemen middels spelling te tonen aan als het 'verrijken' van 'de taal met fijne onderscheidingen'. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 109.

naamwoord) en *doodt* (bijvoeglijk naamwoord) was de regelgeving veel minder duidelijk. De volgende vier bepalingen staan hierover in de *Resolutiën*:

1. *broot, brooden, doot, dooden,* mortes, occidere per duplex *oo*.[302]
2. *gedoodt, doodt,* mortuus. *per dt. doot* mors. per t.[303]
3. *tijt* communiter masc. sed *ter tijt, te dier tijt* etiam usitatum. Similiter *doot*, quin et *suster, moeder,* interdum cum *s* vel *des* iunguntur in genitivo *u, uw, uwe,* variatum de possessivo. *arn. corn.* et *helm. uw* in masc. et neutris[304]
4. *wet*, cum habeatur pro foem. an in genit. sing. cum nostra liceat interdum scribere *des wets,* sicuti monosyllaba quaedam in utroque genere interdum usurpantur, ut *maent, tyt, doot,* etc. An vero praecise semper *der wet*? quod probatum.(*der wet*)[305]

Met betrekking tot de spelling van het woord *doot* wordt in de eerste bepaling vastgelegd dat zowel het hele werkwoord *doden* als het meervoud van *dode* met een dubbele *oo* gespeld moet worden. De tweede regel behelst de genoemde onderscheiding in homoniemen, die door het gebruik van het Latijn een diffuse betekenis krijgt. *Mortuus* kan namelijk in het Latijn zowel voor een zelfstandig naamwoord als voor een bijvoeglijk naamwoord staan. *Mors* is daarentegen wel duidelijk een zelfstandig naamwoord en als gekeken wordt naar de context van deze spellingsregel, namelijk het bepalen wanneer een *t* of een *dt* moet worden gebruikt bij zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, kan geconcludeerd worden dat *mortuus* hier bijvoeglijk bedoeld moet zijn. Wanneer dus in de laatste twee stelregels over *doot* geschreven wordt, gaat het uitsluitend om het zelfstandig gebruik ervan. In de derde bepaling betreft dit de regel dat een *s* achter *doot* kan worden gezet bij constructies met een tweede naamval. In de vierde regel wordt dit punt impliciet herhaald. Het eigenlijke punt van deze stelling is dat *des wets* niet toegestaan is.[306]

Om te bepalen of deze regels in praktijk zijn toegepast, dient dus van elke tekst uit het Nieuwe Testament waarin *doodt, doot* of *doots* voorkomt, bepaald te worden of het woord bijvoeglijk of zelfstandig gebruikt is en of dit strookt met de gebruikte spelling. In tabel 7 zijn deze gegevens met elkaar in verband gebracht.

| | *doodt* | *doot* | *doots* | *doodts* | *doods* | Totaal |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Aantal vindplaatsen met bijvoeglijk gebruik | *18* | 6 | 0 | 0 | 0 | 24 |
| Aantal vindplaatsen met zelfstandig gebruik | 49 | *49* | *18* | 6 | 1 | 123 |
| Deel van een ander woord/gezegde | 1 | 1 | 0 | 0 | 1 | 3 |
| Totaal | 68 | 56 | 18 | 6 | 2 | 150 |
| **Totaal conform de *Resolutiën*** | **18** | **49** | **18** | **0** | **0** | **85** |

Tabel 7. Toepassing van de regels rond *doodt, doot* of *doots*.

In 85 van de 150 nieuwtestamentische vindplaatsen van *doot* of *doodt* is de spelling volgens de vooraf opgestelde *Resolutiën* gekozen. Vooral rond het zelfstandig gebruik van het woord *doot* bestaan er veel afwijkingen. De spellingsregel lijkt hier zelfs niet te zijn toegepast, daar er evenveel plaatsen zijn met een spelling, die van het hierboven beschreven voorschrift afwijkt,

[302] *Resolutiën*, O6.
[303] *Resolutiën*, D15.
[304] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 215.
[305] Ibidem, 220.
[306] Dit wordt ook vermeld in de uiteenzetting van Zwaan over de *Resolutiën*. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 102.

als die volgens de stelregel zijn gespeld. Deels zal de onduidelijkheid rond het Latijnse *mortuus*, dat ook als zelfstandig kan worden gedetermineerd, hier debet aan zijn. Ook lijkt tijdsdruk een factor te zijn geweest, want in Mattheüs worden wel steeds de spellingsregels bij *doot* en *doodt* gevolgd, terwijl zich daarna steeds meer fouten voordoen.[307] De ouderdom van Hommius wordt (overigens niet specifiek over deze kwestie) ook wel aangevoerd als verklaring van onregelmatigheden.[308] Deze Statenvertaler was volgens de revisor Sibelius immers vanwege zijn leeftijd niet meer in staat om alle aangereikte correctiemogelijkheden door te voeren.[309] De uiteindelijke oorzaak van de afwijkingen kan dit echter niet zijn, want de spelling van *doot* of *doodt* was al tot stand gekomen tijdens het vertaalproces en is in de controlefase niet significant gewijzigd.[310] Wanneer de vertaalwerkzaamheden bezien worden, kunnen ook eerdere Bijbelvertalingen niet als verklarende factor aangewend worden. De Statenvertalers hebben duidelijk niet abusievelijk de spelling van bijvoorbeeld de Deux-Aesbijbel overgenomen, want in deze Bijbel wordt gewoonlijk voor *doot* als spelling gekozen.[311] De werkelijke hoofdverklaring lijkt de complexiteit van de tekst te zijn, want de zinslengte correleert met het aantal van de *Resolutiën* afwijkende spellingen. Hoe langer een zin is, des te complexer zal de grammaticale structuur ervan over het algemeen zijn. Van de vertaler (of corrector) wordt bij het overzetten (of verbeteren) van een dergelijke volzin veel van zijn concentratie gevergd om een correcte weergave van de tekst op te stellen, zodat de spelling aan zijn aandacht ontglipt. Naarmate een zin langer is, neemt het aantal gevallen van *doodt* in plaats van *doot* (en omgekeerd) dus toe. In tabel 8 is de kwantitatieve onderbouwing van deze gedachte te zien.

| **Zinslengte** | **Spelling conform de *Resolutiën*** | **Spelling afwijkend van de *Resolutiën*** |
|---|---|---|
| 1 tot en met 20 woorden | 44 | 28 |
| Meer dan 20 woorden | 24 | 26 |

Tabel 8. Zinslengte in relatie tot het aantal afwijkende spellingswijzen.[312]

De bovenstaande tabel toont dat bij lange zinnen de regel rond *doot* en *doodt* niet is toegepast, want in meer dan de helft van de gevallen is in strijd met het voorschrift gehandeld. Een dergelijke uitkomst is mogelijk zonder aandacht te schenken aan de bepalingen uit de *Resolutiën*, omdat er een keuze is uit twee opties (*doot* of *doodt*), die op willekeurige wijze

[307] De Statenvertalers vertaalden het Nieuwe Testament namelijk in de volgorde van de Bijbelboeken, zoals in de literatuur wordt aangenomen en zoals ook blijkt uit de opzet van de Collectie Rolandus. De Bruin, *De Statenbijbel*, 288; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.
[308] Zie hierover ook het negende hoofdstuk.
[309] De Bruin, *De Statenbijbel*, 291.
[310] Een steekproef rond het gebruik van *doot* of *doodt* in Romeinen 5-8 in de Autographa levert dit inzicht op. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[311] Bij wijze van uitzondering heeft de Deux-Aesbijbel van 1562 soms de spelling *doodt*, zoals onder meer in Romeinen 6:23 het geval is. De Statenvertalers kozen bij deze Bijbeltekst voor dezelfde spelling, terwijl het woord *doodt* hier zelfstandig gebruikt is. In de editie van de Deux-Aesbijbel uit 1614 staat echter in deze Bijbeltekst weer *doot*.
[312] Zinslengte is hierbij gedefinieerd als het aantal woorden tussen twee leestekens (waarbij komma's en haken zijn uitgezonderd) in de uitgave van de Textus Receptus. Anoniem, *The New Testament. The Greek text underlying the English authorised version of 1611* (Londen zj). Dit is een uitgave van de Trinitarian Bible Society. Aangezien de Statenvertalers de Textus Receptus vertaalden, is er gekozen voor een versie van deze tekst. Verder is bij het opstellen van tabel 8 uitsluitend gekeken naar de woorden *doot* en *doodt*, die zelfstandig en bijvoeglijk gebruikt zijn. Tenslotte is de woordgrens van 20 woorden gewenst om aan te houden daar ook in andere Nederlandse historisch-religieuze literatuur dit als het gemiddelde woordenaantal bestond. Het werk van Ruusbroec is hier een voorbeeld van. W.C.A. Schilling, *Een proeve van stilistiek bij Ruusbroec 'den Wonderbare'* (Amsterdam 1930), 26 en 27.

ingezet worden. Bij relatief korte zinnen is de toepassing van de regel wel te zien. Het aantal spellingswijzen waarbij de *Resolutiën* gevolgd zijn, is dan immers significant groter dan het aantal afwijkend gespelde woorden. Door de eenvoud van deze zinnen hadden de Statenvertalers de mogelijkheid om bij deze zinnen te letten op een huns inziens correcte spelling.

Het onregelmatige patroon dat deze inconsequente spelling van *doot* en *doodt* opleverde, bleef niet onopgemerkt. In de Statenbijbel uit 1657 werd namelijk steeds voor de spelling *doot* gekozen, waarbij de regel omtrent het adjectieve gebruik niet werd toegepast. Het zorgde voor een regelmatige spelling, waarin parallelteksten en gelijkluidende passages niet meer een variëteit aan spellingswijzen vertoonden.[313] Rond de spelling van een ander woord uit de lijst met homoniemen, namelijk *sant*, bleef dit wel het geval. Zoals te zien is in tabel 9, vormde dit woord zowel in de editie van de Statenvertaling uit 1637 als die van 1657 geen eenheid qua spelling.

| | **Statenbijbel van 1637** | **Statenbijbel van 1657** |
|---|---|---|
| Genesis 22:17 | zant | Zandt |
| Mattheüs 7:26 | zant[314] | Zant |
| Romeinen 9:27 | zandt | Zant |
| Hebreeën 11:12 | zandt | Zant |
| Openbaring 12:18 | zandt | Sant |
| Openbaring 20:8 | zant | Zant |

Tabel 9. De verschillende spellingswijzen van het woord *sant* in de Statenbijbel van 1637 en 1657.[315]

De gelijkluidende zinsnede, die in de huidige spelling als ‘het zand, dat aan den oever der zee is’ luidt, is in beide Bijbeledities zelfs verschillend gespeld.[316] Bovendien werd in de editie van 1637 op geen enkele plaats in het Nieuwe Testament de voorgeschreven *s* van *sant* bij het woord met de betekenis *zand* in praktijk gebracht.[317] Gedurende de zeventiende eeuw werd deze letter namelijk steeds vaker als een *z* gespeld,[318] hoewel dit volgens De Vooys een ouderwetse spellingsvorm was.[319] Verder was de *dt* of *t* een belangrijk verschilpunt in de zeventiende-eeuwse spelling. De Statenvertalers kozen relatief vaak voor een *dt*, zoals ook bleek uit het veelvuldig gebruik van *doodt*. Een dichter als Vondel gaf daarentegen de voorkeur aan het gebruik van alleen een *t* als deze letter op een consonant of lange klinker volgde, waarbij de

---

[313] Dit was in de Statenbijbel uit 1637 nog wel het geval. Vergelijk bijvoorbeeld Mattheüs 15:4 met Markus 7:10 of Lukas 15:24 met Lukas 15:32.

[314] In de Collectie Rolandus staat bij deze tekst *zandt*. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[315] Dit betreft alle Bijbelteksten uit het Nieuwe Testament, waarin het woord *zand* voorkomt. Genesis 22:17 is als vindplaats toegevoegd vanwege de overeenkomst met Hebreeën 11:12.

[316] Vergelijk Genesis 22:17 met Hebreeën 11:12 in de Statenvertaling van 1637 en in de editie van 1657.

[317] De spelling *sant* komt overigens nog wel driemaal in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling van 1637 voor, maar dan staat dit voor de verleden tijd van *zenden*. Zie Mattheüs 11:2, 20:2 en 21:1 in de Statenvertaling van 1637. Volgens de Resolutiën had dit echter *sondt* moeten zijn. *Resolutiën*, O14. Vanaf Mattheüs 22 wordt deze spelling ook gewoonlijk aangehouden, waarbij alleen nog in Markus 12:2 *sont* staat. Zie Mattheüs 22:3, 22:4, Markus 6:27, 11:1, 12:4, 12:5, 14:13, Lukas 7:3, 7:6, 9:52, 14:17, 15:15, 22:8, 23:7, 23:11, Handelingen 7:12, 7:14, 10:8, 20:17, Openbaring 14:16 en 14:19 in de Statenvertaling van 1637. De spelling s*andt* (als verleden tijd van *zenden*) komt overigens nog wel na Mattheüs 22 in de Statenvertaling van 1637 voor, maar staat ook geregeld voor deze grens. Zie Mattheüs 14:10, 21:34, 21:36, 21:37, Markus 8:26, Lukas 20:10, 20:11 en 20:12 in de Statenvertaling van 1637.

[318] Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 39.

[319] De Vooys, ‘Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling’, 342.

homoniemen een uitzondering vormden.[320] Algemeen geaccepteerde afspraken hieromtrent ontbraken in de Nederlanden, wat een belangrijke verklaring vormt voor de bovenstaande onregelmatigheden.

Ook bij andere homoniemen wijkt de spelling sterk af van het in tabel 1 weergegeven voorschrift. Opvallend zijn hierbij de verschillen tussen Oude Testament, waarin de regels wel gevolgd werden, en het Nieuwe Testament, waarin ze werden losgelaten. Zo wordt *satt* (verleden tijd van *zitten*) in tegenstelling tot wat in de *Resolutiën* staat[321] en wat in het Oude Testament gebeurt, door de Statenvertalers van het Nieuwe Testament met een enkele *t* aan het einde gespeld.[322]

Verscheidene andere spellingsvoorschriften werden wel nauwgezet gevolgd. *Leder* (als aanduiding van een dierenhuid) wordt bijvoorbeeld consequent op dezelfde wijze gespeld.[323] Verder is de spelling van *vier* (getal) versus *vyer* (vuur) vrijwel conform de *Resolutiën* op schrift gesteld.[324] Ook rond contractie en elisie is een dergelijk patroon te zien.

### *Contractie en elisie*

Wat betreft weglating en samentrekking volgden de Statenvertalers sterk de door hen opgestelde regels. Slechts in enkele gevallen wordt in de Statenvertaling van 1637 afgeweken van de in de vorige paragraaf beschreven voorschriften. Zo wordt *komste* bij twee teksten als *comste* gespeld[325] en het afbakenen van de woordgrens rond *dewelcke* bleek problematisch. Vaak wordt dit weergegeven met twee woorden en bij het voorzetsel *in* doen zich drie varianten voor, namelijk *inde welcke*, *in dewelcke* en *in de welcke*.[326] Alleen de samentrekking *inde* was door de revisoren expliciet verboden.[327] Verder werd aan het punt van spaties nauwelijks expliciete aandacht geschonken in de *Resolutiën*, zodat de spelling uiteenloopt. De diepere oorzaak van deze verscheidenheid is dat de woordgrenzen in een taal sowieso niet altijd helder zijn en het zeer moeilijk (zo niet onmogelijk) is om te definiëren wat een woord precies is.[328] Wanneer het niet mogelijk is om terug te vallen op een duidelijke orthografie, gaat het plaatsen van spaties dus uiteenlopen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de middeleeuwse en vroegmoderne spellingswijze andere woordgrenzen kent dan die in de hedendaagse spelling worden voorgesteld.[329] Lidwoorden versmolten bijvoorbeeld nog wel eens met de bijbehorende

---

[320] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 272.
[321] *Resolutiën*, T1.
[322] Vergelijk bijvoorbeeld Genesis 18:1 en 19:1 met Mattheüs 4:16 en 13:1 in de Statenvertaling van 1637. Dit betreft de eerste twee verzen met *satt* of *sat* van het Oude en Nieuwe Testament.
[323] Zie Mattheüs 9:17, Markus 2:22, Lukas 5:37 en 38 in de Statenvertaling van 1637. Hierbij komt *leeder* 11 keer voor.
[324] Vergelijk de spelling van deze woorden bijvoorbeeld in Openbaring 3-13 van de Statenvertaling van 1637, waar zowel het woord *vier* (21 keer) als *vyer* (8 keer) frequent voorkomt. *Vier* wordt in dit gedeelte steeds volgens de *Resolutiën* gespeld, maar *vyer* wordt in Openbaring 3:18 en 9:17 op dezelfde wijze als *vier* geschreven, terwijl in die teksten *vuur* bedoeld is. Deze onregelmatigheid is een uitzondering, want verder wordt *vyer* in het hele Nieuwe Testament overal conform de *Resolutiën* gespeld. Aangezien deze inconsequente spelling dus alleen in het laatste Bijbelboek voorkomt, zal mogelijk tijdsdruk de oorzaak ervan zijn.
[325] Zie 2 Korinthe 7:6-7 in de Statenvertaling van 1637 en in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[326] Zie hiervoor respectievelijk de teksten Mattheüs 11:20, Mattheüs 25:13 en Johannes 4:53 in de Statenvertaling van 1637.
[327] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 221.
[328] L. Bauer, J. Holmes en P.Warren, *Language matters* (New York 2006), 73-77.
[329] F.C. van Gestel, *Oude zinnen: Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700* (Den Haag 1992), 24.

zelfstandige naamwoorden[330] of werden juist gescheiden in woorden, die tegenwoordig als een eenheid worden gezien. *De welcke* (*dewelke*), *de gene*[331] (*degene*) en *het welck*[332] (*hetwelk*) zijn hier voorbeelden van.

### *Lidwoorden*

De richtlijnen omtrent lidwoorden zijn strikt gevolgd. Bij zo'n honderd nieuwtestamentische vindplaatsen, waarin de regels van toepassing waren, werd het voorschrift telkens gevolgd.[333] Dit valt ofwel te verklaren door de helderheid van de *Resolutiën* op dit punt ofwel doordat de regels uit dit document slechts een beschrijving waren van een reeds bestaande gewoonte in de Nederlandse taal.[334] Het laatste is het meest waarschijnlijk, want wat betreft de spelling van de zelfstandige naamwoorden zelf wordt het voorbeeld van de *Resolutiën* niet gevolgd. *Gemeenschap* wordt bijvoorbeeld niet met een *ee*, maar met een *ey* gespeld.[335] Dat duidt erop dat de *Resolutiën* niet als een strakke leidraad bij het opstellen van de tekst gehanteerd zijn. Een dergelijke rol was ook niet mogelijk gezien de ruimte die dit document laat voor een verscheidenheid aan spellingswijzen. Zo bevatten de *Resolutiën* geen starre bepalingen rond de woorden *ooge*, *oore* en *strick*, waarbij zowel het lidwoord *de* als *het* kan worden geplaatst.[336] Bij elk van deze drie woorden wordt steeds voor *de* als lidwoord gekozen. Deze keuze is niet het resultaat van invloeden uit de brontaal, want het Griekse woord voor *oor*e is onzijdig.[337] Het gebruik van *de* wijst veeleer op een achterliggende taalgewoonte.

### *Klinkers en medeklinkers*

Anders dan voor lidwoorden geldt bij de klinkers en medeklinkers dat het onduidelijk is wie voor de spelling in de Statenbijbel van 1637 verantwoordelijk moet worden gehouden. Zijn dit de Statenvertalers, hun revisoren of de zetter?[338] Wanneer dat laatste het geval is en de uiteindelijke spelling dus slechts het resultaat is van de keuzes van degene, die het zetwerk verrichtte, dan is een vergelijking met de *Resolutiën* betekenisloos. Een dergelijke vergelijking kan immers alleen informatie over de vertaalpraktijk geven wanneer de vertalers en hun overzieners zelf wat betreft de spelling van de gedrukte Bijbel sturend optraden.

Een tweede probleem is dat de *Resolutiën* heel veel ruimte laten voor alternatieve spellingen, zodat veelal van anders gespelde woorden niet gesteld kan worden dat ze volgens de *Resolutiën* werkelijk fout geschreven waren. Tenslotte is het omvangrijke aantal voorschriften en het grote corpus, waarin ze toegepast dienden te worden (namelijk in de hele Statenbijbel), een laatste moeilijkheid.

---

[330] Ibidem, 24.
[331] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 11:3 in de Statenvertaling van 1637.
[332] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 1:23 in de Statenvertaling van 1637.
[333] Dit betreft de vindplaatsen van de woorden uit tabel 3, waarbij in het Nieuwe Testament *de* of *het* neergezet wordt.
[334] De laatste optie sluit het beste aan bij wat De Bruin stelt. Hij merkt op dat de Statenvertalers in de *Resolutiën* aansloten bij het 'heerschend taalgebruik'. De Bruin, *De Statenbijbel*, 287 en 288.
[335] Zie bijvoorbeeld 1 Korinthe 1:9 en 2 Johannes 1:11 in de Statenvertaling van 1637.
[336] Zie tabel 3.
[337] Dit methodologische punt om bij het herleiden van taaleigenschappen uit vertalingen ervoor te waken dat invloeden vanuit de brontaal niet als eigenschappen van de doeltaal worden gezien, is ontleend aan literatuur over onderzoek naar taalgeschiedenis. Vertaalinterferenties worden hierin als een valkuil gezien. F. van de Velde, *De nominale constituent: Structuur en geschiedenis* (Leuven 2009), 8.
[338] Naast de zetter kan ook de corrector, die de eerste bedrukte vellen verbeterde, van invloed zijn geweest op de spelling of schrijfwijze van de Statenvertaling van 1637. P.J. Verkruijsse, '2.2.2: 1585 - 1725 - Organisatie drukkerij/uitgeverij'. Dit artikel is te vinden in het handboek met het 'Overzicht van de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland'. Zie www.bibliopolis.nl.

Om deze drie methodologische problemen te ondervangen, kan het beste gefocust worden op de verboden spellingen, die in de *Resolutiën* met *non* en *nec* werden gemarkeerd. Waar dus in tabel 5 en 6 de geboden spellingswijzen beschreven zijn, dient bij de bestudering van de toepassing juist gekeken te worden naar hoe vaak afgekeurde spellingsmanieren voorkomen. Voor een dergelijke analyse zijn nieuwtestamentische plaatsen, waar de Autographa overeenkomen met de Statenvertaling uit 1637, het meest geschikt. Wanneer deze twee drukwerken namelijk een gelijke spelling kennen is het minder waarschijnlijk dat de drukker voor de spellingswijze verantwoordelijk is dan wanneer zij een verschillende spelling hebben. Evenwel blijft invloed van de zetter niet uit te sluiten. Het gebruiken van uitsluitend de handgeschreven documenten van de Statenvertalers is evenmin een oplossing hiervoor, want dit toont hooguit hoe slechts één Statenvertaler in een proefversie zijn woorden spelde. De onderhavige onderzoeksvraag wat uiteindelijk van de voorschriften uit de *Resolutiën* in de Statenbijbel terecht is gekomen, wordt daarmee niet beantwoord.

Om deze methodologische problemen te illustreren, zal hier Mattheüs 24:36-40 toegelicht worden. In tabel 10 is deze passage weergegeven. De onderstreepte woorden zijn de woorden, die niet volgens de *Resolutiën* gespeld zijn. De woorden, die wel conform de voorschriften van de *Resolutiën* gedrukt zijn, zijn vetgedrukt. In de *Resolutiën* staat bijvoorbeeld expliciet dat *dagen* het meervoud van *dach* is.[339] *Dagen* is in de onderstaande tekst dan ook vetgedrukt om aan te geven dat dit in de gedrukte Statenbijbel conform de *Resolutiën* gespeld is. *Daghen* is daarentegen onderstreept om weer te geven dat de letter *h* hierin een afwijking vormt van de gehanteerde spellingsvoorschriften. Voor de niet gemarkeerde woorden geldt dat er geen spellingsvoorschriften voor deze woorden zijn of dat de bestaande voorschriften geen uitsluitsel geven met betrekking tot de vraag of de spelling wel of niet juist geacht werd door de Statenvertalers.

| | **Mattheüs 24:36-40**[340] |
|---|---|
| Collectie Rolandus[341] | Doch van dien **dach** ende uijre en weet **niemant**, selfs oock niet **de** Engelen **der** hemelen, dan mijn Vader alleen. Ende gelyck **de** daghen Noë **waren**, **alsoo** sal oock **zijn de** toecoomste **des Soons des menschen.** Want ghelyck sij **waren** in de daghen voor de Sondtvloedt, **etende** en drinckende, trouwende ende tot houwelyck **uijt**gevende tot **den dach** toe in**dewelcke** Noe in de arcke gingh: Ende en bekendent niet totdat **de** Sondtvloedt **quam** ende nam'se alle **wech**: **alsoo** sal oock **zijn de** toe-coomste **des Soons des menschen**. Alsdan sullen der twee op den acker **zijn**, **de** een sal aengenomen, ende **de** ander sal verlaten worden. |
| Autographa[342] | Doch van dien **dach** ende **uyre** en weet niemandt, ooc niet **de** Engelen **der** hemelen, dan mijn Vader alleen. Ende geliick **de** daghen Noe **waren**, **alsoo** sal ook **zijn de** toecomste van de **Soon des menschen.** Want gelijck **sy waren** in de daghen voor de sondtvloedt, **etende** ende drinckende, trouwede ende ten houwelijcke uytgevende tot **den dach** toe in **welcken** Noe in de arcke **ginck**: Ende en bekenden't niet tot dat **de** sondvloedt **quam** ende haer alle **wech** nam: also sal oock **zijn de** toecomste **des Soons des menschen**. Alsdan sullender twee op den acker **zijn**, **de** een sal aengenomen, ende **de** ander sal verlaten worden. |

339 *Resolutiën*, G10.
340 De lidwoorden zijn gemarkeerd op basis van de grammaticale voorschriften uit de *Resolutiën*. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 211-213. De meeste lidwoorden in voorzetselconstructies zijn ongemarkeerd gebleven vanwege het ontbreken van duidelijke en specifieke voorschriften hieromtrent.
341 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. Dit betreft de verbeterde versie van de tweede band.
342 Dit betreft de verbeterde tekst van de Autographa zoals de Statenvertalers en revisoren wilden dat deze tekst zou zijn. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Hun handgeschreven notities zijn hierbij dus in de tekst verwerkt.

| | |
|---|---|
| Statenbijbel 1637 | Doch van dien **dach** ende **uyre** en weet **niemant**, oock niet **de** Engelen **der** hemelen, dan mijn Vader alleen. Ende **gelijck de dagen** Noë [**waren**,] **alsoo** sal oock **zijn de** toe**komste** van den **Soon des menschen**. Want **gelijck sy waren** in de **dagen** voor de sundt**vloet**, **etende** ende drinckende, trouwende ende ten houwelicke uytgevende, tot **den dach** toe, in **welcken** Noë in de Arcke **ginck**: Ende en bekenden't niet tot dat **de** sundt**vloet quam**, ende haer alle **wech** nam: **alsoo** sal oock **zijn de** toe**komste des Soons des menschen**. Alsdan sullender twee op den acker **zijn**, **de** een sal aengenomen, ende **de** ander sal verlaten worden. |
| Statenbijbel 1657 | Doch van dien dagh ende **ure** en weet **niemant**, oock niet **de** Engelen **der** hemelen, dan mijn Vader alleen. Ende **gelijck de dagen** Noë [**waren**,] **alsoo** sal oock **zijn de** toe**komste** van den **Soon des menschen**. Want **gelijck sy waren** in de **dagen** voor de sunt**vloet**, **etende** ende drinckende, trouwende ende ten houwelicke uytgevende, tot **den** dagh toe, in **welcken** Noë in de Arke gingh: Ende en bekenden het niet tot dat **de** sunt**vloet quam**, ende haer alle **wech** nam: **alsoo** sal oock **zijn de** toe**komste des Soons des menschen**. Alsdan sullender twee op den acker **zijn**, **de** een sal aengenomen, ende **de** ander sal verlaten worden |

Tabel 10. Toepassing van de spellingsregels bij Mattheüs 24:36-40.

De passage is te klein om grote conclusies aan te verbinden. Wel valt op dat bij deze vijf Bijbelteksten de Statenvertaling uit 1637 het meest conform de *Resolutiën* gespeld is. Tegelijk toont deze tabel hoe moeilijk het is om te midden van uiteenlopende versies van de teksten van de Statenvertaling te bepalen wat 'de' Statenvertalers als spelling hanteerden, want de Collectie Rolandus, de Autographa en de in 1637 gedrukte Statenbijbel hebben een uitlopende spelling. Dat bemoeilijkt de voortzetting van het onderzoek naar de toepassing van de regels rond klinkers en medeklinkers.[343] Een soortgelijk probleem doet zich voor bij de stelregel dat de Statenvertalers 'de' Deux-Aesbijbel ten voorbeeld namen.

### *Het volgen van de spellingswijze van de Deux-Aesbijbel*

In de inleiding van de *Resolutiën* valt te lezen dat de Statenvertalers bij een gelijk aantal stemmen rond een spellingkwestie het voorbeeld van de Deux-Aesbijbel volgden.[344] Van deze Bijbel bestaan echter vele versies, waarvan een aanzienlijk deel nog onbekend zal zijn.[345] In tegenstelling tot hetgeen Heinsius in zijn studie over de taal van de Statenvertaling stelde,[346] verschillen deze edities onderling sterk qua spelling. Het volgende schema met daarin de eerste twee verzen van Mattheüs 2 is wat dit betreft exemplarisch:

| **Editie** | **Mattheüs 2:1-2** |
|---|---|
| Deux-Aesbijbel van 1562 | DOe nu Iesus gheboren was te Bethlehem int Ioodtsche lant, ten tijde des Konincx Herodis, siet, daer quamen Wijse van Oosten tot Ierusalem. Segghende: waer is de Koninck der Ioden, die gheboren is? want wy hebben zijn Sterre gesien int Oosten, ende zijn ghekomen om hem te aenbidden. |
| Deux-Aesbijbel van 1571 | DOe nu Jesus geboren was te Bethlehem int Joodtsche landt, ten tijde des Konincks Herodis, siet, daer quamen Wyse van Oosten tot Jerusalem Segghende: Waer is de Koninck der Joden die gheboren is? Want wy hebben sijn Sterre ghesien int Oosten ende zijn ghecomen om hem te anbidden. |

[343] Een grootschalig onderzoek zou nodig zijn om desondanks meer kennis te verkrijgen over de spellingswijzen van de Statenvertalers. Voor een dergelijke studie zou erg veel informatie verzameld moeten worden en is bovendien digitalisatie van zowel de Collectie Rolandus als de Autographa gewenst om van zoekfuncties gebruik te kunnen maken. Aangezien een dergelijk project nog niet heeft plaatsgevonden, moet het in dit hoofdstuk bij een beperkte probleemschets blijven.
[344] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 60. Zie ook de inleiding op de *Resolutiën*.
[345] J. van Reenen, 'Ruim 150 edities Deux-Aesbijbel', *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2012.
[346] Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 146. Zie hiervoor de tweede voetnoot van pagina 145, waarin staat dat 'de tekst (…) vrijwel onveranderd bleef'.

| | |
|---|---|
| Deux-Aesbijbel van 1589 | Doe nu Jesus gheboren was te Bethlehem int Joodtsche landt, ten tijde des Conincks Herodis: siet, daer quamen Wyse van Oosten tot Jerusalem Segghende: Waer is de Coninc der Joden, die geboren is? Want wy hebben zijn sterre ghesien int Oosten ende zijn gecomen om hem te aenbidden. |
| Deux-Aesbijbel van 1614 | Doe nu Jesus gheboren was te Bethlehem int Jootsche landt, ten tijde des Conincx Herodis: siet, daer quamen Wyse van Oosten tot Jerusalem Seggende: Waer is de Coninck der Joden die gheboren is? want wy hebben zijn sterre gesien int Oosten ende zijn gecomen om hem te aenbidden. |

Tabel 11. Mattheüs 2:1-2 in verschillende edities van de Deux-Aesbijbel.[347]

De spellingsverschillen concentreren zich rond de letter *h* in het morfeem *ge-*, de keuze voor een *c,* een *k* of (in combinatie met de /s/-klank) een *x* en het gebruik van de *t* of de *dt* in een woord als *Jootsche* of *Joodtsche*. Ook het gebruik van hoofdletters is wisselend, zoals past in de tijd van de renaissance.[348] Dergelijke verschillen doen zich soms binnen één editie voor, zoals te zien is bij het voltooid deelwoord *geboren* of *gheboren* in de uitgaven van 1571 en 1589. Van uniformiteit in spelling is dus in deze teksten geen sprake. Dat doet de vraag rijzen hoe een versie van de Deux-Aesbijbel de Statenvertalers houvast kon bieden bij vraagstukken omtrent de orthografie. Verder is onduidelijk welke editie van de Deux-Aesbijbel zij als uitgangspunt namen. Volgens de revisor Renesse was dit een versie in kwartoformaat,[349] waarvan de editie uit 1571 een voorbeeld is. Uit het jaar 1581 bestaan er eveneens dergelijke exemplaren[350] en gezien de vele (nog) onbekende edities, kan slechts gegist worden naar de versie waarop de Statenvertalers terugvielen. Het is dan ook problematisch om de Statenvertaling uit 1637 qua spelling te vergelijken met 'de' Deux-Aesbijbel.[351] Hooguit kan op basis van overeenkomende spellingsvormen in de vier bovenstaande edities geconcludeerd worden dat bijvoorbeeld de *qu* in de verleden tijd van *komen* gebruikelijk was in de spelling van Deux-Aesbijbels, zodat het logisch is dat deze spelling terugkeert in de Statenbijbel. Dat bevestigt de uitspraak van De Vooys dat 'in kerkelijke kringen' 'een in wezen middeleeuwse spelling', waartoe hij de spelling *qu* in plaats van *kw* rekende, bleef bestaan.[352] De Statenvertaling vormde zijns inziens dan ook een buitenbeetje in de vroegmoderne spelling.[353]

## *Contextualisatie*

De Statenvertaling neemt zowel in de spellingsgeschiedenis als in de lange traditie van Bijbelvertalingen een onontwijkbare plaats in.[354] Hoe de Statenbijbel zich hierbij qua spelling

[347] De editie van 1562 is gedigitaliseerd en te vinden op de website van het Nederlands Bijbelgenootschap en op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Verder zijn de genoemde edities van 1571, 1589 en 1614 onderdeel van de Collectie Van Gent, die de GBS onder haar beheer heeft. In Leerdam is inzage hierin mogelijk.
[348] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 242.
[349] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 229.
[350] Deze editie wordt beschreven op de website van Biblia Sacra. Zie http://www.bibliasacra.nl/ voor de Bijbel met het Biblia Sacra ID 1581.B.dut.JC1.b.
[351] In zijn studie naar de spelling en het taalgebruik maakt Heinsius geregeld wel deze vergelijking. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 159-166. Het is onduidelijk welke versie van de Deux-Aesbijbel Heinsius bij deze vergelijking voor ogen heeft.
[352] De Vooys, 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', 342.
[353] Ibidem, 342 en 343. Zie ook het slot van de vorige paragraaf.
[354] Van der Sijs spreekt in dit verband over 'de rol van de Statenvertaling in de standaardisering van het Nederlands', waarover zij opmerkt dat 'de Statenvertaling op de spelling geen doorslaggevende invloed' heeft gehad. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 270 en 271. Zij maakt hierbij gebruik van een studie van De Vooys, die onderzoek gedaan heeft naar de invloed van de Statenvertaling op de spelling rond grammaticale

verhoudt tot zijn voorgangers, zal blijken uit een vergelijking van parallelteksten. De uitkomst hiervan zal duidelijk maken hoe de positie van de Statenvertaling in de geschiedenis van de orthografie bezien kan worden.

*De Statenvertaling in de geschiedenis van Nederlandse Bijbelvertalingen*

Juiste en onjuiste spellingswijzen kunnen niet op absolute wijze gedefinieerd worden voor een tijd, waarin zowel een eenheidstaal als een eenheidsspelling ontbrak. Hooguit kan bestudeerd worden in hoeverre een Bijbelvertaling orthografisch gezien consequent is. Om dat te bepalen zijn parallelteksten een uitgelezen middel. Bij deze gelijkluidende teksten zou een gelijke spelling te verwachten zijn, maar in praktijk openbaarde zich hier juist dat een uniform spellingssysteem niet bestond. Parallelteksten zijn daarmee een ideale graadmeter om te bepalen in hoeverre Bijbelvertalingen wat betreft de spelling één geheel vormden. Ondanks dat Bijbelvertalingen onderling qua spellingswijze verschillen (en er geen absolute maatstaf is om te bepalen welke Bijbelvertaling een juiste spelling heeft), kan de orthografische consistentie van elke Bijbelvertaling namelijk wel als punt van vergelijking tussen Bijbelvertalingen dienen. Dankzij de overeenkomende brontekst bij parallelteksten kunnen bovendien invloeden uit de brontaal als voor het onderzoek verstorende factor weggenomen worden.

De volgende kwestie is welke Bijbelteksten te prefereren zijn voor een dergelijke analyse, die vanwege het grote aantal parallelteksten alleen gebaseerd kan worden op een steekproef. Teksten die verspreid zijn over het hele Nieuwe Testament, verdienen hierbij de voorkeur, daar gedurende het vertaalproces immers de regels konden veranderen of door tijdsdruk minder gevolgd werden. De volgende clusters van parallelteksten zijn daarom gekozen:

- Mattheüs 3:10 en Lukas 3:9
- Mattheüs 7:3 en Lukas 6:41[355]
- Romeinen 1:7b en 1 Korinthe 1:3
- Romeinen 1:17 en Hebreeën 10:38
- Gedeelten van Openbaring 1:8 en Openbaring 22:13: ‘Ik ben de Alfa en de Omega, het begin en het einde’
- Openbaring 2:7a en Openbaring 3:22

Per genre zijn hierbij steeds twee parallelteksten onderscheiden, waarbij de narratieve boeken (de evangeliën en Handelingen), de brieven (Romeinen tot en met Judas) en de Openbaring als genres zijn onderscheiden. Om een steekproef te nemen en niet door een subjectieve corpuskeuze richting conclusies te komen, zijn steeds teksten gekozen, die zo vroeg mogelijk in het genre voorkomen. Tegelijk is gekeken naar de omvang van de parallelteksten om een redelijk uitgebreide vergelijking mogelijk te maken. De zes resulterende clusters zullen hier het corpus vormen om de regelmatigheid van de spelling te bepalen van de vier belangrijkste protestantse vertalingen uit de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw, namelijk de Liesveltbijbel (uit 1542), de Biestkensbijbel (uit 1560), de Deux-Aesbijbel (uit 1562) en de Statenbijbel (uit 1637 en 1657). Tabel 12 toont het aantal gelijk gespelde woorden per Bijbeleditie.

verschijnselen. Hij kwam daarbij tot de conclusie dat twee in de tijd na het verschijnen van de Statenvertaling schrijvende predikanten niet sterk door deze Bijbel beïnvloed waren. De Vooys, ‘De invloed van de Renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw’, 259.

[355] Twee versies van een synopsis waren het middel om deze twee vroeg in het Mattheüsevangelie en Lukasevangelie voorkomende parallelteksten te vinden. G. White, *The net Bible synopsis of the four gospels* (Kingewood 2005), 35; R.J. Swanson, *The horizontal line synopsis of the gospels* (Pasadena 1984), M7 en M25.

| | Aantal gelijk gespelde woorden per cluster: | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | M3:10/L3:9 | M7:3/L6:41 | R1:7b/1K 1:3 | R1:17/H10:38 | O1:8/O22:13 | O2:7a/O3:22 |
| Liesveltbijbel | 13 | 12 | 8 | 2 | 9 | 6 |
| Biestkensbijbel | 22 | 12 | 14 | 3 | 9 | 10 |
| Deux-Aesbijbel | 21 | 11 | 11 | 7 | 10 | 12 |
| Statenbijbel 1637 | 25 | 20 | 14 | 8 | 12 | 11 |
| Statenbijbel 1657 | 28 | 21 | 14 | 8 | 12 | 10 |
| *Aantal Griekse woorden* | *23* | *21 of 22* | *12* | *6* | *10* | *10* |

Tabel 12. Aantal gelijk gespelde woorden per Bijbeleditie bij gelijkluidende teksten.[356]

Ter verduidelijking en illustratie van de bovenstaande gegevens zijn de overeenkomsten van Mattheüs 7:3 en Lukas 6:41 in tabel 13 op een rij gezet. Interessant is hierbij dat bij deze vrijwel identieke teksten steeds verschillende spellingswijzen gebezigd worden in met name de zestiende-eeuwse Bijbelvertalingen. De Statenvertaling vertoont ten opzichte daarvan een opvallend consequent geheel. Kennis bij de Statenvertalers van de tekstuele overeenkomst kan hieraan ten grondslag liggen (waardoor immers controle van de spelling mogelijk was),[357] maar dit is niet de gehele verklaring van de sterk overeenkomende spelling. Dat de Statenvertalers de beide teksten elk apart hebben vertaald moge duidelijk zijn uit de nog bestaande spellingsverschillen in de editie van 1637 en uit feit dat een klein verschil in de brontekst gevolgen had voor de vertaling. In Mattheüs staat namelijk τῷ σῷ ὀφθαλμῷ, terwijl Lukas spreekt van ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ. Zoals in tabel 13 te zien is hebben de Statenvertalers dit respectievelijk weergegeven met de woorden ‘in uwe ooge’ en ‘in uw’ eygen ooge’.

| | **Mattheüs 7:3 en Lukas 6:41** |
|---|---|
| Liesveltbijbel van 1542 | Wat siet ghy een splinter in ws broeders ooghe, ende den balc dye in v ooghe is, dye en wordt ghi niet ghewaer?<br>Wat siedi een splinter in ws broeders ooge, ende den balc in v ooge en wert ghi niet gewaer, |
| Biestkensbijbel van 1560 | Wat siet ghy den splinter in ws broeders ooge, ende en wort niet gewaer des balcs in v ooge?<br>Maer wat siet ghy eenen splinter in dijns broeders ooghe, ende des balcx in dijn ooghe en wort ghy niet ghewaer? |
| Deux-Aesbijbel van 1562 | Ende waerom aensietstu de splinter in dijns broeders ooghe: ende den balck in dyne ooghe bemerckestu niet?<br>Wat siestu den splinter die in dijns broeders ooghe is, ende den balck die in dijn eyghen ooghe is, en bekenstu niet? |
| Statenbijbel van 1637 | Ende wat siet ghy den splinter die inde ooge uwes broeders is, maer den balck die in uwe ooge is en merckt ghy niet?<br>Ende wat siet ghy den splinter, die in uws broeders ooge is, ende den balck die in uw’ eygen ooge is, en merckt ghy niet? |
| Statenbijbel van 1657 | Ende wat siet ghy den splinter die in de ooge uwes broeders is, maer den balck die in uwe ooge is en merckt ghy niet?<br>Ende wat siet ghy den splinter, die in uw’s broeders ooge is, ende den balck die in uw’ eygen ooge is, en merckt ghy niet? |

Tabel 13. Spelling in de parallelteksten van Mattheüs 7:3 en Lukas 6:41.

[356] Op het gebruik van hoofdletters is alleen gelet wanneer deze niet aan het begin de zin stonden, omdat anders verschillen in vertaling als spellingsverschillen werden aangemerkt. Soms loopt de woordvolgorde bij de vertaling van parallelteksten namelijk uiteen.

[357] De revisoren hebben de vertaling van de parallelteksten namelijk ter controle met elkaar vergeleken. Zie het negende hoofdstuk.

Uit dit voorbeeld blijkt hoe sterk de Statenvertalers ten opzichte van hun voorgangers een homogene spelling hebben weten te bereiken. Waar de eerdere vertalingen slechts bij hooguit de helft van de woorden een gelijke spelling hadden, waren de Statenvertalers in staat om een haast identieke tekst af te leveren. In de Ravesteijn-editie werd (ten opzichte van het grote verschil tussen de Statenbijbel uit 1637 enerzijds en de voorgangers anderzijds) slechts een gering aantal wijzigingen aangebracht. Tabel 12 toont dat dit beeld redelijk representatief is voor het algehele patroon in het Nieuwe Testament. In vijf van de zes gevallen blijkt de Statenvertaling consequenter qua spelling dan zijn voorgangers. Hierbij is steeds een opgaande lijn te zien van eerst de Liesveltbijbel, die orthografisch gezien zeer inconsequent was, naar de Bijbelvertalingen uit de jaren zestig van de zestiende eeuw[358] om tenslotte te culmineren in de homogeniteit van de beide edities van de Statenvertaling, waarbij de editie van 1657 soms een sterkere eenvormigheid vertoonde dan de editie uit 1637. Alleen de teksten uit Openbaring 2 en 3 vormen op dit patroon een uitzondering. De Deux-Aesbijbel heeft hier de meest uniforme spelling, waar de Statenvertaling van 1637 verschilde rond de woorden *wie* en *die*. Tijdsdruk kan hierbij als verklaring aangewend worden, want dit betreft het laatste gedeelte waar de vertalers en revisoren doorheen moesten komen. Opvallend is dat deze onregelmatigheid in 1657 niet werd weggenomen, maar de teksten van Openbaring 2:7 en 3:22 nog sterker uiteen gingen lopen. Alleen in Openbaring 3:22 werd namelijk ‘gemeynten’ veranderd in ‘gemeynte’, terwijl de brontekst daar geen aanleiding toe geeft.

Als beperkingen van het hier beschreven onderzoek is te noemen dat het aantal onderzochte passages gering is en dat niet alleen spellingsverschillen, maar ook vertalingsverschillen aangetroffen worden bij de vergelijking van teksten. Om het eerste probleem te ondervangen zou het wenselijk zijn dat meer oude Bijbels gedigitaliseerd worden, zodat het vergelijken van meer data mogelijk wordt. Met de huidige middelen is in ieder geval een duidelijke trend waarneembaar van een zeer diffuse spelling in oude Bijbelvertalingen naar een meer uniforme spelling, terwijl in de algehele spellingsgeschiedenis juist geldt dat de spellingswijzen vanaf de middeleeuwen tot de zeventiende eeuw juist steeds pluriformer werden.[359] In dat opzicht is het dus markant te noemen dat de Statenbijbel uit 1637 een ten opzichte van zijn voorgangers vrij homogeen gespelde vertaling had.

### *Statenvertaling in de spellingsgeschiedenis*

Volgens het standaardbeeld stond de Statenvertaling in 1637 bol van de zetfouten, die vervolgens twintig jaar later in de Ravesteijn-editie rechtgezet werden, zodat deze versie als de ‘beste’ Statenbijbel beschouwd wordt.[360] Dit beeld is in zoverre juist, dat inderdaad in deze editie uit 1657 allerlei orthografische onregelmatigheden uit de tekst van 1637 weggenomen zijn.[361] De hiermee ingeslagen weg was nog lang niet ten einde, want tot in de achttiende eeuw prezen drukkers hun uitgaven van de Statenbijbel aan door te stellen dat de spelling weer verder

---

[358] De Biestkensbijbel kent hierbij ook een opvallend consistente spelling, die aan het einde van de zestiende eeuw nog eens in volgende edities qua spelling verbeterd werd. Toch blijft de spelling ‘soms ongelijkmatig’, zoals opgemerkt wordt in een spellingsonderzoek uit de negentiende eeuw. A. IJpeij, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale*. Volume 2 (Groningen 1832), 427 en 428.

[359] Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 280.

[360] De Bruin, *De Statenbijbel*, 323; Rijken, ‘Totstandkoming van de Statenvertaling. Vanaf Nationale Synode van Dordrecht tot 1657’, 53.

[361] *Doot* is bijvoorbeeld steeds hetzelfde gespeld, terwijl dit in de Statenvertaling van 1637 niet het geval was. Ook toont tabel 11 dat het aantal inconsequenties bij de Ravesteijn-editie afgenomen is.

verbeterd was.[362] De Statenvertaling dreef hierbij mee op de gewijzigde orthografische inzichten. Wat halverwege de zeventiende eeuw als spellingsfout werd beschouwd, hoefde in de ogen van de Statenvertalers zelf helemaal niet als zodanig aangemerkt te zijn. *Doodt* was bijvoorbeeld in hun ogen niet per definitie fout, terwijl dit woord in 1657 wel steeds door *doot* werd vervangen. Ook werd een woord als *dach*, dat geheel conform de *Resolutiën* gespeld was,[363] in de Ravesteijn-editie veranderd tot *dagh*.[364] De veranderingen, die door de lijst van de *Misstellinghen* doorgevoerd werden, waren dus geen spellingsfouten in hedendaagse zin. Tegenwoordig staat een spellingsfout immers voor een overtreding van het (op details na) vrijwel algemeen aanvaarde spellingssysteem.[365] Deze uniformiteit bestond in de zeventiende eeuw nog niet, zodat meerderlei spelling toegestaan was. Dit pluriforme karakter van de zeventiende-eeuwse spelling blijkt uit de vele uitgaven over hoe woorden gespeld dienden te worden. In de tijd dat de Statenvertalers werkzaam waren, ontstonden zelfs de meeste hiervan.[366] Hoewel dit soort publicaties vaak een betoog voor een strak omlijnd geheel van spellingsvoorschriften bevatten, bevestigden zij juist door de grote verschillen met andere uitgaven dat iets dergelijks nog niet bestond. Strikt genomen is het spreken van een *spellingsfout* dan ook anachronistisch bij het schrijven over de zeventiende-eeuwse orthografie. Er kan hooguit gekeken worden naar de vraag in hoeverre vertalers erin slaagden om een onregelmatige spelling te mijden en of zij zich aan de door henzelf opgestelde regels hielden. Dat is precies wat in dit hoofdstuk geschied is. Een hard oordeel moet hierbij gemeden worden. Van werkelijke slordigheid is immers geen sprake. De technische middelen om teksten onderling te vergelijken ontbraken immers in de tijd van de Statenvertalers en hun voorgangers. Er was uiteraard nog geen concordantie van de Statenvertaling, die het mogelijk maakte om de spelling van woorden onderling te vergelijken. Wanneer daar rekening mee gehouden wordt, kan geconcludeerd worden dat de Statenvertaling uit 1637 (ondanks de tijdsdruk, waaronder zij tot stand kwam) een opvallende eenvormigheid op orthografisch gebied heeft. Door de lijst met spellingsfouten en de kritiek van diverse vooraanstaande predikanten en geleerden, is er wat de spelling betreft een negatief beeld van deze editie geschapen.[367]

Meer eenheid, maar geen uniformiteit qua spelling kenmerkte dus de Statenbijbel van 1637. Hoe deze editie tot stand kwam, blijkt uit de archiefstukken die in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

---

[362] Op het titelblad van de keurbijbel uit 1729 staat bijvoorbeeld ‘Ende nu op nieuws van vele fauten ende misstellingen gesuyvert’. Deze Bijbel is een onderdeel van de Collectie Van Gent, die bij de Gereformeerde Bijbelstichting in te zien is.

[363] *Resolutiën*, C4 en G10.

[364] Zie tabel 10.

[365] Hoewel het spellingsdebat heden ten dage soms met de nodige verbetenheid gevoerd wordt, gaat het in veel gevallen om de spelling van slechts enkele (samengestelde) woorden. Over veruit de meeste woorden bestaat consensus.

[366] Van der Sijs merkt op dat tussen 1612 en 1637 de meeste vroegmoderne uitgaven op het gebied van de Nederlandse spelling verschenen. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 278.

[367] De revisor Sibelius riep bijvoorbeeld vol trots een lange reeks van spellingsonregelmatigheden te bezitten en de zeventiende-eeuwse hoogleraar Leusden wist eveneens een opvallende omissie in de Statenvertaling te ontdekken. Verder bezat de overziener Renesse een behoorlijk aantal notities, die aanmerkingen op de Statenvertaling omvatten. De Bruin, ‘Invoering en ontvangst van de Statenvertaling’, 69-72.

# 3. Archiefmateriaal

Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw is in Frankrijk een nieuwe wetenschappelijke richting opgekomen, die ervoor pleitte dat in de literatuurstudies niet langer meer uitsluitend aandacht besteed moest worden aan de gedrukte exemplaren van literaire werken.[368] Volgens de denkwijze van de *critique génétique*[369] diende daarentegen juist manuscriptonderzoek plaats te vinden, zodat de ontstaansgeschiedenis van literaire werken in kaart gebracht kon worden.[370] Dergelijke studie van de door grote auteurs nagelaten conceptversies zou immers niet alleen verhelderend kunnen zijn voor de interpretatie van het uiteindelijk gedrukte boekwerk, maar had vooral een waarde op zich.[371]

Naar het voorbeeld van deze genetische studies zal in dit hoofdstuk eveneens een onderzoek plaatsvinden naar het archiefmateriaal, dat ten grondslag ligt aan de Statenvertaling. Wat betreft de totstandkoming van deze Bijbelvertaling zijn er in het Utrechts Archief twee belangrijke documenten te vinden, namelijk de Collectie Rolandus en de Autographa.[372] Het eerste archiefstuk bestaat uit drie banden, die in 1960 door nazaten van Rolandus aan het synodaal archief verkocht zijn.[373] De eerste band bevat een vertaling van het hele Nieuwe Testament, waarbij op de meeste bladzijden in de linkerkolom de handgeschreven Griekse grondtekst staat met daarbij in de rechterkolom de vertaling van Rolandus. Tussen en naast de tekst zijn andere handen te ontwaren, die alternatieve vertalingen weergeven. In de tweede en derde band van de Collectie Rolandus is een dergelijk patroon te zien, hoewel de pagina's hiervan duidelijk netter geschreven zijn en de Griekse tekst hier ontbreekt. De tweede band bevat hierbij een keurig ogende weergave van de eerste twee evangeliën, terwijl de derde band de vertaling van Lukas en Johannes 1 tot en met 7 als inhoud heeft.

De tweede belangrijke archiefbron voor het reconstrueren van de inwendige geschiedenis van de Statenvertaling, namelijk de Autographa, is een gedrukte proefvertaling van het complete Nieuwe Testament. In dit wit doorschoten boekwerk zijn met de hand aantekeningen op blanco pagina's gemaakt, die een verbetering zijn van de doorgehaalde woorden in de gedrukte tekst.[374] Deze tekst is tot stand gekomen in de jaren 1634 en 1635, toen de revisoren en de Statenvertalers met elkaar vergaderden. De verbetervoorstellen van de overzieners werden bij deze vergadering door de secretaris Hommius vastgelegd.[375] Zo kwamen de Autographa tot stand.

[368] J. Deppman, *Genetic criticism: Texts and avant-textes* (Pennsylvania 2004), 2.
[369] Andere benamingen voor deze studie zijn *genetic criticism* of *New Bibliography* (voor het Engelse taalgebied), *Radikalphilologie* (voor het Duitse taalgebied) en genetische studies. S.A. Gurd, *Work in progress: Literary revision as social performance in ancient Rome* (Oxford 2011), 3.
[370] W.E. Cain e.a., *Editing Emily Dickinson: The production of an author* (New York 2008), 91 en 92.
[371] Deppman, *Genetic criticism*, 5.
[372] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[373] C. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)', *Standvastig* 2 (2003), 11-14.
[374] Bij de Autographa van het Nieuwe Testament zijn er namelijk steeds na twee bedrukte pagina's afwisselend twee of vier blanco pagina's. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[375] De Bruin, *De Statenbijbel*, 291. Zie ook het negende hoofdstuk.

De analyse van deze twee documenten is het onderwerp van dit hoofdstuk, waarbij aan de Collectie Rolandus vanwege de complexe opbouw ervan de meeste aandacht besteed zal worden. Allereerst zullen voor deze documentenanalyse de handen uit de archiefstukken geanalyseerd worden, zodat vastgesteld kan worden welke bijdrage elke vertaler aan de tekst van de Statenbijbel leverde. Vervolgens wordt met behulp van deze handschriftenanalyse bepaald hoe de Collectie Rolandus tot stand kwam. Hierbij komt ook de vraag aan bod of de geschriften werkelijk een keten vormen van een individuele vertaling (in de eerste band van de Collectie Rolandus), een gezamenlijke vertaling van de drie Statenvertalers (in de tweede en derde band van de Collectie Rolandus) en het uiteindelijke concept van de Statenbijbel (de Autographa), die wat betreft het gedrukte gedeelte zijn basis vindt in de gemeenschappelijke vertaling van de Statenvertaling.[376] De historiografie die aan deze hypothese ten grondslag ligt, zal in de laatste paragraaf besproken worden. Eerst moet duidelijk worden welke handen in de Collectie Rolandus te onderscheiden zijn.

## *Handen in het archiefmateriaal*[377]

In eerste instantie ziet het archiefmateriaal van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling er voor een onderzoeker zeer onduidelijk uit. Er is wel te zien dat meerdere personen erin geschreven hebben, maar waar precies de grens ligt tussen het schrift van de ene vertaler en dat van de andere, is lastig te bepalen. Daarom wordt hier de grafologie als hulpwetenschap gebruikt om de hand van elk van de drie vertalers te beschrijven. Dertien grafologische kenmerken zullen bij deze beschrijving de leidraad vormen.[378] Tenslotte wordt de uitkomst hiervan geëvalueerd en geschematiseerd om het bruikbaar te maken voor de volgende stappen in dit onderzoek over de Statenvertaling.

### *Hand van Rolandus*

Doordat Rolandus zijn initialen ‘JR’ onder zijn vertaalwerk zette aan het slot van het Bijbelboek Markus, kan het daarboven staande schrift aan hem toegeschreven worden.[379] Deze hand kenmerkt zich door de arcade-verbinding (een schrijfwijze met ronde bogen), zoals opvalt bij de rondgevormde letter *n*. Verder hebben de letters een normale wijdte en een hellingshoek van negentig graden. De schrijfbeweging van Rolandus is linksdraaiend, zoals te concluderen is uit de naar links afbuigende uitstulpingen bij de letters *d*, *s* en *f*. Zijn schrijfdikte is scherp, want bij de neerhalen is de lijn dikker dan bij de ophalen. Dit is duidelijk te zien bij de *g*.

---

[376] Valk heeft deze stelling verdedigd. Valk, ‘Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de “Collectie Rolandus” (1)’, 11-14.

[377] Bij deze beschrijvingen van de handen van de Statenvertalers is de terminologie ontleend aan grafologische literatuur. Anoniem, *Grafologie (handschriftkunde)* (zp 1950); H.A. Brinkhorst, *Hoofdlijnen van een systematische grafologie* (Amsterdam 1954). Nadelig aan deze werken uit de jaren vijftig is dat de handschriftenanalyse toen nog sterk ten dienste stond van het ontdekken van karaktertrekken en gemoedstoestanden van de schrijver achter het schrift. In deze paragraaf is gestreefd om de theorievorming, die onder invloed hiervan ontstaan is, zoveel mogelijk te vermijden.

[378] Deze kenmerken staan in tabel 14 en zijn afkomstig uit het supplement van het handboek van de grafoloog Brinkhorst. Brinkhorst, *Hoofdlijnen*, 157-181.

[379] Zie Markus 16 in de tweede band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

Wat betreft de tekst als geheel is het vermeldenswaardig dat de regels strak horizontaal zijn en de linkermarge loodrecht is, wat past bij het regelmatige schrift van Rolandus. Alleen de rechtermarge is onregelmatig.

Verder is het schrift bol, zoals blijkt uit de welgevormde krullen. Toch is overbodige versiering zo goed als afwezig en zijn de letters maar matig verbonden, zodat een woord niet als een doorlopende lijn geschreven is. Dat laatste neemt niet weg dat het schrift overzichtelijk is en de spaties dus duidelijk zichtbaar zijn. Dat alles komt de leesbaarheid ten goede, waardoor er sprake is van een duidelijk schrift. Ook de normale verhouding van de zones draagt hieraan bij.[380] Hoewel hier en daar de middenzone relatief klein is, is de verhouding normaal, wat inhoudt dat de beneden-, midden- en bovenzone elk even groot zijn.

### *Hand van Hommius*

Hommius' hand is in de Collectie Rolandus slechts fragmentarisch aanwezig, doordat Hommius' aantekeningen vooral verbeteringen betreffen, die in de derde band een afwijkende inktkleur hebben.[381] De marges van de kolommen en het verloop van de regels laten zich bij zijn schrift dan ook niet vaststellen. Wel springen de letters *h* en *e* in het oog. De eerste lijkt op een *b* en de kleine *e* lijkt op de hoofdletter *E* of op een epsilon door de merkwaardige krul, die aan de bovenzijde toegevoegd wordt. Bij de *n* valt op dat het schrift een normale wijdte heeft en onderling, net als bij het schrift van Rolandus, een arcade-verbinding kent. Ook is de schrijfwijze steil, hoewel de *d* linkshellend is en de *e* juist schuin naar rechts geschreven wordt. Opvallend is verder dat de *ij* een kleine niet-functionele streep naar rechts heeft, zodat het schrift iets rechtsdraaiend van karakter is, hoewel de tweede steel van de *h* juist overdreven naar links neigt. Verder is uit de krul van de *l* op te maken dat het schrift bol is. Ondanks deze grote ronding, die sierend werkt, is het schrift toch onverbonden, hoewel het door deze onverbondenheid niet onoverzichtelijk wordt en goed leesbaar blijft. Weer geldt dat de normale verhouding van de zones hieraan bijdraagt.

Als laatste is het wel bijzonder ten opzichte van het hiervoor beschreven schrift van Rolandus dat de schrijfdikte bij Hommius licht pasteus is, doordat de lijnen steeds even dik zijn. Dat dit schrift werkelijk van deze Statenvertaler afkomstig is, blijkt uit een vergelijking met de archiefstukken van het werk van de revisoren.[382] Bij de aantekeningen in dit materiaal is ook de kenmerkende *e* te ontdekken. Aangezien Hommius de scriba was bij de vergaderingen van de Statenvertalers en de revisoren,[383] mag geconcludeerd worden dat het hier beschreven schrift van deze vertaler is.

---

380 Het schrift kent drie zones, die van boven naar beneden onderscheiden worden. De middenzone is datgene dat op de regels staat, terwijl de uithalen onder de regel de benedenzone vormen. De letter *p* heeft zijn poot dus in de benedenzone zitten, terwijl de bol ervan in de middenzone zit. Uitstulpingen naar boven, zoals bij bijvoorbeeld de letters *b* en *d* voorkomen, vullen de bovenzone.

381 Ook Valk is van mening dat verbeteringen in het hier beschreven schrift afkomstig zijn van Hommius. C. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)', *Standvastig* 2 (2003), 11-14. De inktkleur van dit schrift is soms goudbruin, terwijl de andere twee vertalers met zwarte inkt schreven.

382 Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

383 Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 37 en 39.

### *Hand van Walaeus*

Als laatste blijft de Leidse hoogleraar Walaeus over. Gangbaar is om de derde hand aan hem toe te schrijven, zoals Valk en De Bruin gedaan hebben.[384] Hun opvatting wordt ondersteund door een albuminscriptie van Walaeus, waarvan het schrift behoorlijk grote gelijkenissen vertoont met het hier te beschrijven schrift.[385]

Kenmerkend aan dit schrift is dat het (afgezien van de standaardkenmerken dat het schrift, net als dat van de twee andere vertalers, bol is en een normale wijdte heeft) sterk afwijkt door de slordigheid en slechte leesbaarheid, die ontstaat door de 'op verkwistende wijze' neergezette krullen.[386] Bij de *w* vond Walaeus het bijvoorbeeld nodig om boven de middelste poot een extra krul te plaatsen, zodat een versierd schrift ontstond. Het grootste zijn de krullen in de benedenzone, waarop de nadruk komt te liggen. De letters *g*, *p* en *Z* krijgen hierdoor lange neerwaartse halen. Deze versieringen dienen echter niet om bij te dragen aan de verbondenheid van het schrift, want gewoonlijk worden hooguit twee à drie letters met elkaar verbonden, zodat het schrift minder sterk verbonden is dan dat van de andere twee Statenvertalers. Spaties blijven echter duidelijk, zodat toch sprake is van een overzichtelijk schrift.

Lastig voor de leesbaarheid blijft echter dat, naast hoekverbindingen ook draadverbindingen voorkomen in het schrift, zodat de *e* aan het einde van *Ende* niet meer is dan een vlakke wiebel.[387] Dit veel voorkomende woord is ook onlogisch doordat het oplopend geschreven wordt, zoals in dakpansgewijs geschreven regels gewoon is. Het gebruikelijke verloop van de regels is echter recht en stijgend. De hellinghoek van de letters varieert ondertussen van steil naar linkshellend, zoals bij de letters *d* en *g* te zien is. Dit alles maakt het schrift chaotisch. Ordelijk oogt wel de loodrechte linkermarge, waartegenover weer een onregelmatige rechtermarge staat.

Van de schrijfwijze zelf zijn tenslotte twee kenmerkende details te noemen, namelijk dat de schrijfdikte scherp is en dat de letters linksdraaiende trekken hebben. Het eerste aspect is te zien bij de *g*, waarbij, evenals in het schrift van Rolandus, de neerwaartse lijnen dikker zijn dan de opwaarts geschreven lijnen. De tweede eigenschap, namelijk de uithalen naar links, zijn te onderscheiden bij de *n* aan het einde van een woord, waarbij een lange, niet-functionele haal naar links toegevoegd wordt. Ook de tweede poot van de *h* krijgt een dergelijke overdreven versiering, die echter niet zover naar links uitstrekt als de *h*, die Hommius gewoonlijk noteerde.

### *Afsluitende opmerking*

Al deze beschrijvingen zijn geen weergaven van absolute regels. Er zijn immers vele uitzonderingen te ontdekken doordat een vertaler een grote variatie kan hebben in de schrijfwijzen van dezelfde letter. De *d* in het schrift van Rolandus wordt bijvoorbeeld soms met een rechte steel en in andere gevallen met een naar links gekromde uithaal geschreven. In het eerste geval is dus de regel van het steile schrift van kracht, terwijl in het andere geval de richting van de schrijfbeweging, namelijk draaiend naar links, van toepassing is. Gelijke

[384] Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)', 11-14. Reeds eerder heeft De Bruin de handen van Walaeus en Rolandus onderscheiden, zoals blijkt uit zijn uiteenzetting over het vertaalproces bij 1 Petrus 4:10. De Bruin, *De Statenbijbel*, 299.

[385] Koninklijke Bibliotheek, 'Albuminscriptie / van Antonius Walaeus (1573-1639), theoloog, voor Michael Lupardus (ca. 1602-1661), predikant', http://opc4.kb.nl/DB=1/PPN?PPN=310942217.

[386] Volgens Brinkhorst is het 'op verkwistende wijze' neerzetten van 'onnodige details (krullen etc.)' een kenmerk van een onduidelijk schrift. Brinkhorst, *Hoofdlijnen*, 179.

[387] Zie bijvoorbeeld Lukas 1:7 in de derde band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

schriften kunnen zo dus resulteren in verschillende weergaven van de letters. De schrifteigenschappen zijn dan ook van belang bij het onderscheiden van de herkomst van teksten in de Collectie Rolandus. Schematisch zijn deze karakteristieke elementen in tabel 14 weergegeven, waarbij de dertien schrifteigenschappen de basis van de vergelijking van de handen is.

| | **Rolandus** | **Hommius** | **Walaeus** |
|---|---|---|---|
| **Verbindingsvorm** | Arcade-verbinding | Arcade-verbinding | Hoekverbinding en draadverbinding |
| **Wijdte** | Normaal | Normaal | Normaal |
| **Hellingshoek** | Steil | Steil (*d* en *e* uitgezonderd) | Steil en linkshellend |
| **Richting van schrijfbeweging** | Linksdraaiend | Rechtsdraaiend | Linksdraaiend |
| **Schriftdikte** | Scherp | Licht pasteus | Scherp |
| **Verloop van regels** | Horizontaal | Niet te bepalen | Rechte, stijgende regels |
| **Marge** | Links loodrecht, rechts onregelmatig | Niet te bepalen | Links loodrecht, rechts onregelmatig |
| **Bolheid vs. magerte** | Bol | Bol | Bol |
| **Mate van verbondenheid** | Onverbonden | Onverbonden | Minst verbonden |
| **Mate van versiering** | Vereenvoudigd | Versierd | Versierd |
| **Geleding** | Overzichtelijk | Overzichtelijk | Overzichtelijk |
| **Leesbaarheid** | Duidelijk | Duidelijk | Onduidelijk |
| **Zones** | Normale verhouding | Normale verhouding | Nadruk op benedenzone |

Tabel 14. Eigenschappen van de handen van de drie Statenvertalers.

De bovenstaande eigenschappen van de drie handen vormen een precieze beschrijving van het schrift van elk van de drie Statenvertalers, zodat uitspraken over wie een bepaald deel van de Collectie Rolandus geschreven heeft, controleerbaar zijn. De handen zijn reeds onderscheiden door De Bruin en Valk.[388]

## *De Collectie Rolandus*[389]

Vooral in de tweede en derde band van de Collectie Rolandus komen de drie hiervoor beschreven handen naast elkaar voor. In de eerste band wordt bij het merendeel van de Bijbelpassages de vertaalde tekst door Rolandus weergegeven, maar soms treedt Walaeus ineens als schrijver op. Ook het aantal correcties is wisselend. Om hiervoor de oorzaken te vinden, zal allereerst de overlevering van dit archiefstuk beschreven worden. Daarna worden de bijzonderheden van de eerste band geschetst om deze tenslotte te kunnen verklaren.

[388] De Bruin, *De Statenbijbel*, 299; De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 270; Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)', 11-14.
[389] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

Mogelijk dankzij het gebruik van lompen bij de zeventiende-eeuwse papierproductie is de Collectie Rolandus in redelijk goede staat overgeleverd.[390] Ook de band heeft zich goed gehouden, hoewel deze van latere datum is dan de vellen ervan. Al op 13 augustus 1629 noteerde Rolandus namelijk de laatste woorden van het Bijbelboek Openbaring,[391] terwijl zijn geschrift waarschijnlijk pas tegen het einde van de zeventiende eeuw werd ingebonden. De derde band, die op eenzelfde manier als de eerste en tweede band ingebonden is, bevat namelijk laat-zeventiende eeuwse gebeden.[392] Tenminste een halve eeuw lang moet de Collectie Rolandus dus niet meer dan een losse stapel vellen geweest zijn. In waarschijnlijk die hoedanigheid heeft Voetius het geschrift ook mogen inzien. Hij schreef daarover het volgende:

> Memini ante paucos annos ostensum mihi à venerando sene Iacobo Rolando, Lugd. Batav. in translatione novi Testamenti tunc occupato, totum novum Testamentum majori et eleganti charactere Graeco propria manu nitidissime descriptum, ad latus per columnas adjecta nova sua translatione Belgica.[393]

Voetius vermeldt hier dat hij zich herinnert hoe hij enkele jaren tevoren in Leiden bij de oude Jacobus Rolandus, toen deze bezet was door de vertaalarbeid, een vertaling van het hele Nieuwe Testament te zien kreeg, die in grote en elegante Griekse letters was opgesteld met aan de zijkant in kolommen de Nederlandse vertaling. Voetius' woorden hierover werden in de achttiende eeuw geciteerd in een opsomming van Griekse tekstedities van het Nieuwe Testament, waar de eerste band van de Collectie Rolandus schijnbaar onder gerekend werd.[394] Volgens Heringa was deze positionering 'eene te groote eer'.[395] Wel vond hij – zoals De Bruin later eveneens zou opmerken[396] – dat de geschriften toonden hoe zorgvuldig de Statenvertalers te werk gingen.[397] Ook verhaalt hij welke nakomelingen de Collectie Rolandus in beheer hadden.[398] Door de 'goedheid' van bijvoorbeeld Geertje Rolandus had hij het document zelfs kunnen bestuderen,[399] waardoor negentiende-eeuwse biografen weet van het bestaan van dit geschrift hadden.[400] Ook uit teksten van de jubileumdata 1837 en 1937 blijkt dat het bronmateriaal gemakkelijk toegankelijk bleef.[401] In het jubileumjaar van de negentiende eeuw werd vooral de eerste band interessant gevonden, omdat hiermee vastgesteld zou kunnen

---

390 Van de vijftiende tot de achttiende eeuw werd papier namelijk van lompen gemaakt. Zie het vierde hoofdstuk van de publicatie van Lernout. G. Lernout, *Het boek* (Antwerpen & Amsterdam 2004).

391 Onder de Nederlandstalige kolom bij Openbaring 22 zette Rolandus '11 Aug. 1629' en onder de Griekse kolom '12 Aug. 1629', waaraan later een 13 werd toegevoegd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

392 In de beschrijving van de derde band van de Collectie Rolandus vermeldt het Utrechts Archief namelijk het volgende over de inhoud ervan: 'Vertaling van de evangeliën van Lucas en Johannes, met annotaties en wijzigingen, 1631, en latere aantekeningen en gebeden door diverse schrijvers, 1691-1693'. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

393 G. Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* (Utrecht 1651), 15.

394 J. le Long, *Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta*. Volume 1 (Parijs 1723), 173.

395 Heringa, 'Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', 136.

396 De Bruin, *De Statenbijbel*, 299; De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 270. Zie ook het eerste hoofdstuk.

397 Heringa, 'Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', 135.

398 In de negentiende eeuw waren dit achtereenvolgens Geertje Rolandus, Thomas Dolegius Rolandus en Thomas Dolegius Govert Rolandus. Heringa, 'Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', 175.

399 Heringa, 'Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', 175.

400 B. Glasius, *Godgeleerd Nederland: Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*. Volume 3 (Den Bosch 1856), 204.

401 Dit betreft de teksten van Van Willes en De Bruin. Zie volgende voetnoten.

worden in hoeverre de Statenvertalers openstonden voor de tekstkritiek.[402] Vol lof wordt vermeld dat het historische document door ''s mans nakomelingen tot den huidigen dag zorgvuldig bewaard' werd.[403] Ook De Bruin bedankt een eeuw later de familie voor de gastvrije ontvangst in Bussum.[404] Van de eerste band maakt hij dankbaar gebruik door foto's ervan in zijn boek op te nemen[405] en de vertaalfasen van bepaalde Bijbelteksten te tonen.[406] Zo werd een beperkt deel van het materiaal voor een groter publiek bereikbaar.

Pas in 1960 kwam het document door een aankoop van de Nederlands Hervormde Kerk in het synodale archief terecht.[407] Na aanvankelijk in Den Haag bewaard te zijn is het archiefstuk door een verhuizing in 2009 nu in het Utrechts Archief te raadplegen voor iedere belangstellende.[408] Zo had de Collectie Rolandus een eeuwenlange reis door de Lage Landen gemaakt, waarbij het document minstens Leiden, Utrecht, Maastricht, Bussum en Den Haag had aangedaan.[409]

### *Beschrijving van eerste band van de Collectie Rolandus*

Door de tamelijk recente openbaarmaking van de proefvertalingen is de kennis hiervan nog maar weinig doorgedrongen in de vasthoudende geschiedschrijving van de Statenvertaling,[410] waarin geregeld teruggegrepen wordt op teksten uit de tijd dat de Collectie Rolandus nog in familiebezit was. Het is dan ook noodzakelijk om hier – aangezien dit nog maar weinig gebeurd is – eerst het betreffende bronnenmateriaal te beschrijven. De indeling van Valk is hierbij zeer bruikbaar. Hij stelt dat de eerste band van de Collectie Rolandus, die de vertaling van het hele Nieuwe Testament bevat, in drie delen te verdelen is, waarbij hij 1) Mattheüs en Markus, 2) het eerste tot en met het negende hoofdstuk van Lukas en 3) de rest van het Nieuwe Testament onderscheidde.[411] Wat betreft het eerste deel valt op dat de tekst maar zeer weinig correcties bevat. Alleen Mattheüs 1 bevat tien verbeteringen in de vertaling, maar de daaropvolgende hoofdstukken bevatten vrijwel geen correcties. De tekst oogt strak en het handschrift is goed leesbaar.

Het tweede deel is daarentegen moeilijk te lezen. Het eerste blad is zeer verbleekt, zodat de inkt nauwelijks te onderscheiden is. Verder zijn de regels over de volle lengte geschreven. Hierbij wordt eerst de Griekse tekst weergegeven met daaronder de vertaling in het schrift van Walaeus. Dit patroon is te zien bij enkele hoofdstukken aan het begin van Lukas. Soms wordt echter opvallenderwijs weer voor een opzet in kolommen gekozen en ook keert een enkele keer

[402] B. van Willes, 'Libro Jodoci Heringae, Elisae F. disputatio de Ludov. Casp. Valckenaerii sententia, qua interpretes novi testamenti Belgae doctorum virorum coniecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepisse dicuntur', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1837), 585-593, 585 en 586.
[403] Van Willes, 'Libro Jodoci Heringae, Elisae F. disputatio de Ludov. Casp. Valckenaerii sententia, qua interpretes novi testamenti Belgae doctorum virorum coniecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepisse dicuntur', 587.
[404] De Bruin, *De Statenbijbel*, VI.
[405] Ibidem, 312 e.v..
[406] Ibidem, 299.
[407] Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)', 11-14.
[408] K. van der Zwaag, 'Kijkje in het keukentje van het geloof', *Reformatorisch Dagblad*, 4 september 2006.
[409] In Leiden vond de vertaalarbeid plaats, terwijl nakomelingen in Utrecht, Maastricht en Bussum woonden. Heringa, 'Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', 175; De Bruin, *De Statenbijbel*, VI.
[410] Zie hiervoor het eerste hoofdstuk.
[411] C. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)', *Standvastig* 3 (2003), 12-15.

de hand van Rolandus terug. Schematisch is deze rommelige werkwijze in tabel 15 weergegeven.

| **Passage** | **Opzet** | **Schrijver** | **Pagina**[412] |
|---|---|---|---|
| Lukas 1 | Regel voor regel | Walaeus | 1-7 |
| Lukas 2:1 | In kolommen | Walaeus | 7 |
| Lukas 2:2-3:2[413] | In kolommen | Rolandus | 8-12 |
| Lukas 3:3-3:24 | Regel voor regel | Walaeus | 13-14 |
| Lukas 3:25-3:38 | In kolommen | Walaeus | 15 |
| Lukas 4-9 | Regel voor regel | Walaeus | 16 en verder |

Tabel 15. Afwisseling in werkwijze bij Lukas 1-9 in het tweede deel van de eerste band van de Collectie Rolandus.

Deze evangeliepassages bevatten vrij veel correcties, die allen van Walaeus' hand zijn. Het betreft geregeld doorhalingen van woorden of hele zinsdelen.

Het derde deel van het hier beschreven archiefstuk bevat net als het eerste deel weer de opzet in kolommen, die door Rolandus gevuld zijn. Walaeus bracht er verbeteringen bij aan. Volgens De Bruin zijn hierbij 'op tal van plaatsen' allerlei vertaalfasen te onderscheiden.[414] Bij beschouwing van de Collectie Rolandus blijkt het aantal correcties en vertaalfasen toch veelal redelijk bescheiden. In een moeilijk te vertalen hoofdstuk als Hebreeën 9 zijn er bijvoorbeeld zo'n dertig verbeteringen te onderscheiden. Het voorbeeld van De Bruin uit 1 Petrus 4:9, waarbij hij vier vertaalfasen weergeeft,[415] betreft een uitzondering in de Collectie Rolandus. Bij veruit de meeste correcties blijft het namelijk bij één verbetering zonder dat die correctie nogmaals door een andere vertaler verbeterd wordt.

De vellen van de eerste band van de Collectie Rolandus laten dus de werkwijze en taakverdeling zien van de vertalers. Het achterhalen van de achtergrond hiervan vraagt om een complexe reconstructie.

### *Reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van de Collectie Rolandus*

In de genetische studies (van de literatuurwetenschap) wordt veel waarde gehecht aan het bepalen van de volgorde, waarin afzonderlijke delen van een literair werk tot stand kwamen.[416] Daarom zal ook bij deze reconstructie van de wording van de Statenbijbel steeds onderzocht worden in welke volgorde bepaalde delen van de Statenvertaling op schrift gesteld werden. Daartoe is het van belang om te onderscheiden welke gedeelten origineel (of nog niet eerder opgesteld) waren en welke delen overgeschreven werden uit reeds eerder genoteerde teksten. De tekst van Mattheüs en Markus in de eerste band van de Collectie Rolandus betreft bijvoorbeeld naar alle waarschijnlijkheid geen nieuw gemaakte proefvertaling, maar moet

[412] De pagina's worden geteld vanaf het begin van Lukas en zijn bedoeld als weergave van welke passages op dezelfde vellen staan, waarbij geldt dat pagina 1 en 2 op hetzelfde vel staan (en zo verder). De Collectie Rolandus bevat zelf namelijk slechts een nummering van de vellen, waarbij elk vel voor twee pagina's staat.

[413] De eerste vertaling van Lukas 2:6 is overigens weer door Walaeus opgeschreven.

[414] De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 270.

[415] Ibidem.

[416] A.K. Mortimer, 'The genetic record of a voice: Variants in Barthes's *La plaisir du texte*,' in: W. Kinderman e.a., *Genetic criticism and the creative process: Essays from music, literature, and theater* (Rochester 2009), 51-67, 51.

overgeschreven zijn uit een ander document.[417] Vier gegevens wijzen daarop. Ten eerste is het aantal correcties te gering om te vermoeden dat Rolandus hier voor het eerst de Griekse tekst overzette in het Nederlands. Hoewel de eerste twee Bijbelboeken van het Nieuwe Testament vertaaltechnisch niet het meest complex zijn, zou toch een merkwaardig grote precisie nodig zijn om ingewikkeld lopende volzinnen continue in één keer foutloos op het papier te zetten, terwijl tegelijkertijd de gedachten bezet worden door het vertaalproces.

Verder is het verwonderlijk dat de fouten die nog wel gemaakt zijn, lang niet altijd duiden op vertaalkundige overwegingen. Het lijkt er eerder op dat de vertaler aan het overschrijven was uit een andere bron. Soms maakt hij namelijk een typische overschrijffout, zoals de *Augensprung*. Dit betekent dat hij af en toe een aantal woorden of verzen te ver kijkt als zinnen veel op elkaar lijken. Bij Mattheüs 6:6 schrijft hij bijvoorbeeld eerst abusievelijk 'uwen Vader die int verborgen siet' doordat de vertaling in het vervolg van het vers zo luidt. Later verandert hij 'siet' in 'is'. Een dergelijke fout zou nog toegeschreven kunnen zijn aan het te ver blikken in de Griekse tekst. Bij de vertaling van de gelijkenis van het huis op de zandgrond gaat dit niet meer op. Van het huis dat gefundeerd is op de rotssteen, schrijft Rolandus al dat de slagregen ertegen 'aengeslaghen' is, wat hij later corrigeert tot 'aengevallen'.[418] Hierbij heeft hij twee verzen te ver gekeken, want bij het huis op de zandgrond in Mattheüs 7:27 wordt wel het woord 'aengeslagen' gebruikt.[419] Deze tekst staat bij de Collectie Rolandus op het volgende vel. Niet de Griekse tekst, maar een andere Nederlandse tekst (waaruit Rolandus overschreef en waar beide verzen blijkbaar wel op hetzelfde vel stonden) deed Rolandus deze kijkfout maken. Nog duidelijker is het voorbeeld van de verzoeking in de woestijn. Per abuis schreef Rolandus hier op dat de duivel in Mattheüs 4:6 al tegen Jezus zei 'daer is wederom geschreven…', terwijl dit pas te vinden is in de volgende tekst, die zelfs in de Collectie Rolandus op het volgende vel staat. Kortom, Rolandus maakte hier fouten die eigen zijn aan een overschrijver en die niet wijzen op originele vertaalarbeid.

Ook het per ongeluk plaatsen van een Nederlandse Bijbeltekst op een volgend vel terwijl de Griekse tekst nog op een eerder blad staat, duidt op het overschrijven van de tekst in een nette versie. Hoewel er genoeg ruimte was om de tekst op het juiste blad te plaatsen, staat bij Mattheüs 5:40 slechts een aanduiding dat verder gekeken moet worden. Op het volgende blad zijn speciaal in de rechtermarge versnummers toegevoegd om de fout recht te zetten.

Het laatste gegeven dat overtuigend aantoont dat de Collectie Rolandus geen proefvertaling van Mattheüs en Markus bevat, is dat de Griekse tekst soms omissies bevat, die zich niet doorvertalen in een missend element in de vertaalde tekst. In Mattheüs 2:15 ontbreekt bijvoorbeeld ὑπὸ τοῦ Κυρίου, terwijl in de Nederlandse tekst ernaast gewoon 'van den Heere' staat. Blijkbaar werd dus eerst de Griekse tekst in de linkerkolom opgeschreven om daarna de Nederlandstalige versie ernaast over te schrijven. Blijkens de schrijffout in Mattheüs 2 is er dus gewoonlijk geen route geweest, waarbij eerst de Griekse grondtekst uit een teksteditie werd overgenomen om hem daarna vanuit het overgeschreven Grieks te vertalen. Enkele uitzonderingen bevestigen deze regel. Zo is de verwisseling van de in het Grieks genoteerde verzen 14 en 15 van Mattheüs 23 door de overschrijver opgemerkt. Verder blijkt de vertaler bij Markus 16:18 ook naar de Griekse woorden gekeken te hebben, want hij vertaalde dat als volgt:

[417] Valk kwam tot een vergelijkbare conclusie. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'.
[418] Zie Mattheüs 7:25 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[419] Zie Mattheüs 7:27 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

‘op krancke sullen sij ~~han~~ de handen ~~op~~leggen’. De meest voor de hand liggende verklaring voor de twee doorhalingen is te vinden in de grondtekst. Hierin ontbreekt een lidwoord bij ‘handen’. Verder is het morfeem ‘op-’ in ‘opleggen’ afgeleid van het Griekse werkwoord uit de brontekst. De vertaler zag dus in deze tekst tweemaal af van een letterlijke vertaalvariant.

De vertaling van Mattheüs en Markus in de eerste band is evenwel niet het allereerste vertaalconcept van de Statenvertaling. Vermoedelijk is dat verloren gegaan. Wat wel de achtergrond en de herkomst is van Mattheüs en Markus in de eerste band, is onduidelijk. Het zou in theorie kunnen dat van hetgeen in Lukas 1 tot en met 9 te vinden is, ook een versie bestaan heeft van Mattheüs en Markus, wat Rolandus later in nette vorm op schrift heeft willen stellen. Toch roept dat de vraag op waarom de eerste hoofdstukken van Lukas een patroon lijken te vormen waarin de Statenvertalers een nieuw evenwicht moesten vinden, waarin bepaald werd wie het schrijven voor zijn rekening nam en hoe de paginaopzet zou zijn. De herkomst van de vertaling van de eerste twee evangeliën blijft daarmee een openliggende vraag.[420] De tekst kan namelijk ook niet teruggevoerd worden op een bestaande vertaling, waaruit alles is overgeschreven. Mogelijke kandidaten hiervoor zouden de vertaling van Utenhove, de Deux-Aesbijbel en de tekst van Faukelius geweest kunnen zijn. Wanneer bij Mattheüs 6:5-13 gekeken wordt, valt op dat de herkomst van de door Rolandus overgeschreven vertaling grotendeels op delen van deze drie Bijbelvertalingen terug te voeren is. De onderstaande tekst laat dit zien. Het toont de Nederlandstalige tekst van de eerste band van de Collectie Rolandus, waarbij datgene wat afkomstig is uit de Deux-Aesbijbel (onderstreept), de vertaling van Faukelius (vetgedrukt)[421] en die van Utenhove (gecursiveerd)[422] gemarkeerd is.

5. ***Ende wanneer*** **ghy** ***bidt,*** ***soo*** **en sult ghy** ***niet*** **zijn gelyck** ***de*** **geveinsde,** ***want*** **die** plegen *geerne* ***in de*** *Synagogen* ***ende*** **op** ***de hoecken der straeten staende*** **te** ***bidden***, *op dat sij den* ***menschen*** souden *schynbaer* sijn: **voorwaer** ***segge ick u sij hebben haren loon*** *wech.*
6. **Maer** ghy, ***wanneer*** **ghy** ***biddet,*** ***gaet in*** **u** vertreck-camer *ende* uwe ***deure*** *geslooten hebbende,* ***bidt*** **uwen** ***vader die int*** **verborgen** ***is, ende*** **uwe** ***vader die int*** **verborgen** ***siet salt*** **u** ***int openbaer vergelden.***
7. Maer **als** ***ghy bidt soo*** **en** gebruijckt geen ydel verhael van woorden **gelyck** ***de Heydenen***: ***want sij*** **meynen** *dat* ***sij*** *door haere* veelheyt van **woorden** *sullen* ***verhoort worden***.
8. ***Wordet dan*** haer ***niet gelyck***: ***want uwe vader weet wat ghy*** **van nooden hebt** ***eer ghy hem*** **biddet.**
9. *Ghy* **dan** *biddet* **aldus**: ***Onse vader die in de hemelen*** **zijt,** ***uwen name worde geheylight*****.**
10. **Uw Rijcke** ***come,*** **uwen** ***wille geschiede***, **gelyck in den hemel** alsoo *oock* ***op der aerden***.
11. ***Ons dagelycks broodt geef ons heden.***
12. ***Ende*** **vergeef** ***ons onse schulden***, **gelijck** ***oock wij*** **vergeven** ***onse schuldenaren***.
13. ***Ende*** **en leyd’** ***ons niet in versoeckinghe, maar verlosse ons van den boosen. Want*** **uwe** ***is*** **dat rijck** ***ende de cracht ende de heerlyckheyt in der*** **eewicheyt.** ***Amen.***[423]

[420] In het achtste hoofdstuk zal betoogd worden dat Rolandus de eerste vertaler van Mattheüs en Markus is, waarbij Walaeus als verbeteraar optrad.
[421] Hierbij is de tekst van De Bruin gebruikt. De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 268 en 269.
[422] De vertaling van Utenhove uit 1556, die volgens Beelen mogelijk gebruikssporen van Walaeus bevat, heeft hier als basis gediend. J. Utenhove, *Het Nieuvve Testament, dat is, het nieuwe Verbond onzes Heeren Iesu Christi, na der Grieckscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick ouerghezett* (Emden 1556); H. Beelen, ‘Gebruikssporen in het Leidse exemplaar’. De tekst van Beelen is als bijlage te vinden bij de gedigitaliseerde vertaling van Utenhove op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.
[423] Zie Mattheüs 6:5-13 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Vrijwel alle woorden uit deze Bijbelpassage zijn te herleiden tot bestaande vertalingen.[424] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament aan de reviseurs meedeelden dat hun vertaling niet heel vernieuwend was.[425] Wel hebben zij zich beziggehouden met het combineren en selecteren van vertalingen. Dat is hun voornaamste bijdrage aan de geschiedenis van de Bijbelvertalingen.[426] In een eerder concept zal hun aanpak in dezen bij Mattheüs en Markus zichtbaar geweest zijn. Nu is slechts vanaf Lukas te zien hoe de vertalers hun weg zochten naar de huns inziens beste vertaling. Dat dit Bijbelboek een nieuw begin vormde, blijkt uit de verbleekte pagina van Lukas 1, die doet vermoeden dat deze bladzijde in de zeventiende eeuw – voordat de Collectie Rolandus ingebonden werd – lange tijd het bovenste vel van de stapel papieren vormde en door de inwerking van het licht verbleekt is. Ook het feit dat de paginaopzet van Lukas 1 anders is dan die van Markus 16 en dat de derde band van de Collectie Rolandus begint bij het derde evangelie, wijst erop dat de vertaling van Lukas een ontstaansgeschiedenis had, die afwijkt van het wordingsproces van het voorgaande Bijbeldeel. Door hun aanpak maakten de Statenvertalers de eerste twee evangeliën dus tot een afgebakend deel van hun vertaling van het Nieuwe Testament.

Bij het nieuwe begin trad Walaeus als eerste vertaler op en zette telkens eerst een Griekse zin voluit op het papier om daarna eronder de vertaling te noteren. Hij werkte zo tekst voor tekst af. Dat blijkt uit een overschrijffout bij Lukas 1:63, waarbij hij een deel van de brontekst vergeten was over te nemen. Pas toen hij het cijfer ‘64’ voor het volgende vers genoteerd had, bemerkte hij zijn fout en schreef een halve regel hoger het gemiste deel van de vorige Bijbeltekst met de bijbehorende vertaling op. Vanaf Lukas 2 koos hij voor een opzet, die dergelijke fouten onzichtbaar maakten. Het eerste vers van Lukas 2 schreef hij namelijk voor een notatie in kolommen. Vanaf daar ging Rolandus verder met schrijven totdat Walaeus zijn werk weer overnam. Walaeus had zichtbaar moeite met de opzet in kolommen, want de Griekse kolom maakte hij veel te breed en al op de volgende pagina viel hij terug op het regel voor regel noteren van de vertaling. Dit wisselende patroon van zowel schrijvers als keuzes voor de pagina-indeling wijst op een zoektocht naar de meest wenselijke pagina-opzet, die vergelijking tussen de Griekse en Nederlandse tekst moest mogelijk maken. Het Statenvertalingproject had immers ten doel de Nederlandse tekst te controleren aan de hand van de grondtekst.[427] Daarom was bij de vertaling het overschrijven van de brontekst gewenst. Het besluit om het Grieks te gaan overschrijven werd waarschijnlijk pas genomen toen de vertalers bij Lukas 1 aankwamen. Als daarvan uitgegaan wordt, kan namelijk de rommelige opzet aan het begin van het Lukasevangelie verklaard worden als een zoektocht naar de meest ordelijke wijze om de brontekst en de vertaling naast elkaar te zetten. Ook het feit dat Mattheüs en Markus naderhand zijn overgeschreven wordt zo een logisch gegeven. De tekst die aan beide evangeliën ten grondslag ligt, bestond dan namelijk slechts uit een Nederlandse vertaling,[428] die de vertalers opgesteld hadden voordat zij vanaf Lukas 1 begonnen met het noteren van de Griekse tekst.

---

[424] Wanneer buitenlandse Bijbelvertalingen hierbij betrokken worden, is een nog groter deel van de tekst herleidbaar tot bestaand materiaal. De woorden ‘plegen’ in vers 5 en ‘alsoo’ in vers 10 zijn namelijk afkomstig uit de Piscatorbijbel. Verder is ‘vertreck-camer’ in vers 6 herleidbaar tot de Latijnse vertaling van Tremellius, waarin het woord *conclave* gebezigd wordt. Volgens het woordenboek van Kiliaan is dit woord hetzelfde als ‘vertreck-camer’. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*.

[425] Dit staat in het geschrift van de revisor Renesse. Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 230. Meer hierover is te vinden in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

[426] Meer hierover is te vinden in het zesde hoofdstuk.

[427] Zie de zevende en achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

[428] In het achtste hoofdstuk zal betoogd worden dat uit overschrijffouten te concluderen valt dat het eerdere vertaalconcept van Mattheüs en Markus inderdaad uit waarschijnlijk enkel een Nederlandse tekst bestaan heeft.

Deze proefvertaling van Mattheüs en Markus, die dus het startpunt van het vertaalproject vormde, was vermoedelijk aan een stuk door geschreven zonder elke Bijbeltekst in een aparte alinea te zetten.[429] Rolandus heeft namelijk blijkens overschrijffouten ook de Bijbelteksten van elkaar moeten scheiden, waarbij hij soms per abuis een deel van een Bijbelvers bij het voorgaande vers plaatste zonder op een volgende regel te beginnen.[430]

Terwijl Rolandus deze overschrijfarbeid verrichte, kon Walaeus zich bezighouden met het verbeteren van de vertaling van Lukas tot en met Openbaring. Hij schreef hierbij ook allerlei alternatieve vertalingen op, die in bepaalde gevallen later hun weg zouden vinden in de kanttekeningen.[431] Opvallend genoeg noteerde hij deze opmerkingen vaak in de rechtermarge. In de linkermarge werden allerlei verwijsteksten genoteerd. Verder was er ruimte om inleidingen van hoofdstukken op te schrijven. Van Lukas tot en met Openbaring zijn dergelijke witruimten te zien, maar ze worden bijna nooit benut. Dit duidt op onvoltooide arbeid. Schijnbaar was de intentie van de eerste band van de Collectie Rolandus niets anders dan het opstellen van dat wat meteen geheel aan de opdracht van de Synode van Dordrecht zou moeten voldoen. Deze kerkvergadering had namelijk wat betreft de paratekst drie zaken opgedragen, namelijk het maken van inleidingen op hoofdstukken, het noteren van verwijsteksten en het vermelden van alternatieve vertaalopties.[432] Deze elementen waren namelijk reeds in de bestaande Deux-Aesbijbel aanwezig.[433] Volgens deze opdracht hebben de vertalers aanvankelijk gewerkt. Pas rond het begin van Mattheüs – wanneer bij Openbaring dus al randschriften geplaatst zijn – stopt het vermelden van verwijsteksten en vertaaltechnische opmerkingen. Naar alle waarschijnlijkheid is toen het besluit genomen om uitgebreide exegetische kanttekeningen, die onder andere historische informatie bevatten, op te gaan stellen. Wellicht zijn de vertalers van het Oude Testament hierbij van invloed geweest.[434] Zij stelden namelijk uitgebreide kanttekeningen op en mogelijk bewogen zij de vertalers van het Nieuwe Testament ertoe om iets dergelijks bij hun Bijbeldeel niet te laten ontbreken om zo ‘eenparigheid in stijl’ te bereiken.[435]

Vijf fenomenen tonen dat dit tweede project en het opnieuw overschrijven van de Bijbelteksten begon bij Mattheüs 1, waarna doorgewerkt werd tot Johannes 7 (en verder). Ten eerste bevatten de kanttekeningen veel verwijzingen naar eerder in het Nieuwe Testament voorkomende kanttekeningen.[436] Verwijzingen naar kanttekeningen die later in het Nieuwe

---

[429] Als dit juist is, zal de veronderstelde conceptversie eenzelfde gedaante als de Liesveltbijbel gehad hebben. Daarin werden Bijbelverzen evenmin telkens op een nieuwe regel geplaatst. Zie ook het achtste hoofdstuk.

[430] Zie de eerste twee verzen van Mattheüs 9 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[431] Een voorbeeld hiervan is Hebreeën 9:9 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Bij dit vers zette Rolandus eerst de zinsnede ‘welcke een voorbeeldt was in dien tegenwoordigen tijdt’ neer. Boven het woord ‘voorbeeldt’ plaatste Walaeus de woorden ‘gelyckenisse’ en ‘afbeeldinge’. In de Statenvertaling van 1637 werd het laatste woord in de hoofdtekst gebruikt en in de kanttekening stond het volgende: ‘*Gr.* Parabole. D. een gelijckenisse die wat anders beduydt’. Zie kanttekening 24 bij Hebreeën 9 in de Statenvertaling van 1637.

[432] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

[433] Zie hiervoor de Deux-Aesbijbel van 1562.

[434] De vertalers van het Oude Testament liepen namelijk voor op die van het Nieuwe Testament, zodat de vertalers van het Nieuwe Testament al vroeg in hun vertaalproces kennis konden nemen van de oudtestamentische kanttekeningen.

[435] Dat de Statenvertaling qua opzet, stijl en tekst bij elk Bijbeldeel hetzelfde was, was immers een wens van de Synode van Dordrecht. Dat wordt herhaald in het verslag van Renesse. Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 230.

[436] In het Bijbeldeel tussen Mattheüs 1 en Johannes 7 komen zo’n zestig van dergelijke verwijzingen voor, die gemarkeerd worden door het woord *aantekening* of een afkorting daarvan.

Testament voorkomen, zijn nauwelijks aan te treffen en zijn bovendien geregeld het resultaat van een toevoeging door de revisoren.[437] Dat de kanttekenaar dus slechts weet had van kanttekeningen bij eerder verklaarde Bijbelpassages duidt op een werkwijze, waarbij de volgorde van de Bijbelboeken gevolgd werd. Ook de manuscriptkenmerken van de tweede band van de Collectie Rolandus bevestigen dat deze werkwijze gevolgd moet zijn. De marges bij Mattheüs 1 zijn namelijk nog te smal voor de lijvige kanttekeningen en worden in de loop van het eerste evangelie steeds breder.[438] Verder wordt naar het voorbeeld van de Deux-Aesbijbel aanvankelijk voor letters gekozen als aanduiding voor een annotatie, terwijl pas rond Markus voor cijfers gekozen wordt. Bovendien wordt bij het begin van een hoofdstuk aanvankelijk niet op een nieuw blad begonnen, terwijl dat later steevast wel gebeurt.[439] Mattheüs moet dan ook het logische startpunt zijn van de kanttekenaar. Naast de drie verschijnselen in het archiefmateriaal duidt als vijfde ook de inhoud van de kanttekeningen bij Mattheüs 1 hierop. Deze annotaties tonen namelijk een onwennige houding en een zoeken naar welke informatie de kanttekeningen wel en welke ze niet moesten bevatten. Er is bijvoorbeeld een kanttekening waarin een vertaalkeuze verdedigd wordt[440] en een kanttekening waarin de oudtestamentische naamsaanduiding vermeld wordt, die verschilt van de nieuwtestamentische weergave.[441] Wanneer veel meer van dergelijke opmerkingen opgesteld waren, zou het einde zoek geweest zijn.[442]

Rolandus is dus bij het eerste hoofdstuk van Mattheüs begonnen met het voor de tweede maal overschrijven en het inleiden van de hoofdstukken, waarna Walaeus er uitgebreide kanttekeningen bijvoegde. De vraag rest alleen waarvandaan Rolandus overschreef. Gebruikte hij hiervoor het veronderstelde, maar waarschijnlijk verloren gegane document of de nog reeds bestaande, in net geschreven twee evangeliën uit de eerste band van de Collectie Rolandus? Met andere woorden, is de tekst van de eerste band jonger of ouder dan die van de tweede band? Valk gaat uit van het laatste,[443] maar een verschrijving of verbetering duidt op het tegenovergestelde. Dit betreft een correctie bij Mattheüs 10:17, die hieronder is weergegeven. De onjuist geachte woorden zijn hierbij doorgestreept en de verbetering is gecursiveerd.

[437] Zie kanttekening 24 bij Mattheüs 5 (met een verwijzing naar de kanttekening bij 2 Petrus 3:10), kanttekening 5 bij Mattheüs 16 (met een verwijzing naar de kanttekening bij Lukas 12:56) en kanttekening 13 bij Lukas 5 (met een verwijzing naar de kanttekening bij 2 Timotheüs 2:26) in de Statenvertaling van 1637. Dat deze kanttekeningen later onder invloed van de revisoren zijn toegevoegd, blijkt uit de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[438] Van Mattheüs 1-6 wordt de kolom met de Bijbelteksten steeds smaller, zodat deze tenslotte slechts de helft van de pagina beslaat. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[439] Het begin van Mattheüs 3 staat namelijk op hetzelfde blad als het slot van het voorgaande hoofdstuk, terwijl Mattheüs 4 op een volgend blad staat. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[440] Zie kanttekening 3 bij Mattheüs 1 in de Statenvertaling van 1637. Met een dergelijke kanttekening, waarin de vertalers verantwoording van hun vertaalkeuze aflegden, werd wel een verzoek van de Synode van Dordrecht in praktijk gebracht. Deze kerkelijke vergadering had namelijk het volgende geboden: ‘Dat zij eenige korte verklaringen er bij voegen, waarmede reden gegeven wordt van de overzetting in de duistere plaatsen’. Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht. In de rest van het Nieuwe Testament komen dergelijke vertaalkundige kanttekeningen nauwelijks voor.

[441] Zie kanttekening 5 bij Mattheüs 1 in de Statenvertaling van 1637.

[442] Bij het geslachtsregister van Lukas 3 zijn bijvoorbeeld geen kanttekeningen toegevoegd, die puur en alleen informatie geven over de oudtestamentische persoonsnamen.

[443] Valk, ‘Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de “Collectie Rolandus” (2)’.

Band 1: Wacht u voor de menschen: want sij sullen u overleveren in de ~~vergaderingen~~ *raedtkamers*, ende in hare Synagogen sullen sij u geesselen.[444]

Band 2: Wacht u voor de menschen: want sij sullen u overleveren in de raedt~~camers~~*svergaderingen*, ende in hare Synagogen sullen sij u geesselen.[445]

Autographa: *Maer* Wacht u voor de menschen: want sy sullen u overleveren in de Raeds-vergaderingen, en in hare Synagogen sullen sy u geesselen.[446]

Als dominostenen passen de bovenstaande passages in elkaar wanneer uitgegaan wordt van de volgende chronologische volgorde, namelijk band 1, band 2 en de Autographa. Bij de alternatieve volgorde van eerst band 2, dan band 1 en tenslotte de Autographa is dat niet het geval. Schematisch is dat weergegeven in tabel 16.

| **Volgorde** | **Versie 1** | **Correctie 1** | **Versie 2** | **Correctie 2** | **Autographa** |
|---|---|---|---|---|---|
| Band 1 - Band 2 | vergaderingen | Raedtkamers | raedtcamers | raedtsvergaderingen | Raeds-vergaderingen |
| Band 2 - Band 1 | raedtcamers | raedtsvergaderingen | vergaderingen | raedtkamers | Raeds-vergaderingen |

Tabel 16. Mogelijke volgorden bij het opstellen van de vertaling van Mattheüs 10:17.

De meest logische opeenvolging is te zien bij de volgorde van band 1 naar band 2. In tabel 17, waarin Markus 16:12-20 wordt weergegeven, zijn meer voorbeelden te vinden, die bevestigen dat dit de volgorde is geweest waarin Rolandus de tekst uit de beide banden opstelde.[447]

| **vs.** | **Deux-Aesbijbel** | **Band 1** | **Band 2** | **Autographa** | **Statenvertaling 1637** |
|---|---|---|---|---|---|
| **12** | Ende daer na is hy in een ander ghedaente gheopenbaert tween anderen van hen, daer sy wandelden ende in het velt ghegaen waren. | Ende daerna is hy geopenbaert in een andere gedaente, aen twee van hen, daer sij wandelden ende in het velt gingen. | Ende daerna is hy geopenbaert in een …dert gedaente, aen twee van ~~hen~~ *haer*, daer sij wandelden, ende in het velt gingen. | Ende ~~daer na~~ *na desen* is hy geopenbaert in een ander gedaente, aen twee van haer, daer sy wandelden, ende in het velt gingen. | Ende na desen is hy geopenbaert in een ander gedaente, aen twee van haer, daer sy wandelden, ende in het velt gingen. |
| **13** | Dese ginghen oock henen, ende bootschaptent den anderen, ende dien gheloofden sy oock niet. | Dese oock henen gaende boodschapten't den anderen, maer oock dien en geloofden sij niet. | Dese oock henen gaende boodschaptent den anderen, maer ~~oock dien~~ *sij* en geloofden ~~sij~~ *oock die* niet. | Dese oock henen gaende boodschapten't den anderen, maer sy en geloofden oock die niet. | Dese oock henen gaende boodschapten't den anderen, [maer] sy en geloofden oock die niet. |
| **14** | Ten laetsten is hy gheopenbaert den eluen daer sy aen de Tafel saten, ende verweet hen haer onghelouicheyt ende hardicheyt des herten, om dat sy niet gelooft en hadden den genen die hem ghesien hadden weder opghestaen. | Ten laetsten is hy geopenbaert aen den elven daer sij aensaten, ende verweet hen haere ongelovicheyt en hardicheyt der herten, om dat sij niet gelooft en hadden den genen die hem gesien hadden na dat hy opgestaen was. | Ten laetsten is hy geopenbaert aen den Elven daer sij aensaten, ende verweet hen haere ongelovicheyt ende hardicheyt der herten, om dat sij niet gelooft en hadden den genen die hem gesien hadden na dat hy opgestaen was. | ~~Ten laetsten~~ *Daerna* is hy geopenbaert aen de~~n~~ elve~~n~~ daer sy aensaten, ende verweet hen hare ongheloovicheyt ende hardicheyt der herten, om dat sy niet gelooft en hadden den genen die hem gesien hadden na dat hy opgestaen was. | Daer na is hy geopenbaert aen de elve daer sy aensaten, ende verweet [hen] hare ongeloovicheyt ende hardicheyt der herten, om dat sy niet gelooft en hadden den genen, die hem gesien hadden, na dat hy opgestaen was. |

[444] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[445] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.
[446] Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[447] Zie bijvoorbeeld Markus 16:18 in tabel 17.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **15** | Ende seyde tot hen: Gaet in de gantsche werelt, predict het Euangelium allen creatueren. | Ende hy seyde tot hen: Gaet henen in de gansche werelt, predickt het Euangelium allen creaturen. | Ende hy seijde tot ~~hen~~ *haer:* gaet henen in de gantsche werelt, ~~ende~~ predickt het Euangelium allen creaturen. | Ende hy seyde tot haer: Gaet henen inde ~~gansche~~ *gehele* werelt, predickt het Euangelium allen creaturen. | Ende hy seyde tot haer, Gaet henen inde geheele werelt, predickt het Euangelium allen creaturen. |
| **16** | Die gheloouen sal, ende ghedoopt sal zijn, sal salich worden. Ende die niet en sal ghelooft hebben, sal verdoemt worden. | Die gelooft sal hebben ende gedoopt sal zijn, sal salick worden, maer die niet en sal gelooft hebben, sal verdoemt worden. | Die gelooft sal hebben ende gedoopt sal zijn, sal salich worden, maer die niet en sal gelooft hebben, sal verdoemt worden. | Die gelooft sal hebben ende gedoopt sal zijn, sal saligh worden. Maer die niet en sal gelooft hebben, sal verdoemt worden. | Die gelooft sal hebben, ende gedoopt sal zijn, sal saligh worden. Maer die niet en sal gelooft hebben, sal verdoemt worden. |
| **17** | Ende den ghenen die ghelooуen, sullen dese teeckenen na volghen: In mynen name sullen sy Duyuelen wtworpen, sy sullen met nieuwe tonghen spreken. | Ende den genen die gelooft sullen hebben, sullen dese teeckenen volgen: In mijnen naem sullen sij duyvelen uijtwerpen en met nieuwe tonge sullen sij spreecken: | Ende den genen die gelooft sullen hebben, sullen dese teeckenen volgen: In mijnen name sullen sij Duyvelen uytwerpen ende met nieuwe tongen sullen sij spreecken. | Ende den genen die gelooft sullen hebben, sullen dese teeckenen volgen, in mijnen naeme sullen sy duyvelen uytwerpen ~~ende~~ met nieuwe tongen sullen sy spreken. | Ende den genen die gelooft sullen hebben, sullen dese teeckenen volgen: in mijnen name sullen sy duyvelen uytwerpen: met nieuwe tongen sullen sy spreken: |
| **18** | Sy sullen slanghen verdrijuen, ende so sy yet doodelicx drincken, dat en sal hen niet schaden. Op de krancke sullen sy de handen leggen, ende sy sullen ghesont worden. | Slangen sullen sij opnemen, ende al ist dat sij yet dodelycks drincken, dat en sal haer niet schaden: op krancke sullen sij ~~han~~ de handen ~~op~~leggen, ende sij sullen gesont worden. | Slangen sullen sij opnemen, ende al ist dat sij ijet doodelycks drincken, dat en sal haer niet schaden. op crancke sullen sij de handen leggen ende sij sullen gesont worden. | Slangen sullen sy opnemen, ende al ist dat sy yet doodelijcks *sullen* drincken, dat en sal haer niet schaden. Op crancke sullen sy de handen leggen en sy sullen gesont worden. | Slangen sullen sy opnemen, ende al ist dat sy yet doodelicks sullen drincken, dat en sal haer niet schaden. Op crancke sullen sy de handen leggen, ende sy sullen gesont worden. |
| **19** | Ende na dat de Heere aldus met hen gesproken hadde, wert hy opghenomen ten Hemel, ende is gheseten ter rechterhant Gods. | De Heere dan na dat ~~hy~~ hy tot haer gesproocken hadde, is opgenomen in de hemel, ende is geseten aen de rechter handt Gods. | De Heere dan na dat hy tot haer gesproocken hadde is opgenomen inden hemel, ende is geseten aen de rechter handt Gods. | De Heere dan na dat hy tot haer gesproken hadde, is opgenomen inden hemel, ende is geseten aen de rechter*[*handt*]* Gods. | De Heere dan na dat hy tot haer gesproken hadde, is opgenomen inden hemel, en is geseten aen de rechter [handt] Godts. |
| **20** | Ende sy wtghegaen zijnde, predicten ouer al, ende de Heere wrocht mede, ende becrachtichde het woort met nauolghende teeckenen. | Ende sij uytgegaen zijnde predickten over al, ende de Heere wrocht mede, Ende bekrachtichde het woort door volgende teeckenen. | Ende sij uijtgegaen zijnde predickten overal, ende de Heere wrocht mede, ende becrachtichde het woort door volgende teeckenen. | Ende sy uytghegaen zijnde predickten over al, ende de Heere wrocht mede, ende ~~becrachtichde~~ *bevestighde* het woort door ~~volgende~~ teeckenen *die daerop volgden. Amen.* | Ende sy uytgegaen zijnde predickten over al, ende de Heere wrocht mede, ende bevestighde het woort door teeckenen die daer op volghden. Amen. |

Tabel 17. De vertaalfasen bij Markus 16:12-20.[448]

Deze tabel toont dat er een logische opeenvolging is van de Deux-Aesbijbel (en andere invloedrijke vertalingen) naar achtereenvolgens de eerste band van de Collectie Rolandus, de tweede band van deze collectie, die als basis diende voor de Autographa, het geschrift dat uiteindelijk de grond voor de Statenbijbel van 1637 werd. Kortom, bij deze passage is er van de eerste band tot het eindproduct geen missing link.

[448] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-228; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Doorhalingen of te verbeteren zinsneden uit de Collectie Rolandus en de Autographa zijn hierbij als doorhaling weergegeven. Cursiveringen geven aan wat later is toegevoegd.

Ook voor het Bijbeldeel, waarvan geen uitgebreid geannoteerde versie meer voorhanden is, geldt dat er geen complete vertaalkundige schakel ontbreekt. Van de vertaling van Johannes 8 tot en met Openbaring 22 zijn namelijk veel vertaalkeuzes uit de Autographa te herleiden tot de eerste band van de Collectie Rolandus. Er heeft hooguit een redactionele slag plaatsgevonden om de door Rolandus opgeschreven tekst op te nemen in de voor de revisoren gedrukte tekst, terwijl van een compleet nieuw vertaalproces na de eerste vertaling van Rolandus geen sprake meer lijkt te zijn geweest.[449] Tussen de eerste band van de Collectie Rolandus en de Autographa zijn namelijk vooral verschillen in spelling en schrijfwijze te ontwaren. Daarnaast is er een onderscheid in woordkeuze of woordvolgorde, maar geregeld gaven de in de eerste band van de Collectie Rolandus vermelde verbeteringen en aantekeningen in de marge aanleiding tot dergelijke verschillen. Er zijn te weinig wezenlijke vertaalkundige verschillen, die zouden kunnen wijzen op het plaatsvinden van een nieuwe afzonderlijke vertaalfase. Het is daarmee onwaarschijnlijk dat er tussen het door Rolandus nagelaten geschrift en de vervaardiging van de Autographa een compleet vertaalproces staat, waarbij de drie vertalers met elk hun individuele vertaling tot één gezamenlijke vertaling moesten komen.[450] Daarvoor zijn de verschillen tussen de tekst van de beide archiefstukken te gering.

Om tot deze conclusie te komen zijn drie Bijbelhoofdstukken gekozen, die behalve in de evangeliën verspreid over het hele Nieuwe Testament te vinden zijn. Dit betreft Handelingen 22, Hebreeën 9 en Openbaring 5. Een dergelijke spreiding maakt generalisaties meer aannemelijk. Vanwege de omvang van de genoemde hoofdstukken zijn steeds slechts de eerste vier verzen onder de loep genomen. In tabel 18 is het resultaat hiervan te zien.

| **Vers** | **Band 1** | **Autographa** |
|---|---|---|
| | *Handelingen 22* | |
| 1 | Mannenbroeders ende Vaders hoort mijne verantwoordinghe die ick mij tot u doe. | Mannen broeders ende Vaders hoort mijne verantwoordinge die ick tegenwoordelijck tot u ~~doe~~ *doen sal*. |
| 2 | (Ende als sij *als sij nu* hoorden dat hij haer in Hebreische tale aensprack, hielden sij haer noch stilder: en hy sprack *seyde*.) | (Als sy nu hoorden dat hy in de Hebreeusche tale haer aensprack, hielden sy haer te meer stil. Ende hy seyde) |
| 3 | Ick ben een Ioodsch man, geboren te Tarsen in Cilicien, ende *maer* in dese stadt opgevoedt aen de voeten Gamaliels, ~~ende~~ neerstelijck onderwesen in de vaderlycke wet: synde een yveraer over *voor* Godt, ghelyck ghy alle heden sijt. | Ick ben een Jodisch man, ~~wel~~ te Tarsen in Cilicien geboren, ~~maer~~ opgevoedt in dese stadt aen de voeten Gamaliels: onderwesen na de ~~beste~~ *bescheydenste* wijse der vaderlijcke Wet, zijnde een yveraer ~~voor~~ Godt, gelijckerwijs ghy alle heden zijt. |
| 4 | Die desen wegh *dese leere* hebbe vervolght tot de doot toe bindende ende in de gevanckenissen overleverende beyde mannen ende vrouwen. | Die desen wech vervolght hebbe tot der doot, bindende ende in de gevangenissen overleverende beyde mannen ende vrouwen. |
| | *Hebreeën 9* | |
| 1 | Soo hadde dan oock wel dat eerste [verbondt] rechten des Godes-diensts, ende dat wereldtlijcke heylichdom. | So hadde dan wel oock het eerste [verbondt] rechten des Godsdiensts, ende ~~een~~ *het* wereldtlijck heylichdom. |

[449] In het achtste hoofdstuk zal het verschil tussen de eerste band van de Collectie Rolandus en de Autographa uitgebreid geanalyseerd worden. De beide documenten gingen gedurende het vertaalproces steeds verder verschillen, maar een fase van het opstellen van een gezamenlijke vertaling ligt daaraan hoogstwaarschijnlijk niet ten grondslag. Zie het slot van dit hoofdstuk en het achtste hoofdstuk.

[450] Dit beeld van het opstellen van achtereenvolgens een individuele en een gezamenlijke vertaling is gangbaar in de historiografie. Zie de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

| | | |
|---|---|---|
| 2 | Want daer was eenen tabernaeckel toebereijdt: het eerst (dat) in het welck was de kandelaer ende de tafel in ende de toonbroods het welcke wort genaemt het heilige. | Want de tabernakel was toebereydt, [namelijck] de eerste in welcke was de candelaer ende de tafel ende de toon-brooden welcke ghenaemt wort het Heilige. |
| 3 | Maer ~~na~~ achter ~~den~~ het tweede voorhancksel was de tabernaeckel die genaemt wort het heylige der heyligen. | Maer achter het tweede voorhancksel was de tabernakel genaemt het Heylige der Heyligen. |
| 4 | hebbende het gouden wieroockvat ende de Arcke des verbondts allomme met gout bedeckt *overtrocken*: in welcken Tabernaeckel was het gouden vat ~~dat het manna in hadde~~ daer het manna in was ende de roede Aarons die gebloyt hadde ende de tafelen des verbondts. | Hebbende een gouden wyroock-vat ende de arcke des verbond*t*s alom met goudt overdeckt: in welcke was de gouden cruycke daer het manna in was ende de staf Aarons die gebloeyt hadde ende de tafelen des verbonds. |
| | *Openbaring 5* | |
| 1 | Ende ick sach aen de rechtehandt des genen die op den throon sat eenen boeck geschreven van binnen ende van buijten *ende* met seven segelen versegelt. | Ende ick sagh in de rechterhandt des genen die op den throon sat een boeck geschreven van binnen ende van buyten verzegelt met seven zegelen. |
| 2 | Ende ick sach eenen stercken engel prediken met een groote stemme, wie is weerdich ~~te openen~~ het boeck open te doen ende sijne segelen op te breken? | Ende ick sagh eenen stercken Engel uytroepende met een groote stemme, Wie is weerdigh het boeck te openen ende sijne zegelen op te breken? |
| 3 | Ende niemant en konde in den hemel, noch op der aerden, noch onder der aerden het boeck open doen, noch hem insien. | Ende niemandt en ~~conde~~ in den hemel noch op de aerde, noch onder de aerde *en conde* het boeck openen, noch hetselve [in] sien. |
| 4 | Ende ick weende seer, dat niemant weerdich en wiert gevonden om het boeck open te doen ende te lesen noch *om* dat te besien. | Ende ick weende zeer, dat niemandt weerdich gevonden en was om dat boeck te openen ende te lesen ~~ende~~ *noch* het selve in te sien. |

Tabel 18. Vergelijking van de eerste band van de Collectie Rolandus met de Autographa.[451]

Deze vergelijking toont dat de eerste band van de Collectie Rolandus niet slechts de individuele vertaling van Rolandus is, die nog verenigd moest worden met de individuele vertaling van Hommius en Walaeus.[452] Het verschil tussen de tekst van de eerste band van de Collectie Rolandus en de tekst van de Autographa is immers te klein om dat te stellen. Hommius en Walaeus zouden dan met hun eigen vertaling wel erg weinig input gehad hebben. Voor het Bijbeldeel vanaf Johannes 8 geldt immers dat er slechts een redactionele slag te zien is tussen de eerste band van de Collectie Rolandus en de Autographa, terwijl bij het voorafgaande Bijbeldeel geldt dat de tweede band van de Collectie Rolandus hier chronologisch gezien tussenstaat.[453]

Op deze chronologische volgorde vormen de inleidingen op de hoofdstukken een uitzondering. De eerste versie hiervan is namelijk te vinden in de tweede band. Daarvandaan schreef Rolandus ze over in de eerste band, waarbij hij verbeteringen van zijn collega's meteen meenam bij het overschrijven. Zo had hij in de tweede band bij de inleiding op Mattheüs 9 het volgende geschreven: 'geneest een vrouwe van den bloetganck'.[454] Walaeus veranderde het

[451] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Doorhalingen of te verbeteren zinsneden uit de Collectie Rolandus en de Autographa zijn hierbij als doorhaling weergegeven. Cursiveringen geven aan wat later is toegevoegd.
[452] Zie voor het idee van drie individuele vertalingen de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.
[453] Zie het achtste hoofdstuk voor een verdere toelichting op de discrepantie tussen de eerste band van de Collectie Rolandus en de Autographa.
[454] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

laatste woord in *bloedvloeiing*, het woord dat ook te vinden is in de eerste band. De inleidingen in de eerste band zijn dus duidelijk overgeschreven. Dat gegeven wordt bevestigd door typische overschrijffouten. Zo schrijft Rolandus bij de inleiding van het zevende vers van Mattheüs 7 per ongeluk 'niet' voor het woord 'moet', terwijl deze negatie alleen bij het voorgaande vers opgeschreven moest worden.[455]

Problematisch is alleen nog de vaststelling van de volgorde bij de inleidingen op de eerste drie hoofdstukken van Mattheüs. Het bijzondere hiervan is namelijk dat in de eerste band de eerste twee hoofdstukken van Mattheüs ingeleid werden door Rolandus, waarna Walaeus begon met de inleiding van Mattheüs 3 en halverwege abrupt stopte. Bij het vierde hoofdstuk bleef de voor de inleiding bestemde ruimte leeg. Deze bijzonderheid creëert in theorie de mogelijkheid dat deze eerste inleidingen ouder zijn dan de inleidingen van de tweede band. Doorhalingen zijn er te weinig en zijn niet van dien aard dat zij in dezen uitsluitsel geven. Hooguit zijn ze richtinggevend. In de tweede band staan namelijk meer correcties dan in de eerste band en in de eerste band staat een fout als 'werderom' in plaats van 'wederom', een omissie die naar alle waarschijnlijkheid verbeterd was als een overschrijver de tekst onder ogen had gehad. Daar bij het overschrijven gewoonlijk minder schrijffouten gemaakt worden dan bij het opstellen van een originele tekst, bevat de eerste band hoogstwaarschijnlijk de laatste opgeschreven inleidingen van de eerste hoofdstukken van Mattheüs. Vooral de spelling en schrijfwijze bevestigen deze gedachte. De eerste band bevat namelijk een schrijf- of spellingswijze die meer conform de *Resolutiën* is dan die van de tweede band.[456] Zo is 'uut' en 'wt' van de tweede band verandert tot 'uijt' in de eerste band.[457] Ook is 'afcoomste' uit de tweede band gewijzigd tot 'afkoomste' in de eerste band.[458] De eerste band bevat dus minder spellings- en schrijfafwijkingen dan de tweede band. Een dergelijke correctie doet zich het meest waarschijnlijk voor wanneer de schrijver zijn aandacht niet hoeft te richten op de inhoud van de tekst, maar zich volledig kan richten op hoe de tekst moet worden opgeschreven. Daarom geldt in het algemeen dat het meer waarschijnlijk is dat de beter gespelde tekst overgeschreven is van een slechter gespelde tekst dan dat het omgekeerde het geval is. Uitgaande van deze stelregel zijn de eerste drie inleidingen uit de eerste band overgenomen uit de tweede band.

Alle inleidingen in de eerste band zijn dus waarschijnlijk overgeschreven uit de tweede band. Dat strookt ook met het gegeven dat de complete tekst zonder enige opvallende wijziging in stijl in de tweede band te vinden is, terwijl Walaeus in de eerste band halverwege stopt met het schrijven van een inleiding. De activiteit van Walaeus was hier dus slechts overschrijfwerk, zodat er geen stijlverschil optrad in de inleidingen. De woordkeuze van de inleiding bij Mattheüs 3 lijkt namelijk sterk op de woordkeuze van inleidingen bij dezelfde passage in andere evangeliën.[459]

---

455 Ibidem, inv.nr. 1403.227.

456 Zie hiervoor het tweede hoofdstuk.

457 De schrijfwijze *wt* was namelijk een door de vertalers in de *Resolutiën* afgewezen variant. *Resolutiën*, U/V1.

458 Van het werkwoord *komen* afgeleide woorden worden namelijk in de *Resolutiën* gewoonlijk met een *k* gespeld. *Resolutiën*, F7 en M2.

459 De geschiedenis van het eerste optreden van Johannes wordt verhaald in Mattheüs 3, Markus 1, Lukas 3 en Johannes 1. Hierbij valt op dat – evenals in de inleiding op Mattheüs 3 – in de inleiding op Markus 1 staat dat Johannes een 'grooten toeloop' heeft en dat Christus 'uit den hemel betuyght' wordt 'te zijn de welgeliefde Sone Gods'. In zowel de inleiding op Lukas 3 als de samenvatting van Johannes 1 wordt verder het woord *ambt* gebruikt, dat ook bij Mattheüs 3 als beschrijving van Johannes' roeping gebruikt wordt. Verder is zowel bij Johannes 1 als rond het derde hoofdstuk van Mattheüs sprake van 'de weerdicheyt' van de 'persoon'.
Deze overeenkomsten kunnen niet slechts het resultaat van overschrijven zijn, want de woorden worden in de ene inleiding op Johannes en in de andere inleiding op Jezus betrokken. Het gelijke woordgebruik wijst dus op een overeenkomende auteur.

Daarmee wordt de werkwijze en de taakverdeling van Rolandus en Walaeus al vrij helder. In tabel 19 is op basis van de hiervoor gegeven argumentatie schematisch weergegeven hoe het proces moet zijn geweest.

| **Band** | **Bijdrage Rolandus** | **Tijd** | **Bijdrage Walaeus** | **Band** |
|---|---|---|---|---|
| 1 | Lukas tot Openbaring vertaald | 1628 tot 13-8-1629 | Lukas tot Openbaring verbeterd en geannoteerd (Tot Lukas 9 geholpen met de opzet van de vertaling) | 1 |
| 1 | Mattheüs en Markus overgeschreven[460] | Midden 1629 tot | | |
| 2 | Mattheüs en Markus overgeschreven en ingeleid | uiterlijk 3-6-1632 | | |
| 1 | Inleidingen Mattheüs en Markus overgeschreven | | Mattheüs en Markus geannoteerd[461] | 2 |
| 3 | Lukas tot Johannes 7 ingeleid | Rond 1631 | Lukas tot Johannes 7 overgeschreven en geannoteerd | 3 |

Tabel 19. Werkwijze van Rolandus en Walaeus.

Bij deze tabel is rond de tijdbalk weergegeven wat Rolandus en Walaeus hoofdzakelijk heeft beziggehouden. De tijdsaanduidingen zijn hierbij ontleend aan data uit de Collectie Rolandus zelf.[462] Verder is de datum in 1632 de sterfdag van Rolandus. Die datum vormt vanzelf de uiterste grens tot waar Rolandus aan zijn stukken gewerkt kan hebben, maar in praktijk zullen de kanttekeningen bij Johannes 7, die in de derde band staan, al veel eerder afgerond zijn.[463] Walaeus had overigens in deze band al het overschrijfwerk van de vertaalde tekst van Rolandus overgenomen. Rolandus hoefde dus alleen maar de inleiding op een hoofdstuk te noteren, waarna Walaeus de kanttekeningen toevoegde. Deze volgorde is het meest aannemelijk gezien de steeds gelijke witruimte tussen de inleiding en de vertaalde tekst in de derde band. In de eerste band wisselt deze lengte en dat bevestigt weer dat de inleidingen er later tussen zijn gewrongen.[464]

Concluderend kan dus gesteld worden dat Rolandus en Walaeus samen hun geschriften opstelden volgens het werkschema van tabel 19. Geheel gescheiden werkten zij hierbij niet, want gedurig reageerden zij op elkaars arbeid of verbeterden elkaars werk. Een dergelijk proces is bijvoorbeeld te zien bij 1 Petrus 4, waarbij Rolandus een reactie geeft op de door Walaeus voorgestelde vertaling.[465] Walaeus verbeterde op zijn beurt inleidingen van Rolandus. Verder controleerde Hommius geregeld de tekst op het juiste gebruik van het Nederlands. Een dergelijke rol vervulde Baudartius bij het Oude Testament.[466] Ook daar was een soortgelijke

[460] Het overschrijven van de vertaling van Mattheüs en Markus kan overigens ook al in 1628 gebeurd zijn, want de lettergrootte bij deze evangeliën gelijkt op de lettergrootte bij Lukas, Johannes en Handelingen. Vanaf Romeinen worden de letters van de vertaling kleiner. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Dat is een argument om te stellen dat Rolandus in de tijd dat hij de narratieve boeken van het Nieuwe Testament aan het vertalen was, de vertaling van Mattheüs en Markus overschreef.

[461] Het is zeer goed mogelijk dat Walaeus al in het voorgaande stadium begonnen is met het annoteren van Mattheüs en Markus daar Rolandus de hoofdstukken hiervan op aparte bladen schreef. Het overgeschrevene kon dus direct worden uitgewisseld.

[462] Aan het slot van de eerste band staat namelijk onder de Griekse kolom 13 augustus 1629 als uiterste datum, terwijl onder Lukas in de derde band de datum 17 juni 1631 genoteerd is. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227 en 1403.229.

[463] Zie hiervoor het achtste hoofdstuk.

[464] Bij Mattheüs 1 is er in de eerste band een grote witruimte tussen de samenvatting en de hoofdtekst, terwijl deze witruimte bij Mattheüs 2 geheel ontbreekt. Daarna speelt de overschrijver met de lettergrootte, zodat hij bij bijvoorbeeld Markus 2 in zeer kleine letters de inleiding in de eerder leeg gelaten ruimte weet te krijgen. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[465] Dit voorbeeld wordt weergegeven door De Bruin. De Bruin, *De Statenbijbel*, 299.

[466] Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*, 244.

uitwisseling, waarbij eerst de ene vertaler een eerste aanzet tot een overzetting maakte, die vervolgens gecorrigeerd werd door achtereenvolgens zijn twee collega's om de vertaling tenslotte weer op de tafel van de eerste vertaler terug te laten keren.[467] Een vergelijkbaar patroon is te zien in de eerste band van de Collectie Rolandus. Bovendien lijkt deze band bedoeld te zijn om alle kanttekeningen in te zetten, maar toen omvangrijkere kanttekeningen wenselijk bleken te zijn, werden de tweede en derde band vervaardigd. Dat is in notendop de verklaring van de opzet van de Collectie Rolandus.

## *Samenwerkingsproces volgens de literatuur*

Nadat hiervoor uiteengezet is door welk uitwisselingsproces de Collectie Rolandus tot stand is gekomen, zal nu nagegaan worden hoe dit zich verhoudt tot de wijze waarop het vertaalproces beschreven wordt in de historiografie. Daartoe zal eerst uiteengezet worden hoe de geschiedschrijving de werkwijze en taakverdeling van de vertaling van het Nieuwe Testament gewoonlijk weergeeft. Daarop volgt een vergelijking van de geschiedkundige standaardweergave met de reconstructie van de Collectie Rolandus om te bepalen welke historische oordelen geveld dienen te worden.

### *Beeld in de historiografie*

Duidelijke tijdschema's en theorieën over de uitwisseling tussen vertalers zijn vrijwel afwezig in de geschiedschrijving rond de Statenvertaling. Slechts beknopte opmerkingen dienen inzicht te geven in de processen binnen de Leidse studeerkamers.[468] Zo wordt beschreven dat de vertalers al voordat zij in 1628 begonnen een deel van de overzetting in concept klaar hadden liggen.[469] Dat betrof echter slechts een individuele vertaling. Het proces bestond volgens het standaardbeeld juist uit twee fasen.[470] De vertalers vertaalden en annoteerden namelijk eerst steeds elk voor zich een deel van het Nieuwe Testament om vervolgens in gezamenlijke sessies in het huis van Rolandus door vergelijking van elkaars werk de juist geachte vertaling vast te stellen.[471] Zo doorwerkend konden de vertalers al aan het eind van het jaar 1628 een vertaling van het Mattheüsevangelie aan de Staten-Generaal overhandigen.[472] In 1629 rondden zij de overzetting van het Bijbelboek Lukas af en waren zelfs van plan om in dat jaar ook het vierde evangelie te vertalen.[473] Dat moment duurde echter lang, want bij het sterven van Rolandus in 1632 waren de Statenvertalers volgens de levensbeschrijving van Walaeus pas bij de gezamenlijke vaststelling van de tekst van het Bijbelboek Handelingen.[474] Na dit sterfgeval

---

[467] Zie het tweede hoofdstuk van het proefschrift van Verdegaal. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*.
[468] Zie het eerste hoofdstuk voor een uiteenzetting van dit manco in de historiografie.
[469] De Bruin, *De Statenbijbel*, 288.
[470] Dit standaardbeeld is onder andere te vinden in het werk van Harline. C. Harline, *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw* (Nijmegen 2016), 136-137.
[471] Hinlopen, *Historie*, 111; De Bruin, *De Statenbijbel*, 288; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 66.
[472] Hinlopen, *Historie*, 112.
[473] Ibidem.
[474] De weergave dat de Statenvertalers bij Rolandus' sterven met het Bijbelboek Handelingen bezig waren, is afkomstig uit de biografie van Walaeus, maar Hinlopen bestrijdt die voorstelling van zaken op grond van synodeverslagen van Noord-Holland en vermoedt dat de vertalers al rond de brieven aan Korinthe actief waren toen Rolandus stierf. W. Bates e.a., *Vitae selectorum aliquot virorum qui doctrina, dignitate, aut pietate inclaruere* (Londen 1681), 651; Hinlopen, *Historie*, 119 en 120.

verdeelden Hommius en Walaeus het maken van de kanttekeningen bij het resterende deel van het Nieuwe Testament.[475]

Bij deze arbeid maakten de vertalers onder meer gebruik van de Griekse tekst van Beza uit 1588,[476] de Duitstalige Piscatorbijbel, de Latijnse vertaling van Tremellius en Junius, het woordenboek van Kiliaan en de overzetting van Faukelius.[477] Gedurig keken zij natuurlijk ook in de Deux-Aesbijbel, waardoor hun vertaalwerk ten opzichte van de taak van de oudtestamentische vertaling relatief eenvoudig was.[478] Het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel was immers reeds rechtstreeks uit het Grieks vertaald. Volgens De Bruin verklaart deze verlichtende factor de ‘omslachtige’ werkwijze van de nieuwtestamentische Statenvertalers, die eerst afzonderlijk en daarna gedrieën door discussies hun vertaling vervaardigden.[479]

De bronnen, die deze weergave van een tweeledig vertaalproces onderbouwen, zijn van vierderlei aard. Ten eerste betreffen dit de acta van synoden.[480] Door kerkelijke vergaderingen werd namelijk geregeld aan de vertalers gevraagd in hoeverre hun arbeid vorderde en de antwoorden werden in de notulen opgenomen. Op basis hiervan kan een – weliswaar zeer onduidelijk – tijdschema ontwikkeld worden.[481] Als tweede kunnen ook resoluties van de staat over de beschikking van geld en andere hulpmiddelen op het tijdpad van het vertaalproces licht werpen.[482] Verder worden resoluties van de vertalers zelf gebruikt om het verloop van hun arbeid te verhelderen.[483] Ter reconstructie van de onderlinge samenwerking wordt tenslotte in de historiografie gebruik gemaakt van de geschriften van mensen, die met de vertalers over hun werkwijze gesproken hebben.[484] Dit betreft in de eerste plaats het document van de revisor Renesse, die uiteenzette wat de vertalers in de vergadering met de revisoren hadden verteld.[485] Daarnaast heeft de zoon van Walaeus een biografie van zijn vader nagelaten,[486] waarin hij volgens Hinlopen een individuele en gezamenlijke vertaling onderscheidde.[487] Hoe de betrouwbaarheid van deze bronnen moet worden gewogen, is een belangrijke kwestie bij de vergelijking tussen het historiografische beeld van het vertaalproces en de reconstructie van dat proces aan de hand van de Collectie Rolandus.

### *Vergelijking van de Collectie Rolandus met de historiografie*

Het standaardbeeld in de geschiedschrijving en de hiervoor beschreven reconstructie van de Collectie Rolandus laten zich maar moeilijk met elkaar verzoenen. Eerdere auteurs hebben wel

[475] Hinlopen, *Historie*, 135 en 136.
[476] De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 267. Volgens Valk werd door Rolandus ook gebruik gemaakt van de edities uit de jaren 1567 en 1580. Om tot deze uitspraak te komen vergeleek hij de eerste band van de Collectie Rolandus met deze edities. Valk, ‘Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de “Collectie Rolandus” (2)’.
[477] De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 263.
[478] De Bruin, *De Statenbijbel*, 288.
[479] Ibidem.
[480] Vooral Hinlopen verwijst vaak naar acta van (provinciale) synoden. Hinlopen, *Historie*.
[481] Hinlopen, *Historie*, 112.
[482] Hinlopen verwijst bijvoorbeeld naar een resolutie van de staat op 5 januari 1629, toen de regering besloot honderden guldens voor huishuur te vergoeden. Hinlopen, *Historie*, 112.
[483] De *Resolutiën aengaende de Duytsche tale* zijn hiervan een voorbeeld.
[484] Hinlopen baseert zich op de *Vita Walaei* als hij het verhaal van de individuele en gemeenschappelijke vertaling uit de doeken doet, terwijl Zwaan als basis van dezelfde theorie naar de tekst van Renesse verwijst. Hinlopen, *Historie*, 111; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 66.
[485] Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 230.
[486] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 600-659.
[487] Hinlopen, *Historie*, 111.

verscheidene opmerkingen gemaakt, die de historiografie en het archiefmateriaal met elkaar in verband brengen. Zo denkt De Bruin bij de eerste band van de Collectie Rolandus met de individuele vertaling van Rolandus van doen te hebben.[488] Valk voegt daaraantoe dat de tweede en derde band heel goed als de gezamenlijk overeengekomen vertaling kan worden beschouwd.[489] Op die manier lijkt de Collectie Rolandus perfect aan te sluiten bij de bestaande geschiedschrijving. Bij nadere beschouwing doen zich echter problemen voor, waarvan er hier drie genoemd worden.

Ten eerste is er tijdtechnisch een verschil te ontwaren. Volgens de reconstructie was de vertaling van het hele Nieuwe Testament al in augustus 1629 gereed. Walaeus heeft dit tot uiterlijk het levenseinde van Rolandus kunnen verbeteren, daar Rolandus soms nog reageert op de door zijn collega voorgestelde verbeteringen.[490] Dat de gezamenlijke reactie bij het wegvallen van Rolandus nog maar bij Handelingen was gekomen, valt hiermee maar moeilijk te rijmen. Veel waarschijnlijker is dat bij het sterfgeval slechts de uitgebreide kanttekeningen nog bij de vertaling gevoegd moesten worden. De derde band van de Collectie Rolandus stopt immers in Johannes en de verdeling van het Nieuwe Testament na de dood van Rolandus betrof slechts het maken van kanttekeningen.[491]

Een volgende discrepantie tussen het hier beschreven archiefmateriaal en de historiografie is dat de bijdrage van Hommius maar heel beperkt lijkt te zijn. Als hij – zoals de geschiedschrijving dat voorstelt – een geheel eigen vertaling heeft gemaakt, waar is dan zijn invloed te zien in de uiteindelijke Statenbijbel? De Collectie Rolandus vormt immers een te gesloten net. Zo goed als elk element in de evangeliën in de Autographa is terug te vinden in de tweede en derde band van de Collectie Rolandus, waarvan de tekst uit de eerste band komt.[492] Voor Hommius' individuele overzetting lijkt geen ruimte te zijn. Of zou Walaeus die voor Hommius in de tekst hebben gezet? Dat is zeer onwaarschijnlijk daar Hommius' hand voor het verbeteren van de spelling en andere taalkundige kwesties eveneens in de Collectie Rolandus voorkomt.[493] Kortom, van een door Hommius afzonderlijk gemaakte vertaling is geen spoor te bekennen en de veronderstelling dat dit document verloren is gegaan, voegt niets toe dat noodzakelijk is voor het verklaren van de totstandkoming van de tekst van de Statenbijbel.[494]

Problematisch is vervolgens ook dat de hand van Walaeus aan het begin van Lukas overheerst. Walaeus en Rolandus wisselen elkaar zelfs bij dit Bijbelgedeelte af in het optekenen van de vertaling.[495] De eerste band van de Collectie Rolandus lijkt daarmee meer een geschrift te zijn waar de vertalers gezamenlijk aan werkten dan een document dat slechts door Rolandus is vervaardigd. Een dergelijke individuele vertaling van Rolandus zou – als uitgegaan wordt

---

488 De Bruin noemt het de 'voorstudies' of de 'voorvertaling' van Rolandus. De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 269; De Bruin, *De Statenbijbel*, 312.
489 Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'.
490 Hiervan zijn de verbeteringen bij 1 Petrus 4 een voorbeeld. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
491 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229; Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651.
492 Zie hiervoor de voorgaande paragraaf en in het bijzonder tabel 17.
493 Zie bijvoorbeeld Lukas 7:22, waar Hommius het door Walaeus genoteerde *hen* verandert tot *haer*. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.
494 Hoewel een individuele vertaling van Hommius naar alle waarschijnlijkheid niet bestaat, moet er wel – gezien zijn rol als secretaris – een document zijn geweest van Hommius, waarin hij een vertaling op schrift stelde. In de levensbeschrijving van Walaeus staat namelijk dat Hommius de uiteindelijke vertaling op papier zette. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651. De Bruin oppert dat een dergelijk document verloren is gegaan. De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 267. In de achttiende eeuw stelt Hinlopen nog dat dit document bij het nageslacht van Hommius is beland. Hinlopen, *Historie*, 206.
495 Zie voor een beschrijving van deze bijzonderheden de voorgaande paragraaf.

van een tweeledig vertaalproces – ook nog bestaan moeten hebben, maar voor de wording daarvan is tijdtechnisch gezien nauwelijks ruimte.[496] Het is meer aannemelijk om te veronderstellen dat het hele model van het eerst apart werken en het daarna in beraad samenkomen geheel herzien moet worden. Waarom zouden immers de Statenvertalers van het Nieuwe Testament een geheel andere werkwijze moeten hebben dan die van het Oude Testament? Is een daarmee overeenkomend samenwerkingsproces niet veel aannemelijker? Dat strookt bovendien met de reconstructie van het archiefmateriaal.

In dezen biedt een oordeel volgens de historische methode om betrouwbaarheid te meten de uitkomst. Aan de ene kant staat de historiografie en aan de andere kant de Collectie Rolandus en haar reconstructie. Van de geschiedschrijving geldt dat zij haar wortels heeft in een tijdperk, waarin de Statenvertaling een groot aanzien verwierf. Hinlopen droeg met zijn boek immers bij aan de consolidatie van de gezaghebbende Bijbelvertaling.[497] De voorstelling van een uiterst secure taakverdeling als grondslag voor het als majestueus beschouwde boekwerk ondersteunde de ontzagwekkendheid van de Statenbijbel. Het beeld van gescheiden werkende vertalers, die daarna tot overeenstemming komen, doet immers denken aan de wording van de Septuaginta. Bij deze Griekse vertaling van het Oude Testament werden zeventig overzetters opgesloten in aparte kamers. Toen zij klaar waren, leverden zij zonder enige uitwisseling te hebben gehad elk voor zich exact dezelfde tekst af.[498] Dit gaf de Septuaginta een groot aanzien. In de historiografie rond de Statenvertaling is de claim weliswaar veel gematigder, maar hierbij geldt eveneens dat de voorstelling van een tweeledig vertaalproces bijdraagt aan de beeldvorming van zorgvuldig te werk gaande Statenvertalers, die zo gecontroleerd te werk gingen dat zij het hele Nieuwe Testament tenminste tweemaal vertaalden. Dat maakt het verhaal van de dubbele vertaalarbeid even mooi als onwaarschijnlijk. Een kritische toetsing van de historische bronnen is dan ook noodzakelijk. Zoals genoemd, betreft dit het geschrift van Renesse en de levensbeschrijving, die waarschijnlijk geschreven is door Johannes Walaeus. In beide gevallen betreft het documenten uit de tweede hand. Van de biografie geldt zelfs dat deze zo'n vijftien jaar na de vertaalwerkzaamheden is uitgegeven.[499] Verder is het getuigenis van Renesse tien jaar na de daadwerkelijke vertaalarbeid op schrift gesteld.[500] Volgens Zwaan heeft deze revisor de theorie van een eerst individuele en daarna gezamenlijke vertaling uitgedragen.[501] Renesse stelde echter slechts het volgende:

> Hac porro occasione D. Fratres versores nobis aperuerunt totam suae versionis methodum et ordinem, quod scilicet omnes et singuli eadem semper capita textus Graeci reviderint, illa ipsa conferentes cum vulgata et usitata Belgica versione, quae tolerari potuerunt illibata reliquerunt. divisis quidem operis sed eadem methodo laboraverunt. ut etiam hac in parte intentioni Synodi Nat. Dordracenae satisfacerent, et Stylus Novi Test. est sibi ubique in versione satis similis nec propterea ingratior, etsi versio non est omnino nova.[502]

[496] Al in 1629 was immers de inhoud van de eerste band van de Collectie Rolandus afgerond.
[497] Zie hiervoor het eerste hoofdstuk.
[498] Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5.8.11-15.
[499] De *Vita Walaei* werd namelijk voor het eerst uitgegeven in de *Opera omnia* van 1647. A. Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia* (Londen 1647).
[500] In 1645 stelde Renesse namelijk de *Commentariolus* op na een verzoek daartoe van de Synode van Utrecht. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 90.
[501] Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 66.
[502] Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 230.

Verhoeff heeft dit als volgt vertaald:[503]

> Voorts hebben bij deze gelegenheid de Heren broeders vertalers de hele werkwijze en regeling van hun vertaling aan ons uiteengezet, waarbij zij steeds zowel gezamenlijk als afzonderlijk de hoofdstukken van de Griekse tekst hebben nagezien, dezelve vergelijkend met de Deux-Aesbijbel en de gebruikelijke Nederlandse vertaling, en onveranderd hebben behouden wat geaccepteerd kon worden. Ook nadat de werkzaamheden verdeeld waren, hebben zij toch volgens dezelfde methode gewerkt, opdat zij ook in dit deel aan de bedoeling van de Dordtse Synode zouden voldoen. De stijl van het Nieuwe Testament is dan ook overal in de vertaling zichzelve voldoende gelijk, en zeker niet onaangenamer, ook al is de vertaling niet in alle opzichten nieuw.[504]

Het verhaal van het dubbele vertaalproces wordt hier hooguit ondersteund door de drie woorden ‘omnes et singuli’. Dat is echter onvoldoende om het hele standaardbeeld te onderbouwen. Bovendien wordt eerst het woord *omnes* (gezamenlijk) en pas daarna *singuli* (individueel) gebezigd. Dat is ook precies hoe de Statenvertalers volgens de reconstructie van de Collectie Rolandus te werk gingen. Eerst zochten zij – zoals bij het Lukasevangelie te zien is – samen naar de meest passende werkwijze om daarvanuit individueel verder te werken.[505] Volgens de reconstructie werden de taken hierbij verdeeld en had ieder aparte taken. Rolandus maakte eerste vertaalconcepten, schreef teksten over of leidde hoofdstukken in, terwijl Walaeus kanttekeningen maakte en de vertaling controleerde. Dat is exact wat verwoord wordt in de tekst van Renesse: ‘Ook nadat de werkzaamheden verdeeld waren…’.[506] De vertalers gingen dus niet allen hetzelfde werk doen, zoals de theorie van de individuele vertalingen suggereert.

Deze theorie lijkt wel uiteengezet te worden in de levensbeschrijving van Walaeus. Daarin staat namelijk het volgende:

> Ea peracturi omnes, non eandem prorsus viam ingressi fuere. Veteris Testamenti Versores Mosis libros, Historicos, Agiographos, Prophetas in partes aequas divisere: Primam cujusque partem Bogermannus, Alteram Baudartius, Tertiam Bucerus vertit, commentatus est, & loca adjecit Parallela.
>
> Verum Versores Novi Testamenti, versionem commentationemque totius Novi Testamenti, domi privato studio omnes conscripsere.
>
> Quod versum explicatumque esset, id singulis diebus veteris Testamenti interpretes examinavere. Novi vero contulerunt primum, inde expenderunt omnia: ab hora nona in duodecimam, ab hora tertia in sextam.
>
> Quod placeret omnibus id demum receptum est. Rarissime plurium suffragio rem decidere. Quod approbatum erat, id quisque in assignata sibi parte in Veteri Testamento, Hommius in Novo chartae consignavit. Atque ita continuo & quotidie presserunt opus Novi Testamenti interpretes ad Acta usque Apostolorum, quando Jacobus Rolandus supremum diem obiit. Presserunt quoque Veteris ad prima capita Ezechielis, & Gerson Bucerus fatis cessit.[507]

---

503 Vanwege de relevantie van deze passage wordt dit hier volledig weergegeven.
504 P. Verhoeff, ‘Puntjes’, in: J. Engelsman e.a., *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde* (Den Haag 2005), 181-185, 183.
505 Het Lukasevangelie is slechts een van de voorbeelden, waarbij de vertalers eerst gezamenlijk zochten naar de juiste werkwijze. Iets dergelijks zou ook al plaatsgevonden kunnen hebben bij het vertalen van de eerste twee evangeliën. Bij het Oude Testament begonnen de vertalers immers ook met het gezamenlijk vertalen van het eerste Bijbelboek zodat eenheid in stijl gecreëerd werd. Of iets dergelijks ook bij het Nieuwe Testament is geschied, is niet met zekerheid te zeggen doordat het eerste concept van de vertaling van Mattheüs waarschijnlijk verloren is gegaan.
506 Deze zin kan overigens ook refereren aan de taakverdeling van Walaeus en Hommius, die het maken van de kanttekeningen volgens Hinlopen onderling verdeelden. Hinlopen, *Historie*, 135.
507 Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650 en 651.

Parafraserend zal hier de inhoud van deze passage weergegeven worden. Eerst wordt de mededeling gedaan dat de vertaalteams van de beide Testamenten een verschillende werkwijze hanteerden. De vertalers van het Oude Testament verdeelden namelijk hun Bijbeldeel in drie gelijke delen, waarbij elk van hen het hem toebedeelde deel vertaalde, annoteerde en van verwijsteksten voorzag. De vertalers van het Nieuwe Testament stelden echter thuis in hun privévertrek een gehele vertaling en verklaring van het hele Nieuwe Testament op. Wat de vertaling en uitleg zouden zijn, onderzochten de vertalers van het Oude Testament op afzonderlijke dagen. Die van het Nieuwe Testament legden eerst alle dingen bij elkaar en wogen daarop alle dingen af. Dat deden zij van negen tot twaalf uur en van drie uur tot zes uur. Wat in aller ogen juist scheen, werd uiteindelijk geaccepteerd als vertaling. Zelden was een stemming door de meerderheid nodig om over een zaak te beslissen. Wat goedgekeurd was, stelden de vertalers van het Oude Testament voor hun eigen deel op schrift, terwijl Hommius dit voor het Nieuwe Testament vastlegde. Op die manier dagelijks doorwerkend kwamen de vertalers tot het Bijbelboek Handelingen. Toen stierf Rolandus. Bucerus ging heen toen de vertalers met het eerste hoofdstuk van Ezechiël bezig waren.[508]

Wanneer vanuit deze beschrijving geconcludeerd wordt dat de vertalers achtereenvolgens een individuele en een gemeenschappelijke vertaling vervaardigden, is die conclusie gebaseerd op twee premissen. Ten eerste wordt dan gedacht dat de schrijver van Walaeus' biografie een dergelijke tweeledige werkwijze daadwerkelijk weergaf in zijn boek. Als tweede wordt ervan uitgegaan dat deze auteur ook een waarheidsgetrouw verslag geeft van de activiteiten in de Leidse studeerkamer. Hier zal worden betoogd dat deze beide veronderstellingen niet erg aannemelijk zijn.

Wat betreft de eerste premisse kan gesteld worden dat een chronologische leeswijze van het bovenstaande gedeelte debet is aan de gedachte dat een tweeledig vertaalproces plaatsgevonden heeft. Als namelijk het bovenstaande citaat uit de *Vita Walaei* beschouwd wordt als een reeks mededelingen over in tijd op elkaar volgende gebeurtenissen, volgt inderdaad op het thuis vertalen van het hele Nieuwe Testament de vaststelling van de uiteindelijke vertaling. Er staat immers eerst de zin 'Verum Versores Novi Testamenti, versionem commentationemque totius Novi Testamenti, domi privato studio omnes conscripsere' en pas daarna komt 'Novi vero contulerunt primum, inde expenderunt omnia: ab hora nona in duodecimam, ab hora tertia in sextam'. Problematisch is echter dat in deze laatste zin een expliciete tijdsordening staat en te lezen valt dat de vertalers 'primum' (eerst) de vertalingen bijeenbrachten of verzamelden. Dat valt moeilijk te rijmen met het idee dat zij in eerste instantie elk gescheiden werkten aan een eigen vertaling. Verder maakt het feit dat Bucerus' dood pas na het sterven van Rolandus vermeld wordt, de opvatting dat in het bovenstaande fragment sprake is van een chronologisch verslag, onaannemelijk.[509] Bucerus stierf immers eerder dan Rolandus. Het is dan ook behoorlijk waarschijnlijk dat Johannes Walaeus zijn tekst thematisch heeft opgebouwd. Zijn onderwerp is dan een opsomming van de verschillen in de aanpak van de vertalers van het Oude Testament ten opzichte van die van het Nieuwe Testament. Dit onderwerp heeft hij immers in de zin 'Ea peracturi omnes, non eandem prorsus viam ingressi fuere' ingeleid. Daarop onderscheidt hij de volgende drie verschillen:

---

[508] Dit is overigens onjuist. Op basis van archiefstukken kan geconcludeerd worden dat Bucerus mee kon werken tot rond Ezechiël 26. Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632. Jeremia en Ezechiël, kapittels 1 t/m 22 en 26, met voorin samenvatting van het boek Jeremia, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.165. Zie ook het eerste hoofdstuk.
[509] Zie de laatste zinnen van het bovenstaande citaat uit de *Vita Walaei*.

1. De vertalers van het Oude Testament verdeelden hun Bijbeldeel, terwijl de nieuwtestamentische vertalers het hele Nieuwe Testament als geheel vertaalden.
2. De vertalers van het Oude Testament werkten op afzonderlijke dagen aan de kanttekeningen en de vertaling, terwijl de nieuwtestamentische vertalers eerst alle dingen (waarmee waarschijnlijk al de vertaalmogelijkheden bedoeld zijn) verzamelden en daarna een afweging maakten.
3. De vertaling van het Oude Testament werd door de drie vertalers opgeschreven, terwijl Hommius het schrijfwerk bij het Nieuwe Testament op zich nam.

Een aantal punten uit deze beschrijving stroken met de gegevens, die ontleend kunnen worden aan de conceptversies van de Statenvertaling. Bij het Nieuwe Testament was Rolandus namelijk over het algemeen steeds de eerste vertaler, terwijl Walaeus als corrector optrad. Bij het Oude Testament was er daarentegen (afgaande op de verscheidenheid van het schrift van de vertaling) geen vaste eerste vertaler.[510] Als tweede lijkt er wat de fasen van de totstandkoming betreft inderdaad een verschil te zijn tussen de tekst van het Oude Testament en die van het Nieuwe Testament. Bij het Nieuwe Testament werd namelijk in eerste instantie in een periode van ongeveer anderhalf jaar het hele Nieuwe Testament vertaald. Die vertaling bevatte vele bijbehorende notities van vertaalalternatieven en is daarmee hoogstwaarschijnlijk een verkenning van welke vertaalopties in acht genomen dienden te worden bij het opstellen van de uiteindelijke vertaling. In 1629 startte namelijk de fase waarin die uiteindelijke vertaling met kanttekeningen opgesteld werd, waarbij gewoonlijk een keuze gemaakt werd tussen een van de vertaalopties uit de eerste en verkennende vertaalfase.[511] De beschrijving van Johannes Walaeus is te lezen als een verslag van deze gefaseerde totstandkoming van het Nieuwe Testament. Ook hij spreekt immers van achtereenvolgens het verzamelen of bijeenbrengen (van de vertaalmogelijkheden) en het afwegen ervan, zoals in respectievelijk het eerste en tweede stadium van het vertaalproject inderdaad geschiedde. De woorden 'Novi vero contulerunt primum' zijn dan dus te beschouwen als een weerspiegeling van datgene wat in de eerste band van de Collectie Rolandus plaatsvindt,[512] terwijl de woorden 'inde expenderunt omnia' een weergave lijken te zijn van hetgeen bij de tweede en derde band van de Collectie Rolandus te zien is.[513]

Bij het Oude Testament was er hoogstwaarschijnlijk inderdaad een afwijkende werkwijze ten opzichte van hoe de nieuwtestamentische vertalers te werk gingen. In de conceptversies is namelijk te zien dat in de fase van het opstellen van de kanttekeningen eveneens de vertaling van de broodtekst overdacht werd. Binnen die fase lijkt wel een scheiding in activiteiten aangebracht te zijn. Bij Ezechiël 22 en 26 is namelijk te zien dat daar alleen nog maar de vertaling met een enkele verbetering opgesteld is. De kanttekeningen ontbreken nog.[514] Dat zou een aanwijzing kunnen zijn van een proces waarbij inderdaad op afzonderlijke dagen de vertaling opgesteld werd, terwijl op andere dagen de kanttekeningen opgesteld werden. Om daar uitsluitsel over te geven, is meer onderzoek naar de totstandkoming van het Oude

[510] Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.155-167.
[511] Zie de voorgaande paragrafen.
[512] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[513] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.
[514] Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632. Jeremia en Ezechiël, kapittels 1 t/m 22 en 26, met voorin samenvatting van het boek Jeremia, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.165.

Testament van de Statenvertaling nodig. Hier is echter het belangrijkste punt dat het mogelijk is om de weergave van Johannes Walaeus over de totstandkoming van de Statenvertaling aan te laten sluiten bij het uit de conceptversies ontstane beeld van de nieuwtestamentische vertaalpraktijk. Een thematische leeswijze van de *Vita Walaei* biedt wat dat betreft de beste mogelijkheden voor een dergelijke verbinding. De tekst van Johannes Walaeus staat dan niet tegenover de hier beschreven reconstructie van de Collectie Rolandus, maar beschrijft juist in notendop de essentie ervan.

Uit de tekst van Walaeus' zoon hoeft dus ook niet geconcludeerd te worden dat zijn vader zowel alleen als met zijn collega's het Nieuwe Testament vertaald heeft. Mocht dit echter toch het geval zijn, dan hoeft dit niet te betekenen dat zijn vader daadwerkelijk tweemaal de vertaalarbeid verricht heeft. De biografie van Walaeus bevat namelijk vele onjuistheden en onnauwkeurigheden, zodat Borsius, die een uitgebreide levensschets van Antonius Walaeus schreef, verzucht dat de *Vita Walaei* vanwege het aantal onwaarheden 'te bejammeren' is en niet anders 'dan met de grootste behoedzaamheid' moet worden gebruikt als bron.[515] Bovendien vormt de biografie een ode aan de vader van Johannes en aan de Statenvertaling.[516] Dat alles maakt het onwaarschijnlijk dat Johannes' weergave een accuraat verslag is van de vertaalarbeid. De door Rolandus en de zijnen nagelaten documenten vormen wat dat betreft een veel betrouwbaardere bron.

Sommige aspecten van de Collectie Rolandus bevestigen overigens bepaalde opmerkingen van Johannes Walaeus, die hij ondanks zijn slordigheid toch juist noteerde. Zo stelt deze biograaf dat Rolandus en Walaeus zich samen voorthaastten of zelfs met elkaar wedijverden, terwijl Hommius juist heel precies was in het schrijven.[517] Die taakverdeling stemt overeen met de reconstructie van het archiefmateriaal, waarin te zien is dat Rolandus en Walaeus als duo het Nieuwe Testament overschreven, vertaalden en verklaarden, terwijl Hommius als spellingsverbeteraar optrad.[518] De inhoud van de *Vita Walaei* hoeft dus niet geheel als onwaar weggezet te worden, maar moet wel gedurig getoetst worden aan de hand van de Collectie Rolandus. Johannes Walaeus lijkt namelijk wel redelijk goed geïnformeerd te zijn, maar zijn weergave van de informatie is soms inaccuraat en incompleet.

De reconstructie van het archiefmateriaal dient dus bij het bepalen van de werkwijze van de Statenvertalers eerder als waar te worden aangenomen dan de weergaven uit Walaeus' levensbeschrijving en de daaruit voorvloeiende geschiedschrijving van de Statenbijbel. De reconstructie van de Collectie Rolandus is namelijk gebaseerd op het meest oorspronkelijke bronnenmateriaal dat vrij is van onnauwkeurige interpretaties. Bovendien sluit de op de Collectie Rolandus gebaseerde weergave van het vertaalproces aan bij wat Renesse vernam van de vertalers zelf. Geconcludeerd mag dan ook worden dat archiefonderzoek naar het voorbeeld van de genetische studies een te prefereren methode is in het onderzoek naar de Statenvertaling en dat de uitkomsten van dergelijke manuscriptanalyse zeer verhelderend zijn voor de wording van deze Bijbelvertaling.

---

[515] J. Borsius, 'Antonius Walaeus, in zijn leven en zijne verdiensten geschetst', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 19 (1848), 1-55, 21. Borsius geeft daarop in een lijvige voetnoot een opsomming van tal van historische missers uit de *Vita Walaei*, waarbij hij erop wijst dat Hinlopen hem in het bekritiseren van dit werk is voorgegaan. Borsius, 'Antonius Walaeus, in zijn leven en zijne verdiensten geschetst', 20-22; Hinlopen, *Historie*, 103, 118, 119, 156, 159 en 162.
[516] Borsius, 'Antonius Walaeus, in zijn leven en zijne verdiensten geschetst', 49 en 50.
[517] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.
[518] Zie hiervoor de vorige paragraaf.

# 4. Samenwerking

In het voorgaande hoofdstuk is de Collectie Rolandus vooral naar zijn vorm bestudeerd, waarbij vertaalkeuzes niet inhoudelijk behandeld zijn. Een dergelijk onderzoek zal in dit hoofdstuk beschreven worden, waarbij de vraag naar de samenwerking tussen de vertalers centraal staat. Deze kwestie behelst vooral de vraag in hoeverre de Statenvertalers qua visie en werkwijze van elkaar verschilden. De discrepantie tussen de vertaalprincipes van Walaeus en Rolandus is bij dit onderzoek dus het belangrijkste issue. Hommius blijft hierbij buiten beschouwing, want hij heeft als secretaris vooral zijn sporen nagelaten omtrent taalkundige kwesties zoals de juistheid van de tekst qua spelling en grammatica.[519] Met betrekking tot vertaalkundige kwesties zijn vooral teksten in het schrift van Rolandus en in mindere mate teksten van de hand van Walaeus overgebleven. Deze passages zullen hier met elkaar vergeleken worden om hieruit twee uiteenlopende vertaalprincipes te destilleren. Op die manier zal getoond worden welke standpunten bij het vertaalproces leidend geweest zijn. Bij deze studie zal blijken dat elk van beide vertalers een eigen vertaalprincipe voorstond, die in bepaalde gevallen conflicteerde met de werkwijze van zijn collega. Door het vaststellen van een dergelijke tegenstelling tussen de vertaalprincipes of vertaalwijzen[520] van de overzetters is te bepalen welke uiteenlopende overwegingen ten grondslag liggen aan de tekst van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Brontekstgetrouw versus doeltaalgericht vertalen is bijvoorbeeld zo'n tegenstelling, die betrekking heeft op vertaalprincipes.[521] Het begrip vertaalprincipe wordt immers in de vertaalwetenschap gehanteerd als het begrip dat staat voor het meest basale beginsel dat een vertaler als uitgangspunt heeft bij specifieke vertaalkeuzes.[522] Bij de Statenvertalers geldt dat hun vertaalprincipes al voorgeschreven waren door de Synode van Dordrecht. Enerzijds moesten zij zich volgens deze kerkelijke vergadering zo veel mogelijk conformeren aan de bestaande Bijbelvertalingen, terwijl zij anderzijds zo letterlijk mogelijk de grondtekst dienden te volgen.[523] Door deze voorschriften zouden de Statenvertalers telkens voor het dilemma geplaatst worden of zij een eigen vertaling vervaardigden of dat zij de gezaghebbende Deux-Aesbijbel overnamen.

Om te beschrijven hoe een dergelijke vertaalkundige tegenstelling in de vertaalpraktijk zijn doorwerking had, zal eerst kort beschreven worden hoe hiernaar onderzoek gedaan kan worden. Daarna volgt een uiteenzetting van het daadwerkelijke onderzoek. Als laatste zal de uitkomst geanalyseerd worden door de achtergrond en biografie van Walaeus en Rolandus als verklaring aan te wenden voor hun werkwijze.

[519] Zie het vorige hoofdstuk en de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229. Ook uit de biografie over Walaeus valt af te leiden dat Hommius zich vooral bezighield met taalkwesties, want er staat dat hij 'in scribendo' zeer accuraat was. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.

[520] In dit hoofdstuk zullen de termen *vertaalprincipe*, *vertaalstijl* en *vertaalwijze* als synoniemen gebruikt worden.

[521] Bij de Nieuwe Bijbelvertaling is er bijvoorbeeld naar gestreefd om deze vertaalprincipes tot hun recht te laten komen. M. Vermeij, 'Brontekstgetrouw en doeltaalgericht. Daarom een nieuwe bijbelvertaling!', *Opbouw* 48/8 (2004).

[522] J. Delisle e.a., *Terminologie de la traduction* (Amsterdam & Philadelphia 1999), 63. Dit boek is bewerkt en vertaald door Bloemen en Segers. H. Bloemen en W. Segers, *Terminologie van de vertaling* (Nijmegen 2003).

[523] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

## *Onderzoeksaanpak*

Als inleiding op de onderzoeksaanpak zal hier eerst beschreven worden welke problemen zich voordoen bij het zoeken naar vertaalprincipes bij de Statenvertalers. Vervolgens zullen zeven methoden beschreven worden, die elk enkele van deze problemen ondervangen.

### *Methodologische problemen*

Tenminste vijf methodologische problemen doen zich voor bij het bepalen van de kenmerkende aspecten in de werkwijze van een specifieke Statenvertaler.[524] Ten eerste is het problematisch om vast te stellen van welke vertaler een bepaalde vertaalkeuze afkomstig is. Het schrift kan hierbij weliswaar enige uitkomst bieden, maar het is te eenvoudig om een door bijvoorbeeld Rolandus genoteerde passage automatisch als zijn vertaalwerk te beschouwen. Rolandus kan immers een dergelijk stuk ook alleen maar overgeschreven hebben of als notulist bij een vergadering van de drie vertalers hebben opgetreden. Aangezien de vergaderingen bij hem thuis plaatsvonden,[525] zou een dergelijke notulerende rol aan hem gegeven kunnen zijn. Zeker bij de eerste hoofdstukken van Lukas is het zeer wel mogelijk dat de vertalers gezamenlijk besluiten namen, terwijl Walaeus en Rolandus om beurten een stuk op schrift stelden. De overgang van het ene schrift naar het andere schrift vindt namelijk midden in een perikoop plaats, zodat het onaannemelijk is dat Rolandus vanaf Lukas 2:2 een individuele vertaling vervaardigde.[526]

Voor het hier te verrichten onderzoek is het begin van de vertaling van het Lukasevangelie echter wel van groot belang. In dit gedeelte zijn namelijk de enige teksten te vinden waarin Walaeus als eerste vertaler optrad. In het overgrote deel van het Nieuwe Testament heeft Rolandus deze rol namelijk op zich genomen. Uit deze omstandigheid vloeien de volgende drie methodologische problemen voort. Als eerste is het vergelijkingsmateriaal beperkt, waardoor er bijvoorbeeld weinig parallelteksten te vinden zijn, die Rolandus en Walaeus elk op hun eigen manier vertaald hebben. Verder moet ernaar gestreefd worden om volledigheidshalve ook passages uit andere genres en van andere auteurs in het onderzoek te betrekken. Een vertaalprincipe is immers een alles overkoepelend beginsel in de vertaalpraktijk, dat derhalve niet slechts uit een paar bij elkaar staande hoofdstukken gedestilleerd moet worden.[527] De noodzaak om verspreid door het Nieuwe Testament heen staande passages te onderzoeken, leidt ertoe dat ofwel Walaeus' vertaling van het Lukasevangelie vergeleken wordt met een passage uit de brieven van Paulus ofwel dat Rolandus' eerste vertaalarbeid vergeleken wordt met hetgeen Walaeus als corrector noteerde. Zowel het vergelijken van vertalingen van teksten uit verschillende genres[528] als het naast elkaar leggen van vertaalkeuzes van een corrector en die van een eerste vertaler is problematisch. Idealiter zouden immers de vertalingen

---

[524] Ook De Bruin ziet het probleem van het bepalen van de bijdrage van elk van de vertalers. Hij schrijft namelijk 'dat het onmogelijk is, met eenige kans op zekerheid vast te stellen, welk aandeel elke vertaler in een gemeenschappelijk zoo door-wrochten arbeid gehad heeft'. De Bruin, *De Statenbijbel*, 299.

[525] De Bruin, *De Statenbijbel*, 288.

[526] Bovendien werd de vertaling van Lukas 2:6 door Walaeus genoteerd, zodat er wel van gezamenlijke vertaalarbeid sprake geweest moet zijn. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[527] Delisle e.a., *Terminologie*, 63.

[528] Per genre dienen immers verschillende vertaalslagen verricht te worden.

van twee gelijke Griekse bronteksten met eenzelfde context als basis van vergelijking moeten dienen. Iets dergelijks is met het bronnenmateriaal van de Collectie Rolandus onmogelijk.[529]

Tenslotte is er het methodologische punt dat het moeilijk is om bij een bepaalde passage vast te stellen welk vertaalprincipe van toepassing is. De vertaler noteerde zijn overwegingen immers gewoonlijk niet, maar legde slechts zijn specifieke vertaalkeuze vast. Er is slechts door eigen analyse te zien welk onderliggend principe hij hierbij prefereerde. Geregeld kan de vertaalkeuze bij een dergelijke analyse zowel herleid worden tot een toegenomen letterlijkheid van de vertaling als tot het volgen van oudere Bijbelvertalingen.[530]

Samenvattend zijn dus de volgende vijf problemen te onderscheiden:

1. Degene die de vertaling opschreef, is niet noodzakelijkerwijs degene die tot de vertaling besloot.
2. Walaeus was slechts bij enkele hoofdstukken de vastlegger van de eerste vertaling, terwijl vele passages nodig zijn om vast te stellen welk vertaalprincipe leidend was.
3. Vertalingen van verschillende bronteksten, genres en auteurs zijn onvergelijkbaar.
4. Vertaalfasen zijn onvergelijkbaar.
5. Vertaalprincipes en de redenen van vertaalkeuzes blijven veelal onvermeld.

### *Methoden*

Zeven methoden zullen aangewend worden om met de bovenstaande problemen om te gaan. Elk van deze methoden bevat een manier om een of enkele van de genoemde problemen te ondervangen. Als eerste worden bijvoorbeeld vertalingen van passages uit Lukas 1 tot en met 9 met elkaar vergeleken, zodat bij deze onderzoeksmethode het genre en de auteur gelijk zijn. Nu eens is Rolandus in dit stuk van het Nieuwe Testament degene die als eerste de vertaling noteerde, dan eens geldt dat Walaeus die taak op zich nam. Daardoor is het mogelijk om de vertaalwijze van Rolandus en Walaeus te vergelijken zonder dat hun rol in het vertaalproces verschilt. Het probleem van de onduidelijkheid of de schrijver notulist of individuele vertaler is, blijft bij deze methode bestaan. Daarom wordt ook de woordvolgorde van passages uit Lukas 1 tot en met 9 onderzocht.[531] Een notulist zal immers mogelijk nog wel de vrijheid gehad hebben om hierin zijn eigenheid tot uitdrukking te brengen.[532] Verder is de derde methode gericht op

---

[529] Een veelzeggende vergelijking bij parallelteksten zal – hoewel de teksten overeenkomen – ook geen oplossing vormen, daar parallelteksten veelal te kort zijn. Zie hiervoor de volgende paragraaf, waarin parallelteksten onderzocht worden.

[530] Een voorbeeld hiervan is de frase ἐν χρηστότητι ἐφ᾽ ἡμᾶς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ uit Efeze 2:7. In de Statenvertaling van 1637 is dit weergegeven als ‘door de goedertierenheyt over ons in Christo Iesu’. Deze vertaling wijkt af van de Deux-Aesbijbel, waarin ‘in de vriendelickheyt tot ons door Christum Iesum’ staat. De keuze voor ‘in’ bij ‘in Christo Iesu’ zou uitgelegd kunnen worden als een stap om de vertaling nog letterlijker te maken dan de vertaling van de Deux-Aesbijbel, want in de Deux-Aesbijbel wordt bij ‘door Christum Iesu’ als kanttekening gesteld ‘Griecx in’. Anderzijds is ook te beargumenteren dat de Statenvertalers hun vertaling ontleenden aan de Biestkensbijbel, want daarin staat ‘door zijn goedertierentheyt ouer ons in Christo Jesu’. Zie de Biestkensbijbel uit 1560. De keuze voor het woordje ‘in’ is zo herleidbaar tot het grondwoord ἐν en tot de Biestkensbijbel.
Zie ook de conclusie.

[531] Woordvolgorde is overigens sowieso relevant, want ook in het onderzoek naar de vertaalwijze bij de King James Version is de woordvolgorde ten opzichte van de grondtekst onderzocht. D. Norton, ‘The KJV at 400: Assessing Its Genius as Bible Translation and Its Literary Influence’, in: D.G. Burke e.a., *The King James Version at 400: Assessing its genius as Bible translation and its literary influence* (Atlanta 2013), 3-27, 14.

[532] Bij het notuleren bij een vergadering is de woordvolgorde van de uitgesproken woorden namelijk een van de lastigste zaken om precies vast te leggen. Zelfs door stenografen worden veranderingen aangebracht in de woordvolgorde, zoals gebleken is uit een vergelijking van de vastlegging met elektronische apparatuur ten opzichte

het onderzoeken van Johannes 1 tot en met 4, waarbij het veel minder waarschijnlijk is dat de vertalers door gezamenlijk overleg tot de vertaling kwamen.[533] De aparte, later door Walaeus bij de tekst genoteerde verbeteringen duiden namelijk op gescheiden arbeid. Probleem 1 is daarmee ondervangen, terwijl probleem 4 zich juist voordoet. De eerste aanzet van Rolandus is immers moeilijk te vergelijken met de latere correctie van Walaeus. Ter ondervanging van probleem 1 zal toch bij de eerste vier hoofdstukken van het Johannesevangelie de vertaling van Rolandus vergeleken worden met de keuze van Walaeus op de plaatsen waar Walaeus een correctie aanbracht.

Om de verschillen in brontekst te lijf te gaan, zal vervolgens het vergelijken van door verschillende overzetters vertaalde parallelpassages als vierde methode gebruikt worden. Vanwege probleem 2 zijn deze passages bijna niet voorhanden. Daarom zullen bij de vijfde methode veel voorkomende frasen qua vertaling met elkaar vergeleken worden. Van bijvoorbeeld een zin als 'Ende hij seijde tot hen' zal bijvoorbeeld bestudeerd worden of Walaeus deze zin in eerste instantie op dezelfde wijze vertaalde als Rolandus of dat hij daarin van hem wezenlijk verschilde. Hierbij doet zich probleem 5 voor, namelijk dat Walaeus zijn keuze bij een dergelijke standaardzin niet in een kanttekening gemotiveerd zal hebben. Daarom zal de zesde methode het bestuderen van de kanttekeningen zijn, waarin de redeneringen van Walaeus vastgelegd zijn. Nadelig is daarbij dat Rolandus geen kanttekeningen heeft genoteerd.[534] Zijn overwegingen kunnen dus slechts uit zijn vertaalkeuzes gedestilleerd worden. Daartoe moet als zevende methode een lange reeks van passages door het hele Nieuwe Testament heen bestudeerd worden, waarbij ook de opmerkingen van Walaeus meegenomen worden. Een vertaalprincipe moet immers herleid worden uit verspreid staande tekstfragmenten.

Schematisch weergegeven worden dus de volgende zeven werkwijzen gehanteerd, die elk hun eigen problemen ondervangen en juist andere problemen met zich meebrengen:[535]

---

van stenografische vastlegging. J.M. Greenwood e.a., *A comparative evaluation of stenographic and audiotape methods for United States district court reporting* (Washington 1983), 195. Het is dan ook aannemelijk dat de woordvolgorde vooral door de notulist bepaald is en in mindere mate beïnvloed is door wat de medevertalers uitspraken.

533 Bij Johannes 1-4 wisselen de handen elkaar namelijk niet in de eerste versie van de hoofdtekst af. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

534 Walaeus en Hommius zijn namelijk de schrijvers van de kanttekeningen, zoals valt op te maken uit de Collectie Rolandus en de historiografie. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229; Hinlopen, *Historie*, 135.

535 Vergelijkbaar onderzoek met de hier te verrichten studie heeft plaatsgevonden bij de King James Version, waarbij eveneens archiefstukken van een proefvertaling in een wetenschappelijk stuk weergegeven werden. De schrifteigenschappen daarvan werden middels typografische hulpmiddelen (zoals het doorhalen van woorden en het gebruiken van cursiveringen) getoond. Ook werd hier de typografie gebruikt om de proefvertaling te vergelijken met de Bishops' Bible, die (zoals de Deux-Aesbijbel voor de Statenvertalers) een voorbeeld was voor de vertalers van de King James Version. De verschillen ten opzichte van deze Bijbelvertaling uit 1568, die de vertalers van de King James Version volgens hun opdracht zo veel mogelijk moesten overnemen, zijn in huidig onderzoek per geval ontleed. Dergelijk onderzoek vormt het voorbeeld van hoe in dit hoofdstuk passages uit de proefvertalingen van de Statenvertalers ontleed zullen worden. D. Norton, 'The KJV at 400: Assessing Its Genius as Bible Translation and Its Literary Influence', 3-15.

| | Methode | Passage | Bijbehorend probleem | Ondervangen probleem |
|---|---|---|---|---|
| **1** | Eerste concept van Walaeus en Rolandus vergelijken | Luk. 1-9 | 1, 2 en 5 | (3) en 4[536] |
| **2** | Woordvolgorde bij eerste concept van Walaeus en Rolandus vergelijken | Luk. 1-9 | 2 en 5 | 1, 3 en 4 |
| **3** | Eerste concept van Rolandus met Walaeus' correctie vergelijken | Joh. 1-4 | 3, 4 en 5 | 1 |
| **4** | Eerste concept van Walaeus en Rolandus vergelijken bij parallelpassages | - | 1, 2 en 5 | 3 en 4 |
| **5** | Eerste concept van Walaeus en Rolandus vergelijken bij veel voorkomende frasen | - | 1 en 5 | 2, 3 en 4 |
| **6** | Kanttekeningen van Walaeus onderzoeken op vertaalkundige overwegingen. | - | 2 | 5 |
| **7** | Steekproefsgewijs verscheidene passages uit het Nieuwe Testament onderzoeken | - | 3 en 4 | 2 en 5 |

Tabel 20. Methoden om Walaeus' werkwijze en Rolandus' werkwijze met elkaar te vergelijken.

Bij elk van de zeven methoden geldt dat zij ieder voor zich geen sterke basis vormen om uitspraken te doen over de verschillen in de vertaalwijze van Walaeus en Rolandus. Iedere methode heeft immers een problematisch punt, die door andere methoden ondervangen wordt. De methoden zijn daarmee gezamenlijk wel betekenisvol voor het onderzoek naar de vertaalwijze van de beide Statenvertalers.

## *Onderzoek*

In deze paragraaf zal een uitwerking gegeven worden van de hiervoor beschreven methoden. Ter afsluiting is een samenvoeging van de deelresultaten nodig om de belangrijkste onderzoeksvraag naar de tegenstellingen tussen vertalers te kunnen beantwoorden.

### *Uitwerking*

Zoals genoemd, zal hier eerst de proefvertaling van het begin van het Lukasevangelie onderzocht worden. Mede vanwege de leesbaarheid en de spreiding over de eerste negen hoofdstukken van Lukas zijn voor dit onderzoek de volgende vier passages geselecteerd:

- Lukas 1:18-28 (geschreven door Walaeus)
- Lukas 2:40-52 (geschreven door Rolandus)
- Lukas 3:15-24 (geschreven door Walaeus)
- Lukas 6:1-7 (geschreven door Walaeus)[537]

Bij het afbakenen van de passages is in de meeste gevallen het einde van een vel leidend geweest. Lukas 1:18-28 stond bijvoorbeeld op één blad. Verder is Lukas 2:40-52 gekozen vanwege de onbekendheid van deze perikoop ten opzichte van de rest van Lukas 2. De bekendheid van een passage of de relevantie van een passage voor het kerkelijke jaar zou de

[536] Probleem 3 is maar ten dele ondervangen, want in Lukas 1-9 is weliswaar steeds sprake van dezelfde auteur en hetzelfde genre, maar de brontekst kent weinig herhalingen en wisselt sterk in stijl. Er is vooral een groot verschil tussen Lukas 1 en de rest van het Lukasevangelie.

[537] Zie voor deze identificatie van de schrijvers het vorige hoofdstuk.

vertaling immers tot een uitzondering kunnen maken in het patroon van het Nieuwe Testament.[538] Het kerstverhaal zouden de Statenvertalers bijvoorbeeld zeer sterk op de versie in de Deux-Aesbijbel kunnen laten lijken om geen aanstoot te geven. Een dergelijk uitzonderlijk geval is niet relevant voor het hier te verrichten onderzoek, daar er juist gezocht wordt naar een algemeen geldend principe bij het vertaalproces.

De eerstgenoemde passage is door Walaeus in eerste instantie als volgt genoteerd:[539]

| | |
|---|---|
| 18 Ende Zacharias seijde tot den Engel, waerbij sal ick dat weten? want ick ben oudt, ende mijn wijf is tot haren dagen gecoomen.<br>19 Ende de Engel andtwoordende, seyde tot hem Ick ben Gabriel, die voor het aengesicht Gods sta, ende ben gesonden om tot u te spreeken, ende u dese goede dingen te bootschappen.<br>20 Ende siet ghij sult swygende zijn, ende niet connen spreeken, tot op dien dach dat dese dingen geschiedden, om dat ghij mijnen woorden niet en hebt gelooft, welcke sullen vervult worden op haren [bequamen] tijdt.<br>21 Ende het volck verwachtende Zachariam, ende waren verwondert, dat hij soo lange vertoefde in den tempel.<br><br>22 Ende als hij uijt quam en konde hy tot hen niet spreeken: ende sij bekenden dat hij een gesicht hadde gesien in den tempel. Ende hij wenckte haer toe, ende bleef stom.<br>23 Ende het geschiedde, als de dagen sijner bedieninge vervult waren, ginck hij na sijn huijs.<br>24 Ende na die daghen wiert Elisabet sijn wijf bevrucht: en sy verborgh haer selven vijf maenden, seggende,<br>25 Alsoo heeft mij de Heere gedaen, inde dagen in welcken hij [mij] heeft aengesien op dat hij versmaetheijt onder de menschen wech ?name?.<br>26 Ende in de seste maendt wierdt den Engel Gabriel van God gesonden in een stad van Galileen genaemt Nazareth,<br>27 Tot eene maeght die ondertrouwt was met eenen man, genaemt Ioseph, uijt den huijse Davids, ende de naem der Maght was Maria.<br>28 Ende de Engel tot haer ingegaen zynde, seijde, Weest gegroet ghij begenadichde, de Heere [is] met u! ghij [zijt] de gesegende onder de vrouwen. | 18 Ende Zacharias seyde tot den Engel: Waer by sal ick dit weten? want ick ben oudt, ende mijn wijf is seer bedaecht.<br>19 Ende de Enghel antwoordde ende seyde tot hem: Ick ben Gabriel, die voor God stae, ende ben wtgesonden om met dy te spreken, ende dy dit te euangelizeren.<br>20 Ende siet, du salt stom wesen, ende niet konnen spreken tot op den dach dat dit gheschieden sal, om dat du myne woorden niet ghelooft en hebst, de welcke sullen veruult worden in haren tijt.<br><br>21 Ende het volck verwachtede Zachariam, ende waren verwondert dat hy so langhe vertoefde inden Tempel.<br>22 Ende als hy wt quam, en konde hy tot hen niet spreken: ende sy bekenden dat hy een ghesichte inden Tempel ghesien hadde. Ende hy wencte hen toe: ende bleef stom.<br>23 Ende het gheschiedde, als de dagen syner bedieninge veruult waren, ginck hy na zijn huys.<br>24 Ende na die daghen wert Elizabeth zijn wijf beurucht: ende sy verberch haer vijf maenden, segghende:<br>25 Also heeft my de Heere ghedaen in de dagen, in de welcke hy my aenghesien heeft, op dat hy myne versmaedtheyt onder den menschen wech name<br>26 Ende in de seste maent wert de Enghel Gabriel van Gode ghesonden na een stadt in Galilea ghenaemt Nazareth.<br>27 Tot een maecht die ondertrout was eenen manne ghenoemt Ioseph, vanden huyse Dauids. Ende de naem der maecht was Maria.<br>28 Ende als de Enghel tot haer inghekomen was, seyde hy: Weest gegroet du beghenadichde, de Heere is met dy, du gheseghende onder den vrouwen. |

Tabel 21. De door Walaeus genoteerde vertaling van Lukas 1:18-28 met de versie uit de Deux-Aesbijbel.[540]

[538] Dit is slechts een theoretische mogelijkheid, want in zijn algemeenheid geldt dat de bekendheid van een passage waarschijnlijk niet tot nauwelijks effect heeft op de mate waarin de tekst van de Deux-Aesbijbel overgenomen werd. Zie het vijfde hoofdstuk.

[539] Verbeteringen van de Statenvertalers blijven dus in deze tabel en in de volgende drie tabellen onvermeld.

[540] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Deux-Aesbijbel van 1562.

De Deux-Aesbijbel is in de rechterkolom geplaatst, waarbij de onderstreepte woorden in de linkerkolom aangeven welke woorden Walaeus aan deze voorganger ontleend heeft.[541] Voor het fragment uit Lukas 2 dat Rolandus noteerde, ziet de tabel er als volgt uit:[542]

| | |
|---|---|
| 40 Ende het kindeken wies, ende wert sterck in den Geest, ende wert vervult met wijsheit: ende de genade Gods was op hem.<br>41 Ende sijne ouders reisden alle iaer na Ierusalem op het feest van Pascha.<br>42 Ende als hy twaelf iaren oudt was, ginghen sij op na Ierusalem, na de gewoonte des ***feestes***:<br><br>43 Ende als sij de daghen [des feests] voleyndicht hadden ende wederkeerden, bleef dat kindt Iesus te Ierusalem, ende Ioseph ende syne moeder en wiste het niet.<br>44 ***maer menende*** dat hy in het geselschap was op den wegh, quamen sij een dachreyse, ende sochten hem onder de maghen, ende onder de bekende.<br>45 Ende als sij hem niet en vonden, keerden sij wederom nae Ierusalem, hem soeckende.<br>46 Ende het geschiede, nae drij daghen, dat sij hem vonden in den tempel, sittende in het midden der leeraren ende hoorende haer, ende haer ?vragende?.<br>47 Ende alle die hem hoorden ontsetteden haer over sijn verstandt, ende sijne andtwoorden.<br>48 Ende als sij hem sagen waren sij ontset, ende sijne moeder seyde tot hem, kindt waerom hebt ghy ons alsoo gedaen? Siet uwe vader ende ick hebben u met smerten gesocht.<br>49 Ende hy seyde tot hen, Wat [is het] dat ghy my gesocht hebt? en wistet ghy niet dat ick wesen moet in de dingen die mijnes vaders zijn?<br>50 Ende sij en verstonden dat woort niet, dat hy tot hen hadde gesproocken.<br>51 Ende hy ginck af met hen, ende quam te Nazareth, ende was hen onderdaenich. Ende sijne moeder behielt alle dese woorden in haer herte.<br>52 Ende Iesus nam toe in wysheit, ende groote, ende genade bij Godt ende den menschen. | 40 Ende het kindeken wies op, ende wert sterck inden gheest, ende wert veruult met wijsheyt, ende de ghenade Gods was op hem.<br>41 Ende zijn ouders ginghen alle Iaer te Ierusalem op het feest des Pascha.<br>42 Ende als hy twaelf Iaer oudt gheworden was, ende sy na Ierusalem opghegaen waren, na de ghewoonheyt des feestdaechs,<br>43 Ende als de daghen voleyndt waren, ende sy wederomme keerden, so bleef het kint Iesus te Ierusalem, ende Ioseph, ende zijn moeder en wistent niet.<br>44 Ende sy meyndden dat hy in het gheselschap op den wech was, ginghen een dachreyse, ende sochten hem onder de maghen, ende onder de bekende.<br>45 Ende als sy hem niet en vonden, keerden sy wederom na Ierusalem, hem soeckende.<br>46 Ende het gheschiedde, na drye dagen vonden sy hem inden Tempel sittende, midden onder de Leeraers, hoorende hen, ende vraghende hen.<br>47 Ende alle die hem hoorden, verwonderden van synen verstande, ende antwoorden.<br>48 Ende als sy hem saghen, waren sy verwondert, ende zijn moeder seyde tot hem: Kint, waerom hebstu ons also ghedaen? Siet, dijn vader ende ick, hebben dy met smerten ghesocht.<br>49 Ende hy seyde tot hen: Wat [ist] dat ghy my gesocht hebt? En wist ghy niet dat ick zijn moet in de dinghen die mijns Vaders zijn.<br>50 Ende sy en verstonden dat woort niet dat hy tot hen sprack.<br>51 Ende hy ginck af met hen, ende quam tot Nazareth: ende was hen onderdanich. Ende zijn moeder bewaerde alle dese woorden in haer herte.<br>52 Ende Iesus wies op in wijsheyt ende ouderdom, ende genade by God ende den menschen. |

Tabel 22. De door Rolandus genoteerde vertaling van Lukas 2:40-52 met de versie uit de Deux-Aesbijbel.[543]

De volgende twee tabellen tonen hoe Walaeus de passages uit Lukas 3 en 6 op schrift stelde.[544]

[541] Bij deze onderstrepingen van aan de Deux-Aesbijbel ontleende woorden zijn verschillen in spelling genegeerd. Ook in het vervolg van dit hoofdstuk zal de spelling bij het bepalen van welke woorden aan oude Bijbelvertalingen ontleend zijn, genegeerd worden.

[542] Opnieuw zijn hierbij de aan de Deux-Aesbijbel ontleende woorden onderstreept. Daarnaast heeft Rolandus ook een aantal woorden overgenomen uit de Liesveltbijbel. Dit betreft bijvoorbeeld 'gewoonte des feestes'. Zie de Liesveltbijbel uit 1542.

[543] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

[544] Bij Lukas 3:19 werden overigens sommige woorden door Rolandus opgeschreven.

| | |
|---|---|
| 15 Als nu het volck verwachtede, ende alle in haren herten overleijden van Iohanne, of hy niet die Christus en soude mogen zijn,<br>16 Antwoordde Ioannes aen allen, seggende, Ick doope u wel met water: maer daer coomt een die stercker is dan ick, dien ick niet weerdich en ben den riem syner schoenen te ontbinden: Die [selve] sal u doopen met den heiligen Geest ende met vier.<br>17 Wiens wan in sijne handt is, ende sal synen dorsch-vloer doorsuyveren: ende sal de terwe in sijne schuere vergaderen, maer het kaf sal hij met onuijtblusschelijck vijere verbranden.<br>18 Ende dan noch veel andere dingen verkondighde hij den volcke het euangelien.<br>19 Ende Herodes de Viervorst, van hem bestraft sijnde, om Herodias de huijsvrouws Philippi sijns broeders, ende van alle boose stucken, die Herodes dede,<br>20 heeft boven alles noch dit daer toegedaen ende Johannem in de kerker gesloten.<br>21 Ende het geschiede, als alle het volck gedoopt wierd, ende Iesus [oock] gedoopt was, ende badt, dat den hemel geopent wierd:<br>22 Ende de heilige Geest nederdaelde op hem in lichamelijcke gedaente gelijck een duyve: ende een stemme uijt den hemel ***geschiede,*** seggende, Ghij zijt mijn soons ***die geliefde,*** in u hebbe ick mijn welbehagen.<br>23 Ende hy Iesus begon ontrent dertich Jaren te worden, zijnde (alsoo men meijnde) de soon Iosephs, welcke [was des soons] Heli,<br>24 Die was [des soons] Matthat, die was [des soons] Levi, die was [des soons] Malchi, die was [des soons] Ianna, die was [des soons] Ioseph, | 15 Als nu het volck verwachtede, ende alle in hare herten ouerleyden van Ioanne, of hy oock Christus niet en ware:<br>16 Antwoordde Ioannes tot hen allen, segghende: Ick doope v wel met water: maer daer koemt een stercker dan ick, dien ick niet weerdich en ben synen schoenriem te ontbinden: die sal v doopen met den heyligen Gheest, ende [met] vyer.<br>17 Wiens wan in syne hant is, ende sal synen dorschvloer doorsuyueren: ende de tarwe sal hy in zijn schure vergaderen, maer het kaf sal hy met onwtblusschelicken vyere verbranden.<br>18 Ende oock noch vele andere dinghen vermanende, euangelizeerde hy den volcke.<br>19 Maer doe Herodes de Vieruorst van hem gestraft wert, om Herodias Philippi zijns broeders wijf, ende van alle boosheden die hy dede.<br><br>20 Bouen dat alle heeft hy noch dit toeghedaen, dat hy Ioannem in de gheuanckenisse sloot.<br>21 Ende het gheschiedde als alle het volck ghedoopt wert, ende Iesus oock gedoopt was, ende badt, dat de Hemel gheopent wert.<br>22 Ende de heylighe Gheest neder quam in lichamelicker ghedaente ghelijck eener Duyue op hem: Ende een stemme quam wt den Hemel, segghende: Du bist mijn wel lieue Sone, in dy hebbe ick mijn welbehaghen ghenomen.<br>23 Ende Iesus begonst ontrent dertich Iaren oudt te zijn, ende was (also men meynde) de sone Ioseph, die was de sone Heli<br>24 Die was [de sone] Mathat, die was [de sone] Leui, die was [de sone] Melchi, die was [de sone] Ianna, die was [de sone] Ioseph. |

Tabel 23. De door Walaeus genoteerde vertaling van Lukas 3:15-24 met de versie uit de Deux-Aesbijbel.[545]

| | |
|---|---|
| 1 Ende het geschiede op eenen tweeden eersten sabbath, dat hij door het gezaide ginck, ende sijne discipulen pluckten aeren, ende atense, wrijvende [deselve] in haere handen.<br>2 Ende sommighe der Schriftgeleerden seyden tot hen, Wat doet ghij dat niet en is geoorlooft te doen, op den Sabbatdaghen.<br>3 Ende Iesus andtwoordende seijde tot hen, en hebt ghij oock dat niet gelesen dat David heeft gedaen als hem hongerde, ende den genen die met hem waren?<br>4 hoe hy henen ginck in 't huijs Godes, ende nam de brooden der voorstellinge ende atse, ende gegeven ende oock gegeven den genen die met hem waren, welcke niet en waren geoorlooft te eten, dan alleen den Priesteren.<br>5 Ende hij seyde hen, De soone des menschen is een Heere oock des Sabbats.<br>6 Ende het geschiede oock op eenen anderen Sabbatdach, dat hij inde Synagoge ginck, ende | 1 HEt gheschiedde op eenen tweedden eersten Sabbath, dat hy door het ghesaeyde ginck, ende syne Discipulen plucten aren, ende atense, [die] wrijuende in hare handen.<br>2 Ende sommighe der Phariseen seyden tot hen, Waerom doet ghy dat niet gheoorloeft en is te doen op den Sabbath?<br>3 Ende Iesus antwoordde hen, ende seyde: Hebt ghy oock niet ghelesen wat Dauid dede, doe hem hongherde, ende den ghenen die met hem waren?<br>4 Hoe hy in het huys Gods ginck, ende de thoonbrooden nam, ende atse, ende gafse oock den ghenen die met hem waren: welcke [brooden] niemande gheoorloeft waren te eten, dan alleenlick den Priesteren.<br>5 Ende hy seyde tot hen: De Sone des menschen is een Heere oock ouer den Sabbath<br>6 Ende het gheschiedde op eenen anderen Sabbath, dat hy in de vergaderinghe ginck, ende leerde. Ende daer was een mensche wiens rechter hant dorre was. |

545 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

| | |
|---|---|
| leerde. Ende daer was een mensche wiens rechterhandt dorre was.<br>7 Ende de schriftgeleerden en Phariseen namen hem waer, of hij op den Sabbatdach soude genesen soude: op dat sij een beschuldinge tegen hem vonden. | 7 Ende de Schriftgheleerde ende Phariseen wachteden [op hem] of hy oock op den Sabbath heelen soude, op dat sy een beschuldinghe tegen hem vonden. |

Tabel 24. De door Walaeus genoteerde vertaling van Lukas 6:1-7 met de versie uit de Deux-Aesbijbel.[546]

Opvallend in deze tabellen is het grote aantal woorden, dat de Statenvertalers ontleend hebben aan de Deux-Aesbijbel.[547] Zowel bij de stukken van Walaeus als bij het gedeelte van Rolandus geldt dat zo'n vier op de vijf woorden terug te vinden zijn in deze voorganger van de Statenbijbel.[548] Wat betreft de bovenstaande Bijbelgedeelten geldt dus dat beide vertalers in gelijke mate het voorschrift van de Synode van Dordrecht volgden om ter voorkoming van aanstoot of 'ergernis' matig in het vernieuwen te zijn.[549] Deze eenvormigheid zou uitgelegd kunnen worden als teken dat de vertalers in de eerste hoofdstukken van Lukas zo nauw samenwerkten dat er een uniforme stijl ontstond. Ook is het mogelijk om de gelijke verhouding van de twintig procent origineel gekozen woorden versus de tachtig procent uit de Deux-Aesbijbel overgenomen woorden te verklaren door de overeenkomende opvattingen van Rolandus en Walaeus. Voor deze laatste verklaring pleit het feit dat de bovengenoemde teksten qua letterlijkheid van vertaling wel verschillen. Afgaande op de genoemde Lukaspassages lijkt Walaeus namelijk een ten opzichte van zijn collega andere opvatting van brontekstgetrouw vertalen aan te hangen. Er zijn immers verschillende soorten van letterlijkheid bij het vertalen.[550] Rolandus' vertaalwijze kenmerkt zich in Lukas 2 bijvoorbeeld door het type van concordant vertalen, terwijl Walaeus zich duidelijk richt op het weergeven van de betekenis van de morfemen uit de grondtekst. Beiden volgen dus de door de Synode van Dordrecht gestelde regel om zo 'getrouw' mogelijk te vertalen, maar dit heeft bij de eerste Lukashoofdstukken een verschillende uitkomst door een verschil in hoe het begrip *getrouwheid* of *letterlijkheid* opgevat wordt. Wanneer Rolandus bijvoorbeeld ten behoeve van de brontekstgetrouwheid afwijkt van de Deux-Aesbijbel, concentreert hij zich op het verschillend vertalen van woorden die met het reizen te maken hebben. De Griekse tekst kent hiervoor namelijk de drie verschillende woorden ἐπορεύοντο, ἀναβαινόντων en ἦλθον, die Rolandus respectievelijk vertaald heeft als 'reisden', 'ginghen' en 'quamen'. De Deux-Aesbijbel heeft voor al deze grondwoorden in vers 41, 42 en 44 van Lukas 2 slechts vormen van één werkwoord

546 Ibidem.

547 Sevenster constateerde bij andere passages van de Statenvertaling eveneens hoezeer de tekst van de Statenbijbel overeenkomt met de Deux-Aesbijbel. Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen', 264-272. Zijn conclusie uit deze vergelijking luidde als volgt: 'Aan de geciteerde teksten zouden wij nog tal van andere kunnen toevoegen; het gezegde bewijst m.i. echter reeds voldoende, dat de vertalers bij hun werk voortdurend ernstige aandacht hebben geschonken aan wat de Deux-Aesbijbel bood. Met name in het Nieuwe Testament hebben zij dikwijls den tekst eenvoudig over kunnen nemen.' Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen', 271.

548 Bij de passage van Rolandus (Lukas 2:40-52) zijn namelijk 227 van de 266 woorden ontleend aan de Deux-Aesbijbel. Voor de door Walaeus opgeschreven passages van Lukas 1:18-28 (214 van de 258 woorden), Lukas 3:15-24 (206 van de 243 woorden) en Lukas 6:1-7 (142 van de 173 woorden) geldt een soortgelijke verhouding, die telkens boven de tachtig procent ligt.

Deze verhouding van vier op de vijf woorden zal in het achtste hoofdstuk beschreven worden als geldend voor het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling van 1637. Bij die regelmaat speelt het woordsoort of de woordcategorie (bijvoorbeeld functiewoorden versus betekeniswoorden) waarschijnlijk geen rol. Zie het achtste hoofdstuk.

549 Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

550 Van der Louw onderscheidt vier typen van letterlijkheid: Handhaving van woordsoorten, handhaving van woordvolgorde, handhaving van het aantal woorden en concordant vertalen. Th. van der Louw, 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid', *Kerk en theologie* 57.1 (2006), 59-79.

(namelijk vormen van *(op)gaan*) als vertaling. Ook is in deze oude Bijbelvertaling bij de woorden ηὔξανεν (uit vers 40) en προέκοπτεν (uit vers 52) gekozen voor 'wies' als overzetting, terwijl Rolandus vanwege naar alle waarschijnlijkheid het verschil in grondwoorden bij vers 52 de woorden 'nam toe' noteerde. Verder koos Rolandus bij Lukas 2:47 voor 'ontsetteden' en in het 48e vers voor 'waren (…) ontset'. De grondwoorden verschillen opnieuw in beide verzen, maar ditmaal bevat de Deux-Aesbijbel ook een soortgelijk verschil in vertaling door eerst voor 'verwonderden' en in het volgende vers voor 'waren verwondert' te kiezen. Rolandus heeft dus dezelfde grammaticale onderscheiding als de Deux-Aesbijbel gekozen (wellicht omdat hij zich van de Synode van Dordrecht zo veel mogelijk moest conformeren aan deze Bijbelvertaling), maar besloot om een ander werkwoord te kiezen. De meest waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat hij in het 18e en 33e vers van Lukas 2 al gekozen had voor *verwonderen* als vertaling van vormen van θαυμάζω. Daarom was hij bij de werkwoorden ἐξίσταντο en ἐξεπλάγησαν genoodzaakt om hiervoor een alternatief te zoeken. Verschillende Griekse woorden met verschillende Nederlandse woorden weergeven was dus Rolandus' streven bij het vertalen van Lukas 2. Tegelijk moest hij volgens het vertaalprincipe van concordantie gelijke woorden ook met dezelfde woorden overzetten. Dit bracht hem in vers 51 tot een correctie ten opzichte van de Deux-Aesbijbel. Deze Bijbelvertaling had het Griekse woord συνετήρει in Lukas 2:19 vertaald als 'behielt', zoals Rolandus eveneens gedaan had. Bij Lukas 2:51 komt hetzelfde grondwoord voor, maar de Deux-Aesbijbel had ditmaal 'bewaerde' als overzetting. Om consequent te zijn en concordant te blijven zal Rolandus daarom voor 'behielt' gekozen hebben.[551]

In slechts dertien verzen uit Lukas 2 met maar enkele wijzigingen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel komen wel vier gevallen voor, waarin veranderingen te verklaren zijn vanuit het principe van concordant vertalen. Opvallend is dat het voornamelijk werkwoorden betreft. Net als Walaeus liet Rolandus daarin ook de meeste wijzingen optreden. Ten opzichte van de Deux-Aesbijbel namen de beide vertalers dus (aan het begin van het Lukasevangelie) een soortgelijke houding aan. Het principe van letterlijk vertalen pasten zij echter verschillend toe. Walaeus wilde namelijk niet primair tonen in welke mate de woordkeuze van de brontekst varieerde, maar liet juist zien welke strekking de kleinste semantische aspecten van de grondwoorden hadden. Zijn doel was dus om de betekenis van morfemen of woorden weer te geven op plaatsen, waar de Deux-Aesbijbel een grote taalkundige eenheid als één geheel weergegeven had. Zo heeft Walaeus in Lukas 1:18 de Griekse uitdrukking προβεβηκυῖα ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῆς bijna woord voor woord weergegeven door 'tot haren dagen gecoomen' te noteren. De Deux-Aesbijbel geeft deze spreekwijze in één frase weer met 'seer bedaecht', waarbij de afzonderlijke woorden niet meer te herleiden zijn tot één Grieks woord. Iets soortgelijks geldt bij het volgende vers. Het woord 'euvangelizeren' uit de Deux-Aesbijbel verandert Walaeus namelijk in 'goede dingen (…) bootschappen'. Het Griekse morfeem εὐ- betekent immers *goed* en αγγελίζομαι staat voor *boodschappen*. Walaeus focust zich hierbij dus op het weergeven van de kleinste betekenis dragende elementen. Passend bij die focus koos hij er ook voor om woorden op grammaticaal gezien dezelfde wijze te vertalen. Een participium in de brontekst geeft hij daarom het liefste ook met een Nederlands onvoltooid deelwoord weer.[552] Het woord 'stom' in vers 20 wordt door 'swygende' vervangen en het woord 'antwoordde' uit het voorgaande vers vervangt Walaeus door 'andtwoordende'. In Lukas 1:28 wijkt hij

[551] In de Liesveltbijbel is deze vertaalkeuze overigens eveneens terug te vinden. Zie de Liesveltbijbel uit 1542.

[552] Deze vertaalkeuze zou in het model van Van der Louw gecategoriseerd kunnen worden als een 'handhaving van woordsoorten'. Van der Louw, 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid'.

vervolgens van de Deux-Aesbijbel af om ‘ingegaen zynde’ te kunnen opschrijven. In het 19e en 23e vers van Lukas 3 maakt hij een soortgelijke keuze als hij ‘sijnde’ en ‘zijnde’ noteert. Verder vertaalt hij ταῦτα in Lukas 1:20 niet met ‘dit’ (zoals in de Deux-Aesbijbel geschiedde), maar met ‘dese dingen’. Het grondwoord was immers een meervoudsvorm en dergelijke morfologische aspecten trokken de aandacht van Walaeus. Door deze focus zal Walaeus bij het slot van Lukas 3:15 afgeweken zijn van de Deux-Aesbijbel om de conjunctivus in zijn vertaling te laten doorklinken met de woorden ‘soude mogen’. Ook koos hij vermoedelijk voor *sabbatdag* als vertaling van σάββατον om zo heel eenvoudig voor het meervoud ‘Sabbatdaghen’ te kunnen kiezen in Lukas 6:2.[553] Verder nam hij ‘sabbats’ als vertaling van σαββάτου, want dit Griekse woord is immers opgesteld in de genitivus. Ook streefde Walaeus naar het voltooid weergeven van de aoristusvormen, zoals te zien is in Lukas 3:20 en Lukas 6:3. De grondwoorden κατέκλεισεν en ἐποίησεν zijn in de Deux-Aesbijbel overgezet met onvoltooide verledentijdsvormen, terwijl Walaeus ‘heeft’ als hulpwerkwoord gebruikt. Deze Statenvertaler richtte zijn blik dus op de kleinste betekeniselementen in een grondwoord. Geheel in lijn met een dergelijke focus nam hij ook overschrijdingen van de Griekse woordgrenzen weg.[554] Wanneer in Lukas 3:16 τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων staat, vertaalt Walaeus dit niet met alleen ‘schoenriem’ zoals in de Deux-Aesbijbel is geschied, maar hij kiest juist voor meerdere woorden. Een vergelijkbaar besluit nam hij bij Lukas 6:4, waar hij τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως niet met ‘thoonbroden’ maar met ‘brooden der voorstellinge’ vertaalt. Een dergelijke instandhouding van de woordgrenzen uit de grondtekst bood voor Walaeus de mogelijkheid om bijvoorbeeld het morfeem προ- in προθέσεως te vertalen met het Nederlandse morfeem *voor-*.

Niet concordantie, maar betekenisweergave van de fijnste details van de grondwoorden was dus Walaeus’ streven. Hoe hij hierin verschilt van zijn collega, blijkt bij een woord als ‘ginck’ in de Deux-Aesbijbel. Rolandus zoekt alternatieven voor dit woord om dezelfde woordvariatie als de brontekst in zijn tekst op te nemen, maar Walaeus kiest bij het vertalen van Lukas 6 zowel bij het woord διαπορεύεσθαι (in het eerste vers) als bij het woord εἰσῆλθεν (in het vierde vers) voor het woord ‘ginck’ zonder op dit punt de Deux-Aesbijbel te willen verbeteren. Ook vertaalt Walaeus zonder problemen het Griekse grondwoord εὐαγγελίζομαι op twee verschillende wijzen. In Lukas 1:19 zet hij het woord over als ‘goede dingen (…) bootschappen’, terwijl hij in Lukas 3:18 ‘verkondighde (…) het euangelien’ als vertaling neemt. Zijn van de Deux-Aesbijbel afwijkende keuzes bij werkwoordsvertalingen lijken dan ook niet ingegeven te zijn door het principe van concordant vertalen, maar zijn veeleer het gevolg van een diffuse waaier van redenen. Nu eens verving Walaeus een germanisme als ‘heelen’ in Lukas 6:7 door het meer Nederlandse ‘genesen’.[555] Dan weer koos de Statenvertaler bij Lukas 3:22 voor ‘geschiede’ in plaats van ‘quam’, wat naar alle waarschijnlijkheid is ingegeven door een streven om γενέσθαι meer naar zijn gebruikelijke betekenis te vertalen. Vanwege mogelijk de context maakt hij bij datzelfde vers de keuze voor ‘nederdaelde’ als vervanging van

[553] Het is overigens opvallend dat in de Statenvertaling uiteindelijk het meervoud van *sabbatdag* (met uitzondering van Lukas 4:31) alleen in Mattheüs en Markus voorkomt, terwijl de meervoudsvormen van *sabbat* alleen voorkomen in Lukas en de rest van het Nieuwe Testament. De verklaring hiervan ligt naar alle waarschijnlijkheid in de verschillende ontstaanswijze van de eerste twee evangeliën ten opzichte van het resterende deel van het Nieuwe Testament. Zie hiervoor het derde hoofdstuk.
[554] Van der Louw drukt dit streven om woordgrenzen te behouden uit als een ‘handhaving van het aantal woorden’ of een ‘kwantitatieve representatie’. Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’.
[555] De Statenvertalers streefden er namelijk naar om de Duits klinkende woorden te vervangen door woorden die in hun ogen meer bij het Nederlands pasten. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst,* 52 en 53.

‘nederquam’. Mogelijk is hij tot dit besluit gekomen vanwege het door hem hooggeachte subject. Als het om de Heilige Geest gaat, vond hij het wellicht passend om van het verheven klinkende *dalen* te spreken.[556]

Tussen de stijl van Walaeus en die van Rolandus is dus een redelijk scherp onderscheid te zien. Dat een van beiden slechts een slaafse notulist was, lijkt daarmee onwaarschijnlijk. Het besluit om bijvoorbeeld πονηρῶν in Lukas 3:19 met ‘boose stucken’ te vertalen, is bijvoorbeeld zeer eigenzinnig.[557] Elders in Statenvertaling is dit woord nergens op deze wijze vertaald,[558] zodat hoogstwaarschijnlijk de uitzonderlijke situatie dat Walaeus als eerste schrijver optrad, de verklaring is van het eenmalig voorkomen van deze vertaalkeuze. Blijkbaar konden Walaeus en Rolandus door hun schrijversrol wel degelijk een stevig stempel op de vertaling drukken. Op zijn minst zullen zij dan ook op een typische notatiekwestie als de woordvolgorde een grote invloed gehad hebben. Daarom zal nu als tweede methode de woordvolgorde in de bovenstaande vier fragmenten geanalyseerd worden. Vooral de gevallen waarin de volgorde afwijkt ten opzichte van de Deux-Aesbijbel, zijn bij dit onderzoek van belang, want daarin wordt de eigenheid van de vertaler zichtbaar. De keuze voor een bepaalde woordvolgorde kan dan immers niet meer aan de invloedrijkste voorganger van de Statenbijbel toegeschreven worden.

Van dergelijke zinnen of zinsdelen, waarin de Statenvertaler zelf de woordvolgorde bepaalde, zijn elf voorbeelden te vinden in de bovenstaande Lukasgedeelten. Schematisch staan deze in de onderstaande tabel, waarbij de grondtekst is toegevoegd om te bepalen of de woordvolgorde van het Grieks wel of niet gevolgd is.

| **Vindplaats in Lukas** | **Eerste concept van de Statenvertaler** | **Grondtekst** | **conform de brontekst** |
|---|---|---|---|
| 1:25 | inde dagen in welcken hij [mij] heeft aengesien | ἐν ἡμέραις αἷς ἐπεῖδεν | Niet van toepassing |
| 2:44 | dat hy in het geselschap was op den wegh | αὐτὸν ἐν τῇ συνοδίᾳ εἶναι | Niet conform |
| 2:46 | dat sij hem vonden in den tempel | εὗρον αὐτὸν ἐν τῷ ἱερῷ | Niet conform |
| 3:15 | of hy niet die Christus en soude mogen zijn | μή ποτε αὐτὸς εἴη ὁ χριστός | Wel conform |
| 3:17 | ende sal de terwe in sijne schuere vergaderen | καὶ συναγαγεῖντὸν σῖτον εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ | Wel conform |
| 3:20 | heeft boven alles noch dit daer toegedaen | προσέθηκεν καὶ τοῦτο ἐπὶ πᾶσιν | Wel conform |
| 3:22 | Ghij zijt mijn soons die geliefde | Σὺ εἶ ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός | Wel conform |
| 6:2 | Wat doet ghij dat niet en is geoorlooft te doen, op den Sabbatdaghen. | Τί ποιεῖτε ὃ οὐκ ἔξεστιν ποιεῖν ἐν τοῖς σάββασι; | Wel conform |
| 6:3 | en hebt ghij oock dat niet gelesen | Οὐδὲ τοῦτο ἀνέγνωτε | Wel conform |
| 6:4 | hoe hy henen ginck in ‘t huijs Godes | ὡς εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ | Wel conform |
| 6:4 | ende nam de brooden der voorstellinge | τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ἔλαβε | Niet conform |

Tabel 25. Woordvolgorde van de Statenvertalers vergeleken met de grondtekst.[559]

[556] Op dergelijke motieven zal in het zevende hoofdstuk dieper worden ingegaan.
[557] Precies deze woorden zijn in Walaeus’ schrift weergegeven, terwijl andere delen van Lukas 3:19 door Rolandus in eerste instantie genoteerd zijn.
[558] Het woord πονηρός (of afgeleiden daarvan) komt in 20 teksten van het Nieuwe Testament voor. Gewoonlijk wordt dit woord wel met een vorm van *boos* vertaald, maar nooit wordt het woord *stukken* hieraan toegevoegd. Het woord *stukken* komt namelijk in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling alleen voor in de betekenis van fysieke delen van voorwerpen of mensen. Zie hiervoor Markus 5:4, Handelingen 27:44 en Hebreeën 11:37 in de Statenvertaling van 1637.
[559] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. In deze tabel is de grondtekst ontleend aan hoe de Statenvertalers deze tekst zelf overgeschreven hebben.

Bij het eerste voorbeeld in Lukas 1:25 is niet vast te stellen of Walaeus' keuze meer conform de woordvolgorde van het Grieks is dan de volgorde, die in de Deux-Aesbijbel gehanteerd wordt. Het Grieks kent immers geen hulpwerkwoord en het is dus op basis van de grondtekst niet te bepalen of 'aengesien heeft' sterker de Griekse woordvolgorde weerspiegelt dan 'heeft aengesien' of vice versa. Hooguit kan op grond van welluidendheid hierin een besluit genomen worden. Geheel anders ligt het bij Lukas 2:44. Het woord συνοδίᾳ is hier vertaald als 'het geselschap (…) op den wegh'. Rolandus kiest ervoor om midden in de vertaling van dit grondwoord de persoonsvorm te zetten en dat gelijkt uiteraard in het geheel niet op de Griekse tekst. Voor vers 46 van datzelfde hoofdstuk geldt dat eveneens. Het Griekse woord voor 'vonden' staat namelijk voor het grondwoord van 'hem'. Rolandus volgt aan het slot van Lukas 2 dus duidelijk niet de Griekse woordvolgorde. Walaeus doet dit in de fragmenten van Lukas 3 en 6 daarentegen in haast alle gevallen. Bij Lukas 3:15 plaatst hij de negatie namelijk naar voren ten opzichte van de tekst uit de Deux-Aesbijbel. Dat sluit aan bij de grondtekst, want het ontkennende element van de zin zit immers in het voegwoord aan het begin van het zinsdeel. Door een soortgelijke overweging zal Walaeus ook bij het tweede en derde vers van Lukas 6 de negatie eerder in de zin gezet hebben door 'en' naar voren te halen. In Lukas 6:2 staat οὐκ immers voor het Griekse woord voor 'geoorlooft', zodat 'en' voor dit Nederlandse woord in de zin geplaatst moet worden. Verder opent het derde vers in het Grieks met de negatie, waardoor Walaeus zijn zin ook laat beginnen met 'en'. Een vergelijkbare redenatie is bij werkwoorden toegepast. Ook hierbij wordt de persoonsvorm bewust zo gepositioneerd in de zin, dat hij op dezelfde plaats ten opzichte van de andere zinsdelen staat als in de grondtekst het geval is. Om diezelfde reden worden 'sal' in Lukas 3:17, 'heeft' in Lukas 3:20 en 'ginck' in Lukas 6:4 naar voren gehaald in de zin, waarbij alleen 'nam' in Lukas 6:4 mogelijk aan de aandacht van Walaeus ontglipte doordat hij zich wellicht te veel richtte op een alternatief voor 'thoonbroden'.

Walaeus is dus opnieuw heel nadrukkelijk bezig om de brontekst op detailniveau te bezien en zelfs de Nederlandse woordvolgorde hieraan te conformeren. Over Rolandus' houding ten aanzien van de grondtekst kunnen op basis van de bovenstaande twee voorbeelden nog geen algehele conclusies verbonden worden. Daarom zal nog een Lukasfragment van hem bezien worden op woordvolgorde, waarbij alleen de van de Deux-Aesbijbel afwijkende zinnen zijn opgenomen. Het betreft voorbeelden uit de tweede helft van Lukas 16.[560]

| **Vindplaats in Lukas** | **Eerste concept van Rolandus** | **Deux-Aesbijbel** | **Grondtekst** | **conform de brontekst** |
|---|---|---|---|---|
| 16:15 | is voor Godt een Grouwel | dat is een grouwel voor God | βδέλυγμα ἐνώπιον τοῦ θεοῦ | Niet conform |
| 16:16 | een ijgelyck doet cracht daer op | een yeghelick doet daer ghewelt op | πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται | Niet conform |
| 16:21 | Ende hy begeerde versadicht te worden van de kruijmkens | Ende begheerde van de kruymkens (…) versadicht te worden | καὶ ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν ψιχίων | Wel conform |
| 16:22 | ende wiert wechgevoert in Abrahams schoot van de Engelen | ende wert ghedraghen van de Enghelen in Abrahams schoot | καὶ ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν κόλπον του Ἀβραάμ | Niet conform |
| 16:25 | hebt ontfangen | ontfanghen hebst | ἀπέλαβες | Niet van toepassing |

[560] Dit betreft het gedeelte vanaf Lukas 16:14, omdat daar een nieuw blad en een volgende perikoop begint.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 16:25 | nu, hy wort getroost | Ende nu wort hy ghetroost, | νῦν δὲ ὁδέ παρακαλεῖται | Wel conform |
| 16:26 | boven dit alles | bouen alle dese | καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις | Niet conform |
| 16:26 | souden willen overgaen | af komen willen | οἱ θέλοντες διαβῆναι | Wel conform |
| 16:30 | sij souden | souden sy | Μετανοήσουσιν | Niet van toepassing |

Tabel 26. Woordvolgorde van Rolandus vergeleken met de grondtekst bij Lukas 16.[561]

Uit deze tabel is geen eenvormig patroon af te lezen van Rolandus' werkwijze omtrent het wel of niet volgen van de woordvolgorde van de Griekse tekst, want het aantal gevallen dat hij zich wel conformeert aan de grondtekst is ongeveer gelijk aan het aantal keren dat hij zich er niet aan gebonden weet. Daaruit valt te concluderen dat Rolandus zich niet zo sterk heeft beziggehouden met de woordvolgorde van het Grieks, terwijl zijn collega daar wel veel aandacht aan schonk en er heel bewust mee bezig was.

Wat betreft de eerste concepten van Lukas 1 tot en met 9 zijn de conclusies helder. Om te bepalen in hoeverre deze uitkomsten stand houden in de rest van de evangeliën, zullen nu de eerste vier hoofdstukken van Johannes tot onderwerp van studie gemaakt worden. Met name de door Walaeus voorgestelde verbeteringen bij Rolandus' tekst verdienen hierbij de aandacht, want daardoor komt openbaar welke verschillen beide vertalers onderling kenden. Daarom zullen in de onderstaande tabel ruim vijftig van dergelijke voorstellen weergegeven worden, waarbij de versie van Rolandus en die van Walaeus weergegeven worden. Daarnaast wordt aangegeven of en door wie van de twee Statenvertalers de Deux-Aesbijbel overgenomen is. In de volgende kolom wordt bepaald wie van beide vertalers het meest letterlijk vertaald heeft, waarbij uitgegaan wordt van de gedachte dat een vertaling letterlijker is naar de mate waarin hij te herleiden is tot kleinere taalkundige elementen uit de grondtekst.[562] Wanneer bijvoorbeeld de morfemen van een woord vertaald zijn, zoals bij *voor*- in het eerder genoemde 'brooden der voorstellinge' geschied is, moet deze vertaling als letterlijker beschouwd worden dan de overzetting 'thoonbroden', waarbij een hele naamwoordgroep in één keer vertaald wordt.[563] Zo kan dus bepaald worden wie van beide Statenvertalers het meest letterlijk de grondtekst overzette. Als laatste wordt ook vastgesteld hoe zwaar een verschil tussen de ene vertaalvariant en de andere vertaalvariant moet worden gewogen. Voor het vergelijken tussen de vertaalwijze van Rolandus en Walaeus is een verschil als 'mogen geven' versus 'geven mogen'[564] immers veel minder relevant dan wanneer elk van beide vertalers een heel ander Nederlands werkwoord als vertaling koos bij een bepaald Grieks woord. Als regel om de relevantie van een vertaalafwijking te bepalen, is besloten dat een verschil in de keuze voor een ten opzichte van de collega afwijkend werkwoord relevanter is dan wanneer Walaeus alleen een andere werkwoordstijd als verbetering aanbracht. Verder telt een afwijkende zinsconstructie ook zwaarder dan wanneer Walaeus alleen de woordvolgorde van zijn collega lichtelijk wilde aanpassen. Tenslotte zijn verbeteringsvoorstellen bij zelfstandige naamwoorden ook belangrijker dan veranderingen in aanwijzende voornaamwoorden of lidwoorden. Natuurlijk zijn deze drie stelregels ter discussie te stellen wanneer bijvoorbeeld het toevoegen van een

[561] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. In deze tabel is de grondtekst ontleend aan hoe Rolandus deze tekst zelf overgeschreven heeft.

[562] In de vertaalwetenschap wordt *letterlijk vertalen* wel gedefinieerd als 'a translation procedure or strategy applied to (smaller) text segments'. B.E. Dimitrova, *Expertise and explicitation in the translation process* (Amsterdam 2005), 51.

[563] In het vijfde hoofdstuk zal dit onderwerp van letterlijkheid in vertaling uitgebreider behandeld worden.

[564] Bij dit onderscheid is ook de woordvolgorde van het Grieks niet leidend geweest, doordat *geven moge* of *moge geven* teruggaat op hetzelfde grondwoord in Johannes 1:22.

lidwoord semantisch gezien veel grotere consequenties heeft dan het kiezen van een synoniem voor een zelfstandig naamwoord. Om het maken van een arbitrair en subjectief onderscheid te voorkomen, is het echter verstandig om het belang van een vertaalkundig verschil niet naar de inhoud van de woorden vast te stellen (waaraan elke lezer zijn eigen subjectieve belang kan hechten), maar juist de taalkundige eigenschappen van het woord als graadmeter te nemen (waar in de taalwetenschap absolute regels voor bestaan).

Op basis van deze principes zijn in de onderstaande tabel 51 voorbeelden uit Johannes 1 tot en met 4 opgesomd, die geselecteerd zijn op basis van de leesbaarheid van de notities en de mogelijkheid om met grote zekerheid vast te stellen van wie het schrift afkomstig is.

| **Johannes 1** | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **Vers** | **Rolandus** | **Walaeus** | **Volgen van D-A** | **Letterlijkheid** | **Bel.** |
| 3 | Niets | niet enig ding | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 4 | Hem | Hetselve | Walaeus | - | 0 |
| 5 | Dat | Het | Walaeus | - | 0 |
| 7 | Getuygenisse | een getuygenisse | Rolandus | - | 0 |
| 7 | Opdat hij soude getuijgen | Om … te getuygen | Rolandus/Walaeus | Rolandus | 1 |
| 9 | Het waarachtige licht was | Dit was het waarachtige licht | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 13 | Die | Welcke | Walaeus | - | 0 |
| 14 | Waerheijts | Waerheijt | Rolandus | Rolandus/Walaeus | 0 |
| 15 | Dese ist | Dese was het | Rolandus | Walaeus | 0 |
| 15 | Dien | van welcken | Rolandus | Rolandus | 0 |
| 15 | Geweest | Geworden | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 20 | ‘t | Het | Rolandus | - | 0 |
| 21 | Bent | ben die | Rolandus | - | 0 |
| 22 | mogen geven | geven mogen | Walaeus | - | 0 |
| 25 | Seyden | Spraecken | Rolandus | - | 1 |
| 27 | Hy | Deselve | Rolandus | - | 0 |
| 29 | Anderen | Volgenden | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 31 | Israel | aen Israel | Rolandus | - | 0 |
| 32 | sien | Gesien | Walaeus | Walaeus | 0 |
| 36 | Wandelen | die daer wandelde | Rolandus | - | 0 |
| 39 | Verduytscht | Overgeset | Rolandus | - | 1 |
| 51 | Meerder | Grooter | Walaeus | Walaeus | 1 |
| | | | | | |
| **Johannes 2** | | | | | |
| **Vers** | **Rolandus** | **Walaeus** | **Volgen van D-A** | **Letterlijkheid** | |
| 4 | Vrouwe | Wijff | Rolandus | - | 1 |
| 5 | wat hij u sal segghen, dat doet | doet wat hij u sal seggen | Rolandus | Rolandus? | 0 |
| 6 | Waterkruijcken | Watervaten | Walaeus | - | 1 |
| 6 | Geset | Gestelt | Rolandus | - | 1 |
| 8 | Draeght | Brengt | Rolandus | - | 1 |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 8 | Opperdischmeester | Hofmeester | Rolandus | Rolandus | 1 |
| 9 | Geproeft | Gesmaeckt | Rolandus | - | 1 |
| 9 | het/die | de wijn | Walaeus | - | 1 |
| 11 | Dede | Heeft … gedaen | Rolandus | - | 0 |
| 17 | Is | Staet | Rolandus | Rolandus | 1 |
| 19 | Oprechten | Opwecken | Rolandus | Walaeus | 1 |
| | | | | | |
| **Johannes 3** | | | | | |
| **Vers** | **Rolandus** | **Walaeus** | **Volgen van D-A** | **Letterlijkheid** | |
| 8 | Blaest | Waijt | Rolandus | - | 1 |
| 19 | de verdoemenisse | het oordeel | Rolandus | - | 1 |
| 22 | Verkeerde | Onthield | Rolandus | - | 1 |
| 27 | Ontfangen | Aennemen | Rolandus | - | 1 |
| | | | | | |
| **Johannes 4** | | | | | |
| **Vers** | **Rolandus** | **Walaeus** | **Volgen van D-A** | **Letterlijkheid** | |
| 1 | Bekende | Verstont | Rolandus | Rolandus | 1 |
| 3 | van daer | Henen | - | - | 1 |
| 5 | de erve | het stuck lands | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 6 | van gaen | van de reijse | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 6 | Op | Nevens | Rolandus | Rolandus | 1 |
| 8 | voetsel[565] | Spyse | Walaeus | - | 1 |
| 9 | Sijnde | die … zijt | Walaeus? | Rolandus | 0 |
| 14 | Drincken | gedroncken hebben | - | Walaeus | 0 |
| 14 | Dat | Het | - | Walaeus | 0 |
| 14 | Niet | Geenszins | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 21 | Dat | Wanneer | Rolandus | Walaeus | 0 |
| 42 | Woorden | zeggens | Rolandus | Walaeus | 1 |
| 44 | Getuijghde | Betuijghde | Walaeus | - | 0 |
| 47 | Quam | gecoomen was | Walaeus | - | 0 |

Tabel 27. Voorbeelden van verbeterde teksten in Johannes 1-4.[566]

Opvallend is dat in vrijwel alle gevallen een van beide Statenvertalers een vertaalkeuze maakt die overeenkomt met de Deux-Aesbijbel. In de meeste gevallen (35 van de 51) volgt Rolandus deze voorganger, maar in elf gevallen kiest Walaeus er juist voor om Rolandus' afwijking ten opzichte van de Deux-Aesbijbel weer terug te brengen naar de weergave van deze oude Bijbelvertaling. De twee Statenvertalers waren dus beiden gedurig bezig met de vraag of de gezaghebbende protestantse Bijbelvertaling wel of niet gevolgd moest worden. Het letterlijk

[565] Rolandus' keuze voor 'voetsel' als vertaling van τροφὰς is door het vertaalprincipe van concordant vertalen tot stand gekomen, want het woord 'spijse' (dat in de Deux-Aesbijbel gebruikt wordt bij Johannes 4:8) zou Rolandus pas inzetten in Johannes 4:32 en 4:34 om de op elkaar lijkende grondwoorden βρῶσις en βρῶμα over te zetten.
[566] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227 en 1403.229. In deze tabel wordt achter minder belangrijke vertaalkundige verschillen een '0' geplaatst, terwijl een '1' gezet is bij belangrijke vertaalkundige verschillen.

weergeven van de grondtekst is daarentegen een minder belangrijke kwestie bij het maken van een onderscheid tussen de vertaalkeuze van Rolandus en die van Walaeus. In nog niet eens de helft van de gevallen (23 van de 51) kan de mate van letterlijkheid als verschil tussen twee vertaalvarianten aangemerkt worden. Van de 23 gevallen waarin dat wel mogelijk is, valt op dat Walaeus in het merendeel van de gevallen (16 van de 23) voor de meest letterlijke vertaling gaat. Het is echter maar de vraag of daaruit direct geconcludeerd kan worden dat Walaeus daarmee een voorstander is van een eigen, op de grondtekst gebaseerde vertaling, terwijl Rolandus slechts de Deux-Aesbijbel wilde volgen. Rolandus had immers de rol van eerste vertaler en zette daarmee de eerste stap vanaf de vertrouwde Bijbelvertaling. Walaeus was daarentegen de corrector en kon in die hoedanigheid een volgende stap zetten richting een van de Deux-Aesbijbel afwijkende vertaling. Het wordingsproces van de Statenvertaling zou immers zeer wel samen te vatten zijn als een stap voor stap weggroeien van de Deux-Aesbijbel naar een nieuwe vertaling, waarbij elke fase van het vertaalproces tot het revisorenberaad toe een dergelijke stap vormt.[567] Dat neemt echter niet weg dat het in de correctiefase mogelijk was om weer terug te keren naar de tekst van de Deux-Aesbijbel. Walaeus heeft dit in de eerste vier hoofdstukken van Johannes immers elf keer gedaan. Markant is daarbij dat hij vrij frequent voor een dergelijke terugkeer koos bij een minder belangrijke vertaalkeuze. Van de negen gevallen waarin letterlijkheid niet in het geding is en Walaeus ervoor koos om in tegenstelling tot Rolandus wel de Deux-Aesbijbel te volgen, zijn slechts drie vertaalkeuzes belangrijk. Schijnbaar wilde Walaeus bij minder belangrijke kwesties zijn publiek tegemoetkomen door de voor hen vertrouwde vertaling te noteren.

Om de bovenstaande tabel systematischer en wat betreft de belangrijkheid van vertaalkeuzes te onderzoeken, zullen nu de gegevens op een getalsmatige wijze gerangschikt worden. Vier gevallen kunnen hierbij niet meegenomen worden in de analyse, doordat hierbij bijvoorbeeld niet eenduidig is wie de Deux-Aesbijbel[568] volgt of wie de meest letterlijke vertaling afleverde.[569] De resterende 47 gevallen zullen hierbij naar negen mogelijke gevallen ingedeeld worden. Wanneer namelijk zowel de factor van letterlijkheid als de factor van het volgen van de Deux-Aesbijbel in ogenschouw genomen wordt, zijn er daarbij telkens drie opties. Een van de Statenvertalers maakt óf de meest letterlijke vertaling óf de minst letterlijke vertaling óf een vertaling waarvan niet vast te stellen is of hij letterlijker of minder letterlijk is dan die van zijn collega (waarbij in tabel 27 een '-' is geplaatst). Voor de factor van het overnemen van vertalingen uit de Deux-Aesbijbel geldt een soortgelijke driedeling. Zo ontstaan negen mogelijke situaties, die in de onderstaande tabel zijn opgesomd. Achter deze gevallen staat hoe vaak de situaties volgens tabel 27 voorkomen. Vervolgens wordt dat in de laatste twee kolommen onderscheiden naar het aantal belangrijke ('Bel.') en het aantal minder belangrijke ('M.Bel.') vertaalkundige kwesties. Gemarkeerd is hierbij tenslotte welke gevallen relatief vaak voorkomen.

[567] Zie ook tabel 17 in het derde hoofdstuk om deze fasen te zien, waarbij de Statenvertaling stapsgewijs vorm kreeg door eerst nog sterk op de Deux-Aesbijbel te lijken om daarna steeds meer een eigen vorm te krijgen.
[568] In Johannes 1:7 staat hiervan een voorbeeld. In deze tekst staat in de Deux-Aesbijbel 'om dat hy vanden lichte soude getuyghen'. Zowel Walaeus' als Rolandus' vertaling komt hiermee voor elk hun eigen deel overeen.
[569] De meest letterlijke vertaling wordt hierbij gedefinieerd als de vertaling die de kleinste taalkundige eenheden weerspiegelt. Zie hiervoor het vijfde hoofdstuk.

| | Opties | Aant. | Bel. | M.Bel. |
|---|---|---|---|---|
| Geval 1: | Rol. (D-A) – Rol. (Let.)[570] | 5 | ***4*** | 1 |
| Geval 2: | Rol. (D-A) – - | ***17*** | ***10*** | ***7*** |
| Geval 3: | - – Rol. (Let.) | 0 | 0 | 0 |
| Geval 4: | Wal. (D-A) – Wal. (Let.) | 2 | 1 | 1 |
| Geval 5: | Wal. (D-A) – - | ***9*** | 3 | ***6*** |
| Geval 6: | - – Wal. (Let.) | 2 | 0 | 2 |
| Geval 7: | Wal. (D-A) – Rol. (Let.) | 0 | 0 | 0 |
| Geval 8: | Rol. (D-A) – Wal. (Let.) | ***11*** | ***9*** | 2 |
| Geval 9: | - – - | 1 | 1 | 0 |
| Totaal | | 47 | 28 | 19 |

Tabel 28. Schematische en getalsmatige weergave van verbeteringen bij Johannes 1-4.

Uit deze tabel blijkt opnieuw dat Rolandus heel sterk de Deux-Aesbijbel volgt in zijn eerste versie van de vertaling bij de eerste vier hoofdstukken van het Johannesevangelie. Bij de meest belangrijke vertaalkundige kwesties (zie de vierde kolom) is immers te zien dat in alle gevallen waarin Rolandus als volger van de Deux-Aesbijbel uit de bus komt, geldt dat deze veel voorkomen. Letterlijkheid lijkt hij bovendien minder belangrijk te hebben gevonden dan Walaeus, want het komt in het corpus geen enkele keer voor dat Walaeus de Deux-Aesbijbel volgde terwijl Rolandus een letterlijkere vertaling voor ogen had. Het omgekeerde komt daarentegen elf keer voor, waarvan het maar liefst negen keer om een belangrijke vertaalkeuze gaat. Bij zijn verbeteringen was Walaeus dus duidelijk bezig om Rolandus' traditionele vertaling om te vormen tot een meer brontekstgetrouwe vertaling. Anderzijds kiest hij er ook negenmaal voor om de Deux-Aesbijbel te volgen, wanneer Rolandus' afwijking hiervan niet heeft bijgedragen aan een letterlijkere vertaling. Concluderend kan dus gesteld worden dat Walaeus en Rolandus beiden sterk de neiging hebben om de Deux-Aesbijbel te volgen, maar Rolandus heeft daarbij (vooral vanwege zijn rol als eerste vertaler) de sterkste neiging om de tekst van deze Bijbelvertaling over te nemen, terwijl Walaeus zich bij zijn vertaalkeuzes meer laat leiden door de grondtekst.

Bij het bestuderen van Walaeus' notities bij de tekst van Rolandus bleek het rolverschil (eerste vertaler versus corrector) van de beide vertalers vertekenend te kunnen werken bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre hun vertaalkundige ideeën verschilden. Daarom zal bij de vierde methode opnieuw een middel aangewend worden om de werkwijze van beide vertalers met elkaar te vergelijken door de vertaling van parallelteksten naast elkaar te leggen. Voor dit onderzoek zijn dergelijke teksten immers van belang doordat een (vrijwel) gelijke grondtekst door verschillende vertalers wordt overgezet. Problematisch is echter dat teksten, die geschikt zijn voor de hier te verrichten studie, vrij weinig voorhanden zijn. Bruikbaar zijn immers alleen de teksten uit Lukas 1 tot en met 9, die een overeenkomende tekst in het Johannesevangelie hebben. Mattheüs en Markus zijn immers onbruikbaar doordat de overgeleverde handschriften hiervan geen originele vertalingen zijn. Verder moeten de eerste negen hoofdstukken van Lukas gebruikt worden, want alleen daar is de hand van Walaeus bij de eerste vertaalversie te vinden. Problematisch is hierbij dat Lukas tot de synoptici behoort en Johannes een losstaand evangelie vormt. Daarmee zal het aantal overeenkomende teksten zeer

[570] Deze weergave staat voor het geval waarin Rolandus zowel de Deux-Aesbijbel volgt als de meest letterlijke vertaling geeft.

gering zijn.[571] Naast de passage over Johannes de Doper is niet veel meer dan de oproep bij de genezing van een verlamde beschikbaar (waarvan het bijbehorende verhaal overigens verschilt): Ἔγειραι (…) καὶ περιπάτει.[572] Zowel Walaeus als Rolandus vertalen dit zinnetje als ‘Staet op ende wandelt’, zodat hierbij geen onderscheid in vertaalstijl kan worden aangetroffen. De passage over Johannes de Doper zal dan ook de enige bron zijn om iets dergelijks wel te vinden. In de onderstaande tabel is te zien welke overeenkomende grondwoorden in dit Bijbelgedeelte te vinden zijn. In de volgende twee kolommen is te zien hoe Walaeus en Rolandus deze woorden elk op hun wijze vertaalden. Daarbij zijn de met de Deux-Aesbijbel overeenkomende woorden onderstreept.

| **Grondtekst** | **Lukas / Walaeus** | **Johannes / Rolandus** | **Vindplaats** |
|---|---|---|---|
| φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ | een stemme des roependen in de woestijne | een stemme des roependen in de woestyne | Luk 3:4 / Joh 1:23 |
| τὴν ὁδὸν Κυρίου | den wech des Heeren | den wech des heeren | Luk 3:4 / Joh 1:23 |
| Ἐγὼ βαπτίζω | Ick doope | Ick doope | Luk 3:16 / Joh 1:26 |
| τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων | den riem syner schoenen | Schoenriem | Luk 3:16 / Joh 1:27 |
| ἐν πνεύματι ἁγίῳ | met den heiligen Geest | met den heiligen Geest | Luk 3:16 / Joh 1:33 |
| ὡσεὶ περιστερὰν | gelijck een duyve | als een duyve | Luk 3:22 / Joh 1:32 |

Tabel 29. Vertaling van woorden in parallelteksten bij het verhaal van Johannes de Doper.[573]

Slechts zes korte zinsfragmenten tonen enigszins de mate waarin Walaeus en Rolandus qua vertaalmethode verschilden. Bij vier voorbeelden valt op dat hun vertaling volledig overeenkomt, wat illustreert dat de ideeën van de beide vertalers niet ver uit elkaar lagen. Wel is het markant dat Rolandus de Deux-Aesbijbel volgt bij τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων. De eerder genoemde keuze van Walaeus om bij deze grondwoorden de woordgrenzen te behouden blijkt dus duidelijk Walaeus’ eigen besluit te zijn geweest, want Rolandus kiest in dezelfde situatie alleen voor het woord ‘schoenriem’ als vertaling. Rolandus toont op zijn beurt ook het karakteristieke van zijn vertaalwijze. Het woord ὡσεὶ vertaalt hij namelijk in tegenstelling tot zijn collega en de Deux-Aesbijbel niet met ‘gelijck’, maar met ‘als’. Leidend bij deze vertaalkeuze is naar alle waarschijnlijkheid geweest dat hij in Johannes 1:23 het woord ‘gelijck’ al gebruikt had als vertaling voor καθὼς. Dat grondwoord verschilde heel sterk van ὡσεὶ en zou zijns inziens dus ook verschillend vertaald moeten worden. Bovendien had hij bij het eveneens in Johannes 1 voorkomende ὡς, dat semantisch gezien hetzelfde is als ὡσεὶ, ‘als’ gebruikt als overzetting, zodat hij om concordant te vertalen beter ‘als’ dan ‘gelijck’ kon noteren bij het beeld van de nederdaling van de Heilige Geest. De woorden ὡς en ὡσεὶ leiden immers een vergelijking in, terwijl καθὼς staat voor *zoals* in de betekenis van zoals iemand iets gezegd heeft. Rolandus wilde hoogstwaarschijnlijk een met dit verschil corresponderend onderscheid aanbrengen bij zijn vertaling van Johannes 1. Walaeus liet zich daarentegen door de morfologische eigenschappen van de grondtekst leiden. Daardoor koos hij niet voor ‘eener Duyve’, zoals in de Deux-Aesbijbel staat, maar voor ‘een duyve’. In de brontekst staat immers περιστερὰν en dat is een accusativus. Het woord *eener* is volgens de *Resolutiën* een genitivus of een dativus[574] en de grondtekst geeft geen aanleiding tot een keuze voor een van die naamvallen. Voor Walaeus was daarmee duidelijk dat hij *een* als lidwoord moest gebruiken.

---

571 Middels een synopsis is vast te stellen dat het aantal parallelteksten gering is. Swanson, *The horizontal line synopsis of the gospels*.
572 Zie Lukas 5:23 en Johannes 5:8.
573 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
574 Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 212.

De passage van Johannes de Doper illustreert dus dat Walaeus' en Rolandus' vertaalwijze het eerder benoemde fundamentele onderscheid kent. De zes bovengenoemde voorbeelden vormen echter een te kleine basis om het bestaan van dit verschil hard te maken. Daarom zullen nu als vijfde methode veel voorkomende frasen bestudeerd worden. Deze frasen zullen ontleend worden aan Lukas 4 en 5, want daar is de hand van Walaeus aanwezig. De volgende acht zinsdelen (met hun varianten) lenen zich bij dit onderzoek het beste voor een vergelijking met de vertaling ervan in de rest van het Nieuwe Testament:

- ἐν ταῖς ἡμέραις (Lukas 4:25)[575]
- γέγραπται ὅτι (Lukas 4:4 en 4:10)
- εἰσῆλθεν (...) εἰς (Lukas 4:16)
- καὶ ἐγένετο (Lukas 5:1, 5:12 en 5:17)
- ἐν τῷ + infinitivus (Lukas 5:1 en 5:12)
- μετὰ ταῦτα (Lukas 5:27)
- καὶ ἀποκριθεὶς (Lukas 4:12, 5:22 en 5:31)[576]
- καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς versus καὶ εἶπεν αὐτοῖς

Per zinsdeel zullen steeds tenminste twee voorbeelden van het door Rolandus vertaalde deel van het Nieuwe Testament geplaatst worden tegenover de keuze van Walaeus. De eerste zeven staan in de onderstaande tabel, waarbij de vertalingen die met de Deux-Aesbijbel overkomen, zijn onderstreept. De vindplaatsen betreffen hierbij met name teksten uit de verhalende literatuur, daar in deze geschriften de meeste overeenkomende frasen te verwachten zijn. Om die reden zijn – ondanks dat de Collectie Rolandus hiervan niet de eerste vertaalversie in zich heeft – ook teksten uit Mattheüs en Markus in de onderstaande lijst met vindplaatsen toegevoegd.[577]

| Frase in grondtekst | Walaeus' vertaling | Rolandus' vertaling of de tekst in zijn handschrift | Vindplaatsen van Rolandus' vertaling of handschrift |
|---|---|---|---|
| ἐν ταῖς ἡμέραις | in de dagen | in de daghen<br>in (drijen) daghen<br>in (drijen) dagen | Luk. 17:28<br>Joh. 2:19<br>Joh. 2:20 |
| γέγραπται ὅτι | daer is geschreven,[578] | Daer is geschreven<br>Daer is geschreven:<br>Daer staet geschreven<br>geschreven is [namelijck] | Matth. 4:4<br>Matth. 4:6<br>Matth. 4:10<br>Luk. 2:23 |
| εἰσῆλθεν ... εἰς + zelfst. nw. | ginck … in | in (…) gingh<br>is (…) binnen (…) gecomen | Luk. 17:28<br>Mark. 2:1 |
| καὶ ἐγένετο | ende het geschiede | ende het geschiede<br>ende het geschiede<br>het geschiede (zonder καὶ)<br>en is gemaeckt<br>Daar wert (…) gesonden (zonder καὶ)<br>het geschiede (zonder καὶ) | Luk. 2:15<br>Luk. 2:46<br>Luk. 16:22<br>Joh. 1:3<br>Joh. 1:6<br><br>Hand. 22:6 |

[575] In Lukas 4:2 komen deze woorden ook voor, maar hier zorgt een congruerend woord ervoor dat Walaeus 'in die dagen' (eigen onderstreping) als vertaling nam.
[576] Alleen bij Lukas 5:22 ontbreekt καὶ.
[577] De eerste proefvertaling van Mattheüs en Markus is overigens ook door Rolandus opgesteld. Zie het achtste hoofdstuk.
[578] Deze komma is te lezen als een dubbele punt, dat een citaat inleidt.

| | | | |
|---|---|---|---|
| ἐν τῷ +<br>infinitivus | als | Als<br>Als | Luk. 2:27<br>Luk. 2:43 |
| μετὰ ταῦτα | nae desen | daer na<br>Na desen<br>daer na<br>daerna<br>daer na<br>na desen | Mark. 16:12<br>Joh. 3:22<br>Joh. 5:1<br>Joh. 6:1<br>Joh. 7:1<br>Openb. 9:12 |
| καὶ ἀποκριθεὶς | ende (…) andtwoordende | antwoordende (zonder καὶ)<br>antwoordende (zonder καὶ)<br>ende (…) antwoordende | Matth. 3:15<br>Matth. 4:4<br>Matth. 8:8 |

Tabel 30. Vergelijking van vertalingen bij veel voorkomende frasen.[579]

In de tabel valt op hoe sterk de Statenvertalers zich conformeerden aan de Deux-Aesbijbel. Rolandus was hier nog meer toe geneigd dan zijn collega, want bij slechts twee van de achttien frasen week Rolandus af van de gezaghebbende Bijbelvertaling. Walaeus doet dit eveneens tweemaal, terwijl het bij hem om wat minder tekstgedeelten gaat.[580] Bij Walaeus is immers een sterke drang te zien om de morfologische eigenschappen van woorden in de vertaling tot hun recht te laten komen. Daarom vertaalt hij het participium ἀποκριθεὶς ook met een soortgelijke Nederlandse constructie, namelijk met het woord *antwoordende*. Ook wil hij door zijn morfologische focus de woordgrenzen in stand houden, zodat hij μετὰ ταῦτα niet met het ene woord 'daerna', maar met 'nae desen' vertaalt. 'Nae' kan dan immers herleid worden tot μετὰ, terwijl ταῦτα de basis van het woord 'desen' vormt. Beredeneerd vanuit Walaeus' optiek heeft die vertaling bovendien als voordeel dat hiermee ook in de vertaling zichtbaar blijft dat ταῦτα een meervoudsvorm betreft. Voor de verklaring van Rolandus' vertaalkeuzes zijn dergelijke overwegingen geen sterke verklaringsgrond. In de meeste gevallen vertaalde Rolandus μετὰ ταῦτα immers met 'daerna' of 'daer na'. Slechts in één geval week hij af van de Deux-Aesbijbel om voor 'na desen' te kiezen. Dat was echter een aarzelend besluit, want boven 'na desen' in Johannes 3:22 staat al een verbetervoorstel dat vermoedelijk van Rolandus zelf afkomstig is. Verder werden in vers 22 en 23 van Johannes 3 tweemaal voor het woord 'daer' de letters 'al' gezet om het woord 'aldaer' te vormen. Aan het slot van vers 23 werd tenslotte meteen voor 'aldaer' gekozen door Rolandus. Zeer waarschijnlijk is dat deze vertaler al schrijvend nadacht over het feit hoe hij 'daer' in 'daer na' en 'daer' als vertaling van ἐκεῖ of παρεγίνοντο (met als betekenis *zij kwamen daar aan*) kon onderscheiden naar de woordvariatie van de brontekst. Aanvankelijk koos hij ervoor om concordant te vertalen door μετὰ ταῦτα als 'na desen', ἐκεῖ als 'daer' en παρεγίνοντο als 'sij quamen aldaer' over te zetten. Na verbetering werd deze woordenreeks overgezet met 'Daer na' als vertaling van μετὰ ταῦτα en 'aldaer' als vertaling van ἐκεῖ om bij παρεγίνοντο weer voor 'daer' te kiezen. De vertaling van μετὰ ταῦτα werd zo bepaald door de context van de in het Nederlands vertaalde woorden, waarbij het gebruik van hetzelfde Nederlandse woord voor een verschillend Grieks woord vermeden moest worden. Volgens het vertaalprincipe van concordantie moesten overeenkomende Griekse woorden daarentegen met gelijke Nederlandse woorden vertaald worden. Mogelijk ook om die reden koos Rolandus bij Johannes 3:22 eerst voor 'na desen', want het woord ταῦτα had hij in Johannes 3 meermaals met een aanwijzend voornaamwoord vertaald. In de passages voor de eerste verzen van Johannes 5, 6 en 7 komt het woord ταῦτα echter niet voor,[581] zodat Rolandus

[579] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

[580] De zeven genoemde frasen komen bij Walaeus minstens elf keer voor, zoals ook valt af te leiden uit de tekstverwijzingen bij de opgesomde frasen.

[581] In Johannes 4, Johannes 5:20-47 en Johannes 6:10-70 komt het woord ταῦτα namelijk niet voor. Ook in andere naamvallen komt dit woord in deze passages nauwelijks voor.

wellicht daardoor het woord ταῦτα in μετὰ ταῦτα daar niet als een aanwijzend voornaamwoord vertaalde. Voor het feit dat ταῦτα een meervoud was, lijkt hij slechts beperkt aandacht te hebben gehad. In Johannes 3:9 vertaalde hij ταῦτα weliswaar (in tegenstelling tot de Deux-Aesbijbel) met ‘dese dingen’, maar in het volgende vers zette hij hetzelfde grondwoord over als ‘dit’, zoals in de traditionele Bijbelvertaling eveneens was gebeurd. Toen Walaeus de tekst ten behoeve van het maken van de kanttekeningen overschreef, koos hij bij Johannes 3:10 wel degelijk voor ‘dese dingen’.[582] Het verschil tussen Walaeus en Rolandus moet echter niet verabsoluteerd worden, want dit voorbeeld toont tegelijk aan dat beide vertalers ταῦτα met ‘dese dingen’ wilden vertalen, maar dat Rolandus slechts bij het tiende vers van Johannes 3 dit idee niet uitvoerde.

Als laatste valt in de bovenstaande tabel nog op dat Rolandus in de bovenstaande tabel ‘[namelijck]’ op eigen initiatief in de tekst plaatste. In de Deux-Aesbijbel komt deze toevoeging van *namelijk* weliswaar soms ook voor,[583] maar bij Lukas 2:23 had de toevoeging weggelaten kunnen worden. In de Deux-Aesbijbel staat immers eenvoudigweg: ‘Ghelijck gheschreuen is in de Wet des Heeren: Een yeghelick knechtken dat de moeder opent…’.[584] Op de plaats van de dubbele punt hoeft niet het woord *namelijk* gezet te worden. Er is dus sprake van een overbodige toevoeging. Een ander voorbeeld daarvan is te vinden in de eerder vermelde woorden ‘Ende als sij de daghen [des feests] voleyndicht hadden’ uit Lukas 2:43. ‘Des feests’ is hier immers meer een inhoudelijke toevoeging dan een grammaticaal gezien noodzakelijke aanvulling. Mogelijk vond Rolandus dergelijke aanvullingen nuttig voor zijn lezers, die de tekst hiermee wellicht beter zouden kunnen volgen.

Tenslotte zal bij deze vijfde methode ingegaan worden op het verschil tussen καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς en καὶ εἶπεν αὐτοῖς. Qua betekenis zijn de twee frasen identiek en het persoonlijke voornaamwoord kent ook dezelfde herkomst. Vanwege de naamval van dit voornaamwoord en door het voorzetsel πρὸς verschillen beide frasen grammaticaal gezien wel degelijk. Walaeus vertaalde καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς dan ook gewoonlijk als ‘Ende hij seijde tot hen’, terwijl hij (in tegenstelling tot de weergave van de Deux-Aesbijbel) bij καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς in Lukas 6:5 voor de overzetting ‘Ende hij seyde hen’ koos.[585] Zo hield hij de woordgrens in stand door πρὸς apart te vertalen. Rolandus schonk weinig aandacht aan een dergelijk verschil in de frasen van de grondtekst en gaf beide frasen op dezelfde manier weer als ‘Ende de Engel seide / hy seyde tot hen’.[586] Het principe van concordant vertalen is hier immers niet of nauwelijks in het geding, want het is haast onmogelijk om voorzetsels in een lange reeks van hoofdstukken[587] constant

---

[582] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

[583] Zie Lukas 2:11 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

[584] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

[585] Zie hiervoor Walaeus’ weergave van Lukas 3:13, 3:14, 4:23, 4:43, 5:22, 5:31 en 5:34. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[586] Zie bijvoorbeeld Rolandus’ vertaling van Lukas 2:10 en 2:49. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Een uitzondering hierop vormt Lukas 16:29, waarin λέγει αὐτῷ door Rolandus als ‘seijde hem’ wordt vertaald. Hierbij volgt hij echter de Deux-Aesbijbel, want bij Lukas 16:31 vertaalt hij dezelfde woorden weer als ‘hij seijde tot hem’, zoals de Deux-Aesbijbel dat eveneens deed. Bovendien verbeterde hij bij het 29e vers zijn vertaling door er ‘tot’ bij te zetten. Het ontbreken van het woord *tot* komt bij hem dus niet voort uit een bewuste eigen keuze. Rolandus laat namelijk het verschil tussen καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς en καὶ εἶπεν αὐτοῖς (of vergelijkbare vormen daarvan) niet zien. Dit blijkt wanneer het eerste concept van zijn vertaling van Johannes 8:21, 25 en 27 (waarin πρὸς niet voorkomt) vergeleken wordt met het eerst vertaalconcept van vers 10 en 49 van Lukas 2 (waarin πρὸς wel voorkomt). In beide situaties gebruikt Rolandus het woord *tot*.

[587] Wanneer alleen korte teksten bekeken worden, zijn er echter wel enige voorbeelden van het concordant vertalen van preposities. In Mattheüs 3:11 kan bijvoorbeeld de keuze voor ‘met water’ als vertaling van ἐν ὕδατι heel goed

(omwille van het concordante vertalen) hetzelfde over te zetten.[588] Bij concordant vertalen wordt dan ook meer aandacht geschonken aan het steeds met hetzelfde woord overzetten van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden, terwijl er bij het vertalen van morfemen gefocust wordt op naamvalsuitgangen en werkwoordsvormen. Dit verschil tussen de Statenvertalers moet echter niet te sterk aangezet worden, want bij Lukas 3:11 vertaalde Walaeus ἔλεγεν αὐτοῖς juist als 'hij (…) seijde tot hen', terwijl dit niet eens zo in de Deux-Aesbijbel stond.[589] Wellicht was hem bij deze tekst nog niet het verschil tussen καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς en καὶ εἶπεν αὐτοῖς opgevallen, want pas in het zesde hoofdstuk van Lukas maakt hij bewust onderscheid tussen beide vormen. Daar vertaalde hij de grondwoorden bij het derde en vijfde vers op een aan de Deux-Aesbijbel tegenovergestelde wijze. Bij vers 3 (waarin πρὸς voorkomt) voegde hij namelijk 'tot' toe, terwijl hij dit woord bij het eerste concept van het vijfde vers juist wegliet. Heel bewust koos Walaeus er dus voor om zijn tekst qua woordgrenzen aan de grondtekst te conformeren. Ook valt op dat hij in deze brontekstgetrouwheid zich geleidelijk aan ontwikkelt doordat hij soms gedurende het vertaalproces ontdekte hoe hij bepaalde aspecten van de grondtekst nog meer op de zijns inziens juiste wijze tot uitdrukking kon brengen.[590]

Om Walaeus' denkstappen bij het vertaalproces nog beter te begrijpen, zullen als zesde methode de door hem geschreven kanttekeningen onderzocht worden. Er zijn echter maar weinig kanttekeningen waarin Walaeus expliciet de motieven van zijn vertaalkeuzes benoemde. Alleen aan het begin van het Nieuwe Testament komen dergelijke kanttekeningen veelvuldig voor. In Mattheüs 1 staan daarvan de volgende drie voorbeelden:

> (Bij 'gewon' in Mattheüs 1:2 staat:) De andere oversettinge heeft, gegenereert, het welcke alsoo het is een Latijnsch woort, is beter geacht te behouden het woort gewinnen, 't welck meest alle oude Nederduytsche oversettingen hier gebruycken.
> (Bij 'swanger' in Mattheüs 1:18 staat:) And. bevrucht. dan het woort swanger komt hier beter, alsoo Christus eygentlick geen vrucht des H. Geests, maer een vrucht des buycx van Maria is. Luc. 1.42.
> (Bij 'ontfangen' in Mattheüs 1:20 staat:) Gr. Gegenereert, ofte geteelt is, voor welcke woorden, alsoo het eene Latijnsch is, ende het ander duyster, bequamer geacht is het woort ontfangen te stellen. Van dese generatie ende ontfanckenisse. Siet Luc. 1.35, 42.[591]

Uit deze drie kanttekeningen zijn vier vertaalkundige overwegingen te destilleren. Ten eerste werd gekozen voor woorden die het publiek van de Statenvertaling konden volgen. Een woord als *geteeld* vond Walaeus namelijk 'duyster' en meed het derhalve. Verder werden leenwoorden uit andere talen gemeden. Het Latijns klinkende woord *gegenereerd* werd daarom niet gebruikt. Als derde lijkt Walaeus oude Bijbelvertalingen te willen volgen, zoals blijkt uit zijn keuze voor *gewinnen*, ''t welck meest alle oude Nederduytsche oversettingen hier gebruycken'.[592]

ingegeven zijn door het feit dat ἐν (πνεύματι ἁγίῳ) in hetzelfde vers ook vertaald wordt door 'met'. L.M.P. Scholten, *Nuttig tot lering. 136 annotaties voor Bereeërs* (Leerdam 2008), 200.

[588] Voorzetsels hebben namelijk weliswaar een abstracte basisbetekenis, maar per taal wisselt het patroon in het gebruik van voorzetsels toch heel sterk. De vertaalmogelijkheden van een voorzetsel hangen daardoor sterk af van het zelfstandige naamwoord waarbij het voorzetsel hoort. Een bepaald (Grieks) voorzetsel telkens hetzelfde vertalen is daarmee haast onmogelijk. Een uitgebreide studie over deze problematiek van het vertalen van voorzetsels is geschreven door Zelinsky-Wibbelt. C. Zelinsky-Wibbelt, 'Interpreting and translating prepositions', in: C. Zelinsky-Wibbelt, *The semantics of prepositions* (Berlin 1993), 351-390.

[589] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

[590] Deze ontwikkeling van de vertalers gedurende het vertaalproces zal in het achtste hoofdstuk uitgebreider behandeld worden.

[591] Deze kanttekeningen zijn ook terug te vinden in de Collectie Rolandus en zijn blijkens het schrift door Walaeus opgesteld. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[592] Zie het zesde hoofdstuk voor een uiteenzetting over deze kwestie.

Tenslotte bepaalde ook de (theologische) context van de woorden welke vertaalkeuze het meest passend was, zoals blijkt uit de afweging om te kiezen voor het woord 'swanger'.

Natuurlijk betreffen de bovenstaande voorbeelden slechts enkele gevallen, maar in Mattheüs 1 blijkt wel hoe bij het vertalen de toon gezet is.[593] De bovenstaande drie kanttekeningen tonen dus eerder de regel dan de uitzondering in het vertaalproces, want in het eerste hoofdstuk van het Nieuwe Testament blijkt welke weg Walaeus insloeg. Daarna verwoordde hij de redenen voor de vertaalkeuzes niet of nauwelijks meer. Wel blijkt uit zijn toelichting bij de vertaalde tekst hoe hij de grondtekst bezag. Vrijwel al zijn kanttekeningen gaan namelijk over één woord of over één woordgroep, zonder dat Walaeus veel aandacht besteedde aan de verschillen of overeenkomsten in het woordgebruik door een hele tekst heen. Slechts enkele uitzonderingen zijn hierop aan te treffen. De woorden ἀπολυτρώσεως en ἱλαστήριον worden in het 24e en 25e vers van Romeinen 3 namelijk in de Deux-Aesbijbel beiden door het woord 'verzoenighe' weergegeven, terwijl de Statenvertalers de woorden met respectievelijk 'verlossinge' en 'versoeninge' weergaven. In twee relatief grote kanttekeningen werd vervolgens het verschil tussen beide grondwoorden uitgelegd.[594] Concordant vertalen kreeg zo dus enige aandacht in de paratekst. Meer van dergelijke opmerkingen omtrent woordvariatie in de grondtekst worden gemarkeerd door het gebruik van het woord 'elders'. Bij Romeinen 5:12 staat hiervan een voorbeeld:

> Namel. eenen mensche, gelijck dit Griecksch woordeken epi, voor in oock elders wort genomen, Marc. 2.4. Hebr. 9.17, etc. ende dit woordeken in van Paulo oock over dese sake gebruyckt wordt. 1.Corinth. 15.22[595]

Bij deze kanttekening ging Walaeus zelfs over de grenzen van de Bijbelboeken heen. Over het algemeen behandelde hij (bij zijn informatieverstrekking over de grondtekst) echter slechts de vraag hoe één enkel woord anders (gemarkeerd door *of*) of letterlijker (gemarkeerd door *Gr.* voor Grieks) vertaald had kunnen worden. Wanneer hij bij deze beschrijvingen een zijns inziens brontekstgetrouwere vertaling weergaf, valt op dat hij een sterke focus op de kleinste betekenis dragende elementen van een woord had.[596] Bij een woord als ἀρχιτρίκλινος merkte Walaeus bijvoorbeeld op dat dit 'Overste van de eetsale' betekent.[597] De morfemen ἀρχι- ('overste') en τρίκλινος ('eetsale') had hij hierbij dus uitgesplitst. Andere voorbeelden van dergelijke op de betekenis van woordelementen gefocuste vertaalalternatieven betreffen woorden als ἐξορύξαντες ('uytgegraven'),[598] σάββασιν ('Sabbatthen')[599] en εὐαγγελίζομαι ('euangelizere'

[593] Bij de Statenvertalers van het Oude Testament werd Genesis immers gezamenlijk vertaald om zo de te verkiezen stijl te bepalen. De Bruin, *De Statenbijbel*, 285. Op die manier zal waarschijnlijk bij de vertaling van Mattheüs 1 eveneens nagedacht zijn over hoe de rest van het Nieuwe Testament vertaald diende te worden.
[594] Zie kanttekening 49 en 51 bij Romeinen 3 in de Statenvertaling van 1637.
[595] Zie het eerste gedeelte van kanttekening 30 bij Romeinen 5 in de Statenvertaling van 1637.
[596] Wat betreft de kanttekeningen had de Synode van Dordrecht hiertoe slechts in meer algemene zin de opdracht gegeven. In de Acta van de Synode staat namelijk dat 'waar het Hebreeuwsche of Grieksche woord een bekwamen dubbelen zin toelaat, als dan de eene in den tekst zelven, de andere op den rand uitgedrukt zoude worden, hetwelk ook geschied is, wanneer eene verschillende lezing in de goedgekeurde exemplaren gevonden is'. Verder werd ten aanzien van de paratekst opgedragen dat 'de zwaarste Hebreeuwsche en Grieksche manieren van spreken (…) op den rand gesteld' zouden worden. Zie de elfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht. Walaeus heeft deze voorschriften omtrent dubbele woordbetekenis en letterlijkheid zelf dus opgevat als een regel, die hij kon toepassen om zijn focus op morfemen in de kanttekeningen tot uitdrukking te brengen, zoals paste bij zijn opvatting van wat letterlijk vertalen inhoudt.
[597] Zie kanttekening 9 bij Johannes 2 in de Statenvertaling van 1637.
[598] Zie kanttekening 8 bij Markus 2 in de Statenvertaling van 1637.
[599] Zie kanttekening 28 bij Markus 2 in de Statenvertaling van 1637. In de vertaling 'sabbath-dach' kwam namelijk niet tot uitdrukking dat in de grondtekst een meervoudsvorm staat.

en ‘verkondige blijde tijdinge’)[600]. Deze betekenisweergaven van Walaeus bevestigen dat hij een sterke aandacht had voor de morfologische eigenschappen van woorden. In afwijking van de Deux-Aesbijbel had hij hier namelijk een ongekend aantal kanttekeningen aan gewijd.

Nu uit de kanttekeningen en de vertaling van de evangeliën gebleken is dat Walaeus veel aandacht voor morfologie had en Rolandus concordant wilde vertalen, zullen hier als laatste methode een reeks van passages uit de rest van het Nieuwe Testament behandeld worden. Hierbij komen gedeelten uit de drie genres van het Nieuwe Testament aan bod. Dit betreft de verhalende literatuur, de brieven en de Openbaring. De passages uit deze genres zijn geselecteerd op hun relevantie voor het beantwoorden van de vraag in hoeverre de vertaalwijze van Rolandus en Walaeus van elkaar verschilden. Daarom wordt hier vooral aandacht geschonken aan de tekstgedeelten waarin Walaeus de meeste correcties aanbracht bij het werk van zijn collega. De volgende tekstgedeelten zullen daartoe belicht worden:

- Handelingen 1:1-2
- Handelingen 22:1-9
- 1 Korinthe 11
- Hebreeën 9
- 1 Petrus 4:9-12
- Openbaring 2
- Openbaring 5
- Openbaring 9

Als eerste zullen dus de aanvangsverzen van Handelingen behandeld worden. Volgens Rolandus luidden deze in vertaling als volgt:

> 1 Het eerste boeck hebbe ick gemaeckt, O Theophile, van alle ‘tgeene Iesus begonnen heeft beyde te doen ende te leeren,
> 2 Tot op dien dach op welcken hy is opgenomen geweest hebbende den Apostelen, die hy uijtge*ver*cooren hadde bevel gegeven door den heiligen Geest.[601]

De onderstreepte woorden zijn ontleend aan de Deux-Aesbijbel. Verder staat het gecursiveerde -*ver*- voor een correctie, die Rolandus waarschijnlijk al tijdens het schrijven invoegde toen hij koos tussen de werkwoorden *uitkiezen* en *uitverkiezen*. Hij besloot om in dezen de Deux-Aesbijbel te volgen, maar week verder in deze verzen sterk af van dit voorbeeld. In de Deux-Aesbijbel was de bovenstaande tekst namelijk als volgt weergegeven:

> 1 DEn eersten boeck hebben wy ghemaect, O Thiophile, van alle het ghene dat Iesus heeft begonnen, beyde te doen ende te leeren.
> 2 Tot dien daghe, doe hy opgenomen wert, na dien hy beuel ghegeuen hadde synen Apostelen door den heylighen Gheest, die hy wtuerkoren hadde:[602]

Rolandus wijkt van deze tekst af als gekeken wordt naar de lidwoorden (‘het boeck’ in plaats van ‘den boeck’), de woordvolgorde (‘begonnen heeft’ in plaats van ‘heeft begonnen’), de zinsopbouw (zoals in vers 2 te zien is) en de keuze van voorzetsel en hulpwerkwoorden (zoals blijkt uit tweemaal een keuze voor ‘op’ in vers 2 en de keuze voor ‘is … geweest’ als vervanging

[600] Zie kanttekening 14 bij Lukas 2 in de Statenvertaling van 1637.
[601] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[602] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

van ‘wert’). Ten opzichte van eerder bestudeerde passages uit het Johannesevangelie is Rolandus dus vrij vernieuwend aan het vertalen, wat te verklaren is vanuit de uitzonderlijke gecompliceerdheid van de brontekst. De schrijver van Handelingen liet namelijk als een klassiek auteur in de openingszin van zijn boek zijn schrijfvaardigheid zien, zodat een lange, lastig te vertalen zin tevoorschijn kwam.[603] Door de problematiek van deze beginregels lijkt Rolandus de aandacht te verliezen voor het bedenken van alternatieven voor werkwoorden en zelfstandige naamwoorden, waar hij zich bij het overzetten van het Johannesevangelie op richtte. Slechts in het stadium van het verbeteren van zijn tekst kon hij het tweede ‘op’ in vers 2 vervangen door ‘in’, wat hoogstwaarschijnlijk voortvloeit uit het feit dat het eerste en het tweede ‘op’ niet dezelfde basis in de grondtekst hebben, zodat om concordant te vertalen voor een variatie in voorzetsels gekozen moest worden. Het tweede vers luidt namelijk in het Grieks als volgt: ἄχρι ἧς ἡμέρας ἐντειλάμενος τοῖς ἀποστόλοις διὰ πνεύματος ἁγίου οὓς ἐξελέξατο ἀνελήμφθη. De Deux-Aesbijbel heeft de grondtekst qua woordvolgorde redelijk gevolgd, want in deze Bijbelvertaling is alleen de vertaling van het woord ἀνελήμφθη (‘doe hy opgenomen wert’) naar voren geschoven.[604] Ten behoeve van naar alle waarschijnlijkheid de begrijpelijkheid heeft Rolandus de woordvolgorde geheel veranderd, zodat de qua betekenis bij elkaar behorende delen bij elkaar gezet zijn. In de geschriften die aan de revisoren verzonden werden, was deze wijziging ten opzichte van de Deux-Aesbijbel al weer gedeeltelijk teruggedraaid, want de tekst werd daar weergegeven als: ‘Tot op den dagh in welcken hy opgenomen is, na dat hy door den heyligen Geest aen de Apostelen, die hy uytvercoren hadde, bevelen hadde gegeven’.[605] De vertaling van διὰ πνεύματος ἁγίου (‘door den heyligen Geest’) is daarin weer naar voren gehaald. Vermoedelijk is Walaeus als kanttekenaar voor deze verschuiving verantwoordelijk geweest. Walaeus noteerde namelijk al in de marge bij de vertaling van Rolandus dat ‘boeck’ tevens weergegeven kon worden als ‘woordt’, zodat later ook ‘de eerste reden’ als vertaalalternatief in de kanttekeningen kwam te staan.[606] Verder had Walaeus weinig aanmerkingen bij deze twee verzen. Om na te gaan hoe hij dergelijke openingsverzen zelf vertaald zou hebben, biedt zijn vertaling van de beginzinnen van het Bijbelboek Lukas informatie. In dat evangelie is immers sprake van een vergelijkbare gecompliceerde openingszin, die bovendien qua opzet een parallel is van de zin, waarmee Handelingen begint.[607] Walaeus had deze zin uit Lukas 1:1-4 als volgt opgeschreven:

> 1 Na dien veele ?hande? onderwonden hebben in orden te stellen het verhael der dingen, die onder ons volle seekerheijt hebben,
> 2 Gelijck ons overgegeven hebben die van den beginne selfe aenschouwers ende dienaers des woorts geweest zijn:
> 3 Soo heeft het oock mij goet gedacht, hebbende alles van vooren aen op ’t ?seekerlyckste? ondersocht, daervan ordentelijck aen u te schrijven, voortreffelicke Theophile:
> 4 Op dat ghij moeght hebben ?kennisse? *van seekerheijt* der dingen, daer ghij [mondelijck] van onderwesen zijt.[608]

---

[603] De complexiteit van de openingszin is vooral gelegen in de ingewikkelde zinsopbouw. L.T. Johnson en D.J. Harrington (red.), *The Acts of the apostles* (Collegeville 1992), 24. De auteur van Handelingen imiteerde met deze eerste zin de stijl van klassieke auteurs. F.J. Moloney, *Beginning the good news: A narrative approach* (Eugene 1992), 103.
[604] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.
[605] Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[606] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie kanttekening 1 bij Handelingen 1 in de Statenvertaling van 1637.
[607] J. Calvijn, *The Acts of the apostles: 14-28* (Manchester 1969), 12.
[608] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Aangezien deze passage door verbleking moeilijk te lezen is, is bij de weergave gebruik gemaakt van de Deux-Aesbijbel van 1562 enerzijds en de geschriften voor de

Bij de onderstreepte, uit de Deux-Aesbijbel afkomstige woorden valt op dat in de door Walaeus genoteerde tekst vooral naar alternatieven wordt gezocht voor werkwoorden[609] en bijvoeglijke naamwoorden.[610] Verder wil Walaeus bij 'onderwesen' 'mondelijck' toevoegen met een reden die later zijn weg vond in de kanttekeningen: 'Het Griecx woort beteeckent veel tijts met levende stemme te onderwijsen…'.[611] De zinsstructuur verandert Walaeus echter nauwelijks, want in de Deux-Aesbijbel stond al het volgende:

> 1 NA dien dat hen vele onderwonden hebben in orden te stellen het verhael der dingen die onder ons volcomelick betuycht zijn,
> 2 Ghelijck sy ons ouerghegheuen hebben, diese vanden beginne selue ghesien, ende Dienaers des woorts gheweest hebben.
> 3 So heeft het my, die alle dinghen van voren aen neerstelick ondersocht hebbe, oock goet ghedocht, ordentlick tot dy te schrijuen mijn beste Theophile.
> 4 Op dat du moechst bekennen de versekertheyt der dinghen daer du van onderwesen bist.[612]

Alleen bij vers 3 is het woord 'oock' verschoven om het accent op 'my' te leggen, waarbij vervolgens de bijzin ingeleid wordt door 'hebbende' als alternatief van het betrekkelijke voornaamwoord uit de Deux-Aesbijbel. Verder blijft de vertaling van deze lange openingszin qua structuur vrijwel geheel overeenkomen met de weergave van de traditionele Bijbelvertaling. De enkele afwijking daarop vormt bovendien geen afwijking van de woordvolgorde in de grondtekst, zoals bij Rolandus in Handelingen 1:1-2 het geval was. Lukas 1:3 luidt in het Grieks namelijk als volgt: ἔδοξε κἀμοὶ παρηκολουθηκότι ἄνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς καθεξῆς σοι γράψαι, κράτιστε Θεόφιλε. Waar in de Deux-Aesbijbel dus de vertaling van ἔδοξε ('goet ghedocht') naar achteren in de zin verplaatst is om de bijzin bij -μοὶ direct te laten volgen op 'my', koos Walaeus ervoor om in zijn weergave tot zijn recht te laten komen dat ἔδοξε vooraan in de zin staat en dat κἀμοὶ als crasis één geheel vormt, waardoor het als 'oock mij' vertaald kan worden. Walaeus conformeerde zich dus duidelijk op zijn wijze aan de Griekse woordvolgorde. Zijn focus lag echter bij de opbouw en de betekenis van de afzonderlijke woorden. Bij Lukas 1:3 wijdde hij namelijk wel drie kanttekeningen aan mogelijkheden om de tekst zijns inziens nog letterlijker weer te geven. Verder vertaalde hij αὐτόπται heel nadrukkelijk met 'aenschouwers'. Het grondwoord betreft immers een zelfstandig naamwoord en dat kenmerk mocht naar zijn mening niet verloren gaan door 'diese … ghesien … hebben' te kiezen als vertaling, zoals in de Deux-Aesbijbel het geval is.

Kortom, uit een vergelijking van de openingsverzen van Lukas en Handelingen blijkt dat Rolandus de zinsstructuur drastisch wijzigde ten opzichte van de Deux-Aesbijbel zonder dat de grondtekst daar aanleiding toe gaf, terwijl Walaeus de woordvolgorde juist ten opzichte van de Deux-Aesbijbel aanpaste om zijn tekst te conformeren aan de brontekst. Verder blijkt Rolandus zich meer op de zin als geheel te richten door de opbouw ervan te willen wijzigen, terwijl Walaeus een veel sterkere neiging had om zich op de grammaticale en semantische details van de afzonderlijke woorden te richten.

---

revisoren anderzijds. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Verder is de derde band van de Collectie Rolandus gebruikt. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229. Aan de hand hiervan kan een behoorlijk betrouwbare weergave gegeven worden van wat Walaeus noteerde. De woorden waarvan niet zeker is of Walaeus deze zo genoteerd heeft, zijn tussen vraagtekens geplaatst en een latere toevoeging is gecursiveerd.

609 Voorbeelden hiervan zijn 'volle seekerheijt hebben' als vervanging van 'volcomelick betuycht zijn', 'hebben ?kennisse?' in plaats van 'bekennen' en 'aenschouwers … zijn' als alternatief van 'diese … ghesien … hebben'.

610 Een voorbeeld hiervan is het gebruik van 'voortreffelicke' in plaats van 'mijn beste'.

611 Zie kanttekening 9 bij Handelingen 1 in de Statenvertaling van 1637.

612 Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

In de eerste negen verzen van Handelingen 22 wordt het onderscheid tussen beide vertalers opnieuw scherp zichtbaar. Tabel 31 toont welke correcties Walaeus opschreef, waarbij de vetgedrukte woorden van Rolandus aangeven welke woorden verbeterd zijn.

| Deux-Aesbijbel | Rolandus' vertaling | Walaeus' correcties |
|---|---|---|
| 1 MAnnen broeders ende vaders, hoort myne ontschuldinghe die ick nu tot v doe. | 1 Mannen broeders ende Vaders, hoort mijne verantwoordinghe, die ick nu tot u [doe]. | |
| 2 (Ende als sy hoorden dat hy in Hebreischer talen tot hen sprack, werden sy noch stilder: ende hy seyde:) | 2 (**Ende als sij** hoorden dat hy haer in Hebreische tale aensprack, hielden sij haer noch stilder. Ende hy **sprack**,) | Als sij nu |
| 3 Ick ben een Iodisch man, gheboren te Tarsus in Cilicia, ende in deser stadt opgheuoedt aen de voeten Gamalielis, ende neerstelick gheleert in de vaderlicke Wet, vyerich ouer God, ghelijck als ghy alle heden zijt: | 3 Ick ben een Ioodsch man, geboren te Tarsen in Cilicien, **ende** in dese Stadt opghevoedt aen de voeten Gamaliels, ~~ende~~ **neerstelijck onderwesen in vaderlycke Wet,** synde een yveraer **over** Godt, ghelyck ghy alle heden sijt: | seyde<br><br>maer<br><br>na de scherpste wijse<br>na de wijse des vaderlycken wets<br>voor |
| 4 Ende hebbe dese leere totter doot veruolcht: bindende ende ouerleuerende in de gheuanckenisse mannen ende vrouwen. | 4 Die **desen wegh** hebbe vervolght tot de doot toe, bindende ende inde gevanckenissen overleverende beyde mannen ende vrouwen. | dese leere |
| 5 Ghelijck my oock de Ouerpriester ghetuyghenisse gheeft, ende alle de Ouderlingen: van de welcke ick brieuen nam: ende reysde na Damascum tot de broederen, om oock de ghene die daer waren, te binden, ende te Ierusalem te brenghen, om ghepijnicht te worden. | 5 Ghelyck mij oock de ~~Overpriester~~ hoogepriester ende den geheelen ~~Ioodschen~~ raedt der oudsten getuyghenisse geeft: vanden welcken ick oock brieven hebbe ontfangen hebbende tot de broederen, na Damascum ben gereijst, om oock de gene die daer waren, gebonden te brengen na Ierusalem, op dat sij gestraft souden worden. | |
| 6 Maer het gheschiedde my, als ick ghinck ende by Damascum quam, ontrent den middach, dat my h haestelick een groot licht omsloech vanden Hemel: | 6 Maer het geschiede als ick reijsde, ende na by Damascum gecomen was ontrent den middach, dat mij snellyck uijt den hemel een groot licht ommescheen. | |
| 7 Ende ick viel ter Aerden, ende hoorde een stemme tot my segghen: Saul Saul, wat veruolchstu my? | 7 Ende ick viel [neder] op de aerde, ende hoorde een stemme **tot mij segghen**, Saul, Saul, wat vervolght ghy mij? | |
| 8 Ende ick antwoordde: Wie bistu Heere? Ende hy seyde tot my: Ick ben Iesus van Nazareth, welcken du veruolghest. | 8 Ende ick antwoorde, wie sijt ghy Heere? Ende hy seijde tot mij, Ick ben Iesus de Nazarener, dien ghy vervolght. | |
| 9 Ende die met my waren, sagen wel het licht, ende waren veruaert, maer de stemme die tot my sprack en hoorden sy niet. | 9 Ende die met *bij* mij waren saghen wel het licht, ~~maer~~ ende waren seer vervaert: maer de stemme des genen die tot mij sprack en hoorden sij niet. | seggende tot mij |

Tabel 31. De vertaling van Handelingen 22:1-9.[613]

[613] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Een behoorlijk deel van de vernieuwingen die Rolandus ten opzichte van de Deux-Aesbijbel aanbracht, zijn te verklaren door zijn streven om de Griekse woordvariatie in het Nederlands te weerspiegelen. Ten eerste vertaalde hij ἀπολογίας niet als 'ontschuldinghe', maar als 'verantwoordinghe', wat herleidbaar is tot een welbekende tekst waarin Jezus zegt dat Zijn volgelingen de ondervraging niet hoeven te vrezen wanneer zij opgepakt worden. De Deux-Aesbijbel geeft die tekst als volgt weer: '…weest niet sorchfuldich, hoe, oft wat ghy antwoorden sult, oft wat ghy spreken sult' of 'So neemt voor v in uwe herten, niet te sorghen, wat ghy antwoorden sult'.[614] Het grondwoord voor *antwoorden* is in beide teksten ἀπολογέομαι, dat qua vorm verwant is aan ἀπολογίας. Mogelijk denkend aan deze bekende tekst voor geloofsgevangenen (die gedurende de geloofsvervolgingen van de vroegmoderne tijd wellicht vaak overdacht zal zijn) zal Rolandus bij zijn vertaling van Paulus' rede, die de apostel bovendien als gevangene uitsprak, gekozen hebben voor het woord 'verantwoordinghe' daar hij zo concordant kon vertalen. Gewoonlijk paste hij dit vertaalprincipe in kleinere tekstgedeelten toe, maar deze uitzondering is dus mogelijk te verklaren door het toenmalige belang van de bovenstaande teksten over het afleggen van een geloofsverantwoording.[615]

Bij de woorden 'aensprack' en 'sprack' ligt de zaak wat minder gecompliceerd. 'Sprack' is namelijk de vertaling van φησιν, terwijl Rolandus het woord 'seijde' reserveerde als weergave van het woord εἶπέν, zoals bijvoorbeeld in vers 8 te zien is. Vervolgens kon hij in vers 2 het woord 'sprack' niet meer gebruiken als vertaling van een ander grondwoord dan alleen φησιν (hoewel daar in Handelingen 22:9 al weer een uitzondering op moet worden gemaakt). Daarom diende hij bij προσεφώνει voor 'aensprack' te kiezen, dat overigens net als het grondwoord een voorzetsel in zich draagt.

Vanwege een soortgelijke logica kon Rolandus ook niet meegaan in de vertaling 'werden (…) stilder', maar moest dit weergeven als 'hielden (…) stilder'. In de Deux-Aesbijbel is namelijk nauwelijks een verschil te zien tussen het slotvers van Handelingen 21, waar πολλῆς δὲ σιγῆς γενομένης ('groote stilte gheworden was') staat,[616] en het derde vers van Handelingen 22, waarin ἡσυχίαν weergegeven is als 'werden (…) stilder'.[617] In beide gevallen bevat de Deux-Aesbijbel een vorm van *worden*, terwijl dit in de grondtekst bij Handelingen 22:3 niet het geval is.

Een laatste voorbeeld waaruit blijkt dat Rolandus concordant wilde vertalen, is zijn keuze om bij vers 6 het woord 'ginck' uit de Deux-Aesbijbel te vervangen door 'reijsde', daar in vers 5 dit woord eveneens gebruikt was. In beide gevallen was namelijk sprake van een soortgelijk grondwoord.

De bovenstaande tekst bevat daarnaast ook voorbeelden van een streven om morfemen in vertaling tot uitdrukking te brengen. 'Des genen' in vers 9 is immers een weergave van de genitivusvorm λαλοῦντός. Bij Walaeus zijn dergelijke stappen om de tekst qua morfemen nog letterlijker dan de Deux-Aesbijbel te vertalen, echter nog sterker aanwezig. Met de vertaalkeuze 'seggende tot mij' bij vers 7 koos Walaeus er heel nadrukkelijk voor om λεγούσης als een participium te vertalen, terwijl zijn collega en de Deux-Aesbijbel dit met een infinitivus

[614] Zie Lukas 12:11 en 21:14 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[615] Dit speciale belang is enigszins af te leiden uit de twee kanttekeningen in de Deux-Aesbijbel, waarin allerlei vertaalalternatieven opgesteld worden om weer te geven hoe een vervolgde zich moet verhouden tegenover een verhoor. Zo kan 'sorghen' volgens deze paratekst ook weergegeven worden als 'te voren bedencken' en bij 'wat ghy antwoorden sult' staat 'Oft, hoe ghy v beschermen, of ontschuldighen sult'. Zie kanttekening p en q bij Handelingen 21 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[616] Rolandus had bij Handelingen 21:40 dezelfde vertaling gekozen als de Deux-Aesbijbel bij de woorden 'groote stilte geworden was'. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[617] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

weergaven. Verder is in ‘na de scherpste wijse’ en ‘na de wijse des vaderlycken wets’ een zoeken naar een op zijn minst woordelijke weergave van κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου te herkennen. Daarbij blijft bovendien de Griekse woordvolgorde gehandhaafd. Met datzelfde doel wilde Walaeus het woord ‘ende’ aan het begin van Handelingen 22:2 waarschijnlijk ook weg hebben, want zo komt de vertaling van ἀκούσαντες (‘als sij nu hoorden’) op de eerste plaats in de zin te staan, zoals bij het grondwoord eveneens het geval is.

Het principe van concordant vertalen werd door Walaeus daarentegen verscheidene keren in Handelingen 22:1-9 overtreden. Het woord ‘nu’ in vers 2 staat namelijk voor δὲ, terwijl hetzelfde Griekse woord bij het volgende vers door Walaeus als ‘maer’ vertaald werd. Bovendien heeft het woord ‘nu’ uit vers 2 een ander grondwoord dan het ‘nu’ uit vers 1. Voor Walaeus gaf dat geen aanleiding tot het zoeken naar een alternatief om dezelfde afwisseling in woorden te hebben als de grondtekst. De keuze voor ‘sprack’ bij vers 2, dat uit een dergelijk streven voortgekomen was, draaide Walaeus zelfs terug door dit woord weer door ‘seyde’ te vervangen.

Minder scherp wordt de tegenstelling tussen Walaeus en Rolandus bij de vertaling 1 Korinthe 11, waarvan in de onderstaande tabel enige voorbeelden zijn gegeven van welke vertaalalternatieven elk van beide vertalers bij de grondwoorden overwoog. De met de Deux-Aesbijbel overeenkomende woorden zijn hierbij opnieuw onderstreept.

| Vers | Grondtekst | Rolandus | Walaeus |
|---|---|---|---|
| 2 | ὅτι πάντα μου μέμνησθε | 1. dat ghy allen mijns gedachtich sijt<br>2. dat ghy in allen mijns gedachtich sijt | 1. dat ghy aller mijner dingen<br>2. dat ghij alle des mijns g.<br>3. alle mijne dingen g. |
| 3 | παντὸς ἀνδρὸς | 1. van een yegelyck man<br>2. eens yegelycken mans | eens yegelycken mans |
| 4 | Καταισχύνει | Onteert | beschaemt sich |
| 5 | τὸ αὐτὸ | 1. een en hetselve<br>2. even hetselve<br>3. even soo veel | - |
| 6 | Κειράσθω | 1. -se geschoren worde<br>2. haer het hayr gekort worde | - |
| 6 | εἰ | 1. nadien<br>2. ist dat | - |
| 6 | αἰσχρὸν γυναικὶ | der vrouwe schandelyck | 1. voor een vrouwe schandelyck<br>2. des vrouwe qualijck staet |
| 7 | εἰκὼν … ὑπάρχων | 1. Zijnde een beeldt<br>2. hij het | dewijl hij het beelt |
| 8 | ἐκ γυναικός | vande vrouwe | Uyt |
| 11 | ἀνδρὸς | 1. de man<br>2. een man | - |
| 17 | εἰς τὸ κρεῖσσον ἀλλὰ εἰς τὸ ἧσσον | 1. tot beteringe maer tot schade<br>2. tot beter maer tot erger | - |
| 19 | αἱρέσεις | 1. secten<br>2. ketterijen | - |
| 21 | ὃς μὲν πεινᾷ, ὃς δὲ μεθύει | 1.dese is hongerich en d’ander is droncken<br>2. dese heeft honger en d’ander is droncken | dese … dese (Het is twijfelachtig of deze correctie van Walaeus afkomstig is.) |

Tabel 32. Vertaalversies van Rolandus en Walaeus bij 1 Korinthe 11.[618]

[618] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Zoals in de tabel te zien is, hebben de vertalers bij 1 Korinthe 11 opvallend veel vertaalalternatieven genoteerd. Markant is ook dat Rolandus zijn eigen tekst zo vaak verbeterd heeft en daarbij ook verbetervoorstellen van Walaeus overnam (zoals te zien is bij vers 3 en 7). Schijnbaar had Rolandus de reactie van Walaeus onder ogen gehad en heeft hij deze kunnen meenemen in zijn eigen correcties van de tekst. Verder valt op dat Rolandus niet meer als vanzelfsprekend eerst de Deux-Aesbijbel overnam om er pas daarna van af te wijken. In vers 11, 17, 19 en 21 zette hij weliswaar nog wel zo'n stap, maar in vers 2 en 5 en tweemaal in vers 6 maakte hij de omgekeerde beweging. Aanvankelijk maakte hij een eigen vertaling om pas in tweede instantie terug te keren naar de weergave van de traditionele Bijbelvertaling. Rolandus lijkt daarmee vrijer te zijn geworden ten opzichte van het bestaande materiaal. Hoewel zijn vertaling van 1 Korinthe 11 nog sterk overeenkwam met de versie ervan in de Deux-Aesbijbel,[619] zocht Rolandus namelijk naar vernieuwende weergaven. Daarbij lijkt hij sterk te zijn beïnvloed door Walaeus, die blijkens de in de bovenstaande tabel weergegeven correcties een nauw oog hield op het werk van Rolandus. Hoogstwaarschijnlijk door Walaeus' gedurige commentaar ging Rolandus zich sterker op morfemen richten. Het Griekse meervoud σχίσματα zette hij dan ook niet met de enkelvoudsvorm 'tweedracht' over (zoals in de Deux-Aesbijbel stond), maar koos daarentegen voor het woord 'scheuringhen'. Verder vertaalde hij woorden als αἰσχρὸν en δόκιμοι dichter bij hun basisbetekenis door het met respectievelijk de woorden 'schandelyck' (vers 6) en 'beproeft' (vers 19) te vertalen, waar de Deux-Aesbijbel nog de vertalingen 'qualick' en 'rechtsinnich' bevat. Bovendien vertaalde Rolandus allerlei participia uit de grondtekst als onvoltooide deelwoorden in tegenstelling tot wat de weergave was in de gezaghebbende protestantse vertaling. Voorbeelden daarvan zijn 'hebbende wat opt hooft' in vers 4, 'biddende ofte ?profe?terende' in vers 5, 'zijnde' in vers 7 en 'verkondigende' in vers 17. In de Deux-Aesbijbel staat op deze plaatsen een omschrijving van het participium. In 1 Korinthe 11:4 staat bijvoorbeeld 'met ghedeckten hoofde' als vertaling van κατὰ κεφαλῆς ἔχων, terwijl Rolandus het participium ἔχων met 'hebbende' vertaalde.[620] Bovendien ging deze Statenvertaler zijn woordvolgorde zelfs conformeren aan de grondtekst. Bij vers 19 vertaalde Rolandus ἵνα οἱ δόκιμοι φανεροὶ γένωνται ἐν ὑμῖν namelijk als 'opdat die beproeft sijn ~~ond~~ openbaer worden onder u'. De woorden 'onder u' heeft hij zelf naar achteren geschoven, want in de Deux-Aesbijbel is dat nog niet het geval. Hetzelfde geldt voor het slotwoord van vers 20. Dit woord φαγεῖν heeft Rolandus namelijk zelf als 'eten' aan het einde van het vers genoteerd, terwijl het woord 'eetmen' in de Deux-Aesbijbel veel eerder in het vers voorkomt.

Zijn drang om concordant te vertalen liet Rolandus evenwel niet los. In vers 6 komt bijvoorbeeld tweemaal een vorm van κείρω voor, die in de Deux-Aesbijbel eerst met 'late afsnijden' en daarna met 'gekort ... te zijn' weergegeven werd. Na verbetering koos Rolandus ervoor om beide gevallen met een vorm van *gekort worden* weer te geven. Verder vertaalde hij δόξα in vers 7 als 'eere'. Bij deze tekst bevatte de Deux-Aesbijbel namelijk geen concordante vertaling, want in 1 Korinthe 10:31 was in deze vertaling een vorm van δόξα als 'eeren' (in 'doet het al ter eeren Gods') vertaald,[621] terwijl bij 1 Korinthe 11:7 hetzelfde grondwoord overgezet werd als 'eerlickheyt'. Op diezelfde manier werd in de Deux-Aesbijbel niet het principe van concordantie gevolgd bij het woord γὰρ. In vers 18, 19 en 21 stond voor dit woord 'want' als vertaling, maar in vers 22 werd ineens 'dan' als vertaling gebruikt. Rolandus koos er in dat laatste geval voor om ook 'want' te noteren.[622]

---

[619] Rolandus' weergave van 1 Korinthe 11:8-9 komt bijvoorbeeld vrijwel overeen met de Deux-Aesbijbel.

[620] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

[621] Bij 1 Korinthe 10:31 had Walaeus namelijk in de lopende tekst 'eeren' genoteerd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[622] Bij deze voorbeelden van concordant vertalen uit Rolandus' tekst is steeds gebruik gemaakt van de Deux-Aesbijbel van 1562.

Walaeus nam het vertaalprincipe van zijn collega nog steeds niet over en was opnieuw degene die zich op de morfemen concentreerde. Bij vers 2 is te zien hoe hij puzzelde om zowel de meervoudsvorm van πάντα als de genitivusvorm van μου tot zijn recht te laten komen. In vers 4 wilde hij graag het betekeniselement van schande of schaamte van de werkwoordsvorm καταισχύνει tot uitdrukking brengen. Verder wilde hij de dativusvorm γυναικὶ met 'voor' vertalen. Hiermee week hij af van zijn collega, die de naamval in het Nederlands wilde laten staan. Ook bij vers 6 ging hij het participium juist als een redengevende zin overzetten, terwijl Rolandus daar nu juist in een streven naar letterlijkheid de grammaticale vorm van het Grieks in het Nederlands wilde behouden. Het beeld van hoe Walaeus en Rolandus van elkaar verschillen, verschuift daarmee licht. Rolandus zocht sterker naar een weergave van de morfologische opbouw van de grondwoorden, terwijl Walaeus hem met zijn correcties juist in enkele gevallen daarvan af ging houden. Gedurende het vertaalproces leek er dus geleidelijk een verschuiving op te treden, hoewel 1 Korinthe 11 een te kleine passage is om daarover een algeheel oordeel te vellen.[623] Hebreeën 9 is nodig om te bepalen of de genoemde beweging in de samenwerking tussen de vertalers zich ook voortzet.

In de onderstaande tabel is te zien hoe gelaagd de Collectie Rolandus bij Hebreeën 9 is. In de linkerkolom is de conceptversie van Rolandus te zien, waarin al enkele malen gedurende het schrijven verbeteringen achter elkaar zijn genoteerd. Latere correcties of vertaalalternatieven, die naast of boven de tekst staan, zijn – voor zover ze leesbaar waren – in de linkerkolom geplaatst. Hierbij zijn de verbeterde woorden uit de eerste versie van Rolandus vetgedrukt. Uit de Deux-Aesbijbel afkomstige woorden zijn zoals gewoonlijk onderstreept en de tekst die Walaeus noteerde, is schuingedrukt.

| **Rolandus' eerste concept** | **Verbeteringen** |
|---|---|
| 1. Soo hadde dan oock wel dat eerste [verbondt] **rechten des Godes-diensts**,<br>ende dat wereltlijcke heylichdom. | *sijne rechten d. G.* |
| 2. Want daer was eenen tabernaeckel toebereijdt: het eerste (deel) in het welck was de kandelaer ende de tafel ende de **toon-broods**, het welcke wort genaemt, het heilige. | <br>*voorstellinge*<br>*voorbijgange des broods* |
| 3. Maer achter ~~na~~ ~~den~~ het tweede voorhancksel was de tabernaeckel,<br>die genaemt wort het heylige der heyligen. | |
| 4. hebbende het gouden wieroockvat, ende de Arcke des verbondts allomme met gout **bedeckt**,<br>in welcken [Tabernaeckel] was het gouden **vat,** dat het manna in hadde daer het manna in was ende de roede Aarons die **gebloyt** hadde ende de tafelen des verbondts. | <br>*overtrocken*<br>emmer kanne<br>gegroent |
| 5. Ende boven **dese** (Arcke) de cherubim der eerlijckheyt,<br>die den **genaden-stoel** beschaduwden. van welcke dingen nu niet te seggen en is van stuck tot stuck. | die<br>*decksel der versoeninge versoen-decksel* |
| 6. Als nu dese dingen aldus **toebereijdt** waren gingen de priesters wel alle tijts in de eersten tabernaeckel heen in om den de goodsdiensten te **volbrengen:** | *toegerust*<br>plegen *volbrengende plegende de p* |
| 7. Maer in den tweden de hogepriester alleen eenmael des iaers, niet sonder twelck hy offerde voor **hem**selven<br>ende des volcks **onwetenheden.** | <br>sijnsselfs<br>misdaden |
| 8. [Daer mede] de heilige Geest dit beduijde, dat de wech tot het heylichdom noch niet **geopent** hebbende den eersten tabernaeckel noch sijnen standt | *geopenbaert* |
| 9. Welcke een **voorbeeldt** was | gelyckenisse<br>afbeeldinge |

[623] Dergelijke veranderingen gedurende het vertaalproces zullen ook in het achtste hoofdstuk behandeld worden.

| | |
|---|---|
| in **dien tegenwoordigen tijdt**, in den welcken<br><br>**gaven en slachtofferen** geoffert wierden, die niet en konden<br><br>**volcomen** maecken na de conscientie den genen die den godes-dienst **oeffende,**<br>10. Alleenlijck in Spijsen, ende drancken, ende verscheydene wasschingen, ende rechtveerdichmaeckingen des vleesches tot op den tijdt der verbeteringe opgeleght.<br>11. Maer Christus de hogepriester der toecomende goederen [comende], gecomen zijnde is door den meerdere ende volmaeckteren tabernaeckel niet met handen gemaeckt dat is ~~van~~ niet dezes maecksels,<br>12. noch door bloedt der bocken ende calveren, maer door sijn eygen bloedt, eenmael ingegaen in het heylighe een eeuwige verlossinghe gevonden hebbende.<br>13. Want ist dat het bloedt der styren ende bocken ende de assche der iongen koe gesprengt op de onreijne, heylight tot reijnicheyt des vleesches: | *voor dien tegenwoordigen tijt*<br>*beyde gaven ende slachtofferen*<br>*voleyndig*<br>pleechde |
| 14. Hoe veel te meer het bloedt Christi, die hem selven door **eenen** eeuwigen Geest Gode onstraffelyck opgeoffert heeft sal uwe conscientie reynigen van alle doode wercken, om den levendigen Godt te dienen? | den |
| 15. Ende daerom is hy ... nieuwen testaments ... zijnde, tot verlossinge ... die **met oude** testament ... die geroepen zijn de bel ... ge erve ontfangen soud... | *onder*<br>*eerste* |
| 16. Want waer een testament is, daer ist nodich dat de doot des geenen die dat testament gemaeckt heeft **tusschen come.** | *bij come, bijgebracht worde* |
| 17. Want een testament is in den dooden vast, dewijle het noch niet crachtich en is **wanneer die noch leeft diet gemaeckt heeft.** | *als de testamentmaecker noch leeft* |
| 18. **Waervan ist** dat oock het eerste niet en is sonder bloet **ingewijet.**<br>19. Want als ~~Moses~~ alle geboden na de wet van Mose waren gesproocken tot al het volck, nam hy het bloet der kalveren ende bocken met water ende purperwolle ende ysoop ende besprenghde beyde het boeck selfs ende alle het volck, | *daervan en is oock ingeset* |
| 20. Seggende, dit is het bloedt des **testaments dat u God geboden heeft.**<br><br>21. Ende hy besprenghde met den bloede desgelycks oock alle den tabernaeckel, ende oock alle de vaten des godes-diensts.<br>22. Ende by na alle dingen worden met bloedt gereynicht na de wet, ende sonder bloetstortinge en geschiet geen vergevinghe.<br>23. Soo was het dan noodich dat de voor... hemelen zijn, ... cht wierden: maer de h... gen selve met beter offerande … dese waren. | *verbonts*<br>*dat Godt aen u bevolen geboden heeft* |
| 24. Want Christus en is niet ingegaen in het heylige dat met handen gemaeckt is, een tegenbeeldt des waerachtigen, maer in den hemel selfs om nu te verschijnen voor het aensicht Gods voor ons. | aenschijn |
| 25. Noch op dat hij hemselven dickmael soude offeren, gelyckerwijs de hoogepriester **alle** iaer in het heilige ingaet met vreemt bloet, | elck |
| 26. (Anders hadde hy moeten dickmael geleden hebben van de grontlegginge der werelt) maer nu is hy eenmael in de voleyndinge der eeuwen tot afdoeninge der sonde door sijne offerande. | |
| 27. Ende gelyck den menschen **opleijt** eenmael te sterven, ende daer na het oordeel | geset is |
| 28. Alsoo Christus eenmael opgeoffert geweest om veeler sonden wech te nemen, sal ten **tweeden**mael sonder sonde gesien worden, den genen die hem verwachten ter salicheijt. | anderen |

Tabel 33. Rolandus' vertaling van Hebreeën 9 met verbeteringen van Rolandus en Walaeus.[624]

[624] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Wat in deze tabel als eerste opvalt, is dat Rolandus’ eerste tekst sterk gelijkt op de tekst uit de Deux-Aesbijbel. Ondanks dat hier van een totaal ander genre sprake is dan de eerder behandelde evangeliën, is hier opnieuw te berekenen dat zo’n vier op de vijf woorden ontleend zijn aan de traditionele Bijbelvertaling.[625] Bovendien wordt bij het verbeteren van de tekst ook gedurig gekeken in de Deux-Aesbijbel, want zowel Walaeus als Rolandus keren bij hun correcties geregeld terug naar dit voorbeeld. Zo is er dus eenzelfde beweging bij Hebreeën 9 te zien als bij de eerste vier hoofdstukken van het Johannesevangelie, waar eveneens voortdurend nagedacht werd over de vraag of de oude Bijbelvertaling gevolgd moest worden of dat er voor een andere vertaling gekozen moest worden. Daarnaast zijn er in Hebreeën 9 enkele voorbeelden van vertalingen waarbij beide Statenvertalers elk hun eigen weg gingen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel. Een voorbeeld hiervan is ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων in vers 2. De Deux-Aesbijbel gaf dit weer als de ‘vorlegghinge der brooden’, terwijl Rolandus voor ‘toon-broods’ koos en Walaeus gebruik maakte van het woord ‘voorstellinge’. Walaeus gaf met dit laatste woord markant genoeg de morfemen van het grondwoord πρόθεσις weer, want πρό- betekent immers *voor*- en θεσις (dat afkomstig is van het werkwoord τίθημι, stellen) staat voor ‘stellinge’. Rolandus’ keuze voor ‘toon-broods’ valt daarentegen eerder uit te leggen als een streven om tegemoet te komen aan het publiek, waaraan met één, voor de lezers bekend woord duidelijk werd gemaakt op welk element uit de oude joodse eredienst de tekst van Hebreeën 9 doelde.[626] Walaeus wilde daarentegen de woordgrenzen van de grondtekst in stand houden en koos daarom voor een vertaling die de morfologie van de grondtekst weerspiegelde. Tot een dergelijke vertaling kwam hij ook bij de woorden τὸ ἱλαστήριον uit vers 5. Aanvankelijk koos hij hier voor ‘decksel der versoeninge’, maar daar ἱλαστήριον één woord is, noteerde hij meteen daarop ‘versoen-decksel’ om een gelijk aantal woorden te behouden. Eenzelfde beweegreden lag hoogstwaarschijnlijk achter de verbetering van Rolandus’ woorden ‘diet gemaeckt heeft’ van vers 17. Deze woorden veranderde Walaeus namelijk tot het ene woord ‘testamentmaecker’, want het grondwoord διαθέμενος betreft immers ook slechts één woord.[627]

Vanuit morfologisch oogpunt besloot Walaeus vervolgens om het participium ἐπιτελοῦντες in vers 6 niet met een infinitivus weer te geven (zoals zijn collega gedaan had), maar om het grondwoord met ‘volbrengende’ of ‘plegende’ te vertalen. Verder wilde Walaeus de passieve infinitivus φέρεσθαι uit vers 16 weergeven in de lijdende vorm door voor ‘bijgebracht worde’ te kiezen. Bovendien wilde hij dit werkwoord meer volgens de basisbetekenis vertalen dan zijn collega, want φέρω betekent immers gewoonlijk *dragen* of *brengen*. Een soortgelijke overweging kan Walaeus ertoe gebracht hebben om τελειῶσαι in vers 9 met ‘voleyndig (maecken)’ te vertalen, want het werkwoord τελειόω is verwant met τέλος, dat gewoonlijk *doel* of *einde* betekent. Een laatste voorbeeld van Walaeus’ vorm van streven naar letterlijkheid is te zien bij πρὸς ὑμᾶς in vers 20. Deze woorden zette Walaeus over als ‘aen u’, zodat ook πρὸς van een vertaling voorzien werd.

Uit de genoemde voorbeelden blijkt dus dat Walaeus de grondtekst tot in zijn details wilde weergeven, waarbij hij zich focuste op de morfologie en de woordgrenzen van het Grieks. Rolandus koos er daarentegen voor om zijn tekst bij de bovenstaande voorbeelden doeltaalgericht te maken door voor het publiek vertrouwde woorden te kiezen. Mogelijk laat hij in dat kader zijn tekst ook logischer klinken door in tegenstelling tot de Deux-Aesbijbel bij vers 15 voor ‘oude testament’ als vertaling van πρώτῃ διαθήκῃ te kiezen. Op die manier komt

---

[625] Wanneer dubbele weergaven van de tekst en doorgestreepte woorden uit de conceptversie buiten beschouwing gelaten worden, zijn namelijk 484 van de 598 woorden ontleend aan de Deux-Aesbijbel.

[626] Het woord *toon-broods* of iets dergelijks komt namelijk in de Deux-Aesbijbel veelvuldig voor bij de teksten die over de joodse tempeldienst gaan. Zie bijvoorbeeld Exodus 39:36, Mattheüs 12:24, Markus 2:26 en Lukas 6:4 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

[627] Dit verschijnsel noemt Van der Louw de ‘handhaving van het aantal woorden’ of ‘kwantitatieve representatie’. Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’.

de tegenstelling van het Oude versus het Nieuwe Testament beter tot zijn recht en wordt bovendien de bekende term *Oude Testament* gebezigd. Walaeus keurde een dergelijke manier van het logischer maken van de tekst af door terug te keren naar de basisbetekenis van πρώτῃ (eerste). Zijn collega verbeterde zichzelf ook al bij 'tweedenmael' in vers 28, wat een logische opsomming vormde ten opzichte van het 'eenmael' uit vers 26 en 27. Het woord 'tweedenmael' was namelijk geen vertaling die gelijk was aan de weergave van de Deux-Aesbijbel, hoewel het wel meer aansloot bij de basisbetekenis van de grondwoorden ἐκ δευτέρου.

Naast keuzes voor bij het publiek vertrouwde woorden vertaalde Rolandus in Hebreeën 9 weer volgens de voor hem zo kenmerkende methode van concordant vertalen. De vormen van λατρεία blijft hij bijvoorbeeld in het hele hoofdstuk vertalen als 'godes-dienst' (of aanverwante vormen), terwijl de Deux-Aesbijbel dit alleen in het eerste vers van Hebreeën 9 doet.[628] In de rest van het hoofdstuk staat in de Deux-Aesbijbel slechts 'dienst' of iets dergelijks als vertaling van vormen van λατρεία. Een dergelijke inconsequente vertaalwijze wilde Rolandus vermijden. Een vergelijkbaar streven toonde hij bij het grondwoord κατεσκευάσθη in vers 2 en κατεσκευασμένων in vers 6, die beiden afgeleid zijn van κατασκευάζω. Volgens de Deux-Aesbijbel betekent het eerstgenoemde grondwoord 'was gemaeckt', terwijl κατεσκευασμένων als 'bereyt zijnde' werd weergegeven.[629] Vanuit zijn streven om concordant te blijven vertalen koos Rolandus ervoor om in beide gevallen een vorm van *toebereiden* als vertaling te nemen. Ook bij het Griekse woord ἅπαξ gebruikte Rolandus telkens het woord 'eenmael', terwijl de Deux-Aesbijbel dat grondwoord nu eens met 'eenmael' en dan eens met 'eens' weergeeft.[630] Bij gelijke woorden wilde Rolandus dus dezelfde woorden in het Nederlands gebruiken. Tegelijk streefde hij er ook naar om verschillende Nederlandse woorden te nemen wanneer hij merkte dat in de brontekst verschillende Griekse woorden stonden. Een sterk voorbeeld daarvan is te zien in vers 4, waar Rolandus bij 'vat' de alternatieven 'emmer' en 'kanne' noteerde. Hij had namelijk in hetzelfde vers θυμιατήριον al met 'wieroockvat' (eigen onderstreping) vertaald, zodat hij στάμνος liever niet meer met 'vat' wilde weergeven.

Naast het vertaalprincipe van concordant vertalen volgde Rolandus steeds meer Walaeus' op morfemen gerichte vertaalstijl. De participia ἐχούσης in vers 8 en παραγενόμενος in vers 11 vertaalde hij met respectievelijk de vergelijkbare Nederlandse constructies 'hebbende' en 'gecomen zijnde'. Verder zette hij de genitivusvorm ταύτης in vers 11 over als 'dezes' en koos hij bij de conjunctivusvorm προσφέρῃ in vers 25 voor het hulpwerkwoord 'soude'. Ook vertaalde hij de woorden δικαιώματα in vers 1 met 'rechten' en ἔχουσα in vers 4 met 'hadde', zodat deze woorden dichter bij hun basisbetekenis overgezet zijn. Tenslotte lette Rolandus er bij Griekse lidwoorden of bij het ontbreken hiervan op dat hij dan wel een bepaald of een onbepaald lidwoord neerzette. Om die reden vulde hij bij vers 2 en 14 'eenen' aan en bij vers 17 plaatste hij het woordje 'een'. In deze gevallen ontbrak in de brontekst een lidwoord. Bij vers 11 en 18 en tweemaal in vers 19 schreef hij 'het' als vertaling op van het Griekse lidwoord, terwijl de Deux-Aesbijbel deze vertaalkeuze niet bevatte. Op die manier maakte Rolandus zijn vertaling bij deze teksten brontekstgetrouw. Qua woordvolgorde week hij echter van de grondtekst af, want bij vers 14 koos hij er bijvoorbeeld voor om 'hem selven' naar voren te halen ten opzichte van de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel. Deze Bijbelvertaling plaatste 'hem selven' namelijk na 'eeuwigen Geest', zodat de woordvolgorde overeenkomt met de grondtekst. Richting deze woordvolgorde werd de vertaling van Rolandus dan ook met een grote streep veranderd. Wie deze streep zette, valt niet met zekerheid te zeggen.

---

628 In Hebreeën 9:1 staat λατρείας als genitivus enkelvoud en in Hebreeën 9:6 komt ditzelfde woord voor als accusativus meervoud. Verder komt in Hebreeën 9:9 λατρεύοντα voor, dat Rolandus weergeeft als 'den genen die den godes-dienst oeffende'.

629 Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

630 Zie Hebreeën 9:7, 9:26, 9:27 en 9:28 in de Deux-Aesbijbel van 1562. In Hebreeën 9:12 is verder sprake van ἐφάπαξ, dat in de Deux-Aesbijbel met 'eenmael' weergegeven wordt.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat Rolandus in Hebreeën 9 weer verder is opgeschoven richting de vertaalwijze van Walaeus. Het aantal voorbeelden van op morfemen gerichte vertalingen wordt immers steeds groter, terwijl pogingen tot concordant vertalen wat minder overvloedig aanwezig zijn als dit vergeleken wordt met Rolandus' vertalingen van passages uit de evangeliën.

Evenals Hebreeën 9 is ook 1 Petrus 4:9-12 een lastig te vertalen passage.[631] De vertaling van de Statenvertalers vertoont hier dan ook een extreme mate van gelaagdheid ten opzichte van andere vertaalde passages. In de onderstaande tabel is er daarom alleen naar gestreefd om weer te geven hoe de betreffende pagina uit de Collectie Rolandus eruitziet. Daarom is zowel de tekst uit de tweede kolom als de tekst uit de marge van de pagina apart weergegeven. De gecursiveerde woorden zijn hierbij afkomstig van Walaeus en de onderstreepte woorden zijn ontleend aan de Deux-Aesbijbel. Verder zijn doorgehaalde woorden in de tekst eveneens doorgestreept en de woorden in superscript staan voor woorden die als verbetering boven de bijbehorende woorden zijn geplaatst. Tenslotte zijn klein gedrukte woorden later toegevoegd en vraagtekens markeren de plaatsen waar de tekst nauwelijks leesbaar is.

| **Vers** | **Grondtekst** | **Tweede kolom** | **Marge** |
|---|---|---|---|
| 9 | φιλόξενοι εἰς ἀλλήλους ἄνευ γογγυσμοῦ: | (Zijt) ~~her~~ geneight malkanderen te herbergen: Zijt herbergich tegen [~~aen~~] malckanderen herberght malkanderen geerne sonder murmureren. | Herberght malkanderen geerne sonder murmureringen. |
| 10 | ἕκαστος καθὼς ἔλαβεν χάρισμα, εἰς ἑαυτοὺς αὐτὸ διακονοῦντες ὡς καλοὶ οἰκονόμοι ποικίλης χάριτος θεοῦ: | ~~Een ijegelyck dient~~ Een ijegelijck ~~na de gave die hy ontfangen heeft~~ gelyck ~~de~~ [hy] een gave ontfangen heeft, bedient deselve aen [onder] u selven, als goede uytdeelders der verscheiden genade Gods.<br>*Dient malkanderen, een yegelijck na dat hij haer ontfangen heeft als goede uytdeelders der menigerleij genade Gods.* | *Een yegelyck gelijck de gave is die hij ontfangen heeft, soo bediene deselve onder u selven*<br>Gelijck een yegelyck gave ontfangen heeft, alsoo dient daervan onder malkanderen, als g. uytd. der menigerley g. G. |
| 11 | εἴ τις λαλεῖ, ὡς λόγια θεοῦ: εἴ τις διακονεῖ, ὡς ἐξ ἰσχύος ἧς χορηγεῖ ὁ θεός: ἵνα ἐν πᾶσιν δοξάζηται ὁ θεὸς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἐστιν ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων: ἀμήν. | Ist dat yemant spreeckt *dat hij spreeke* als Gods woort [*woorden Gods*] : ist dat yemant dient, *die diene* als uyt de sterckte die Godt toereijckt: op dat Godt in allen gepresen worde door Iesum Christum, den welken ~~sij is~~ [~~heeft~~] [sij] de eerlyckheyt ende de cracht ~~van eeuwicheyt~~ in alle eewicheyt, Amen. | alle eeuwen der eeuwen *in alle eeuwichheden der eeuwichheden* |
| 12 | Ἀγαπητοί, μὴ ξενίζεσθε τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει πρὸς πειρασμὸν ὑμῖν γινομένῃ ὡς ξένου ὑμῖν συμβαίνοντος | Lieve, laet ~~het~~ u niet vreemt ~~worde~~ [~~sijn~~] *?duncken?* ~~als ghy~~ [in] de beproevinge doort vier [onder u] die u tot versoeckinge geschiet, als of u wat vreemts overquam:<br>*Lieve laet u niet vreemt voorcomen dat ghy gelijck als door vijer [be]geproeft wort, twelck u tot versoekinge geschiet, als of u wat vreemts overquam.* | En wort niet bevreemt door [in] de beproevinge doort vier ~~die~~ onder u, die u tot versoeckinge geschiet, als |

Tabel 34. Vertaling van 1 Petrus 4:9-12 in de Collectie Rolandus.[632]

[631] De moeilijkheidsgraad van deze Bijbelboeken blijkt uit het feit dat bij het bestuderen van het nieuwtestamentische Grieks Hebreeën en 1 Petrus relatief laat worden aangeboden. W.D. Mounce, *A graded reader of Biblical Greek* (Grand Rapids 1996).

[632] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Niet zonder reden verkoos De Bruin een tekst uit deze passage om te tonen hoeveel stappen door de Statenvertalers van het Nieuwe Testament gezet werden om tot een definitieve vertaling te komen.[633] In vooral het tiende vers blijkt immers hoe lang de Statenvertalers konden wikken en wegen eer zij hun tekst vaststelden. De vertaling van de Petrusbrief is wat dat betreft uitzonderlijk. Deze brief kent namelijk een stijl die qua Grieks ver van het Nederlands afstaat, zodat de vertaalslag extra groot is. Dit maakte het vertaalwerk bijzonder complex.[634] Wellicht is die complexiteit ook de verklaring van de intensieve samenwerking bij de bovenstaande passage. Het eerste concept hebben de vertalers namelijk samen gemaakt. Dat is te zien bij het elfde vers, waar midden in de tekst ineens het handschrift van Walaeus voorkomt. Schijnbaar nam hij even het schrijfwerk van zijn collega over. Iets dergelijks was ook te zien bij Lukas 2:6, een tekst waarvan de vertaling ook als onderbreking van het door Rolandus geschreven stuk door Walaeus genoteerd is.[635] Dergelijke wisselingen in schrift tonen dat de vertalers niet altijd in afzondering werkten. Er zal dus een sterke beïnvloeding van elkaars werk aanwezig zijn. Opvallend is dat hierbij vooral Rolandus door Walaeus beïnvloed is. Het streven om de Griekse morfologie als leidraad te nemen bij het opstellen van de tekst heeft Rolandus namelijk sterk van zijn collega overgenomen. De passieve of mediale vorm ξενίζεσθε ging Rolandus bijvoorbeeld (weliswaar in tweede instantie) vertalen met de lijdende vorm 'wort … bevreemt'. Verder wilde hij de pluralisvormen αἰῶνας en αἰώνων in vers 11 met de meervoudsvorm 'eeuwen' overzetten. Ook koos hij ervoor om γογγυσμοῦ in vers 9 niet meer met een infinitivus weer te geven (zoals de Deux-Aesbijbel deed), maar om hier een zelfstandig naamwoord neer te zetten. Ook streefde hij ernaar om voorzetsels met één afzonderlijk woord te vertalen. Het woord εἰς in vers 9 probeerde hij bijvoorbeeld als 'tegen' te vertalen en ἐν uit vers 12 wilde hij met 'in' vertalen. Wat betreft de lidwoorden valt op dat hij net als bij Hebreeën 9 ervoor koos om bij het ontbreken van een Grieks lidwoord het onbepaalde lidwoord in het Nederlands toe te voegen. Een voorbeeld hiervan is het grondwoord χάρισμα in vers 10, dat hij met 'een gave' vertaald heeft. Markant is tenslotte ook dat Rolandus nog dichter bij de stijl van Walaeus kwam door de woordvolgorde van zijn tekst te conformeren aan die van de grondtekst. Bij de vier vertaalversies bij vers 9 valt bijvoorbeeld op hoe onder meer met de woordvolgorde geschoven werd, waarbij in de slotversie in de marge de woordvolgorde sterker overeenkwam met de volgorde van de grondwoorden dan bij de eerste vertaalversie het geval was. De vorm van *herbergen* is immers bij de laatste vertaling als eerste in de zin komen te staan, zoals bij φιλόξενοι in de grondtekst eveneens het geval is. Ook in vers 10 haalde Rolandus de vertaling van ἕκαστος ('Een ijegelijck') heel nadrukkelijk naar voren, waarmee hij afweek van de Deux-Aesbijbel en zich conformeerde aan de grondtekst. Als laatste is in vers 12 het woord 'en' in de marge vooropgezet, zoals bij het ontkennende grondwoord μὴ ook het geval is. Rolandus was dus duidelijk aandacht gaan schenken aan de Griekse woordvolgorde.

Rolandus liet zijn concordante stijl evenwel niet geheel los. Door de synoniemen 'sterckte' en 'cracht' in vers 11 bracht hij immers tot uitdrukking dat de onderliggende grondwoorden verschillen. Bij overeenkomende woorden verbeterde hij de tekst daarentegen zodat gelijke grondwoorden met gelijke Nederlandse woorden overgezet worden. De vormen van διακονέω in vers 10 en 11 moesten zijns inziens bijvoorbeeld met vormen van *dienen*

[633] De Bruin, *De Statenbijbel*, 299.
[634] Hoewel de betekenis van 1 Petrus 4:10 helder is, is de grammaticale constructie ingewikkeld. Het grondwoord διακονοῦντες is namelijk zowel gebiedend als beschrijvend gebruikt. Het grondwoord vormt dus een bevel om te dienen én een aansluiting op 1 Petrus 4:9, waarin staat dat christenen herbergzaam moeten zijn. D.P. Senior en D.J. Harrington, *1 Peter, Jude and 2 Peter* (Collegeville 2008), 120 en 121.
[635] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie ook Lukas 3:19, waar Rolandus' woorden midden in de vertaling van Walaeus voorkomen.

vertaald worden. Het woord ‘bedient’ in de eerste vertaalversie van vers 10 verving hij dan ook in de tweede versie door ‘dient’. Ook wilde hij aanvankelijk ποικίλης in vers 10 met ‘verscheiden’ vertalen. Het woord ‘menigherley’, dat de Deux-Aesbijbel op deze plaats als vertaling heeft, kwam voor hem waarschijnlijk te sterk overeen met het woord ‘menichte’, dat Rolandus in 1 Petrus 4:8 al gebruikt had als vertaling voor πλῆθος. De grondwoorden πλῆθος en ποικίλης waren hierbij in de ogen van Rolandus mogelijk te verschillend geweest om een enigszins overeenkomende vertaling te rechtvaardigen. Concordantie was hierbij het leidende vertaalprincipe. Dit zal ook het geval geweest zijn bij Rolandus’ keuze voor ‘gelyck’ als vertaling van ὡς in vers 10. De woorden ‘na dat’ uit de Deux-Aesbijbel kunnen vanuit concordant oogpunt namelijk problematisch zijn doordat ‘na’ in 1 Petrus 4:6 al gebruikt is als vertaling van κατὰ.[636] In de eerste vertaalversie streepte Rolandus ‘na’ dan ook snel door om voor ‘gelyck’ te kiezen.

Rolandus hield zich in de bovenstaande passage dus aan zowel de regel van het concordant vertalen als aan het idee dat de Griekse morfologie in de Nederlandse tekst tot uitdrukking moet komen. Walaeus richtte zich nog steeds vooral op het laatste vertaalbeginsel. Het grondwoord ἑαυτοὺς wilde hij daarom aanvankelijk nog als ‘u selven’ vertalen, zodat hij bij de basisbetekenis kon blijven. Verder wenste hij de meervoudsvorm λόγια in vers 11 met ‘woorden’ in plaats van ‘woort’ over te zetten. Als laatste koos hij ervoor om bij πυρώσει de morfemen πυρ- en -ώσει afzonderlijk tot uitdrukking te brengen in de vertaling ‘gelijck als door vijer’.

Rolandus en Walaeus gingen qua stijl dus steeds sterker overeenkomen in hun focus om de vertaling tot in de kleinste details op de brontekst te laten lijken. Of deze ontwikkeling culmineerde in het laatste Bijbelboek, zal blijken uit drie hoofdstukken van Openbaring (Openbaring 2, 5 en 9) die hier in één keer behandeld zullen worden. De stijl van de beide Statenvertalers zal bij dit onderzoek afgeleid worden uit de plaatsen waar Walaeus zijn collega verbeterde.[637] In de onderstaande tabel zijn dertien voorbeelden hiervan weergegeven, waarbij de woorden die aan de Deux-Aesbijbel ontleend zijn, onderstreept zijn.

| **Tekst** | **Grondtekst** | **Rolandus** | **Walaeus** |
|---|---|---|---|
| 2:16 | Πολεμήσω | Ick (…) sal (…) crijghen | Strijden |
| 2:16 | ἐν | Met | Door |
| 5:1 | ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν | van binnen ende van buijten | inwendich ende uytwendich |
| 5:11 | μυριάδες μυριάδων | duysentmael duijsenden | sommige (duysentmael duijsenden) |
| 5:12 | Δύναμιν | Macht | cracht[638] |
| 9:2 | ἐσκοτώθη | Verdonckert | Verduijstert |
| 9:2b | ἐκ | Van | Uijt |
| 9:7 | ὁμοιώματα | Gelyckenissen | gedaente |
| 9:15 | ἡτοιμασμένοι | Bereydt | toebereydt |
| 9:19 | - | Waren | Zijn |
| 9:19 | ἀδικοῦσιν | doen sij de schade | beschadigen sij |
| 9:20 | Μετενόησαν | hebben (…) gebetert | bekeert |
| 9:21 | τῶν φαρμάκων | Toverijen | fernijngevingen vergiftigingen |

Tabel 35. Verbeteringen van Walaeus bij Rolandus’ vertaling van Openbaring 2, 5 en 9.[639]

[636] Zie 1 Petrus 4:6 in de Deux-Aesbijbel van 1562; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[637] Het weergeven van de gehele vertaling van Rolandus is namelijk weinig zinvol, daar Rolandus bij Openbaring zijn vertaling in opvallend sterke mate heeft overgenomen uit de Deux-Aesbijbel.
[638] Qua handschrift is het ook mogelijk dat Rolandus dit geschreven heeft.
[639] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

De sterke invloed van de Deux-Aesbijbel op het werk van de Statenvertalers is opnieuw zichtbaar. Bij vrijwel elk van de bovenstaande correcties speelde de vraag of deze traditionele gereformeerde vertaling wel of niet gevolgd moest worden, want bijna overal is of de vertaalversie van Rolandus of die van Walaeus herleidbaar tot de Deux-Aesbijbel. De motieven van de beide vertalers lopen echter uiteen. Walaeus streefde ernaar om de woordgrenzen in stand te houden en om de woorden volgens hun basisbetekenis te vertalen, terwijl Rolandus zich liet leiden door het vertaalprincipe van concordant vertalen. Walaeus wilde bijvoorbeeld de woorden ἔσωθεν, ὄπισθεν en ἀδικοῦσιν met één woord vertalen door respectievelijk voor 'inwendich' (in plaats van 'van binnen'), 'uytwendich' (in plaats van 'van buijten') en 'beschadigen' (in plaats van 'doen … schade') te kiezen. Ook vertaalde hij woorden als δύναμιν en ἐκ dichter bij hun basisbetekenis door 'cracht' en 'uijt' als vertaling te nemen. Iets dergelijks deed Rolandus bij ὁμοιώματα, dat verwant is aan ὅμοιος (gelijk). Ook volgde Rolandus de woordvolgorde van het Grieks bij ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν, terwijl de Deux-Aesbijbel die opsomming juist omgekeerd weergaf. Rolandus bleef daarnaast ook concordant vertalen. Een duidelijk voorbeeld daarvan is zijn vertaling van Openbaring 9:17, waarbij hij het grondwoord ἐκπορεύεται vertaalde als 'gingen uijt', terwijl de Deux-Aesbijbel dat woord als 'quam' weergaf. Vormen van *komen* had Rolandus echter al gebruikt in het derde en twaalfde vers van Openbaring 9 (als vertaling van vormen van (ἐξ)έρχομαι), zodat hij bij Openbaring 9:17 voor een alternatief koos. Verder wilde hij bij vormen van ἀνοίγνυμι consequent zijn door telkens *open doen* te gebruiken, waar de Deux-Aesbijbel afwisselend werkwoorden als *open doen, openen* of *opdoen* als vertaling bevatte.[640] Anderzijds slipten er ook inconsequente vertalingen in Rolandus' tekst. Het werkwoord βλέπειν vertaalde Rolandus in Openbaring 5:3 namelijk met 'insien' om hetzelfde woord al in het volgende vers met 'besien' te vertalen. Verder zette hij μετενόησαν in Openbaring 9:20 over als 'hebben (…) gebetert', terwijl hij opnieuw datzelfde grondwoord in het volgende vers als 'bekeert' weergaf. Dergelijke inconsequente vertalingen zijn mogelijk toe te schrijven aan het verloop van het vertaalproces, waarin geleidelijk aan de aandacht verslapte en vertalersmoeheid optrad.[641] Bovendien had Rolandus de rol van eerste vertaler, waardoor zulke oneffenheden in de tekst konden slippen. Om ondanks dergelijke factoren toch een algehele vertaalwijze van elk van de vertalers vast te stellen, zal in de synthese benoemd worden welke van de in deze subparagraaf gegeven onderzoeksuitkomsten overeenkomen.

*Synthese*

Ten aanzien van de vertaalstijl van Walaeus en Rolandus zijn tenminste twee overkomsten en drie verschillen te halen uit het hiervoor beschreven onderzoek. Als eerste valt op dat zowel Walaeus als Rolandus een sterke neiging hadden om de Deux-Aesbijbel in hun vertaling zo veel mogelijk te volgen, waarbij Rolandus het meest gericht was om woorden uit de meest gezaghebbende protestantse Bijbelvertaling over te nemen. Deze neiging tot het volgen van de traditionele Bijbelvertaling ging bij beide vertalers gepaard met een streven naar het maken van een nog letterlijkere vertaling. Dit streven kreeg bij elk van de vertalers een eigen uitwerking. Waar Walaeus vooral *in de woorden* keek om de eigenschappen van de woorden uit te drukken in zijn vertaling, richtte Rolandus zich meer op de relatie *tussen de woorden*. Daarbij wilde Rolandus gelijke grondwoorden steeds met dezelfde Nederlandse woorden vertalen, terwijl hij bij verschillende grondwoorden juist zocht naar vertaalalternatieven. Ook stelde hij zijn zinnen

[640] Zie Openbaring 5:3, 5:4, 5:9 en 9:2 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[641] Op het verloop van het vertaalproces zal in het achtste hoofdstuk dieper ingegaan worden.

graag op in een woordvolgorde die zijns inziens logisch of welluidend was, terwijl zijn collega zich inspande om de grondtekst ook wat de betreft de woordvolgorde te volgen. Als derde wilde Walaeus woordgrenzen behouden, waar Rolandus zocht naar vertalingen, die voor zijn publiek begrijpelijk waren. Anders gezegd, Walaeus wilde in tegenstelling tot zijn collega de grondwoorden met een gelijk aantal woorden overzetten als in de brontekst het geval was.

Schematisch zijn deze verschillen in de onderstaande tabel weergegeven.

| | **Rolandus' vertaalwijze** | **Walaeus' vertaalwijze** |
|---|---|---|
| 1 | Concordant vertalen (binnen een gering aantal Bijbelteksten)[642] | Morfologisch vertalen |
| 2 | Woordvolgorde conformeren aan het eigen Nederlands taalgevoel | Woordvolgorde conformeren aan de brontekst |
| 3 | Woorden zo nodig omschrijven met meerdere woorden | Behoud van de woordgrenzen en het woordenaantal gelijk houden aan de brontekst |

Tabel 36. Verschillen tussen de vertaalwijze van Rolandus en Walaeus.

Al deze verschillen zijn onder één noemer te brengen: Rolandus wilde *de tekst* aan zijn publiek tonen, terwijl Walaeus ook *het Grieks van de tekst* aan zijn publiek wenste te laten zien. Walaeus drukte dus meer het karakteristieke van de *grondtaal* uit, waar zijn collega vooral de keuzes van de auteur van de *grondtekst* tot uiting bracht.[643] Rolandus streefde er immers aanvankelijk niet naar om de aan het Grieks eigen woordvolgorde uit te drukken, maar wilde juist de woordkeuze van de auteur van de brontekst tot zijn recht laten komen in de vertaling. Walaeus wilde daarentegen de eigenheid van het Grieks tot uiting brengen door bijvoorbeeld participia frequent met vergelijkbare Nederlandse vormen weer te geven. Dat Grieks de eigenschap kent om participia relatief vaak in te zetten, kan immers niet als een keuze van de auteur van de brontekst beschouwd worden, maar moet gezien worden als een taaleigen fenomeen. De neiging om dergelijke taaleigen fenomenen uit te willen drukken in vertaling toont dus dat Walaeus naast de grondtekst ook de eigenschappen van de grondtaal overbracht aan zijn publiek. In de door hem opgestelde kanttekeningen is eveneens een dergelijke taaloverdracht te zien, want talloze kanttekeningen tonen eigenschappen van de grondtaal. Verder geldt ook voor de woordvolgorde en de woordgrenzen dat dit een taaleigen verschijnsel is. Walaeus besteedde dan ook aandacht aan de overdracht hiervan in zijn vertaling. Voor Rolandus waren dit soort zaken juist van ondergeschikt belang, want in dezen wilde hij juist

[642] Volgens Van der Louw vonden de Statenvertalers het vertaalprincipe van concordant vertalen niet de belangrijkste stelregel bij het vertalen. Hij wijst er namelijk op dat uit concordanties blijkt dat de Statenvertaling heel vaak een grondwoord niet telkens op dezelfde wijze weergeeft. Van der Louw, 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid'. Een dergelijke conclusie heeft betrekking op de tekst van de Statenvertaling als geheel. Wanneer echter kleinere teksteenheden in de Statenbijbel bezien worden, zijn er toch vele voorbeelden van concordant vertalen. Zie hiervoor de voorgaande subparagraaf. Het vertaalprincipe van concordantie is dus vooral toegepast op het niveau van de kleine passages. Scholten, die zich veel heeft beziggehouden met het toelichten van vertaalkeuzes van de Statenvertalers, vindt op het niveau van de kleine teksten dan ook voorbeelden van concordant vertalen. De keuze van *desgelijks* en *insgelijks* in respectievelijk Lukas 13:3 en 13:5 herleidt hij bijvoorbeeld tot een verschil in grondwoorden. Scholten, *Nuttig tot lering*, 222 en 223.

[643] Dit onderscheid wordt ook wel uitgedrukt als het verschil tussen het overbrengen van *tekstkenmerken* versus het overdragen van *taalkenmerken* bij het vertalen. E. Hendrickx, *Liever meer of juist minder? Over normen en variatie in taal* (Gent 2010), 133.

zijn publiek ter wille zijn door met omschrijvingen weer te geven wat de auteur van de grondtekst zijns inziens bedoelde.

De focus op de grondtekst versus de focus op de grondtaal is dus het grootste onderscheid tussen de beide Statenvertalers. Dit onderscheid moet echter niet als een scherpe tegenstelling of als een alles verklarend beginsel gezien worden, want lang niet elke vertaalkeuze is herleidbaar tot dit verschil in vertaalstijl.[644] Het betreft bovendien geen diametrale tegenstelling, want in praktijk kunnen beide manieren van vertalen tot soortgelijke vertaalkeuzes leiden, want een auteur van de brontekst kiest immers taaleigen woorden. Bovendien geldt dat Rolandus gedurende het vertaalproces steeds verder opschoof richting een focus op de taaleigenschappen van het Grieks. Een dergelijke gang en de verschillen in vertaalstijl vallen te verklaren vanuit de achtergrond van de beide vertalers.

## ***Analyse***

Ter verklaring van de overeenkomsten en de verschillen in de vertaalstijl van Rolandus en Walaeus zal in de eerste plaats uitgelegd worden waarom de vertalers allebei zo sterk de Deux-Aesbijbel volgden in hun vertaalwerk. Vervolgens zal per vertaler vanuit zijn achtergrond uitgelegd worden waarom deze de aan hem eigen vertaalstijl volgde.

### *Overeenkomsten in vertaalstijl*

Voor de teksten van zowel Walaeus als Rolandus geldt dat zij ongeveer vier op de vijf woorden overnamen uit de Deux-Aesbijbel.[645] Deze verhouding is bovendien onafhankelijk van het genre, want zowel in Hebreeën als in het Lukasevangelie wordt dit aantal gemeten. Het betreft dus een zeer consistent patroon.[646] De meest voor de hand liggende verklaring van dit overeenkomende patroon bij beide vertalers is hun gemeenschappelijke opdracht van de Synode van Dordrecht. Letterlijkheid en het volgen van oude vertalingen was hen hierbij opgedragen.[647] Bovendien deelden de Statenvertalers hun theologische herkomst. Beiden waren gereformeerd en hadden gelijke gedachten ten aanzien van de heiligheid van de Bijbel.[648] Dat alles verklaart echter nog niet waarom zo'n tachtig procent van de woorden overeenkwam met de Deux-Aesbijbel. Waarom zou dat immers exact de speelruimte van de Statenvertalers zijn geweest en waarom keerden Walaeus en Rolandus soms zo angstvallig terug naar de Deux-Aesbijbel om al te veel afwijkingen ervan te voorkomen? Om dat te verklaren zal gekeken moeten worden naar hoe andere protestantse Bijbelvertalingen zich tot elkaar verhouden. Een goede vergelijking is mogelijk tussen de Deux-Aesbijbel en de Liesveltbijbel, waarbij bepaald kan worden in welke mate de eerstgenoemde vertaling een vernieuwing vormde ten opzichte van

[644] In de vorige subparagraaf konden immers bij de behandelde passages lang niet alle vertaalkeuzes verklaard worden door een streven om concordant of morfologisch te willen vertalen. Vertalen is namelijk te complex om het verschil tussen Walaeus' en Rolandus' vertaalstijl hier geheel en al toe te vereenvoudigen.
[645] In slechts geringe mate verschilden Rolandus en Walaeus namelijk wat betreft hun neiging om de traditionele Bijbelvertaling te volgen. Het bestaan van dit kleine verschil bleek onder meer uit de vergelijking van de vertaling van veelvoorkomende frasen. Zie de vorige paragraaf.
[646] Zie ook het achtste hoofdstuk voor de mate waarin de Deux-Aesbijbel gevolgd werd door de Statenvertalers.
[647] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[648] De Statenvertalers dienden immers volgens de Synode van Dordrecht 'vrome mannen te zijn van een godzaligen levenswandel'. De Bruin, *De Statenbijbel*, 280.

de Liesveltbijbel uit 1542.[649] De hier eerder behandelde passages van Lukas 2:40-52, Lukas 6:1-7 en Hebreeën 9:1-10 zullen hierbij het uitgangspunt zijn.[650] De uitkomsten zijn schematisch weergegeven in de onderstaande tabel.

| | **Aantal overeenkomende woorden** | **Aantal woorden in Deux-Aesbijbel** | **Verhouding** |
|---|---|---|---|
| Lukas 2:40-52 | 194 | 258 | 0,75 |
| Lukas 6:1-7 | 126 | 167 | 0,75 |
| Hebreeën 9:1-10 | 135 | 231 | 0,58 |

Tabel 37. Mate van vernieuwing van de Deux-Aesbijbel uit 1562 ten opzichte van de Liesveltbijbel uit 1542.

Uit dit schema ontstaat het beeld dat in de Deux-Aesbijbel bij het Bijbelboek Lukas zo'n drie op de vier woorden afkomstig zijn uit de Liesveltbijbel, terwijl dit bij de Hebreeënbrief nog geen drie op de vijf woorden betreft. Hebreeën betreft echter eerder de uitzondering dan de regel in het Nieuwe Testament, want deze brief is buitengewoon complex om te vertalen.[651] De passages uit het Lukasevangelie zijn daarom een geschiktere basis voor een indicatie van de mate waarin de Deux-Aesbijbel vernieuwend was ten opzichte van de Liesveltbijbel, hoewel het aantal onderzochte passages te gering is om algehele uitspraken hierover te doen. De bovenstaande cijfers maken echter wel duidelijk waarom de Statenvertalers slechts een op de vijf woorden niet uit de Deux-Aesbijbel overnamen. De getallen doen immers vermoeden dat het bij het maken van een nieuwe protestantse Bijbelvertaling in de vroegmoderne tijd redelijk normaal was om hooguit in die mate vernieuwend te vertalen. Bij de vertaling van Utenhove was immers gebleken dat een grotere mate van vernieuwing niet getolereerd werd door het publiek, hoewel daarbij ook meespeelde dat Utenhove neologismen introduceerde en daarmee voor niet bestaand taalgebruik koos.[652] In de Deux-Aesbijbel werd dan ook een veel kleiner aantal alternatieve woorden en vertaalkeuzes geïntroduceerd. Bij de Statenvertaling moest dit aantal nog kleiner zijn. De Liesveltbijbel bestond immers slechts enkele decennia toen de Deux-Aesbijbel gedrukt werd, terwijl de Deux-Aesbijbel al driekwart eeuw bestond eer de Statenbijbel in de handel kwam. Daarmee hadden de Statenvertalers met een traditionele vertaling van doen, die zich nog langer had kunnen wortelen dan de Liesveltbijbel had gedaan bij het verschijnen van de Deux-Aesbijbel. Met het kiezen van nieuwe woorden was daarmee uiterste voorzichtigheid geboden om te voorkomen dat de Statenvertaling in ongenade bij de lezers zou vallen.

Kortom, de overeenkomsten in de vertaalstijl van Rolandus en Walaeus zijn toe te schrijven aan hun gedeelde theologische achtergrond en aan het feit dat zij dezelfde opdracht van de Synode van Dordrecht hadden meegekregen. Bovendien zou hun vertaling staan in een opeenvolging van Bijbelvertalingen, waarin al te vernieuwend vertalen gemeden moest worden. Aan de Deux-Aesbijbel is dus vermoedelijk niet alleen een groot aantal woorden ontleend, maar waarschijnlijk is deze Bijbelvertaling voor de Statenvertalers tevens een bron geweest van de mate waarin het publiek zou toestaan dat hun nieuwe vertaling afweek van de eerdere vertaling.

[649] De Liesveltbijbel was immers ten tijde van het verschijnen van de Deux-Aesbijbel onder protestanten de meest invloedrijke vertaling. De Bruin, *De Statenbijbel*, 211. Van alle toenmalige Nederlandstalige Bijbels zal de Deux-Aesbijbel aan deze Liesveltbijbel dan ook het meeste ontleend hebben.

[650] Zie de vorige paragraaf.

[651] De moeilijkheidsgraad (en daarmee de complexiteit van het vertalen) van Hebreeën blijkt uit het feit dat dit Bijbelboek bij het bestuderen van het nieuwtestamentische Grieks relatief laat wordt aangeboden. Mounce, *A graded reader*.

[652] Zie het eerste hoofdstuk. Bij Lukas 2:40-52 kiest Utenhove bijvoorbeeld een behoorlijk aantal nieuwe woorden. Slechts 167 van de 255 zijn ontleend aan de Liesveltbijbel. Zo'n een op de drie woorden heeft Utenhove dus zelf gekozen of ontleend aan minder bekende vertalingen. Utenhove, *Het Nieuvve Testament*.

Het lezerspubliek zal vooral Rolandus heel scherp voor ogen gehad hebben, zodat hij nog net iets meer dan zijn collega Walaeus geneigd was om voor zijn publiek een niet al te revolutionaire Bijbelvertaling neer te zetten. De potentiële kopers van zijn vertaling kende hij immers persoonlijk. Vlak voordat hij met de vertaalarbeid aanving was hij namelijk nog dominee in Amsterdam,[653] waar hij van doen kreeg met allerhande problemen. Als predikant was hij hierbij nauw betrokken, want geregeld bezocht hij kerkgangers met wie moeilijkheden bestonden.[654] De stap van dergelijke sociale activiteiten richting het vertalersbestaan moet voor Rolandus een grote overgang zijn geweest. Hij zal weliswaar bij zijn preekvoorbereiding geregeld studie verricht hebben, maar met het maken van een complete vertaling van een groot boekwerk als het Nieuwe Testament had hij nog geen ervaring. Bovendien heeft Rolandus geen boeken nagelaten[655] en naar alle waarschijnlijkheid heeft hij als dominee dus nauwelijks of geen lijvige boekwerken op schrift gesteld. Hij had hooguit het opstellen van een Bijbelvertaling als hobby, maar zijn ambtelijke verplichtingen belemmerden hem om hier veel tijd aan te besteden.[656] Zijn vertaling van het Nieuwe Testament vormt daarmee een uitzondering in het patroon van een predikant die (ten opzichte van Walaeus en Hommius) weinig geschreven had. Met een dergelijke positie was rekening gehouden bij de Synode van Dordrecht. Daar was namelijk bepaald dat de vertalers van de nieuwe Bijbelvertaling zouden beginnen bij Mattheüs en zo lineair verder zouden werken tot Openbaring.[657] Met moeilijk te vertalen gedeelten als Hebreeën en de Petrusbrieven zouden zij op die manier pas laat in het vertaalproces in aanraking komen, zodat zij 'door overzetting van de lichtste boeken [die aan het begin van het Nieuwe Testament staan] (…) bekwamer (…) kunnen worden, om te lichter de zwaarste te vertalen'.[658] Zo konden de vertalers dus gedurende het vertaalproces de grondtaal onder de knie krijgen. Vooral voor Rolandus zal deze gang door het Nieuwe Testament leerzaam geweest zijn, want in de rol van eerste vertaler was hij degene die woord voor woord door de tekst heenging. Rolandus had immers volgens de biografie van Walaeus minder kennis van de grondtaal dan zijn geleerde collega Walaeus,[659] die hoogleraar was en Grieks doceerde.[660] Daarmee was Rolandus – hoewel hij een geleerd man was[661] – tijdens het vertalen zowel zich de taal aan het eigen maken als de taal aan het vertolken voor zijn lezerspubliek. Vertalen en taal verwerven gingen bij hem dus hand in hand.[662] Feitelijk betreffen beide zaken immers een sterk op elkaar

---

[653] P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 3 (Leiden 1930), 1089.

[654] Dit betrof bijvoorbeeld een conflict met een kerkganger die remonstrantse ideeën erop nahield. E. Kloek, 'De gezeefde werkelijkheid van Lysbeth Philips de Bisschop (1566-1652). Sporen van een remonstrantse koopmansvrouw uit Amsterdam', *De zeventiende eeuw* 19 (2003), 90-115, 97.

[655] Evenhuis, 'Jacobus Rolandus', 293.

[656] Harline, *Jacobs vlucht*, 12 en 13.

[657] Zie de elfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; De Bruin, *De Statenbijbel*, 281.

[658] Dit citaat is een in moderne spelling weergegeven zinsdeel uit de Acta van de Synode van Dordrecht. Zie de elfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

[659] In de biografie van Walaeus staat: 'Graecae linguae & Theologiae peritior Walaeus apparebat'. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.

[660] Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 20, 33.

[661] Zie hiervoor de biografie van Rolandus in het eerste hoofdstuk.

[662] Volgens Bogerman was een grote talenkennis ook niet vereist om aan het vertaalproces deel te gaan nemen, want gedurende het vertalen zou een vertaler 'stilaan' beter worden in zijn brontaal. D. van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', in: P. Gillaerts (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen 2015), 406-444, 412; Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

lijkende activiteit.[663] Een vertaler leert immers gedurende zijn arbeid nieuwe woorden en taaleigenschappen van de brontaal en de doeltaal, terwijl iemand die een taal aanleert, gedurig aan het vertalen is richting zijn moedertaal.[664] Taal leren bestaat dus uit het overzetten van informatie in de ene taal naar de andere taal en dat is precies de activiteit die een vertaler beroepshalve verricht. Qua activiteit is er dus nauwelijks een verschil tussen een vertaler en een taalverwerver. Wel verschilt de sociale positie van een vertaler ten opzichte van iemand die zich de taal eigen maakt. Een vertaler heeft immers gewoonlijk de erkenning voldoende kunde te hebben om zijn werk te verrichten en zijn werk wordt dus gewoonlijk als gezaghebbend beschouwd voor qua taalkennis minder gevorderden. Deze erkenning had Rolandus ook gezien het feit dat de Synode van Dordrecht hem koos als vertaler. Wat betreft taalkennis deed hij echter onder voor zijn collega Walaeus, die lange Latijnse geschriften opstelde.[665] Ten opzichte daarvan was Rolandus (hoe erudiet hij ook was) enkel een beginnend vertaler, die zijn medevertaler als begeleider had. Dat Walaeus een dergelijke rol vervulde blijkt duidelijk uit de correcties bij 1 Petrus 4, waarbij Walaeus in het elfde vers zelf een lastige aanvulling in de vertaling aanbrengt om de tekst soepel te laten lopen. Walaeus noteerde immers eigenhandig ‘die diene’ in de tekst.[666] Verder zette Walaeus bij 1 Petrus 4 de uiteindelijke, vlot lopende vertaling neer. In andere passages, zoals bij 1 Korinthe 11, is te zien hoe Rolandus de aantekeningen van zijn kundige collega overnam in de tekst. Rolandus bestudeerde daar de aantekeningen van zijn collega dus niet met een kritisch doel (om bijvoorbeeld nog een andere vertaalvariant voor te stellen), maar met het doel om ervan te leren. Blijkbaar achtte Rolandus zijn kennis van het Grieks geringer dan de kunde van zijn collega op dit gebied. Daarom was hij ook geneigd om geleidelijk aan de vertaalstijl van Walaeus over te nemen. Als beginnend vertaler keek hij vermoedelijk op tegen zijn collega, in wiens voetsporen hij dan ook ging lopen.

Dat Rolandus aanvankelijk haast krampachtig concordant wilde vertalen, valt eveneens te verklaren vanuit zijn positie als net met zijn arbeid aanvangend vertaler. Beginnende vertalers kiezen er namelijk gewoonlijk voor om concordant en woord voor woord te vertalen,[667] waarbij zij woorden uit de brontekst telkens op dezelfde en voor hen vertrouwde manier willen

[663] G.M. Anderman en M. Rogers, *Words, words, words: The translator and the language learner* (Clevedon 1996), 69. Bij de verdediging dat vertalen als leeractiviteit moet worden aangewend om kennis over een tweede taal te verwerven, wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat deze taalverwerving lijkt op het werk van een vertaler. A.B. Fernández-Guerra, ‘The Usefulness of Translation in Foreign Language Learning: Students’ Attitudes’, *International Journal of English Language and Translation Studies* 2 (2014), 153-170, 155.

[664] E. Hentschel, ‘Translation as an inevitable part of foreign language acquisition’, in: A. Witte, *Translation in second language learning and teaching* (Bern 2009), 15-30, 23 en 24.

[665] Zie hiervoor de verzamelde werken van Walaeus. Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia*.

[666] Zie de vorige paragraaf en tabel 34.

[667] Walaeus kiest er weliswaar ook voor om woord voor woord de grondtekst over te zetten, maar daarin openbaart zich dat de ervaringen uit de huidige vertaalwetenschap maar beperkt bruikbaar zijn in de context van de vervaardiging van vroegmoderne Bijbelvertalingen. De keuzes van Walaeus vloeien immers niet voort uit onwennigheid als vertaler, maar uit zijn gedachte dat de Bijbel zo heilig is dat elk taalkundig detail ervan getoond moet worden. Dezelfde gedachte zal bij Rolandus eveneens leidend geweest zijn bij zijn keuze om concordant te vertalen. Het feit dat dit zijn manier was om de Bijbel getrouw weer te geven, is echter wel toe te schrijven aan zijn positie als beginnend vertaler. Gedurende het vertaalproces laat hij immers het vertaalprincipe van concordant vertalen enigszins los. De ervaringen van beginnende vertalers in de huidige tijd kunnen daarmee dus toch licht werpen op Rolandus’ ontwikkelingsgang, hoewel de kloof qua tijd en context groot is. Bij de Septuaginta, die veel ouder dan de Statenvertaling is, is immers eveneens te zien dat de vertalers gedurende het vertaalproces ervaring opdeden. Th. van der Louw, *Transformations in the Septuagint: Towards an interaction of Septuagint studies and translation studies* (Leuven 2007), 17 en 18.

overzetten.[668] Dat voelt immers 'veilig', daar de tekst op die manier op controleerbare wijze overeenstemt met het woordgebruik van de brontekst.[669] Bovendien heeft iemand die zich een taal begint eigen te maken, een sterke aandacht voor de woordvariatie. Vele woorden zijn immers aanvankelijk onbekend en worden daardoor wanneer een vertaler het voor de tweede keer in zijn tekst tegenkomt, herkend als het woord dat de vertaler eerder in de door hem te vertalen tekst tegenkwam. Een goede kenner van de brontaal kan echter blind zijn voor een dergelijk overeenkomend woordgebruik, want voor hem staat een woord - ongeacht waar en hoe vaak hij het in een tekst tegenkomt - voor een bepaald betekenisveld.[670] Als hij dus een woord voor de tweede keer in een tekst tegenkomt, ziet hij het woord eerder als een voor hem bekend begrip dan als het woord dat hij eerder in de tekst zag staan. Een gevorderd vertaler richt zich dan ook meer op de grammaticale eigenschappen van het te vertalen woord dan dat hij zich focust op de vraag of hij gelijke woorden met dezelfde woorden in de brontaal weergeeft. Voor het herkennen van morfologische eigenschappen is immers gedegen kennis van de brontaal nodig. Bovendien blijkt het principe van concordant vertalen ook moeilijk vol te houden doordat talen vaak te ver uit elkaar liggen om een een-op-een relatie tussen woorden uit de brontaal en woorden uit de doeltaal mogelijk te maken.[671] Daarom stappen beginnend vertalers geleidelijk aan af van concordant vertalen. Een dergelijke gang is ook bij Rolandus te zien, die dit vertaalprincipe gedurende het vertaalproces steeds meer loslaat. In plaats daarvan gaat hij zich op de Griekse morfologie richten, die voor hem tijdens de vertaalarbeid steeds vertrouwder wordt. Precies zoals past in de ontwikkeling van vertalers schiet hij door in deze ontwikkeling.[672] Walaeus ging hem namelijk bij 1 Korinthe 11 verbeteren toen hij participia met vergelijkbare Nederlandse vormen vertaalde. Schijnbaar vond Walaeus dat Rolandus een te letterlijke vertaling afleverde. Rolandus ging het vertaalprincipe van zijn collega dus te ver doorvoeren. Opvallend genoeg is een dergelijke schommeling ook geregeld te zien bij huidige beginnende Bijbelvertalers. Zij moeten namelijk nog zoeken naar hun vertaalstijl, krijgen feedback en slaan dan door in de door hun begeleiders voorgestelde weg. Dat resulteert soms in bijvoorbeeld extreem vrije vertalingen of andere grote wisselingen in vertaalstijl.[673] De ontwikkeling van Rolandus past in een dergelijk patroon van een naar zijn stijl zoekende vertaler, die voor het eerst met zijn werk aanvangt.

Rolandus' stijl is verder te verklaren vanuit zijn positie als predikant. Hij stond daarmee dicht bij het lezerspubliek van de nieuwe vertaling en las ook vaak Bijbelteksten op. Het is dus niet ondenkbaar dat hij voor een aan het Nederlands aangepaste woordvolgorde koos om zijn doelgroep ter wille te zijn door voor hen het voorlezen van de vertaling te vergemakkelijken. Met de keuze voor bij het publiek vertrouwde woorden had hij immers ook al een stap richting zijn lezers gezet. Bovendien had Rolandus zijn lezerspubliek veel scherper voor ogen dan zijn collega. Walaeus had namelijk al zo'n tien jaar voordat het vertaalwerk aanving, afscheid

[668] Opleiders van vertalers zouden over een dergelijke vertaalwijze klagen bij studenten. A. Chesterman, *Memes of translation: The spread of ideas in translation theory* (Amsterdam 1997), 159 en 160. Verder stelt ook Van der Louw dat beginnende vertalers 'sign-oriented' zijn. Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 18.
[669] Een consulent van Wycliffe deelde zijn ervaring met mij over de begeleiding van Bijbelvertaalprocessen en legde daarbij uit waarom beginnend vertalers geneigd zijn om concordant te vertalen.
[670] Van der Louw beschrijft de kijk van een gevorderde vertaler als 'sense-oriented'. Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 18.
[671] Nida stelt dat er wanneer het vertaalprincipe van concordantie tot het uiterste zou worden doorgevoerd, 'relatively meaningless strings of words' zouden ontstaan. E. Nida, 'Principles of correspondence', in: L. Venuti, *The translation studies reader* (Abingdon 2012), 141-155, 149.
[672] Zie volgende noot.
[673] Een consulent van Wycliffe deelde zijn ervaring met mij over de begeleiding van Bijbelvertaalprocessen en vertelde over dit verschijnsel van het 'doorschieten' bij beginnende vertalers.

genomen van zijn gemeente in Middelburg,[674] terwijl Rolandus tot zijn werkzaamheden in Leiden als predikant gewerkt had te Amsterdam. Gedurende een decennium had Walaeus zich dus als geleerde beziggehouden met onder meer Grieks, terwijl zijn medevertaler al die tijd als dominee gearbeid had. Dat is de belangrijkste verklaring voor de verschillen in hun vertaalstijl. Rolandus vervulde daarmee een rol die enigszins vergelijkbaar is met de rol van de stilist in huidige Bijbelvertaalprojecten, want hij kende het Nederlands van de minder geleerde lieden beter dan zijn verbeteraar. Walaeus had daarentegen meer een rol, die gelijkt op die van de brontekstkenner in tegenwoordige Bijbelvertaalprojecten, want het Grieks was hem zeer vertrouwd.[675]

Door het tussen de vertalers bestaande verschil in ambt en beroep was de tekst van de Bijbel voor Walaeus ook meer de inhoud ervan geworden, terwijl voor Rolandus de gangbare Nederlandse formulering een belangrijk aspect van de tekst was. Walaeus wilde namelijk een woord als *toonbroden* graag anders weergeven om de lading van de morfemen van de grondwoorden te tonen. Rolandus koos daarentegen voor de termen die voor hem als predikant vertrouwd klonken. De formulering van de Deux-Aesbijbel had hij immers veel geciteerd van de kansel. Daardoor waren deze woorden voor hem wellicht deels samen komen te vallen met Gods woorden. Hoogstwaarschijnlijk zal hij daarom weinig nieuwe termen in de vertaling hebben willen inbrengen. Hij wilde slechts de in oude Bijbelvertalingen gebruikte woorden inzetten om de tekst van de nieuwtestamentische auteur weer te geven. Voor een predikant is de inhoud van de tekst immers het belangrijkst bij het houden van een preek, terwijl de eigenschappen van het Grieks die in de tekst tot uitdrukking komen, ten opzichte daarvan van ondergeschikt belang zijn. Kennis van het Grieks staat bij een dominee immers hooguit ten dienste van een beter inzicht in de tekst.[676] *An sich* heeft het Grieks voor een predikant over het algemeen weinig waarde. Voor Walaeus, die docent Grieks geweest was, was het eigene van deze taal juist van groot belang. Zijn kijk op de grondtekst was daardoor mogelijk vergelijkbaar met de manier hoe een onderzoeker van Griekse grammatica een willekeurige tekst uit de oudheid onder de loep neemt. Bij een dergelijk onderzoek ligt immers ook de focus op de taalkundige details van de tekst. Een soortgelijke kijk had Walaeus toen hij bij zijn verbeteringen de tekst van Rolandus vooral naar de morfologie van het Grieks toeboog. Al zijn geleerdheid wendde hij daarbij aan om een zo letterlijk mogelijke vertaling neer te zetten. Niet zonder toeval was hij ook de schrijver van de geleerde kanttekeningen, waarin hij toonde hoe de tekst nog een graad letterlijker kon worden weergegeven. Zijn achtergrond als hoogleraar heeft dus duidelijk parten gespeeld bij zijn bijdrage aan de Statenvertaling.

Concluderend kan dus gesteld worden dat het concordante vertalen van de weliswaar erudiete Rolandus toegeschreven kan worden aan zijn aanvankelijke onwennigheid als beginnend vertaler, terwijl Walaeus door zijn achtergrond als geleerde gedurende het hele vertaalproces een focus bleef houden op de taalkundige aspecten van het Grieks. Deze gedachte

---

[674] P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 2 (Leiden 1912), 1516.

[675] Deze rolverdeling hoeft overigens geen ongelijkheid te impliciteren. N.K. Pokorn, 'Translation into a non-mother tongue in translation theory', in: A. Chesterman, N. Gallardo San Salvador en Y. Gambier (red.), *Translation in context* (Amsterdam & Philadelphia), 61-72, 68.

[676] In de vroegmoderne tijd moest een predikant weliswaar soms ter afronding van zijn opleiding een passage van het Nieuwe Testament vertalen. S.J. Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679): Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum 2011), 342. Het zwaartepunt van de taak van een predikant zal echter ook toen al gelegen hebben bij zijn homiletische vaardigheden, want Rolandus moest immers voor zijn komst in Amsterdam zijn kunde tonen door eerst een preek houden. Zie de biografie van Rolandus in het eerste hoofdstuk.

wordt door drie zaken ondersteund. Ten eerste was Walaeus volgens historische bronnen kundiger in Grieks dan zijn collega, wat bevestigd en verklaard wordt door de verschillen in hun *curriculum vitae* en de hoeveelheid boeken die elk van hen naliet. Als tweede is de vertaalstijl van Rolandus en Walaeus (zoals deze uit de Collectie Rolandus te destilleren valt) geheel binnen het raamwerk te plaatsen van hoe tegenwoordig in de Bijbelvertaalpraktijk een beginnend vertaler en zijn begeleider met elkaar omgaan. Concordant vertalen en wisselen in vertaalstijl zijn immers ook in deze tijd nog de kenmerken van een beginnend vertaler. Als laatste is vanuit de blik van een dergelijke vertaler te beredeneren dat vooral het woordgebruik in een brontekst voor hem in het oog springt, waar een Griekskenner logischerwijs veel meer aandacht heeft voor de betekenis van morfologische aspecten van grondwoorden. De vertaalwetenschap leert immers dat taal verwerven en vertalen veel op elkaar lijken, zodat de mate van de taalkennis als een belangrijke verklaring voor de vertaalkeuzes beschouwd kan worden. Kortom, geschiedkundige informatie en (Bijbel)vertaalwetenschappelijke ervaringen ondersteunen de gedachte dat Rolandus' vertaalstijl te verklaren is vanuit zijn aanvankelijke onkunde als vertaler, een positie waaruit Walaeus hem als geleerde begeleider langzaamaan bevrijd heeft.

# 5. Vertaalprincipes

Hoewel Rolandus en Walaeus een wezenlijk van elkaar verschillende vertaalstijl hadden, hadden zij wel dezelfde opdracht van de Synode van Dordrecht meegekregen. Zij zullen daardoor, evenals hun collega Hommius en de revisoren, een sterke neiging gevoeld hebben om de grondtekst zo letterlijk mogelijk over te zetten. Het kiezen van grammaticale constructies, die vergelijkbaar waren met de constructies uit de brontekst, werd daardoor beter geacht dan het inzetten van alledaagse Nederlandse formuleringen. Een participiumvorm als ἀποκριθείς werd daarom bij voorkeur vertaald als *antwoordende*, terwijl een doeltaalgerichtere vertaling als *hij antwoordde (en zei)* veelal gemeden werd.[677]

Dit nastreven van een uiterste brontekstgetrouwheid was echter aan scherpe grenzen gebonden. Talloze participia zijn namelijk niet met een onvoltooid deelwoord vertaald. Het weergeven van de fijnste (grammaticale) details van de grondtekst bleek namelijk onmogelijk en zou ook niet op waardering van het publiek van de Statenvertaling kunnen rekenen. Tussen de bekende uitersten van brontekstgetrouw en doeltaalgericht vertalen moesten de Statenvertalers dus hun weg vinden. Hoe zij met dit spanningsveld omgingen en welke vertaalprincipes voor hen leidend waren, zal hier als eerste in ruwe lijnen beschreven worden. Daarna volgt een toespitsing op het toepassen van deze vertaalprincipes, waarbij tal van grammaticale verschijnselen de revue passeren. Als afsluiting zal uiteindelijk een model beschreven worden, dat bedoeld is om de verscheidenheid aan vertaalkundige keuzes enigszins te ordenen. Niet elke vertaalkeuze zal door middel van dit model verklaard kunnen worden. Het model is evenmin bedoeld om het vertaalproces in een keurslijf van mathematische exactheid te brengen, waarin geen ruimte is voor de gedachte dat het komen tot een specifieke vertaalkeuze ook anders had kunnen lopen. Wel vormt het model een antwoord op de onderzoeksvraag van dit hoofdstuk, namelijk hoe vertaalkeuzes van de Statenvertalers van het Nieuwe Testament in vertaalkundige zin op de meest valide wijze van een verklaring voorzien kunnen worden. Het doel van dit hoofdstuk is dan ook het vaststellen van overwegingen die bij het vertaalproces leidend waren en het bepalen van het belang van en de verhouding tussen elk van deze overwegingen.

Bij dit onderzoek zal de Statenbijbel van 1637 vrijwel steeds de bron zijn. Alle opeenvolgende documenten die voor dit eindproduct vervaardigd werden, representeren weliswaar eveneens hoe de Statenvertalers en de revisoren dachten en werkten, maar de hier te beschrijven studie zou te veelomvattend worden wanneer al deze documenten eveneens onder de loep genomen zouden worden. De vraag hoe de Statenvertalers met de Griekse grammatica omgingen, zal daarom in dit hoofdstuk voornamelijk beantwoord worden aan de hand van wat rond 1637 van de pers rolde. Dat biedt al voldoende stof om de vertaalprincipes van de Statenvertalers te achterhalen.

[677] Het Griekse woord ἀποκριθεὶς komt namelijk 91 keer in het Griekse Nieuwe Testament voor en het woord *antwoordende* wordt 87 maal gebruikt in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

## *Vertaalprincipes van de nieuwtestamentische Statenvertalers*

Sinds de jaren vijftig is het bruisende vak van de vertaalwetenschap opgekomen,[678] waarvan ook de Bijbelvertaalwetenschap een belangrijk onderdeel is. De inzichten van deze discipline zijn verhelderend voor de dilemma's waartegen de Statenvertalers in de zeventiende eeuw aanliepen, hoewel de tijdskloof (tussen de zeventiende eeuw en het heden) en het feit dat de Statenvertaling een weergave is van een heilige tekst, het gebruik van huidige vertaalwetenschappelijke inzichten problematiseren.[679] Zonder anachronistisch te werk te gaan, zal daarom eerst een schets gegeven worden van de vertaalproblematiek in zijn algemeenheid. Aangezien deze problematiek boven tijd en plaats verheven is en voortvloeit uit een al millennia bestaande kloof tussen talen, kunnen hedendaagse gedachten over de moeilijkheid van vertalen namelijk helpen bij het begrijpelijk maken van de last waarmee de Statenvertalers geconfronteerd werden. Voordat dus de vertaalwijze van het team van Statenvertalers en revisoren beschreven wordt, zullen daarom eerst huidige vertaalinzichten beschouwd worden.

### *Problemen bij het vertalen*

Vertalen is wel beschreven als een worsteling om aan te tonen dat de te vertalen tekst niet onvertaalbaar is.[680] Tijdens zijn werk stuit een vertaler immers talloze malen op het probleem dat een betekenis niet een-op-een over te zetten is. Allereerst betreft dit de zogenaamde realia, begrippen uit de brontekst die zo tijd- of plaatsgebonden zijn dat er geen equivalent voor beschikbaar is in de doeltaal.[681] Het πραιτώριον, waar Pilatus zowel woonde als rechtsprak, vertaalden de Statenvertalers bijvoorbeeld met *rechthuis*, omdat in het zeventiende-eeuwse Nederlands geen vergelijkbare term voorhanden was die de lading van het antieke woord πραιτώριον geheel dekte.[682] Dit soort vertaalmoeilijkheden komen in het Nieuwe Testament vooral voor bij enkele cultuurgebonden begrippen. Veel vaker doen zich problemen voor rond het gegeven dat een bepaald Grieks woord niet dezelfde reikwijdte qua betekenis heeft als de Nederlandse woorden uit hetzelfde betekenisspectrum. Het woord λόγος is daar een bekend voorbeeld van. Nu eens vertaalden de Statenvertalers dit met *rede*, dan eens met *woord* en in weer andere gevallen met *boek*.[683] Elke taal staat immers in een eigen culturele context, waardoor een brontaal zich niet alleen bij cultuurgebonden termen onderscheidt van een doeltaal, maar er juist geheel en al van verschilt.[684] Taal bevindt zich immers als een hart in het lichaam van de cultuur en is daarom niet los te zien van zijn culturele setting.[685]

---

[678] Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 15.

[679] Ook bij het onderzoek naar de Septuaginta heeft Van der Louw gebruik gemaakt van de theorieën uit de vertaalwetenschap, waarbij in zijn evaluatie van vertaalkundige benaderingen naar voren komt dat het een-op-een overnemen van inzichten vanwege onder meer de tijdskloof – huidige (ver)taalkundige ideeën hoeven bijvoorbeeld in het verleden niet de norm te zijn geweest – niet zelden problematisch is. Th. van der Louw, 'Approaches in Translation Studies and Their Use for the Study of the Septuagint', in: M.K.H. Peters, *XII Congress of the international organization for Septuagint and cognate studies, Leiden, 2004* (Atlanta 2004), 17-28, 24; Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 8-24.

[680] D. Schyns, 'Vertalen om het noodlot van onvertaalbaarheid af te wenden', *Filter. Tijdschrift over vertalen* 16.1 (2009), 46-51.

[681] D. Grit, 'De vertaling van realia', in: T. Naaijkens e.a., *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap* (Nijmegen, 2004), 189-196; D. Grit, 'De vertaling van realia', *Filter. Tijdschrift over vertalen* 4.4 (1997), 42-48.

[682] Zie Johannes 18:33. Meer voorbeelden hiervan zullen gegeven worden in het zevende hoofdstuk.

[683] Zie bijvoorbeeld Johannes 1:1, Handelingen 1:1 en Efeze 4:29 in de Statenvertaling van 1637.

[684] Deze gedachte is uitgedragen bij de *cultural turn* van de jaren tachtig (zie vervolg van deze subparagraaf). M. Snell-Hornby, *The turns of translation studies: New paradigms or shifting viewpoints?* (Amsterdam & Philadelphia 2006), 47-67.

[685] Dit beeld is afkomstig van Bassnett, die tot de *Manipulation School* behoort (zie vervolg van deze subparagraaf). S. Bassnett, *Translation studies* (New York 2014), 23.

Binnen de taal zelf is er daarnaast nog het probleem van de collocaties of bij elkaar horende woorden. De Griekse woordgroep ἐν γαστρὶ ἔχω zou bijvoorbeeld woord voor woord te vertalen zijn als *in de buik hebben*, maar naar alle waarschijnlijkheid omwille van de begrijpelijkheid is dit in de Statenvertaling weergegeven als *zwanger zijn*.[686] Om een soortgelijke reden is bij het Griekse κακῶς ἔχω voor een vorm van *kwalijk gesteld zijn* gekozen worden.[687] Waar ἔχω dus gewoonlijk *hebben* betekent, moet het in collocaties soms met vormen van *zijn* vertaald worden. Voor degene die concordant en letterlijk wil vertalen, kan dit als problematisch ervaren worden. Ook de valse vrienden kunnen in dat opzicht als een probleem gezien worden.[688] Dit zijn woorden uit de doeltaal die redelijk gelijkluidend zijn met het woord uit de brontaal, maar toch niet dezelfde betekenis dragen. Zulke woorden vormen een valkuil voor een vertaler. Het woord εὐαγγελίζομαι, dat *(het goede) verkondigen* betekent, zou bijvoorbeeld gemakkelijk weergegeven kunnen worden als *evangeliseren*, een woord dat een veel specifiekere bijklank van zending bedrijven met zich meebrengt. Een goed geïnformeerde vertaler kan hier weliswaar rekening mee houden, maar dat neemt niet weg dat het lastig wordt wanneer hij bijvoorbeeld in het verhaal van de herders in Efratha's velden leest dat de engel Jezus' geboorte aankondigt.[689] Verkondigde de engel dit of evangeliseerde hij op dat moment? In de hoofdtekst kozen de Statenvertalers voor 'verkondige', terwijl in de Deux-Aesbijbel nog het woord 'evangeliseert' stond.[690]

Al deze problemen lijken te duiden op een totale onvertaalbaarheid van elke te vertalen tekst. Zowel de taal- als de cultuurkloof lijkt niet te overbruggen. Verschillen in uitdrukkingen en grammaticale constructies maken de vertaalarbeid schier onmogelijk, want wat in de ene taal bijvoorbeeld actief wordt uitgedrukt, zal in de andere taal slechts passief verwoord kunnen worden.[691] Kortom, de welbekende spreuk 'vertalen is verraden' wordt keer op keer bewaarheid.

Naast linguïstische problemen zijn er ook filosofische vragen, die het thema vertalen problematiseren. Een vertaler heeft immers veelal de voor hem vreemde taal vanuit de hem bekende taal en cultuur aangeleerd, waardoor hij zijn verwachtingspatroon van wat woorden aanduiden, ontleend aan zijn eigen achtergrond.[692] Dit idee toepassend op de Statenvertalers, betekent dit dat zij in hun manier van het Griekse Nieuwe Testament lezen altijd meenamen wat hen door andere Bijbelvertalingen al was aangereikt over de betekenis van de Griekse concepten. Met andere woorden, de Statenvertalers waren geen in de oudheid geboren Grieken die het Nieuwe Testament vanuit het oorspronkelijke kader konden lezen, maar zo'n anderhalf

[686] Zie Mattheüs 1:18.
[687] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 4:24 in de Statenvertaling van 1637.
[688] Een uitgebreide studie over de zogenaamde 'false friends' is geschreven door Chamizo-Domínguez. P.J. Chamizo-Domínguez, *Semantics and pragmatics of false friends* (New York 2008). In het twaalfde hoofdstuk van zijn werk geeft Steenmeijer een Nederlandstalige variant van de beschrijving van het probleem van de 'valse vrienden', waarbij hij opmerkt dat de term 'valse vrienden' in feite zelf een valse vriend is (*vals* staat immers in het Nederlands ook voor *gemeen*) en dat daarom de term 'vermeende vrienden' meer op zijn plaats is. M. Steenmeijer, *Schrijven als een ander: Over het vertalen van literatuur* (Amsterdam 2015).
[689] Zie Lukas 2:10.
[690] Zie Lukas 2:10 in zowel de Statenvertaling van 1637 als de Deux-Aesbijbel van 1562.
[691] P. Swiggers, *Taal en teken: Een historisch-systematische inleiding in de taalfilosofie* (Leuven 2000), 254 en 255.
[692] Filosofische beschouwingen over vertalen zijn onder meer aan te treffen bij Quine, die betoogt dat een vertaler (die naar een stam trekt met een voor hem onbekende taal) onmogelijk met zekerheid kan vaststellen wat bijvoorbeeld het woord *gavagai* betekent in de setting dat een stamlid dit woord roept als hij een konijn ziet. E. Becker, *The themes of Quine's philosophy: Meaning, reference, and knowledge* (Cambridge 2012), 158-160; W.V.O. Quine en P. Smith, *Word and object* (Cambridge 1960), 23-72.

millennium later levende theologen uit de Nederlanden,[693] die onder sterke invloed stonden van wat toen gedacht werd over hoe het Grieks vertaald diende te worden. Daarmee was er een grote culturele afstand tussen de bron- en de doelcultuur.

Over deze problematiek van vertalen heeft een langdurig debat plaatsgevonden in met name de laatste helft van de twintigste eeuw.[694] Mede onder invloed van filosofen als Kant en Plato gingen taalkundige denkers er namelijk vanuit dat iedere taal eenzelfde werkelijkheid voor ogen had, maar deze slechts met andere concepten benoemde.[695] Volgens dit universalisme was dan ook alles in elke taal uit te drukken,[696] maar moesten slechts andere woorden en grammaticale constructies hiervoor aangewend worden. De Bijbelvertaalwetenschapper Nida ging bijvoorbeeld uit van een door een grote verscheidenheid aan volkeren gedeelde universele werkelijkheid, die volgens hem bestaat uit een 'common core of human experience and the relatable modes of speaking about it'.[697] Van een dergelijke objectivering van de betekenis van woorden is afscheid genomen bij de zogenaamde *cultural turn* in de jaren tachtig van de vorige eeuw.[698] Volgens de toen opgekomen *Manipulation School* was elke taal zodanig ingebed in een culturele en historische setting dat het proces van vertalen slechts als *rewriting* of het herschrijven van de tekst gezien kon worden.[699] Volgens deze denkrichting was er dus geen universele betekenis. Elk cultureel systeem is immers uniek en taal is met een dergelijk systeem onlosmakelijk verbonden.[700] Communicatie is dan dus cultuurafhankelijk en wordt bovendien geregeerd door de grammaticale systemen van de doeltaal.[701] De taalkundige eigenschappen van de doeltaal bepalen bovendien (op soms dwingende wijze) wat wel en wat niet door een spreker uitgedrukt moet worden, zodat de taalwetenschapper Jakobson tot de conclusie kwam dat talen niet zozeer verschillen in wat zij *kunnen*, maar eerder op wat zij *moeten* uitdrukken.[702] De kenmerken van een vertaling moeten dan ook vooral bezien worden vanuit de invloeden de doeltaal en de doelcultuur.

Wanneer dit vertaalwetenschappelijke debat in ogenschouw genomen wordt, zijn er drie invloeden op het vertaalwerk te onderscheiden. In de eerste plaats is dit de invloed vanuit de brontekst. Tot de jaren zeventig was dit de focus van het onderzoek naar vertalen, waarbij systematisch gekeken werd hoe informatie van een brontekst getransporteerd werd van de ene

---

[693] Zie hiervoor ook het zevende hoofdstuk.

[694] Na de Tweede Wereldoorlog herleefde de beoefening van het bestuderen van vertalingen namelijk in de vorm van het vestigen van een 'new discipline', namelijk de vertaalwetenschap die in de jaren vijftig opkwam. Snell-Hornby, *The turns of translation studies*, 20; Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 15.

[695] W.A. Foley, *Anthropological linguistics: An introduction* (Oxford 1997), 81-91.

[696] R. de Pedro, 'The Translatability of Texts: A Historical Overview', *Meta: Translator's Journal* 4 (1999), 546-559, 550 en 551.

[697] E. Nida, *Toward a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating* (Leiden 1964), 2.

[698] Snell-Hornby, *The turns of translation studies*, 47-67.

[699] Ibidem, 47-50.
De gedachte dat vertalen als 'rewriting' gezien moet worden, is door Lefevere voor het eerst zo verwoord. E.R. Murphy, 'The Translator as Rewriter of Postcolonial Literature: Ethical and Intercultural Considerations', in: J.R. García e.a., *Current trends in anglophone studies: Cultural, linguistic and literary research* (Salamanca 2011), 43-52, 44. Bassnett spreekt zelfs van een 'act of creative rewriting'. Bassnett, *Translation studies*, 6.

[700] Bassnett, *Translation studies*, 22 en 23.

[701] De concepten die bij het communiceren gebruikt worden, zijn namelijk mede gevormd door en daarmee afhankelijk van de ervaringen van mensen binnen hun cultuur. Foley, *Anthropological linguistics*, 106, 107, 213 en 214.

[702] In zijn verhandeling over de kwestie van vertaalbaarheid versus onvertaalbaarheid stelt Jakobson namelijk het volgende: 'Languages differ essentially in what they must convey and not in what they can convey'. R. Jakobson, *Selected writings: Word and language.* Volume 2 (Den Haag & Parijs 1971), 264.

taal naar de andere taal als betrof het een mechanisch proces.[703] Hoewel sinds de *cultural turn* in de jaren tachtig meer aandacht gekomen is voor de beïnvloeding vanuit de doelcultuur, is de analytische blik op de grondtekst niet achterhaald. Nog steeds wordt door middel van alignering bepaald welke woorden of woordgroepen een vertaling van elkaar vormen.[704] Hiertoe is computertechnologie ontwikkeld die volledig automatisch kan bepalen hoe elk woord (of zinsdeel) uit een vertaling herleid kan worden tot het bijbehorende woord in de originele tekst.[705] In dit verband wordt wel gesproken van een analyse van de 'corresponderende' eenheden, waarbij bijvoorbeeld (in betekenis met elkaar overeenkomende) woorden, woordgroepen, zinsdelen en zinnen onderscheiden worden.[706] Naarmate een vertaalde tekst meer corresponderende elementen met de brontekst heeft, kan hij als een letterlijkere vertaling beschouwd worden.

Bij dit onderzoek wordt met name gekeken naar de brontekst. Daarnaast is – zoals eerder genoemd – sinds de jaren tachtig een sterke aandacht gekomen voor de invloed die de doelcultuur heeft.[707] De vertaling moet immers ook bij een publiek als een zelfstandige tekst gaan fungeren. Ook moet de vertaalde tekst voldoen aan de wensen van de opdrachtgever. Niet alleen linguïstische wetmatigheden kunnen een vertaling dus verklaren, maar ook sociale factoren kunnen een plausibele verklaring vormen voor een vertaalkeuze.

Tenslotte is er een 'third code' of 'intertaal',[708] een taal die losstaat van de brontekst en de doelcultuur en een geheel eigen set van kenmerken heeft ten opzichte van de twee talen waartussen de vertaling een brug slaat.[709] Deze taal komt in de buurt van wat een criticus van de Statenvertaling als 'Hebreeusch-duytsch, of verduytscht Hebreeusch' aanduidde.[710] De taal tussen het Grieks en het Nederlands heeft namelijk een zodanige eigen vorm, dat het niet kan gerekend worden tot wat gebruikelijk is in een van beide talen. Het is een taal, die aangereikt is vanuit onder meer de Deux-Aesbijbel en die de Statenvertalers omarmden om zo een hoge graad van brontekstgetrouwheid te bereiken. Een voorbeeld van een woord uit deze taal is *zeggende*. Soms wordt dit woord in een tekst ter explicatie ingevoegd, terwijl het in de grondtekst ontbreekt.[711] Om een dergelijke keuze te verklaren kan de brontekst dus niet als verklaring dienen. Ook de doeltaal bevatte in de meest gebruikelijke omgangsvorm niet het woord *zeggende*, want dergelijke deelwoorden behoorden al in de zeventiende eeuw niet tot het

---

[703] M. Janssens en C. Steyaert, *Meerstemmigheid: Organiseren met verschil* (Leuven 2001), 167 en 168.
[704] De werkwijze van alignering of 'aligning' wordt bijvoorbeeld in het derde hoofdstuk van het werk van Saldanha en O'Brien beschreven. G. Saldanha en S. O'Brien, *Research methodologies in translation studies* (New York 2013).
[705] J. Véronis e.a., *Parallel text processing: Alignment and use of translation corpora* (Dordrecht 2000), 9-12, 253-274.
[706] A. Langeveld, *Vertalen wat er staat* (Schiedam 2008).
[707] Janssens en Steyaert, *Meerstemmigheid*, 168 en 169.
[708] Deze term *intertaal* gebruikt de hoogleraar Vandeweghe als Nederlandse vertaling van termen als *third code* of *interlanguage*. W. Vandeweghe, 'Modale partikels en vertaling', *Neerlandica extra muros / Internationale Neerlandistiek* 48 (2010), 19-30, 22. In het vervolg van deze tekst zal naar dat voorbeeld steeds de term *intertaal* gebruikt worden voor het taalgebruik dat ontstond in het vertaalproces van de Statenvertaling en haar voorgangers.
[709] P. Newmark, *About translation* (Clevedon 2001), 58.
[710] Westerbaen, 'Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt door Jacob Westerbaen, Ridder, Heer van Brandwijck ende Gybland, &c. Op de selfde wijsen ende getal van Zang-versen / als die in de Fransche ende Nederlantsche Gereformeerde Kercken werden gesongen', 129 en 130. Zie hiervoor het eerste hoofdstuk.
[711] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 13:33, 27:72, Markus 10:33, 15:18, Handelingen 7:32, 13:47, 15:1 en 16:36 in de Statenvertaling van 1637.

alledaagse taalgebruik.[712] De enige bron waartoe dit woord dus herleid kan worden, is de intertaal.

Volgens taalwetenschappers kenmerkt een dergelijke taal zich door een neiging om de tekst extra uit te leggen, te vereenvoudigen (door bijvoorbeeld een geringere woordvariatie) en het aantal herhalingen te verminderen.[713] Ook dit is van belang bij het verklaren van waarom woorden door de Statenvertalers werden toegevoegd. Als uitleggers van de tekst zagen zij het immers als hun taak om zich van een taal te bedienen die vrij was van dubbelzinnigheden en onvolkomen zinnen. Als er dus in de grondtekst een zin zonder werkwoord zat of er huns inziens een onduidelijkheid in school, zorgden zij ervoor dat de tekst met expliciterende aanvullingen compleet werd gemaakt. Ook de eis van hun intertaal om volledige zinnen neer te zetten, noopte hen dus tot het neerzetten van het woord *zeggende*.

Om de werkwijze van de Statenvertalers te achterhalen dienen dus de brontekst, de doelcultuur en de intertaal als factoren tegen elkaar afgewogen te worden. Dat is de les die – ondanks de tijdskloof tussen de opkomst van de moderne vertaalwetenschap enerzijds en het in de zeventiende eeuw plaatsgevonden vertaalproces anderzijds – geleerd kan worden uit de huidige inzichten van de vertaalwetenschap.

### *Vertaalmethode van de nieuwtestamentische Statenvertalers*

Ten aanzien van de brontekst streefden de Statenvertalers ernaar om de vertaling wat betreft de kleinste taalkundige eenheden te laten corresponderen met de grondtekst. Er zijn hierbij zes niveaus van dergelijke eenheden te onderscheiden, namelijk letters, morfemen, woorden, naamwoordgroepen (of *Noun Phrases*), verbale constituenten (of *Verbal Phrases*) en zinnen. Bij voorkeur zetten de Statenvertalers de Griekse tekst dus letter voor letter als een homofone leenvertaling over, een begrip dat overigens niet gelijkstaat aan transcriberen.[714] Een woord of naam op het niveau van de letters of op een homofone wijze vertalen betekent namelijk dat er bij de vertaling corresponderende letters te onderscheiden zijn wanneer een grondwoord met het vertaalde woord wordt vergeleken. Qua uitgang kan een woord of naam bijvoorbeeld geen correspondenties hebben met de brontekst (doordat Griekse uitgangen in de Statenvertaling geregeld gelatiniseerd worden[715]), terwijl het als vertaling gekozen woord in de kern wel degelijk overeenkomt in klank met het bijbehorende grondwoord. Van een letterlijke vertaling in de strikte zin des woords zijn dus namen, zoals 'Isaac' (als vertaling van Ἰσαάκ) en 'Israël' (als vertaling van Ἰσραήλ),[716] Aramese frasen, zoals 'ELI, ELI, LAMA SABACHTHANI' (als

---

[712] De onvoltooide deelwoorden behoorden wel tot het taalgebruik van de overheid. Zie hiervoor de volgende paragraaf.

[713] Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 24.

[714] Een homofone leenvertaling is namelijk een vertaling die qua klank en qua betekenis overeenkomt met een woord uit de brontekst. P. Campe en D. Geeraerts, 'Duitse invloed in Vroegnieuwnederlandse bijbelvertalingen', *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 35 (1992), 159-189, 178.

[715] Latinisering kwam namelijk in de zeventiende eeuw geregeld voor in vertalingen en er bestond ook een grote hoeveelheid Latijnse werken, die uit een volkstaal vertaald waren. P. Burke, 'The circulation of historical and political knowledge between Britain and the Netherlands, 1600-1800: The place of translations', in: H. Cook en S. Dupré, *Translating knowledge in the early modern Low Countries* (Münster 2012), 41-50, 44 en 45.

[716] In de vertaaltraditie van de Statenvertaling was al in 1595 de afspraak gemaakt om eigennamen zo veel mogelijk te 'behouden'. Marnix van Sint Aldegonde kreeg namelijk speciaal de volgende instructie bij zijn vertaalarbeid: 'Dat de eygen namen sullen behouden worden gelijck se in de gemeene Bybelen staen, wtghenomen die verdorven oft verkeerdelick gestelt sijn'. Anoniem, *Puncten belangende d' oversettinge int gemeen mijn heere van St. Aldegonde voor te houden*, regel 5; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 320-321, 321; Zwaan,

vertaling van Ἠλί Ἠλί λαμὰ σαβαχθανί), en gelatiniseerde termen als ‘Euangelium’ (als vertaling van εὐαγγέλιον) voorbeelden.[717]

Een volgende vertaalmogelijkheid is het vertalen van morfemen.[718] De Statenvertalers hebben er namelijk bij hun woordkeuze op gelet dat de kleinste betekenis dragende elementen van het Nederlandse woord (indien mogelijk[719]) dezelfde semantische waarde hadden als de delen waaruit het Griekse woord is opgebouwd. Bij de onderstaande woorden heeft zich iets dergelijks voltrokken:

| | | |
|---|---|---|
| κυριότητος | heerschappie[720] | (κυριός is *heer*) |
| συνεργοί | medewerckers[721] | (συν is *samen* of *mede* en εργα is *werk*) |
| ἀρχιερεῖς | Overpriesters[722] | (ἀρχη is *begin* of *overste* en ιερεῖς zijn *priesters*) |

Talloze voorbeelden zijn vervolgens te geven van afzonderlijke woorden, die de Statenvertalers op woordniveau vertaald hebben. Hier worden enkele woordelijk vertaalde zinnen of zinsdelen weergegeven, waarbij opvalt dat alleen de woordvolgorde is losgelaten:

| | |
|---|---|
| καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος | ende het Woort was Godt[723] |
| Οὐκ οἴδατε ὅτι ναὸς θεοῦ ἐστὲ … | En weet ghy niet dat ghy Godts tempel zijt,[724] |
| …καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἐν ὑμῖν οἰκεῖ; | ende de Geest Godts in u lieden woont?[725] |

Opvallend is dat in de derde voorbeeldzin het lidwoord τοῦ niet is overgezet naar een Nederlands woord. Dit is te verklaren door de manier waarop naamwoordgroepen soms van een vertaling voorzien worden. Bij de manier hoe Statenvertalers deze constituenten met een zelfstandig naamwoord en een lidwoord of voorzetsel (de zogenaamde naamwoordgroepen) weergaven, valt namelijk op dat lidwoorden geregeld onvertaald bleven. Vooral bij eigennamen vond dit plaats. Verder kreeg een propositie soms een distributieve betekenis, waardoor het zelfstandig naamwoord herhaald werd.[726] Enkele voorbeelden illustreren deze punten:

---

*Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 400; H.Q. Janssen, ‘Pausin Johanna. Eene bijdrage tot de kennis der wijze, waarop hare geschiedenis behandeld is’, *Kerkhistorisch Archief* (1859), 58-77, 71.

[717] Zie respectievelijk Mattheüs 1:2, 2:6, 27:46 en Romeinen 1:1 in de Statenvertaling van 1637.

[718] Vooral bij talen die dicht bij elkaar staan, zoals het Duits en het Nederlands, is dit bij bijvoorbeeld samengestelde woorden zeer geregeld mogelijk. Campe en Geeraerts, ‘Duitse invloed in Vroegnieuwnederlandse bijbelvertalingen’, 178.

[719] Morfeem voor morfeem vertalen is lang niet altijd mogelijk, omdat een dergelijke vertaling soms zo letterlijk is, dat ze vooral voor studiedoeleinden (met betrekking tot de brontaal) zal kunnen dienen en minder geschikt is voor het gebruik in de kerk. W.A. Smalley, *Translation as mission: Bible translation in the modern missionary movement* (Macon 1991), 113.

[720] Zie Efeze 1:21 in de Statenvertaling van 1637.

[721] Zie 2 Korinthe 1:24 in de Statenvertaling van 1637.

[722] Zie Markus 15:1 in de Statenvertaling van 1637.

[723] Zie Johannes 1:1 in de Statenvertaling van 1637. In de zeventiende eeuw werd deze frase aangewend om uit te leggen dat het ontbreken van het lidwoord bij θεὸς aanduidde dat dit woord het naamwoordelijk deel van het gezegde was en niet als onderwerp opgevat moest worden. Om die predicatieve betekenis van θεὸς aan te geven, diende niet de woordvolgorde van het Grieks gevolgd te worden, want dan leek θεὸς het subject te zijn. J. Possel, *Syntaxis Graeca* (Wittenberg 1602), 203.

[724] Zie 1 Korinthe 3:16 in de Statenvertaling van 1637.

[725] Ibidem.

[726] In de vroegmoderne tijd werd deze betekentis aangeduid als ‘singulatim’ (een voor een). Possel, *Syntaxis Graeca*, 235.

| | |
|---|---|
| ὁ (…) Ἰησοῦς | Iesus[727] |
| πρὸς τὸν θεόν | by Godt[728] |
| κατ᾽ οἶκον | van huys tot huys[729] |
| κατὰ πόλιν | van stadt tot stadt[730] |

Van het vertalen van constituenten, die uit een werkwoord en een naamwoordgroep of alleen een zelfstandig naamwoord bestaan (de zogenaamde verbale constituenten), zijn twee typen te onderscheiden. De eerste betreft de soort, waarbinnen woordelijke vertalingen aan te wijzen zijn. Een voorbeeld hiervan is een verbale constituent, waarin een voorzetsel onvertaald bleef doordat deze propositie al in het werkwoord zat en in het Nederlands (anders dan in het Grieks) dan geen herhaling behoefde.[731] De afzonderlijke woorden in het Nederlands bleven dan nog wel corresponderen met Griekse woorden:

| | |
|---|---|
| εἰσῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν | quamen sy in de heylige stadt[732] |
| ἔκβαλε πρῶτον ἐκ τοῦ ὀφθαλμοῦ σοῦ τὴν δοκόν | werpt eerst den balck uyt uw' ooge[733] |

Bij het tweede type is er geen sprake van een overeenkomende betekenis van het werkwoord in de grondtekst. Slechts het zinsdeel als geheel werd weergegeven met hooguit een gelijkenis in betekenis bij de zelfstandig naamwoorden. Het gaat hierbij vooral om Griekse spreekwijzen, waarvan de Statenvertalers de inhoud voor hun publiek te moeilijk vonden om woord voor woord over te nemen:

| | |
|---|---|
| ἐπέβαλον τὰς χεῖρας ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν | sloegen de handen aen Iesum[734] |
| καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτοῖς | Ende sy wierpen hare loten[735] |
| ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει | de maget sal swanger worden[736] |

Het grootste niveau waarop vertaald kan worden, zijn de zinnen. Woordelijke vertalingen bleven hierbinnen altijd voorkomen, zodat van parafraseringen geen sprake was. Wel kon de zinsstructuur aangepast worden, waarbij een participium bijvoorbeeld vertaald kon worden met een indicativus en het woord *ende* werd toegevoegd.[737] Verder konden op zinsniveau werkwoordsvormen als *is* toegevoegd worden.[738] Ook met betrekking tot de kwantoren kozen

[727] Zie bijvoorbeeld Lukas 18:16 in de Statenvertaling van 1637.
[728] Zie Johannes 1:2 in de Statenvertaling van 1637.
[729] Zie Handelingen 2:46 in de Statenvertaling van 1637.
[730] Zie Handelingen 20:23 en Titus 1:5 in de Statenvertaling van 1637.
[731] Hierover hebben de vertalers een speciale afspraak gemaakt dat een dergelijke herhaling van de prepositie niet in de vertaling hoefde te worden uitgedrukt. Sibelius, *Regulae praecipuae quas sibi Revisores interpretationis Belgicae Novi Testamenti et Apocryphoram librorum observandas 6/16 die Novembris ac deinceps praescripserunt*, regel xvi; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234.
[732] Zie Mattheüs 27:53 in de Statenvertaling van 1637.
[733] Zie Mattheüs 7:5 in de Statenvertaling van 1637.
[734] Zie Mattheüs 26:50 in de Statenvertaling van 1637.
[735] Zie Handelingen 1:26 in de Statenvertaling van 1637. In kanttekening 60 bij dit hoofdstuk staat 'Gr. gaven hare loten', waarmee de woordelijke betekenis van de frase wordt weergegeven. Opvallend genoeg ontbreken dergelijke kanttekening bij de andere voorbeelden uit Mattheüs 26:50 en Mattheüs 1:23.
[736] Zie Mattheüs 1:23 in de Statenvertaling van 1637.
[737] Een dergelijk toegevoegd woord om de zin compleet te maken, was zo vanzelfsprekend dat de Statenvertalers *ende* niet meer als toevoeging besloten te markeren. Sibelius, *Regulae praecipuae*, regel xiii; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234. Zie ook de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.
[738] In elke tijd en modus konden de Statenvertalers vormen van *zijn* toevoegen, zonder deze als toevoeging te markeren. Sibelius, *Regulae praecipuae*, regel xi; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234; Verhoeff, 'Puntjes', 185. Zie ook de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

de Statenvertalers niet voor een woordelijke vertaling. In het Grieks is een dubbele ontkenning namelijk niet altijd (zoals in het Nederlands) een bevestiging, maar kan juist een versterkte negatie zijn, die de Statenvertalers geregeld met *geenszins* weergaven. Verder is het verraderlijk voor een vertaler dat met een combinatie van een negatie en een woord dat het totaal aanduidt (bijvoorbeeld 'niet allen'), in het Grieks uitgedrukt wordt dat iets geen enkel element van een verzameling betreft.[739] Van elk van deze vier punten volgt hier een voorbeeld:

| | |
|---|---|
| Συλλαβόντες δὲ αὐτὸν ἤγαγον | Ende sy grepen hem ende leydden…[740] |
| οὕτω τὸ κατ᾽ ἐμὲ πρόθυμον | Also 't gene in my is, dat is volveerdigh[741] |
| οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν | dat ghy in't Coninckrijck (…) geensins en sult ingaen[742] |
| οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σάρξ | geen vleesch en soude behouden worden[743] |

Het uitgangspunt dat er zes vertaalkundige niveaus onderscheiden kunnen worden, biedt een bruikbaar middel om vertalingen met elkaar te vergelijken. Ter illustratie hiervan is Mattheüs 2:1 geschikt:

| | |
|---|---|
| Grondtekst: | Τοῦ δὲ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας ἐν ἡμέραις Ἡρῴδου τοῦ βασιλέως, ἰδοὺ μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν παρεγένοντο εἰς Ἰεροσόλυμα |
| Lutherbijbel: | DA Jhesus geborn war zu Bethlehem, im Jüdischenlande zur zeit des königes Herodis, Sihe, da kamen die Weisen vom Morgenland gen Jerusalem, vnd sprachen, |
| Liesveltbijbel: | DOe Iesus gebore was te Bethlee int Joodsche lant, inde tijden des Conincke Herodis, siet, doe quame Wijse wt Oosten tot hierusalem |
| Deux-Aesbijbel: | DOe nu Iesus geboren was te Bethlehem int Joodsche lant, ten tijde des Konincke Herodis, siet, daer quamen Wijse van Oosten tot Ierusalem |
| Statenbijbel: | DOe nu Iesus geboren was te Bethlehem, [gelegen] in Iudea, in de dagen des Conincks Herodis, siet, [eenige] Wijse van Oosten zijn tot Ierusalem aengekomen,[744] |

Bij vergelijking van de Statenbijbel en de Deux-Aesbijbel levert dit de volgende drie verschillen op:

| **Brontekst** | **Deux-Aesbijbel** | **Statenbijbel** |
|---|---|---|
| τῆς Ἰουδαίας | int Joodsche lant | [gelegen] in Iudea |
| ἐν ἡμέραις | ten tijde | in de dagen |
| παρεγένοντο | daer quamen | zijn aengekomen |

Tabel 38. Vertaalverschillen bij Mattheüs 2:1.

[739] De Statenvertalers noemden een dergelijke uitdrukkingswijze 'een Hebreeusche wijse van spreken'. Zie kanttekening 80 bij Galaten 2 in de Statenvertaling van 1637.
[740] Zie Lukas 22:54 in de Statenvertaling van 1637.
[741] Zie Romeinen 1:15 in de Statenvertaling van 1637. Als vertaalalternatief geven de Statenvertalers bij deze tekst de frase 'wat my aengaet, ick ben volveerdigh'. Zie kanttekening 31 bij Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637. Ook in dit vertaalalternatief zijn woorden als 'aengaet' en 'ick ben' toegevoegd ten opzichte van de grondtekst.
[742] Zie Mattheüs 5:20 in de Statenvertaling van 1637.
[743] Zie Mattheüs 24:22 in de Statenvertaling van 1637.
[744] Bij deze vergelijking is gebruik gemaakt van de Lutherbijbel van 1545, de Liesveltbijbel van 1542, de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637.

Bij het eerste verschil valt op dat de Statenvertalers de letters van Ἰουδαίας wilden weergeven, waar de Deux-Aesbijbel slechts een weergave van de morfemen van dit woord bevatte. Verder is bij ἐν ἡμέραις in de Statenvertaling gekozen voor een woordvertaling, terwijl in haar voorganger sprake is van een weergave van de gehele naamwoordgroep. Tenslotte is in de Statenbijbel bij het derde verschil ook één morfeem (παρ- als 'aen-') meer tot uitdrukking gebracht dan in de Deux-Aesbijbel het geval was. Aan de hand hiervan en aan de hand van talloze van dergelijke voorbeelden is de gedachte te rechtvaardigen dat de Statenvertalers ten opzichte van de Deux-Aesbijbel in kleinere eenheden wensten te vertalen.[745] Ten aanzien van de andere twee hierboven weergegeven vertalingen lijken zij eenzelfde streven aan de dag te leggen met één interessante uitzondering. Dit betreft Luthers woordkeuze van 'Morgenland', waarin de etymologie van het woord ἀνατολῶν (opgang(en) van de zon) tot uitdrukking komt. De Statenvertalers hebben de morfemen bij dit woord echter genegeerd en het als één geheel vertaald. Hierin volgden zij de Deux-Aesbijbel.

Letterlijk vertalen kenmerkt zich dus volgens de Statenvertalers door het overzetten van zo klein mogelijke teksteenheden. Tamelijk expliciet komt dit tot uitdrukking in tal van kanttekeningen. Illustratief is wat dit betreft de kanttekening bij Lukas 2:10, dat een weergave tracht te geven bij het woord εὐαγγελίζομαι. In de hoofdtekst van de Statenvertaling is dit vertaald met 'verkondige', dat als een woordelijke vertaling beschouwd moet worden. In de kanttekening zetten de Statenvertalers over dit grondwoord het volgende neer: 'Gr. Euangelizere, D. verkondige blijde tijdinge'.[746] Het meest letterlijke vonden de vertalers dus het woord 'euangelizere', waarbij het grondwoord afgezien van de uitgang letter voor letter omgezet is naar het Nederlands. Wat minder letterlijk dan 'euangelizere' is 'verkondige blijde tijdinge', waarbij de 'D.' (dat is) de eerste vertaalslag markeert. Met deze vertaling op morfeemniveau wordt uitgelegd dat het Griekse εὐ- staat voor *goed* of 'blijde' en dat -αγγελίζομαι de betekenis heeft van *boodschappen* of 'tijdinge' 'verkondige'.

Vele andere kanttekeningen tonen dat de werkwijze van de Statenvertalers verklaard kan worden aan de hand van het genoemde model van taalkundige eenheden.[747] Letterlijk of vrij vertalen zijn hierbij geen absolute tegenstelling, maar een gradueel spectrum, waarbinnen ten minste zes stappen onderscheiden kunnen worden die variëren van een zeer letterlijke tot een enigszins vrije vertaling. Ook is *letterlijkheid* van vertalen dankzij dit model een scherp gedefinieerd begrip.[748] Taalkundige eenheden zijn immers scherp af te bakenen, zodat de mate

---

[745] Zie hiervoor onder meer tabel 39.

[746] Zie kanttekening 14 bij Lukas 2 in de Statenvertaling van 1637.

[747] Zie hiervoor bijvoorbeeld nog de kanttekeningen 46 en 47 bij Efeze 3. De laatste zinssnede εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων: ἀμήν is hier vertaald als 'in alle geslachten tot alle eeuwicheyt, Amen'. Bij 'in alle geslachten' staat als kanttekening 'Ofte, tot alle tijden', terwijl bij 'tot alle eeuwicheyt', de kanttekening 'Gr. tot de eeuwe der eeuwen' neergezet is. Markant is hier het onderscheid tussen 'Ofte' en 'Gr.'. 'Ofte' geeft immers slechts een vertaalalternatief weer zonder dat geclaimd wordt dat dit alternatief letterlijker is. Dit strookt met de vertaalkundige niveaus waarop vertaald is, want 'geslachten' en 'tijden' zijn allebei een woordelijke vertaling van γενεὰς. De vertaling 'tot de eeuwe der eeuwen' is echter wel een vertaling, waarbij kleinere tekstelementen weergegeven worden dan bij de vertaling 'tot alle eeuwicheyt'. De vertaling 'tot de eeuwe der eeuwen' geeft namelijk τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων woordelijk (of zelfs morfologisch gezien de corresponderende naamvalsuitgangen) weer, terwijl bij 'tot alle eeuwicheyt' de grondwoorden slechts als naamwoordgroep worden weergegeven. Het feit dat de Statenvertalers de woordelijke vertaling blijkens hun gebruik van 'Gr.' letterlijker vonden dan de overzetting als naamwoordgroep, toont dat hun streven naar een letterlijke vertaling vooral de weergave van de kleinst mogelijke eenheden in de brontekst behelsd.

[748] In de vroegmoderne tijd werden voor letterlijk vertalen woorden gebruikt als 'puerlick ende ongemengt ende oeck onghecorrumpeert wt der Griecscher talen', 'na der Griecscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick ouerghesett', 'suyvere ende getrouwe Oversettinge' en 'met den gronttext accorderende'. A. van Berghen, 'Prologhe', in: *Dat Nyeuwe Testament. Anderwerf met grooter neersticheyt gecorrigeert* (Antwerpen 1524); J. Utenhove, *Het Nieuwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi* (Emden 1556);

van letterlijkheid met redelijke precisie bepaald kan worden. Of de Statenvertaling een letterlijkere vertaling is dan de Deux-Aesbijbel, kan immers aan de hand van zes gradaties van letterlijkheid bepaald worden. Telkens wanneer de Deux-Aesbijbel en de Statenbijbel van elkaar verschillen, is het namelijk mogelijk om te bepalen welk van beiden het kleinste element van de brontekst weergeeft en welk van beiden de meeste corresponderende eenheden heeft. Gezien de omvang van beide Bijbelvertalingen zullen hier slechts drie hoofdstukken vergeleken worden. Om deze vergelijking steekproefsgewijs te laten plaatsvinden, zal van elk genre van het Nieuwe Testament (namelijk de verhalende literatuur, de brieven en de Openbaring) het middelste hoofdstuk als corpus genomen worden. Bij de eerste hoofdstukken moet een vertaler namelijk nog zijn weg vinden en bij het laatste hoofdstuk kan vertalersmoeheid toeslaan, zodat de middelste hoofdstukken het meest representatief zijn. Deze hoofdstukken zijn Lukas 15, Filippenzen 4 en Openbaring 11.[749] Van Lukas 15 en Filippenzen 4 zullen de eerste tien verzen geanalyseerd worden en van Openbaring 11 de eerste vier verzen. Het resultaat hiervan is weergegeven in de onderstaande tabel.

| *Lukas 15* | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **Vers** | **Brontekst** | **Deux-Aesbijbel** | **Statenvertaling** | **Corresponderende eenheid in D-A** | **Corresponderende eenheid in SV** |
| 1 | Ἦσαν ἐγγίζοντες | Quamen | naederden | Woord | Woord |
| 1 | ἀκούειν | op dat sy ... hoorden | om … te hooren | Woord | Morfeem[750] |
| 2 | αὐτοῖς | met hen | met haer | Woord | Woord |
| 3 | αὐτοὺς | Hen | haer | Woord | Woord |
| 4 | - | Isser | - | Zin[751] | - |
| 4 | ἔχων | die … heeft | hebbende | Woord | Morfeem[752] |
| 4 | ἀπολέσας | Verliest | verliesende | Woord | Morfeem[753] |
| 4 | οὐ | Niet | en … niet | Woord | Woord[754] |
| 4 | καταλείπει | Laet | verlaet | Woord | Morfeem[755] |
| 4 | (εὕρῃ) αὐτό | (hij)t (vint) | (hy) 't selve (vinde) | Woord | Woord |
| 4 | εὕρῃ | hij… vint | hy vinde | Woord | Morfeem[756] |
| 5 | Χαίρων | verblijdende hem | verblijdt zijnde | Woord/Morfeem[757] | Morfeem |
| 6 | συνκαλεῖ | roept hy te samen | roept hy … te samen | Morfeem | Morfeem |
| 6 | τοὺς φίλους | syne vrienden | de vrienden | Zin[758] | Woord |

Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 314-316, 324 en 326. Al deze uitdrukkingswijzen laten in het midden wat brontekstgetrouw vertalen in taalkundige zin exact betekent.

[749] Bij een even aantal hoofdstukken is de eerste van de middelste twee hoofdstukken als corpus genomen.

[750] Het woord 'hooren' is een heel werkwoord, zoals het grondwoord dat ook is.

[751] In de Deux-Aesbijbel is hoogstwaarschijnlijk een vorm van *zijn* toegevoegd om de zin compleet te maken.

[752] Net als in de grondtaal staat in de Statenvertaling een onvoltooid deelwoord.

[753] Ibidem.

[754] Vermoedelijk is het 'en' in de Statenvertaling gebruikt om het vooraan in het zinsdeel te plaatsen, zoals οὐ ook vooraan in de zin staat.

[755] 'Verlaet' in plaats van 'laet' geeft een (licht) negatieve klank aan het woord *achterlaten*. Dat sluit aan op het morfeem κατα- uit de grondtekst.

[756] Met de keuze voor 'vinde' drukten de Statenvertalers de conjunctivusvorm van de grondtekst uit.

[757] Anders dan in de Deux-Aesbijbel wordt in de Statenvertaling ook tot uitdrukking gebracht dat in het Grieks een actief grondwoord staat dat op zichzelf niet reflexief is, zoals bij 'Verblijdende hem' in de Deux-Aesbijbel wel het geval is.

[758] Het woord 'syne' zal ontleend zijn aan het onderwerp van de zin, namelijk 'hy'.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 6 | αὐτοῖς | Hen | haer | Woord | Woord |
| 6 | Συνχάρητέ μοι | Verblijt v met my | Weest blijde met my | Woord/Morfeem | Morfeem[759] |
| 7 | ὑμῖν | V | u lieden | Woord | Morfeem |
| 7 | ἔσται | sal wesen | sal zijn | Woord | Woord |
| 7 | οὐ ... μετανοίας | gheen bekeeringhe | de bekeeringe niet ... en | naamwoordgroep | Woord |
| 7 | χρείαν ἔχουσιν | en behoeuen | van nooden ... hebben | Verbale constituent | Woord |
| 8 | - | Isser | - | Zin[760] | - |
| 8 | οὐ | Niet | en … niet | Woord | Woord |
| 8 | - | - | [met besemen] | - | Zin[761] |
| 8 | - | Hem | [dien] | Zin | Zin |
| 9 | - | Hem | [dien] | Zin | Zin |
| 9 | συνκαλεῖ | roept sy te samen | roept sy … te samen | Morfeem | Morfeem |
| 9 | Συνχάρητέ μοι | Verblijt v met my | Weest blijde met my | Woord/Morfeem | Morfeem[762] |
| 10 | ὑμῖν | V | u lieden | Woord | Morfeem |
| 10 | Γίνεται | sal wesen | is | Woord | Morfeem |
| *Filippenzen 4* | | | | | |
| 1 | ἀγαπητοὶ | Lieue | geliefde | Woord | Woord |
| 1 | ἀγαπητοὶ | Beminde | geliefde | Woord | Woord |
| 2 | παρακαλῶ (2x) | Bidde | vermane | Woord | Woord |
| 3 | Σέ | Dy | u | Woord | Woord |
| 3 | γνήσιε | Trouwe | oprechte | Woord | Woord |
| 3 | Σύνζυγε | Gheselle | mede-gesel | Woord | Morfeem |
| 3 | Συνλαμβάνου | Helpt | zijt ... behulpigh | Woord | Woord |
| 3 | ἐν τῷ εὐαγγελίῳ συνήθλησάν | inden Euangelio ghestreden hebben | gestreden hebben in den Euangelio | Woord | Woord |
| 3 | καὶ | - | oock | - | Woord |
| 3 | συνεργῶν | Medehulpers | mede-arbeyders | Morfeem | Morfeem |
| 3 | ὧν τὰ ὀνόματα | wiens namen gheschreuen zijn | welcker namen zijn | Zin[763] | Zin |
| 5 | ἐπιεικὲς | Vriendelijckheyt | bescheydenheyt | Woord | Woord |
| 6 | μεριμνᾶτε | Weest … sorchfuldig | Weest … besorght | Woord | Woord |
| 6 | ἐν παντὶ | in alle dinghen | in alles | Woord | Woord |
| 6 | τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει | biddinghe ende smeeckinghe | bidden ende smeecken | Morfeem[764] | Woord |

[759] Anders dan in de Deux-Aesbijbel wordt in de Statenvertaling ook tot uitdrukking gebracht dat in het Grieks een actief grondwoord staat dat op zichzelf niet reflexief is, zoals bij ‘Verblijt v’ in de Deux-Aesbijbel wel het geval is.
[760] Zie boven bij vers 4.
[761] De woorden ‘met besemen’ zijn toegevoegd om de zin als geheel begrijpelijk te maken.
[762] Zie boven bij vers 6.
[763] De woorden ‘gheschreuen zijn’ zijn toegevoegd om de zin als geheel aan te vullen.
[764] In het Nederlands zijn de woorden ‘biddinghe’ en ‘smeeckinghe’ zelfstandige naamwoorden, wat correspondeert met de nomina in de grondtekst. De woorden ‘bidden’ en ‘smeecken’ kunnen in het Nederlands ook verba zijn.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 6 | Sterke verschillen in woordvolgorde | | | | |
| 8 | ὅσα (6x) | Wat | al wat | Woord | Woord |
| 8 | Δίκαια | Gherechtich | rechtveerdich | Woord | Woord |
| 8 | εἴ | - [765] | so | Zin | Woord |
| 8 | ταῦτα | Dat | dat selve | Woord | Woord |
| 9 | ἃ | Het welcke | Het gene | Woord | Woord |
| 9 | ἐν | Aen | van | Woord | Woord |
| 9 | ταῦτα πράσσετε | Doet [segghe ick] dit | dat doet | Woord | Woord |
| 9 | ἔσται | sal … wesen | sal … zijn | Woord | Woord |
| 10 | Ἐχάρην ... μεγάλως | Ick ben seer verblijdt | ick ben grootelicks verblijdt geweest | Woord | Morfeem[766] |
| 10 | δὲ | - | Ende | - | Woord |
| 10 | ποτὲ | Eens | eenmael | Woord | Woord |
| 10 | ἀνεθάλετε | wacker geworden zijt | verwackert zijt | Woord[767] | Morfeem |
| 10 | ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν | om op my te dencken | om aen my te gedencken | Woord | Woord |
| 10 | ἐφ᾽ ᾧ | waer op | waer aen | Woord | Verbale constituent [768] |
| 10 | ἠκαιρεῖσθε | gheen ghelegentheyt | de gelegenheyt niet | Morfeem | Morfeem |
| *Openbaring 11* | | | | | |
| 1 | ὅμοιος ῥάβδῳ | ghelijck een roede | eene [meet-] roede gelijck | Woord | Woord |
| 1 | - | by my | - | Zin | - |
| 1 | τοὺς | die | de ghene | Woord | Woord |
| 2 | καὶ | Maer | Ende | Zin[769] | Woord |
| 2 | τὴν αὐλὴν | de sale | den voor-hof | Woord | Zin[770] |
| 2 | ἔξωθεν | Buyten | van buyten | Woord | Morfeem[771] |
| 2 | Verschillen in woordvolgorde | | | | |
| 3 | - | [hem] | [macht] | Zin | Zin |
| 3 | περιβεβλημένους σάκκους | bekleedt met sacken | met sacken bekleedt | Morfeem | Morfeem |
| 4 | αἱ (δύο ἐλαῖαι) | - (twee Olijfboomen) | de (twee olijf-boomen) | - | Woord |

Tabel 39. Vergelijking van de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling bij Lukas 15, Filippenzen 4 en Openbaring 11.

[765] De conditionele structuur van de zin uit de Deux-Aesbijbel blijkt uit de woordvolgorde en de zinsopbouw.
[766] Het woord ‘geweest’ van de Statenvertaling sluit aan bij de aoristusvorm van het grondwoord Ἐχάρην.
[767] In de Deux-Aesbijbel staat een vorm van *worden*, die niet correspondeert met de actieve vorm van het grondwoord.
[768] De keuze voor het voorzetsel ‘aen’ is namelijk hoogstwaarschijnlijk ontleend aan het feit dat bij het Nederlandse werkwoord *(ge)denken* het voorzetsel *aan* komt te staan.
[769] De keuze voor ‘Maer’ is te verklaren vanuit het gegeven dat de ene zin een tegenstelling vormt ten opzichte van de andere zin.
[770] Het woord ‘voor-hof’ past bij de zinscontext, waarin de tempel centraal staat. Het grondwoord αὐλὴν wordt namelijk gewoonlijk als *zaal* vertaald.
[771] Het woord ‘van’ is een vertaling van het morfeem -θεν.

Uit de bovenstaande tabel blijkt duidelijk dat de Statenvertalers hun vertaling nog letterlijker wilden maken dan de Deux-Aesbijbel. In het merendeel van de gevallen waarin de met de grondtekst corresponderende vertaaleenheden verschillen, is het namelijk zo dat de Statenvertaling in zijn overzetting een kleiner tekstelement dan de Deux-Aesbijbel tot uitdrukking brengt.[772] De Statenvertaling geeft bijvoorbeeld weer dat de grondtekst een participium, een conjunctivus, een actieve vorm of een vorm met de betekenis *samen met* (‘mede’) bevat, terwijl in de Deux-Aesbijbel dergelijke eigenschappen van de brontekst soms onzichtbaar zijn geworden. De letterlijkheid van de Statenvertaling is dus deels gelegen in een weergave van de kleinst mogelijke taalkundige eenheid van de grondtekst. Tegelijk toont de bovenstaande tabel dat deze gedachte geen alomvattende verklaring is voor elk verschil tussen de Statenvertaling en de Deux-Aesbijbel. Bij veel verschillen is immers te zien dat beide Bijbelvertalingen dezelfde taalkundige eenheid weerspiegelen. Tenminste drie andere factoren zijn namelijk van invloed bij de bovenstaande verschillen. Ten eerste betreft dit de mate waarin een Grieks woord met haar specifieke betekenis wordt weergegeven. Een woord als ἐγγίζοντες (in Lukas 15:1) is bijvoorbeeld verwant met ἐγγύς (dichtbij) en betekent daarom in basis *dichterbij komen*. Het woord ‘quamen’ van de Deux-Aesbijbel is dus minder precies dan het ‘naederden’ van de Statenvertaling. Bij terugvertalen zal immers blijken dat voor *komen* verscheidene Griekse equivalenten bestaan, terwijl *naderen* in een hypothetische terugvertaling eerder als ἐγγίζοντες (of met een andere vorm daarvan) zal worden weergegeven. Iets dergelijks geldt bij de vertaling van αὐτό, waarbij de Statenvertalers het morfeem *zelf* gebruiken om het eigene van het grondwoord uit te drukken. In het verlengde van een dergelijke vertaalprecisie ligt het besluit om gelijke grondwoorden met steeds dezelfde woorden te vertalen. Een voorbeeld van dit concordante vertalen is te zien in Filippenzen 4:1, waarin ἀγαπητοὶ (in tegenstelling tot wat in de Deux-Aesbijbel staat) twee keer met het hetzelfde woord, namelijk ‘geliefde’, wordt weergegeven.

Een volgende factor om de verschillen tussen de Deux-Aesbijbel en de Statenbijbel te verklaren is de neiging om de woordvolgorde nu eens aan de brontekst en dan eens aan de logica van de Nederlandse taal aan te passen. Opvallend is daarbij dat de Deux-Aesbijbel hierbij geregeld een nauwere aansluiting op de woordvolgorde van de grondtekst heeft dan de Statenvertaling.[773]

Als derde vormen ook verschillen in spellingsregels en aanverwante taalverschillen een verklaring van het onderscheid tussen de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling. Dit thema staat los van de brontekst en laat zien dat de tekst van de Statenbijbel niet uitsluitend te verklaren is door deze naast de brontekst te houden. Daarvoor zijn immers ook de doelcultuur en de intertaal van groot belang.

Wat betreft de doelcultuur kan gesteld worden dat de opdrachtgevers (met het oog op het publiek van de nieuwe Bijbelvertaling) wensten dat de tekst van de Statenvertaling begrijpelijk was en geen nieuwigheden bevatte.[774] Omwille van begrijpelijkheid kozen de Statenvertalers voor een logische woordvolgorde en (spaarzamelijke) aanvullingen om de tekst qua Nederlands beter te laten lopen. Om noviteiten te mijden sloten de vertalers vaak aan bij

---

[772] In 18 van de 21 gevallen waarin de corresponderende vertaaleenheden verschillen, is dit het geval.

[773] Zie hiervoor de slotparagraaf, waarin dit verklaard wordt.

[774] Bij de Synode van Dordrecht werd namelijk besloten ‘datmen om de ergernisse uyt al te groote veranderinge te vermijden, uyt de oude translatie alles behouden soude, twelck onvermindert de waerheyt, suyverheit ende eygenscap der Nederlantsche sprake sal connen behouden worden’. Ook ten aanzien van de grondtekst werd voorgeschreven dat de ‘eygenscap der Nederlantsche sprake’ door de vertalers als richtlijn moest worden aangehouden, zodat de vertaling niet door al te grote brontekstgetrouwheid onbegrijpelijk zou worden. Zie de zesde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

eerdere protestantse Bijbelvertalingen en lieten het gebruik van neologismen en germanismen achterwege.[775] Als laatste hielden zij zich aan de vertrouwde vertaalstijl, zoals deze bijvoorbeeld aangetroffen wordt in de Deux-Aesbijbel. In dat kader kozen zij voor een vervreemdende vertaling, die bovendien een complexe zinsbouw kende. Hierbij paste een register met een verheven en formeel taalgebruik. Op die manier sloot het werk van de Statenvertalers aan bij wat het publiek in de zeventiende eeuw als vertaling van hun meest heilige tekst verwachtte.

De Statenvertalers hebben dus wat betreft deze zaken voldaan aan de verwachting van hun opdrachtgevers op de Synode van Dordrecht. Deze kerkvergadering had echter zo weinig specifieke aanwijzingen ten aanzien van bijvoorbeeld de woordkeuze gegeven, dat de Statenvertalers de vrijheid hadden om een geheel eigen intertaal te ontwikkelen (voor zover deze nog niet was aangereikt door de Deux-Aesbijbel en andere voorgangers van de Statenvertaling). De kenmerken van deze tussentaal ontleenden zij aan plakkaten en aan polemische belijdenisgeschriften. Dat blijkt onder meer uit het gebruik van het woord *namelijk* als uitwerking van een voorgaand begrip. Dit woord staat meer dan honderd keer in het Nieuwe Testament als toevoeging aan de vertaling, zonder dat er dus een grondwoord mee vertaald wordt. Strikt genomen was het ook voor de uitleg niet noodzakelijk, want het publiek was gewend aan de Deux-Aesbijbel, waarin dit woord veel minder vaak voorkomt. Zowel de brontekst als de doeltekst kunnen het veelvuldige gebruik van *namelijk* dus niet verklaren. Slechts met het begrip *intertaal* kan dit woordgebruik verklaard worden.[776] *Namelijk* komt immers als woord vaak voor in een geschrift dat door een van de Statenvertalers is ondertekend. Dit betreft de Dordtse Leerregels, aan wie Hommius meewerkte. Opvallend is dat *namelijk* daar op dezelfde expliciterende wijze wordt gebruikt als in de vertaling van het Nieuwe Testament het geval is.[777] Bovendien wordt het woord verhoudingsgewijs ongeveer even vaak gebezigd in beide geschriften.[778] Dat illustreert hoe nauw het taalgebruik van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling verwant is aan de Dordtse Leerregels. Dit leerstellige document is markant genoeg zowel een plakkaat als een polemisch en leerstellig stuk. In de volgende paragraaf zal getoond worden dat dit precies de genres zijn, waaraan de taal van de Statenvertaling sterk verwant is.

## *Toepassing van de vertaalprincipes*

Het idee van gradaties in letterlijkheid maakt het begrip *getrouw vertalen* al concreter. Hoe dit begrip in praktijk vorm kreeg, wordt nog meer verhelderd wanneer per grammaticaal verschijnsel beschreven wordt welke regelmaat de vertaalkeuzes van de Statenvertalers kenmerkte. In deze paragraaf worden dan ook de zelfstandige naamwoorden, de werkwoorden en (als tussenvorm) de participia behandeld. Vervolgens zal beschreven worden hoe de intertaal

---

[775] Zie het eerste hoofdstuk.

[776] Een alternatief voor *namelijk* is *te weten*, maar de Statenvertalers en revisoren kozen er bewust voor om *namelijk* als aanvulling te gebruiken. Sibelius, *Regulae praecipuae*, regel iv; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 233; Verhoeff, 'Puntjes', 184. In enkele gevallen is *te weten* toch in de tekst van de Statenvertaling terecht gekomen. Zie Efeze 4:22 en Filemon 1:9 in de Statenvertaling van 1637.

[777] Dordtse Leerregels, 1.10, 2.7 (van de tegenwerpingen), 3/4.2, 3/4.8, 3/4.5 (van de tegenwerpingen), 5.4 (van de tegenwerpingen) en 5.5 (van de tegenwerpingen).

[778] In het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, dat zo'n 177.000 woorden bevat, komt het woord *namelijk* 134 keer voor. Achtmaal wordt dit woord gebruikt in de Dordtse Leerregels, dat uit circa 11.000 woorden bestaat. (Zie vorige noot voor de vindplaatsen.) Dat betekent dat het woord *namelijk* in beide geschriften één keer per 1300 á 1400 woorden gebruikt wordt.

en de doelcultuur hun stempel op de grondtekst zetten. Tenslotte zal beschreven worden hoe invloeden van de brontekst, de intertaal en de doelcultuur tegen elkaar moeten worden afgewogen bij het verklaren van de vertaalkeuzes.

*Nomina*

Volgens de theorie van Van der Louw kan letterlijkheid in vier soorten uitgesplitst worden, namelijk (1) concordant vertalen, het behoud in vertaling van (2) woordsoorten, (3) woordvolgorde of (4) woordenaantal.[779] Wat de Statenvertalers hiervan het belangrijkst vonden om toe te passen in hun vertaalpraktijk, kan het beste bij nomina onderzocht worden, want bij verba wijken de werkwoordsystemen van de bron- en de doeltaal dusdanig af dat de vertalers vanwege deze discrepantie soms niet meer konden kiezen voor het behoud van bijvoorbeeld het aantal woorden. Een perfectumvorm moest in de ogen van de Statenvertalers immers voltooid vertaald worden en daarmee werd één grondwoord automatisch met meerdere Nederlandse woorden weergegeven. Bij naamwoordgroepen zijn daarentegen in het Nederlands vele mogelijkheden. In de zeventiende eeuw waren de mogelijkheden zelfs ruimer dan tegenwoordig, want toentertijd konden ook een aanwijzend voornaamwoord en een bezittelijk voornaamwoord achter elkaar geplaatst worden.[780] In de Statenvertaling staat bijvoorbeeld ‘dese mijne woorden’.[781] De orde van een naamwoordgroep is namelijk in de Statenbijbel gewoonlijk als volgt. Bij een naamwoordgroep in de grondtekst met meerdere zelfstandige naamwoorden (of eigennamen) wordt de volgorde van deze zelfstandige naamwoorden (of eigennamen) geconformeerd aan de grondtekst, terwijl een naamwoordgroep met één zelfstandig naamwoord wordt weergegeven met een Nederlandse naamwoordgroep, waarin het zelfstandige naamwoord aan het slot staat. Direct voor het zelfstandige naamwoord is er plaats voor een bijvoeglijk naamwoord, waaraan respectievelijk een bezittelijk en een aanwijzend voornaamwoord vooraf kunnen gaan. Pas als deze laatste twee woordtypen in de grondtekst ontbreken, wordt een lidwoord in het Nederlands weergegeven. Op talloze plaatsen zijn op die manier Griekse lidwoorden onvertaald gebleven. Lidwoorden die in de grondtekst bij eigennamen staan, zijn sowieso gewoonlijk onvertaald gebleven. Het is dus lang niet het geval dat ‘elk (…) Grieks woord’ wordt overgezet, zoals Van der Louw stelt.[782] De Statenvertalers hebben dus niet zo sterk naar een aan de grondtekst gelijk aantal woorden gestreefd als deze auteur doet voorkomen. Wanneer bovendien de woordenaantallen van steekproefsgewijs gekozen Bijbelhoofdstukken vergeleken worden, valt op dat de Statenvertaling relatief veel woorden gebruikten ten opzichte van de grondtekst[783] en soms ook ten opzichte van de Deux-Aesbijbel:

| *Passage* | *Grondtekst* | *Deux-Aesbijbel* | *Statenvertaling* |
|---|---|---|---|
| Handelingen 10 | 836 | 1046 | 1116 |
| Romeinen 10 | 340 | 454 | 427 |
| Openbaring 10 | 292 | 329 | 354 |
| Openbaring 22:18-19 | 65 | 71 | 68 |

Tabel 40. Vergelijking van het woordenaantal.[784]

[779] Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’.
[780] Koelmans, *Inleiding*, 29.
[781] Zie Mattheüs 7:24 in de Statenvertaling van 1637.
[782] Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’.
[783] Zie het achtste hoofdstuk voor een uitgebreidere vergelijking van het woordenaantal in de Statenvertaling en het aantal woorden van de grondtekst.
[784] Bij deze tabel is de spelling gebruikt van de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637. Openbaring 22:18-19 is meegenomen in de tabel omdat deze teksten gaan over het ‘toedoen’ of ‘afdoen’ van de

Een sterk eenduidig patroon van het woordenaantal van de Statenvertaling ten opzichte van de Deux-Aesbijbel is niet te zien, want er is bijvoorbeeld geen neiging te zien om, door het gebruik van minder woorden dan in de Deux-Aesbijbel voorkomen, dichter bij het woordenaantal van de grondtekst te komen. Het ontbreken van een wetmatigheid is te interpreteren als een aanwijzing dat het aantal gebruikte woorden niet een belangrijk issue voor de Statenvertalers was. Het principe van het 'niet toe of afdoen' van de tekst door het behouden van het woordenaantal, wordt door hen namelijk weinig tot uitdrukking gebracht.[785] Slechts in één kanttekening uit het Oude Testament lijkt een streven te worden verwoord om het woordenaantal beperkt te houden.[786] De Statenvertalers hebben echter duizenden woorden toegevoegd aan de grondtekst, zonder deze altijd als zodanig te markeren.[787] Dat zij (zoals Van der Louw aandraagt) λέγοντες vaak met *zeggende* weergaven en daarbij een dubbele punt als vertaling hiervan meden,[788] is echter niet in de eerste plaats gelegen in een streven naar het behoud van de woordkwantiteit. Het grondwoord ὅτι, dat soms ook als dubbele punt fungeert, bleef namelijk wel geregeld onvertaald.[789] De verklaring van het veelvuldige gebruik van *zeggende* is dan ook gelegen in de functie van deelwoorden in de Statentaling, waarover in een volgende subparagraaf uitgebreid zal worden geschreven.

---

tekst. Op basis van deze teksten is in de literatuur over Bijbelvertalingen ook wel een vergelijkbare vergelijking gemaakt van het aantal woorden, dat in Bijbelvertalingen gebruikt wordt om een tekst uit te drukken. D. Brunn, *One Bible, many versions: Are all translations created equal?* (Nottingham 2013), 82.

[785] Aan een tekst als Openbaring 22:18-19, waarin 'toedoen' of 'afdoen' van de tekst verboden wordt, werd in vertaalkundig verband wel gerefereerd als het ging om brontekstgetrouw vertalen. Zo staat er bij een bewerking van het Mattheüsevangelie het volgende beschreven: 'Ende in dese translatie en is niet toe ghedaen of genomen eenigen sin oft eenighe bisonder woorden oft oock eenigen sin verandert'. (eigen onderstreping) J. Pelt, 'Die Conclusie des Translatvers ofte Overstelders', in: *Die evangelie Ihesu Christi, die welcke sinte Matheus die apostele ende evangelist Ihesu Christi bescreven heeft* (Amsterdam 1522); Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 313. Verder wordt in de Deux-Aesbijbel speciaal voorin de Bijbelvertaling gewezen op teksten als 'Ghy en sult daer niet toe doen, noch daer van doen' en 'Doet niets tot synen woorden'. Zie de 'Vermaninghe tot der heyligher Schrift' in de Deux-Aesbijbel van 1562. In de Statenvertaling komen deze teksten weliswaar eveneens voor, maar in het ongedrukte voorwoord van Johannes Bogerman komen de teksten niet prominent naar voren en ze krijgen ten opzichte van andere teksten met lijvige kanttekeningen relatief weinig aandacht, zodat het voorin de Bijbel verwijzen naar de teksten slechts het volgen van een drukkerstraditie lijkt te zijn. Zie de 'Vermaninghe tot ondersoeck ende betrachtinge der H. Schrift', Deuteronomium 4:2 en Deuteronomium 12:8-32, Spreuken 30:5-6 en Openbaring 22:18-19 in de Statenvertaling van 1637; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 324-326. Slechts bij Spreuken 30 wordt de volgende kanttekening gezet: 'Hy en verbiedt niet yets af te doen vande woorden Godts, niet om dat sulcx geoorlooft zy: want dat is mede verboden, Deut. 4.2. ende 12.32. Apoc. c. 22.19. maer om dat de menschen meest tot toedoen genegen zijn, ende dat onder den schijn van goede uytleggingen, ende uytgesonderde heylicheyt'. Zie kanttekening 16 bij Spreuken 30 in de Statenvertaling van 1637. Afgaande op deze kanttekening lijken de Statenvertalers het gevaar van verkeerd vertalen niet zo zeer te hebben zien liggen in onvertaalde woorden, maar vertaalfouten slopen huns inziens juist in door ten opzichte van de grondtekst toegevoegde woorden. Hun streven is wellicht dan ook beter te beschrijven als een beperken van het woordenaantal, dan als een conformeren van het woordenaantal aan de grondtekst.

[786] Zie kanttekening 16 bij Spreuken 30 in de Statenvertaling van 1637. Zie ook de vorige noot voor de toelichting hiervan.

[787] De criticus Van Geluwe merkte dit op. Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*. Zie ook het eerste hoofdstuk. In de Statenvertaling zijn namelijk woorden als *ende* (bij een omschrijvende vertaling van onvoltooide deelwoorden) en allerlei vormen van *zijn* toegevoegd, zonder dat deze als aanvulling op de tekst gemarkeerd zijn. Zolang de betekenis van de zin hierdoor niet veranderde, werd dit niet als een probleem ervaren. Sibelius, *Regulae praecipuae,* regel xi; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234; Verhoeff, 'Puntjes', 185.

[788] Van der Louw, 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid'.

[789] Zie bijvoorbeeld Markus 6:4 of Handelingen 2:13 in de Statenvertaling van 1637.

De gedachte dat handhaving van het woordenaantal het opperste doel van de Statenvertalers was, houdt dus moeilijk stand. Daarom zal hier aan de hand van enkele vertaalvoorbeelden gezocht worden naar hoe de Statenvertalers omgingen met situaties waarin soorten van letterlijkheid met elkaar conflicteren. Als eerste leent een standaardvoorbeeld[790] als ὁ λόγος ὁ σὸς zich hiervoor.[791] In de Statenvertaling is dit weergegeven als 'uw' woort'.[792] Een alternatief had *het woord van u* geweest. In dat geval was zowel de woordvolgorde als de woordkwantiteit (doordat het eerste lidwoord overgezet is) behouden. Alleen door de vertaling *van u* had het woordsoort van σὸς geen een-op-een weergave gehad. Het woord *van* kent immers geen tegenhanger in de grondtekst[793] en *u* is geen genitivusvorm. De keuze voor 'uw'' kent deze problemen niet, want het is evenals σὸς een bezittelijk voornaamwoord. In dit voorbeeld, dat exemplarisch is voor meer van dergelijke frasen, lieten de Statenvertalers dus zien dat het behoud van woordsoorten belangrijker voor hen was dan handhaving van het woordenaantal en de woordvolgorde.

Welke van deze laatste twee op hun beurt het belangrijkst gevonden werd, komt naar voren in de vertaling van θεοῦ τὸ δῶρον. Deze frase kan zowel weergegeven worden als *Gods gave*[794] (waarmee de woordvolgorde behouden blijft, maar het woordaantal door het onvertaald blijven van het lidwoord, niet gehandhaafd wordt) als vertaald worden met *de gave Gods* (waarmee het woordenaantal gelijk blijft aan de grondtekst, terwijl juist de woordvolgorde gewijzigd is ten opzichte van de brontekst). De Statenvertalers kozen voor 'het is Godts gave',[795] terwijl zij gewoonlijk het woord *Gods* achter het bijbehorende zelfstandige naamwoord zetten. Het conformeren aan de woordvolgorde van de grondtekst was voor hen dus belangrijker dan het woordenaantal gelijk houden aan het aantal woorden in de grondtekst. Dat wordt ook nog eens bevestigd door de toevoeging van 'het is' in hun vertaling van θεοῦ τὸ δῶρον.

De verhouding van vertaalprincipes is dus dat het behoud van woordsoorten het belangrijkst was en dat respectievelijk het behoud van de woordvolgorde en het behoud van het woordenaantal hieraan ondergeschikt waren. Wanneer de Griekse naamwoordgroepen uit de eerste elf verzen van drie willekeurig per genre gekozen Bijbelhoofdstukken, namelijk Markus 6, Romeinen 6 en Openbaring 6, geanalyseerd worden, wordt deze verhouding van vertaalprincipes bevestigd. Per naamwoordgroep is hier namelijk vast te stellen of de woordsoorten (S), de woordvolgorde (V) en het woordenaantal (A) wel (1) of niet (0) zijn

---

790 Dergelijke frasen komen bijvoorbeeld ook voor in Johannes 7:6, 8:17 en 10:27, waarbij in de Statenvertaling van 1637 vergelijkbare vertaalkeuzes gemaakt zijn.

791 Zie bijvoorbeeld Johannes 17:17.

792 Zie Johannes 17:17 in de Statenvertaling van 1637.

793 Het woord *van* was bovendien al enigszins gereserveerd als vertaling van ἀπό, hoewel *van* ook voor vele andere constructies (waaronder genitivusconstructies) gebruikt werd. Zie bijvoorbeeld Mattheüs 1:17, 1:21, 1:24 en 2:1 in de Statenvertaling van 1637. Hoogstwaarschijnlijk zal daarom bij het vertalen van een veel voorkomende opeenvolging van een lidwoord, een zelfstandig naamwoord en een genitivusvorm van een van de pronomina personalia (bijvoorbeeld τὴν κλῆσιν ὑμῶν in 1 Korinthe 1:26) standaard gekozen zijn voor een vertaling met achtereenvolgens een bezittelijk voornaamwoord en een zelfstandig naamwoord, waarbij het lidwoord wegviel (bijvoorbeeld 'uwe roepinge' in 1 Korinthe 1:26 in de Statenvertaling van 1637). Het alternatief om met een lidwoord, een zelfstandig naamwoord, het woord *van* en een persoonlijk voornaamwoord in de eerste naamval de woordvolgorde en het woordenaantal van de brontekst weer te geven (bijvoorbeeld *de roeping van u*) werd hierbij dus niet verkozen. Dat wijst er al op dat niet alleen het behoud van woordsoorten, maar ook concordant vertalen belangrijker gevonden werd door de Statenvertalers dan het behoud van het woordenaantal en de woordvolgorde.

794 In de Dordtse leerregels wordt bij het aanhalen van Efeze 2:8 ook de woordvolgorde *een gave Gods* gebruikt. Dordtse Leerregels, 1.5.

795 Zie Efeze 2:8 in de Statenvertaling van 1637.

behouden in de vertaling. Ter illustratie zijn hiervan in de onderstaande tabel vier voorbeelden gegeven van geanalyseerde frasen:[796]

| **Griekse NP** | **Vertaling in SV** | **S** | **V** | **A** |
|---|---|---|---|---|
| ἵππος λευκός | een wit peerdt | 1 | 0 | 0 |
| ἄλλος ἵππος πυρρός | een ander peerdt ... dat root was | 1 | 1 | 0 |
| ἵππος μέλας | een swart peerdt | 1 | 0 | 0 |
| ἵππος χλωρός | een vael peerdt | 1 | 0 | 0 |
| *Totaal* | | *4* | *1* | *0* |

Tabel 41. Voorbeeld van vergelijking van vertaalprincipes uit Openbaring 6:2-8.

Door de toevoeging van het woord 'een' is bij geen enkel voorbeeld het woordenaantal gelijk, terwijl de woordvolgorde alleen in het twee voorbeeld duidelijk gevolgd is. Verder zijn de bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden in alle voorbeelden met soortgelijke woordsoorten overgezet. Door op deze wijze te redeneren, is de volgende tabel tot stand gekomen:

| **Corpus:** | **S** | **V** | **A** |
|---|---|---|---|
| Griekse naamwoordgroepen uit Markus 6:1-11 | 28 | 20 | 14 |
| Griekse naamwoordgroepen uit Romeinen 6:1-11 | 23 | 21 | 15 |
| Griekse naamwoordgroepen uit Openbaring 6:1-11 | 38 | 31 | 23 |
| *Totaal (van 102 naamwoordgroepen)* | *89* | *72* | *52* |

Tabel 42. Vergelijking van het aantal keren, dat de vertaalprincipes van het behoud van de woordsoorten, de woordvolgorde en het woordenaantal toegepast werden.

Uit deze tabel blijkt dat het streven naar het behoud van de woordsoort getalsmatig het meest is toegepast. Voor woordvolgorde was wat minder vaak aandacht en het behoud van het woordenaantal werd van het geringste belang geacht.

Hoe concordant vertalen zich vervolgens verhoudt tot een streven naar een behoud van de woordvolgorde blijkt uit een voorbeeld in Lukas 4.[797] In het derde vers staat Εἰ υἱὸς εἶ τοῦ θεοῦ, terwijl in het negende vers Εἰ ὁ υἱὸς εἶ τοῦ θεοῦ te vinden is. Dit subtiele verschil van slechts één lidwoord moet bij concordant vertalen tot uitdrukking komen door eerst zonder lidwoord en vervolgens met lidwoord deze vrijwel gelijkluidende frase weer te geven. Ten behoeve daarvan werd de frase van het derde vers weergegeven als 'In dien ghy Godts Sone zijt' (en in het negende vers kwam 'Indien ghy de Sone Godts zijt' te staan).[798] De woordvolgorde werd zo dus opgeofferd om concordant te vertalen.[799]

[796] Zie Openbaring 6:2-8 in de Statenvertaling van 1637.

[797] Een andere voorbeeld, dat dezelfde verhouding tussen concordant vertalen en het behoud van de woordvolgorde toont, is de vertaling van Efeze 2:10: 'Want wy zijn sijn maecksel'. Dit is een weergave van de grondwoorden αὐτοῦ γάρ ἐσμεν ποίημα, die (wanneer de woordvolgorde behouden dient te blijven) over te zetten zouden zijn als *Van hem immers zijn wij het maaksel*. Een dergelijke vertaling zou minder concordant zijn dan de keuze van de Statenvertalers daar αὐτοῦ immers gewoonlijk met (een vorm van) het bezittelijk voornaamwoord *zijn* vertaald wordt. Zie bijvoorbeeld Efeze 2:7 in de Statenvertaling van 1637.

[798] Zie Lukas 4:3 en 4:9 in de Statenvertaling van 1637.

[799] Gewoonlijk wordt concordant vertalen natuurlijk geassocieerd met het op woordniveau aanhouden van concordantie, waarbij gelijke grondwoorden telkens met hetzelfde woord worden overgezet. Hier is echter gekozen voor een frase als uitgangspunt, omdat dan het principe van concordant vertalen in conflict komt met een streven om de woordvolgorde van de grondtekst te behouden.

Overigens is het markant dat de Statenvertalers concordantie als bijna het belangrijkste vertaalprincipe hanteerden, want hun Britse collega's hadden er bij het vervaardigen van de King James Version bewust voor gekozen om niet

Tenslotte rest nog de vraag hoe het streven naar het behoud van woordsoorten en concordant vertalen zich tot elkaar verhouden. Dit zou zichtbaar kunnen worden wanneer bijvoorbeeld een Nederlands woord als *zijn* zowel een Grieks bezittelijk voornaamwoord als een heel werkwoord zou weergeven, want dan zou er niet concordant vertaald zijn. Dit onderscheid gaven de Statenvertalers echter weer door een verschillende spelling.[800] Gelijke Griekse woorden met verschillende woordsoorten zijn echter wel geschikt voor de vraag hoe concordant vertalen en de handhaving van woordsoorten zich tot elkaar verhouden. Het grondwoord αὐτοῦ leent zich hiervoor, want dit woord kan in het Grieks zowel een aanduiding van de bezitter als een persoonlijk voornaamwoord zijn.[801] In Markus 6:56 komt dit woord tweemaal voor in twee zinnen met hetzelfde werkwoord. In het ene geval wordt αὐτοῦ met 'hem' weergegeven, in het andere geval werd 'sijns' als vertaling genomen. Het behoud van woordsoorten ging dan dus boven het principe om gelijke woorden met steeds hetzelfde Nederlandse woord te vertalen.

De volgorde van belangrijkheid in de soorten van letterlijkheid – die onafhankelijk van te vertalen woordsoorten of woordcategorieën (zoals functiewoorden of betekeniswoorden) als ordeningsprincipe lijkt te gelden[802] – ziet er voor de Statenvertaling dus als volgt uit:

---

concordant te vertalen. Herhalingen van Griekse woorden werden daarom met (ten opzichte van het eerder gebruikte Engelse woord) synonieme Engelse woorden overgezet. Aangezien het vertaaltechnisch namelijk niet haalbaar is om elk woord concordant te vertalen, vonden de Britse vertalers dat er dan ook geen oneerlijk onderscheid moest bestaan tussen wel en niet concordant vertaalde woorden. B.M. Metzger, *The Bible in translation: Ancient and English versions* (Ada 2001), 74 en 75.

800 Zie het tweede hoofdstuk. Concordant vertalen werd hierbij dus middels de spelling gerealiseerd, terwijl de woordkeuze ingegeven was door de woordsoort van het Grieks. Bij het vertalen van εἶναι werd bijvoorbeeld voor de infinitivusvorm *zijn* gekozen. Vanuit het principe van het behoud van woordsoorten was dit in geen enkel opzicht problematisch, maar vanuit de gedachte concordant te moeten vertalen, werd de met het bezittelijk voornaamwoord *zijn* overeenkomende vertaling wel problematisch. Het spellingsonderscheid is dus bedoeld om concordantie na te kunnen streven, terwijl de woordsoort de woordkeuze bepaalde. Dat wijst al op een hiërarchie, waarbij het behoud van woordsoorten een belangrijker vertaalprincipe is dan het streven om verschillende grondwoorden op onderscheiden wijze te vertalen.

801 Een vergelijkbaar voorbeeld van een Grieks woord, dat per context tot een verschillend woordsoort kan worden gerekend, is πιστοί, dat in het Grieks zowel een bijvoeglijk als een zelfstandig naamwoord kan zijn. In Openbaring wordt dit woord als zelfstandig naamwoord met 'geloovige' weergegeven, terwijl in ditzelfde Bijbelboek in de gevallen dat πιστοί een bijvoeglijk naamwoord is, voor de vertaling 'getrouw' of 'ghetrouw' gekozen is. Zie Openbaring 17:14, 21:5 en 22:6 in de Statenvertaling van 1637. Het woordsoort bepaalde hierbij dus de woordkeuze en concordant vertalen bleef zo achterwege.

802 Hoewel te verwachten zou zijn dat het vertaalstramien van de volgorde van soorten van letterlijkheid zich sterker zou manifesteren bij de open klassen van woorden (namelijk de betekeniswoorden), is in tabel 44 te zien dat de Statenvertalers evenzeer rond woorden van de gesloten klasse (zoals *en* en *maar*) hun vertaalkundige opvattingen (omtrent bijvoorbeeld concordantie) lieten gelden. Ook bij de vertaling van Griekse nomina, die geen lidwoord bij zich hebben, is een diffuus patroon te zien. De keuze om wel of geen lidwoord toe te voegen – typisch een probleem van het gebruik van functiewoorden – is namelijk erg wisselend. Bij Handelingen 11 wordt in de Statenvertaling van 1637 namelijk 14 keer een bepaald lidwoord toegevoegd, terwijl nog eens 11 keer een onbepaald lidwoord ingevoegd wordt. Slechts negen keer wordt geen lidwoord ingevoegd. Bij 2 Korinthe 11 is de verhouding precies omgekeerd, want daar wordt in 36 gevallen geen lidwoord geplaatst bij nomina die in de grondtekst ook geen lidwoord hebben. In 23 gevallen wordt een lidwoord toegevoegd (dertien bepaalde lidwoorden en tien onbepaalde lidwoorden). Nog schever is de verhouding bij Openbaring 11, want daar worden slechts twee bepaalde lidwoorden en negen onbepaalde lidwoorden ingevoegd. In wel 23 gevallen wordt bij Openbaring 11 juist een lidwoord gemeden als deze in de grondtekst ook ontbreekt. Kijkend in drie willekeurig gekozen Bijbelhoofdstukken van de verschillende genres van het Nieuwe Testament is er dus geen scherp patroon te ontwaren. Het woordenaantal lijkt bij de functiewoorden *de*, *het* en *een* (en hun grammaticale varianten) dan ook geen sterke rol bij het vertalen gespeeld te hebben, zoals ook volgens de volgorde van de soorten van letterlijkheid te verwachten valt. Het behoud van het woordenaantal werd immers door de Statenvertalers het minst belangrijk geacht, zodat zij vrij gemakkelijk in de genoemde hoofdstukken 59 lidwoorden invoegden (tegenover

1. Handhaving van woordsoorten
2. Concordant vertalen
3. Behoud van de woordvolgorde
4. Behoud van het aantal woorden

Een wet van Meden en Perzen mag dit echter niet heten, want in bijvoorbeeld Handeling 8 is τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἐν Ἰεροσολύμοις vertaald als 'de Gemeynte, die te Ierusalem was'.[803] Het tweede lidwoord τὴν is hier weergegeven met een betrekkelijk voornaamwoord 'die', wat strijdt met het principe om woordsoorten te behouden. De keuze voor dit woord lijkt voort te komen uit een streven om in dit geval wel het tweede lidwoord τὴν gerepresenteerd te laten worden in de vertaling. Dat zou aansluiten op het principe van het behoud van het aantal woorden. De Statenvertalers hadden immers de genoemde frase uit de grondtekst ook kunnen overzetten door *de gemeente in Jeruzalem*. Met hun vertaalkeuze leek het belangrijkste principe dus te bezwijken voor het minst belangrijk geachte soort van letterlijkheid.[804]

Dit geeft aan dat de hier beschreven orde geen alles verklarend beginsel is, maar slechts een hulpmiddel om vertaalkeuzes van de Statenvertaling te ordenen. Dat Statenvertalers woordsoorten belangrijk vonden, verklaart immers hun streven om de Deux-Aesbijbel juist op dit punt aan te passen. Het hiervoor beschreven model van gradaties in letterlijkheid, waarbij de Statenvertalers ernaar streefden om de kleinst mogelijke taalkundige details van de grondtekst weer te geven, sluit immers aan bij het idee dat zij het behoud van woordsoorten belangrijk vonden. Een van de kleinste taalkundige elementen zijn immers de morfologische eigenschappen van een woord en deze kunnen vaak pas weergegeven worden wanneer een met de grondtekst overeenkomend woordsoort gekozen wordt als vertaling.

Dat de Statenvertalers streefden naar het behoud van woordsoorten sluit bovendien aan bij hun neiging om Griekse naamvalsuitgangen zo veel mogelijk met een gelijke Nederlandse naamval uit te drukken. Zelfs wanneer een bepaald Grieks werkwoord een aanvulling in een bepaalde naamval vereist, wordt deze aanvulling in het Nederlands soms met dezelfde naamval weergegeven. De moordenaar aan het kruis zei bijvoorbeeld volgens de Statenvertaling 'gedenckt mijner'.[805] De genitivusvorm is hier te herleiden tot het feit dat in de grondtekst een werkwoord staat dat een vorm in de tweede naamval als aanvulling krijgt. Een dergelijke vertaalwijze illustreert dat bij de totstandkoming van de Statenvertaling primair *in* de woorden gekeken werd voor de vertaling ervan en dus minder aandacht besteed werd aan de relatie *tussen* de woorden door de hele tekst heen (zoals bij concordant vertalen van belang is),[806] de volgorde van de woorden en de hoeveelheid woorden. In de kanttekeningen is de weerspiegeling hiervan te vinden doordat daar gewoonlijk over één enkel woord en één enkele frase een uiteenzetting wordt gegeven van hoe dit woord of die frase zich verhoudt tot de grondtekst. Minder vaak bevat een dergelijke kanttekening verwijzingen naar andere Bijbelteksten, waarin een bepaald

---

68 gevallen waarin zij dat niet deden). De ordening van soorten van letterlijkheid is dus niet alleen bij betekeniswoorden van toepassing, maar geldt ook bij functiewoorden.

803 Zie Handelingen 8:1 in de Statenvertaling van 1637.

804 Vermoedelijk speelt in werkelijkheid een ander verschijnsel een rol. Bij in het bijzonder de vertaling van lidwoorden kan er namelijk een ambiguïteit ontstaan wanneer een in de woordgroep herhaald lidwoord onvertaald blijft. Wanneer namelijk de zin Ἐγένετο δὲ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ διωγμὸς μέγας ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἐν Ἰεροσολύμοις vertaald wordt als 'Ende daer wierdt te dien dage een groote vervolginge tegen de Gemeynte (…) te Ierusalem', is het onduidelijk of er bedoeld wordt dat er een vervolging in Jeruzalem plaatsvond of dat de gemeente van Jeruzalem vervolgd werd. Het herhaalde lidwoord τὴν geeft aan dat het laatste bedoeld is in de grondtekst, zodat voor een accurate weergave van de brontekst de woorden 'die (…) was' noodzakelijk zijn. F. Blass en A. Debrunner, *A Greek grammar of the New Testament* (Cambridge & Chicago 1961), 142 en 143.

805 Zie Lukas 23:42 in de Statenvertaling van 1637.

806 Rolandus focuste zich in het eerste vertaalconcept overigens wel op de relatie tussen de woorden door steeds naar concordante vertalingen te zoeken. Zie hiervoor het vierde hoofdstuk. Voor de uiteindelijke Statenvertaling is die vertaalwijze dus minder bepalend geweest.

grondwoord eveneens voorkomt. Wanneer bijvoorbeeld (weer willekeurig uit de drie genres) drie hoofdstukken met elkaar vergeleken worden, valt op dat kanttekeningen die verwijzen naar teksten met gelijke grondwoorden minder frequent voorkomen dan kanttekeningen die kleine taalkundige details van een grondwoord tonen. In de onderstaande tabel is de verhouding te zien.

| | Kanttekeningen die kleinere taalkundige details tonen | Kanttekeningen over de woordbetekenis met verwijzingen naar andere vindplaatsen van een woord | Kanttekeningen over de woordvolgorde | Kanttekeningen over het woordenaantal |
|---|---|---|---|---|
| Handelingen 2 | 26, 31, 45, 51, 74, 85, 93, 96 | 1, 15, 17, 33, 54 | - | - |
| *Aantal kanttekeningen* | *8* | *5* | *0* | *0* |
| Romeinen 2 | 17, 19, 24, 27, 43, 48 | 16, 46, 47, 49 | - | - |
| *Aantal kanttekeningen* | *6* | *4* | *0* | *0* |
| Openbaring 2 | 9, 18 | 17 | - | - |
| *Aantal kanttekeningen* | *2* | *1* | *0* | *0* |
| **Totaal** | **16** | **10** | **0** | **0** |

Tabel 43. Verhouding van kanttekeningen die betrekking hebben op de grondtekst.

Deze tabel vormt een bevestiging van het gegeven dat de Statenvertalers bij het overzetten van de grondtekst de kleinste taalkundige details of de woordsoorten het belangrijkst vonden om weer te geven. Pas in tweede instantie streefden zij ernaar om concordant te vertalen, waarvan het resultaat in tien kanttekeningen van de drie geanalyseerde hoofdstukken te zien is. Het behoud van de woordvolgorde of het woordenaantal was het minst belangrijk, want hieraan zijn in de bovenstaande hoofdstukken geen kanttekeningen gewijd.[807] In het eerste vertaalconcept van de Statenvertaling was hiervoor wel aandacht, want verscheidene vertaalkeuzes zijn te herleiden tot de woordvolgorde of het woordenaantal van de brontekst. Ook hierbij lag echter sterker de focus op concordant vertalen en (in nog sterkere mate) op het weergeven van de kleinste grammaticale eenheden. Om dat te illustreren zijn twee passages geschikt, waarin de vertaalkeuzes relatief moeilijk te herleiden zijn tot verschillen tussen de vertaalstijl van Walaeus en Rolandus, zodat de algehele tendens in het vertaalproces van de Statenvertaling aangewend moet worden om het patroon van vertaalkeuzes in een raamwerk te plaatsen. Als eerste betreft dit het slot van Markus, dat Rolandus waarschijnlijk evenals de rest van de eerste twee evangeliën overgeschreven heeft uit een andere bron[808] (met enige vertaalkundige aarzelingen[809]). Verder is een gedeelte uit Openbaring geschikt, omdat Rolandus daar neigde naar het volgen van Walaeus' vertaalstijl.[810] De vertaalkeuzes van deze gedeelten zijn te vergelijken met de Deux-Aesbijbel en (als er sprake is van een verbetering in de tekst van de Collectie Rolandus) met de eerdere versie, die in de eerste band van de Collectie Rolandus staat en daar verbeterd is. Deze oude vertaalversies zullen vergeleken worden met de als verbetering bedoelde vertaaloptie, waarbij gekeken wordt of de morfologie (M), concordantie (C), woordvolgorde van de grondtekst (V) of het woordenaantal van de grondtekst (A) in het geding is.

[807] Over het woordenaantal en de woordvolgorde van de grondtekst is in de kanttekeningen maar erg weinig informatie te vinden. Wanneer echter de woordvolgorde een verschil in betekenis impliceert, wordt hieraan wel een kanttekening gewijd. Zie bijvoorbeeld kanttekening 55 bij 1 Korinthe 14 in de Statenvertaling van 1637.
[808] Zie het vierde hoofdstuk.
[809] Bij Markus 16:18 twijfelde Rolandus er bijvoorbeeld aan of hij bij 'handen' een lidwoord zou plaatsen of dit (evenals in de grondtekst het geval is) zou laten ontbreken. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[810] Zie het vierde hoofdstuk.

| *Markus 16:12-20* | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| *Oude vertaalversie* | *Verbetering* | *M* | *C* | *V* | *A* |
| in een ander ghedaente gheopenbaert | geopenbaert in een andere gedaente | | | 1 | |
| tween | aen twee[811] | 1 | | | |
| tween anderen | Twee | | | | 1 |
| ghegaen waren | Gingen | 1 | | | |
| Ginghen | gaende | 1 | | | |
| Ende | maer[812] | | 1 | | |
| dien gheloofden sy oock niet | oock dien en geloofden sij niet | | | 1 | |
| den eluen | aen den elven | 1 | | | |
| aen de Tafel saten | Aensaten | | | | 1 |
| weder opghestaen | na dat hy opgestaen was | | | | |
| Gaet | Gaet henen | | 1 | | |
| Die gheloouen sal | Die gelooft sal hebben | 1 | | | |
| Ende | Maer | | 1 | | |
| Ende den ghenen die gheloouen | Ende den genen die gelooft sullen hebben | 1 | | | |
| na volghen | Volgen | | | | |
| sy sullen met nieuwe tonghen spreken | met nieuwe tonge sullen sij spreecken | | | 1 | |
| Sy sullen slanghen verdrijuen | Slangen sullen sij opnemen | | | 1 | |
| Verdrijuen | Opnemen | | 1 | | |
| So | al ist dat[813] | | 1 | | |
| Hen | Haer | | | | |
| Op de krancke | op krancke | | | | 1 |
| de handen | Handen | | | | 1 |
| Leggen | Opleggen | 1 | | | |
| Ende | Dan | | 1 | | |
| Ende na dat de Heere | De Heere dan na dat | | | 1 | |
| Aldus | - | | | | 1 |
| Met | tot | | 1 | | |
| hen | haer | | | | |
| wert hy opghenomen | is opgenomen[814] | | 1 | | |

[811] Middels het woord 'aen' wordt een dativusvorm in de tekst gemarkeerd. Zie ook 'aen de elven' in Markus 16:14 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[812] Deze vertaalkeuze is hoogstwaarschijnlijk ingegeven door een streven om -δὲ in οὐδὲ qua vertaling te laten verschillen van καὶ in Markus 16:14, dat als 'ende' vertaald is.

[813] Het grondwoord κἂν is hier vermoedelijk weergegeven met 'al ist dat' om het woord 'so' te reserveren als vertaling voor εἰ (in bijvoorbeeld Markus 14:35). Deze twee woorden werden namelijk in toenmalige woordenboeken gescheiden gepresenteerd, waarbij εἰ (samen met aanverwante woorden als ἐάν) de betekenis van het Latijnse *si* kreeg, terwijl κἂν (samen met aanverwant geachte woorden als καΐπερ en εἰ καὶ) bij *quamvis* geordend werd. M. Ruland, *Synonymia Latino-Graeca D. Martini Rulandi* (Geneve 1618), 797 en 882.

[814] In de vertaling van Handelingen 1 in de Statenvertaling van 1637 is duidelijk te zien dat ἀνελήμφθη vertaald wordt met een vorm van *opgenomen zijn* (zie vers 2, 11 en 22), terwijl *opgenomen worden* gebruikt wordt voor ἐπήρθη (zie vers 9).

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ten Hemel | in de hemel | 1 | | | |
| ter rechterhant | aen de rechter handt | 1 | | | |
| met | door | 1 | | | |
| nauolghende | volgende | | | | |
| **Totaal** | | **10** | **8** | **5** | **5** |
| ***Openbaring 2:12-16*** | | | | | |
| *Oude vertaalversie* | *Verbetering* | *M* | *C* | *V* | *A* |
| Ende schrijft tot den Enghel der Ghemeynte die in Pergamo is | Ende aen den Engel der gemeynte in Pergamo schrijft | | | 1 | |
| die in Pergamo is | in Pergamo | | | | 1 |
| Tweesnijdende | Tweesnydinge | 1 | | | |
| ende hebst mijn ghelooue niet verloochent | ende en verloochent mijn geloove niet | 1 | | | |
| Ende | Oock | | | | |
| mijn ghetrouwe ghetuyghe [was] | mijn getrouwe getuijghe | | | | 1 |
| mijn ghetrouwe ghetuyghe | mijn getrouwe getuijghe was | | | | |
| welcke by v ghedoodt is | die by u is gedoodet | | | | |
| Welcke | Die | | 1 | | |
| Daer | Aldaer | | 1 | | |
| Leeringhe | leere[815] | | 1 | | |
| Balaam | Balaams | | | | |
| de welcke | Welcke | | | | |
| een ergernisse maken | een ergernisse geven | | | | |
| Afgoden offer eten | eten het geene den afgoden was geoffert | 1 | | 1 | |
| hebstu oock | hebt oock ghy | | | 1 | |
| die de leeringhe der Nicolaiten houden | die houden de leere der Nicolaïten | | | 1 | |
| Leeringhe | Leere | | 1 | | |
| of anders | soo niet | 1 | 1 | | |
| soo niet | ende soo niet | | | | 1 |
| so sal ick dy haestelick komen | ick come u haest | 1 | | | 1 |
| haestelick | Haest | | | | |
| Tegen | Met | 1 | | | |
| U | Haer | 1 | | | |
| Crijghen | strijden[816] | | | | |
| met | door | | 1 | | |
| **Totaal** | | **7** | **6** | **4** | **4** |

Tabel 44. Vergelijking van vertaalkeuzes uit de eerste band van de Collectie Rolandus.[817]

[815] 'Leere' is vaak een weergave van διδαχή, terwijl 'leeringhe' soms staat voor διδασκάλιον. Zie bijvoorbeeld Romeinen 15:4 en 2 Timotheüs 3:16 in de Statenvertaling van 1637.
[816] Deze vertaalvariant is hoogstwaarschijnlijk gekozen vanwege het feit dat 'crijghen' een germanisme is.
[817] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Beide passages tonen eenzelfde patroon van belangrijkheid. In de ogen van de Statenvertalers was de betekenis van de grondtekst dus niet zozeer gelegen in de volgorde van de woorden[818] of het aantal gebruikte Griekse woorden, maar voor hen was de zin van de te vertalen tekst vooral te vinden in de morfologie van de woorden en in mindere mate in de onderlinge verhouding tussen de woorden. Bij het bestuderen van de verba kunnen dan ook het beste specifieke grammaticale eigenschappen, zoals werkwoordstijden, als eenheid van bestudering genomen worden, want voor dergelijke fenomenen zullen de Statenvertalers een sterke aandacht gehad hebben.

*Verba*

In de vroegmoderne tijd werd het systeem van Griekse werkwoordstijden wezenlijk anders beschreven dan dat in tegenwoordige grammaticale en syntactische documenten het geval is. De notie van aspect ontbrak immers in de zestiende en zeventiende eeuw ten enenmale, want dit concept werd pas in de negentiende eeuw via de bestudering van Slavische talen geïntroduceerd in de literatuur over de Griekse grammatica.[819] Dat bijvoorbeeld een praesensvorm ook kan staan voor het proberen van een handeling, was bijvoorbeeld voor de Statenvertalers daardoor nog geen logische gedachte. Zij stellen dan ook dat Johannes Jezus 'weygerde' te dopen,[820] terwijl in moderne vertalingen staat dat hij Jezus 'probeerde … tegen te houden'.[821] De Statenvertalers hadden hierbij dus nog geen oog voor het zogenaamde conatieve praesens.[822] Ook de betekeniswijdte van de aoristus overzagen zij nog niet op de wijze zoals dat tegenwoordig gezien wordt. Een aoristusvorm kan volgens de huidige literatuur over de Griekse syntaxis namelijk soms opgevat worden als een vorm die het begin- of eindpunt van een handeling aanduidt of een vorm die een handeling als geheel en ongeacht zijn duur beschrijft.[823] In zijn algemeenheid is de aoristus volgens de huidige stand van de taalwetenschap ook wel te beschouwen als de ongemarkeerde werkwoordsvorm. Dergelijke gedachten waren in de vroegmoderne tijd nog onbekend. De toenmalige literatuur ordende de werkwoordstijden bovendien verschillend. Tegenwoordig worden de werkwoordstammen geordend in de volgorde van praesens, imperfectum, aoristus, perfectum, plusquamperfectum en futurum, maar in de vroegmoderne periode werd de aoristus pas na de tijdsreeks van het praesens, het imperfectum, het perfectum en het plusquamperfectum genoemd.[824] Het perfectum werd

---

[818] De oorzaak dat voor de Statenvertalers woordvolgorde weinig betekenis had, zal onder meer geweest zijn dat de bestudering van de syntaxis van het Grieks in de vroegmoderne tijd maar langzaam op gang kwam, waardoor woordvolgorde maar weinig aandacht trok. A. Scaglione, 'The origins of syntax: Descartes or *Modestae*', in: H. Niederehe en E.F.K. Koerner, *History and historiography of linguistics: Papers from the fourth international conference on the history of the language sciences* (Trier 1990), 339-348, 339-343. Toenmalige werken over de Griekse syntaxis beperken zich daarom met name tot grammaticale zaken. Zie hiervoor bijvoorbeeld het werk van Possel, waarin syntactische regels markant genoeg aan de hand van grammaticale categorieën geordend zijn. Possel, *Syntaxis Graeca*. Tegenwoordig besteden werken over de Griekse syntaxis daarentegen ook uiteenzettingen over de woordvolgorde. Zie hiervoor bijvoorbeeld het werk van Blass en Debrunner. Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 248-253.

[819] T.V. Evans, *Verbal syntax in the Greek Pentateuch: Natural Greek usage and Hebrew interference* (New York 2001), 14-16.

[820] Zie Mattheüs 3:14 in de Statenvertaling van 1637.

[821] Zie Mattheüs 3:14 in de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004. Dit voorbeeld is ontleend aan de grammatica van Wallace. D.B. Wallace, *Greek grammar beyond the basics: An exegetical syntax of the New Testament* (Grand Rapids 1996), 550.

[822] Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 167 en 169.

[823] Ibidem, 166.

[824] D. Ramírez, *Grammaticae Graecae compendium ad usum regiarum scholarum Caesarei Collegij Matritensis Societatis Iesu* (Madrid 1629), 55-64. Zie het onderdeel 'de verbo' in het boek van Melanchthon. Ph. Melanchthon, *Grammatica Graeca* (Neurenberg 1533).

toentertijd namelijk nog niet opgevat als een aanduiding van een toestand, maar als een voltooide tijd.[825] De aoristus werd daarentegen beschouwd als een onbepaalde tijd, zoals al blijkt uit de etymologie van het woord *aoristus*.[826] Dit houdt in dat de aoristus in bijvoorbeeld het grammaticaboek van Melanchthon werd beschreven als een tijd die in het midden laat of iets onlangs of lang geleden heeft plaatsgevonden.[827] Met een voorbeeld uit Homerus' werk werd in deze grammaticastudie verdedigd dat de aoristus aangewend kan worden om zowel aan het recente als aan het verre verleden te refereren.[828] Tegenwoordig wordt gesteld dat de aoristus juist de nadruk op één moment van een handeling legt of de duur van de handeling juist niet wil beklemtonen.[829]

Dergelijke verschillen in beschrijving van de werkwoordstijden leiden echter niet tot een totaal ander patroon in hoe de Nederlandse werkwoordstijden corresponderen met de Griekse werkwoordstijden. In de onderstaande tabel is te zien hoe deze tijden zich in de Statenvertaling verhouden tot de grondtekst, waarbij geen grote verschillen opvallen ten opzichte van hoe tegenwoordig de Griekse werkwoorden overgezet worden. Het spreken over taal (ook wel metataal genoemd) staat immers niet gelijk aan wat in de vertalingen en het gebruik van de taal werkelijk gebeurt, zodat in de onderstaande tabel geen grote afwijkingen te zien zijn tussen hoe bijvoorbeeld de aoristus in de Statenvertaling weergegeven is en de manier waarop dat nu zou gebeuren. Links staan in deze tabel de Griekse tempora, waarbij de aangrenzende vakken aangeven hoe een bepaalde werkwoordstijd overgezet kan worden in het Nederlands. Omgekeerd geldt dat van een Nederlandse werkwoordstijd weergegeven is van welke onderliggende Griekse werkwoordstijden in de grondtekst sprake kan zijn. Een aoristus kan bijvoorbeeld overgezet worden met een onvoltooid verleden tijd, een voltooid verleden tijd en een voltooid tegenwoordige tijd, terwijl deze laatste werkwoordstijd een weergave kan zijn van een aoristus of een perfectum.

<table>
<tr><th>Grieks</th><th colspan="2">Nederlands</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Praesens</td><td colspan="2">Onvoltooid Tegenwoordige Tijd</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="3">Onvoltooid Verleden Tijd</td></tr>
<tr><td>Imperfectum</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Aoristus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Voltooid Verleden Tijd</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Voltooid Tegenwoordige Tijd</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Perfectum</td></tr>
<tr><td>Plusquamperfectum</td><td colspan="2">Voltooid Verleden Tijd</td></tr>
<tr><td>Futurum</td><td colspan="2">Onvoltooid Tegenwoordige Toekomende Tijd</td></tr>
</table>

Tabel 45. Weergave van hoe Griekse en Nederlandse werkwoordstijden zich tot elkaar verhouden bij het vertaalproces van de Statenvertaling.[830]

[825] Zie het onderdeel 'de verbo' in het boek van Melanchthon. Melanchthon, *Grammatica Graeca*.

[826] Het Griekse woord ἀόριστος bestaat immers uit ἀ- (niet) en –όριστος, dat ὁρίζω (begrenzen, bepalen) als bijbehorend werkwoord heeft.

[827] Melanchthon stelt namelijk het volgende: 'ἀόριστον, praeteriisse quidem rem, sed indefinite, num olim, an modo praeterierit. Ut cum dico πέπτωκα cecidi, indico primum me iam cecidisse. Cum vero ἔπεσον dico, quod ἀόριστον est, cecidisse me significo, sed ambiguus est, quocum loquor, olim ne, an nuper ceciderim'. Zie het onderdeel 'de verbo' in het boek van Melanchthon. Melanchthon, *Grammatica Graeca*.

[828] Zie het vervolg van de passage van de vorige voetnoot. De hier aangehaalde frase betreft 'τοὔνεκ' ἄρ' ἄλγε' ἔδωκεν ἑκηβόλος ἠδ' ἔτι δώσει'. Homerus, *Ilias*, 1.96. Volgens Melanchthon is de aoristusvorm ἔδωκεν hier passend omdat Apollo de Grieken zowel lang geleden als kort geleden ('et olim et nuper') rampen bezorgde. Zie het onderdeel 'de verbo' in het boek van Melanchthon. Melanchthon, *Grammatica Graeca*.

[829] Zie bijvoorbeeld het handboek van Blass en Debrunner. Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 166.

[830] Dit model is gebaseerd op de vertaling van Mattheüs 1-2, Romeinen 1-2 en Openbaring 1-2 in de Statenvertaling van 1637.

Er is dus geen een-op-een relatie tussen een Griekse en een Nederlandse werkwoordstijd. Vanuit het Grieks bezien is het model echter nog tamelijk logisch, waarbij alleen de aoristus een onregelmatige uitzondering vormt. Het praesens werd namelijk gewoonlijk (met uitzondering van het *praesens historicum*) als een tegenwoordige tijd vertaald. Het imperfectum werd als een onvoltooid verleden tijd en het perfectum juist als een voltooid verleden tijd weergegeven. Het futurum werd gewoonlijk met een toekomstige tijd weergegeven. De aoristus kende echter minstens drie vertaalmogelijkheden, waarvan de onvoltooid verleden tijd en de voltooid tegenwoordige tijd de belangrijkste zijn.[831] Volgens huidige grammaticaboeken is bij dit onderscheid in het Nederlands bepalend of er sprake is van een verhalende uitspraak (waarbij gewoonlijk een onvoltooid verleden tijd gebruikt wordt) of van een directe rede (waarbij gewoonlijk een voltooid tegenwoordige tijd gebruikt wordt).[832] In de Statenvertaling werd (wellicht onbewust) ook dit onderscheid gehanteerd. Dit blijkt wanneer de vertalingen van de *indicativi aoristi* van het werkwoord λαμβάνω met elkaar vergeleken worden. Ondanks dat dit werkwoord nu eens met *nemen* en dan eens met *ontvangen* vertaald werd en zo in geheel verschillende situaties voorkwam, is er toch een eenduidig patroon qua vertaling te zien. Wanneer met een vorm van λαμβάνω verwezen wordt naar een concrete, eenmalige, door de Bijbelauteur historisch geachte gebeurtenis of naar een werkelijkheid in een parabel, visioen of denkbeeldig verhaal, werd namelijk de onvoltooid verleden tijd als vertaling aangewend. Als er echter sprake is van een aanspreekvorm, een theologisch betoog, een voorafgaande inleiding tot een directe rede of het gebruik van woorden als *gij, u, gijlieden* en *ulieden*, werd daarentegen de voltooid tegenwoordige tijd als vertaling gebruikt. In de onderstaande tabel is te zien dat deze regelmaat te ontdekken is in het merendeel van de gevallen waarin λαμβάνω als aoristus in de indicativusvorm in het Nieuwe Testament voorkomt. Wel in 31 van de 37 keren dat een dergelijke vorm van λαμβάνω als voltooid tegenwoordige tijd vertaald is, is er sprake van een indirecte rede in de vertaalde passage. Bij de vertalingen met een onvoltooid verleden tijd is deze verhouding 24 van de 26 gevallen, waarbij dan juist geldt dat er in het merendeel van de gevallen sprake is van een verhalende context.

| | Context van directe rede | Verhalende context |
|---|---|---|
| Onvoltooid verleden tijd | 2 | 24 |
| Voltooid tegenwoordige tijd | 31 | 6 |
| Voltooid verleden tijd | 1 | 3 |

Tabel 46. Werkwoordstijden waarmee λαμβάνω in het Nieuwe Testament vertaald is.

---

[831] Bij het overleg met de revisoren beschreef Renesse al dat de aoristus op diffuse wijze vertaald was: ‘In aoristis αοριστωσ idiotismos Belgicos coacti fuimus exprimere, qui non semper unum versionis modum admittunt; et in talibus vestigiis libenter veteris versionis inhaerentes, temporis et examinis lucrum faciebamus’. Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 230. Deze zinnen zijn door P. Verhoeff als volgt vertaald: ‘In onduidelijke gevallen waren wij gedwongen Nederlandse idiomen te gebruiken die niet steeds één manier van vertalen inhielden - door ons moeiteloos aan soortgelijke plaatsen van de oude vertaling te houden hebben wij winst in tijd en onderzoek geboekt’. Verhoeff, ‘Puntjes’, 183. Hij gaat er dus vanuit dat met ‘aoristis’ ‘onduidelijke gevallen’ bedoeld worden. Elders in de teksten van de revisoren wordt met ‘aoristis’ of varianten daarvan echter wel degelijk aan de Griekse werkwoordsvorm gerefereerd, daar het begrip dan in combinatie met ‘imperfecto’ voorkomt. Zie regel xv van de *Regulae praecipuae*. Sibelius, *Regulae praecipuae*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 93, 94 en 234; Verhoeff, ‘Puntjes’, 185. De eerste zin van het bovenstaande citaat van Renesse kan dan ook als volgt weergegeven worden: ‘Bij aoristusvormen moesten wij Nederlandse woorden/woordgroepen gebruiken, die niet altijd eenzelfde wijze van vertalen toelieten/toestonden’. Naar alle waarschijnlijkheid wordt hier bedoeld dat het gebruik van het Nederlands vereiste dat de aoristus afwisselend met een onvoltooid verleden tijd, een voltooid tegenwoordige tijd en een voltooid verleden tijd vertaald werd.

[832] A. Rijksbaron e.a., *Beknopte syntaxis van het Klassiek Grieks* (Lunteren 2006), 61.

Wanneer motieven als een directe rede versus een verhaal bij het vertalen een leidend beginsel waren, wordt het morfologische aspect van de werkwoordstijd in het Grieks niet meer op concordante wijze in het Nederlands overgezet. In het ene geval werd een aoristusvorm immers als een onvoltooid verleden tijd en in het andere geval als een voltooid tegenwoordige tijd overgezet, terwijl er in het Grieks van hetzelfde werkwoord sprake is. Meer van dergelijke niet concordante vertaalwijzen zijn er bij participia, die aangeven dat voor de Statenvertalers meer zaken dan alleen de grondtekst leidend waren bij het vertaalproces.

### *Participia*

Tussen de verba en de nomina staan de participia. Met betrekking daarvan wordt er geregeld op gewezen dat de Statenvertalers deze zeer letterlijk overnamen door ze als onvoltooide deelwoorden weer te geven. Het woord *zeggende* wordt zelfs als exemplarisch gezien voor de letterlijkheid waarmee de Statenvertalers de grondtekst overzetten.[833] Bij vergelijking met de grondtekst blijkt echter dat de meeste Griekse participia niet als een onvoltooid deelwoord zijn overgezet, maar eerder worden weergegeven met een causale of temporele bijzin.[834] In een behoorlijk aantal andere gevallen voegden de Statenvertalers daarentegen onvoltooide deelwoorden toe aan de vertaling, die in het Grieks geen tegenhanger kenden.[835] De onvoltooide deelwoorden in de Statenvertaling vormen daarmee deels een van de grondtekst losstaand fenomeen, terwijl het anderzijds een verschijnsel betreft dat een perfect voorbeeld vormt van de uiterste brontekstgetrouwheid, die de Statenvertalers nastreefden. Om aan beide elementen recht te doen, zal hier eerst beschreven worden wat de taalkundige redenen geweest zijn waarom de vertalers nu eens een Grieks participium als een onvoltooid deelwoord en dan eens als een bijzin met een eigen persoonsvorm weergaven. Vervolgens zal ingegaan worden op de tekstinhoudelijke factoren die ten grondslag liggen aan het gebruik van Nederlandse onvoltooide deelwoorden. Tenslotte was ook de vertaling van Beza sturend bij de keuze om wel of geen onvoltooid deelwoord te kiezen, maar op de invloed van die overzetting zal in het volgende hoofdstuk ingegaan worden.[836]

---

[833] Van der Louw gebruikt het woord *zeggende* om te betogen dat de Statenvertalers zo brontekstgetrouw wilden zijn, dat zij elk grondwoord wilden overzetten. Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’. Ook Van Miert noemt het frequente voorkomen van het ‘tegenwoordig deelwoord’ als voorbeeld van het in praktijk gebrachte streven om graecismen als vertaaloptie de voorkeur te geven. Van Miert, ‘De Statenvertaling (1637)’, 409.

[834] Een Bijbelboek als Handelingen leent zich goed voor een dergelijke vergelijking, doordat dit Bijbelboek (behalve dat het vertaalkundig representatief is voor het Nieuwe Testament van de Statenvertaling als geheel) relatief veel, namelijk 1283, participia bevat in het Grieks. R. Decker, ‘The case of Greek participles: Distinguishing between adjectival and adverbial uses’ (2010), 18 en 19. In de Statenvertaling staan daar slechts 506 onvoltooide deelwoorden tegenover, die niet eens allemaal een representatie van een Griekse participiumvorm zijn. Nog niet eens de helft van de participia uit de grondtekst zijn dus in het Nederlands als een onvoltooid deelwoord weergegeven.

[835] Zie hiervoor bijvoorbeeld tabel 50.

[836] Bij de keuze om een Grieks participium wel of niet als onvoltooid deelwoord weer te geven, lijkt de Latijnse vertaling van Beza vooral bij de narratieve boeken vrij bepalend te zijn geweest. Wanneer in deze Latijnse overzetting een Latijns participium of juist een bijzin als vertaling van een Grieks participium stond, volgden de Statenvertalers een dergelijke keuze relatief vaak. In bijvoorbeeld Handelingen 17:1-9 (zie tabel 47) was de vertaalkeuze van de Statenvertalers in dezen bij 10 van de 14 Griekse participia gelijk aan de vertaalkeuze van Beza. Verder geldt bij de eerste drie hoofdstukken van het Mattheüsevangelie dat bij 27 van de 30 onvoltooide deelwoorden die in de Statenvertaling staan, in de vertaling van Beza eveneens een Latijns participium staat. Bij 2 Korinthe 1-3 ligt dit daarentegen weer op een verhouding van 2 op de 6 onvoltooide deelwoorden, die tot een Latijns participium uit de vertaling van Beza te herleiden zijn. In Openbaring 1-3 van de Statenvertaling komen

Wat betreft de taalkundige factoren die bepalend zijn geweest voor het al dan niet met een onvoltooid deelwoord vertalen van Griekse participia, zijn de volgende zes basisregels te onderscheiden:

1. Van de drie gebruikswijzen van het Griekse participium (namelijk predicatief, attributief en substantief) wordt gewoonlijk alleen bij het predicatief opgevatte participium soms een onvoltooid deelwoord als vertaling aangewend.
2. Als er meerdere Griekse participia in één Bijbelvers voorkomen, lijkt iets vaker (dan bij verzen met slechts één Grieks participium) een of meerdere participia overgezet te worden met een onvoltooid deelwoord.
3. Participia die in de grondtaal het eerste woord van een Bijbeltekst zijn, worden relatief vaak als onvoltooid deelwoord vertaald.
4. Over het algemeen komen in de Statenvertaling alleen conjunct (en dus geen absoluut) gebruikte onvoltooide deelwoorden voor.
5. Er is een vast set aan werkwoorden (zoals woorden die een indirecte rede inleiden) dat frequent als onvoltooid deelwoord vertaald wordt.
6. Griekse participia die in de nominativus staan, worden frequenter als onvoltooid deelwoord vertaald dan Griekse participia met andere naamvallen.[837]

De eerste stelregel vormt de hoofdregel. In het merendeel van de gevallen worden participia uit de grondtekst namelijk niet weergegeven met onvoltooide deelwoorden. Bij bijvoeglijk en zelfstandig gebruikte participia wordt zelden een dergelijk onvoltooid deelwoord gebruikt als vertaling, terwijl dit bij predicatief gebruikte participia frequenter het geval is. Ook voor deze laatste categorie geldt echter dat een vertaling in bijzinnen veel voorkomt.

Met de tweede basisregel wordt bedoeld dat de Statenvertalers bij het vers voor vers vertalen van de grondtekst steeds per Bijbeltekst een afweging maakten tussen het letterlijk en iets vrijer (namelijk door middel van bijzinnen) vertalen van Griekse deelwoorden. Bij een reeks van achter elkaar volgende participia in de brontekst lijkt er dan ook wat frequenter dan bij verzen met één participium in de grondtaal het geval is, voor gekozen te zijn om minstens een van de deelwoorden met een gelijke Nederlandse woordsoort over te zetten. Dat paste binnen hun streven naar letterlijkheid, waarbinnen het meermaals door bijzinnen vertalen van Griekse participia als problematisch kon worden ervaren. Het weergeven van de morfologische eigenschappen van de grondtekst had immers de voorkeur boven een weergave van grotere taalkundige eenheden dan morfemen. Als een participium in de brontekst direct aan het begin van een Bijbeltekst stond, vormde dit dan ook een prikkel om dit woord meteen met een onvoltooid deelwoord weer te geven.

De vierde stelregel geeft aan dat de Statenvertalers gewoonlijk alleen Griekse participia met onvoltooide deelwoorden weergeven, als dit onvoltooide deelwoord geen subject heeft dat afwijkt van het onderwerp van de bijbehorende hoofdzin. Het is dan ook ongebruikelijk dat een

---

weer 6 van de 7 onvoltooide deelwoorden voor op plaatsen, waar de vertaling van Beza eveneens een participium bevat. De vertaling van Beza bevat over het algemeen wel veel meer Latijnse participia op plaatsen, waar de Statenvertalers niet voor een onvoltooid deelwoord kozen. Lang niet ieder Latijns participium uit Beza's tekst vertaalde zich automatisch in een onvoltooid deelwoord in de Statenvertaling. Wel geldt bij de verhalende boeken (waarin de meeste onvoltooide deelwoorden van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling staan) dat wanneer de Statenvertalers onvoltooide deelwoorden gebruikten, een dergelijke keuze relatief vaak reeds door Beza gemaakt was.

Bij deze vergelijking is gebruik gemaakt van de teksteditie van Beza uit 1567. Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum, sive foedus, Graece et Latine, Theodoro Beza interprete* (zp 1567).

[837] Om tot deze stelregels te komen, is onder meer Lukas 20-22 in de Statenvertaling van 1637 gebruikt.

*genitivus absolutus* wordt overgezet door een deelwoordconstructie. De vertaling van Romeinen 9 vormt hierop een uitzondering: ‘ICk segge de waerheyt in Christo, ick en liege niet (mijne conscientie my mede getuygenisse gevende door den Heyligen Geest)’.[838] Het onderwerp van ‘mede getuygenisse gevende’ is hier uitgedrukt door ‘mijne conscientie’ en dat subject wijkt af van het onderwerp van de hoofdzin, dat met ‘ick’ weergegeven wordt. In de regel meden de Statenvertalers in dit soort gevallen het gebruik van onvoltooide deelwoorden, hoewel literatuurschrijvers als Hooft dit gebruik wel kenden en de constructie dus volgens de grammatica van het zeventiende-eeuwse Nederlands wel mogelijk was.[839]

Als vijfde is slechts een deel van de Griekse werkwoorden relatief vaak als onvoltooid deelwoord vertaald. Dit betreft in de eerste plaats de woorden die deel uitmaken van een inleiding tot een directe of indirecte rede, zoals *antwoordende* en *zeggende*.[840] Verder vallen de *verba sentiendi* hieronder, waarbij gedacht moet worden aan woorden als *wetende*, *ziende*, *bemerkende* en *horende*. Ook woorden die met verplaatsing te maken hebben, zoals *gaande* en *afgevaren zijnde*, komen als onvoltooid deelwoord frequent voor in de Statenvertaling.[841]

Tenslotte sluit de zesde stelregel aan bij de eerste en vierde stelregel. Doordat een onvoltooid deelwoord door de Statenvertalers namelijk vaak werd gebruikt om iets over een zin uit te drukken en doordat het onderwerp van de hoofdzin veelal overeenkomt met het subject van het onvoltooide deelwoord, zijn de grondwoorden die als onvoltooide deelwoorden vertaald zijn, in de regel nominativi. Griekse participia die in een andere naamval staan, zijn geregeld met bijvoeglijke naamwoorden of bijvoeglijke bijzinnen weergegeven.

Hoe deze zes regels in praktijk vorm kregen, wordt in de onderstaande tabel weergegeven aan de hand van Handelingen 17:1-9.

| Vers | Grondwoord | Vertaling | Toegepaste regel |
|---|---|---|---|
| 1 | Διοδεύσαντες | [haren] wegh ghenomen hebbende | Regel 3, 5 en 6 |
| 3 | Διανοίγων | Openende | Regel 2, 3 en 6 |
| 3 | παρατιθέμενος | Stellende | Regel 2, 5 en 6 |
| 4 | σεβομένων | Godtsdienstige | Regel 1 en 6 |
| 5 | ζηλώσαντες | Benijdende | Regel 2, 3 en 6 |
| 5 | ἀπειθοῦντες | die ongehoorsaem waren | Regel 1 |
| 5 | προσλαβόμενοι | namen tot haer | Regel 1 en 4 |
| 5 | ὀχλοποιήσαντες | maeckten dat het volck te hoope liep | Regel 1 en 4 |
| 5 | ἐπιστάντες | Aenvallende | Regel 2, 4 en 6 |
| 6 | εὑρόντες | Ende als sy’se niet en vonden | Regel 1 |
| 6 | βοῶντες | Roepende | Regel 2, 5 en 6 |
| 6 | ἀναστατώσαντες | die (…) in roere hebben gestelt | Regel 1 |
| 7 | λέγοντες | Seggende | Regel 5 en 6 |
| 8 | ἀκούοντας | die dit hoorden | Regel 1, 2 en 6 |
| 9 | Λαβόντες | als sy (…) ontfangen hadden | Regel 1 en 2 |

Tabel 47. Vertaling van grondwoorden in Handelingen 17:1-9.

[838] Zie Romeinen 9:1 in de Statenvertaling van 1637.
[839] T. Rinkel, ‘Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies; participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries,’ *Voortgang* (1989) 10, 205-234, 226.
[840] In het nieuwtestamentische Grieks stonden de grondwoorden hiervan vaak bij persoonsvormen, die ook al een betekenis van *spreken, zeggen* of *vermanen* hadden. Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 216 en 217.
[841] Zie hiervoor onder meer de twee slothoofdstukken van Handelingen in de Statenvertaling van 1637.

In de bovenstaande tabel staan vier voorbeelden van vaste werkwoorden, die als een onvoltooid deelwoord weergegeven worden. Dit betreft '[haren] wegh ghenomen hebbende',[842] dat een verplaatsing aangeeft, en drie woorden die een indirecte of directe reden inleiden, namelijk 'stellende', 'roepende' en 'seggende'. Verder valt op dat driemaal een participium dat aan het begin van een tekst staat, met een onvoltooid deelwoord wordt weergegeven, waarbij het gaat om '[haren] wegh ghenomen hebbende', 'benijdende' en 'openende'. In de overige gevallen komen meerdere participia in de tekst voor, wat de verklaring vormt van het vertalen met onvoltooide deelwoorden. In vers 8 en 9 is de uitwerking te zien van de regelmaat dat er wanneer er slechts één participium in een Bijbeltekst voorkomt, minder vaak voor een vertaling met een onvoltooid deelwoord gekozen wordt. Bij vers 8 is het ontbreken van een onvoltooid deelwoord ook te verklaren door het feit dat het grondwoord een accusativus betreft. Volgens de zesde stelregel wordt een participium in deze naamval immers vaak als een bijvoeglijke bijzin weergegeven. Ook is het mogelijk dat bij een afwijkende naamval voor een bijvoeglijk naamwoord wordt gekozen, zoals bij de genitivusvorm in vers 4 gebeurd is. Nominativi worden daarentegen geregeld met een onvoltooid deelwoord weergegeven, waarvan in de bovenstaande tabel zeven voorbeelden te vinden zijn. Bijvoeglijk of zelfstandig opgevatte participia worden daarentegen gewoonlijk niet vertaald met een onvoltooid deelwoord, wat bijvoorbeeld te zien is bij 'Godtsdienstige',[843] 'die ongehoorsaem waren' en 'die (…) in roere hebben gestelt'. Tenslotte komt regel 4 het duidelijkste terug in vers 5, waarin in de grondtekst drie participia een opeenvolgende handeling van de joden schetst, die uit te drukken zou zijn door de onvoltooide deelwoorden *benijdende*, *nemende* en *makende*. De laatste twee van deze deelwoorden worden echter door een bijzin weergegeven, doordat het onderwerp ervan uitgedrukt moest worden bij de participia, omdat dit in de grondtekst eveneens het geval is. In de vertaling van de reeks participia moest omwille van brontekstgetrouwheid echter ook gebruik gemaakt worden van een onvoltooid deelwoord. In verband hiermee werd 'benijdende' (dat het eerste woord van vers 5 is) in de zin naar achteren geplaatst, zodat het deelwoord conjunct gebruikt kon worden: 'Maer de Ioden die ongehoorsaem waren [dit] benijdende, namen…'. Dat door deze vertaling een woord als καὶ onvertaald bleef en dat de woordvolgorde ingrijpend veranderde, werd minder problematisch geacht dan dat de vertaling geen enkele participiumvorm uit de grondtekst meer in de overzetting deed doorklinken. Het weergeven van de woordsoorten werd immers belangrijker gevonden dan het behoud van de woordvolgorde en het woordenaantal.

In de korte passage uit Handelingen is dus kernachtig te zien hoe zes taalkundige regels de vertaalwijze van de Statenvertalers rond participia regeerden. Ter ondersteuning van twee van deze stelregels zullen hier enkele tabellen neergezet worden, waarvan de eerste bedoeld is om aan te geven dat teksten met meerdere participia iets vaker onvoltooide deelwoorden als vertaling bevatten. Bij deze tabel is uitgegaan van dezelfde Bijbelhoofdstukken, waarvan al eerder in dit hoofdstuk gebruik gemaakt is.[844] Dit betreft Lukas 15, Filippenzen 4 en Openbaring 11, waarvan omwille van de omvang of vanwege het beperkte aantal participia die erin voorkomen, ook per hoofdstuk het voorgaande hoofdstuk gebruikt is als corpus. In de

[842] In de Deux-Aesbijbel was dit overigens nog niet met een onvoltooid deelwoord weergegeven: 'ENde doe sy door Amphipolim, ende Appolloniam ghetogen waren'. Zie Handelingen 17:1 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[843] Dit bijvoeglijke naamwoord is in de Deux-Aesbijbel met 'Godureesende' weergegeven. Zie Handelingen 17:1 in de Deux-Aesbijbel van 1562. De Statenvertalers kozen er dus zelf voor om geen onvoltooid deelwoord neer te zetten.
[844] Zie tabel 39.

onderstaande tabel is dus van Lukas 14 en 15, Filippenzen 3 en 4 en Openbaring 10 en 11 te zien hoeveel teksten één Grieks participium, hoeveel teksten twee Griekse participia en hoeveel teksten een onvoltooid deelwoord als vertaling bevatten.

| Bijbelhoofd-stukken | Aantal verzen met één Grieks participium | Aantal verzen hiervan met een onvoltooid deelwoord als vertaling | Aantal verzen met meerdere Griekse participia | Aantal verzen hiervan met een onvoltooid deelwoord als vertaling | Aantal voorbeelden van een onvoltooid deelwoord als vertaling |
|---|---|---|---|---|---|
| Lukas 14 | 11 | 3 | 12 | 6 | 7 |
| Lukas 15 | 17 | 6 | 7 | 6 | 10 |
| Filippenzen 3 | 4 | 2 | 4 | 2 | 3 |
| Filippenzen 4 | 5 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| Openbaring 10 | 5 | 1 | 2 | 1 | 1 |
| Openbaring 11 | 4 | 0 | 4 | 1 | 1 |
| **Totaal** | **46** | **12** | **29** | **16** | **22** |

Tabel 48. Vergelijking van het aantal vertalingen met onvoltooide deelwoorden.

Uit deze tabel blijkt dat bij Bijbelverzen met één participium slechts in een kwart van de gevallen een onvoltooid deelwoord als vertaling ingezet wordt, terwijl in Bijbelteksten die meerdere participia bevatten, in meer dan de helft van de gevallen minstens één onvoltooid deelwoord als vertaling voorkomt. Hierbij zou aangemerkt kunnen worden dat wanneer in een Bijbelvers twee Griekse participia staan, de kans vanzelf (ten opzichte van een Bijbelvers met één Grieks participium) dubbel zo groot is dat een ervan met een onvoltooid deelwoord wordt weergegeven. Wanneer echter gekeken wordt naar alleen Lukas 15, waarin de meeste verzen met participia voorkomen, blijkt dat de factor of er meerdere Griekse participia in één vers staan, wel degelijk van belang is. In zowel de teksten met één participium in de grondtekst als in de teksten met meerdere participia komen 17 participia voor. In de categorie van de teksten met één participium zijn hiervan slechts zes met een onvoltooid deelwoord weergegeven, terwijl dit in de categorie van de verzen met meerdere participia om tien gevallen gaat. Erg groot zijn de verschillen niet, maar wel markant genoeg om te vermoeden dat het aantal participia in een tekst enigszins bepalend is voor de mate waarin door de Statenvertalers voor onvoltooide deelwoorden gekozen werd. Er zijn echter talloze uitzonderingen op deze regel aan te wijzen, zoals blijkt uit het geringe aantal onvoltooide deelwoorden in de vertaling van de hoofdstukken uit Filippenzen en Openbaring. Het zien van meerdere participia in de grondtekst bracht de Statenvertalers er dus niet automatisch toe om voor onvoltooide deelwoorden te kiezen. Hiermee wordt weer getoond dat – hoe iconisch deze deelwoorden ook geacht worden voor de stijl van de Statenbijbel – de onvoltooide deelwoorden toch in verhouding tot de grondtekst maar weinig voorkomen.[845] De meeste participia werden immers niet als onvoltooid deelwoord weergegeven.[846]

---

[845] Het vertalen met onvoltooide deelwoorden wordt wel beschouwd als een 'bekend voorbeeld' van de letterlijkheid, waarmee de Statenvertalers de grondtekst overzetten: 'Zo vinden we in het Nieuwe Testament graecismen, letterlijk uit het Grieks gehandhaafde uitdrukkingen of zinsconstructies, vanwege de eerbied der Statenvertalers voor hoe het in de grondtekst staat. Een bekend voorbeeld hiervan is het veelvuldig gebruik van deelwoorden (hebbende, zijnde, zeggende, enz.) met soms ingewikkelde zinsbouw'. L.M.P. Scholten, *Statenvertaling in de 21ᵉ eeuw. De HSV op de keper beschouwd* (Leerdam 2011), 13.

[846] Anderzijds gebruikten de Statenvertalers wel veel meer onvoltooide deelwoorden dan in de Deux-Aesbijbel voorkwamen. Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel', 149.

Als tweede zal de zesde stelregel hier onderbouwd worden aan de hand van actieve participiumvormen van λέγω. In de onderstaande tabel is per naamval weergegeven hoe in het Bijbelboek Handelingen (dat vanwege zijn centrale positie in de reeks van Bijbelboeken representatief geacht kan worden voor de vertaalstijl van het hele Nieuwe Testament) het participium is overgezet.

| | zeggende/sprekende | en zeide | die zeide(n) | zeggen |
|---|---|---|---|---|
| Nominativus | 46 | 5 | 0 | 0 |
| Genitivus | 1 | 0 | 1 | 1 |
| Dativus | 0 | 0 | 0 | 0 |
| Accusativus | 2 | 1 | 3 | 0 |

Tabel 49. Vertaling van actieve participiumvormen van λέγω in Handelingen.

Opvallend is dat nominativusvormen in meer dan negen van de tien gevallen met een onvoltooid deelwoord worden weergegeven, terwijl genitivus- en accusativusvormen de basis vormen van een bijvoeglijke vertaling als *die zeide*. Markante uitzonderingen vormen het verhaal van de martelaarsdood van Stephanus en het tweemaal in retrospectief voorkomende verhaal van Paulus op de weg naar Damascus, die daar door een stem boven zich aangesproken wordt.[847] Dat hier, ondanks dat de naamval zich er niet voor leende, toch voor een onvoltooid deelwoord gekozen is, valt te verklaren vanuit de tekstinhoudelijke oorzaken om voor een onvoltooid deelwoord te kiezen. De verhalen gaan namelijk over heilige, belangrijke en verheven gebeurtenissen, die de context vormen waarin onvoltooide deelwoorden frequent voorkomen. Onvoltooide deelwoorden vervullen in de Bijbelvertaling als het ware de functie van een aureool in een schilderij. Deze deelwoorden vestigen namelijk de aandacht op het heilige en drukken de verhevenheid ervan uit door het een gezagdragende klank te geven.[848] Ter onderbouwing en illustratie hiervan zullen zes zaken aangevoerd worden.

Allereerst zijn de toegevoegde onvoltooide deelwoorden, die dus geen pendant hebben in de grondtekst, richtinggevend om de functie van onvoltooide deelwoorden te duiden. Het feit dat onvoltooide deelwoorden toegevoegd zijn, geeft al aan dat het gebruik van deze woorden niet alleen te verklaren is vanuit een streven naar letterlijkheid, waarbij de weergave van de brontekst de voorkeur kreeg boven het aansluiten bij de taal van de doelcultuur. Bij toegevoegde onvoltooide deelwoorden geldt immers dat ze niet in de grondtekst staan en dat de vertalers ze juist ten behoeve van de begrijpelijkheid voor hun publiek bij de vertaling invoegden. Ook nemen de onvoltooide deelwoorden een belangrijke plaats in in de intertaal, die verwant was aan de taal van plakkaten, waarin geregeld het gebieden middels onvoltooide deelwoorden werd uitgedrukt. In een plakkaat van prins Maurits uit 1621 'inhoudende expres verboth dat gheene van hare Ed. Mog. Onderdanen 'tsy in ofte opghesetenen der Stadt, Steden ofte platten Lande van Utrecht sullen moghen maecken eenigh verdingh met den vyant' staat bijvoorbeeld:

[847] Zie Handelingen 7:59, 22:7 en 26:14 in de Statenvertaling van 1637.

[848] Het gebruiken van een onvoltooid deelwoord wordt ook wel uitgelegd als een middel om uit te drukken dat de handeling van het participium en de handeling van de persoonsvorm van de bijbehorende hoofdzin coïncidenteel zijn. Scholten, *Statenvertaling in de 21e eeuw*, 48. Soms is een dergelijke interpretatie inderdaad mogelijk, maar bij een behoorlijk deel van de in de Statenvertaling gebruikte onvoltooide deelwoorden is dat niet het geval. Bij een redelijk veel voorkomend onvoltooid deelwoord als *(heen)gaande* is het bijvoorbeeld geregeld onmogelijk om te stellen dat het heengaan in tijd samenvalt met de daarop genoemde handeling. Een voorbeeld hiervan is de volgende zin: 'Ende hy tot haer gaende vattede hare handt, ende rechtede'se op...'. Zie Markus 1:31 in de Statenvertaling van 1637.

> Bevelende tot dien eynde den Presiderende ende Raden van onsen Hove, mitsgaders den Procureur Generael ende allen anderen onsen Officieren inde Stadt ende Steden, als oock die Maerschalcken met den Schouten ende allen anderen Justicieren ten platten Lande, mitsgaders alle onse in ende opghesetenen, dese [regels] te achtervolghen op pene als in deselve.[849]

Dergelijke onvoltooide deelwoorden werden geregeld gebruikt in de context van gezaghebbende documenten, die bevelen bevatten. Bij deze teksten is er telkens sprake van 1) een gezagsdrager, 2) een gebod en 3) een publiek, dat gehoorzamen moet. Opvallend genoeg zijn deze drie elementen ook te onderscheiden in het Bijbelboek Handelingen bij de verzen, waarin ingevoegde onvoltooide deelwoorden voorkomen. In de onderstaande tabel is dit per tekst uitgesplitst.

| **Vers** | **Toegevoegd deelwoord** | **Gezagsdrager** | **Bevel/verzoek** | **Publiek** |
|---|---|---|---|---|
| 7:14 | bestaende | Koning Jozef | Komst naar Egypte | ‘vijf ende seventigh zielen’ |
| 7:32 | seggende | ‘de Engel des Heeren’ | Zending naar Egypte | Mozes |
| 10:38 | belangende | God | ‘al het gene u van Godt bevolen is’ / verkondiging van het evangelie | Petrus |
| 13:47 | seggende | ‘de Heere’ | ‘geboden’ / verkondiging van het evangelie | ‘ons’ |
| 15:1 | seggende | ‘sommige, die afgekomen waren van Iudea’ | ‘Indien ghy niet besneden en wort na de wijse Mosis, so en kondt ghy niet saligh worden’ | ‘de broederen’ |
| 15:23 | navolgende | ‘De Apostelen, ende de Ouderlingen, ende de broeders’ | ‘dat ghy u onthoudet van 't gene den afgoden geoffert is, ende van bloedt, ende van het verstickte, ende van hoererye’ | ‘den broederen uyt de Heydenen, die in Antiochien en Syrien, ende Cilicien zijn’ |
| 16:36 | Seggende | ‘de Hooft-mannen’ | ‘Laet die menschen los’ | ‘de Stadts dienaers’ |
| 21:26 | blijvende | Jacobus en ‘de Ouderlingen’ / God | ‘Doet dan ‘tgene wy u seggen’ / Wetsonderhouding | Paulus |

Tabel 50. Toegevoegde onvoltooide deelwoorden in Handelingen en de setting ervan.

Onvoltooide deelwoorden onderstrepen dus in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling dat er sprake is van gezaghebbende woorden. In die zin belichamen zij verhevenheid en heiligheid. Een volgend punt waaruit dit sacrale element blijkt, is namelijk dat het Nieuwe Testament van de Statenvertaling veel meer participia (van bepaalde veelvoorkomende werkwoorden) kent dan de apocriefe literatuur. De apocriefen zijn net als het Nieuwe Testament uit het Grieks vertaald,[850] maar vanwege het minder heilige karakter ervan komen er in de

---

[849] (eigen onderstreping) Zie het slot van het plakkaat. A. van Hilten, *Placcaet van de Heeren Staten s' Lants van Utrecht* (Utrecht & Amsterdam 1621). Bij regel vii wordt verder nog het onvoltooide deelwoord ‘interdicerende’ gebruikt.
Ook in de zestiende eeuw zijn overigens al voorbeelden te vinden van plakkaten, waarin onvoltooide deelwoorden de betekenis van *gebieden* bevatten: ‘Lastende ende bevelende voorts, allen onzen officieren ende anderen van onzen vassalen, dat elck in zyne officie zal alle iare telcken eersten sondaghe van Maerte in de prochiekercke publiceren ofte doen publiceren dese onze ordonnancie…’ (eigen onderstreping) I. van den Steene, *Ordonnanciën, statuten, edicten en placcaten, ghepubliceert in de landen van herwaerts-over, van weghen der Keyserlicker en Conijnghlicker Majesteyten, ende haerlieder zeer edele voorzaeten* (Gent 1559), 443.

[850] Markant is dat bij het verwoorden van de brontekstgetrouwheid van de vertaling bij het Nieuwe Testament benadrukt wordt dat de vertaling uit de ‘Oorspronckelijcke’ taal komt, terwijl dit woord bij de apocriefe boeken niet gebruikt wordt en schijnbaar dus ook van minder belang geacht werd. Zie het titelblad van het Nieuwe Testament (‘Uyt de Oorspronckelijcke Griecxsche Tale in onse Nederlandtsche getrouwelijck Overgheset’) en het titelblad van de apocriefe boeken (‘Van Nieuws uyt het Griecksch in onse Nederlandtsche Tale getrouwelick Over-

vertaling van de apocriefe boeken minder onvoltooide deelwoorden voor. Dit komt naar voren bij een vergelijking van bepaalde basale werkwoorden, zoals *zijnde* en *hebbende*, die ongeacht de inhoud van de tekst redelijk vaak te verwachten zouden zijn wanneer gekeken wordt naar de veelvoorkomendheid ervan in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Deze en andere werkwoorden zijn in de onderstaande tabel naast elkaar gezet, waarbij de laatste kolom aangeeft hoeveel vaker een bepaald onvoltooid deelwoord in het Nieuwe Testament voorkomt ten opzichte van de apocriefe boeken.

| **Onvoltooid deelwoord** | **Aantal keer in het NT** | **Aantal keer in de apocriefen** | **Verhouding** |
|---|---|---|---|
| Doende | 21 | 8 | 2,2 |
| Hebbende | 277 | 115 | 2,0 |
| Horende | 36 | 19 | 1,6 |
| Komende | 45 | 14 | 2,7 |
| Wetende | 46 | 11 | 3,5 |
| Zeggende | 391 | 66 | 4,9 |
| Ziende | 119 | 31 | 3,2 |
| Zijnde | 340 | 186 | 1,5 |

Tabel 51. Verhouding van het aantal onvoltooide deelwoorden in het Nieuwe Testament ten opzichte van het aantal onvoltooide deelwoorden in de apocriefe boeken.

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat de geselecteerde onvoltooide deelwoorden zo'n twee á drie keer zo vaak in het Nieuwe Testament voorkomen dan dat zij gebruikt worden in de vertaling van de apocriefe literatuur. Deels is dit te verklaren door het gegeven dat het Nieuwe Testament vanwege de canonieke status ervan met een grotere precisie vertaald zal zijn dan de apocriefe boeken, waardoor er in het Nieuwe Testament frequenter voor onvoltooide deelwoorden gekozen werd, die immers konden gelden als een zeer brontekstgetrouwe weergave van een Grieks participium. Anderzijds is het relatief veelvuldige gebruik van onvoltooide deelwoorden in het Nieuwe Testament ook te verklaren doordat een onvoltooid deelwoord in het Nederlands *an sich* de tekst een heilig karakter gaf, want een woord als *zeggende* is geregeld aan de vertaling toegevoegd zonder dat de grondtekst daar aanleiding toe gaf.

Een volgend gegeven waaruit blijkt dat onvoltooide deelwoorden sacraliteit markeren, betreft het gebruik van onvoltooide deelwoorden bij het woord *engel*. Wanneer er namelijk sprake is van een engel, wordt er behoorlijk frequent een onvoltooid deelwoord gebruikt, dat betrekking heeft op deze engel. Bij aanduidingen voor lagere wezens, zoals *man* en *mens*, wordt ten opzichte daarvan veel minder vaak een onvoltooid deelwoord neergezet, dat congrueert met dit aardse wezen. In de onderstaande tabel is deze verhouding uitgedrukt.

| | Engel | Man | Mens |
|---|---|---|---|
| Aantal keren dat het woord voorkomt | 95 | 107 | 233 |
| Aantal keren dat onvoltooide deelwoorden met het woord congrueren | 26 | 15 | 27 |
| Percentage | 27,4% | 14,0% | 11,6% |

Tabel 52. Vergelijking van het aantal met *engel* congruerende onvoltooide deelwoorden ten opzichte van de woorden *man* en *mens*.

---

geset') in de Statenvertaling van 1637. De apocriefe boeken waren echter (op 4 Ezra na) allen net als de boeken van het Nieuwe Testament van oorsprong in het Grieks geschreven, zoals de Statenvertalers stellen: 'Dese [apocriefe] boecken en zijn oock niet in 't Hebreeusch, maer zijn in 't Griecx geschreven: ende het vierde boeck Esdre en wort niet dan in 't Latijn ghevonden'. Zie de 'Waerschouwinge Aen de LESERS VANDE APOCRYPHE BOECKEN' in de Statenvertaling van 1637.

In deze tabel is te zien dat voor een hemelse entiteit als een engel minstens tweemaal zo vaak een onvoltooid deelwoord als vertaling ingezet wordt dan bij woorden, die doorgaans gewone mensen aanduiden. Bij de gevallen waarin congruerende onvoltooide deelwoorden bij *man* geplaatst zijn, geldt bovendien geregeld dat het om bijzondere mannen gaat, zoals een tovenaar, een man in een visioen of mannen, van wie de heilige levenswandel of vroomheid benadrukt wordt.[851] Ook in deze gevallen wordt het bovennatuurlijke of heilige karakter van de mannen dus onderstreept door het gebruik van onvoltooide deelwoorden.

Niet alleen onvoltooide deelwoorden, maar ook markante werkwoorden beduiden dat de vertaalde situatie volgens de Statenvertalers als heilig gezien moet worden. Verba als *overschaduwen, heenvaren* en *nederdalen* worden bijvoorbeeld vaak gebruikt bij hogere, boven de aardse werkelijkheid staande wezens. In het kerstverhaal uit Lukas 2 is dit goed te zien. Daar staat in een en hetzelfde vers dat de herders besloten 'henen' te 'gaen' toen de engelen 'wechgevaren waren'.[852] In de grondtekst is in beide gevallen sprake van een samengesteld werkwoord met een vorm van ἔρχομαι. De gang van mensen wordt dus aangeduid met *gaan*, terwijl de gang van engelen met *varen* wordt weergegeven. Iets dergelijks geldt voor het woord *nederdalen*, dat καταβαίνω als grondwoord heeft.[853] Bij lagere entiteiten wordt dit woord weergegeven met *afdalen* of *afkomen*, terwijl voor het neerkomen van de hemel het woord *nederdalende* gebruikt wordt. Zo staat er in de Statenvertaling dat de weg van Jeruzalem naar Gaza 'af-daelt',[854] terwijl de hemel was 'neder-dalende'.[855] In beide gevallen is καταβαίνουσαν het grondwoord, maar bij een (blijkens het gebruik van het woord *nederdalen*) als heiliger beschouwde situatie werd een onvoltooid deelwoord ingezet, terwijl bij een beschrijving van iets dat minder sacraal is, namelijk een woeste weg, juist geen onvoltooid deelwoord als vertaling aangewend werd. Door het hele Nieuwe Testament heen is deze regelmaat te zien. Wanneer namelijk de 35 nieuwtestamentische participiumvormen van καταβαίνω geordend worden, valt op dat bij een vertaling met een vorm van *nederdalen* relatief vaak voor een onvoltooid deelwoord als vertaling gekozen werd ten opzichte van de situaties waarin een ander werkwoord als vertaling aangewend werd. In de onderstaande tabel is de verhouding te zien.

| | Vorm van *nederdalen* als vertaling | Ander werkwoord als vertaling |
|---|---|---|
| Onvoltooid deelwoord als vertaling | 5 | 4 |
| Andere vertaalwijze | 10 | 16 |

Tabel 53. Vergelijking van de werkwoordsvormen waarmee *nederdalen* wordt weergegeven ten opzichte van andere werkwoorden in de gevallen waarin een Grieks participium het grondwoord is.

Uit het bovenstaande blijkt opnieuw dat Griekse participia veelal niet met een onvoltooid deelwoord zijn weergegeven. Opvallend is dat bij de als heilig beschouwde situaties slechts twee keer zo vaak voor een vertaling gekozen wordt, die geen onvoltooid deelwoord is, ten opzichte van de gevallen waarin wel voor een onvoltooid deelwoord gekozen is. Bij andere werkwoorden, zoals *afkomen*, is dit vier maal zo vaak het geval. Dat op die manier dus het gebruik van *nederdalen* correleert met het frequenter aanwenden van onvoltooide deelwoorden

[851] Zie Handelingen 8:9, 10:22, 13:7, 16:9, 18:24 en 22:12 in de Statenvertaling van 1637.
[852] Zie Lukas 2:15 in de Statenvertaling van 1637.
[853] In woordenboeken wordt *nederdalen* wel verbonden met 'wat tot God behoort of van Hem afkomstig is, van wat als van bovenaardse oorsprong gedacht wordt'. G. Geerts e.a., *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Deel 2 (Utrecht & Antwerpen 1984), 1799.
[854] Zie Handelingen 8:26 in de Statenvertaling van 1637.
[855] Zie Openbaring 21:2 en 21:10 in de Statenvertaling van 1637.

als vertaling, duidt erop dat een onvoltooide deelwoord net als het woord *nederdalen* bedoeld is om verhevenheid uit te drukken.

Ook uit de beschrijving van wonderen blijkt dat onvoltooide deelwoorden het heilige of bovennatuurlijke van het vertaalde voorval accentueren. Wanneer namelijk in de grondtekst het wonder zelf middels een participium beschreven wordt, valt op dat dit zeer vaak met een onvoltooid deelwoord weergegeven wordt. In de onderstaande tabel zijn hiervan uit de verhalende boeken van het Nieuwe Testament ruim twintig voorbeelden gegeven, waarbij bij elk voorbeeld geldt dat er sprake is van een beschrijving van het eigenlijke wonder. Beschrijvingen van de waarneming van het wonder zijn dus buiten beschouwing gelaten, hoewel ook daarin geregeld participia met een onvoltooid deelwoord weergegeven worden. In Mattheüs 15 staat bijvoorbeeld: ‘siende de stomme sprekende, de lamme gesont, de creupele wandelende, ende de blinde siende’.[856] Telkens is hierbij de bovennatuurlijke verandering met een onvoltooid deelwoord weergegeven. Ook bij specifieke wonderen, die direct en dus niet middels de waarneming van verhaalfiguren beschreven worden, is vrijwel altijd voor een dergelijke vertaalwijze gekozen, zoals in het onderstaande te zien is.

| **Vers** | **Beschrijving van wonder (waar een participium in de grondtekst staat)** | **Aantal participia** |
|---|---|---|
| Matth. 8:28-34 | Ende sy uytgaende | 1 |
| Matth. 9:1-8 | Ende hy opgestaen zijnde | 1 |
| Matth. 9:32-34 | *Ende als de Duyvel uytgeworpen was* | 1 |
| Matth. 9:35 | ende genesende alle sieckten ende alle qualen onder den volcke | 1 |
| Matth. 14:25 | wandelende op de zee | 1 |
| Matth. 20:34 | ende terstont wierden hare oogen siende | 1 |
| Mark. 2:12 | ende het beddeken opgenomen hebbende | 1 |
| Mark. 5:13 | ende de onreyne geesten uytgevaren zijnde | 1 |
| Mark. 6:48 | wandelende op de zee | 1 |
| Mark. 8:24 | Ende hy opsiende | 1 |
| Luk. 5:25 | Ende hy terstont voor haer opstaende, [ende] opgenomen hebbende ‘t gene daer hy op gelegen hadde | 2 |
| Luk. 6:8 | Ende hy opgestaen zijnde | 1 |
| Luk. 8:33 | Ende de Duyvelen uytvarende van den mensche | 1 |
| Joh. 9:7 | ende quam siende | 1 |
| Hand. 3:8 | Ende hy op-springende stont ende wandelde, ende ginck met haer in den Tempel, wandelende ende springende | 3 |
| Hand. 12:9-10 | Ende uytgaende (…) *Ende als sy door de eerste ende tweede wacht gegaen waren* (…) Ende uytgegaen zijnde | 3 |
| Hand. 20:12 | Ende sy brachten den knecht levende | 1 |
| **Totaal** | | **22** |

Tabel 54. Vertaling van de beschrijving van wonderen in de gevallen dat een participium het grondwoord is.

In de tabel zijn de twee uitzonderingsgevallen gecursiveerd. Hierbij geldt dus dat er wel een participium in de grondtekst staat, die ondanks dat het de beschrijving is van een bovennatuurlijke gebeurtenis, toch niet met een onvoltooid deelwoord vertaald is. Deze

[856] Zie Mattheüs 15:31 in de Statenvertaling van 1637.

uitzonderingen vormen nog geen tiende van het aantal participia, dat bedoeld is als een weergave van een wonder. Bedenkend dat de meeste participia uit de brontekst in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling niet met een onvoltooid deelwoord zijn weergegeven, kan het gegeven dat dus veruit de meeste Griekse participia die betrekking hebben op een wonder, wel met een onvoltooid deelwoord worden weergeven, als een bevestiging beschouwd worden van de gedachte dat een onvoltooid deelwoord in zijn algemeenheid het heilige of metafysische markeert. Een wonder is immers in zijn aard iets dat heilig is. Het is dan ook markant dat de Statenvertalers dit vrijwel constant met onvoltooide deelwoorden aanduidden, wanneer de grondtekst voor hen een dergelijke vertaling mogelijk maakte. In Lukas 5:25 voegden zij daartoe zelfs het woord ‘ende’ toe om zo twee keer een Grieks participium met een onvoltooid deelwoord weer te geven. Een heel enkele keer kozen zij zelfs bij wonderen ervoor om een onvoltooid deelwoord als vertaling te nemen, terwijl er in de brontekst helemaal geen participium stond. Bij de genezingen van blinden werd hiervoor gekozen: ‘Ende terstont / ter stont wiert hy siende’.[857] De heiligheid van het voorval werd zo door de vertalers zelf gemarkeerd. Soms onderstreepten zij ook een direct gevolg van een wonder met een onvoltooid deelwoord. Van Petrus’ schoonmoeder, die van haar koorts genezen werd, staat bijvoorbeeld het volgende: ‘ende sy van stonden aen opstaende diende haerlieden’.[858] Verder wordt over de blind geworden tovenaar gesteld dat hij ‘rontom gaende’ tastte.[859]

Het gebruik van onvoltooide deelwoorden geeft dus geregeld aan dat heiligheid een bij het vertaalproces sturend element was. Deze gedachte kan nuttig zijn bij het verklaren van vertaalkeuzes, hoewel bij vele onvoltooide deelwoorden het heilige of bovennatuurlijke aspect moeilijk te onderscheiden is. In Lukas 20 staat bijvoorbeeld dat de boze wijngaardeniers een gezant ‘geslagen ende smadelick gehandelt hebbende’ wegstuurden.[860] Een dergelijke vertaalkeuze kan hooguit verklaard worden vanuit het gegeven dat er meerdere participia in de grondtekst staan, maar van iets heiligs of verhevens lijkt geen sprake te zijn. Bovendien worden de grondwoorden onder deze onvoltooide deelwoorden in andere teksten juist weer met een gewone persoonsvorm vertaald, zodat zich een niet concordant vertaalpatroon vormt. Wanneer echter in de daarop volgende teksten tweemaal het woord ἰδόντες voorkomt, is er echter wel een verschil in heiligheid. De vertaling luidt hier namelijk als volgt:

> Ende de heere des wijngaerts seyde, Wat sal ick doen? Ick sal mijnen geliefden sone senden: mogelick desen siende sullen sy [hem] ontsien. Maer als de landtlieden hem sagen, overleyden sy onder malcanderen, ende seyden, Dese is de erfgenaem, komt, laet ons hem dooden, op dat de erfenisse onse worde.[861]

Het grote verschil tussen ‘mogelick desen siende’ en ‘Maer als de landtlieden hem sagen’ (waarbij telkens ἰδόντες het predicaat in het Grieks is) is dat bij de eerste frase wel de woorden *op eerbiedige wijze* kunnen worden toegevoegd en dit in het tweede geval onmogelijk is.[862] Ook is ‘mogelick desen siende’ een gedachte van een hoger wezen, terwijl het zien van de wijngaardeniers een onheilig schouwspel inleidde. Bij dit onderscheid in hoe het woord ἰδόντες

---

[857] Zie Markus 10:52 en Lukas 18:43 in de Statenvertaling van 1637.
[858] Zie Lukas 4:39 in de Statenvertaling van 1637.
[859] Zie Handelingen 13:11 in de Statenvertaling van 1637.
[860] Zie Lukas 20:11 in de Statenvertaling van 1637.
[861] Zie Lukas 20:13-14 in de Statenvertaling van 1637.
[862] De manier om de betekenis en het gebruik van een bepaald (werk)woord te onderzoeken door te testen welke frasen of woorden er wel en niet aan toegevoegd kunnen worden, is vrij gebruikelijk in de semantiek. J.I. Saeed, *Semantics* (Oxford 2009), 147.

vertaald werd, lijkt dus heiligheid een rol gespeeld te hebben, hoewel dit bij specifieke casussen veelal moeilijk hard te maken is en al snel subjectief dreigt te worden. In de algemene lijn van vertaalkeuzes is wel te zien dat de mate waarin de brontekst verwees naar iets heiligs, bepalend is voor de mate waarin er gekozen werd voor onvoltooide deelwoorden. Naast overwegingen van brontekstgetrouwheid en doeltaalgerichtheid hadden de Statenvertalers dus ook uit hun eigen taalstijl voortvloeiende motieven, die leidend waren bij het vertaalproces. Dergelijke motieven zijn aspecten van de intertaal.

### *Intertaal*

In de vorige paragraaf is gesteld dat de taal van de Statenvertalers een sterke verwantschap vertoont met de taal, die in plakkaten gebezigd werd. De vertalers bedienden zich dus volgens deze stellingname van ambtelijke taal. Dat dit domein zich goed leent voor een contextualisatie van de tussentaal, is te beargumenteren op basis van drie gronden. Allereerst wordt in de geschiedschrijving over de Nederlandse taal gewezen op de invloed van ambtelijke taal op het kerkelijke taalgebruik. Volgens bijvoorbeeld De Vooys begon zich in de zeventiende eeuw onder ‘invloed van geschreven ambtelijke taal’ een ‘gemeen Nederlands (…) naar Grieks voorbeeld’ te ontwikkelen en die taal kwam volgens hem tot uitdrukking in ‘raadzaal, rechtzaal en kerk’.[863] De eerste uitingen van deze ‘ambtelijke taal’ stammen uit de dertiende eeuw, toen er in Gent overheidsteksten in de Nederlandse taal opgesteld werden.[864] Zou deze taal van de ambtenaren (en daarmee van het politieke gezag) niet een basis gevormd hebben voor het taalgebruik in andere taaldomeinen, waarvan de Bijbeltaal, de taal in de correspondentie binnen de scheepvaart,[865] de taal van de zeventiende-eeuwse literaire werken[866] en het wetenschappelijke taalgebruik[867] voorbeelden zijn? Volgens taalgeschiedkundige literatuur zijn er tenminste in deze gebieden sporen van de stadhuistaal aan te wijzen,[868] een taal die zich al sinds de middeleeuwen ontwikkeld had.

Als tweede werden de Statenvertalers veel geconfronteerd met ambtelijke documenten, daar zij in opdracht van de staat werkten[869] en ambtelijke geschriften in het publieke domein sowieso overal aanwezig waren. Bovendien werkte de vertaler Hommius zelf mee aan het opstellen van een plakkaat, dat de Dordtse Leerregels bevatte.[870]

---

[863] De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 87. De taal van de kerk (en de Statenvertaling) was daarmee dus qua ontwikkeling verweven met de taal van de staat.

[864] N. van der Sijs, *Calendarium van de Nederlandse taal: De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen* (Den Haag 2006), 45.

[865] De Ruyter gebruikte namelijk deelwoorden onder invloed van ‘ambtelijk schrijftaalnederlands’. L. Koelmans, *Het Nederlands van Michiel de Ruyter: Morfologie, woordvorming, syntaxis* (Assen 2001), 176.

[866] In de werken van Hooft, Laet en De Vries komen geregeld onvoltooide deelwoorden voor. Rinkel, ‘Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies; participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries,’ 224.

[867] In het taalgebruik van de wetenschapper Van Leeuwenhoek zijn bijvoorbeeld met ambtelijke taal overeenkomende woorden aangetroffen. A. Schierbeek, ‘Syntaktische verschijnselen in de taal van Antoni van Leeuwenhoek’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1965), 161-194, 166-169.

[868] Zie de vorige vijf voetnoten.

[869] De Statenvertalers correspondeerden ook steeds met de staat, waarbij zij telkens documenten van hun vertaalwerk verstuurden, zoals te lezen valt in het ongedrukte voorwoord van Bogerman. Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 325.

[870] De Dordtse Leerregels zijn een plakkaat en komen dus voor in plakkaatboeken. C. Cau, *Groot placaatboek vervattende de placaaten, ordonnantien en edicten van de hoog mog. heeren Staaten generaal der Vereenigde Nederlanden en van de edele groot mog. heeren Staaten van Holland en Westvriesland*. Volume 3 (Den Haag 1683), 407 e.v..

Tenslotte blijkt uit taalkundige overeenkomsten van de tekst van de Statenvertaling en de tekst van plakkaten dat de stijl verwant is.[871] Enerzijds is namelijk te zien dat tal van constructies en woorden uit plakkaten terug te vinden zijn in de Statenvertaling, terwijl er anderzijds vanuit een puristisch ideaal naar gestreefd is om allerlei aan Frans en Latijn verwante stadhuiswoorden opzettelijk te vermijden.[872] In het kader van dat laatste is een woord als *advocaat* gemeden om een typisch Nederlands geacht woord als *voorspraak* ter vervanging aan te kunnen wenden.[873] Dergelijke neigingen om de tekst van de Statenvertaling te laten verschillen van de verheven ambtelijke taal kunnen de dieper liggende overeenkomst tussen beide niet verhullen. Bij een streven om zich af te zetten en te distantiëren vindt immers niet zelden een sterke beïnvloeding plaats van hetgeen waarvan afstand genomen wordt. Een plakkaat van keizer Karel V uit 1550 is wat dit betreft illustratief:

> Kaerle, by der gracien Gods Roomsch Keyser, altijd vermeerder des Rijcs. Conijngh van Germanien, van Castilien, van Leon, & c. […] Allen den ghenen die dese teghenwoordighe zullen zien, saluut.
> Al eyst zo, dat wy bouen alle zaken zonderlijnghe toesichte ende eenparighe zorghe altijds ghedraghen hebben, om het oude oprechte, Gheloove ende kerstelicke Religie, in ende ouer alle onse Conijncrijcken landen, ende heerlicheden te onderhouden ende doen onderhauden: ende alle ghevoughelicke middelen ende remedien ghesocht, om vele ende diuersche secten, dwalinghen, ende ketteryen, ouer langhen tijd in kerstenrijcke ghepulluleert ende verspraeyt teghens onsen voorseiden ghelooue, ende de leeringhen ende ordinacien van onser moeder der heylighe kersten kercke te verdiuen ende extirperen, ende te dien hende doen decerneren ende uutroupen in onsen landen van herwaertsouere diuersche placcaten, statuyten, edicten ende gheboden, stellende groote ende zware peynen teghens den ouertreders van dien. Desnochtans, niet teghenstaende, verstaen wy (tot onsen grooten leetwesen) dat diuersche luyden soe wel onse ondersaten, als andere vremde persoonen, hantierende ende verkeerende, in onsen voorseiden landen van herwaertsouere, met de voorseide secten, dwalinghen, ende ketteryen besmet ende gheinfecteert

[871] Van Deursen heeft onder andere op deze overeenkomst in taalgebruik gewezen: 'Maar we zouden ons vergissen als we meenden dat de Statenvertaling van meet af iets plechtigs gehad heeft dat afstand schiep van de levende taal. Wie dat denkt, moet maar eens ambtelijke stukken uit die tijd lezen, met hun overvloedig gebruik van Franse en Latijnse bastaardwoorden'. A.Th. van Deursen, 'De Statenvertaling in het dagelijks gebruik', *Opbouw* (1987) 37. Tegenover dit geluid staat het idee dat de Statenvertalers zelf voor bijzonder taalgebruik hebben gekozen: 'Bewust hebben zij [de Statenvertalers] gestreefd naar een deftige, verheven taal. Met die taal hebben zij de heiligheid tot uitdrukking willen brengen van de hoge, heilige God, Die tot ons spreekt in dat Woord. Hun woordkeuze is bepaald door de plechtigheid en vroomheid, uit een diep besef van eerbied. Ver boven de spreektaal van toen. (…) De Bijbel heeft zijn eigen taal. De Statenvertalers sloten zich niet bij voorbaat aan bij het gangbare taalgebruik van hun tijd. Zij kozen bewust voor een verheven, gewijde taal. Het is de klassieke geloofstaal van de kerk van alle eeuwen'. Scholten, *Statenvertaling in de 21e eeuw*, 12 en 16. Tussen deze standpunten staat het idee dat de Statenvertaling zowel door de 'Nederlandse schrijftaal' als door de grondtaal bestempeld is, zodat deze Bijbelvertaling het eigene van de taal en het taalkundig vreemde in zich verenigt: '[De] Statenbijbel geeft een mooi compromis te zien tussen trouw aan de formuleringen van de grondtalen Hebreeuws, Aramees en Grieks en de toen gangbare Nederlandse schrijftaal'. J. Spaans, 'De Synode van Dordrecht, 13 november 1618 – 29 mei 1619 Kloveniersdoelen Dordrecht', in: M. Prak e.a., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006), 130-141.
Het probleem bij deze tegenstelling is dat *taal* of *taalgebruik* te algemene begrippen zijn om generalisaties over op te stellen. Zeker wanneer onduidelijk is met welk taaldomein (bijvoorbeeld wetenschappelijke taal, ambtelijke taal of plattelandstaal) de taal van de Statenvertaling vergeleken wordt, valt niet te zeggen of de Statenvertaling bij het 'gangbare' taalgebruik aansloot. Los van een dergelijk referentiepunt staat alleen redelijk vast dat de Statenvertaling zijn woorden en constructies leende uit wat reeds in eerdere Bijbelvertalingen, zoals de Deux-Aesbijbel, bestond.
[872] Op het gegeven dat in de Statenvertaling ten opzichte van overheidsdocumenten weinig woorden met een Franse of Latijnse herkomst voorkomen, heeft Van Deursen gewezen. Van Deursen, 'De Statenvertaling in het dagelijks gebruik'.
[873] Vanuit een puristisch ideaal waren er in de zeventiende eeuw bezwaren tegen het woord 'advokaat'. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 112. In de Statenvertaling is hierdoor hoogstwaarschijnlijk Tertullus 'voorsprack' (of 'voorspraeck' in een Statenvertaling van 1642) genoemd, terwijl hij in de Deux-Aesbijbel nog als 'Taelman' aangeduid was. Zie Handelingen 24:1 in de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637.

zijnde, ende de selue verspraeyende, hemlieden daghelics vervoorderen secretelicken te verleyden, bedrieghen, ende tot haere vermalendijde valsche ende quade leerijnghen te brijnghen ende onderwysen tsimpel volc.[874]

In deze passage zijn wel zeven onvoltooide deelwoorden te onderscheiden. Dergelijke constructies zullen vermoedelijk in de toenmalige Nederlandse omgangstaal vrij uitzonderlijk geweest zijn, terwijl in het bijzonder de ambtelijke taal er bol van stond door beïnvloeding vanuit het Frans (en de Klassieke Talen).[875] Verder valt een formeel klinkend woord als 'de selue' op, dat thuishoort in de taal van de ambtenarij.[876] Ook (delen van) woorden, zoals '-nochtans', 'herwaerts-', 'allen den ghenen' en 'voorseiden' doen formeel aan. Al deze woorden hebben hun weg gevonden in de vertaaldocumenten van de Statenvertalers.[877] Ook een adressering in de aanhef met 'allen […] die' is hierin te vinden.[878] Nog markanter wat dit betreft is de aanhef van een ander plakkaat van keizer Karel V uit 1529:

Onsen lieven en getrouwen, die Stadhouder en Luyden van Onsen Raade in Holland, salut en dilectie. Alsoo t' Onser kennisse gekoomen is, dat Onse Onderzaaten en Ingezeetenen Onse Lands en Graafschappen van Holland dagelijks alineeren, vervreemde, hypothequeeren, en anders haar Goeden belasten, voor anderen Heeren Rigters en Banken, dan de geene onder dewelke die Goeden geleegen zijn, waar meede die koopers werden gecircumvenieert en bedroogen…[879]

'Lieven en getrouwen' is een veelvoorkomende frase in de aanhef van ambtelijke stukken. Opvallend is dat dit in de Statenvertaling is teruggekomen als vertaling van de karakterisering van Timotheüs, die een 'lieve ende getrouwe sone' is.[880] Hiermee worden de grondwoorden ἀγαπητὸν καὶ πιστὸν weergegeven. Wanneer deze grondwoorden in een andere volgorde voorkomen, worden ze geheel anders weergegeven als *beminde*, *geliefde* en *gelovige*.[881]

Verder vindt het woord 'alsoo' ter inleiding op de aanleiding van het plakkaat zijn weerklank in de Statenvertaling, waarin bij het begin van zendbrieven eveneens het woord 'also' wordt geplaatst (zonder dat de grondtekst daartoe direct aanleiding geeft).[882] Tevens keert een woord als 'onderzaaten' geregeld terug in de kanttekeningen.[883] Ook ambtelijke woorden als 'de geene' en 'dewelke' komen frequent in de Statenvertaling voor.[884] Opvallend is tenslotte de uitdrukking 't' Onser kennisse gekoomen is'. Deze uitdrukking gebruikten de Statenvertalers om een zin uit Romeinen 16 volledig te maken: 'Want uwe gehoorsaemheyt is tot [kennisse van] alle gecomen'.[885] Zij voegden hierbij woorden in, die in de grondtekst geen tegenhanger kenden. Voor het vinden van dergelijke toegevoegde woorden gingen zij dus waarschijnlijk te rade bij de ambtelijke teksten. Niet verwonderlijk is het dan ook dat een woord als *land*[886] zeer

[874] (eigen onderstreping) Van den Steene, *Ordonnanciën,* 157.
[875] Heinsius, 'De taal van de Statenbijbel'.
[876] E. Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamsche Hermes (1720-'21) van Jacob Campo Weyerman. Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam 1994), 498.
[877] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 6:26, 11:28, Markus 3:10 en 1 Thessalonicenzen 3:4 in de Statenvertaling van 1637.
[878] Zie Romeinen 1:7 en 2 Johannes 1:1 in de Statenvertaling van 1637.
[879] Anoniem, *Plakkaat van den keyser. 1529*, 1.
[880] Zie 1 Korinthe 4:17 in de Statenvertaling van 1637.
[881] Vergelijk hiervoor onder meer de vertaling van Mattheüs 12:18, Markus 1:11, Handelingen 16:1, Romeinen 16:5-12, 1 Korinthe 15:58, Titus 1:6 met de vertaling van 1 Korinthe 4:17 in de Statenvertaling van 1637.
[882] Zie Kolossenzen 1:4 in de Statenvertaling van 1637.
[883] Zie onder meer kanttekening 33 bij Handelingen 25 in de Statenvertaling van 1637.
[884] Ongeveer vijftig keer komt *dewelke* in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling voor. Dit relativum behoort tot de stadhuistaal, zoals in een beschrijving van oud-Nederlands taalgebruik wordt opgemerkt. Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus,* 498 en 499.
[885] Zie Romeinen 16:19 in de Statenvertaling van 1637.
[886] Het woord *land* heeft bij toevoegingen niet de basale betekenis die het heeft in bijvoorbeeld de tegenstelling van *land* versus *zee*, maar staat voor een politiek gebied. In deze specifieke betekenis wordt *land* ook gewoonlijk gebruikt in de Bijbelteksten, waarin *land* niet als invoeging is gemarkeerd.

vaak door de Statenvertalers als toevoeging werd gebruikt.[887] Zo komt een zinsnede als '[het land] doorgaende' geregeld voor.[888] *Land* was immers in de zestiende en zeventiende eeuw de gangbare term om een politiek gebied aan te duiden, zoals ook uit de bovenstaande twee plakkaten blijkt uit de woorden 'Conijncrijcken landen' en 'Onse Lands'.[889]

Met talloze andere voorbeelden zou te illustreren zijn dat de plakkaten en andere ambtelijke teksten taalkundig gezien de bedding vormden waarin de Statenvertaling zijn wording vond. Op de eerste pagina's van de Statenbijbel staan immers ook enkele ambtelijke documenten, die er geen twijfel over laten bestaan dat de Bijbel uit 1637 een product is dat de staat mogelijk had gemaakt.[890] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vertaling zelf ook invloed van de taal van de overheid heeft ondervonden, want de Statenvertalers onderhielden immers contact met overheidspersonages en hadden zelf belijdenisgeschriften opgesteld, die sterk leken op de taal uit reguliere plakkaten.[891]

Door deze laatste activiteit had de Statenvertaling ook een sterk polemische inslag gekregen. Zoals de reformatoren immers andersgelovigen middels belijdenisgeschriften hadden bestreden, zo werden ook de brieven van Paulus geïnterpreteerd als documenten waarin vijandige denkbeelden weerlegd en bekritiseerd werden. Een voorbeeld daarvan is te vinden in Romeinen 1:

> Want de toorne Godts wort geopenbaert van den hemel over alle godloosheyt ende ongerechticheyt der menschen, [als] die de waerheyt in ongerechticheyt t'onder houden. Overmits het gene van Godt kennelijck is in haer openbaer is: want Godt heeft het haer geopenbaert. Want sijne onsienelijcke dingen worden van de scheppinge der werelt aen, uyt de schepselen verstaen ende doorsien, beyde sijne eeuwige kracht ende Goddelickheyt, op dat sy niet te verontschuldigen en souden zijn. Om dat sy Godt kennende, [hem] als Godt niet en hebben verheerlickt ofte gedanckt: maer zijn verydelt geworden in hare overleggingen, ende haer onverstandigh herte is verduystert geworden. Haer uytgevende voor wijse, zijn sy dwaes geworden. Ende hebben de heerlickheyt des onverderflijcken Godts verandert in de gelijckenisse eenes beelts van een verderflijck mensche, ende van gevogelte, ende van viervoetige, ende cruypende [gedierten]. Daerom heeft'se Godt oock over-gegeven in de begeerlijckheden harer herten tot onreynicheydt, om hare lichaemen onder malkanderen te onteeren. [Als] die de waerheydt Godts verandert hebben in de leugen, ende het schepsel ge-eert ende gedient hebben boven den Schepper, die te prijsen is in der eeuwicheyt, Amen. Daerom heeft'se Godt overgegeven tot oneerlijcke bewegingen. Want oock hare vrouwen hebben het natuerlijck gebruyck verandert in het [gebruyck] tegen nature. Ende insgelijcks oock de mannen nalatende het natuerlijck gebruyck der vrouwe, zijn verhittet geworden in haren lust tegen malcanderen, mannen met mannen schandelickheyt bedrijvende, ende de vergeldinge van hare dwalinge, die [daer toe] behoorde, in haer selven ontfangende. Ende gelijck het haer niet goedt gedacht en heeft Godt in erkentenisse te houden, so heeft'se Godt overgegeven in eenen verkeerden sin, om te doen dingen die niet en betamen. Vervult zijnde met alle ongerechticheyt, hoererie, boosheyt, giericheyt, quaetheyt: vol van nydicheyt, moort, twist, bedrogh, quaetaerdicheyt: Oorblasers, achterclappers, haters Godts, smaders, hooveerdige, laetdunckige, vinders van quade dingen, den ouderen ongehoorsaem, Onverstandige, verbont-brekers, sonder natuerlijcke liefde, onversoenlijcke, onbarmhertige. Dewelcke daer sy het recht Godts weten ([namelijck], dat de gene die sulcke dingen doen, des doods weerdigh zijn) niet alleen deselve en doen, maer oock mede een welgevallen hebben in de gene die'se doen.[892]

Ter toelichting en samenvatting van dit gedeelte staat in de Statenvertaling het volgende: 'Hy [Paulus] wederleght het verkeert gevoelen van andere, ende bewijst dat de Heydenen door het

[887] Zie Handelingen 8:4, 10:38, 11:19-22 en 13:14 in de Statenvertaling van 1637.
[888] Zie bijvoorbeeld Handelingen 8:40 in de Statenvertaling van 1637.
[889] Van den Steene, *Ordonnanciën,* 157; Anoniem, *Plakkaat van den keyser. 1529*, 1.
[890] Zie de documenten 'Privilegie' en 'Acte van Authorisatie' in de Statenvertaling van 1637.
[891] Hommius had bijvoorbeeld de opdracht om officiële documenten rond de Synode van Dordrecht te schrijven. Cau, *Groot placaatboek*, 417, 434 en 435.
[892] Zie Romeinen 1:18-32 in de Statenvertaling van 1637.

licht der natuere niet en konnen gerechtveerdight worden voor Godt'.[893] Paulus wordt vervolgens middels kanttekeningen neergezet als een schrijver van een document ter bestrijding van de contemporaine heidense gebruiken en opvattingen. Bij 'haters Godts' wordt bijvoorbeeld gesteld dat 'hier gesproken wordt van de heerschende sonden der Heydenen'[894] en bij de opsomming van zonden staat 'Hier beginnen verhaelt te worden de sonden die onder de Heydenen heerschappye hadden'.[895] In de ogen van de Statenvertalers is de brontekst van het bovenstaande gedeelte dus zeer polemisch. De redengevende woorden zijn dan ook veelvuldig aanwezig en zijn niet zelden op een prominente plaats neergezet door ze vooraan in de zin te plaatsen. Ook het woord 'ende' op de eerste plaats van zinnen geeft de impressie dat hier sprake is van een opeenstapeling van aanklachten tegen de in Paulus' tijd levende heidenen. In het Grieks en in het Nieuwe Testament zijn deze woorden echter veel minder benadrukt. Zinnen worden daar immers gewoonlijk met verbindende woorden aan elkaar gehecht.[896] Een woord als γάρ heeft bijvoorbeeld lang niet altijd het markeren van een reden als doel,[897] terwijl het woord *want* in de eerste plaats een redengevende betekenis heeft.[898] Een partikel als γάρ verbindt zich in het nieuwtestamentische Grieks namelijk met allerlei andere partikels en vervult in het nieuwtestamentische Grieks ook veel meer functies dan in het klassiek Grieks het geval was.[899] Ten opzichte van het klassiek Grieks had het nieuwtestamentische Grieks namelijk een veel minder grote verscheidenheid aan partikels.[900] Het partikel γάρ bleef zich in het Nieuwe Testament qua gebruik wel aan het klassiek Grieks conformeren en was dus evenals het klassiek Grieks niet puur en alleen bedoeld om een argumentatie te markeren.[901] Wat betreft de causale conjuncties was ὅτι immers 'the principal conjunction' en dit woord stond wel in de eerste plaats voor 'because'.[902] Het woord ὅτι staat dus redelijk gelijk aan *want*, aangezien ook dit woord argumentatief is. Pas in tweede instantie heeft *want* in het Nederlands een expliciterende functie. Wanneer γάρ dus vertaald wordt met *want*, krijgt het grondwoord een betogende toon en lijkt het een argument in te leiden, terwijl γάρ evenzeer de functie heeft om een uitleg te markeren.

Opvallend is verder dat de wandaden met onvoltooide deelwoorden worden aangeduid, een verschijnsel dat eveneens terug te vinden is in plakkaten als daarin de daden opgesomd worden die een machthebber van de overheid wil verbieden.[903] Paulus wordt ook op die manier dus getoond als een ageerder tegen eigentijdse zonden onder de heidenen.

Nog sterker komt dit beeld van Paulus tot uitdrukking door de keuze om aoristi niet met een onvoltooid verleden tijd, maar met een voltooid tegenwoordige tijd te vertalen. Daarmee wordt Paulus dus als spreker en minder als verteller over het verleden opgevoerd. Wanneer bijvoorbeeld de zin 'Ende hebben de heerlickheyt des onverderflijcken Godts verandert' zou zijn vertaald met *Zij veranderden de heerlijkheid van de onverderfelijke God*, zou deze laatste

---

[893] Zie de intro op Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637.
[894] Zie kanttekening 74 bij Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637.
[895] Zie kanttekening 70 bij Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637.
[896] S. Black, *Sentence conjunctions in the gospel of Matthew* (Londen 2002), 180.
[897] Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 235 en 236.
[898] Geerts e.a., *Van Dale*. Deel 3, 3344.
[899] Blass en Debrunner, *A Greek grammar*, 225 en 236.
[900] Ibidem, 225.
[901] Ibidem, 235.
[902] Ibidem, 238.
[903] In de bovenstaande tekst uit een plakkaat was de volgende frase hiervan een voorbeeld: 'hantierende ende verkeerende, in onsen voorseiden landen van herwaertsouere, met de voorseide secten, dwalinghen, ende ketteryen besmet ende gheinfecteert zijnde, ende de selue verspraeyende'. (eigen onderstreping) Van den Steene, *Ordonnanciën,* 157.

vertaling een weergave lijken van wat eens in de geschiedenis van de mensheid gebeurd is. In de context van Romeinen 1 zou een dergelijke interpretatie mogelijk zijn omdat in de hierboven aangehaalde passage ook gesproken wordt over 'van de scheppinge der werelt aen' en over 'alle godloosheyt ende ongerechticheyt der menschen'. Het gedeelte hoeft dus niet als een schets van de zonden uit de tijd van Paulus opgevat te worden, maar kan ook veel algemener verstaan worden als een uiteenzetting over de zondigheid van de mens door de hele geschiedenis heen.[904] In het licht van het begin van Romeinen 2 zou een dergelijke interpretatie te rechtvaardigen zijn, want daar wordt als gevolgtrekking op het voorafgaande de mens in zijn algemeenheid aangesproken. De laatste helft van Romeinen 1 heeft deze aanspraak dan dus ingeleid door op te sommen welke zonden mensen in het verleden deden. Uitgaande daarvan is Paulus dus geen aanklager van in zijn tijd levende heidenen, maar slechts een verteller van zondige daden om daaruit lering te trekken. Het is niet de bedoeling van dit onderzoek om deze interpretatie of de interpretatie van de Statenvertaling te verdedigen, maar deze uitlegmogelijkheid wordt hier slechts toegelicht om aan te geven dat de Statenvertalers met hun voltooid tegenwoordige tijd als vertaling van de aoristus een keuze hebben gemaakt, die consequenties heeft voor hoe de lezer het gedeelte zal interpreteren. Volgens de grammaticaboeken uit de tijd van de Statenvertalers is een aoristus immers een onbepaalde tijd, die in het midden laat of iets onlangs of lang geleden plaatsvond.[905] Met hun vertaling kozen de Statenvertalers duidelijk voor de eerste vertaaloptie en zetten Paulus hiermee niet neer als een geschiedenisverteller, maar stelden hem voor als een betoger tegen nog recentelijk door de heidenen begane zonden. Op die manier ging het begin van de Romeinenbrief sterk lijken op een belijdenisdocument, waarin eveneens tegen een specifieke groep (die anders is dan de eigen geloofsgroepering) geageerd wordt en waarin bovendien het verkeerde van de vijandelijke groep toegelicht en veroordeeld wordt. Wanneer Romeinen 1:18-32 gelezen worden als een vertelling over de zonden van de mensen door alle tijden heen, ontbreken al deze overeenkomsten met belijdenisgeschriften, want dan gaat Romeinen 1 ook over het voorgeslacht van de eigen geloofsgroepering.

Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. De Statenvertalers gaven immers in de zendbrieven aoristi voornamelijk weer met voltooid tegenwoordige tijden. Verder vulden zij betogende uitspraken ook geregeld aan met woorden die het argument of de overdracht ervan scherper deden klinken. Het argument van Petrus om te weerleggen dat de apostelen dronken waren, werd bijvoorbeeld aangescherpt door een toevoeging van het woord 'eerst' of *pas*: 'want het is [eerst] de derde uyre van den dagh'.[906] Verder werden Paulus' brieven als een betoog voorgesteld in toegevoegde frasen als 'is daer van een bewijs'[907], 'segge ick te meer'[908] en ''twelck ick betuyge'.[909] In het verlengde van de laatste frase bestaan ook allerlei toevoegingen die eraan herinneren dat Paulus aan het woord is en zijn betoog aan het neerzetten is. Dit werd dan gemarkeerd door 'ik segge'.[910] Het juridische van dit betoog werd eveneens beklemtoond

[904] In het uit de oudheid afkomstige commentaar van Ambrosiaster wordt bij de uitleg van Romeinen 1 bijvoorbeeld verwezen naar de afgodsdienst van de Babyloniërs en de Egyptenaren en naar de zonden in Sodom. Ambrosiaster, *Commentaries on Romans and 1-2 Corinthians* (Downers Grove 2009), 10-15.
[905] Een voorbeeld van een dergelijk boek is het grammaticale werk van Melanchthon. Melanchthon, *Grammatica Graeca*.
[906] Zie Handelingen 2:15 in de Statenvertaling van 1637.
[907] Zie Romeinen 9:10 in de Statenvertaling van 1637.
[908] Zie Romeinen 13:11 in de Statenvertaling van 1637.
[909] Zie 1 Korinthe 15:31 in de Statenvertaling van 1637.
[910] Zie Romeinen 9:6 in de Statenvertaling van 1637.

door toevoegingen als ‘sonde te zijn’,[911] ‘sal … vergolden worden’[912] en ‘was toegerekent’.[913] Ook voegden de Statenvertalers soms aansporingen als ‘So laet ons die gaven besteden’ toe aan de tekst van de zendbrieven.[914] Tenslotte gaven de toegevoegde vormen van *zijn* (wanneer een werkwoord in de grondtekst ontbreekt) de tekst een stelliger karakter. Al dat soort aanvullingen illustreren naar welke kant de Statenvertalers hun grondtekst toebogen. Door de vertalers werden de auteurs van de zendbrieven namelijk getoond als schrijvers die een redevoering hielden om hun publiek te overtuigen van de juistheid van bepaalde leerstellingen. Zo ging de schrijftrant uit de zendbrieven sterk lijken op de polemische aard van belijdenisgeschriften. Of de brieven uit het Nieuwe Testament eveneens polemisch zijn of dat zij slechts bedoeld zijn als een leerinstructie zonder vooral de pretentie van ketterijbestrijding te bevatten, is een vraag die hier buiten beschouwing gelaten wordt.[915] Uit de toegevoegde woorden (die dus sowieso geen onderliggend grondwoord hebben) blijkt immers duidelijk genoeg welke interpretatie van de zendbrieven de Statenvertalers prefereerden.

In het kader van het aanbrengen of versterken van de polemische trant in de vertaling kozen de Statenvertalers ervoor om bij tegenstellingen voor scherp markerende woorden te kiezen. De tegengestelde elementen werden niet zelden uitgedrukt met onvoltooide deelwoorden. Verder werd een onopvallend partikel als δὲ geregeld weergegeven met een soms zelfs vooraan in de zin staand ‘maer’. Een voorbeeld van een dergelijke tegenstelling is de vertaling van een zinsnede uit de Hebreeënbrief: ‘Sonder vader, sonder moeder, sonder geslacht-rekeninge, noch beginsel der dagen, noch eynde des levens <u>hebbende</u>: <u>maer</u> den Sone Godts gelijck <u>geworden zijnde</u>, blijft een Priester in eeuwicheyt’.[916] De elementen rond ‘maer’ (dat een vertaling is van δὲ) zijn hier weergegeven als onvoltooide deelwoorden, zodat de aandacht erop gevestigd wordt.

Passend bij de betogende stijl worden naast tegenstellingen ook aansporingen gemarkeerd en scherper tot uitdrukking gebracht dan in de grondtekst het geval is. Het woord δεῖ werd bijvoorbeeld meestal met een vorm van *moeten* vertaald, terwijl de basisbetekenis *het is nodig* is. Daardoor staat er in het Johannesevangelie van de Statenvertaling: ‘Godt is een geest, ende die hem aenbidden, moeten [hem] aenbidden in geest ende waerheyt’.[917] Verder geldt voor veel imperativi in de grondtekst dat zij door de Statenvertalers met een gebiedende wijs zijn weergegeven. In het Grieks heeft de imperativus echter soms ook een wensende of verzoekende functie.[918] Het gebruik van de grammaticale vorm van de gebiedende wijs heeft in de grondtaal dus lang niet altijd de semantische functie van een gebod, terwijl dit in het Nederlands bij een gebiedende wijs veel vaker wel het geval is. In de grondtekst van het Nieuwe Testament staan relatief veel imperativi[919] en de overzetting van deze vormen in

---

[911] Zie Romeinen 7:7 in de Statenvertaling van 1637. Op deze toevoeging levert Van Geluwe felle kritiek. Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 489.
[912] Zie Romeinen 2:8 in de Statenvertaling van 1637.
[913] Zie Romeinen 4:11 in de Statenvertaling van 1637.
[914] Zie Romeinen 12:7 in de Statenvertaling van 1637.
[915] Dit verschilpunt in hoe de zendbrieven zijn opgesteld, wordt onder meer benoemd door Isaäc da Costa. I. da Costa, *Paulus, eene schriftbeschouwing.* Volume 1 (Leiden 1846), 344. In dit boek en ook in het werk van Bruce wordt de Galatenbrief polemisch opgevat, terwijl de Romeinenbrief uitleggend bedoeld is. F.F. Bruce, *The letter of Paul to the Romans: An introduction and commentary* (Londen 1963), 31.
[916] Zie Hebreeën 7:3 in de Statenvertaling van 1637.
[917] Zie Johannes 4:24 in de Statenvertaling van 1637.
[918] J.D. Fantin, *The Greek imperative mood in the New Testament: A cognitive and communicative approach* (New York 2010), 8.
[919] Zo’n 1 op de 12 finiete werkwoorden uit het Nieuwe Testament is een imperativus. Fantin, *The Greek imperative mood in the New Testament*, 6.

Nederlandstalige gebiedende wijsvormen leverde dan ook vertalingen op die een aansporing behoorlijk dwingend deden klinken. Een voorbeeld hiervan staat in de brief aan Timotheüs, die verzocht wordt om een kledingstuk mee te nemen: ‘Den reysmantel dien ick te Troas by Carpum gelaten hebbe, brenght mede als ghy komt’.[920]

Tenslotte zullen de tekststructurerende woorden van de Statenvertaling voor de zeventiende-eeuwse lezer mogelijk associaties opgeroepen hebben met de ordening van de tekst van plakkaten. Te denken valt hierbij aan het gebruik van woorden als *aangaande, alzo* en *voorts*, die in overheidsteksten relatief vaak voorkomen.[921] Dit soort woorden werden zowel in de Statenvertaling als in de plakkaten gebruikt om de inhoud van de tekst te ordenen.[922] Verder bevatten de ambtelijke teksten en de tekst van de Statenvertaling een karakteristieke stijl met een verheven register. In beide type documenten wordt bijvoorbeeld het woord *geschieden* verkozen boven *gebeuren*.[923] Slechts vier keer in het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling werd namelijk voor *gebeuren* gekozen.[924]

In hun hele taalgebruik bedienden de Statenvertalers zich dus van de ambtelijke taal, die zij polemisch aanwendden. Zeer illustratief in dezen is de tekst over de reactie op Jezus' onderwijs. Er staat dat de aanhoorders ‘verslagen’ werden ‘over sijne leere’,[925] terwijl in de Liesveltbijbel nog stond dat zij ‘verwondert’ waren door ‘sine leeringhe’.[926] ‘Verslagen’ roept associaties op met strijd of polemiek, terwijl ‘leere’ (in tegenstelling tot woorden als *onderwijs* als vertaling van διδαχή) doet denken aan het woord *leerstellingen*. Door hun vertaling riepen

---

920 Zie 2 Timotheüs 4:13 in de Statenvertaling van 1637.

921 Anoniem, *Plakkaat van den keyser. 1529*, 1; J. van de Water e.a., *Groot plakkaatboek 'slands van Utrecht: aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810.* Volume 1 (Utrecht 1856), 2, 5-11, 15, 18 en 19; J. van de Water, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonantien en edicten, der edele mogende heeren staten 's lands van Utrecht: Mitsgaders van de ed. groot achtb. heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten* (Utrecht 1729), 21. Dit betreft plakkaten uit de periode van 1525 tot en met 1578.
In het plakkaatboek van Van den Steene komt verder *voorts* zo'n 95 maal voor en het woord *alzo* komt honderd keer voor. Van den Steene, *Ordonnanciën*.
Hoewel deze tekststructurerende woorden zeer algemeen zijn en dus ook in andere genres voorkomen, zijn zij qua frequentie wel karakteristiek voor de ambtelijke teksten. Wanneer namelijk de teksten uit de digitale corpora van het Meertens Instituut geselecteerd worden, die uit de periode van 1600 tot 1630 stammen, is het mogelijk om een redelijk groot corpus (van 7.987 woorden) van ambtelijke teksten met een nog groter corpus (van 17.187 woorden) van narratieve teksten met elkaar te vergelijken. Het woord *alzo* blijkt hierbij ongeveer twee keer zo vaak in ambtelijke teksten voor te komen ten opzichte van de verhalende teksten en *voorts* komt zelfs vier keer zo vaak voor. *Aangaande* komt daarentegen ongeveer even vaak voor in beide teksten, maar de frequentie van het gebruik van dit woord is in beide gevallen zo laag (namelijk eens per ongeveer 4.000 woorden) dat hier niet te veel betekenis aan gegeven moet worden. Tenslotte is het markant dat een connector als *ende* in ambtelijke teksten anderhalf keer zo vaak voorkomt als in narratieve teksten, want in ambtelijke teksten wordt het woord eens per 21 woorden gebruikt, terwijl dit in verhalende teksten slechts eens per 32 woorden gebeurt. Ook hiermee staat het taalgebruik van plakkaten dichtbij de taal van de Statenbijbel, waarin het woord *ende* eveneens veelvuldig voorkomt.
Zie http://www.diachronie.nl/corpora/ voor de corpora van het Meertens Instituut.

922 Zie bijvoorbeeld Mattheüs 1:20, 1 Korinthe 7:1 en 15:1 in de Statenvertaling van 1637. Zie ook de vorige noot.

923 Vormen van *geschieden* komen in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling 264 keer voor. *Geschieden* komt ook frequent in zestiende-eeuwse plakkaten voor. Zie hiervoor het plakkaatboek van Van de Water. Van de Water e.a., *Groot plakkaatboek 'slands van Utrecht*, 2, 5, 8, 10, 14 en 17-19.

924 Zie Lukas 13:33, 24:14, Handelingen 21:35 en 22:17 in de Statenvertaling van 1637. Vooral de laatste twee vindplaatsen in Handelingen staan opvallend dicht bij elkaar en markant genoeg wordt in Handelingen 22 de Griekse frase Ἐγένετο δέ μοι in vers 6 met ‘Maer het geschiedde my’ vertaald, terwijl diezelfde zinsnede in vers 17 als ‘Ende het gebeurde my’ is overgezet. Gezien het belang dat de Statenvertalers hechtten aan concordant vertalen, is dit onderscheid vermoedelijk niet bewust aangebracht.

925 Zie Mattheüs 22:33 in de Statenvertaling van 1637.

926 Zie Mattheüs 22:33 in de Liesveltbijbel van 1542.

de Statenvertalers dus (wellicht onbedoeld) bij de lezer het beeld op dat Jezus zijn publiek geheel overwonnen had door zijn leerstellige argumentatie. Het is een treffende illustratie van hoe het taalgebruik van de Statenvertalers de grondtekst van het Nieuwe Testament in een kader van theologische polemiek plaatste.

Naast een ambtelijke en betogende stijl kenmerkt de intertaal zich door een coherente schrijfwijze. Meer nog dan in de grondtekst het geval is, worden er namelijk aanwijzende en persoonlijke voornaamwoorden vermeld die verwijzen naar elementen uit de voorafgaande zin. Geregeld zagen de Statenvertalers zich namelijk genoodzaakt om een dergelijk woord in te voegen, omdat een grondwoord soms minder aanvullingen behoefde dan het vertaalde woord.[927] Verder werd de tekst eenvormiger gemaakt door elke zin volledig te maken door het aanvullen van vormen van *zijn*. Ook werden (waarschijnlijk omwille van de duidelijkheid) bij bijvoeglijke naamwoorden zelfstandige naamwoorden geplaatst, waardoor de tekst vollediger oogde. In Handelingen staat bijvoorbeeld de volgende tekst: 'Vele oock der gene die ydele [consten] gepleeght hadden, brachten de boecken by een, ende verbrandden'se in aller teghenwoordicheydt: ende berekenden de weerde der selve, ende bevonden vijftich duysent silvere [penningen]'.[928] Bij de bijvoeglijke naamwoorden 'ydele' en 'silvere' is hier een eenheid ter verduidelijking toegevoegd. Dergelijke aanvullingen komen veel voor en tonen dat de intertaal van de Statenvertaling (evenals in vertalingen in het algemeen het geval is[929]) gekarakteriseerd wordt door een streven naar taalkundige volledigheid en het scheppen van duidelijkheid voor de lezer uit de doelcultuur.

### *Doelcultuur: De skopostheorie*

Volgens de skopostheorie vormt de maatschappelijke, historische en theologische setting een goede verklaringsgrond om te bepalen waarom vertalers uit onderscheiden vertaalmogelijkheden een bepaalde keuze maken. Vertalers hebben namelijk te maken met eisen van de opdrachtgevers (ook wel aangeduid als de *intended skopos*) en verwachtingen van het publiek (ook wel aangeduid als de *expected skopos*).[930] Wat het eerste betreft bestonden er voor de Statenvertalers twee vereisten. Als eerste moest de tekst begrijpelijk zijn voor de bewoners van de zeventiende-eeuwse Nederlanden.[931] Daarnaast moest de tekst ook sterk lijken op bestaande Bijbelvertalingen, waarvan de Deux-Aesbijbel de voornaamste was.[932] Wat betreft beide elementen bestaat er een regelmaat in wat belangrijk of juist minder belangrijk geacht werd door de Statenvertalers. Met betrekking tot het aansluiten bij de doelcultuur (oftewel het begrijpelijk houden van de tekst) kan namelijk in graden van belangrijkheid ten aanzien van de begrijpelijkheid (*perspicuitas*) de volgende reeks van taalkundige niveaus geordend worden:[933]

---

927 Zie bijvoorbeeld Lukas 14:4 in de Statenvertaling van 1637, waarin tweemaal *hem* werd toegevoegd doordat de gebruikte werkwoorden een uitgedrukt object vereisen: 'Ende hy nam [hem], ende genas hem, ende liet [hem] gaen'.

928 Zie Handelingen 19:19 in de Statenvertaling van 1637.

929 In vertalingen wordt in de regel namelijk meer geëxpliciteerd dan in de brontekst het geval is. Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 24.

930 De Vries, 'Paratext and the Skopos of Bible translations'.

931 Deze eis kan ook tot de *expected skopos* gerekend worden, want blijkens de kritiek die op de Statenvertaling kwam (dat de taal ervan bijvoorbeeld 'het Hebreeusch-duytsch, of verduytscht Hebreeusch' was), rekende het publiek op een vertaling die begrijpelijk was. Zie het eerste hoofdstuk.

932 Zie voor beide vereisten de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

933 De eis van begrijpelijkheid wordt in vertaalkundige literatuur ook wel aangeduid als *perspicuitas*. De Vries, 'Paratext and the Skopos of Bible translations'.

1. De *woorden* moeten bekend zijn in de doeltaal.
2. De *naamwoordgroepen* moeten een logisch geheel vormen.
3. De *verbale constituenten* moeten een logisch geheel vormen.
4. De *zinnen* moeten een helder verloop hebben.
5. De *tekst* als geheel moet begrijpelijk zijn.

Om te bepalen welke van deze regels voor de Statenvertalers het meest leidend waren bij hun werkzaamheden, zijn de kanttekeningen en de toevoegingen aan de vertaling een geschikt hulpmiddel. Sommige kanttekeningen of toevoegingen dienden namelijk tot verheldering van een naamwoordgroep, terwijl een andere toevoeging (zoals *namelijk*) bijdroeg aan de begrijpelijkheid van een zin. In het bijzonder zijn hierbij de kanttekeningen van belang, die informatie geven over hoe de grondtekst nog letterlijker dan de hoofdtekst weergegeven kan worden. Deze kanttekeningen, die te herkennen zijn aan de afkorting 'Gr.', geven immers aan dat hetgeen in de kanttekening staat niet begrijpelijk genoeg was voor de lezer en derhalve vrijer moest vertaald worden in de eigenlijke vertaling. Door bij dergelijke kanttekeningen telkens de vraag te stellen op welk van de bovenstaande vijf taalkundige niveaus er onduidelijkheid zou ontstaan wanneer de vertaalvariant van de kanttekening in de hoofdtekst had gestaan, kan elke kanttekening over de grondtekst geordend worden naar een van de taalkundige niveaus. Op precies dezelfde wijze kunnen ook de toevoegingen aan de vertaling geordend worden, waarbij de soortgelijke vraag beantwoord moet worden op welk taalkundig niveau de tekst moeilijker te begrijpen zou zijn als de toevoeging er niet had gestaan. Bij bijvoorbeeld Handelingen 6:14 werd in de volgende zin het woord 'dat' toegevoegd: 'Want wy hebben hem hooren seggen, dat dese Iesus de Nazarener dese plaetse sal verbreken, ende [dat] hy de zeden veranderen sal, die ons Moses overgelevert heeft'.[934] Wanneer 'dat' niet zou zijn toegevoegd, zou de zin als geheel lastiger te volgen zijn. De verbale constituent dat 'hy de zeden veranderen sal' is daarentegen wel compleet. Bij vele andere toevoegingen is het juist zo dat er bij verbale constituenten aanvullingen nodig zijn doordat een Nederlands werkwoord soms meer argumenten heeft dan een Grieks werkwoord. Heel veel toevoegingen dienen daarentegen juist om een verbale constituent te verduidelijken. Ook bij een tekst met een kanttekening over de grondtekst is geregeld de duidelijkheid van de verbale constituent in het geding. Zo staat er in Handelingen 4 de volgende zin: 'Want daer en is oock onder den hemel geenen anderen naem, die onder de menschen gegeven is, door welcken wy moeten saligh worden'.[935] Bij 'onder de menschen' werd opgemerkt dat de grondtekst hier letterlijker weergegeven kan worden als 'in de menschen', dat nog steeds als een begrijpelijke naamwoordgroep kan gelden.[936] In combinatie met het werkwoord levert het echter een minder logische verbale constituent op, namelijk 'een naem, … in de menschen gegeven'. De conclusie die hier dus kan worden getrokken, is dat de vertaalvariant van de kanttekening niet gekozen is vanwege een streven om verbale constituenten begrijpelijk te houden. Door op die manier te analyseren en te ordenen, zijn in de onderstaande tabel zowel kanttekeningen als toevoegingen geteld en geordend naar grammaticaal niveau. De eerste zeven hoofdstukken van Handelingen zijn hierbij als corpus genomen vanwege de centrale positie van dit Bijbelgedeelte in het Nieuwe Testament.

[934] Zie Handelingen 6:14 in de Statenvertaling van 1637.
[935] Zie Handelingen 4:12 in de Statenvertaling van 1637.
[936] In Lukas 2:14 van de Statenvertaling uit 1637 staat immers ook de frase 'in den menschen'.

| | Verduidelijking van het woord | Verduidelijking van de naamwoordgroep | Verduidelijking van de verbale constituent | Verduidelijking van de zin | Verduidelijking van de tekst |
|---|---|---|---|---|---|
| Kanttekening-nummers | 2.31; 4.34; 4.48; 5.31; 5.37; 6.2; 6.3; 7.11 | 1.10; 1.11; 1.33; 2.85; 3.23; 5.15; 5.52; 6.19; 7.23; 7.32; 7.51 | 1.6; 1.16; 1.24; 1.38; 1.60; 2.15; 2.33; 2.45; 2.74; 2.95; 2.98; 4.30; 4.32; 4.38; 4.50; 5.1; 5.9; 5.12; 5.25; 5.39; 5.41; 5.42; 5.56; 5.64; 5.66; 6.4; 6.11; 6.13; 7.29; 7.57; 7.84; 7.91; 7.97; 7.98; 7.10(2) | 1.41; 6.5 | 1.1; 1.23; 3.9; 4.18; 4.20; 4.25; 4.33; 4.36; 5.6; 5.40; 5.50; 5.69; 7.38; 7.45; 7.79; 7.83 |
| **Aantal** | **8** | **11** | **35** | **2** | **16** |
| Bijbelverzen met toevoeging (Bij meerdere toevoegingen in één Bijbelvers zijn de toevoegingen tussen haken genummerd.) | - | 1.13 (2); 1.13(3); 2.1; 2.25; 2.33; 2.45; 3.1; 3.11(2); 3.21; 3.26; 4.24(2); 4.32; 4.34(1); 5.31; 7.13; 7.16; 7.43; 7.45; 7.55; 7.56 | 1.4(1); 1.12(2); 2.10; 2.23; 2.27; 2.29; 2.30; 2.37; 2.40; 2.41; 3.5; 3.7; 3.11(1); 3.12(1); 3.13; 3.24; 4.9; 4.24(1); 4.34(2); 5.2; 5.6(1); 5.6(2); 5.10(1); 5.10(2); 5.21; 5.22; 5.23; 5.30; 5.33(1); 5.33(2); 5.34; 5.40(1); 5.40(2); 6.3; 6.12(1); 6.12(2); 7.9; 7.23; 7.24; 7.31(1); 7.31(2); 7.32; 7.39(1); 7.39(2); 7.42; 7.58 | 1.13(1); 2.36; 3.12; 6.14; 7.6; 7.8; 7.14; 7.40; 7.51 | 1.4(2); 1.12(1); 2.24; 4.10; 4.26; 4.29; 5.24; 5.26; 5.38; 6.6; 7.2; 7.5; 7.28; 7.35; 7.38(1); 7.38(2) |
| **Aantal** | **0** | **21** | **47** | **9** | **16** |

Tabel 55. Kanttekeningen en toevoegingen in Handelingen 1-7.

Uit de tabel kan worden geconcludeerd dat aan de duidelijkheid van verbale constituenten veruit de meeste expliciete aandacht werd geschonken. Minder kanttekeningen en toevoegingen werden gespendeerd aan de verheldering van naamwoordgroepen en de tekst als geheel. Voor de helderheid van zinnen was nog minder aandacht. Tenslotte werd ten behoeve van de duidelijkheid van woorden het minste geschreven, want feitelijk is hierover niets in de kanttekeningen te vinden. De in de tabel genoemde kanttekeningen betreffen namelijk transcripties van Griekse woorden, die niet bedoeld waren als vertaalvariant van het in de hoofdtekst genoemde woord. Er is dan dus geen sprake van een keuze voor een begrijpelijk Nederlands woord, zoals er bij de andere vertaalkundige niveaus wel sprake is van een keuze voor bijvoorbeeld een in het Nederlands logische verbale constituent. Een niet tot het Nederlands behorend woord vormde immers geen optie voor de Statenvertalers. Dit was zo vanzelfsprekend dat er niet voortdurend verantwoording van afgelegd werd in de kanttekening. Op precies dezelfde wijze geldt ook dat voor de duidelijkheid van zinnen als vanzelfsprekend woorden toegevoegd werden, die niet als toevoegingen gemarkeerd werden. Wanneer bijvoorbeeld in de grondtaal een zin geen werkwoord bevat, werd geregeld een vorm van *zijn* ingevoegd zonder deze tussen vierkante haken weer te geven.[937] Ook in de gevallen dat een Griekse zin met een participium middels een Nederlandse aantonende wijs nevenschikkend werd vertaald,[938] kozen de Statenvertalers er niet voor om *ende* als aanvulling te markeren.[939] Zulke toevoegingen ten behoeve van het verloop van de zin werden zo vanzelfsprekend geacht, dat er geen voor de lezer zichtbare tekens aan werden besteed. Over dergelijke toevoegingen

---

[937] In de *regulae* van Sibelius staat dat aangevulde vormen van *zijn* in principe niet tussen vierkante haken hoefden te worden weergegeven. Sibelius, *Regulae praecipuae,* regel xi; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234; Verhoeff, 'Puntjes', 185.

[938] Wanneer bijvoorbeeld de frase καὶ προσελθὼν εἷς γραμματεὺς εἶπεν vertaald wordt door middel van een zin met twee persoonsvormen, levert dat de volgende vertaling op: 'Ende daer quam een seker Schriftgeleerde tot hem, ende seyde tot hem'. (eigen onderstreping) Zie Mattheüs 8:19 in de Statenvertaling van 1637. Hierbij is het tweede *ende* dus niet als toevoeging gemarkeerd, terwijl in het Grieks een tweede καὶ ontbreekt.

[939] Sibelius, *Regulae praecipuae,* regel xiii; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234.

zal immers ook weinig discussie zijn geweest tussen de vertalers doordat de zinnen vanzelfsprekend volledig dienden te zijn. Over de vraag of een naamwoordgroep of verbale constituent begrijpelijk was en als correct Nederlands kon worden beschouwd, was daarentegen meer discussie mogelijk, waarvan de weerslag te zien is in de kanttekeningen en toevoegingen aan de tekst. In zijn algemeenheid geldt dus als regel dat naarmate iets minder vanzelfsprekend is, er meer gewag van gemaakt wordt. De rangorde van belangrijkheid van vertaalregels ten aanzien van de doeltaal moet dus, hoe paradoxaal het ook is, opgesteld worden door om te keren wat schijnbaar uit de bovenstaande tabel volgt. Niet de duidelijkheid van de verbale constituenten was dus het belangrijkst voor de Statenvertalers, maar juist de regel dat ieder gebruikt woord tot het begrijpelijke Nederlands moest behoren, was het meest leidend in het vertaalproces. In volgorde van belangrijkheid hadden de Statenvertalers dus de volgende regels ten aanzien van het zich voegen naar de regels van de doeltaal:

1. Alleen in het Nederlands bekende woorden mochten worden gebruikt.
2. Zinnen dienden een logisch verloop te hebben.
3. De tekst en de naamwoordgroepen moesten een begrijpelijk geheel vormen.
4. De verbale constituenten dienden een semantisch gezien logische eenheid te vormen.

Op de eerste regel bestaan in principe geen uitzonderingen (daar neologismen gemeden werden en purisme nagestreefd werd), terwijl van de vierde regel geregeld afgeweken werd. In Handelingen 6 wordt bijvoorbeeld gesproken over ‘het woordt Godts na-laten’ en ‘de tafelen dienen’, waarvan de betekenis pas duidelijk wordt wanneer de bijbehorende kanttekeningen gelezen worden.[940] Dergelijke wijzen van uitdrukken hangen zodanig aan tegen het Grieks, dat hier duidelijk niet is gekozen voor de meest heldere Nederlandse uitdrukkingswijze. De verbale constituenten van de Statenvertaling vormen dan ook vaak de factor die bijdraagt aan het vervreemdende karakter van deze Bijbelvertaling.[941]

Met betrekking tot de Deux-Aesbijbel is er eveneens een orde van vier naar belangrijkheid te ordenen regels. Deze regels hangen niet samen met de bekendheid van de passage, hoewel dat intuïtief wel een belangrijke factor lijkt. Wanneer namelijk het welbekende lijdensevangelie in Lukas 23 vergeleken wordt met de Deux-Aesbijbel, blijkt dat weer ongeveer vier op de vijf woorden uit deze voorganger in de Statenvertaling zijn overgenomen.[942] Die verhouding is precies dezelfde als die in andere Bijbelpassages geconstateerd is.[943] In een zo belangrijk gedeelte voor het kerkelijke jaar en een passage die bovendien (gezien de centrale positie in de evangeliën) behoorlijk representatief is voor het hele vertaalproces van het Nieuwe Testament, zou te verwachten zijn dat, als de bekendheid van een passage bepalend is voor de mate waarin de Deux-Aesbijbel werd overgenomen, er in Lukas 23 toch zeker sprake zou zijn van een groter aantal overgenomen woorden dan elders in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling het geval is.

Niet de bekendheid, maar wel het type verandering blijkt een goede basis te zijn om te bepalen welke regels de Statenvertalers hanteerden bij het overnemen van teksten uit de Deux-

[940] Zie Handelingen 6:2 en kanttekening 7 bij Handelingen 6 in de Statenvertaling van 1637.

[941] Wanneer Scholten een voorbeeld noemt van een moeilijk te begrijpen element van de Statenvertaling, noemt hij dan ook opvallend genoeg een verbale constituent. Dit betreft ‘door de Wet der Wet gestorven’ uit Galaten 2:19. Scholten, *Statenvertaling in de 21$^{e}$ eeuw*, 11. Ook in de ogen van de Statenvertalers was de betekenis van deze frase onduidelijk, want zij voegden er twee expliciterende kanttekeningen bij. Dit zijn kanttekening 91 en 92 bij Galaten 2 in de Statenvertaling van 1637.

[942] Bij Lukas 23 zijn 923 van de 1131 woorden in de Statenvertaling van 1637 overgenomen uit de Deux-Aesbijbel.

[943] Zie hiervoor het vierde en achtste hoofdstuk.

Aesbijbel. Naar het voorbeeld van de soorten van letterlijkheid die Van der Louw onderscheidde,[944] zijn hierbij de volgende vier neigingen te onderscheiden:

1. Streven naar het behoud van de lexemen
2. Streven naar het behoud van de grammaticale vorm
3. Streven naar het behoud van de woordvolgorde
4. Streven naar het behoud van het woordenaantal

Wanneer een zinsdeel uit de Deux-Aesbijbel gedeeltelijk werd overgenomen door de Statenvertalers, kon hierbij bijvoorbeeld dezelfde woordvolgorde als de Deux-Aesbijbel aangehouden worden, terwijl een ander woord of lexeem gekozen werd. Bij de frase 'Het welck wy oock spreken niet met redenen' uit 1 Korinthe 2 van de Deux-Aesbijbel werden de woorden 'het welck' en 'redenen' veranderd tot respectievelijk 'de welcke' en 'woorden', terwijl de woordvolgorde hetzelfde bleef, zodat in de Statenvertaling staat 'De welcke wy oock spreken, niet met woorden'.[945] Hierbij is ook de grammaticale vorm niet afwijkend, waarbij het werkwoord het beste als ijkpunt genomen kan worden. Tenslotte is ook het woordenaantal gelijk gebleven. Op die manier kan elk stukje tekst dat een werkwoordelijk gezegde bevat, met elkaar vergeleken worden. Wanneer op die manier 1 Korinthe 2:11-13 met elkaar vergeleken worden, levert dat het patroon op dat in de onderstaande tabel te zien is.

| **Deux-Aesbijbel** | **Statenvertaling** | **Gram.** | **Lex.** | **Woordvolg.** | **Aant.** | **Tot.** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *Want wat mensche weet* | *Want wie van de menschen weet* | *1* | *0* | *1* | *0* | *2* |
| het ghene dat des menschen is, | het gene des menschen is, | 1 | 1 | 1 | 0 | 3 |
| dan de gheest des menschen die in hem is. | dan de geest des menschen die in hem is? | 1 | 1 | 1 | 1 | 4 |
| *Also weet oock niemant* | *alsoo en weet oock niemandt* | *1* | *1* | *1* | *0* | *3* |
| *het ghene dat Gods is, dan de Gheest Gods.* | *het gene Godts is, dan de Geest Godts.* | *1* | *1* | *1* | *0* | *3* |
| *Ende wy en hebben niet ontfangen den gheest des werelts:* | *Doch wy en hebben niet ontfangen den geest der werelt,* | *1* | *0* | *1* | *1* | *3* |
| maer den Gheest die wt Gode is: | maer den Geest die uyt Godt is: | 1 | 1 | 1 | 1 | 4 |
| op dat wy weten | op dat wy souden weten | 0 | 1 | 1 | 0 | 2 |
| *wat ons van Gode geschoncken is.* | *de dingen die ons van Godt geschoncken zijn.* | *0* | *0* | *1* | *0* | *1* |
| Het welck wy oock spreken niet met redenen | De welcke wy oock spreken, niet met woorden | 1 | 0 | 1 | 1 | 3 |
| die de menschelicke wijsheyt leert: | die de menschelicke wijsheyt leert, | 1 | 1 | 1 | 1 | 4 |
| maer met [redenen] die de heylige Gheest leert: | maer met [woorden] die de heylige Geest leert, | 1 | 0 | 1 | 1 | 3 |
| *ende voeghen Gheestelicke [dingen] tot Gheestelicke.* | *geestelicke dingen met geestelicke t'samen-voegende.* | *0* | *0* | *0* | *0* | *0* |
| | | **10** | **7** | **12** | **6** | **35** |

Tabel 56. Vergelijking van de Deux-Aesbijbel met de Statenvertaling bij 1 Korinthe 2:11-13.

[944] Van der Louw, 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid'.
[945] Zie 1 Korinthe 2:13 in zowel de Deux-Aesbijbel van 1562 als de Statenvertaling van 1637.

In de tabel is te zien dat de grammaticale vorm en de woordvolgorde het meeste zijn overgenomen uit de Deux-Aesbijbel, terwijl er frequent verschillende lexemen gebruikt worden en het woordenaantal ook geregeld afwijkend is. Verder valt bij de totalen (Tot.) op dat er zich een curve ontrolt, die zich kenmerkt door een afwisseling van één zinsdeel waarin de Deux-Aesbijbel op de spelling na geheel wordt overgenomen, en een op steeds meer punten afwijkende vertaling van de Deux-Aesbijbel. Wanneer er wat betreft dit afwijken een dieptepunt bereikt is, is dit in de bovenstaande tabel gecursiveerd. Opvallend is dat in de gecursiveerde delen (waar de tekst van de Statenvertaling dus het sterkst afwijkt van de Deux-Aesbijbel ten opzichte van de omringende zinsdelen) de woordvolgorde en de grammaticale vorm relatief frequent vastgehouden worden.

Dit gehele patroon is illustratief voor het patroon dat in andere delen van het Nieuwe Testament te zien is. Door ingrepen van revisoren en de verschillende vertalers die de vertaling bijgeschaafd hebben, kan het patroon weliswaar soms grillig worden, maar in principe kenmerkt de tekst van Statenvertaling zich door het geregeld voorkomen van geheel uit de Deux-Aesbijbel overgenomen zinsdelen met daartussen in meer of mindere mate aangepaste zinsdelen. Zo werd er dus gevarieerd van vernieuwing in vertaling tot behoud van de vertrouwde vertaling. Bovengemiddeld vaak werden hierbij de woordvolgorde en de grammaticale vorm behouden op precies die plaatsen, waarop zinsdelen volgen die sterker lijken op de Deux-Aesbijbel. Het behoud van deze twee tekstkenmerken werd overigens sowieso al vaker nagestreefd in de Statenvertaling wanneer dit vergeleken wordt met het behoud van de lexemen en het woordenaantal. Willekeurig zijn Johannes 8:1-11, Handelingen 19:1-12, 1 Korinthe 2 en 2 Korinthe 2:1-11 geselecteerd om deze stellingname middels de onderstaande tabel te ondersteunen.

| **Passage** | **Betrekking hebbend op** | **Gram.** | **Lex.** | **Woordvolg.** | **Aant.** |
|---|---|---|---|---|---|
| Joh. 8:1-11 | Alle frasen | 29 | 27 | 33 | 18 |
| | *Gedeelte van de frasen, die in het diepst van de curve zitten*[946] | *1 op de 5,8* | *1 op de 6,8* | *1 op de 5,5* | *1 op de 18* |
| Hand. 19:1-12 | Alle frasen | 36 | 25 | 33 | 22 |
| | *Gedeelte van de frasen, die in het diepst van de curve zitten* | *1 op de 3,6* | *1 op de 5* | *1 op de 3,7* | *1 op de 5,5* |
| 1 Korinthe 2 | Alle frasen | 38 | 16 | 42 | 21 |
| | *Gedeelte van de frasen, die in het diepst van de curve zitten* | *1 op de 3,8* | *1 op de 5,3* | *1 op de 3,8* | *1 op de 21* |
| 2 Korinthe 2:1-11 | Alle frasen | 27 | 12 | 29 | 19 |
| | *Gedeelte van de frasen, die in het diepst van de curve zitten* | *1 op de 5,4* | *1 op de 12* | *1 op de 4,8* | *1 op de 19* |
| **Totaal** | **Alle frasen** | **130** | **80** | **137** | **80** |
| | ***Gedeelte van de frasen, die in het diepst van de curve zitten*** | ***1 op de 4,7*** | ***1 op de 7,3*** | ***1 op de 4,5*** | ***1 op de 15,9*** |

Tabel 57. Verhouding van hoe teksteigenschappen overgenomen zijn uit de Deux-Aesbijbel in de Statenvertaling.

[946] In de passage van Johannes 8:1-11 zitten bijvoorbeeld zes frasen, waarin de Statenvertaling zowel relatief sterk van de Deux-Aesbijbel afwijkt (wat dus een dieptepunt in de curve vormt) als qua woordvolgorde sterk overeen blijft komen met de Deux-Aesbijbel. In het totaal zijn er in de passage van Johannes 8:1-11 33 frasen aan te wijzen waarin de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling dezelfde woordvolgorde hebben. In 1 op de 5,5 (6/33) frasen zit een dergelijke frase dus op een punt waarin de tekst van de Statenvertaling relatief sterk afwijkt van de tekst van de Deux-Aesbijbel. Dat is vrij frequent tot opzichte van de frasen waarin het woordenaantal behouden is.

In de bovenstaande tabel is te zien dat het in de genoemde Bijbelpassages bij 130 zinsdelen zo is dat de grammaticale vorm van het werkwoord in de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling gelijk zijn. Met betrekking tot de woordvolgorde is er een soortgelijk aantal. Het aantal frasen waarin alle lexemen en het aantal zinsdelen waarin het woordenaantal gelijk is, is daarentegen steeds 80. Dat betekent dat de Statenvertalers de volgende regels in orde van belangrijkheid gehanteerd hebben:

1/2. De woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel dient behouden te blijven.
1/2. De grammaticale vorm van het werkwoord dient gelijk te zijn aan de vorm in de Deux-Aesbijbel.
3/4. De lexemen van de Deux-Aesbijbel dienen gebruikt te worden.
3/4. Een zinsdeel moet hetzelfde woordenaantal bevatten als in de Deux-Aesbijbel het geval is.

De vraag die nog resteert, is hoe verklaard kan worden waarom de bovenste twee regels relatief vaak toegepast worden op de plaatsen waar de Statenvertalers het verst van de Deux-Aesbijbel afweken in hun golfbeweging van tekstvernieuwing en tekstbehoud. De verklaring daarvan is gelegen in het model dat de vertaalwijze bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling construeert.

*Drie invloeden: Een model van de vertaalwijze*

Door drie invloeden kwam het Nieuwe Testament van de Statenvertaling tot stand, namelijk de grondtekst, de intertaal en de doelcultuur, waarvan begrijpelijk Nederlands en de Deux-Aesbijbel de voornaamste componenten vormden. Om deze drie invloeden in een model te gieten, moet de Deux-Aesbijbel als vertrekpunt genomen worden. Gezien het grote aantal zinsdelen dat uit deze Bijbelvertaling is overgenomen, kan verondersteld worden dat een vertaler (of de verbeteraar van een vertaling) steeds gedurende zijn werk een fragment hiervan las. Daarbij stelde hij in de eerste plaats de vraag of de grondtekst en de Deux-Aesbijbel semantisch of grammaticaal conflicteerden. Als dat het geval was, maakte hij een afweging in wat hij bij het weergeven van de grondtekst belangrijk vond en wat hij van de Deux-Aesbijbel belangrijk vond om te behouden.[947] In het vorige hoofdstuk bleek dat Walaeus (in tegenstelling tot zijn collega) bijvoorbeeld de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel aanhield om in hetzelfde Bijbelgedeelte ook voor vertalingen te kiezen die kleinere taalkundige eenheden van de grondtekst representeerden, dan de eenheden die in de Deux-Aesbijbel weergegeven werden. Zo werd dus rechtgedaan aan zowel wat ten aanzien van de Deux-Aesbijbel als wat met betrekking tot de grondtekst het belangrijkst werd geacht. Het behoud van de woordsoorten of het weergeven van de kleinste grammaticale details (wat in praktijk vaak op hetzelfde neerkomt met als enige verschil dat het tweede ruimer geformuleerd is dan het eerste) was immers het belangrijkste streven bij de weergave van de brontekst, terwijl het volgen van de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel een van de hoofdregels was in het overnemen van deze oude vertaling. De vertalers wogen dus telkens belangen af wanneer zij tot de conclusie kwamen dat de Deux-Aesbijbel en de grondtekst conflicteerden qua inhoud.

Als de beide teksten huns inziens niet conflicteerden, was de volgende vraag of de Deux-Aesbijbel wel begrijpelijk genoeg was. Bepaalde woorden en frasen uit de Deux-Aesbijbel zijn

[947] In het niet in de Statenvertaling opgenomen voorwoord van Johannes Bogerman valt immers te lezen dat de Statenvertaling staat in een geschiedenis van een streven naar een 'suyvere ende clare Oversettinge'. Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 324. Precies deze twee eigenschappen van de vertaling hebben de Statenvertalers dus nagestreefd in de door hen genoemde volgorde van allereerst brontekstgetrouwheid ('suyvere') en daarna doeltaalgerichtheid ('clare').

immers bij de Statenvertaling in de kanttekeningen over de grondtekst terecht gekomen,[948] waaruit blijkt dat de Statenvertalers ze te lastig voor hun lezers vonden.[949] Ook moesten woorden die te sterk op het Duits leken, tot een typisch Nederlands geacht woord worden omgevormd. Om zinnen goed te laten lopen, kon bovendien de woordvolgorde aangepast worden. In de tabel met verschillen tussen de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling bij Lukas 15, Filippenzen 4 en Openbaring 11 is bijvoorbeeld te zien dat de woordvolgorde verscheidene keren werd aangepast zonder dat de grondtekst daar aanleiding toe gaf.[950] In een van de gevallen wordt ook voor het woord ‘roede’ ‘[meet-]’ ingevoegd, wat eveneens bevestigt dat de wijzigingen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel doorgevoerd zijn om de begrijpelijkheid van de tekst te vergroten. De tweede regel ten aanzien van de doeltaal was immers dat zinnen een logisch verloop moesten hebben. Ten opzichte van de Deux-Aesbijbel werd de hoofdregel dat de grammaticale vorm van het werkwoord gelijk moest blijven, eveneens gehandhaafd. Op die manier werd er dus aan zowel de begrijpelijkheid als het behoud van de vertrouwde Bijbelvertaling recht gedaan.

Wanneer met zowel de grondtekst als de doeltaal geen conflict ervaren werd door de vertaler, nam hij het zinsdeel van de Deux-Aesbijbel in zijn geheel over. Schematisch ging een Statenvertaler dus zo te werk als in de onderstaande tabel als beslisboom is weergegeven.[951]

| | | |
|---|---|---|
| **1. Conflicteren de grondtekst en de Deux-Aesbijbel inhoudelijk?** | | NEE: Vraag 2 over de doeltaal dient te worden gesteld. |
| JA: Er ontstaat een vertaling door afweging van onderstaande belangen, waarbij van beiden aan het hoogst mogelijke belang werd rechtgedaan. | | |
| *Grondtekst* | *Deux-Aesbijbel* | *Doeltaal* |
| 1. Vertaling van kleinste grammaticale eenheid | 1/2. Behoud van woordvolgorde | 1. Gebruik van Nederlandse woorden |
| 2. Concordante vertaling | 1/2. Behoud van grammaticale vorm | 2. Duidelijkheid van zinnen |
| 3. Behoud van woordvolgorde | 3/4. Behoud van lexeem | 3. Duidelijkheid van NPs en de tekst |
| 4. Behoud van woordenaantal | 3/4. Behoud van woordenaantal | 4. Duidelijkheid van VPs |
| NEE: De tekst van de Deux-Aesbijbel werd overgenomen en als representatie van de grondtekst gepresenteerd. | **2. Conflicteren de Deux-Aesbijbel en de eisen van de doeltaal?** | |
| | JA: Er ontstaat een vertaling door afweging van bovenstaande belangen, waarbij van beiden aan het hoogst mogelijke belang werd rechtgedaan. | |

Tabel 58. Model van de vertaalwijze van de Statenvertalers bij het Nieuwe Testament.

[948] Vergelijk bijvoorbeeld kanttekening 13 bij Handelingen 19 in de Statenvertaling van 1637 met Handelingen 19:6 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[949] In de kanttekeningen moesten immers volgens het voorschrift van de Synode van Dordrecht de Griekse uitdrukkingswijzen komen, die ‘te hard’ waren om in de hoofdtekst te plaatsen. Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 53.
[950] Zie tabel 39.
[951] De drie componenten, namelijk de grondtekst, de oude Bijbelvertaling(en) en de doeltaal komen al vroeg in de protestantse vertaaltraditie naar voren. In 1595 kreeg Marnix van Sint Aldegonde namelijk al de volgende instructie: ‘dat de heere voors. int. oversetten soude willen gebruyken d’ algemeinste, claerste ende suyverste tale’. Wat met ‘algemeinste’ bedoeld wordt, valt op te maken uit een volgend vertaalvoorschrift: ‘Dat de voors. heere soo seer behoude de woorden ende manieren van spreken van onse gemeine bibels alst mogelick is ende de suyverheyt van talen sulx can lijden’. (eigen onderstreping) Anoniem, *Puncten belangende d’ oversettinge int gemeen mijn heere van St. Aldegonde voor te houden*, regel 1 en 3; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 320-321; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 400; Janssen, ‘Pausin Johanna. Eene bijdrage tot de kennis der wijze, waarop hare geschiedenis behandeld is’, 70 en 71. Het woord ‘algemeinste’ heeft dus betrekking op het behouden van de tekst van bestaande vertalingen.

Op deze manier werden dus gewoonlijk belangen tegen elkaar afgewogen. Wanneer de Statenvertalers bijvoorbeeld het gevoel kregen dat ze te sterk af dreigden te wijken van de Deux-Aesbijbel (om aan de eisen van de doeltaal te voldoen of om de grondtekst letterlijker weer te geven), gingen zij al snel de woordvolgorde of de grammaticale vorm van de Deux-Aesbijbel overnemen. Precies dat is hetgeen plaatsvond bij de diepste punten van de in de vorige subparagraaf genoemde curven. Op die plaats begonnen de Statenvertalers zich er immers (na steeds meer van de Deux-Aesbijbel te zijn afgeweken) toe te gaan neigen om de Deux-Aesbijbel weer sterker over te nemen. In dat streven past met name het behoud van de woordvolgorde en de grammaticale vorm.

Naast de besproken golfbeweging kan het bovengenoemde model ook tal van andere vertaalkeuzes verklaren. Zo staat er in de Collectie Rolandus in eerste instantie de volgende vertaling van 1 Korinthe 11:20: ‘Als ghy dan te samen coomt bij een, soo en is dat niet des Heeren avontmael eten’.[952] Bij wijze van correctie werd ‘bij een’ later voor ‘te samen’ gezet om de woordvolgorde te conformeren aan de Deux-Aesbijbel.[953] Hoewel ἐπὶ τὸ αὐτὸ (‘bij een’) weliswaar in de grondtekst aan het einde van de zin stond, werden die woorden toch omwille van de traditionele Bijbelvertaling naar voren gehaald. Het volgen van de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel was immers belangrijker dan het volgen van de woordvolgorde van de grondtekst. Een bijkomende reden om op die manier een concessie richting de Deux-Aesbijbel te doen, was dat door de keuze voor ‘als’ reeds afgeweken was van het in de Deux-Aesbijbel gebruikte ‘wanneer’. Dit alternatief had de voorkeur doordat de Statenvertalers in de Romeinenbrief en in 1 Korinthe het woord *wanneer* hoofdzakelijk reserveerden als vertaling van ὅτε.[954] Een dergelijke, uit het principe van concordantie voortkomende reden kon weliswaar het woord *als* verdringen (aangezien het behoud van lexemen van de Deux-Aesbijbel niet zeer belangrijk gevonden werd), maar ter compensatie diende wel de woordvolgorde van de gangbare protestantse Bijbelvertaling behouden te blijven.

Door op deze wijze te redeneren, zijn vele vertaalkeuzes van de Statenvertalers te herleiden tot algemene beginselen. In de regel kan dan ook met de onderstaande, van het model afgeleide vragenlijst bepaald worden wat de beweegreden voor de Statenvertalers was om een bepaalde vertaalkeuze te maken:[955]

---

[952] Zie 1 Korinthe 11:20 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[953] Zie 1 Korinthe 11:20 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

[954] Zie bijvoorbeeld Romeinen 2:14-16, 1 Korinthe 13:10-11, 14:26, 15:24-54 en 16:2-12 in de Statenvertaling van 1637.

[955] Deze vragenlijst biedt de mogelijkheid om vertaalkeuzes systematisch te analyseren. Wanneer bijvoorbeeld bestudeerd wordt waarom in Mattheüs 3:11 (‘Ick doope u wel met water tot bekeeringe: maer die nae my komt is stercker dan ick, wiens schoenen ick niet weerdich en ben [hem na] te dragen: die sal u met den heyligen geest ende met vyer doopen.’) van de Statenvertaling uit 1637 staat *met water dopen*, kan deze vertaalkeuze stap voor stap geanalyseerd worden. Allereerst valt op dat deze keuze te herleiden is tot de Deux-Aesbijbel. Zie Mattheüs 3:11 in de Deux-Aesbijbel van 1562. Verder wordt in kanttekening 12 bij Mattheüs 3 in de Statenvertaling van 1637 gesteld ‘Gr. in ’t water’. De reden dat deze vertaaloptie niet in de hoofdtekst terecht is gekomen, is niet gelegen in een eigenschap van de grondtekst, want bij teksten met een kanttekening die betrekking heeft op de grondtekst, is de niet gekozen vertaling onduidelijk of taalkundig onlogisch geacht. Daarom dienen bij dergelijke kanttekeningen alle overwegingen die betrekking op de grondtekst hebben ter zijde geschoven te worden. Zie vraag 2 van de vragenlijst. De resterende vragen van de vragenlijst gaan over de kwestie of de woorden, de zinnen of de tekst qua Nederlands helder zijn. Dat lijkt het geval te zijn daar de zinsstructuur en het woord *dopen* op tal van andere plaatsen in het Nieuwe Testament voorkomt. De verbale constituent *in het water dopen* is echter uniek en komt in het Nieuwe Testament vrijwel niet in de hoofdtekst voor. Blijkens kanttekening 9 bij Markus 7 moest de frase daarentegen ‘indoopen in’t water’ zijn. De keuze om ‘in ’t water’ niet in de hoofdtekst te plaatsen, is dus hoogstwaarschijnlijk ingegeven door de gedachte van de Statenvertalers dat *dopen in het water* geen correcte of

1. Komt het woord (of de frase) van de Statenvertaling overeen met de Deux-Aesbijbel?
   JA: De Statenvertalers waren van mening dat de Deux-Aesbijbel zowel strookte met de inhoud van de grondtekst als met de eisen van de doeltaal.
   NEE: Vraag 2 dient te worden gesteld.
2. Staat er bij het vertaalde woord een kanttekening, die niet het Griekse woord transcribeert, maar wel beoogt om de grondwoorden woord voor woord weer te geven?
   JA: Vraag 7 dient te worden gesteld.
   NEE: Vraag 3 dient te worden gesteld.
3. Geeft de vertaling van de Statenvertaling een weergave van de grondtekst in kleinere grammaticale eenheden dan de eenheden die in de Deux-Aesbijbel weergegeven worden?
   JA: De Statenvertalers wilden brontekstgetrouwer dan de Deux-Aesbijbel vertalen. Een aanwijzing hiertoe is dat de woordvolgorde van de Statenvertaling in dit zinsdeel overeenkomt met de Deux-Aesbijbel.
   NEE: Vraag 4 dient te worden gesteld.
4. Komt het onderliggende grondwoord vaker voor in het gedeelte dat voorafgaat aan het woord en wordt het hier in de Statenvertaling steeds op dezelfde wijze vertaald? Of komt het door de Deux-Aesbijbel gebruikte woord vaker voor in de Statenvertaling, waarbij in de Statenbijbel met dit woord een ander grondwoord vertaald wordt?
   JA: De Statenvertalers streefden met hun keuze naar concordant vertalen. Een aanwijzing hiertoe is dat de grammaticale vorm van het werkwoord en/of de woordvolgorde van de Statenvertaling in dit zinsdeel overeenkomt met de Deux-Aesbijbel.
   NEE: Vraag 5 dient te worden gesteld.
5. Wijkt de woordvolgorde van de frase af van de Deux-Aesbijbel en sluit ze juist aan bij de woordvolgorde van het Grieks?
   JA: De Statenvertalers wilden zich bij uitzondering sterker dan in de Deux-Aesbijbel het geval is, conformeren aan de woordvolgorde van de grondtekst. In dergelijke gevallen worden vaak de lexemen en/of de grammaticale vorm van het werkwoord uit de Deux-Aesbijbel overgenomen.
   NEE: Vraag 6 dient te worden gesteld.
6. Is het woord uit de Statenvertaling een woord dat in de Deux-Aesbijbel onvertaald gebleven is?
   JA: De Statenvertalers streefden ernaar om ieder woord van de grondtekst te representeren in de vertaling.
   NEE: Vraag 7 dient te worden gesteld.
7. Betreft het woord in de Deux-Aesbijbel een germanisme of een woord dat sterk lijkt op een in betekenis vergelijkbaar Latijns woord? (Om dit na te gaan, kan gecontroleerd worden of het woord uit de Deux-Aesbijbel überhaupt wel in de Statenvertaling voorkomt. Als dat niet het geval is, werd het woord waarschijnlijk gerekend tot oneigenlijk Nederlands.)
   JA: De Statenvertalers wilden zich strikt houden aan de regel om uitsluitend door hen typisch Nederlands geachte woorden te gebruiken. Bij dergelijke puristische keuzes werd in de frase waarin het woord staat, vaak wel de woordvolgorde en/of de grammaticale vorm van het werkwoord overgenomen uit de Deux-Aesbijbel.
   NEE: Vraag 8 dient te worden gesteld.
8. Wijkt de woordvolgorde of de zinsopbouw van de frase in de Statenvertaling af van hoe de tekst van de Deux-Aesbijbel luidt?
   JA: De Statenvertalers wilden het verloop van de zin begrijpelijker maken. Een aanwijzing hiertoe is dat vooral de grammaticale vorm van het werkwoord en anders mogelijk de lexemen van de Statenvertaling in dit zinsdeel overeenkomen met de Deux-Aesbijbel.
   NEE: Vraag 9 dient te worden gesteld.
9. Is de naamwoordgroep van de Statenvertaling een semantisch gezien logischer geheel dan de naamwoordgroep in de Deux-Aesbijbel?
   JA: De Statenvertalers wilden het verloop van de naamwoordgroep begrijpelijker maken. Een eerste aanwijzing hiertoe is dat vooral de grammaticale vorm van het werkwoord en de woordvolgorde van de Statenvertaling in het bijbehorende zinsdeel overeenkomen met de Deux-Aesbijbel. Als tweede vormt een kanttekening over de grondtekst met daarin de vertaling van de Deux-Aesbijbel een aanwijzing dat

---

logische frase was. In de grondtekst lijkt dus niet de verklaring van deze vertaalkeuze te liggen, zoals Scholten dat wel voorstelt door de keuze te herleiden tot het principe van concordantie. Scholten, *Nuttig tot lering*, 200.

de Statenvertalers de begrijpelijkheid van de naamwoordgroep wilden bevorderen. Een derde aanwijzing is dat er sprake is van een toevoeging ten opzichte van de grondtekst.
NEE: Vraag 10 dient te worden gesteld.

10. Bevordert de vertaalvariant van de Statenbijbel de begrijpelijkheid van de gehele Bijbelpassage, wanneer dit vergeleken wordt met de vertaalvariant van de Deux-Aesbijbel?
JA: De Statenvertalers wilden de tekst als geheel begrijpelijker maken. Een eerste aanwijzing hiertoe is dat vooral de grammaticale vorm van het werkwoord en de woordvolgorde van de Statenvertaling in het bijbehorende zinsdeel overeenkomen met de Deux-Aesbijbel. Een volgende aanwijzing is dat er bij het woord of de frase een kanttekening staat met een toelichting die de tekst op metaniveau toelicht. Een derde aanwijzing is dat er sprake is van een toevoeging ten opzichte van de grondtekst.
NEE: Vraag 11 dient te worden gesteld.
11. Vormt het naamwoordelijke deel van de verbale constituent in de Statenvertaling een semantisch gezien logischer eenheid met het werkwoordelijke deel van de verbale constituent dan in de Deux-Aesbijbel het geval is?
JA: De Statenvertalers wilden het verloop van de verbale constituent begrijpelijker maken. Een eerste aanwijzing hiertoe is dat vooral de grammaticale vorm van het werkwoord en de woordvolgorde van de Statenvertaling in het bijbehorende zinsdeel overeenkomen met de Deux-Aesbijbel. Als tweede vormt een kanttekening over de grondtekst met daarin de vertaling van de Deux-Aesbijbel een aanwijzing dat de Statenvertalers de begrijpelijkheid van de verbale constituent wilden bevorderen. Een derde aanwijzing is dat er sprake is van een toevoeging ten opzichte van de grondtekst.
NEE: Vertaalkundig is de vertaalkeuze van de Statenvertaling enigszins uitzonderlijk. Een ander type verklaring van de vertaalkeuze ligt mogelijk in de theologische achtergrond van de Statenvertalers. Ook kan de vertaalvariant van de Statenbijbel te herleiden zijn tot een andere Bijbelvertaling.[956]

Door het langslopen van deze vragenlijst kunnen de meeste vertaalkeuzes verklaard worden, hoewel er gezien het globale karakter van de bovenstaande tabel vele uitzonderingen zijn. Een diepere verklaring van de vertaalkeuzes moet dan ook gezocht worden in de intertaal. Deze taal sluit aan bij alle elementen van het bovenstaande model. In de Deux-Aesbijbel is heiligheid immers eveneens gemarkeerd door onvoltooide deelwoorden. Verder geldt dat de intertaal sterk lijkt op de taal van ambtenaren, die op zijn beurt ontleend is aan de klassieke talen. Het Grieks van de grondtekst genereerde dan ook eenvoudig een taal die sterk kon lijken op de taal van de staat. Bovendien was de taal van de overheid bekend bij minstens de Hollandse elite, zodat de tekst van de Statenvertaling, wanneer deze de stadhuistaal bevatte, begrijpelijk kon worden geacht. Wat de eisen van de doeltaal waren en welke constructies in het Nederlands toegestaan waren, werd dus mede ingegeven door de regels van de taal die in plakkaten gangbaar was. Aan die bron werden de regels van de intertaal ontleend. De intertaal en haar achtergrond is dus een middel om te verklaren waarom een van de bovenstaande punten een beweegreden van de Statenvertalers is geweest.

Een voorbeeld van hoe een dergelijke beweegreden tot een vertaalkeuze middels de bovenstaande vragenlijst kan worden geanalyseerd, vormt de volgende frase:[957]

---

[956] Zie het zesde en zevende hoofdstuk en de conclusie.

[957] Van dergelijke vertaalkeuzes zijn talloze voorbeelden te geven. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende teksten in de Deux-Aesbijbel van 1562 en in de Statenvertaling van 1637: Mattheüs 8:10, 9:12, 14:13, 17:6, 19:25, 21:38, 22:22, 22:33, 26:8, Markus 6:49, 9:15, 10:14, 12:34, 14:11, 14:69, Lukas 2:48, 5:8, 7:13, 8:28, 8:50, 11:38, 18:22, Johannes 8:9, 11:4, 19:26, Handelingen 3:3, 3:4, 3:12, 5:5, 7:31, 13:45 en 14:14. Een uitzondering vormt Markus 14:67, waarin 'siende' in de Statenvertaling vooraan in de zin staat terwijl in de Deux-Aesbijbel een als-zin staat. In teksten van de Statenvertaling waarin voor het onderwerp van de hoofdzin een onvoltooid deelwoord geplaatst wordt, staat er echter gewoonlijk in de Deux-Aesbijbel eveneens een onvoltooid deelwoord. Zie hiervoor Markus 5:22, 7:34, 9:8 en 11:13. Verder wordt ook geregeld de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel overgenomen op de plaatsen waarin in deze oude overzetting ook een onvoltooid deelwoord staat. Zie hiervoor bijvoorbeeld Lukas 13:12.

Statenvertaling: Sijne Discipelen nu [dit] hoorende wierden seer verslagen.[958]
Deux-Aesbijbel: Als syne Discipulen dat hoorden, werden sy verslagen.[959]
Grondtekst: ἀκούσαντες δὲ οἱ μαθηταὶ ἐξεπλήσσοντο σφόδρα

In dit geval verschillen de beide Bijbelvertalingen op het punt van de werkwoordsvorm van *horen*. De Statenvertalers kozen voor een onvoltooid deelwoord om zo nauwer aan te sluiten bij het participium ἀκούσαντες uit de grondtekst. Bij hun keuze maakten zij dus een afweging tussen het overnemen van de tekst van de Deux-Aesbijbel en het aansluiten bij de grondtekst. Aan het belangrijkste punt van de weergave van de grondtekst, namelijk het overnemen van de kleinste taalkundige details, werd rechtgedaan door de participiumvorm van het Griekse ἀκούσαντες te laten doorklinken in het onvoltooide deelwoord 'hoorende'. Een dergelijke brontekstgetrouwheid leidt er volgens de derde vraag van de bovenstaande vragenlijst geregeld toe dat de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel wordt overgenomen. Die regelmaat verklaart de voor het Nederlands onlogische woordvolgorde van de Statenbijbel, want '[dit] hoorende' staat op een onlogische plaats in de zin. Wat betreft de logica van de Nederlandse woordvolgorde had deze frase immers beter vooraan in de zin kunnen staan: '[dit] hoorende' 'wierden' 'Sijne Discipelen' 'seer verslagen'. Door het zoeken naar aansluiting bij de Deux-Aesbijbel werd een dergelijke woordvolgorde dus gemeden, hoewel in de grondtekst ἀκούσαντες vooraan in de zin stond. Het volgen van de woordvolgorde van de Deux-Aesbijbel werd immers gewoonlijk belangrijker geacht dan het volgen van de woordvolgorde van de grondtekst. Ook vormde het logische verloop van de zin, dat weliswaar belangrijk was voor de begrijpelijkheid van de vertaling, geen overweging bij deze vertaalkeuze, daar de afweging tussen het behoud van de tekst van de Deux-Aesbijbel en het nauwgezet overzetten van de grondtekst in de regel een geheel gescheiden afweging vormde ten opzichte van de afweging of de Deux-Aesbijbel wel begrijpelijk genoeg was.[960] In het vertaalproces van de Statenvertaling werden dergelijke afwegingen ook door verschillende personen gemaakt.[961] Rolandus hield zich immers bezig met de grondtekst, terwijl Hommius zich richtte op de correctheid van het Nederlands.[962]

---

958 Zie Mattheüs 19:25 in de Statenvertaling van 1637.
959 Zie Mattheüs 19:25 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
960 Een uitzondering hierop vormt kanttekening 33 van 1 Korinthe 10 in de Statenvertaling van 1637, waarin een keuze voor een nauwer bij de grondtekst aansluitende vertaling wordt gekozen om de verbale constituent beter te laten lopen. Op basis van deze dubbele afweging wordt in 1 Korinthe 10:16 het woord 'segenen' gebruikt: 'De drinck-beker der danck-segginge, dien wy [danck-seggende] segenen, is die niet een gemeynschap des bloedts Christi?' In de Deux-Aesbijbel werd hier 'drincken' gebruikt. Doordat het behoud van een dergelijk lexeem minder belangrijk was dan het behoud van de woordvolgorde en de grammaticale vorm, zijn deze laatste twee aspecten behouden in de Statenvertaling. De geciteerde tekst komt namelijk op twee woorden na ('segenen' in plaats van 'drinken' en 'een' in plaats van 'de') geheel overeen met de Deux-Aesbijbel. Beide veranderingen vloeien voort uit een neiging om kleine grammaticale eenheden weer te geven, zoals het ontbreken van een lidwoord.
Deze vertaalkeuze van de Statenvertalers is overigens fel bekritiseerd door Van Geluwe. Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 499 en 500. Zijn werk toont de scherpte van de zeventiende-eeuwse vertaalkundige polemiek, die begrijpelijk maakt waarom de Statenvertalers zo wetmatig hun keuzes moesten maken om zich in het debat te verweren. Hun uitgebreide kanttekeningen anticipeerden op dit debat.
961 De rolverdeling in het vertaalproces valt echter niet geheel samen met de stap om eerst naar de grondtekst en dan naar de eisen van de doeltaal te kijken. Ook in de eerste vertaalfase van de overzetting uit de brontekst zijn namelijk vertaalkeuzes te vinden, die uitsluitend te verklaren zijn door afspraken op het gebied van de Nederlandse taal. Zo is bij Markus 16:18 het woord 'hen' in de Deux-Aesbijbel vervangen door 'haer'. Zie Markus 16:18 in de Deux-Aesbijbel van 1562; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
962 Zie hiervoor het derde hoofdstuk.

Een dergelijke splitsing komt ook nog voor in de huidige vertaalpraktijk, waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen *editing* (waarbij onder meer gekeken wordt in hoeverre de vertaling een accurate weergave is van de brontekst) en *proofreading* (waarbij slechts gecontroleerd wordt of een vertaling voldoet aan de taalkundige eisen van de doeltaal zonder de vertaling te vergelijken met de brontekst).[963] Deze twee fasen in het vertaalproces behoren tot het controleren van een reeds tot stand gebrachte vertaling.[964] In dit kader is de totstandkoming van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling ook te plaatsen. De Statenvertalers waren dus niet bezig met het maken van een originele vertaling, maar verrichtten eerder reviserende arbeid ten aanzien van de Deux-Aesbijbel.[965] Hoewel het titelblad van het Nieuwe Testament doet vermoeden dat de drie Statenvertalers slechts naar de grondtekst hebben gekeken bij het vervaardigen van hun vertaling,[966] lijkt hun werk toch sterk op een revisie, zoals de King James Version eveneens een revisie geweest was van de Bishops' Bible.[967] De Statenvertalers wijzigden de tekst van de Deux-Aesbijbel namelijk op een wijze, die sterk lijkt op de werkwijze van huidige revisoren van (Bijbel)vertalingen. Tenminste twee van de vier zogenaamde *revision parameters* zijn namelijk vergelijkbaar met de werkwijze van de Statenvertalers.[968] Als eerste betreft dit de *parameter* van *transfer* (of betekenisoverdracht), want de Statenvertalers wilden hun tekst op accuratere wijze laten aansluiten bij de grondtekst en zij vertaalden bepaalde Griekse woorden, die in de Deux-Aesbijbel onvertaald gebleven waren.[969] In dat kader waren in de zojuist aangehaalde zin 'Sijne Discipelen nu [dit] hoorende wierden seer verslagen' de woorden 'nu' (als vertaling van δὲ) en 'seer' (als vertaling van σφόδρα) aangevuld. Een dergelijke focus op omissies is karakteristiek voor reviserende arbeid.[970] Ook een gerichtheid op wat tegenwoordig de *parameter* van *language* (of correct gebruik van de doeltaal) genoemd wordt, was de Statenvertalers niet vreemd. Zij streefden er namelijk naar om idiomatisch correcte woordgroepen te laten ontstaan (wat bij de *parameters* als de vraag naar 'idiom' aangeduid wordt) en wilden dat de zinnen of zinsdelen zodanig op elkaar aansloten dat de tekst een logisch te volgen geheel vormde (wat onder 'smoothness' verstaan wordt).[971]

---

[963] B. Esselink, *A practical guide to localization* (Amsterdam & Philadelphia 2000), 315-317.

[964] Het is namelijk in de huidige vertaalpraktijk de gewoonte om volgens '*T-E-P (translation, edit, proofread)*' te werken, waarbij alleen '*translation*' staat voor de fase waarin het eerste concept van de vertaling tot stand gebracht wordt. S. O'Brien, 'Collaborative translation', in: Y. Gambier en L. van Doorslaer, *Handbook of translation studies* (Amsterdam & Philadelphia 2010), 17-20, 20.

[965] De Bruin merkte al op dat bij de vertaling van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling sprake is van een 'grondige herziening' van de Deux-Aesbijbel. De Bruin, *De Statenbijbel*, 302. Ook in de *Wech-Bereyder* van Baudartius, die in de aanloop naar het wordingsproces van de Statenvertaling is opgesteld, wordt gedurig over te verbeteren 'fauten' in bestaande Bijbelvertalingen gesproken. W. Baudartius, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 322.

[966] Op het titelblad van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 staat namelijk 'Uyt de Oorspronckelijcke Griecxsche Tale in onse Nederlandtsche getrouwelijck Overgheset'. Aan dergelijke claims op het titelblad van Bijbels moet echter niet te veel betekenis gehecht worden, want in vele vroegmoderne Bijbels wordt brontekstgetrouwheid genoemd en het lijkt daarmee slechts een claim van de drukker te zijn ter aanprijzing van zijn product. In de Vorstermanbijbel staat bijvoorbeeld dat de tekst van het Oude Testament 'naerder hebreeuscer waerheyt' is opgesteld. Zie het titelblad van de Vorstermanbijbel uit 1528.

[967] Metzger, *The Bible in translation*, 76.

[968] E. Wendland, *Contextual frames of reference in Bible translation: A coursebook for Bible translators and teachers* (New York 2008).

[969] Ibidem.

[970] J. Fenoulhet en A. Martin, *Dutch translation in practice* (New York 2015), 174 en 175.

[971] Wendland, *Contextual frames*.

De vertaalwijze van de Statenvertalers van het Nieuwe Testament is dus te beschrijven in de terminologie die huidige vertaalwetenschappers gebruiken om handelingen in het revisieproces van vertalingen aan te duiden. Dat geeft aan dat de herkomst van de tekst van de Statenvertaling in eerste instantie in de Deux-Aesbijbel moet worden gezocht, want dat was de vertaling die gereviseerd werd. Pas in tweede instantie is de grondtekst een bron om verschijnselen in de tekst van de Statenvertaling te verklaren. Als laatste kan ook omwille van de doeltaal gekozen zijn voor een aanpassing van de Deux-Aesbijbel. Telkens vormde hierbij de Deux-Aesbijbel het middelpunt. De vraag van de nieuwtestamentische Statenvertalers was dus niet primair hoe de grondtekst in begrijpelijke taal moest worden overgezet, zoals bij een originele vertaling het geval is. Veeleer was er gewoonlijk sprake van de twee vrijwel volkomen gescheiden vragen, namelijk 1) of de Deux-Aesbijbel de grondtekst adequaat representeerde en 2) of het taalgebruik van de Deux-Aesbijbel als correct en begrijpelijk Nederlands kon worden beschouwd. Normaliter werden dus niet de principes van brontekstgetrouwheid en doeltaalgerichtheid direct tegen elkaar afgewogen, maar de Deux-Aesbijbel werd op het volgen van beide principes getoetst.

# 6. Onderzoekswijze

In het voorgaande hoofdstuk is het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenbijbel vooral vanuit een vertaalkundige invalshoek beschreven, waarbij onder meer de invloed van de Deux-Aesbijbel uitgebreid behandeld is. Andere Bijbelvertalingen en verdere, door de Statenvertalers gebruikte literatuur zijn hierbij nauwelijks aan de orde gekomen. Op dit aspect zal in dit hoofdstuk ingegaan worden. Hierbij staat niet primair de vraag centraal welke boeken er allemaal in de boekenkast van de Statenvertalers gestaan hebben, want daarvoor ontbreken de geijkte bronnen. De focus ligt daarom op de studie van het gebruik van alleen die boeken, waarvan de Statenvertalers naar alle waarschijnlijkheid gebruik gemaakt hebben. Vooral de kwestie hoe deze boeken onderzocht werden en hoe zij betekenis kregen in het vertaalproces, is hierbij belangrijk. Door te bepalen wat kenmerkend was voor de onderzoeksmethode van de Statenvertalers, is het mogelijk om deze werkwijze ook in zijn historische setting te bezien. De belangrijke vraag van dit hoofdstuk is namelijk hoe de onderzoeksstijl van de Statenvertalers van het Nieuwe Testament zich verhoudt tot de onderzoeksstijl van scholastici en humanisten. De eerstgenoemden hadden in de middeleeuwen hun opgang gemaakt, terwijl de tweede groep de renaissance inluidden.

Hoe de geleerde context van de scholastiek en de humanistiek eruit zag en hoe de Statenvertalers zich er qua wijze van studieverrichting toe verhielden, zal halverwege dit hoofdstuk beschreven worden. Vooraf zullen echter eerst de problemen geschetst worden van het onderzoek naar de invloed van toenmalige literatuur op de Statenvertaling. Uiteindelijk zal – rekening houdend met de complexiteit van bronnenonderzoek – in het laatste deel van dit hoofdstuk uiteengezet worden op welke manieren de voornamelijk vroegmoderne boeken van invloed waren op de Statenvertaling.

## *Problemen*

Bij het onderzoek naar de vraag hoe en welke boeken van invloed waren op de tekst van de Statenvertalers, spelen tenminste drie problemen een rol, namelijk dat het boekenbezit, het boekengebruik en de boekeninvloed voor een groot deel niet bekend is. Elk probleem zal hier afzonderlijk toegelicht worden.

### *Onbekend boekenbezit*

Bij de Statenvertalers van het Oude Testament geldt dat er veilingdocumenten nagelaten zijn, die tonen welke boeken van hen na hun sterven verkocht werden.[972] Aan de hand hiervan is een vrij duidelijk beeld te schetsen van de literatuur, die deze vertalers in ieder geval in hun eigen bibliotheek tot hun beschikking hadden bij de vertaalarbeid. Daar zij al redelijk op leeftijd waren toen zij hun vertaalwerkzaamheden verrichtten, zal hun boekenbezit bij hun sterven waarschijnlijk weinig verschild hebben van de reeks boeken, die zij bij hun vertaalwerk in bezit hadden. Onduidelijk blijft wel welke boeken zij uit de Leidse bibliotheek bekeken hebben of

[972] Verdegaal heeft van dergelijke bronnen gebruik gemaakt bij zijn studie naar de wording van het Oude Testament van de Statenvertaling. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*.

welke geschriften zij in bruikleen hadden. Verder is ook onzeker of het gehele boekenbezit van een Statenvertaler via de veiling verkocht is, want boeken kunnen immers na het sterven van een vertaler ook langs een andere weg bij een volgende eigenaar komen. Feit blijft daarmee wel dat de boeken die in een veilingcatalogus staan, sowieso in handen van de gestorven vertaler zijn geweest.

Bij Rolandus, Walaeus en Hommius is het boekenbezit echter geheel in nevelen gehuld. Veilingcatalogi verschaffen zo goed als geen informatie, want alleen het titelblad van het document dat Walaeus boekenschat zou onthullen, is nog te raadplegen.[973] Ook eventuele boekendeclaraties bij de Staten-Generaal zijn moeilijk te achterhalen.[974] Slechts van enkele boeken is met een redelijke mate van zekerheid bekend dat de Statenvertalers deze als eigendom gehad hebben of dat deze hen ter beschikking stond. Dit betreft in de eerste plaats de handgeschreven proefvertaling van Johannes Piscator, die de Statenvertalers speciaal voor hun project vanuit Herborn naar de Nederlanden lieten komen.[975] Verder bestaat er een (tegenwoordig gedigitaliseerd) exemplaar van het Nieuwe Testament van Jan Utenhove, waarin notities staan, die waarschijnlijk van Walaeus afkomstig zijn.[976] Ook is van de Deux-Aesbijbel dankzij Renesse bekend welk formaat hiervan bij het revisorenberaad geraadpleegd is.[977] Tevens staat redelijk vast dat verschillende edities van het Griekse Nieuwe Testament van Beza (waarvan in ieder geval een uit 1588/89) gebruikt zijn.[978] De Bruin spreekt zelfs van ‘een geheele reeks uitgaven van het Grieksche Nieuwe Testament’.[979]

Om meer boeken te achterhalen zou Walaeus’ lijvige theologische oeuvre bestudeerd kunnen worden op boekverwijzingen, maar hierin zijn echter voornamelijk verwijzingen te vinden naar Bijbelteksten.[980] Ook de kanttekeningen zijn wat betreft hun verwijzingen te onderzoeken, maar hierin wordt vooral naar bronnen uit de oudheid verwezen. Te denken valt hierbij aan auteurs als Flavius Josephus, Tacitus, Seneca en tal van vroegchristelijke auteurs.[981]

---

973 H. Beelen, ‘Bijlage 1: Gebruikssporen in het Leidse exemplaar’, http://www.dbnl.org/tekst/uten003nieu01_01/uten003nieu01_01_0002.php. Het moeilijk te lezen titelblad is namelijk afkomstig uit de verzameling van de bibliofiel John Bagford, die van geschriften soms slechts het titelblad bewaarde. Op het door hem doorgegeven titelblad van de veilingcatalogus van Walaeus’ werken valt het volgende te lezen: ‘Catalogvs Librorum, D. Antonii Walaei, P.M. dum viveret, S.S. Theologiae Doctoris & Professoris. Quorum Auctio habebitur in AEdibus Francisci Hackii, in vico ... De Klock-steech Ad diem Martii ... Lvgdvni Batavorvm. Typis Wilhelmi Christiani, Apud Franciscvm Hackivm. MDCXXXIX’. Dit is te vinden in de Book Sales Catalogues Online. Zie http://primarysources.brillonline.com/.

974 Een groot deel van de overheidsarchieven en rekeningen uit de vroegmoderne tijd zijn namelijk verloren gegaan. G. Sanders, *Het present van Staat: De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013), 193. Bovendien hoeft een dergelijk verzoekschrift van de Statenvertalers geen informatie te bevatten over welke boeken precies zijn aangeschaft.

975 Hierover schrijft Renesse in de *Acta revisorum N. Testamenti* het volgende: ‘Van groot belang was ook de vertaling van dr. J. Piscator uit zijn laatste herziening met vele aantekeningen, die de illustere en machtige Staten Generaal voor ons van zijn erfgenamen verkregen en verleend heeft’. Hinlopen, *Historie*, 137 (van de bijlagen); Renesse, *Commentariolus*.

976 Beelen, ‘Bijlage 1: Gebruikssporen in het Leidse exemplaar’.

977 In het door Renesse nagelaten document is namelijk sprake van ‘de gebruikelijke kwarto-uitgave van de Deux-Aesbijbel’. Verhoeff, ‘Puntjes’, 181-185, 183; Renesse, *Commentariolus*.

978 Renesse, *Commentariolus*.

979 De Bruin, *De Statenbijbel*, 297.

980 Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia*.

981 De antieke auteurs, naar wie de kanttekenaars verwezen, zijn Flavius Josephus, Strabo, Tacitus, Plinius de Oudere, Plinius de Jongere, Aratus, Suetonius, Eusebius, Valerius Maximus, Theophrastus, Plutarchus, Pausanias, Seneca, Dionysius Cassius, Irenaeus, Hieronymus, Orosius, Macrobius en Epiphanius van Salamis. De verwijzingen naar de werken van deze personen zijn vooral te vinden in de kanttekeningen bij Mattheüs 2, Lukas 2 en Handelingen 14-28 in de Statenvertaling van 1637.

Geen van deze verwijzingen garandeert echter dat de Statenvertalers de werken van deze klassieke auteurs daadwerkelijk op hun boekenplank hadden staan. Zij konden een verwijzing naar een dergelijke schrijver immers ook letterlijk overgenomen hebben van een commentator als Johannes Piscator,[982] die veel invloed op de kanttekeningen gehad heeft.[983] De Statenvertaling zelf is daarmee ook een problematische bron als het gaat om de vraag welke boeken er bij het vertalen gebruikt zijn. Zelfs wanneer er in deze vertaling letterlijk dezelfde woorden staan als in een ander boek, impliceert dat niet dat zij dit boek ook daadwerkelijk gebruikt hebben, want tussen dat boek en hun vertaling kan een andere bron staan, waaruit de Statenvertalers hun informatie haalden. Van groot belang zijn dus de buiten de Statenvertaling zelf bestaande bronnen, die licht werpen op het boekenbezit van de drie vertalers van het Nieuwe Testament. Dergelijke bronnen zijn zeer schaars. Wel is te bepalen welke boeken en in het bijzonder welke Bijbelvertalingen uit de vroegmoderne tijd de Statenvertalers (van zowel het Oude als het Nieuwe Testament) redelijkerwijs gebruikt hebben, waarover De Bruin het volgende schrijft:

> De Grieksche Septuagint en de Vulgata worden regelmatig opgeslagen, benevens een lange reeks Latijnsche vertalingen en commentaren: Roomsch-Katholieke van Pagninus, Benedictus Arrias Montanus en Mercerus; Protestantsche uit den vroegen Hervormingstijd, van den Zwitser Munsterus, van den Franschman Vatablus en van den Lutherschen hebraïcus Forsthemius; voorts de Gereformeerde van Tremellius-Junius en van Piscator's oud-leerling Buxtorfius uit het bekende Bazelsche geleerden-geslacht. Evenmin versmaden zij de hulp van moderne vertalingen, zooals de Engelsche Authorized Version, den Franschen bijbel van Genève, de Duitsche vertaling van Zürich, de Italiaansche van Deodati, de Spaansche van Cyprianus de Valera en den Duitschen bijbel van Piscator. Telkens treft men citaten aan uit Nederlandsche vertalingen: den Liesveldtbijbel, de Roomsch-Katholieke editie van Leuven, de 'Belg.', waarmee zij den Deux-aes-bijbel bedoelen en de handschriftelijke vertaling van Faukelius. Als lexica gebruiken zij het woordenboek van Kiliaen en den 'Nomenclator' van Hadrianus Junius.[984]

De door De Bruin genoemde reeks van boeken zal niet het totale boekenbezit van de Statenvertalers van het Nieuwe Testament weergeven. Welk boek een specifieke vertaler in zijn bezit had, blijft eveneens onduidelijk.

### *Onbekend boekengebruik*

Zelfs wanneer tot in de fijnste details per vertaler bekend zou zijn welke boeken hij in zijn kast had staan, is daarmee nog niet zeker of hij een specifiek boek ook daadwerkelijk gelezen heeft en het is evenmin duidelijk hoe hij dat boek verworven heeft.[985] Nog onzekerder is of hij het

---

[982] In de Piscatorbijbel staat bijvoorbeeld als commentaar bij Lukas 2:2: 'Die erste Schatzung ] Also wird sie genennet in ansehung der andern / oder zweyten / welche etliche jahr hernach geschehen ist / zu der zeit als Archelaus / der sohn Herodis / des lands verwisen war : von welcher der Jüdisch Historischreiber Josephus meldung thut / Antiquit. Jud. lib. 18 cap. 1'. In de kanttekeningen is deze informatie haast woordelijk overgenomen in kanttekening 5 bij Lukas 2 in de Statenvertaling van 1637: 'Dese beschrijvinge wort de eerste genaemt, ten aensien, van noch een tweede, die daer na geschiet is, waer van gewach gemaeckt wort, Act. 5.37. ende by Iosephum Antiq. lib. 18. cap. 1'.

[983] Sevenster beschreef Piscators invloed op de kanttekeningen. Sevenster, 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen'.

[984] De Bruin, *De Statenbijbel*, 294.

[985] Dongelmans vat deze problematiek (van het onduidelijke verband tussen de informatie uit een veilingcatalogus en het daadwerkelijke boekengebruik) als volgt samen: 'Zo'n veilingcatalogus geeft slechts een momentopname. De vraag of de bezitter de boeken daadwerkelijk heeft gelezen, kan niet met zekerheid worden beantwoord evenmin als de vraag naar hoe de opgesomde boeken allemaal in diens bibliotheek zijn terechtgekomen: via eigen aankoop, door geschenken of middels vererving'. B. Dongelmans, 'I.H.J. Poissonnier, Zooveel zijne kleine

raadpleegde in het belang van zijn vertaalwerk. Als hij het boekwerk al gebruikte, is ook nog niet te zeggen wat de frequentie is waarmee hij het bestudeerde. Haast onmogelijk lijkt het dan dus om te bepalen bij welke specifieke Bijbelteksten hij een bepaald boek nodig meende te hebben. Over de vraag hoe hij bij een dergelijke Bijbeltekst het boek las, is dan ook slechts met moeite iets te zeggen, want hiervan geven de kanttekenaars maar zeer zelden een summier verslag. Problematisch is hierbij ook dat degene die de kanttekeningen opstelde – soms is dit Walaeus, soms Hommius – niet dezelfde is als degene die in verreweg het grootste deel van het Nieuwe Testament het vervaardigen van de eerste vertaling voor zijn rekening nam. Dit was namelijk Rolandus, die behalve de Collectie Rolandus bijzonder weinig sporen heeft nagelaten.[986]

Bij dit alles komt nog een laatste probleem, namelijk dat de uitwisseling tussen deze drie vertalers onderling en tussen de vertalers en hun connecties onbekend is. De vertalers konden namelijk onder elkaar geschriften uitwisselen, gebruikten waarschijnlijk handgeschreven vertalingen van voorgangers (documenten die niet in een veilingcatalogus zullen staan) en onderhielden hoogstwaarschijnlijk contacten met allerlei Leidse geleerden.[987] Verder werkten zij ook nog samen met de revisoren.[988] De vertalers stonden dus in een zo groot netwerk van kennisuitwisseling, dat veilingcatalogi – als die er al waren – slechts een beperkt beeld zouden geven van alle voor de Statenvertalers voorhanden zijnde kennis en de verwerking daarvan door de groep van Statenvertalers, eerdere vertalers, revisoren en geleerden.

Kortom, de wetenschap dat een specifieke vertaler een boek bezat, betekent nog niet dat daarmee ook zijn boekengebruik bekend is.

### *Onbekende boekeninvloed*

Ook wanneer bekend is welk soort boeken bij een specifieke vertaling gebruikt zijn (en die dan dus ook ter beschikking stonden aan de Statenvertalers), blijft de boekeninvloed of de relatie tussen de informatie uit de literatuur en de vertaalkeuze maar moeilijk na te gaan. Een sterke casus om dat te illustreren, vormt de kanttekening bij de vertaling van het Griekse woord ἐγέννησε uit Mattheüs 1:2. Deze kanttekening luidt in de in 1637 gedrukte Statenvertaling als volgt:

> 3 De andere oversettinge heeft, gegenereert, het welcke alsoo het is een Latijnsch woort, is beter geacht te behouden het woort gewinnen, 't welck meest alle oude Nederduytsche oversettingen hier gebruycken.[989]

---

boekverzameling gedoogde. De bibliotheek van de Oostburgse advocaat en amateurhistoricus mr. Johannes Egberts Risseeuw (1798-1869)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117 (3) (2002) 415-417, 416. Dit betreft een recensie.

[986] Zie hiervoor het derde hoofdstuk.

[987] Le Long stelt over deze contacten het volgende: 'Daar door waren zy [De Statenvertalers] in staat, van niet alleen andere Vertaalingen, omtrent alle opkomende Swaarigheeden, beneffens het geene by andere alvoorens bearbeydt was, in- en na te sien; maar ook, om met alle de Geleerde en Taal-kundige Luyden, daar van de Hooge Schoole te *Leyden* toen by uytneementheit wel voorsien was, mondelyk te konnen raadtpleegen'. Le Long, *Boekzaal der Nederduytsche Bybels*, 847.

[988] Zie voor deze invloed het negende hoofdstuk.

[989] Zie kanttekening 3 bij Mattheüs 1 in de Statenvertaling van 1637.

Deze kanttekening reconstruerend kan gesteld worden dat met ‘De andere oversettinge’ naar alle waarschijnlijkheid aan de Deux-Aesbijbel gerefereerd wordt,[990] waarin inderdaad een vorm van *genereren* bij Mattheüs 1:2 gebruikt wordt. Vanuit de neiging om latinismen te mijden, werd dit woord vervangen door een vorm van *gewinnen*.[991] Een dergelijke motivatie om voor *gewinnen* te kiezen, werd in de vertaling van Faukelius op exact dezelfde plaats (namelijk in een kanttekening bij Mattheüs 1:2) eveneens gegeven (‘Also het woordeken genereren geen duytsch woordt en is, so hebbe ick het woordeken winnen gestelt’).[992] Bij de tweede beweegreden voor hun woordkeuze wijkt Walaeus echter af van Faukelius, want hij stelt dat *gewinnen* in ‘meest alle oude Nederduytsche oversettingen’ als vertaling genomen is.[993] Afgaande op deze formulering lijkt zowel het feit dat de meerderheid van Bijbelvertalingen dit verbum inzette als het gegeven dat het oude en dus gezaghebbende Bijbelvertalingen betrof, doorslaggevend te zijn geweest bij de vertaalkeuze.

De grote vraag bij deze kanttekening is welke Bijbelvertalingen de Statenvertalers precies voor ogen hadden toen zij voor *gewinnen* kozen en hoe dus het landschap van de toenmalige Bijbelvertalingen eruitzag met betrekking tot de vertaling van het tweede vers van het Nieuwe Testament. In het onderstaande schema is hiervan een weergave te zien, waarbij per Bijbeldrukker de vertaalkeuze (met soms uiteenlopende spellingswijzen) is weergegeven. Het corpus beperkt zich hierbij voornamelijk tot de vroege periode van de Bijbelvertalingen – de kanttekening spreekt immers van ‘oude Nederduytsche oversettingen’ (eigen onderstreping) – en beperkt zich dus vooral tot de periode van ruwweg de tijd tussen het verschijnen van Luthers Nieuwe Testament tot de publicatie van de Deux-Aesbijbel. Verder is van elke drukker steeds slechts één uitgave genomen, want meerdere uitgaven van één drukker zullen waarschijnlijk door de Statenvertalers niet beschouwd zijn als meerdere Bijbelvertalingen of ‘oversettingen’. Tenslotte beperkt dit corpus zich tot zo’n vijftien vertalingen per bron (de Vulgata versus de Lutherbijbel) of per religieuze stroming (namelijk een katholieke of een protestantse vertaler).

[990] Heinsius kwam ook tot deze conclusie. Heinsius, ‘De taal van de Statenbijbel’, 173.
[991] Door Faukelius was dit motief al verwoord. Zie de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.
[992] Zie noot b bij Mattheüs 1 in de vertaling van Faukelius. S. Amama en H. Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere, grondigh ende trouwelijck verduytschet: Ende nu op nieus oversien ... ende het Nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi uyt de Griecxsche tale overgheset, ende neerstelijck oversien nae de beste oversetthingen, ende van vele druck-fauten ghesuyvert, met nieuwe sommarien ende afbeeldingen der capittelen: Mitsgaders annotatien aende kant tot verklaringhe vanden text door Harmannum Faukelium* (Amsterdam 1625). Zie de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.
[993] Het is overigens niet uitgesloten dat Walaeus het tweede deel van de betreffende kanttekening opschreef in de veronderstelling dat Faukelius zijn vertaalkeuzes gewoonlijk maakte op grond van wat in de meeste Bijbelvertalingen stond. Op het titelblad van de Bijbel, waarin Faukelius’ vertaling van het Nieuwe Testament opgenomen was, valt immers te lezen dat de weergave van het Nieuwe Testament ‘neerstelijck oversien [was] nae de beste oversettinghen’. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

| Jaar | Drukker | Vertaling | Plaats |
|---|---|---|---|
| *Bijbeluitgaven die afgeleid zijn van (onder andere) de Vulgata of de vertaling van de katholiek Nicolaus van Winghe* | | | |
| 1522 | Doen Pietersoen | heeft gegenereert | Amsterdam |
| 1527 | Michiel Hillen van Hoochstraten | heeft g(h)ewonnen | Antwerpen |
| 1528 | Willem Vorsterman (Vorstermanbijbel) | heeft ghegenereert | Antwerpen |
| 1542 | Peter Claessoon van Balen | heeft voort( )g(h)ebracht | Leiden |
| 1548 | Bartholomaeus Gravius (Leuvense Bijbel) | heeft ghegenereert | Leuven |
| 1553 | Anthoni Marie Bergaigne | heeft g(h)ewonnen | Leuven |
| 1556 | Hans de Laet | heeft g(h)ewonnen | Antwerpen |
| 1558 | Symon Cock | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1561 | Hendrick Aelbertsz | heeft ghegenereert | Amsterdam |
| 1561 | Marie Ancxt | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1563 | Claes van den Wouwere | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1566 | Heirs Arnold Birckmann | heeft ghewonnen | Keulen |
| 1566 | Christoffel Plantijn | heeft g(h)ewonnen | Antwerpen |
| 1599 | Joannes Moretus (Moerentorfbijbel) | heeft gewonnen | Antwerpen |
| | | | |
| *Bijbeluitgaven die afgeleid zijn van (onder andere) de Lutherbijbel* | | | |
| 1525 | Merten de Keyser | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1525 | Hans van Ruremund | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1526 | Christoffel van Ruremund | heeft voortgebracht | Antwerpen |
| 1526 | Jan van Ghelen | heeft ghegenereert | Antwerpen |
| 1532 | Peter Jansz | heeft voortgebracht | Leiden |
| 1535 | Henrick Peetersen van Middelburch | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1541 | Anthonis van der Haeghen | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1541 | Matthias Crom | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1542 | Jan Batman | heeft g(h)egenereert | Antwerpen |
| 1542 | Jacob van Liesvelt (Liesveltbijbel) | heeft voortgebracht | Antwerpen |
| 1545 | Steven Mierdman | Wan | Antwerpen |
| | | | |
| *Overige Bijbeluitgaven van afzonderlijke, protestantse vertalers* | | | |
| 1556 | Jan Utenhove | heeft gheboren | Emden |
| 1560 | Nicolaes Biestkens (Biestkensbijbel) | Wan | onbekend |
| 1562 | Gilles van der Erven (Deux-Aesbijbel) | Genereerde | Emden |
| 1637 | Paulus van Ravesteijn (Statenvertaling) | Gewan | Leiden |

Tabel 59. Vertalingen van ἐγέννησε in vroegmoderne Nederlandse Bijbelvertalingen.[994]

Opvallend is dat *genereren* vrij veel voorkomt in oude Nederlandse Bijbelvertalingen, terwijl *gewinnen* vooral in de katholieke Bijbelvertalingen voorkomt. Een woord als *voortbrengen* wordt daarentegen vrij weinig gekozen. De absolute uitzondering – zoals geen verbazing hoeft te wekken gezien de reputatie die deze vertaling al heeft wegens zijn neologismen – vormt de

[994] Deze lijst is onder meer met behulp van de website van Biblia Sacra opgesteld. Zie www.bibliasacra.nl/.

vertaling van Utenhove met zijn keuze voor *geboren*.[995] Wanneer gekeken wordt naar tijd, valt op dat in de oudste 'Nederduytsche oversettingen' van voor 1550 vrij geregeld het woord *genereren* gebruikt wordt.

Geconcludeerd kan worden dat er tussen de onderzochte Nederlandse Bijbelvertalingen en de genoemde kanttekening twee discrepanties bestaan. Ten eerste wordt *genereren* het meeste als vertaling gekozen in de Nederlandse Bijbelvertalingen, terwijl de Statenvertalers juist *gewinnen* als meest voorkomende vertaling aanwijzen. Als tweede wordt in de kanttekening ook gesproken over 'oude' vertalingen, terwijl de keuze voor *gewinnen* juist in de begintijd van de Bijbelvertalingen helemaal niet gebruikelijk lijkt te zijn geweest.

Ter verklaring van deze verschillen zouden verscheidene oorzaken aangedragen kunnen worden. Als eerste zou de kanttekenaar eenvoudigweg bedoeld kunnen hebben dat *gewinnen* na het afgewezen *genereren* het meeste voorkomt. Tot een dergelijke wijze van het indikken van informatie zou hij genoodzaakt kunnen zijn doordat zijn blad anders te vol zou raken, zoals blijkt uit de proefvertalingen. In een andere kanttekening spreekt hij daarom van 'boecken', terwijl hij 'griecxsche boecken' bedoeld, zoals hij bij Mattheüs 2 wel uitschrijft.[996]

Ten tweede zouden de Statenvertalers de aanduiding 'oude Nederduytsche oversettingen' gebruikt kunnen hebben als tegenstelling tot de 'nieuwe Nederlantsche Oversettinge', zoals de Statenbijbel ook wel werd aangeduid.[997] In dat geval zouden de Statenvertalers dus wel de meest recente vertalingen op hun tafel gehad hebben en daaruit de conclusie getrokken hebben dat *gewinnen* het meest gebruikelijk was.

Een volgende verklaring is gelegen in het gegeven dat het woord 'hier' uit de kanttekening moet worden weggelaten. Walaeus heeft dit woord in de proefversie van deze kanttekening namelijk niet genoteerd[998] en zijn opmerking over de vertaalkeuze voor *gewan* kan dus ook refereren aan het woordgebruik in de Bijbel als geheel, waarbij het Oude Testament ook in beeld komt. Daarbij kan hij dus ook gekeken hebben naar het woordgebruik van andere vertalingen bij bijvoorbeeld het geslachtsregister in Genesis 5. Daaruit kan hij inderdaad geconcludeerd hebben dat *gewinnen* veel gebruikt is, zoals in de onderstaande tabel te zien is.

| **Jaar** | **Bijbelvertaling** | **Woordkeuze** |
|---|---|---|
| 1477 | Delftse Bijbel | Wan |
| 1528 | Vorstermanbijbel | Wan |
| 1542 | Liesveltbijbel | Wan |
| 1548 | Leuvense Bijbel | heeft g(h)ewonnen |
| 1560 | Biestkensbijbel | Wan |
| 1562 | Deux-Aesbijbel | g(h)enereerde |
| 1637 | Statenvertaling | gewan/gewonnen hadde |

Tabel 60. Woordgebruik bij Genesis 5 in bekende Nederlandse Bijbelvertalingen.

Een volgende mogelijkheid om de kanttekening uit te leggen, is dat Walaeus met zijn kanttekening de informatie zo wilde neerzetten dat hij de vertaalkeuze op overtuigende wijze

[995] Zie het eerste hoofdstuk.
[996] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. De betreffende kanttekeningen zijn in de Statenvertaling van 1637 geplaatst als kanttekening 9 bij Mattheüs 1 ('boecken') en kanttekening 17 bij Mattheüs 2 ('griecxsche boecken').
[997] Zie de 'Waerschouwinge Aen de LESERS VANDE APOCRYPHE BOECKEN' in de Statenvertaling van 1637, waarin aan de Statenvertaling zelf gerefereerd wordt met de woorden 'dese Nieuwe Oversettinge des Bybels'.
[998] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

rechtvaardigde. Dat de vertaalkeuze ‘oud’ was en door de meerderheid verkozen was, betekende immers dat er op deugdelijke wijze geredeneerd was. In vele kanttekeningen worden de woorden *oud* en *meest* immers op argumentatieve wijze ingezet.[999] Geregeld wordt er namelijk een beroep gedaan op ‘oude leeraers’, waarmee vaak gerefereerd wordt aan de vroegchristelijke auteurs uit de late oudheid.[1000] Schrijvers of boeken uit de tweede eeuw worden daarentegen aangeduid met woorden als ‘seer oudt’ en ‘oudtste’.[1001] Er waren dus gradaties van het begrip *oud* en de Statenvertalers hadden mogelijk niet de allervroegste Nederlandse Bijbelvertalingen voor ogen bij hun vertaalkeuze.

Als laatste verklaring van de kanttekening kan worden aangedragen dat Walaeus zijn kanttekening niet direct na het maken van de vertaalkeuze heeft opgesteld. Uit de reconstructie van het vertaalproces bleek immers dat er op zijn minst enige tijd moet verstreken zijn eer de Statenvertalers van het Nieuwe Testament besloten om uitgebreide kanttekeningen op te gaan stellen, hoewel niet bekend is wanneer precies de vertaling van Mattheüs 1 in eerste instantie opgesteld is.[1002] Vrij zeker is dus dat Walaeus de toelichting op de keuze voor *gewan* moest opschrijven uit zijn geheugen, waardoor hij mogelijk niet meer de exacte stand van zaken in de vroegmoderne Nederlandse Bijbelvertalingen scherp voor de geest heeft gehad.[1003]

Het blijft speculeren. Op basis van de summiere kanttekening en de onduidelijke gegevens over het boekenbezit van de Statenvertalers is niet te bepalen welk van de verklaringen het meest waarschijnlijk is. Wel kan bedacht worden hoe de keuze voor *gewan* geanalyseerd had moeten worden in de hypothetische situatie dat de kanttekening van Mattheüs 1:2 er niet had gestaan. Op basis van het model uit het vijfde hoofdstuk zou dan geconcludeerd moeten worden dat de grondtekst niet de verklarende factor kan zijn bij *gewan* als vertaling van ἐγέννησε. Een vorm van *genereren* zou immers als een klankvertaling kunnen gelden van dit Griekse woord, dat vanuit de hiërarchie die de Statenvertalers erop nahielden met betrekking tot brontekstgetrouwheid, een zeer te prefereren vertaling was, te meer daar deze ook nog eens in de Deux-Aesbijbel te vinden was. Aan de kant van de doeltaalgerichte strevingen zou dus de verklaring voor de keuze van het woord *genereren* gezocht moeten worden. Als eerste komt dan de verklaring in beeld dat de Statenvertalers geen buitenlands klinkende woorden (of neologismen) in hun vertaling wilden zetten. Het feit dat *genereren* bijna niet in de Statenvertaling voorkomt, ondersteunt deze verklaring. Tot zover strookt de analyse met wat in de kanttekening staat. Problematisch wordt het echter wanneer andere Nederlandse Bijbelvertalingen bestudeerd worden. De keuze voor *gewan* komt immers niet overeen met de invloedrijke Deux-Aesbijbel, strijdt met de woordkeuze van de meeste Nederlandse

[999] Zie bijvoorbeeld kanttekening 9 bij Mattheüs 1, de inleiding tot de Hebreeënbrief, kanttekening 2 bij Hebreeën 7 en kanttekening 15 bij 1 Johannes 5 (over het *comma Johanneum*) in de Statenvertaling van 1637.
[1000] Zie kanttekening 1 bij Handelingen 15, de inleiding van het Markusevangelie en de ‘Waerschouwinge Aen de LESERS VANDE APOCRYPHE BOECKEN’ in de Statenvertaling van 1637.
[1001] Zie kanttekening 9 bij Mattheüs 27 en de noot bij het opschrift van Openbaring in de Statenvertaling van 1637.
[1002] Zie hiervoor het derde hoofdstuk.
[1003] Bovendien is onduidelijk wat Walaeus als een aparte Bijbelvertaling gezien zal hebben. In tabel 59 staan namelijk slechts Bijbeledities van verschillende drukkers, die onderling via netwerken en familierelaties met elkaar verbonden. Marie Ancxt was bijvoorbeeld de weduwe van Jacob van Liesvelt. Een dergelijke binding betekent echter niet dat er automatisch sprake is van dezelfde vertaalkeuze bij ἐγέννησε. Zelfs binnen de door Jacob van Liesvelt gedrukte Bijbelreeks zijn hierin verschillen te ontdekken. Zijn Bijbel uit 1542 heeft namelijk ‘heeft voortgebracht’ als vertaling van ἐγέννησε, terwijl in zijn vertaling uit 1526 ‘heeft gegenereert’ en ‘heeft g(h)ewon(n)en’ door elkaar gebruikt worden. (Zie www.bibliasacra.nl/ voor deze uit 1526 stammende Liesveltbijbel. Het Biblia Sacra ID van deze vertaling is ‘1526.B.dut.JvL.a’.)
Een beschrijving van het netwerk van drukkers van Nederlandse Bijbelvertalingen wordt door Den Hollander gegeven. Den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545*.

Bijbelvertalingen en is bij Mattheüs 1 niet te rechtvaardigen doordat oude Bijbelvertalingen een vergelijkbare overzetting bevatten. Zonder de kanttekening wordt het leggen van een link tussen de vroegmoderne vertalingen en de woordkeuze van *gewan* dus uiterst moeilijk. Het grootste probleem is vervolgens dat de geschetste hypothetische situatie bij Mattheüs 1:2 weliswaar niet het geval is, maar bij veruit de meeste vertaalkeuzes wel de realiteit is. Voor vrijwel alle vertaalkeuzes geven de Statenvertalers immers niet aan welke boeken zij gebruikt hebben en of zij er überhaupt boeken voor geraadpleegd hebben. Hoe moet in die situaties de informatie uit de vroegmoderne geschriften in verband gebracht worden met de door de Statenvertalers gemaakte beslissingen? Als methode om dit probleem enigszins te ondervangen zal van de meest gangbare Nederlandse en buitenlandse vertalingen gebruik worden gemaakt, waarvan het het meest waarschijnlijk is dat zij gezien zijn door de Statenvertalers. Dit onderzoek richt zich dan niet altijd op de vraag welke boeken precies per situatie gebruikt zijn, maar meer op de kwestie hoe deze boeken in zijn algemeenheid gebruikt zijn, wat de onderzoeksstijlen zijn die onderscheiden kunnen worden in de relatie tussen de boeken en de vertaling en in welke geschiedkundige bedding deze onderzoeksstijlen bezien moeten worden.

## *Historische setting*

In deze paragraaf zal eerst kort beschreven worden wat kenmerkend is voor de scholastiek en het Bijbels humanisme. Deze uiteenzetting heeft niet het geven van een complete weergave van deze stromingen als doel. Er worden slechts enkele hoofdpunten aangestipt om vervolgens de vraag te kunnen beantwoorden hoe de werkwijze en denkwijze van de Statenvertalers zich verhoudt tot de beide wijsgerige stromingen.

### *Scholastiek en humanisme*

De scholastiek kende zijn hoogtepunt in de late middeleeuwen en bleef lang daarna nog van invloed op het denken van zowel protestanten als katholieken.[1004] Het meest bepalende aspect van deze filosofische stroming is de scholastieke methode.[1005] Volgens de mediëvist Vanderjagt bestaat deze methode uit de volgende drie kenmerken:

1) Het becommentariëren van gezaghebbende werken
2) Het stellen van of-vragen
3) Een streven naar de ‘harmonisatie van elkaar … tegensprekende gezaghebbende teksten’[1006]

---

[1004] M.I. Klauber, *Between reformed scholasticism and Pan-Protestantism. Jean-Alphonse Turretin (1671-1737) and enlightened orthodoxy at the academy of Geneva* (Londen & Toronto 1994), 17 en 18.
[1005] Deze scholastieke methode wordt uitgebreid beschreven in de studie van Grabmann, waardoor het grote belang ervan voor het begrip van middeleeuwse denkers duidelijk is geworden. L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing* (Assen 1981), 109; G. van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie* (Zoetermeer 2002), 103; M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode, nach den gedruckten und ungedruckten Quellen* (Freiburg 1909).
[1006] A. Vanderjagt, ‘Categorieën van het denken’, in: M. Stoffers (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300* (Heerlen & Hilversum 1994), 65-92, 78.

Met betrekking tot het eerste kenmerk is door de wetenschapshistoricus Cohen opgemerkt dat middeleeuwse geleerden met hun *summae* en door het schrijven van commentaar op commentaar bleven rondcirkelen in een ingenieus, maar beperkt kader.[1007] Telkens weer werden autoritatieve teksten van een autoriteit becommentarieerd, waarna een volgende commentator zich wijdde aan het becommentariëren van dit commentaar.[1008] Ook werd er geschreven over hoe werken in zijn algemeenheid gelezen en becommentarieerd moesten worden. Hugo van Sint Victor beschreef bijvoorbeeld hoe een lezer te midden van de grote massa aan literatuur zijn weg moest vinden en waar hij zijn leeswerk moest aanvangen.[1009] Hij scheidde het opstellen van een commentaar daarbij in twee elementen, namelijk *lectio* en *meditatio*.[1010] Bij het eerste had hij het richten van het verstand tot de informatie van een geschrift voor ogen, terwijl hij met het begrip *meditatio* refereerde aan het proces waarbij de informatie moreel gezien nuttig wordt gemaakt voor de lezer en het gelezene een geestelijke betekenis krijgt.[1011] Voor hem was er bij dit lezen een belangrijk verschil of er sprake was van een gewijde of een seculiere tekst.[1012]

Bij het lezen en het vervaardigen van commentaren stuitte een scholasticus soms op een onderscheid in opvatting tussen de voor hem gezaghebbende teksten. Dat leidde voor hem tot een *quaestio* of een vraag die geformuleerd werd met de woorden *utrum…an* ('of…of').[1013] Dergelijke vragen konden gaan over bijvoorbeeld de zaak dat Aristoteles stelde dat de wereld eeuwig was (terwijl de Bijbel een schepping beschrijft)[1014] en over de vraag hoe Gods soevereine wil bij het scheppen uitgelegd kan worden ten opzichte van de aristotelische gedachte dat de wereld alleen op de manier kan bestaan zoals hij is.[1015] Zulke problemen werden opgelost door het aanbrengen van een harmonie in de gezaghebbende teksten.[1016] De logica was hierbij leidend. Het probleem van Gods soevereine wil en een niet contingente schepping loste Thomas van Aquino bijvoorbeeld op door te stellen dat God de schepping wel kan veranderen, maar zelf gewild heeft dat zij niet anders kon zijn.[1017] Met dergelijke redenaties werd zowel het gezag van de Bijbel als de autoriteit van de gevierde filosoof Aristoteles hooggehouden. De middeleeuwse gezagsopvatting was immers dat elke autoriteit uit het verleden een representatie van de waarheid gaf.[1018] Soms werd het zelfs 'absurd' gevonden om ook maar te denken dat een gezaghebbende tekst een onwaarheid bevatte.[1019]

---

1007 F. Cohen, *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard* (Amsterdam 2008), 81-87.

1008 M. de Wulf, *An introduction to scholastic philosophy: Medieval and modern: Scholasticism old and new* (Eugene 2003), 148; L. Lanza en M. Toste, 'The Sentences in Sixteenth-Century Iberian Scholasticism', in: P.W. Rosemann, *Mediaeval commentaries on the sentences of Peter Lombard.* Volume 3 (Leiden & Boston 2015), 416-503, 417.

1009 Hugo Sint Victor vergelijkt het ordeloos lezen in de grote boekenmassa met het dwalen door een dicht bos. H. Sint Victor, *Didascalicon de studio legendi*, 5.5.

1010 Zie het voorwoord van de *Didascalicon* van Hugo Sint Victor. Sint Victor, *Didascalicon*; Vanderjagt, 'Categorieën van het denken', 78.

1011 Sint Victor, *Didascalicon*, 3.7 en 3.10.

1012 Zie het voorwoord van de *Didascalicon* van Hugo Sint Victor. Sint Victor, *Didascalicon*.

1013 Vanderjagt, 'Categorieën van het denken', 78 en 79.

1014 Van den Brink, *Oriëntatie*, 122-124.

1015 Cohen, *De herschepping van de wereld*, 82 en 83.

1016 Vanderjagt, 'Categorieën van het denken', 78.

1017 Cohen, *De herschepping van de wereld*, 83.

1018 De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing*, 116 en 117.

1019 Ibidem, 117.

Ten opzichte van een dergelijke denkwijze vormde de in de in de renaissance opkomende humanisten een scherpe breuk, die met verfoeiing neerkeken op de scholastiek met zijn logica. [1020] Een vroeg, vijftiende-eeuws voorbeeld van deze denkers is Valla, die een uitgebreid werk schreef met een opsomming van vertaalfouten in de Vulgata.[1021] In de middeleeuwen hadden scholastici weliswaar lijsten met tekstverminkingen van de Vulgata opgesteld, maar de vertaling als zodanig werd niet aangevallen, want die werd tegen het einde van de middeleeuwen juist als door God geïnspireerd geacht.[1022] Valla sloeg een andere weg in door een boek te wijden aan grammaticaal gezien afwijkende vertalingen (waarbij hij er overigens geen rekening mee hield dat de maker van de Vulgata een ander handschrift dan het zijne voor zich had).[1023] Een Griekse perfectumvorm was bijvoorbeeld als een futurumvorm vertaald.[1024] Dergelijke verschillen waren ernstig in de ogen van de humanisten, daar zij veel waarde hechtten aan filologie en taalstudie.[1025] Ook richtten zij zich met ijver op het tekstkritisch onderzoek vanwege hun neiging tot terugkeer naar de (antieke) bronnen. Zij hadden dan ook een voorkeur voor originele teksten boven scholastieke commentaren en samenvattingen, waarbij overigens het bestuderen van vroegchristelijke en Hebreeuwse commentaren juist wel van groot belang geacht werd.[1026]

In dat raamwerk stond Erasmus, toen hij zijn editie van het Griekse Nieuwe Testament vervaardigde.[1027] Beza werkte voort op zijn arbeid bij zowel het maken van de Latijnse vertaling als het vaststellen van de oorspronkelijke Griekse grondtekst.[1028] Daarmee loopt er dus qua geschriften al een historische lijn van het humanisme naar de Statenvertalers.

### *Onderzoekswijze van de nieuwtestamentische Statenvertalers*

De belangrijkste vraag van dit hoofdstuk is hoe de door de nieuwtestamentische Statenvertalers verrichte literatuurstudie te karakteriseren is ten opzichte van de werk- en denkwijze van de scholastici en de humanisten. De Statenvertalers waren namelijk opgeleid in een sterk door humanisten bestempelde leeromgeving,[1029] terwijl iemand als Walaeus zich later als een geleerde in de 'Theologica Scholastica' ('de scholastiek') bekwaamd had[1030] en er heel soms zelfs zijn terminologie aan ontleende.[1031] Ook werden vertaalkundige vragen op de Synode van

---

[1020] E. Rummel, *Biblical humanism and scholasticism in the age of Erasmus* (Leiden & Boston 2008), 1 en 2.
[1021] L. Valla, *In Novum Testamentum annotationes, apprime utiles* (Basel 1526).
[1022] Rummel, *Biblical humanism*, 2, 5 en 6.
[1023] J. Monfasani, 'Criticism of Biblical Humanists in Quattrocento Italy', in: Rummel, *Biblical humanism*, 15-38, 20.
[1024] Valla wijst er bijvoorbeeld op dat de perfectumvorm ἤγγικεν uit Mattheüs 3:2 in zijn versie van de Vulgata weergegeven wordt als 'appropinquabit', terwijl dit zijns inziens 'appropinquavit' had moeten zijn. Valla, *In Novum Testamentum annotationes*, 8 en 9. In de in 1624 gedrukte Vulgata staat echter 'appropinquavit'. Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 838.
[1025] Rummel, *Biblical humanism*, 3 en 4.
[1026] Ibidem, 2 en 3. Zie voor het humanisme ook het eerste hoofdstuk.
[1027] Anoniem, *Novum instrumentum omne ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum* (Basel 1516).
[1028] Beza streefde ernaar om een betere vertaling op te stellen dan de Latijnse vertaling van Erasmus. J. Krans, *Beyond what is written: Erasmus and Beza as conjectural critics of the New Testament* (Leiden 2006), 195 en 196.
[1029] Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 415.
[1030] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 636; A.J. Lamping, *Johannes Polyander* (Leiden 1980), 99.
[1031] H.A. Krop, 'Philosophy and the Synod of Dordt. Aristotelianism, Humanism, and the Case against Arminianism', in: A. Goudriaan en F. van Lieburg, *Revisiting the synod of Dordt (1618-1619)* (Leiden 2011), 49-81, 62.

Dordrecht in onder scholastici gebruikelijke termen beschreven.[1032] Dat alles doet de vraag rijzen in hoeverre de Statenvertalers vrij dan wel gebonden waren aan de beide stromingen.

Allereerst is met betrekking tot deze kwestie op te merken dat niet bepaald hoeft te worden welke van de twee filosofische stromingen voor de Statenvertalers leidend waren. De vertalers werden dus niet óf door het humanisme óf door de scholastiek bestempeld, maar zij werden hoogstwaarschijnlijk door beide denkrichtingen beïnvloed. De stromingen bestonden immers heel lang naast elkaar,[1033] zodat ook de reformatoren in hun denken door de scholastiek gevormd werden.[1034] Tegelijk moet bedacht worden dat de Statenvertalers evenals de reformatoren geen scholastici waren, maar hooguit qua denken overeenkomende trekken vertoonden. Hetzelfde geldt voor de relatie tussen de Statenvertalers en de humanisten. De vertalers waren wel wat betreft hun manier van denken verwant aan het humanisme, maar zij verschilden in het opzicht dat zij geen uitgebreid tekstkritisch onderzoek deden en voor filologie slechts beperkt aandacht hadden.[1035] Wanneer de Statenvertalers dus geschetst worden tegen de achtergrond van de scholastiek en het humanisme, moet dus slechts in termen van verwantschappen gedacht worden. Het is niet gemakkelijk of juist te gemakkelijk om hierbij is-gelijk-tekens te plaatsen.

Wanneer gezocht wordt naar op elkaar lijkende aspecten, zou wat betreft de scholastiek en de middeleeuwse omgang met heilige teksten in zijn algemeenheid op te merken zijn dat de Statenvertalers met hun vele en uitgebreide kanttekeningen ook een sterke voorliefde hadden voor het tekstuele commentaar,[1036] waarbij leerstellige kwesties behandeld en soms geestelijke toepassingen gemaakt werden.[1037] Qua inhoud van dat commentaar concentreerden zij zich echter niet primair op tegenstrijdige gedachten, maar wel op tegenstrijdige of alternatieve vertalingen, die markant genoeg met het woord *ofte* ingeleid werden. Dit woord komt honderden zo niet duizenden malen voor in de kanttekeningen.[1038] Ook op de Synode van

---

[1032] Dit betreft termen als 'quaestio' en 'utrum…an'. T.T.J. Pleizier, 'Omdat er slechts één is. Enkele overwegingen bij de vertaling van de godsnaam: gereformeerd vertalen of geeft de praktijk de doorslag?', *Reformatorisch Dagblad*, 1 januari 2001; D. Sinnema, C. Moser en H. Selderhuis, *Acta of the Synod of Dordt* (Göttingen 2015), 22. Zie de twaalfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.

[1033] L. Nauta, 'Humanisme en de middeleeuwen', *Millenium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 1 (2002), 68-77, 68.

[1034] Klauber, *Between reformed scholasticism and Pan-Protestantism*, 17 en 18.

[1035] In de brief aan Alting drukt Bogerman zich namelijk in nogal kritische woorden uit als hij schrijft over de filologie: 'De deugdelijke uitleg van één bijbelplaats is veel belangrijker dan duizend gissingen van filologen, waarover sommigen zich op nogal kinderachtige wijze zo enthousiast betonen'. Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 441 (noot 11); Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

[1036] Het schrijven van kanttekeningen is volgens Verduin voornamelijk te herleiden tot de middeleeuwse omgang met de Bijbel. M. Verduin, 'Kanttekeningen bij de tekst van de Statenbijbel', *Reformatorisch Dagblad,* 1 oktober 2002. De traditie van het opstellen van uitgebreide annotaties is namelijk in de middeleeuwen tot bloei gekomen. Uitgebreid tekstueel commentaar is echter niet uitsluitend kenmerkend voor scholastici, want Beza, Faukelius en Piscator hadden eveneens uitgebreide annotaties opgesteld. Voor de Statenvertalers zullen deze drie vertalers waarschijnlijk het voorbeeld gevormd hebben, dat de Statenvertalers aangezet heeft om ook een lijvig commentaar naast hun tekst te noteren.

[1037] Zie hiervoor de kanttekeningen bij Romeinen 6 in de Statenvertaling van 1637, waarin de woorden *wij* en *ons* niet alleen een weerklank zijn van de in de hoofdtekst staande persoonlijke voornaamwoorden, maar ook sterk lijken te doelen op het persoonlijk maken van de tekst van Romeinen 6. De kanttekeningen geven zo een meditatieve betekenis aan Romeinen 6. Zie bijvoorbeeld de vierde kanttekening ter toelichting op 'Dat sy verre': 'd'Apostel verwerpt met dese woorden sulck gevolgh, als der antwoorde onweerdigh, ende bewijst het tegendeel, dat wy inde sonde niet en moeten blijven'.

[1038] In de kanttekeningen bij het Nieuwe Testament komt dit woord drie á vier duizend keer voor, waarbij het geregeld voor een vertaalvariant staat.

Dordrecht werd het vanuit de middeleeuwen bekende ‘utrum…an’ gebruikt om de ‘quaestio’ te verwoorden hoe de Godsnaam Jehova vertaald moest worden.[1039] Vertaalkundige kwesties vormden voor de Statenvertalers dus vragen, die geformuleerd werden met de woorden *of…of*, waarbij de vertaalalternatieven vaak bestonden uit reeds in eerdere Bijbelvertalingen gekozen vertalingen. De uiteindelijke vertaling in de hoofdtekst vormt veelal een harmonisatie van deze, door de inwoners van de Nederlanden als gezaghebbend beschouwde Bijbelvertalingen.[1040] Bijna alle woorden van de Statenvertaling zijn immers te herleiden tot andere vertalingen en Nederlandse vertalingen werden ook heel frequent geraadpleegd.[1041] Van een humanistische vernieuwings- en verbeteringsdrang, zoals die waardoor de pen van Erasmus en Valla werd voortgedreven, is dus bij de Statenvertalers over het algemeen geen sprake. De Statenvertaling kan beter beschouwd worden als een bundeling van een lange traditie van uiteenlopende Bijbelvertalingen. Niet een streven naar originaliteit of creativiteit, maar een hang naar het verleden en het samenvoegen van het reeds bestaande was de drijvende kracht achter de vertaling van  Nieuwe Testament. Wat hierbij echter wel geldt, is dat de notie van het gezag van oude bronnen verschilt ten opzichte van de scholastici in de middeleeuwen. De Statenvertaling ontstond namelijk doordat bestaande vertalingen voor verbetering vatbaar waren in de ogen van de leden van de Synode van Dordrecht,[1042] terwijl de middeleeuwse scholastici een autoriteit zagen als een representant van de waarheid, van wie het soms ‘absurd’ werd geacht dat hij onjuist was in zijn opvatting.[1043]

Hoe moeten dergelijke verwantschappen nu gewogen worden? Bewandelden de Statenvertalers in feite de weg van de scholastieke methode en kozen zij hier bewust voor? Het zou te eenvoudig zijn om die vraag bevestigend te beantwoorden. Tegenover de onderzoekskenmerken, waarvan te beargumenteren is dat die een gelijkenis vertonen met de werkwijze van scholastici, staat namelijk het gegeven dat de Statenvertalers de logica van de scholastiek geen lof toezwaaien. Bij de waarschuwing uit Kolossenzen 2:8 (‘Siet toe dat niemandt u als eenen roof en vervoere door de Philosophie’) wordt namelijk het volgende ter toelichting over het woord ‘Philosophie’ gesteld:

> Hier door en wordt de rechte Philosophie niet verstaen, die een gave Godts is, ende selfs een instrument ofte middel is dienstigh om Godts woordt beter te verstaen, ende te verklaren: maer de sophisterye ofte bedrieghlicke schijn-wijsheydt eeniger Heydenscher Philosophen, gelijck de volgende woorden ydele verleydinge verklaren, ende gelijck Paulus hier van spreeckt Rom. 1. versen 21, 22. welcke Philosophen in dese hare schijn-wijsheydt eenige dingen van Godt, ende van den wegh tot het opperste goet hadden voorgestelt, die dese Leeraers met het Euangelium wilden vermengen, ghelijck oock de Scholastike Leeraers in het Pausdom doen, waer door de eenvoudigheydt ende oprechtigheydt der salighmaeckende leere des Euangeliums mercklick is verduystert ende vervalscht.[1044]

[1039] Pleizier, ‘Omdat er slechts één is. Enkele overwegingen bij de vertaling van de godsnaam: Gereformeerd vertalen of geeft de praktijk de doorslag?’; Sinnema, Moser en Selderhuis, *Acta of the Synod*, 22. Zie de twaalfde zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[1040] Zie de volgende paragraaf over de omgang van de Statenvertalers met de Deux-Aesbijbel en de Liesveltbijbel.
[1041] Zie de volgende paragraaf.
[1042] Zie het eerste hoofdstuk.
[1043] De Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing*, 117.
[1044] Zie kanttekening 25 bij Kolossenzen 2 in de Statenvertaling van 1637.

Of de Statenvertalers met deze 'Scholastike Leeraers' de gehele scholastiek wil scharen onder het kwaad van de 'Philosophie', is niet met zekerheid te zeggen,[1045] maar het punt dat de 'eenvoudigheydt … des Euangeliums … is verduystert' doet vermoeden dat de spitsvondige logica van de scholastiek als geheel op afkeuring van de Statenvertalers kon rekenen. Met deze kritiek vertoonde hun denkwijze een verwantschap met het humanistische denken. Ook het wedijverende en kritische lezen van de Vulgata, zoals dat in Openbaring 1 van de Statenvertaling te zien is, sluit aan bij het humanisme.[1046] Verder zijn de vele verwijzingen naar de grondtekst door middel van de afkorting 'Gr.' een teken dat de Statenvertalers zich toelegden op een grammaticaal gezien meest kloppende overzetting van de oorspronkelijke tekst.[1047] Hierin klinkt de stem van Valla door, die eveneens op grammaticale details al zijn aandacht richtte. Ook de enkele tientallen kanttekeningen, die betrekking hebben op de tekstkritiek, zijn een resonans van het geluid van het humanisme, al hebben de Statenvertalers zich onthouden van een eigen, uitgebreid tekstkritisch onderzoek. Tenslotte passen de vele verwijzingen naar de kerkvaders, die met respect door de Statenvertalers 'oude Leeraers' genoemd werden, bij de voorkeur voor de patristiek, zoals deze bij het humanisme voorkwam.[1048]

De balans opmakend kan globaal gezien gesteld worden dat de Statenvertalers qua werkwijze enige verwantschap met de scholastiek hebben, terwijl zij qua denkwijze het meest verwant waren aan het Bijbels humanisme. Bij hun literatuurstudie, zoals deze in de volgende paragraaf beschreven zal worden, richtten zij zich namelijk gedurig op bestaande Nederlandse Bijbelvertalingen, die zij harmoniseerden. De geschriften die voor een typisch humanistische bronnenstudie van belang waren, werden niet of slechts incidenteel gelezen. Woordenboeken, die inzicht gaven in de plaats van een woord in andere antieke bronnen, of concordanties, die de plaats van een woord in de Bijbel als geheel toonden, werden immers eerder bij wijze van uitzondering dan in de regel geraadpleegd. Griekse manuscripten of tekstedities werden ook maar weinig bij de literatuurstudie van de Statenvertalers betrokken. Ook de Vulgata, die de humanisten ter bekritisering lazen om dit werk te overtreffen in zuiverheid, werd door de Statenvertalers slechts incidenteel bestudeerd.[1049] De werkwijze van de Statenvertalers kan dan ook niet gelijk gesteld worden aan die van de humanisten. Wel dachten zij langs humanistische lijnen, want het feit dat vooral de weergave van de morfologie van grondwoorden leidend was bij de genoemde harmonisatie van Bijbelvertalingen, is een uitgangspunt dat geheel strookt met de denkwijze van Valla. Niet de logica en het gezag van buitenbijbelse teksten waren dus de sleutelwoorden in de gedachtegang van de Statenvertalers, maar de grondtekst van het Nieuwe Testament had huns inziens idealiter het laatste woord. Daarmee was hun denken sterk verwant aan het Bijbels humanisme, terwijl hun manier van werken doet denken aan de scholastieke onderzoeksmethode en in de termen daarvan te beschrijven is.

[1045] Calvijn gebruikte namelijk de term *scholastici* vooral om te refereren aan de geleerden van Sorbonne, tegen wiens gedachten Calvijn zich keerde. R.A. Muller en P.J. Zondervan, *The unaccommodated Calvin: Studies in the foundation of a theological tradition* (New York & Oxford 2000), 51 en 52.
[1046] Zie de volgende paragraaf.
[1047] Deze afkorting wordt 1764 keer gebruikt in de kanttekeningen.
[1048] Zie de vorige en volgende paragraaf.
[1049] Zie de volgende paragraaf.

## *Onderzoeksstijlen*

Om de hiervoor globaal beschreven onderzoekswijze bij het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling in specifiekere termen te beschrijven, zullen hier vier onderzoeksstijlen onderscheiden worden, die variëren van een sterk aanleunen tegen de gezaghebbende literatuur tot een kritische, zelfstandige leeswijze van teksten. Daartussen staat het letterlijk overnemen uit werken van 'gelijken'. Dit betreft de oude Nederlandse Bijbelvertalingen, waartegen de Statenvertalers weliswaar niet zeer hoog zullen hebben opgekeken (daar zij die immers moesten verbeteren en voor verbetering vatbaar vonden), maar waar zij wel vele woorden en frasen (of soms hele teksten) uit overnamen om hun vertaling bij het Nederlandse publiek ingang te laten vinden. Bij het overschrijven van woorden uit deze Bijbelvertalingen bleven de Statenvertalers nog redelijk gebonden aan één bron (die zij weliswaar soms verkozen op basis van vergelijking met andere Bijbelvertalingen). Ten opzichte daarvan was het literatuuronderzoek in een reeks van vooral buitenlandse Bijbelvertalingen wat vrijer, want dan werd soms op basis van vergelijking tussen de overzettingen de vertaalkeuze van de meerderheid van Bijbelvertalingen gevolgd.

Al deze vier onderzoeksstijlen zullen hier toegelicht worden met voorbeelden uit boeken en Bijbelvertalingen. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk uiteengezet is, geldt hierbij dat het zelden geheel zeker is dat de Statenvertalers daadwerkelijk de genoemde Bijbelvertalingen of boeken bij de bewuste passage onderzocht hebben. Het patroon dat bij meerdere of zelfs vele passages te zien is, geeft echter wel een indicatie van de gebruikte onderzoeksstijl. Op dat laatste aspect van onderzoeksstijlen ligt hier de focus. Het onderzoek gaat dus niet primair over de vraag welk specifiek (exemplaar van een) boek bij een bepaalde tekst bekeken is. Van belang is juist hoe en in welke mate de bestudering verliep bij die boeken, waarvan vrij zeker is dat de Statenvertalers ze gebruikt hebben. Eerst zal van deze boekwerken de wijze en frequentie van de raadpleging in een algeheel overzicht weergegeven worden, waarna dit aan de hand van vier onderzoekswijzen nader beschreven wordt.

### *De literatuurstudie van de nieuwtestamentische Statenvertalers*

De nieuwtestamentische Statenvertalers kenden dus vier onderzoeksstijlen, die varieerden van een volgzame tot een kritische houding. Bij dit alles gebruikten zij een grote verscheidenheid aan boekwerken, die zij elk op een eigen wijze bestudeerden. Om dit allereerst te ordenen, wordt hieronder een schematisch overzicht gegeven, waarbij de werken zijn ingedeeld naar de vraag of er sprake is van een gedurige bestudering of dat er slechts bij uitzondering in een boekwerk gekeken werd. Verder zijn de boeken geordend volgens vier niveaus waarop zij voornamelijk invloed uitoefenden. Dit betreft de keuzes aangaande de letters, de woorden, de zinnen en de vertaalwijze als geheel. Bij elke boekwerk wordt tenslotte een korte omschrijving gegeven van het precieze punt van overeenkomst tussen (of beïnvloeding van) het bewuste boek en de Statenvertaling.

| **Niveau van beïnvloeding** | *Frequente raadpleging* | *Incidentele raadpleging* |
|---|---|---|
| *Spelling* | Deux-Aesbijbel<br>*Spelling van woorden en naamvalsuitgangen*<br><br>Beza's vertaling<br>*Spelling van namen en getranscribeerde woorden* | Woordenboek van Kiliaan<br>*Spelling van enkele specifieke woorden*[1050] |
| *Woordkeuze* | Vertaling van Utenhove<br>*Woordkeuze bij zelfstandige naamwoorden*<br><br>Vertaling van Faukelius<br>*Woordkeuze bij speciale terminologie, zoals de elementen van de joodse tempeldienst*<br><br>Piscatorbijbel<br>*Doorgeefluik van de Lutherbijbel en sturend bij met het Duits overeenkomende woorden als* also(o) *en bij als toevoeging gepresenteerde woorden* | Woordenboek van Hadrianus<br>*Mogelijk enige beïnvloeding van korte kanttekeningen over de woordbetekenis*<br><br>Woordenboek van Pasor<br>*Beïnvloeding van kanttekeningen over het Syrisch en enige invloed bij de vertaalkeuzes rond weinig voorkomende grondwoorden*<br><br>Thesaurus van Stephanus<br>*Verwoording van de woordbetekenis en de verscheidenheid aan woordbetekenissen in de kanttekeningen*<br><br>Buitenlandse Bijbelvertalingen<br>*De geleding van de vertaling bij weinig voorkomende grondwoorden*<br><br>Concordantie<br>*Het concordant vertalen van weinig gebruikte grondwoorden en verwijzingen naar andere vindplaatsen van grondwoorden.* |
| *Zinsopbouw* | Deux-Aesbijbel<br>*Ongeveer vier op de vijf woorden en geregeld hele zinnen komen overeen.*<br><br>Liesveltbijbel<br>*Bepalend voor de keuze van de woorden en zinnen, die uit de Deux-Aesbijbel werden overgenomen*<br><br>Beza's vertaling<br>*Toevoegingen aan de vertaling, die de zinsopbouw ten goede komen* | |
| *Vertaling als geheel* | Vertaling van Faukelius<br>*Werkwijze van vertalen en de omgang met de Deux-Aesbijbel* | Vulgata<br>*Bewust distantiëren van de vertaalwijze van de Vulgata* |

Tabel 61. Ordening van de werken, waardoor de Statenvertalers beïnvloed werden.

[1050] De spelling *ure* in 1 Korinthe 4:11 in de Statenvertaling van 1637 is bijvoorbeeld ontleend aan het woordenboek van Kiliaan. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*; *Resolutiën*, U/V3. De gebruikelijke spelling van het woord *uur* is in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling van 1637 overigens *uyre*. Zie bijvoorbeeld Mattheüs 8:13, 9:22 en 10:19 in de Statenvertaling van 1637

In deze tabel is te zien dat vooral Nederlandse Bijbelvertalingen frequent geraadpleegd werden, terwijl vertaalkundige hulpmiddelen en buitenlandse vertalingen slechts incidenteel bestudeerd werden. Een dergelijk patroon past binnen de hiervoor beschreven wijze van hoe de werkwijze van de nieuwtestamentische Statenvertalers zich verhoudt tot de scholastiek.[1051] Het overnemen uit andere Bijbels en het volgen van door intellectuele autoriteiten geschreven werken vormt namelijk een belangrijk kenmerk van de manier hoe de nieuwtestamentische Statenvertalers literatuuronderzoek verrichten. Deze hierna te beschrijven onderzoeksstijlen verschillen op het punt van de mate waarin de Statenvertalers meenden dat de maker van een boekwerk in intellectueel opzicht verder gevorderd was dan zijzelf waren. Hun leermeester Beza[1052] zullen de nieuwtestamentische Statenvertalers bijvoorbeeld eerder als een intellectuele autoriteit gezien hebben dan Dyrkinus, wiens werk zij moesten verbeteren.

*Volgen van een autoriteit*

Gezaghebbend voor de Statenvertalers waren de vroegchristelijke schrijvers, aan wie de vertalers immers met de term ‘oude Leeraers’ refereerden.[1053] Een directe invloed op de vertaling hadden deze auteurs echter meestal niet, want aan hen werd vooral materiaal voor de Bijbeluitleg in de kanttekeningen ontleend. Boeken die wel als autoriteitsdragend werk de vertaling direct konden beïnvloeden, waren concordanties, woordenboeken en Griekse tekstedities.[1054] Hoe deze boeken als intellectuele autoriteit fungeerden, zal hier achtereenvolgens per genre behandeld worden.

Als eerste waren concordanties gezaghebbende documenten voor de Statenvertalers. Hoewel dit type literatuur op het eerste gezicht waardenvrij lijkt (vanwege de starre, zakelijke weergave van vindplaatsen van Griekse woorden) en het dus moeilijk voor te stellen is dat de Statenvertalers er een waardeoordeel aan gehecht hebben, laten de vroegmoderne bronnen zien dat concordanties meer zijn dan een zakelijk hulpmiddel. Concordanties van grondwoorden passen namelijk in het humanistische programma van het vertalen van de Bijbel omdat zij vervaardigd werden met het oog op de verbetering van bestaande Bijbelvertalingen. In de concordantie van Henricus Stephanus uit 1594 staat bijvoorbeeld dat de grote inspanning van het maken van een lijvige concordantie, waarvoor in de vroegmoderne tijd monnikenwerk verricht moest worden, bedoeld was om duidelijkheid te verkrijgen over de juiste vertaling. Een dergelijke goede vertaling moest volgens de inleiding van deze concordantie in principe per woord steeds hetzelfde luiden, maar als het grondwoord dat niet toeliet moest het met meerdere (oftewel per vindplaats verschillende) vertalingen worden weergegeven.[1055] Deze concordantie

[1051] Zie vorige paragraaf.

[1052] Rolandus en Walaeus hebben Beza als leermeerster gekend tijdens hun studietijd in Genève. De Bruin, *De Statenbijbel*, 287.

[1053] Het begrip ‘oude Leeraers’ komt zo’n twintig maal voor in de kanttekeningen en inleidingen op Bijbelboeken in onder meer frasen als ‘gelijck eenige/alle oude Leeraers getuygen’. Zie kanttekening 19 bij Kolossenzen 4 en kanttekening 23 bij Openbaring 1 in de Statenvertaling van 1637. Dit laat zien dat de mening van de ‘oude Leeraers’ voor de Statenvertalers als gezaghebbend werd beschouwd en van belang was in hun argumentatie. Zie ook de eerste paragraaf.

[1054] Aangezien deze studie vooral gericht is op de bronnen, die ten grondslag liggen aan de vertaling van de Statenbijbel, worden commentaren hier buiten beschouwing gelaten.

[1055] Zie voor de inspanning en een beschrijving van het doel ervan het titelblad en de eerste inleiding van Henricus Stephanus: ‘Nunc primùm plenae editae: & diu multúmque desideratae, ut optimae duces ad veram vocum illius interpretationem futurae’ (zin op het titelblad) en ‘Causa tanti desiderii erat, quod sperarent, collationem plurium, ex quibus liber hic eandem vocem affert, locorum, consilium sibi de vera illius interpretatione, aut de veris illius

bevatte dus een duidelijke opdracht om concordant te vertalen, doordat de betekenis van een bepaald woord gelegen was in de betekenis die dat woord elders ook kon krijgen. Waardenvrij was de concordantie van Henricus Stephanus dus allerminst. Dat wordt te meer onderstreept door het feit dat de concordantie verweven was met de teksteditie van Beza of die van Robert Stephanus, van wie Henricus Stephanus een zoon was.[1056] De concordantie gaf dus enkel een weergave van de Griekse tekst, zoals deze in de door Henricus Stephanus (en zijn vader) uitgegeven tekstedities weergegeven was. Het *comma Johanneum* was dus ook in de concordantie verwerkt.[1057] Verder werd de Griekse tekst ingedeeld naar gelijkluidende passages en veelvoorkomende vaste frasen als υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.[1058] Daaronder lijkt opnieuw de opdracht schuil te gaan om deze frasen ook in de vertaling op steeds gelijke wijze weer te geven. Pretentieloos was een Griekse concordantie dus duidelijk niet.

Dat de Statenvertalers een concordantie als een intellectuele autoriteit zagen en het als zodanig wensten te volgen, blijkt onder meer uit Bogermans brief aan Alting, die gevraagd werd om revisor te worden.[1059] De leider van het Statenvertalingproject raadde hem aan gebruik te maken van concordanties wegens de bruikbaarheid ervan. Bogerman schaarde een concordantie in dit epistel weliswaar onder de noemer *subsidium* (hulpmiddel),[1060] maar wanneer een dergelijk document in het revisieproces van de Statenvertaling als leidraad wordt aanbevolen, heeft de vertaler zich in feite onderworpen aan de onderliggende opdracht van concordanties, namelijk concordant te vertalen. Volgens de makers van concordanties moest er immers naar gestreefd worden om elk grondwoord steeds op dezelfde wijze te vertalen.

Aan welke concordantie de Statenvertalers van het Nieuwe Testament zich gehouden hebben, is niet met zekerheid te zeggen.[1061] Uit het erratum van de genoemde concordantie uit 1594 is te vermoeden dat een niet concordante vertaling van de Statenvertalers terug te voeren is op deze concordantie. Dit betreft de vertaling van αὐλούμενον uit 1 Korinthe 14:7, die (anders dan in twee teksten uit de evangeliën) niet met een vorm van *op de fluit spelen* maar met een vorm van *fluiten* vertaald wordt.[1062] In de concordantie uit 1594 staan de beide vindplaatsen uit de evangeliën in de concordantie, maar de frase uit 1 Korinthe 14:7 staat in het erratum als een omissie.[1063] In een lijst van ongeveer tien fouten, wordt deze vergissing van de drukker als enige

---

interpretationibus (ubi aliqua est quae non unam admittit) esse daturam'. (derde zin van de eerste inleiding). R. Stephanus, H. Stephanus en Th. Beza, *Concordantiae Testamenti Noui, Graecolatinae* (zp 1594). Opvallend is de sterke scheiding die hier gemaakt wordt tussen de eerst vermelde situatie van het geven van steeds dezelfde, juiste vertaling enerzijds ('de vera illius interpretatione') en de situatie waarin meerdere vertalingen gegeven moeten worden ('de veris illius interpretationibus') doordat de tekst niet één vertaling toelaat ('ubi aliqua est quae non unam admittit').

[1056] Robert Stephanus had namelijk voorbereidende werkzaamheden verricht voor de concordantie, die door zijn zoon uitgegeven werd in 1594. R. Simon, *Critical history of the text of the New Testament.* Vertaald en toegelicht door A. Hunwick (Leiden 2013), XVII en XVIII. Dit betreft met name noot 11 bij de inleiding van Hunwick.

[1057] Stephanus, Stephanus en Beza, *Concordantiae Testamenti Noui*, 431.

[1058] Ibidem, 499 en 500.

[1059] Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 412; Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

[1060] Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 441 (noot 11); Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

[1061] Er is namelijk naast de editie van 1594 een tweede druk uit 1624. H. Stephanus, I. Chovet en P. Chovet, *Concordantiae Graeco Latinae Testamenti* (zp 1624).

[1062] Zie Mattheüs 11:17 ('hebben ... op de fluyte gespeelt'), Lukas 7:32 ('hebben ... op de fluyte gespeelt') en 1 Korinthe 14:7 ('gefluyt ... wordt') in de Statenvertaling van 1637; Stephanus, Stephanus en Beza, *Concordantiae Testamenti Noui*, 132 (van het supplement).

[1063] Stephanus, Stephanus en Beza, *Concordantiae Testamenti Noui*, 80 (van de concordantie zelf) en 132 (van het supplement).

weerspiegeld in het woordgebruik van de Statenvertaling. Of er ook daadwerkelijk een causaal verband bestaat tussen het verkeerd plaatsen van αὐλούμενον in de concordantie en de vertaalkeuze van de Statenvertaling, is dus erg onzeker. Onduidelijk is daarmee ook of de editie uit 1594 gebruikt is. Vast staat wel dat er een concordantie gebruikt is (van naar alle waarschijnlijkheid Henricus Stephanus).[1064] In tientallen kanttekeningen verspreid over het hele Nieuwe Testament staat namelijk 'siet van dit woort', waarbij verwezen wordt naar andere gedeelten van het Nieuwe Testament, waarin hetzelfde (of een sterk aanverwant) grondwoord voorkomt.[1065] Ook zijn er kanttekeningen, die een rechtvaardiging weergeven van een andere vertaalkeuze ten opzichte van een tekst met een gelijk grondwoord.[1066] Voor het opstellen van dergelijke kanttekeningen is naar alle waarschijnlijkheid een concordantie gebruikt.

Dat de kanttekenaars gebruik maakten van een concordantie, betekent nog niet dat hun onderzoek daarin per se doorwerkte in de vertaling. Slechts bij de helft van de kanttekeningen waarin 'siet van dit woort' staat, wordt namelijk in de hoofdtekst voor een vertaling gekozen, die overeenkomt met de vertaling in de teksten waarnaar verwezen wordt.[1067] Dit is deels te verklaren doordat gedurig concordant vertalen vertaalkundig onmogelijk is en doordat de Statenvertalers zich ook moesten neigen naar wat eerdere Bijbelvertalers beslist hadden. Verder lijken de bewuste kanttekeningen soms bedoeld te zijn om juist in de gevallen waarin niet concordant vertaald is, de lezer er middels kanttekeningen op te wijzen dat de grondwoorden overeenkomen. De belangrijkste verklaring van het feit dat een met behulp van de concordantie opgestelde verwijzing geregeld niet samengaat met een concordante vertaalkeuze, is dat de opsteller van een kanttekening een geheel andere rol had dan de eerste vertaler Rolandus.[1068] Doordat de taken verdeeld waren, kwam het resultaat van Hommius' en Walaeus' studie van concordanties, zoals zij dat verricht hebben voor onder andere het opstellen van de kanttekeningen in de tweede en derde band van de Collectie Rolandus, vooral in de paratekst terecht.[1069]

---

[1064] Naast de concordantie van Henricus Stephanus was er ook een uit 1546 stammende Griekse concordantie van De Bircken. S. de Bircken, *Symphonia. Novi Testamenti concordantiae Graecae* (Basel 1546); S.L. Greenslade, *The Cambridge history of the Bible.* Volume 3. The west from the reformation to the present day (Cambridge 1975), 527.

[1065] Zie bijvoorbeeld kanttekening 27 bij Mattheüs 27, kanttekening 27 bij Markus 1, kanttekening 28 bij Markus 8, kanttekening 23 bij Johannes 4 in de Statenvertaling van 1637.

[1066] Een voorbeeld hiervan is kanttekening 26 bij Efeze 6 in de Statenvertaling van 1637: 'Gr. in de hemelsche, ofte overhemelsche plaetsen: ende wordt dit woordt hier anders verstaen, als in de andere plaetsen van desen brief, om dat de lucht somwijlen hemel wort genaemt. Levit. 26.19. Matth. 6.26. ende de Apostel noemt hier voor cap. 2.2. den Satan uytdruckelick den oversten der macht des luchts, want dat de Satan geen plaetse noch macht meer en heeft in den rechten hemel blijckt uyt 2.Petr. 2.4. Iud. vers 6. Apoc. 12. vers 8, etc'. In deze kanttekening gaat het om de vertaling van het woord οὐρανός (of het verwante woord ἐπουράνιος), dat in Mattheüs 6:26, Efeze 6:12 en Openbaring 12:8 voorkomt.

[1067] Bij de volgende 19 Bijbelteksten is er steeds sprake van een vertaalkeuze, die overeenkomt met de vertaalkeuze in de teksten waarnaar in de kanttekening verwezen wordt: Mattheüs 27:32, Markus 8:33, Johannes 4:25, Handelingen 15:15, 18:12, Romeinen 14:3, 2 Korinthe 4:2, Galaten 1:1, Filippenzen 1:20, 2:17, 4:3, Kolossenzen 4:18, 2 Timotheüs 3:17, Titus 1:10, 2:10, Jacobus 2:25, 4:8, 2 Petrus 1:15 en Judas 1:2. Daarnaast zijn er in de Statenvertaling van 1637 19 teksten waarin een grondwoord niet concordant vertaald wordt ten opzichte van de teksten, waarnaar in de bijbehorende kanttekening verwezen wordt. Dit betreft Markus 1:25, Johannes 3:5, Romeinen 13:6, 15:16, 1 Korinthe 4:1, 9:27, 10:6, 16:18, 2 Korinthe 8:19, 11:6, Galaten 1:8, 4:15, Kolossenzen 2:15, 3:22, 2 Timotheüs 3:10, Titus 2:15, 3:10, 2 Petrus 2:10 en Judas 1:4.

[1068] Zie voor deze scheiding in taken het derde hoofdstuk.

[1069] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

In de hoofdtekst van de Statenvertaling is echter eveneens het resultaat te zien van het bestuderen van concordanties. Dit wordt duidelijk door onderscheid te maken tussen de volgende twee typen van concordant vertalen:

1. Een grondwoord steeds met hetzelfde woord uit de doeltaal laten corresponderen
2. Een woord uit de doeltaal slechts met één grondwoord laten corresponderen

Beide vormen van concordant vertalen streefde Rolandus na[1070] en voor hem zijn zij naar alle waarschijnlijkheid even belangrijk geweest aangezien beide vormen van concordant vertalen hetzelfde beogen, namelijk het weerspiegelen van de woordvariatie van de brontekst. Verschillend tussen beide vormen van concordant vertalen is dus niet het vertaalkundige belang, maar wel het gebruik van de concordantie. Voor de eerstgenoemde vorm van concordant vertalen geldt immers dat dit met behulp van een concordantie na te streven is. Voor het ideaal om een Nederlands woord slechts te gebruiken als vertaling van één specifiek Grieks woord, bestaat echter geen hulpmiddel, daar de Statenvertalers geen concordantie van hun eigen vertaalwerk hadden. Door dus de beide vormen van concordant vertalen met elkaar te vergelijken, is te bepalen of er een concordantie gebruikt is. Wanneer dat het geval is, zal de eerste vorm van concordant vertalen frequenter voorkomen dan het tweede type. Om de beide types met elkaar te vergelijken, zal de mate concordantie als volgt procentueel berekend worden. Eerst wordt bepaald hoe vaak een Grieks woord in het Nieuwe Testament of een Nederlands woord in de Statenvertaling van 1637 voorkomt. Vervolgens wordt gekeken welke corresponderende eenheden dit woord heeft. Het aantal malen dat de meest voorkomende corresponderende eenheid voorkomt, wordt vervolgens gedeeld door het (eerder bepaalde) totaal aantal keren dat het woord gebruikt wordt. Wanneer bijvoorbeeld onderzocht wordt hoe concordant de vertaalkeuze voor het Nederlandse woord *verdoemenis* is, valt op dat dit woord achtmaal door de Statenvertalers gebruikt is en dat het een weergave is van vier verschillende Griekse woorden. Het woord κρίσις komt hiervan het meeste voor. Dit woord is driemaal als *verdoemenis* weergegeven.[1071] In maximaal drie van de acht (of 37,5 procent) gevallen correspondeert *verdoemenis* dus met eenzelfde grondwoord. Op die manier kan concordantie gemeten en vergeleken worden. Om dit op wat grotere schaal te doen, zullen uit het (willekeurig gekozen) achtste hoofdstuk van de Romeinenbrief de Griekse zelfstandige naamwoorden genomen worden, die twee tot circa tien keer voorkomen in de grondtekst (omdat bij zeer frequent in het Nieuwe Testament voorkomende woorden een vertaler geen concordantie nodig heeft om concordant te vertalen doordat zijn eerder gebruikte vertaalopties in zijn geheugen gegrift kunnen zitten). Van elk woord zal eerst het Griekse en dan de Nederlandse vertaling ervan qua concordantie gemeten worden, waardoor de woorden uit Romeinen 8 met verspreid in het hele Nieuwe Testament staande passages kunnen worden vergeleken.

---

[1070] In de kwestie rond het woord *daer* in Johannes 3:22-23 wil Rolandus bijvoorbeeld naar alle waarschijnlijkheid voorkomen dat één Nederlands woord meerdere Griekse woorden representeert. Bij Rolandus' keuze voor het woord *reizen* in Handelingen 22:6 speelt het omgekeerde een rol, want dit werd hoogstwaarschijnlijk gekozen wegens het feit dat het grondwoord van *reizen* overeenkwam met het in Handelingen 22:5 gekozen woord. Eén Grieks woord mocht dus in de ogen van Rolandus in principe niet door meerdere Nederlandse woorden weergegeven worden. Zie voor deze voorbeelden het vierde hoofdstuk.

[1071] Dit betreft Mattheüs 23:33, Johannes 5:24 en 5:29 in de Statenvertaling van 1637.

| *Grieks uit Romeinen 8* | *hoofdzakelijk vertaald als* | *Perc.* | *Nederlandse vertaling van Romeinen 8* | *Hoofdzakelijk gebaseerd op* | *Perc.* |
|---|---|---|---|---|---|
| κατάκριμα | Verdoemenis | 100 | verdoemenis | κρίσις | 37,5 |
| ὁμοιώματι | Gelijkheid | 33,3 | gelijkheid | ὁμοίωμα / ἰσότης | 50 |
| φρόνημα | Bedenken | 75 | bedencken | φρόνημα | 50 |
| δουλείας | Dienstbaarheid | 100 | dienstbaarheid | δουλεία | 71,4 |
| συγκληρονόμοι | medeerfgenaam | 100 | medeerfgenamen | συγκληρόνομος | 100 |
| κτίσις | Schepsel | 52,9 | schepsel | Κτίσις | 81,8 |
| ἀπαρχήν | Eersteling | 100 | eerstelingen | ἀπαρχή | 100 |
| υἱοθεσίαν* | aanneming tot kinderen | 100 | aanneming tot kinderen | υἱοθεσία | 100 |
| στενοχωρία | benauwdheid | 100 | benauwdheid | στενοχωρία | 50 |
| διωγμός | Vervolging | 100 | vervolging | διωγμός | 100 |
| λιμός | hongersnood | 58,3 | honger | Λιμός | 62,5 |
| γυμνότης* | Naaktheid | 100 | naaktheid | γυμνότης | 100 |
| σφαγῆς | Slachting | 100 | slachting | Σφαγή | 100 |
| ἐνεστῶτα* | aanstaande/ tegenwoordig | 28,6 | overheden | ἀρχή | 80 |
| ὕψωμα | Hoogte | 83,3 | hoogte | ὕψωμα | 85,7 |
| βάθος | Diepte | 100 | diepte | Βάθος | 80 |
| Gemiddelde (zonder ster): | | 84,8 | | | 74,5 |
| Aantal conc. vertaalde wrd. (zonder ster): | | 8 | | | 4 |

Tabel 62. Concordantie bij de vertaling van Romeinen 8.

Van de woorden met een ster wordt geen apart lemma aangetroffen in de concordantie van 1594. De overige woorden staan wel als apart lemma in deze concordantie. Bij deze woorden bleek dat het eerste type van concordant vertalen (waarvoor een concordantie als hulpmiddel gebruikt kan worden) meer dan tien procent hoger scoort qua mate van concordantie ten opzichte van de soort van concordant vertalen, die vanuit het Nederlands bezien wordt. Ook komt het tweemaal vaker voor dat een Grieks woord in alle gevallen met hetzelfde Nederlandse woord correspondeert, dan dat het omgekeerde het geval is. Geconcludeerd kan dus worden dat de Statenvertalers een concordantie gebruikten en zich hielden aan de oproep, die van dit type boeken uitging.

De vraag resteert nog in welke fase van het vertaalproces een concordantie ingezet is. Dit betreft natuurlijk in de eerste plaats de tijd dat de genoemde kanttekeningen met ‘siet van dit woort’ werden opgesteld. Al eerder, namelijk bij het verbeteren van Rolandus’ vertaalwerk zou Walaeus een concordantie ingezet kunnen hebben om bijvoorbeeld parallelpassages van een gelijke vertaling te voorzien, maar erg waarschijnlijk is het niet dat hij vaak een concordantie gebruikt heeft, want zijn voorkeur ging immers niet sterk uit naar concordant vertalen. Rolandus streefde hier wel naar, maar dit betreft voornamelijk het concordant vertalen in kleine teksteenheden. Om het gebruik van een concordantie vast te stellen moet gekeken worden naar het concordant vertalen door het hele Nieuwe Testament heen. Wanneer hiervoor Hebreeën 9 als uitgangspunt genomen wordt, valt op dat Rolandus bij wijze van verbetering het Griekse woord παραβολή met ‘gelijkenisse’ wil weergeven, waarmee hij zich richt naar de

gebruikelijke vertaling van dit woord in de evangeliën. Verder kiest hij voor 'toon-broods', wat gelijkt op de vertaling uit Lukas 6:4.[1072] Het is echter onwaarschijnlijk dat hij de concordantie zeer frequent en intensief geraadpleegd heeft. Parallelpassages vertaalt hij namelijk niet altijd concordant[1073] en ook zijn er in zijn proefvertaling van Hebreeën 9 verscheidene woorden aan te wijzen, die uiteindelijk in de Statenvertaling van 1637 concordanter zijn vertaald. Zo spreekt Rolandus in Hebreeën 9 van de 'roede' van Aäron als vertaling van ῥάβδος, terwijl hij dit woord in Mattheüs 10 nog als 'staf' vertaald had.[1074] Verder geeft hij het woord ἱλαστήριον weer als 'genaden-stoel', terwijl dit in de latere Statenvertaling als 'versoen-decksel' is weergegeven.[1075] Deze laatste vertaling sluit beter aan bij de andere vindplaats van ἱλαστήριον in het Nieuwe Testament, waarin 'versoeninge' als vertaling genomen werd.[1076] Dat de Statenvertalers zich in een later stadium bewust waren van dit overeenkomende woordgebruik in Hebreeën 9 en Romeinen 3, blijkt uit hun verwijzing in de kanttekening.[1077]

Rolandus heeft dus lang niet elk woord kunnen navorsen in een concordantie. Dat was bovendien ook in het bijzonder een taak voor de revisie van een tekst, zoals uit de brief aan Alting bleek, die gevraagd werd revisor te worden.[1078] Ook in de twintigste eeuw werd bij vertaalprojecten de mate van concordant vertalen pas gecontroleerd nadat de eerste vertaling vervaardigd was.[1079] Het is namelijk niet praktisch om bij het maken van een eerste proefvertaling al gedurig rekening te houden met hoe een woord elders in het Nieuwe Testament vertaald is. De vertaler kan immers slechts terugkijken in zijn vertaling en kan bij een eerste vertaalconcept nog niet vooruitkijken in de tekst, omdat hij dat gedeelte nog niet vertaald heeft. Rolandus zal in het eerste stadium van zijn vertaling dan ook niet gedurig in concordanties gekeken hebben.

Ook heeft Rolandus waarschijnlijk weinig gekeken in woordenboeken tijdens het maken van de eerste vertaling. Wanneer hij dit wel intensief gedaan zou hebben en gedurig in concordanties had getuurd, had hij van een dergelijke studie op zijn minst enige notities, die bijvoorbeeld bestemd zouden zijn geweest voor zijn collega Walaeus, in de Collectie Rolandus

---

1072 Zie voor deze voorbeelden Lukas 6:4, Hebreeën 9:2 en 9:9 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1073 De vertaling van Mattheüs 3:16 ('nederdalen gelyck een duyve') verschilt in de Collectie Rolandus bijvoorbeeld van de vertaling van Johannes 1:32 ('nederdalende gelyck ~~als~~ een duyve'). Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1074 Zie Mattheüs 10:10 en Hebreeën 9:4 in de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1075 Zie Hebreeën 9:5 in de Collectie Rolandus en in de Statenvertaling van 1637. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1076 Zie Romeinen 3:25 in de Statenvertaling van 1637.

1077 Zie kanttekening 51 bij Romeinen 3 in de Statenvertaling van 1637.

1078 Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 412; Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

1079 Op de grens van het computertijdperk werden de eerste computers namelijk voor de controle van de mate waarin de gemaakte vertaling concordant en consistent was, pas ingezet nadat het eerste concept van de vertaling vervaardigd was. De vertaler Fahner stelde namelijk in 1987 het volgende: 'Het gebruik van computers in het bijbelvertaalwerk is tot nu toe vrijwel beperkt tot de fasen na het eigenlijke vertaalwerk, al is de tijdsbesparing daardoor belangrijk genoeg. Programma's zijn ontwikkeld, vooral door de Wycliffe bijbelvertalers, voor het controleren en corrigeren van teksten, voor het maken van een woordenboek op basis van een gegeven tekst, voor het nagaan van gewenste concordanties, voor het controleren van spelling enzovoorts'. C. Fahner, 'De vertaler vertaalt, de computer helpt. Kan een moderne uitvinding als de computer de omvang van het bijbelvertaalwerk beperken?', *Reformatorisch Dagblad*, 11 september 1987.

moeten hebben nagelaten. Iets dergelijks wordt zo goed als niet aangetroffen.[1080] Bij de bestudering van woordenboeken blijkt dan ook dat zij niet erg invloedrijk geweest bij het opstellen van de vertaling. Wanneer bijvoorbeeld het woordenboek van Hadrianus Junius bekeken wordt,[1081] dat volgens De Bruin door de Statenvertalers geraadpleegd is,[1082] valt op dat dit werk onmogelijk voor de Statenvertalers de belangrijkste informatiebron wat betreft woordbetekenis kan zijn geweest. De volgorde van de lemma's is namelijk niet gericht op het vertalen van Griekse teksten, aangezien de woorden niet eens in de volgorde van het Griekse alfabet staan.[1083] Verder bevat het woordenboek weinig specifieke nieuwtestamentische woorden, zodat een vertaler vaak mis zal grijpen. Ook is de betekenisbeschrijving (die veelal uit slechts één of enkele woorden bestaat) beknopt ten opzichte van de uitgebreide kanttekeningen over woordbetekenissen. Bovendien bevat het woordenboek alleen nomina, terwijl in de kanttekeningen ook vaak de betekenis van verba toegelicht wordt. Als laatste is de link tussen de beschrijving van het woordenboek van Hadrianus Junius – als die er al is – vaak niet erg sterk. In Johannes 19:13 staat bijvoorbeeld het woord λιθόστρωτος, dat volgens het woordenboek van Hadrianus Junius 'geflesterte Strasse' betekent.[1084] In de kanttekeningen staat over dit Griekse woord het volgende: 'D. [dat is] een plaetse met steenen gepaveyt'.[1085] In beide definities zit de betekenis van *plaveien*, maar de 'Strasse' komt hooguit in 'steenen' terug. Erg overtuigend is deze gelijkenis dus niet.

Veel sterkere verbanden zijn er aan te wijzen bij de woordenboeken van Pasor, die vrij kort voordat de Statenvertalers met hun vertaalarbeid aanvingen, zijn lexica liet drukken.[1086] Anders dan Hadrianus Junius gaf hij zijn woorden wel in de volgorde van het Griekse alfabet weer, beperkte zich niet tot enkel de nomina en spitste zich toe op de woorden van het Nieuwe Testament. Zijn lexicon was namelijk speciaal bedoeld als een toelichting op nieuwtestamentische woorden, die hij dan ook met redelijk uitgebreide betekenisbeschrijvingen toelichtte.[1087] Daarbij had hij door zijn expertise als hoogleraar op het gebied van Hebreeuws en Grieks speciale aandacht voor de verwantschap tussen nieuwtestamentische en Syrische woorden.[1088] De Statenvertalers namen dit werk, dat voor hun vertaalwerk veel praktischer in gebruik was dan het woordenboek van Hadrianus Junius, dan ook graag ter hand en lieten in

[1080] Er zijn hooguit aan het begin van het Mattheüsevangelie enige verwijsteksten naast de vertaling te zien, maar bij dit gedeelte maakt Rolandus niet zijn eerste vertaling. Zie het derde hoofdstuk voor de reconstructie van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1081] H. Junius, *Nomenclator* (Augsburg 1574).

[1082] De Bruin, *De Statenbijbel*, 294.

[1083] Het woordenboek van Hadrianus Junius is namelijk thematisch en op woordvelden geordend, zoals te lezen is in de inhoudsopgave 'Capita rerum, quae in Nomenclatore tractantur' van het woordenboek. Junius, *Nomenclator*.

[1084] Junius, *Nomenclator*, 185. Dit woord staat in het hoofdstuk over 'Terrae, aquarum, locorumque vocabula'.

[1085] Zie kanttekening 23 van Johannes 19 in de Statenvertaling van 1637.

[1086] In 1619 kwam de eerste versie van Pasors woordenboek uit. G. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum, ubi omnium vocabulorum Graecorum themata indicantur* (Herborn 1619). Drie jaar later verscheen een boek met alleen beschrijvingen van in de Bijbel voorkomende namen. G. Pasor, *Etyma nominum propriorum itemque analysis Hebraeorum Syriacorum et Latinorum vocabulorum quae in Novo Testamento uspiam occurrunt* (Herborn 1622). In 1626 verscheen een woordenboek met alle woorden, waarbij per lemma ook vele nieuwtestamentische teksten aangehaald en vertaald werden. G. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum, ubi omnium vocabulorum, tam appellativorum themata, quàm nominum propriorum etyma, exquisitè indicantur, & grammaticè resolvuntur* (Herborn 1626). Deze editie is hier vooral gebruikt.

[1087] Zie hiervoor de uitgave van 1626. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum* (1626).

[1088] Vanaf 1607 was Pasor te Herborn hoogleraar in Hebreeuws en Grieks. Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 10, 711.

enkele kanttekeningen Pasors opmerkingen over het Syrisch doorklinken.[1089] Over het woord *mammon* merkte Walaeus bijvoorbeeld het volgende op: 'Is een Syrisch woort, ende beteeckent rijckdom, winste, ofte schatten, die de menschen dickmael als eenen Godt eeren ende dienen'.[1090] Hierin resoneren de frasen, die Pasor opstelde over hetzelfde woord: 'mammona, g.m. vox origine Syriaca, ... qua vox pro divitiis capitur ... quem ceu Deum colunt'.[1091] Precies in dezelfde volgorde als zijn voorbeeld noteerde Walaeus dus achtereenvolgens de Syrische herkomst van *mammon* ('Syrisch woort' als afgeleide van 'vox origine Syriaca'), de betekenis van het woord ('rijckdom, winste, ofte schatten' als vertaling van 'divitiis') en de speciale opmerking ('die de menschen dickmael als eenen Godt eeren ende dienen' als weergave van 'quem ceu Deum colunt'). Pasor werd hierbij dus als een autoriteit gezien, wiens werk secuur werd overgenomen in de kanttekeningen.

Wat betreft de vertaling zelf lieten de Statenvertalers zich ook soms door Pasors woordenboek leiden. Pasor gaf namelijk vertalingen van nieuwtestamentische frasen, die af en toe afwijken van de overzetting van Beza. In een enkel geval namen de Statenvertalers de vertaling van Pasor over. Dit is te zien in de onderstaande tabel over de lemma's, die op de eerste zestig pagina's van Pasors woordenboek staan. Bij elk lemma wordt de eerste bij dit lemma genoemde tekst uit het Nieuwe Testament, waarin een vorm van het lemma staat en een Latijnse vertaling ervan gegeven wordt, als uitgangspunt van vergelijking tussen Beza's en Pasors vertaling genomen. Van de lemma's waarbij de overzetting van Beza en Pasor overeenkomen, worden alleen de eerste vijf vermeld. Verschillen in vertaling zijn voor nu namelijk relevanter, omdat aan de hand daarvan te bepalen is welk van beide vertalingen de Statenvertalers meestal als basis namen voor hun vertaling. Soms zijn er echter slechts verschillen in werkwoordstijd of in de vorm van het woord.[1092] In die gevallen is het zeer onzeker of er sprake is van invloed van Pasor of Beza op de tekst van de Statenvertaling. Daarom wordt in de onderstaande tabel slechts bij verschillen in het gekozen woord of bij een onderscheid in het woordenaantal door cursivering aangegeven welke vertaling qua betekenis of qua vorm verwant is aan de overzetting in de Statenbijbel.

---

[1089] In tien kanttekeningen wordt expliciet naar de Syrische herkomst van woorden verwezen. Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat *abba* het Syrisch voor vader is, zoals ook in Pasors woordenboek te lezen valt. Zie kanttekening 31 bij Markus 14 en kanttekening 48 bij Romeinen 8 in de Statenvertaling van 1637; Pasor, *Etyma nominum propriorum* (1622), 1. Verder wordt aan de hand van Pasor gesteld 'Thaddai, in't Syrisch is Iudas, in het Hebreeusch'. Zie kanttekening 5 bij Mattheüs 10 in de Statenvertaling van 1637; Pasor, *Etyma nominum propriorum* (1622), 33. Tenslotte wordt mogelijk met Pasor in de hand verklaard dat *Boanerges* 'een gebroken Hebreeusch ofte Syrisch woort' is 'beteeckenende, gelijck hier verklaert wort, sonen des donders'. Zie kanttekening 21 bij Markus 3 in de Statenvertaling van 1637; Pasor, *Etyma nominum propriorum* (1622), 13.

[1090] Zie kanttekening 32 bij Mattheüs 6 in de Statenvertaling van 1637. Deze kanttekening noteerde Walaeus al in de eerste versie van de kanttekeningen. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[1091] Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum* (1626), 495.

[1092] Zie bijvoorbeeld het verschil tussen 'exultavit' en 'exultat' of het onderscheid tussen 'auditor' en 'audit'. De grammaticale verschillen tussen deze woorden zijn niet geschikt om te bepalen welke vertaling voor de Statenvertalers leidend is geweest, aangezien zij zich bij dergelijke grammaticale kwesties primair lieten leiden door de grondtekst. Zie ook het vijfde hoofdstuk.

| Lemma | Eerstgenoemde tekst | Pasors vertaling | Beza’s vertaling | Statenvertaling |
|---|---|---|---|---|
| ἀγαθός | Mattheüs 19:17 | Bonus | bonus | Goet |
| ἀγάλλω | Lukas 1:47 | Exultavit | exultat | verheught hem |
| ἀγανακτέω | Markus 10:41 | Indignari | indignari | seer qualick te nemen |
| ἀγάπη | Romeinen 5:5 | Charitas | charitas | Liefde |
| ἀγγαρεύω | Mattheüs 5:41 | Angariabit | angariabit | sal dwingen |
| ἀγγεῖον | Mattheüs 13:48 | Vasa | vasa | Vaten |
| ἁγνός | 1 Timotheüs 5:22 | Castum | *purum* | Reyn |
| ἄγυρις | Hebreeën 12:23 | *ad conventum universalem* | Conventum | Tot de alghemeyne Vergaderinge |
| ἀγρός | Mattheüs 27:8 | Rus | *ager* | Acker |
| ἄγω | Johannes 19:4 | Ducit | *adduco* | brenge ... (tot) |
| ἁδρός | 2 Korinthe 8:20 | *Abundantia* | *exuberatia* | Overvloedt |
| ἀθρόος | Lukas 11:29 | Aggregaretur | *congregaretur* | dicht by een vergaderden |
| αἴρω | Lukas 19:21 | Tollit | *aufers* | ghy neemt wech |
| αισθάνομαι | Lukas 9:45 | Perciperent | sentirent | begrepen/kant.: gevoelden |
| αισχύνη | Lukas 14:9 | Rubore | *pudore* | Schaemte |
| αιτέω | Johannes 4:9 | *Petis* | *poscis* | Begeert |
| αιών | Handelingen 15:18 | *Aeterno* | [omni] aevo | Eewicheyt |
| ἀκούω | Johannes 8:47 | Intelligo | *auditis* | Hoort |
| ἀκροάομαι | Jacobus 1:23 | Auditor | audit | een hoorder is |
| ἁλίς | Handelingen 1:4 | *cum illis conveniens* | *congregans [est]* | als hy met [haer] vergadert was |
| ἀλισγέω | Handelingen 15:20 | Pollutis | pollutionibus | die ... besmet zijn |
| ἁλίσκω | 2 Petrus 2:12 | Capiantur | capta | gevangen te worden |
| ἀλλά | 1 Korinthe 15:39 | Igitur | *sed* | Maer |
| ἀλλάσσω | Handelingen 6:14 | Mutabit | mutaturum | [dat] hy ... veranderen sal |
| ἀλοάω | 1 Korinthe 9:10 | Triturans | *qui triturat* | die ... dorscht |
| **Overeenkomst:** | | 2 (5) | 9 (12) | |

Tabel 63. Vergelijking van de invloed van Pasors en Beza’s vertaling op de tekst van de Statenvertaling.[1093]

Van de twintig lemma’s met vertaalverschillen ten opzichte van Beza’s vertaling, is er in vijf gevallen sprake van een aan de Statenvertaling verwante vertaling, waarvan bij slechts twee gevallen geldt dat alleen Pasors (en dus niet Beza’s) vertaling verwant is aan de manier hoe de Statenvertalers de frase overzetten.[1094] Bij een van deze twee gevallen geldt dat de vertaalkeuze ook te herleiden is tot de Deux-Aesbijbel. Dit betreft het woord ‘eewicheyt’.[1095] Slechts in een geval is er een uitzondering, die lijkt te bevestigen dat de Statenvertalers incidenteel bij het opstellen van de vertaling keken in Pasors woorden.[1096] Hierbij gaat het om de woorden ‘Tot

[1093] De tabel is gebaseerd op Pasors woordenboek uit 1626 en Beza’s in 1567 gedrukte vertaling. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum* (1626), 29-89; Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum* (1567). De Nederlandse overzetting betreft de Statenvertaling uit 1637.

[1094] Deze twee gevallen betreffen de lemma’s ἄγυρις en αιών. Bij de drie lemma’s ἁδρός, αιτέω en ἁλίς hebben zowel Pasor als Beza een vertaling, die qua betekenis of qua vorm gelijkt op de vertaling van de Statenvertaling uit 1637.

[1095] Zie Handelingen 15:18 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

[1096] De vertaling ‘Tot de alghemeyne Vergaderinge’ staat namelijk al in gedrukte vorm in de Autographa en is dus voor het revisorenberaad door de vertalers opgesteld. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. De vertaling

de alghemeyne Vergaderinge' (Hebreeën 12:23), een wijze van uitdrukken die niet in de Deux-Aesbijbel of in Beza's vertaling voorkomt en sterk lijkt op 'ad conventum universalem'. Daarnaast zou te verdedigen zijn dat de woorden 'cum illis' in 'cum illis conveniens' doorklinken in 'met [haer]'. Daarbij geldt echter dat de keuze voor 'vergadert was' weer meer gelijkt op het woord 'congregans' van Beza. Van Beza's vertaling geldt bovendien dat hij veel invloedrijker was voor de Statenvertaling dan Pasors lexicon. In maar liefst negen gevallen is de vertaling van Beza namelijk nauwer (dan Pasors vertaling) verwant aan de woorden van de Statenvertaling. Pasors lexicon zal dan ook niet gedurig, maar slechts incidenteel bestudeerd zijn. Het woord πανηγύρει ('Tot de alghemeyne Vergaderinge') komt namelijk ook maar één keer voor in het Nieuwe Testament, zodat een dergelijke uitzondering uitgenodigd zal hebben om een keer in woordenboek van Pasor te blikken.[1097] Bij een dergelijke raadpleging stuitte de vertaler bovendien geregeld op een overzetting die exact gelijk was aan de vertaling van Beza, zodat de speciale studie van het woordenboek in die gevallen geen meerwaarde had. Het lezen van Pasor was dus lang niet altijd lonend in de zoektocht naar alternatieve vertalingen. Net als bij concordanties zal er bij Pasors woordenboek dus slechts sprake geweest zijn van incidentele raadpleging.[1098]

Een ander woordenboek dat een sterker stempel op de Statenvertaling kon drukken dan het woordenboek van Hadrianus Junius, is de thesaurus van opnieuw Henricus Stephanus.[1099] Dit woordenboek bevat namelijk meer woordtypen dan alleen nomina, heeft verwijzingen naar het Nieuwe Testament, geeft uitgebreide betekenisbeschrijvingen en staat op volgorde van het Griekse alfabet. Dit werk konden de Statenvertalers dus net als Pasors woordenboek gemakkelijk raadplegen, zoals zij ook gedaan zullen hebben bij de verklaring van χριστιανούς in Handelingen 11:26. Daarbij stelden zij het volgende:

> Gr. Christianoi, dat is, Discipelen Christi, om dat sy sijne leere aennamen ende beleden: welcke met desen name oock met recht genoemt worden, om dat als sy in hem gelooven, sy leden van zijn lichaem, ende sijner salvinge deelachtigh worden. Siet oock Actor. 26.28. ende 1.Petr. 4.6.[1100]

---

staat namelijk al in de eerste band van de Collectie Rolandus, waarin te lezen valt dat Rolandus in eerste instantie 'tot de algemeene tsamencoomste' noteerde. Boven het woord 'tsamencoomste' zette Walaeus vervolgens het woord 'vergaderinge' als alternatief neer. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1097 In het vervolg van deze paragraaf zal getoond worden dat de Statenvertalers bij zogenaamde *hapax legomenoi* een uitgebreide woordstudie verrichten, waarbij zij vooral buitenlandse vertalingen vergeleken en een meerderheid volgden. Het woordenboek van Pasor gaf niet per se de doorslag bij *hapax legomenoi*, want bij een woord als κωμοπόλεις staat in Pasors woordenboek 'oppidula' als betekenis, terwijl de Statenvertalers dit grondwoord in lijn met de meerderheid van buitenlandse vertalingen middels twee woorden vertaalden. Zie de subparagraaf 'Volgen van de meerderheid'.

1098 Het woordenboek van Pasor was overigens – ondanks dat er vele tekstverwijzingen bij lemma's staan – voor de Statenvertalers geen vervanging van concordanties. Bij het woord γαζοφυλάκιον verwijst de kanttekenaar namelijk niet naar Markus 12:43 (zoals Pasor deed), maar naar Markus 12:41. Zie kanttekening 5 bij Mattheüs 27 in de Statenvertaling van 1637; Pasor, *Etyma nominum propriorum* (1626), 176. Verder zorgt een woordenboek voor een onderscheid qua vertaling van eenzelfde grondwoord (want tekstverwijzingen zijn soms bedoeld om de verschillende betekenissen van een lemma te noemen), terwijl de door Henricus Stephanus gedrukte concordantie juist aanzet tot het steeds op dezelfde wijze vertalen van een bepaald grondwoord. Zo wordt ῥάβδος door Pasor bij Mattheüs 10:10 vertaald als 'baculus', terwijl hetzelfde woord bij Hebreeën 9:4 volgens Pasor de betekenis 'sceptrum' heeft. Pasor, *Etyma nominum propriorum* (1626), 626. In de Statenvertaling van 1637 werden beide woorden op dezelfde manier (als 'staf') vertaald, terwijl Rolandus beide woorden nog verschillend vertaald had (zoals eerder in deze paragraaf genoemd is).

1099 H. Stephanus, *Thesauros tes Ellenikes glosses. Thesaurus Graecae linguae ab Henrico Stephano constructus* (zp 1573). Dit betreft een meerdelige thesaurus.

1100 Zie kanttekening 28 bij Handelingen 11 in de Statenvertaling van 1637.

In deze kanttekening betogen de Statenvertalers dus dat met χριστιανούς gerefereerd wordt aan *ware* christenen. Die gedachte vormt ook precies de samenvatting van het artikel bij het lemma Χριστιανός in het woordenboek van Henricus Stephanus.[1101] In dit woordenboek wordt namelijk betoogd dat ketters niet onder deze noemer vallen.[1102] Ook staat er aan het begin van het artikel een zin, waarvan het begin van de bovenstaande kanttekening een echo vormt: 'Christianus, Qui Christi sese discipulum profitetur et a Christo sese denominat…'[1103] Sterk overeenkomend zijn de woorden 'discipelen' ('discipulum'), 'Christi' ('Christi'), beleden ('profitetur') en 'genoemt worden' ('denominat'). Het is dus zeer waarschijnlijk dat ten minste een van de Statenvertalers deze Latijnse tekst gelezen heeft en er de informatie uit overnam, die samenvatte en aldus ermee instemde.[1104]

Een ander voorbeeld van overname lijkt er te zijn rond de kanttekening over φαρμακεία bij Openbaring 9:21, waarin als alternatief van de vertaalkeuze 'venijn-gevingen' staat 'Ofte, tooveryen, gelijck dit woordt beyde beteeckent…'.[1105] Ook bij Galaten 5:20 staat een (beknoptere) versie van deze kanttekening.[1106] De onderliggende bron hiervan lijkt opnieuw het woordenboek van Henricus Stephanus te zijn, want hierin worden doelbewust twee betekenissen van φαρμακεία onderscheiden, namelijk tussen *veneficium* als 'Actio' en *veneficium* als 'Medicatio'.[1107] In het woordenboek van Kiliaan wordt dit onderscheid ook in Nederlandse termen vertolkt, want hierin wordt het Latijnse woord *veneficium* in verband gebracht met *vergiftiging* en *tovenarij*.[1108] Of dit woordenboek van Kiliaan ook daadwerkelijk bij het opstellen van deze kanttekening is gebruikt, is moeilijk te zeggen. Wel valt in de documenten van de Statenvertalers op dat zij Kiliaan als een gezaghebbend referentiepunt zagen als het gaat om de Nederlandse taal. In de *Resolutiën aengaende de Duytsche tale* komt namelijk verscheidene malen de frase 'cum Kiliano' voor,[1109] waarmee bedoeld wordt dat de Statenvertalers Kiliaan in zijn taalopvatting volgden. Verder geldt in zijn algemeenheid dat de Statenvertalers in de regel vrij kritiekloos schrijven over de betekenis van woorden. In kanttekeningen die het woord 'beteeckent' bevatten, staat namelijk gewoonlijk niets dat duidt op een kritische leeswijze van woordenboeken. Daarmee lijken de Statenvertalers lexica over het algemeen gezien te hebben als hoogstaande naslagwerken, waaruit woordbetekenissen als feitelijke informatie gehaald konden worden. Desondanks is de invloed van woordenboeken op de daadwerkelijke vertaalkeuzes beperkt gebleven, wat waarschijnlijk opnieuw te verklaren is doordat het voor de eerste vertaler Rolandus praktisch gezien moeilijk viel om voor ieder woord de uit vele delen bestaande thesaurus van Henricus Stephanus te raadplegen.

De beperkte invloed van woordenboeken op de daadwerkelijke vertaling blijkt wanneer gekeken wordt naar de verwijzingen naar de Romeinenbrief, die in de thesaurus van Henricus

[1101] Stephanus, *Thesauros tes Ellenikes glosses*. Volume 8, 1685-1686.
[1102] Ibidem, 1686.
[1103] Ibidem, 1685.
[1104] In het woordenboek van Pasor komt het woord Χριστιανός eveneens voor, waarbij dit woord slechts beknopt wordt vertaald als 'Christianus'. Wel lijkt het woord ook daar gecontrasteerd te worden ten opzichte van degenen, die geen ware christenen zijn. Vlak voor Χριστιανός staat namelijk het woord ψευδόχριστοι uit Mattheüs 24:24, dat gedefinieerd wordt als 'falsi Christi, qui mentiuntur se esse Christum'. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum* (1626), 757. Veel directer dan het verband tussen Pasors definities en kanttekening 28 bij Handelingen 11 is de link tussen deze kanttekening en de thesaurus van Henricus Stephanus.
[1105] Zie kanttekening 33 bij Openbaring 9 in de Statenvertaling van 1637.
[1106] Zie kanttekening 69 bij Galaten 5 in de Statenvertaling van 1637.
[1107] Stephanus, *Thesauros tes Ellenikes glosses*. Volume 8, 645-646.
[1108] In het woordenboek van Kiliaan wordt *venificium* namelijk als vertaling van 'hexen-werck' en als vertaling van 'ver-ghiftinghe' genoemd. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*.
[1109] *Resolutiën*, C10 en U/V3; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 202 en 203.

Stephanus vaak wordt aangehaald.[1110] Bij een dergelijke verwijzing wordt soms de hele Griekse tekst (of een gedeelte daarvan) uitgeschreven met daarachter een Latijnse vertaling. In andere gevallen wordt enkel de tekst uit Romeinen genoemd, zonder dat er een speciaal voor die tekst bestemde Latijnse vertaling bijgevoegd is. Opvallend is dat de Statenvertalers in de gevallen waarin de Latijnse vertaling gegeven is, relatief vaak van de Deux-Aesbijbel afweken om hun tekst sterker op deze Latijnse vertaling te laten lijken. Een dergelijk verband is niet te zien bij de teksten, waarbij in het woordenboek van Henricus Stephanus geen voor de tekst specifieke Latijnse vertaling wordt weergegeven. De volgende voorbeelden uit de zesde band van de thesaurus laten deze merkwaardigheid zien.

| *Vers* | *Grondwoord* | *Vertaling* | *Statenvertaling* | *Deux-Aesbijbel* |
|---|---|---|---|---|
| 1:10 | εὐοδωθήσομαι | prosperum iter detur | my ... goede gelegentheyt gegeven wierde / kant.: my… t'eeniger tijdt een voorspoedige reyse gegeven wierde | my … voorspoedigen wech gegheuen werde |
| 1:22 | ἐμωρανθησαν | stulti facti sunt | zijn sy dwaes geworden | zijn sy dwaes gheworden |
| 2:11 | προσωποληψία | personarum acceptio | aenneminge des persoons | wtneminghe der persoonen |
| 3:21 | μαρτυρουμένη | testimonio comprobata | hebbende getuygenisse | ende is betuycht |
| 3:28 | Λογιζόμεθα | Colligimus | Wy besluyten | houden wy |
| 6:23 | ὀψωνία | autoramenta stipendiaque | de besoldinghe | de besoldinghe |
| 8:18 | Λογίζομαι | Statuo | ick houde 't daer voor | ick houde |
| 8:26 | ἀλαλήτοις | Inenarrabilibus | onuytsprekelijcke | onwtsprekelicke |
| 8:29 | Προωρισε | Praedestinavit | heeft hy ... te voren verordineert | die heeft hy ... te voren gheordineert |
| 13:12 | Προέκοψεν | Processit | voorby gegaen | Vergaen |
| *Niet speciaal vertaalde passages:* | | | | |
| 8:12 | ὀφειλέται | Debitor | schuldenaers | Schuldenaers |
| 8:19 | ἀποκαραδοκία | expectatio solicita | [als] met opgesteken hoofde | [als] met wtgherecten halse wt siende |
| 11:29 | ἀμεταμέλητα | cuius non paenitet, aut paenitere non potest | onberouwelijck | en konnen hem niet berouwen |

Tabel 64. Vertaling van geciteerde woorden uit de Romeinenbrief in de thesaurus van Henricus Stephanus.

In theorie had het niet uit hoeven maken of er wel of geen specifiek voor de tekst bestemde vertaling stond, want wanneer een Statenvertaler het woordenboek had geraadpleegd, had hij in beide gevallen op de verwijzing naar de Romeinenbrief met de Latijnse vertaling gestuit. Het verschil zit echter in het feit dat de voor de tekst specifieke vertaling ook in de Griekse teksteditie van Beza (waarbij een Latijnse vertaling naast de Griekse tekst staat) te vinden is, die de Statenvertalers gebruikt hebben.[1111] Voor de laatste drie passages uit de bovenstaande tabel geldt dat niet. Op die manier is het bovengenoemde verband dus te verklaren. De Statenvertalers gebruikten namelijk niet steeds het woordenboek (want anders had 'expectatio

[1110] Hierbij is alleen de zesde band van de thesaurus onderzocht op verwijzingen naar de Romeinenbrief. Stephanus, *Thesauros tes Ellenikes glosses*. Volume 6 (zp 1572).
[1111] Zie bijvoorbeeld de teksteditie uit 1567. Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum* (1567).

solicita' uit Romeinen 8:19 niet met '[als] met opgesteken hoofde' vertaald geweest), maar zij bekeken vooral een teksteditie van Beza (waarin 'quasi exerto capite' te lezen valt bij Romeinen 8:19[1112]). Deze teksteditie was voor Rolandus zelfs zo gezaghebbend dat hij de bladspiegel eraan ontleende. In de Collectie Rolandus staat namelijk net als in de teksteditie een in Bijbelteksten opgedeelde kolom met de grondtekst en een kolom met de vertaling, waarvan de teksten op gelijke hoogte staan als de Griekse teksten.[1113] Verder was er naast de kolommen nog een kleine ruimte voor smalle notities, waarvan de weerklank in de Collectie Rolandus slechts aan het begin van de vertaling van het Mattheüsevangelie te zien is. Rolandus had de teksteditie van Beza dus in meerderlei opzicht tot zijn voorbeeld gesteld.[1114]

Volgens de huidige geschiedschrijving is het echter onzeker welke teksteditie van Beza door Rolandus geraadpleegd werd.[1115] Valk heeft hiernaar weliswaar studie verricht en kwam op de editie van 1567 en (wat betreft de Korinthebrieven) die van 1580 uit, maar dit onderzoek heeft zijn beperkingen.[1116] Hij vermeldt bijvoorbeeld niet dat er een enorme verscheidenheid aan tekstedities van Beza bestaat[1117] en dat er veel meer uitgaven van bestaan dan de negen door Hoskier bestudeerde edities.[1118] Er is dan ook voorzichtigheid geboden bij het doen van stellige uitspraken omtrent de door de Statenvertalers gebruikte tekstedities. In de historiografie

---

[1112] Ibidem.

[1113] Dit gaat om de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1114] Dit gaat om de korte tekstverwijzingen, die aan de rand staan naast de twee kolommen met de grondtekst en de vertalingen. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie ook het derde hoofdstuk.

[1115] Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 416.

[1116] Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2).' Een beperking van dit onderzoek is dat Valk uitgaat van een uit het einde van de negentiende eeuw stammende lijst van verschillen tussen de Griekse teksteditie van Stephanus uit 1550 en de Elzevir-editie uit 1624. H.C. Hoskier, *A full account and collation of the Greek cursive Codex Evangelium 604* (Londen 1890), 3 (van bijlage B). Bij deze lijst geeft Hoskier bij verschillen tussen de genoemde twee edities ook aan welke Beza-edities overeenstemmen met de keuzes in de teksteditie van Stephanus of met die van de Elzevir-editie. Dat betekent dus dat Valk alleen op die plaatsen de verschillen tussen de Beza-edities bestudeerd heeft, waar de beide edities uit 1550 en 1624 van elkaar verschilden.

[1117] Valk volgt namelijk vooral de studie van Hoskier en neemt van hem over dat de drukfout bij 2 Korinthe 8:20 alleen maar in de teksteditie van 1580 voorkomt: 'Nu vinden we exact dezelfde (dubbele!) fout óók, en volgens Hoskier ook maar alléén, in de octavo-editie van Beza 1580. Rolandus moet hier dus wel gebruik hebben gemaakt van deze editie'. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'; Hoskier, *A full account*, 9 (van bijlage B).

[1118] Hoskier maakte onderscheid naar formaat door te spreken van vier 'folio editions' uit 1565, 1582, 1588/89 en 1598 en vijf 'minor octavo Bezan editions' uit 1565, 1567, 1580, 1590 en 1604. Hoskier, *A full account*, 3 (van bijlage B). Als aanvulling op dit negental is ook wel een (door Henricus Stephanus gedrukte) editie uit 1576 in de literatuur aan te treffen, waarin echter de vertaling van Beza alleen niet als geheel in een kolom afgedrukt is, zodat de teksteditie (net als de editie uit 1587) als een editie van Henricus Stephanus zelf wordt beschouwd. T.H. Horne, *A manual of Biblical bibliography* (Londen 1839), 14; Anoniem, *Novum Testamentum Graece* (zp 1576); Simon, *Critical history*, XVII (noot 11). Betere voorbeelden zijn de edities uit de jaren 1560, 1562, 1563, 1586, 1594, 1611, 1625, 1626 en 1628 en een versie met de Griekse tekst uit 1569. H. Davy, *Troisième et dernière encyclopédie théologique* (Parijs 1838), 73-78. Zie www.bibliasacra.nl/ voor een verwijzing naar een Beza-editie uit 1626 (met als Biblia Sacra ID '1626.NT.gre-lat.HL.a'). Tenslotte somt Krans de edities uit 1556/57 (zonder een Griekse tekst), de edities uit 1559/60, 1582, 1588/89 en 1598 als de '*editiones maiores*' op, waarbij hij aangeeft dat er nog meer edities bestaan. J. Krans, 'Theodorus Beza and conjectural emendation', in: W. Weren en D. Koch (red.), *Recent developments in textual criticism: New Testament, other early Christian and Jewish literature*: Papers read at a noster conference in Münster, January 4-6, 2001 (Assen 2003), 109-128, 109-112.
Er waren dus duidelijk meer Beza-edities dan de versies die Hoskier gebruikt heeft voor bijlage B van zijn proefschrift. Hoskier zelf was zich hiervan bewust, want hij stelt dat hij bewust de tekstedities, die na Beza's sterven in 1605 verschenen zijn, niet in zijn vergelijking heeft meegenomen. Verder noemt hij de uitgave van 1576 als een 'pseudo-Beza'. Hoskier, *A full account*, 2 (van bijlage B).

van de King James Version bestaan namelijk vele opmerkingen over de teksteditie van Beza, die de Engelse vertalers gebruikt zouden hebben, maar per boek worden steeds weer andere edities genoemd.[1119] Het is dan ook het beste om geen al te stellige uitspraak te doen over de door de Statenvertalers gevolgde editie. Zoals eerder genoemd, ligt de focus in dit hoofdstuk ook niet op de vaststelling van specifieke edities van gebruikte boeken. Wel is het van belang om stapsgewijs te bepalen wat er in de Griekse teksteditie van Rolandus naar alle waarschijnlijkheid gestaan heeft en wat de kenmerken van deze editie waren. Stap voor stap zal hier dan ook beschreven worden hoe Rolandus' Griekse voorbeeld eruit gezien zal hebben (waaruit inderdaad wel naar voren komt dat de editie van 1567 steeds gebruikt is):

1) De teksteditie was afkomstig van Beza.
2) De teksteditie heeft één kolom met de Griekse tekst, één kolom met de vertaling van Beza, maar geen weergave van de tekst van de Vulgata.
3) De teksteditie van 1567 is naar alle waarschijnlijkheid constant gebruikt, waarbij slechts bij enkele teksten ook de editie van 1580 ter correctie bekeken is.

Met betrekking tot het eerste kenmerk kan gesteld worden dat een uitgave van Beza voor de hand ligt wegens de calvinistische achtergrond van deze geleerde, het feit dat Rolandus en Walaeus bij hem in de leer zijn geweest[1120] en het gegeven dat Walaeus hem als een grote autoriteit in de kerken van de reformatie noemt.[1121] Verder is er een duidelijk verband te zien tussen Beza's vertaling en de Statenvertaling.[1122] Ook wat betreft de Griekse tekst zijn er typografische overeenkomsten te zien tussen de teksteditities van Beza en de Collectie Rolandus, waarbij gedacht moet worden aan bijvoorbeeld het tussen haken plaatsen van hele teksten.[1123] Tenslotte noemt Renesse ook dat bij het revisorenberaad de Beza-editie van 1588/89 gebruikt is, zodat het in de lijn der verwachting ligt dat Rolandus ook een editie van Beza gebruikt heeft.[1124]

De bladspiegel van de in de Collectie Rolandus overgeschreven teksteditie van Beza moet bestaan hebben uit een kolom die ongeveer de helft van de pagina bedekte, zodat er slechts ruimte overbleef voor Beza's vertaling en de Vulgata niet opgenomen kon worden.[1125] De eerste

[1119] Carson stelt in het vijfde hoofdstuk van zijn boek bijvoorbeeld dat de makers van de King James Version zich vooral baseerden op de Beza-editie van 1588/89 en 1598. D.A. Carson, *The King James Version debate: A plea for realism* (Grand Rapids 1979). In een negentiende-eeuws werk werd alleen de editie van 1598 als basis van de King James Version aangewezen. Horne, *A manual*, 14. Hull noemt juist de editie van 1589 en in mindere mate de editie van Stephanus uit 1550 en 1551 als vertaalbron van de Engelse vertalers. R.F. Hull, *The story of the New Testament text: Movers, materials, motives, methods, and models* (Atlanta 2010), 41. Krans noemt daarentegen de editie van 1598 als het voornaamste vertaaldocument bij de totstandkoming van de King James Version. Krans, 'Theodorus Beza and conjectural emendation', 112.
[1120] De Bruin, *De Statenbijbel*, 287.
[1121] A. Walaeus, *Enchiridion religionis reformatae*, 295. Dit geschrift is na de dood van Walaeus gepubliceerd en vormt een onderdeel van de verzamelde werken van Walaeus. Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia*.
[1122] Zie hiervoor bijvoorbeeld tabel 64 en het slot van deze paragraaf over de vertaalovereenkomsten bij het eerste hoofdstuk van Openbaring.
[1123] Zie bijvoorbeeld de ronde haken bij Lukas 2:2 in de Beza-editie uit 1567 en in de Collectie Rolandus. Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum, sive foedus, Graece et Latine, Theodoro Beza interprete* (1567), 86; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Van een dergelijk typografisch kenmerk is in bijvoorbeeld de teksteditie van Montanus geen sprake. B.A. Montanus, *Novum Testamentum Graece, cum Vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis inserta* (Antwerpen 1583), 81.
[1124] Renesse, *Commentariolus*.
[1125] In de editie van 1582 (en in latere edities) is er weliswaar in een zeer smalle kolom ruimte voor de tekst van de Vulgata, maar het is niet waarschijnlijk dat Rolandus deze als basis van zijn geschriften heeft gehad. Een drukfout uit 1580, die Rolandus overnam bij 2 Korinthe 8:20, is namelijk al uit de editie van 1582 verdwenen.

overschrijfexercities van Walaeus vertonen namelijk veel te brede Griekse kolommen, waarbij er van een geslachtsregister telkens drie namen per regel genoteerd worden.[1126] Dit resulteert in een ruimteprobleem bij het overschrijven, waardoor de kolom met de Nederlandse vertaling erg smal wordt. Deze neiging om drie namen te noteren past niet bij een logische ruimtevulling van een leeg blad (want dan zouden de regels precies halverwege de breedte van het lege blad afgebroken worden), maar deze veel te lange regels zijn wel te verklaren vanuit de paginaopzet van de tekstedities van Beza. In de edities van 1565 en 1567 staan bijvoorbeeld eveneens drie namen per regel,[1127] terwijl in de teksteditie uit 1560 (door de beknoptheid van de annotaties aan de kant) wel vier namen op een regel vermeld worden[1128] en in de teksteditie uit 1580 circa twee namen op een regel passen doordat de tekst van de Vulgata ook in een kolom staat.[1129] Doorredenerend in de lijn dat de kolom van de gebruikte teksteditie ongeveer de lengte had van de edities van 1565 en 1567 is eveneens verdedigbaar dat Rolandus bij de eerste door hem overgeschreven teksten van een editie met een dergelijke kolombreedte uitging. Afgezien van zijn woordafbrekingen vallen de per regel genoteerde woorden namelijk bij het begin van Lukas 2 redelijk samen met de verdeling van de woorden over de regels in de editie van 1567.[1130] Helemaal uitgesproken is de overeenkomst bij 2 Korinthe 8:20, die in de onderstaande tabel weergegeven is.[1131]

| *Teksteditie van Beza uit 1567* | *Collectie Rolandus* |
|---|---|
| 20. Στελλόμενοι τοῦτο μήτις ἡμᾶς μω-<br>μήσηται ἐν τῇ ἁδρότητι ταύτῃ τῇ δια-<br>κονουμένῃ ὑφ᾽ ἡμῶν, | 20. Στελλόμενοι τοῦτο μήτις ἡμᾶς μω-<br>μήσηται ἐν τῇ ἁνδρότητι ταύτῃ τῇ δια-<br>κονουμένῃ ὑφ᾽ ἡμῶν, |

Tabel 65. Ordening van de regels bij 2 Korinthe 8:20.

Behalve deze precies overeenkomende plaatsen van de regelafbreking valt op dat Rolandus in het woord τοῦτο (in de eerste en toch al korte regel) de ‘ου’ opschreef als een verkortende slinger, die precies overeenkomt met de krul in de teksteditie van 1567.[1132] Bij de ‘οῦ’ in ‘-κονουμένῃ’ is de ‘ου’ juist volledig uitgeschreven. Vanuit de drukker bezien is deze variatie logisch, want zijn keuze van tekens werd bepaald door een streven om de regel te vullen met letters, die gewoonlijk een vaste grootte hadden.[1133] Bij het schrijven hoeft dit aspect geen rol

Verder is van de karakteristieke indeling van de plaatsing van commentaar boven en onder de tekst (waarbij de grondtekst en twee Latijnse vertalingen in het midden van de pagina staan) geen enkel spoor in de Collectie Rolandus terechtgekomen.

[1126] Zie het derde hoofdstuk en Lukas 3:25-38 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1127] Anoniem, *Novum Testamentum sive foedus Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (zp 1565), 90; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 90.

[1128] Anoniem, *Tes kaines diathekes hapanta. Novum Testamentum a Theodoro Beza versum cum eiusdem annotationibus* (zp 1560), 194.

[1129] Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580), 122-123.

[1130] Zie Lukas 2:1-6 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1131] Bij de andere teksten van 2 Korinthe 8 komen de afbrekingen bij de regels in de Collectie Rolandus ook geregeld overeen met de regelafbrekingen in de Beza-editie van 1567, maar dit is niet steeds het geval. Rolandus gebruikt de editie van 1567 dus niet op een dwingende wijze bij de regelafbrekingen, maar de regellengte van zijn Griekse tekst komt wel ongeveer overeen met de regellengte in de Beza-editie van 1567. Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 284 en 285; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1132] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 285.

[1133] In de vroegmoderne tijd had de drukker namelijk grote invloed op de tekstweergave en deze weergave hing dus onder meer af van de ‘ruimte op de regel’. D. van Netten, *Koopman in kennis: De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1631)* (Zutphen 2014), 11 en 12.

te spelen,[1134] zodat Rolandus dergelijke tekens niet per se hoefde te noteren. Dat hij het desondanks wel deed, illustreert hoe sterk hij soms een teksteditie zelfs typografisch volgde. Uit het bovenstaande vers kan echter niet eenvoudigweg geconcludeerd worden dat Rolandus daadwerkelijk alleen de editie van 1567 bij dit vers als bron gehad heeft. Er is namelijk een verschil te zien bij ἁδρότητι, dat Rolandus weergaf als ἀνδρότητι. Een dergelijke verschrijving herleidt Valk tot een drukfout in de editie van Beza uit 1580, waarin deze verkeerd geplaatste -ν- inderdaad voorkomt.[1135] Deze editie heeft echter smallere kolommen en bovendien is in 2 Korinthe 8:8 bij de lopende tekst van de Collectie Rolandus een variatie te vinden, die niet te herleiden is tot de teksteditie van 1580. Dit betreft ἡμετέρας, een woord dat bij 2 Korinthe 8:8 onder meer in de Beza-editie van 1567 voorkomt.[1136] Later werd onder de eerste letter van ἡμετέρας de upsilon genoteerd,[1137] zodat de variant ὑμετέρας zich vormde.[1138] De meest voor de hand liggende verklaring voor deze variatie is dat Rolandus bij het vertalen of overschrijven van 2 Korinthe 8:8 ontdekte dat het woord ἡμετέρας in de editie van 1567 door Beza weergegeven werd met 'vestrae'.[1139] Mogelijk heeft hij daarom in de volgende echte Beza-editie van 1580 gekeken, waarin hij inderdaad ὑμετέρας zag staan. Dat zou namelijk verklaren waarom hij hieruit kort na 2 Korinthe 8:8 per abuis ἀνδρότητι noteerde. Bij de passage van 2 Korinthe 8:8-20 heeft hij dan dus de tekst die hij uit de Beza-editie van 1567 overschreef, gecontroleerd aan de hand van de editie uit 1580.

Bij deze reconstructie van Rolandus' notities is wel verondersteld dat Rolandus zijn tekst in principe zonder onderbreking overschreef uit de Beza-editie van 1567. Een dergelijke aanname is te verdedigen door niet alleen naar tekstvariaties te kijken, maar ook naar zaken als de tekstnummering te kijken. Wanneer namelijk Valks onderzoek herhaald wordt door ruim tachtig verschillen tussen de tekst van Beza-edities te bestuderen,[1140] blijkt Rolandus' tekst weliswaar het meest met de Beza-editie van 1567 overeen te komen,[1141] maar dat is geen

[1134] Waarschijnlijk wilde Rolandus echter wel een tekst scheppen, die gevulde regels had. Zie het vervolg van deze paragraaf.

[1135] Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'; Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580), 75. Wat betreft de keuze van het augment verschilt de Collectie Rolandus overigens van de teksteditie van 1580. Op dat punt komt Rolandus' tekst namelijk juist overeen met de Beza-editie van 1567. Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 285.

[1136] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 284.

[1137] Een dergelijke situatie met een weergave van twee tekstvarianten komt overigens wel vaker voor in de Collectie Rolandus, zoals bijvoorbeeld bij Openbaring 3:12, Filemon 1:7 en mogelijk 1 Petrus 2:21 (een tekst waar het onduidelijk is of Rolandus zijn weergave later aangepast heeft) het geval is.

[1138] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1139] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 284.

[1140] Dit betreft de volgende vindplaatsen: Mattheüs 10:4, 12:18, 19:1, 24:9, 25:2, Markus 1:21, 1:27, 2:7, 9:16, 9:38, 9:40, 12:20, Lukas 3:33, 7:12, 8:29, 10:6, 10:13, 11:33, 13:19, 17:26, 17:35, 18:3, 19:4, 20:31, 22:45, 24:27, Johannes 1:28, 2:1, 2:11, 4:5, 6:28, 7:38, 12:17, 14:11, 19:31, Handelingen 6:3, 9:3, 14:8, 16:17, 19:33, 21:8, 26:20, Romeinen 1:27, 1 Korinthe 3:15, 6:14, 7:5, 7:29, 12:23, 15:31, 2 Korinthe 3:3, 7:16, 8:8, 8:20, Galaten 4:17, Efeze 1:3, 4:25, 2 Timotheüs 1:5, Filemon 1:7, Hebreeën 7:1, 10:2, 12:9, Jacobus 4:15, 1 Petrus 2:21, 4:8, 4:13, 2 Petrus 2:12, 1 Johannes 2:29, 2 Johannes 1:3, Openbaring 3:1, 3:12, 8:5, 13:5, 18:16, 19:1, 19:4, 19:6, 19:14, 20:4 (2x), 21:16 en 22:8. Deze passages worden door Hoskier genoemd in zijn lijst van verschillen tussen tekstedities. Hoskier, *A full account*, 3-12 (van bijlage B).

[1141] Bij de 81 vindplaatsen van de voorgaande noot geldt in 76 gevallen dat de weergave in de eerste band van de Collectie Rolandus overeenkomt met de Beza-editie van 1567. Bij de andere edities is het aantal overeenkomsten (veel) lager, namelijk 65 overeenkomsten bij de kleine Beza-editie van 1565, 39 overeenkomsten bij de grote Beza-editie van 1565, 41 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1580, 37 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1582, 40 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1588/89, 42 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1590, 40 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1598 en 39 overeenkomsten bij de Beza-editie van 1604.

sluitend bewijs voor de stelling dat hij hem daaruit overnam. Aan de variaties tussen tekstedities liggen namelijk geregeld verschillen tussen manuscripten ten grondslag, zodat de bewuste variaties in theorie ook in andere dan de door Hoskier bestudeerde edities voor kunnen komen. Een afwijkende of unieke tekstnummering is dan ook een issue, dat sneller de doorslag moet geven bij de kwestie rond de gebruikte teksteditie. Het samenvoegen van meerdere teksten tot één vers komt hierbij weliswaar vaker op eenzelfde wijze voor in de tekstedities van Beza,[1142] maar de drukfout waarbij een tekst ongenummerd blijft, zal een Bijbeldrukker in de regel geen tweede keer maken. Rolandus die de neiging had om letter voor letter de tekst van Beza over te schrijven, nam dergelijke fouten opvallend genoeg wel over uit precies de Beza-editie van 1567. Johannes 2:5 duidde hij namelijk aan met een '4' en nummerde zo (evenals bij de Beza-editie van 1567 het geval is) verkeerd door.[1143] Dat precies deze fout ook in een andere teksteditie voorkomt, is onwaarschijnlijk.[1144] Het is dus redelijk om te stellen dat Rolandus zijn Griekse tekst uit de editie van 1567 overschreef.

Dit betekent echter nog niet dat Rolandus zich geen enkele vrijheid veroorloofde bij het opschrijven van zijn Griekse tekst. Hij nam weliswaar gewoonlijk letter voor letter zijn voorbeeld over,[1145] maar veroorloofde zich tegelijkertijd kleine aanpassingen ten opzichte van Beza's tekst[1146] en eigen verkortingen van woorden.[1147] De druk van Beza uit 1567 en de tekst in de eerste band van de Collectie Rolandus zijn dus niet identiek. Bij 1 Korinthe 15:31 schreef Rolandus bijvoorbeeld het woord ἡμετέραν op. [1148] Volgens Valk kon hij hiervoor naar de Beza-editie uit 1580 grijpen,[1149] maar gezien het feit dat -τέ- (in ἡμετέραν) later als verbetering boven de tekst gezet werd,[1150] lijkt er eerder van een verschrijving sprake te zijn. Rolandus noteerde namelijk in eerste instantie ἡμέραν (met het accent opvallend genoeg op de tweede lettergreep), een woord dat eveneens in 1 Korinthe 15:31 voorkomt. Waarschijnlijk ontdekte hij zijn fout bij het vertalen, zag toen in de Deux-Aesbijbel 'onsen' staan[1151] en vulde daarom slechts de letters

---

[1142] Handelingen 19:4-5 worden bijvoorbeeld in zowel de Beza-editie van 1567 als die van 1580 samengevoegd. Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 213; Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580), 291; Hoskier, *A full account*, 7 (van bijlage B).

[1143] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 140.

[1144] Hoskier noemt deze fout dan ook als een fout die alleen in de Beza-editie van 1567 voorkomt. Hoskier, *A full account*, 6 (van bijlage B).

[1145] Uit verschrijvingen blijkt dat Rolandus letter voor letter zijn overschrijfwerk verrichte, want in de regel betreffen verschrijvingen niet alleen verplaatsingen van woorden, maar ook van letters, die op een verkeerde positie staan of per abuis niet genoteerd zijn. Zie bijvoorbeeld 2 Korinthe 1:11 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1146] Wat betreft het augment bracht Rolandus bijvoorbeeld wijzigingen aan ten opzichte van de Beza-editie van 1567. Zie Mattheüs 12:18 en Markus 1:27. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 18 en 52; Hoskier, *A full account*, 4 (van bijlage B).

[1147] Zie tabel 66.

[1148] Deze afwijking wordt genoemd door Valk en het betreft het woord ἡμετέραν (zoals in de Beza-editie uit 1580 en een Griekse editie uit 1576 staat) of ὑμετέραν (zoals in de Beza-editie van 1567 staat) in 1 Korinthe 15:31. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'; Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580), 60; Anoniem, *Novum Testamentum Graece* (zp 1576), 40; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 275. Volgens Hoskier komt deze variatie overigens ook in de grote Beza-editie uit 1565 voor, maar niet in de edities van 1565 (minor), 1567, 1582, 1588/89, 1590, 1598 en 1604. Hoskier, *A full account*, 9 (van bijlage B).

[1149] Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'.

[1150] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1151] Zie 1 Korinthe 15:31 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

-τέ- aan zonder de tekst nog op het ὑμετέραν van de Beza-editie van 1567 te laten gelijken.[1152] Door dergelijke processen zou de Collectie Rolandus toch nog met recht een eigen teksteditie genoemd kunnen worden,[1153] hoewel hij daarvoor te sterk overeenkomt met de Beza-editie van 1567.

De teksteditie van 1567 zal voor Rolandus dus – ondanks dat hij soms ervan afweek – toch telkens de leidraad zijn geweest bij het opschrijven van de Griekse tekst. Onduidelijk is alleen waarom hij uitgerekend die oude versie van Beza ter hand nam. Zou Rolandus dit boek wellicht in zijn studententijd gekocht hebben, toen hij vanaf 1583 in Genève verkeerde?[1154] Daarnaar kan enkel gegist worden. Mogelijk vielen bepaalde tekstedities af vanwege het feit dat Rolandus de vertaling van Beza naast de tekst wilde hebben, maar geen behoefte had aan de weergave van de Vulgata. Ook zal de kwestie van de te verkiezen teksteditie van Beza in zijn ogen van vrij gering belang kunnen zijn geweest, zodat hij slechts de editie ter hand nam die hem min of meer toevallig ter beschikking stond.

In typografisch opzicht was Rolandus overigens niet strikt gebonden aan zijn teksteditie. Hij paste namelijk soms kleine tekens aan,[1155] veranderde de interpunctie[1156] en nam verkortingen van woorden niet altijd over. Bij de namen van Mattheüs 1 werd bijvoorbeeld door de drukker nu eens τὸν als lidwoord gebruikt en dan eens de verkorte vorm τ`, zodat de regels goed gevuld konden worden.[1157] Op die manier ontstaat een zeer verscheiden patroon, dat in de meest bekende edities van Beza in een steeds andere afwisseling voorkomt. In de tabel is te zien dat Rolandus' tekst met geen enkele van de tekstedities qua typografie overeenkomt, terwijl de notatie van het Mattheüsevangelie met de vertaling ervan puur overschrijfwerk betrof.[1158]

| Naam | $B^{1565}$ | $B^{1582}$ | $B^{1588/89}$ | $B^{1598}$ | $b^{1565}$ | $b^{1567}$ | $b^{1580}$ | $b^{1590}$ | $b^{1604}$ | Rol. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Ἰσαάκ | τὸν | τὸν | τ` | τ` | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τ` | τὸν |
| Ἰακώβ | τ` | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν |
| Ἰούδαν | τ` | τὸν | τ` | τὸν | τ` | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν |
| Φαρὲς | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τὸν | τὸν |
| Ἑσρώμ | τ` | τ` | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` |
| Ἀράμ | ὸν | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν |
| Ἀμιναδάβ | ὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τὸν | τὸν |
| Ναασσών | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν |
| Σαλμών | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` |
| ωβὴδ | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` |
| Ἰεσσαί | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν |
| Βασιλέα | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` |
| Σολομῶνα | τ` | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τὸν | τ` |

Tabel 66. Notatie van lidwoorden in Beza-edities bij namen in Mattheüs 1:2-6.

[1152] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 275.
[1153] In de achttiende eeuw werd de Collectie Rolandus namelijk opgenomen in een lijst met tekstedities. Le Long, *Bibliotheca sacra,* 173. Zie hiervoor het derde hoofdstuk.
[1154] Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 3, 1088.
[1155] Dit betreft veranderingen in het augment bij Mattheüs 12:18 en Markus 1:27. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 18 en 52; Hoskier, *A full account*, 4 (van bijlage B).
[1156] Zie 1 Korinthe 7:29. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 264; Hoskier, *A full account*, 9 (van bijlage B).
[1157] Bij het lezen van bijvoorbeeld de Griekse tekst van Mattheüs 1 in de Beza-edities van 1580 valt op dat τ` aan het einde van een regel staat en zo nog net binnen de ruimte van de regel past. Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580), 1 en 2.
[1158] Zie het derde hoofdstuk voor het overschrijven van het Mattheüsevangelie.

Door op deze manier de lidwoorden bij alle namen uit het geslachtsregister van Mattheüs 1 te halen, ontrolt zich als het ware een DNA-profiel van de typografie in drukwerken van Beza's edities. Geen van de edities heeft Rolandus in typografisch opzicht gevolgd.[1159] Wel schreef Rolandus zijn voorbeeld heel precies over en zijn schrijfwerk is blijkens correcties verbeterd,[1160] zodat verschillen met de manier hoe tekstedities afgedrukt waren, niet eenvoudigweg aan Rolandus' overschrijffouten kunnen worden toegeschreven. In typografisch opzicht volgde Rolandus dus niet steeds zijn teksteditie en het eerder genoemde voorbeeld van 2 Korinthe 8:20 is dus ook niet exemplarisch voor hoe Rolandus altijd te werk ging bij het overschrijven van de Beza-editie. In zijn algemeenheid wilde Rolandus mogelijk naar het voorbeeld van zijn Beza-editie een tekst vormen, waarbij de regels zich vulden, zodat hij net als een drukker τὸν en τ` op een eigen wijze ging afwisselen. Qua tekstweergave volgde hij echter in principe gedurig de Beza-editie van 1567.

Door Grosheide is daarentegen betoogd dat de Statenvertalers juist niet van één teksteditie uitgingen, maar dat zij zelfstandig tekstkritisch onderzoek deden.[1161] Hij haalt daartoe een reeks voorbeelden uit de kanttekeningen aan, die zijns inziens vertalingen van variaties in manuscripten weergeven. Wanneer deze notities (waarin vaak het woord 'ofte' voorkomt) echter bestudeerd worden, valt op dat de vertaalalternatieven veelal niet teruggaan op een verscheidenheid in manuscripten, maar dat de door Grosheide aangehaalde kanttekeningen juist gaan over alternatieve vertaalopties, die genoemd of gebruikt worden in Beza's vertaling of in de Deux-Aesbijbel.[1162] Daarnaast gaan de vertaalalternatieven soms terug

---

[1159] Rolandus aarzelde soms ook of hij zijn teksteditie uit 1567 qua druk volgde. Een voorbeeld daarvan is te zien bij 1 Petrus 4:3, waar Rolandus twijfelde of hij de 'ου' verkort of uitgeschreven weer zou geven. Zie ook Filippenzen 2:3. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 307 en 363.

[1160] Bij bijvoorbeeld Mattheüs 1:2 is in de Collectie Rolandus het aanvankelijk niet genoteerde woord δέ toegevoegd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1161] Grosheide, 'De theologie der Statenvertalers'.

[1162] De tekst van Grosheide luidt als volgt (waarbij tussen blokhaken als toevoeging op Grosheide's tekst aangegeven is waar de varianten toe te herleiden zijn in de teksten van Beza en de Deux-Aesbijbel): 'Mark. 8 : 7 heeft de tekst *gezegend,* de kantt. *gedankt* [dit is de vertaalkeuze van de Deux-Aesbijbel], met verwijzing naar Matth. 15 : 36, waarbij moet worden opgemerkt, dat de kantt. bedoeld kan hebben niet een andere lezing te geven, doch aan te duiden, dat zegenen en danken in dit verband dezelfde betekenis hebben. Markus 8 : 12 is het onderscheid tussen: *Zoo dit geslacht een teken gegeven zal worden* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van de Statenvertaling] en: *Dit geslacht zal geen teken gegeven worden* [dit is de vertaalkeuze van de Deux-Aesbijbel, die in de kanttekeningen van de Statenvertaling is overgenomen] in ieder geval van zuiver tekstkritische aard. Hetzelfde geldt van het verschil in vers 24: *ik zie hen als bomen wandelen* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van de Statenvertaling] *of: ik zie mensen, als bomen wandelende* [dit is de vertaalkeuze van de Deux-Aesbijbel, die in de kanttekening van de Statenvertaling is overgenomen]. Luk. 11 hebben we de volgende verschillen, vers 15: *Beelzebul* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van de Statenvertaling] *of Beelzebub* [dit is de vertaalkeuze van de Deux-Aesbijbel, die in de kanttekeningen van de Statenvertaling is overgenomen]*;* vs. 35: *Zie dan toe, dat niet het licht, hetwelk in u is, duisternis zij,* [dit is de vertaling van zowel de Deux-Aesbijbel als de Statenvertaling] *of: Zie dan, of niet het licht, hetwelk in u is, duisternis zij*[dit is de vertaling, die te vinden is in de kanttekeningen van zowel de Deux-Aesbijbel als de Statenvertaling]. En vers 41: *alles is u rein* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van de Statenvertaling] *of: zal u rein zijn* [dit staat in de kanttekeningen van de Statenvertaling en stemt overeen met de vertaling 'erunt' van Beza]. Tenslotte 2 Petr. 1. In vers 1 hebben we de vraag *Simeon* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van zowel de Deux-Aesbijbel als de Statenvertaling] *of Simon* [dit is de vertaling, die in de kanttekeningen van zowel de Deux-Aesbijbel als de Statenvertaling staat]. Vers 2 *tot heerlijkheid en deugd of door Zijn heerlijkheid en deugd* [dit gaat volgens de kanttekeningen van de Statenvertaling om de kwestie hoe διά vertaald moet worden]. Vers 4 berust de vraag, *of door welke* [dit is de vertaalkeuze in de hoofdtekst van de Statenvertaling en verwijst naar de meervoudsvorm 'weldaden'] *of door welken zijn* [dit staat in de kanttekeningen van de Statenvertaling, verwijst naar het enkelvoud 'Iesum' en stemt overeen met de vertaling 'eo' van Beza, dat eveneens een enkelvoudsvorm is] moet worden gelezen op lezingverschil. En evenzo vers 10 de

op de mogelijke vertaling van het grondwoord, zoals in de kanttekening bij 2 Petrus 1:3 het geval is:

> Ofte, door sijne heerlickheyt ende deught. Doch het Griecx woordt dia, beteeckent niet altijt door, maer oock somtijdts tot: gelijck Rom. 6.4. Ende schijnt het gene de Apostel terstont te voren genoemt heeft het leven, hy hier nu noemt de heerlickheydt: ende dat hy genaemt heeft Godtsaligheydt, hy nu noemt deught.[1163]

Grosheide noemt het verschil tussen 'tot heerlijkheid en deugd of door Zijn heerlijkheid en deugd' echter in zijn lijst van 'tekstkritische kanttekeningen'.[1164] Slechts in één geval van deze lijst gaat het daadwerkelijk over 'boecken', een term waarmee de Statenvertalers werkelijk refereerden aan manuscripten van de grondtekst.[1165] Aan variaties in deze '(Griecksche) boecken' zijn maar ongeveer twintig kanttekeningen gewijd.[1166] Deze kanttekeningen met de term 'boecken' zijn bovendien niet allen door de Statenvertalers zelf geschreven, want soms zijn zij ook te herleiden tot het werk van de revisoren.[1167] Tekstkritisch onderzoek was dus voor de kanttekenaars en zeker voor een eerste vertaler als Rolandus niet een issue, dat veel aandacht kreeg. Rolandus' weergave van de grondtekst vertoont immers maar één versie van het Nieuwe Testament en niet vele varianten ervan.[1168] Afgaande op de weinige verbeteringen bij het opschrijven van deze grondtekst lijkt bij de notatie geen lang afwegingsproces te hebben plaats gevonden.[1169] Verder maakten de Statenvertalers en revisoren gebruik van verschillende tekstedities.[1170] Blijkbaar was de kwestie van de te gebruiken editie in hun ogen niet van zulk een groot belang dat er gemeenschappelijke afspraken over gemaakt werden, zoals met betrekking tot de spellingkwesties wel gebeurde.[1171]

De regel is eerder dat Rolandus steeds één teksteditie volgde en dat bij uitzondering aandacht geschonken werd aan de verschillen in de overlevering van het Nieuwe Testament.

---

vraag, of we *om* dan wel *door de goede werken* moeten aanvaarden [de kanttekenaar verwijst hier wel naar Griekse manuscripten]'. Grosheide, 'De theologie der Statenvertalers'; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567). Zie ook de Deux-Aesbijbel van 1562.

[1163] Zie kanttekening 18 bij 2 Petrus 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1164] Grosheide, 'De theologie der Statenvertalers'.

[1165] Dit betreft de kwestie in kanttekening 44 bij 2 Petrus 1 in de Statenvertaling van 1637: 'Namel. niet ten aensien Godts, Iesai. 14.27. ende 46.10. Rom. 11.29. 2.Timoth. 2.13. maer ten aensien van ons selven, om te vaster versekert te mogen zijn, dat wy van Godt tot de saligheydt zijn uytverkoren. In sommige boecken staet'er noch by door de goede wercken. Namelick, als door de vruchten, waer uyt een goede boom bekent wordt. Matth. cap. 7. versen 17, 18' (eigen onderstreping).

[1166] Bij de volgende Bijbelteksten zijn in de Statenvertaling van 1637 kanttekeningen geplaatst, die over Griekse manuscripten gaan: Mattheüs 1:11, 2:17, 6:1, 26:26, Handelingen 1:23, 16:7, Romeinen 16:27, 1 Korinthe 15:27, Hebreeën 9:1, 10:16, Jacobus 2:18, 4:2, 1 Petrus 3:7, 2 Petrus 1:10, 1 Johannes 2:23, 3:16, 5:7, Openbaring 2:19, 10:4 en 11:2. Ook in de inleiding van Jacobus staat een verwijzing naar Griekse handschriften.

[1167] Het slot van kanttekening 1 bij Mattheüs 6 ('Sommige Griecksche boecken hebben gerechticheyt.') is door de revisoren toegevoegd, want de verwijzing naar 'Griecksche boecken' ontbreekt in de door Walaeus opgestelde kanttekening. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[1168] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1169] Bij wijze van uitzondering staat bij Jacobus 4:2 overigens wel een tekstvariant, die later beschreven werd in de kanttekeningen. Zie kanttekening 7 bij Jacobus 4 in de Statenvertaling van 1637; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1170] De revisoren gebruikten namelijk de editie van Beza uit 1588/89, terwijl de door Rolandus gebruikte editie daarvan afweek. Renesse, *Commentariolus*; Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)'.

[1171] Zie het tweede hoofdstuk.

De reden dat Grosheide wil claimen dat de Statenvertalers juist wel zelfstandig aan tekstkritisch onderzoek deden, is mogelijk gelegen in zijn positie in het debat rond het al of niet behouden van de Statenvertaling. Sinds de negentiende eeuw werd namelijk gepleit voor vernieuwing van deze Bijbelvertaling, waarbij de voortgang van het tekstkritische onderzoek als argument werd aangewend.[1172] Plooij, een collega van Grosheide binnen het Nederlands Bijbelgenootschap, had in lijn met deze argumentatie gesteld dat de Statenvertalers geen pagina van hun werk ongewijzigd zouden laten als zij weet zouden hebben van de nieuwe tekstkritische inzichten.[1173] Dit idee wordt aannemelijker als de Statenvertalers zich inderdaad intensief en zelfstandig toegelegd hebben op de tekstkritiek (terwijl het idee vrij onaannemelijk klinkt wanneer bedacht wordt dat de Statenvertalers nauwelijks aandacht schonken aan de tekstkritiek). Grosheide's verdediging van zelfstandig tekstkritisch onderzoek door de Statenvertalers en zijn voortrekkersrol in de totstandkoming van de Nieuwe Vertaling[1174] lijken daarmee geen losstaande zaken te zijn. Voorzichtigheid is echter geboden met het trekken van te snelle conclusies rond partijdigheid. Vrij zeker is in elk geval dat de Statenvertalers zich niet erg sterk interesseerden voor de tekstkritiek en dat Rolandus Beza's teksteditie volgde als een gezaghebbend werk.

Markant is tenslotte dat de teksteditie van Beza, de thesaurus en de concordantie allen gedrukt zijn door dezelfde drukker, namelijk Henricus Stephanus. Zijn drukwerken stonden dus in het bijzonder bij de Statenvertalers in hoog aanzien. Dat was ook niet verwonderlijk gezien de enorme reputatie, die deze drukker (en ook zijn vader) had in de vroegmoderne wetenschappelijke wereld.[1175]

### *Letterlijk overnemen*

In de ogen van de Statenvertalers herbergen de hiervoor beschreven woordenboeken vooral feitelijke informatie.[1176] Woordbetekenis lijkt voor hen namelijk een set van absolute gegevens te zijn geweest, terwijl de vertaling van woorden iets subjectiefs betrof, dat verdedigd diende te worden. Dit onderscheid valt op wanneer in de kanttekeningen het gebruik van de woorden *betekenis* en *overzetting* (met al de varianten daarop) bestudeerd worden. In een kanttekening bij Lukas 3 wordt bijvoorbeeld het volgende opgemerkt:

> Het Gr. woort beteeckent wel yemandt valschelijck beschuldigen, maer Lucas gebruyckt dit woort in sulcken sin als het hier overgeset is, gelijck blijckt Luc. 19.8 (eigen onderstreping)[1177]

De betekenis van het grondwoord is in deze kanttekening als een feitelijk gegeven beschreven, terwijl de eigen overzetting verdedigd wordt aan de hand van een vergelijkbare frase uit een ander deel van het Lukasevangelie. Een dergelijke argumentie is ook te vinden bij het eerste vers van Openbaring 5:

---

[1172] Zie het eerste hoofdstuk.
[1173] A.J. van den Berg, 'Grosheide en de Nieuwe Vertaling', *Met Andere Woorden* 2 (2011), 22-35, 27.
[1174] Zie voor een beschrijving van deze leidende rol van Grosheide bij de totstandkoming van de Nieuwe Vertaling het artikel van Van den Berg. Van den Berg, 'Grosheide en de Nieuwe Vertaling'.
[1175] Latijn was de voertaal in het huis, waar Henricus Stephanus opgroeide, en Henricus Stephanus kon Grieks haast beter spreken dan Frans. J. Considine, *Dictionaries in early modern Europe: Lexicography and the making of heritage* (Cambridge 2008), 56-58.
[1176] Zie hiervoor de kanttekeningen met de term 'beteeckent' in de Statenvertaling van 1637.
[1177] Zie kanttekening 17 bij Lukas 3 in de Statenvertaling van 1637.

Het Gr. woordeken *epi* wort oock overgeset *aen* de rechter-handt: doch uyt het 7 v*er*s blijckt dat dese oversettinghe beter is. (eigen onderstreping)[1178]

Overzetten of vertalen is dus steeds een subjectieve aangelegenheid, terwijl voor de woordbetekenis op basis van gezaghebbende bronnen met zekerheid uitspraken gedaan kunnen worden. Een enkele uitzondering bevestigt deze regel. Over het woord 'Maranatha' in 1 Korinthe 16:22 staat in de kanttekeningen bijvoorbeeld: 'Ende beteeckent, gelijck sommige meynen, De Heere komt: ofte, onse Heere komt'.[1179] Bij wijze van uitzondering wordt hier dus door de woorden 'gelijck sommige meynen' het thema van woordbetekenis in een even subjectieve sfeer als het domein van vertalen geplaatst. Doordat de Statenvertalers vooral met dat laatste, namelijk vertalen, bezig waren, was de basisbetekenis van woorden voor hen een vooral feitelijke aangelegenheid, terwijl over de juiste vertaling veel discussie mogelijk was. Waar een woordenboek dus als een gezaghebbend en feiten presenterend boek werd gezien, zullen andere Bijbelvertalingen juist als gelijken (ten opzichte van hun eigen vertaling) beschouwd zijn door de Statenvertalers. Zij namen weliswaar veel teksten van deze gelijken over, maar dat deden zij hoogstwaarschijnlijk niet vanuit een opzien tegen deze Bijbelvertalingen. Dit letterlijk overnemen zal veeleer ingegeven zijn door de gedachte dat de acceptatie van de Statenvertaling bevorderd kon worden door de vertaling zo veel mogelijk te laten lijken op bestaande Nederlandse vertalingen.[1180] Vaak gedrukte Bijbels, zoals de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel, zijn daardoor bijzonder invloedrijk geweest voor de tekst van de Statenvertaling. Voor in de Nederlanden minder of niet verspreide vertalingen, zoals de Piscatorbijbel, de vertaling van Utenhove en die van Faukelius, geldt echter ook dat zij eveneens een sterk stempel drukten op het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Ook daarbij lijken deze Bijbelvertalingen enig intellectueel gezag te hebben gehad voor de Statenvertalers (in de zin dat de Statenvertalers mogelijk de makers van deze vertalingen bij een specifieke vertaalkeuze kundiger achtten dan zijzelf waren), maar deze zienswijze staat niet gelijk aan de wijze waarop naar woordenboeken gekeken werd. Vertalen bleef namelijk voor de vertalers een te bediscussiëren aangelegenheid, waarbij elke bestaande Bijbelvertaling hooguit een geschikte inspiratiebron kon zijn. Hoe een dergelijke bron precies gebruikt werd, wisselt per Bijbelvertaling. Daarom zullen hier de genoemde vijf vertalingen een voor een wat betreft hun invloed behandeld worden.[1181]

Over de invloed van de Deux-Aesbijbel is in de voorgaande hoofdstukken al veel beschreven. Deze Bijbelvertaling had veruit de meeste invloed op het werk van de Statenvertalers. Op deze beïnvloeding lijkt merkwaardig genoeg een vrij vroege vertaling, namelijk de Liesveltbijbel, een sturende werking gehad te hebben. Deze vertaling was al in 1526 in zijn compleetheid gedrukt. Nadien verschenen vele uitgaven in de Nederlanden en de tekst van deze Bijbel werd door verscheidene uitgevers gebruikt. In de zeventiende eeuw werd de tekst van de Liesveltbijbel namelijk nog door minstens vijf verschillende uitgevers overgenomen, die in de jaren 1608, 1612, 1616, 1623 en tweemaal in 1629 een Bijbel publiceerden.[1182] Liesvelts tekst bleef dus nog nagalmen in de tijd dat de Statenvertalers te

[1178] Zie kanttekening 1 bij Openbaring 5 in de Statenvertaling van 1637.
[1179] Zie kanttekening 64 bij 1 Korinthe 16 in de Statenvertaling van 1637.
[1180] Zie het eerste hoofdstuk.
[1181] Zie het zevende hoofdstuk voor de kwestie hoe de Statenvertaling zich verhoudt tot drie andere bekende vroegmoderne Bijbelvertalingen, namelijk de Moerentorfbijbel, de Leuvense Bijbel en de Biestkensbijbel.
[1182] Deze vijf personen zijn Egbert Adriaensz, Jan Evertsz Cloppenburgh, Hendrick Laurensz, Willem Jansz Stam en Cornelis Claesz. Zie http://www.bibliasacra.nl/ voor de Bijbels met het Biblia Sacra ID 1608.B.dut.CC.a, 1612.B.dut.WJS.a, 1616.B.dut.JEC2.a, 1623.B.dut.EA.a, 1629.B.dut.HL.a en 1629.B.dut.JEC2.a.

Leiden hun werk verrichtten. Voor hen was de Liesveltbijbel en de vele opvolgers ervan dus nog steeds een factor om rekening mee te houden. Welke editie van de Liesveltbijbel zij onder ogen gehad hebben, is onbekend. Wanneer in deze studie dus gesproken wordt over de Liesveltbijbel, wordt zowel de tekst bedoeld die in de gedrukte werken van Jacob van Liesvelt staat, als verwezen naar alle latere herdrukken ervan door andere drukkers. Als uitgangspunt wordt hierbij de Liesveltbijbel van 1542 genomen, want deze tekst is gedigitaliseerd.

Zoals genoemd, is de invloed van de Liesveltbijbel op de Statenbijbel opmerkelijk groot. Deze beïnvloeding verliep vooral via de Deux-Aesbijbel. Woorden uit de Deux-Aesbijbel, die ook in de Liesveltbijbel voorkomen, werden namelijk veel vaker door de Statenvertalers overgenomen dan woorden, waarvoor een dergelijke overeenkomst niet geldt. Dit wordt duidelijk wanneer het uit acht verzen bestaande Openbaring 15 en de eerste tien verzen van Handelingen 15 en van 1 Korinthe 15 bekeken worden. In de onderstaande tabel is te zien dat de Statenvertalers bij deze hoofdstukken vooral niet afweken van de Deux-Aesbijbel, wanneer deze overeenkwam qua vertaling met de Liesveltbijbel.

| | | Woorden van Deux-Aesbijbel, die ook in Liesveltbijbel staan | Woorden van Deux-Aesbijbel, die niet in Liesveltbijbel staan |
|---|---|---|---|
| Handelingen 15:1-10 | Aantal wel in Statenvertaling overgenomen woorden | 165 | 49 |
| | Aantal niet in Statenvertaling overgenomen woorden | 26 | 19 |
| 1 Korinthe 15:1-10 | Aantal wel in Statenvertaling overgenomen woorden | 162 | 36 |
| | Aantal niet in Statenvertaling overgenomen woorden | 8 | 16 |
| Openbaring 15 | Aantal wel in Statenvertaling overgenomen woorden | 170 | 33 |
| | Aantal niet in Statenvertaling overgenomen woorden | 13 | 15 |
| Totaal | Aantal wel in Statenvertaling overgenomen woorden | 497 | 118 |
| | Aantal niet in Statenvertaling overgenomen woorden | 47 | 50 |
| Percentage niet overgenomen woorden: | | 9% | 30% |

Tabel 67. Verhouding tussen de woorden uit de Deux-Aesbijbel, die wel en die niet in de Liesveltbijbel voorkomen.

De Liesveltbijbel was dus bepalend voor de vraag of de Deux-Aesbijbel wel of niet gevolgd werd. De invloed van de Liesveltbijbel kan namelijk niet los van de Deux-Aesbijbel bezien worden. In theorie zou de bovenstaande tabel immers uit te leggen zijn door het gegeven dat een woord dat zowel in de Deux-Aesbijbel als in de Liesveltbijbel voorkomt, eenvoudigweg meer kans maakt om in de Statenvertaling terecht te komen doordat de kans groter was dat de Statenvertalers erop stuiten. Wanneer beide vertalingen verschilden, beconcurreerden zij elkaar juist, zodat het percentage van niet overgenomen woorden fors toeneemt. Een dergelijke redenatie gaat echter maar ten dele op. Bij 1 Korinthe 15:1-10 geldt weliswaar dat 12 van de 16 woorden uit de Deux-Aesbijbel, die noch in Statenvertaling noch in de Liesveltbijbel voorkomen, door de Statenvertalers uit de Liesveltbijbel werden overgenomen. Dit betreft

voornamelijk werkwoorden, die de Statenvertalers dus schijnbaar buiten de Deux-Aesbijbel om uit de Liesveltbijbel in hun vertaling zetten.[1183] Ook bij een dergelijk overnemen is er echter sprake van een gedurig bestuderen van de Deux-Aesbijbel. Dit blijkt wanneer de spelling van namen bestudeerd wordt. In de Statenvertaling staat bijvoorbeeld bij Handelingen 15:1 'de wijse Mosis'. Het woord 'wijse' is hierbij ontleend aan de Liesveltbijbel, maar de spelling van 'Mosis' is aan de Deux-Aesbijbel ontleend.[1184] Meer van dergelijke spellingkwesties rond namen staan in de onderstaande tabel, waarin de benamingen uit Handelingen 15:1-10 op een rij gezet zijn.

| Vers | Liesveltbijbel | Deux-Aesbijbel | Statenvertaling |
|---|---|---|---|
| 1 | die wijse Mosi | Mosis Wet | de wijse Mosis |
| 2 | Paulus | Paulo / Paulus | Paulus |
| 2 | Barnabas | Barnabe / Barnabas | Barnabas |
| 2 | Ierusalem | Ierusalem | Ierusalem |
| 3 | Phenicen | Phenicien | Phenicien |
| 4 | Hierusalem | Ierusalem | Ierusalem |
| 5 | Pharizeen | Phariseen | Phariseen |
| 5 | dye wet Mosi | de Wet Mosis | de Wet Mosis |
| 7 | Petrus | Petrus | Petrus |

Tabel 68. Spelling van benamingen in Handelingen 15:1-10.[1185]

Opvallend is dat de Statenvertalers zich in deze passage uit het Bijbelboek Handelingen vooral voegen naar de spelling van de Deux-Aesbijbel, waarbij slechts een enkele keer door het gebruik van de naamval de spelling van de Statenvertaling afwijkt van de spelling in de Deux-Aesbijbel. In hoofdzaak is er dus steeds sprake van een bestuderen van de Deux-Aesbijbel, waarbij de Liesveltbijbel leidend was bij de vraag of de Deux-Aesbijbel wel of niet overgenomen werd. De twee Bijbelvertalingen werden dus steeds in combinatie gelezen en wanneer beide, veel verspreide vertalingen overeenstemden, zagen de Statenvertalers maar weinig ruimte om ervan af te wijken.

Ten opzichte van de Deux-Aesbijbel en de Liesveltbijbel had de vertaling van Utenhove maar zeer beperkt ingang gevonden. Toch heeft ook deze vertaling redelijk veel invloed gehad op de Statenvertaling. Met name voor de weergave van zelfstandige naamwoorden lijkt de vertaling een behoorlijk belangrijke inspiratiebron geweest te zijn. Dit komt naar voren wanneer de met de Statenvertaling overeenkomende woorden per woordsoort onderscheiden worden, waarbij ditmaal de eerste tien verzen van Handelingen 20 de basis zullen vormen. In de onderstaande tabel is de uitkomst hiervan weergegeven.

[1183] Dit betreft woorden als 'vercondight', 'salich (wort)', 'het behoudt', 'ten ... overgegeven', 'ontslapen', 'laetsten' en 'minste'. Zie 1 Korinthe 15:1-10 in de Liesveltbijbel van 1542 en in de Statenvertaling van 1637.
[1184] Zie Handelingen 15:1 in de Liesveltbijbel van 1542 en in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[1185] Voor deze tabel is uitgegaan van de spelling in de Liesveltbijbel van 1542, de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637.

| Woordsoort | Aantal woorden in de Staten-vertaling | Aantal woorden die overeenkomen met de vertaling van Utenhove | Percentage van overeen-komende woorden | Aantal woorden die overeenkomen met de Liesveltbijbel | Percentage van overeen-komende woorden |
|---|---|---|---|---|---|
| Lidwoord | 17 | 13 | 76% | 12 | 70% |
| Voorzetsel | 43 | 27 | 63% | 27 | 63% |
| Werkwoord | 51 | 24 | 47% | 25 | 49% |
| Zelfstandig naamwoord | 28 | 20 | 71% | 13 | 46% |
| Eigennaam | 25 | 24 | 96% | 25 | 100% |
| Bijvoeglijk naamwoord | 7 | 5 | 71% | 6 | 86% |
| (Vertaling van) partikels / voegwoord | 31 | 15 | 48% | 17 | 55% |
| Aanwijzend voornaamwoord | 6 | 3 | 50% | 4 | 67% |
| Persoonlijk voornaamwoord | 22 | 18 | 82% | 18 | 82% |
| Telwoord | 6 | 4 | 67% | 2 | 33% |
| Bijwoord | 6 | 3 | 50% | 3 | 50% |
| Betrekkelijk voornaamwoord | 1 | 0 | 0% | 0 | 0% |
| Bezittelijk voornaamwoord | 2 | 1 | 50% | 1 | 50% |
| *Totaal* | *347* | *217* | *63%* | *212* | *61%* |

Tabel 69. Mate waarin woorden van een bepaald woordsoort zijn overgenomen in de Statenvertaling.[1186]

Te zien is dat de Liesveltbijbel en de vertaling van Utenhove elkaar in aantal met de Statenvertaling overeenkomende woorden nauwelijks ontlopen. Ook geldt bij de meeste woordsoorten dat er geen significant verschil in beïnvloeding is of dat het woordenaantal te klein is om een zinvolle vergelijking mogelijk te maken. Alleen de categorie van de zelfstandige naamwoorden valt op. Wanneer het woordgebruik van deze categorie verder onderzocht wordt in een vergelijkbare passage, valt op dat deze discrepantie tussen de Liesveltbijbel en de vertaling van Utenhove standhoudt. Bij de eerste elf verzen van Handelingen 3 blijkt namelijk dat de Statenvertalers bij 24 van 29 zelfstandige naamwoorden (82 procent) voor hetzelfde lexeem kozen als de vertaling van Utenhove. Bij de Liesveltbijbel gaat dit slechts om 17 van de 29 gevallen (59 procent). De vertaling van Utenhove blijkt dus een sterke invloed gehad te hebben op de vertaling van zelfstandige naamwoorden. Mogelijk hebben de Statenvertalers bij in het bijzonder dit woordsoort zijn brontekstgetrouwheid gewaardeerd.

Op de vertaling van Utenhove is vooral de keuze voor het nieuw bedachte woord *aver* als kritiek gekomen.[1187] Toch is het gebruik van voegwoorden bij Utenhove niet zo eigenzinnig dat de Statenvertalers er geheel afstand van namen. In de bovenstaande tabel is al getoond dat het aantal overgenomen voegwoorden in Handelingen 20:1-10 nauwelijks afwijkt van het aantal

[1186] Bij deze tabel is gebruik gemaakt van de Liesveltbijbel uit 1542 en de vertaling van Utenhove uit 1556. Utenhove, *Het Nieuvve Testament*.
[1187] Zie het eerste hoofdstuk.

uit de Liesveltbijbel overgenomen voegwoorden. Ook wanneer frequentielijsten bij de voegwoorden *opdat* en *want* met elkaar vergeleken worden bij ieder hoofdstuk van Romeinen en 1 Korinthe, valt op dat de vertaling van Utenhove juist vaker ten opzichte van de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel in een bepaald hoofdstuk evenveel malen (als in de Statenvertaling het geval is) het woord *opdat* of *want* gebruikt. Voor de Statenvertalers was de vertaling van Utenhove dus niet zo excentriek op het punt van voegwoorden of qua vertaling als geheel, dat zij de vertaling niet gebruikten. Dat punt laat de onderstaande tabel zien.

| | | Liesveltbijbel | Vertaling van Utenhove | Deux-Aesbijbel |
|---|---|---|---|---|
| Romeinen | Aantal hoofdstukken, waarin *want* even vaak als in de Statenvertaling voorkomt | 1 | 7 | 9 |
| | Aantal hoofdstukken, waarin *opdat* even vaak als in de Statenvertaling voorkomt | 8 | 11 | 9 |
| 1 Korinthe | Aantal hoofdstukken, waarin *want* even vaak als in de Statenvertaling voorkomt | 3 | 10 | 8 |
| | Aantal hoofdstukken, waarin *opdat* even vaak als in de Statenvertaling voorkomt | 10 | 10 | 7 |
| Totaal | | 22 | 38 | 33 |

Tabel 70. Frequentie van het gebruik van de voegwoorden *want* en *opdat*.

Juist in het gebruik van voegwoorden hebben de Statenvertalers dus ook naar een op dit punt bekritiseerde vertaling gekeken, hoewel zij neologismen als *aver* meden.

Qua gebruik van het Nederlands stonden de Statenvertalers onder de invloed van Faukelius' vertaling. Deze vertaler streefde net als Utenhove naar een zeer letterlijke vertaling,[1188] waartoe hij de regels van het Nederlands wilde oprekken om de grondtekst nog meer tot zijn recht te laten komen. In de proefvertaling van de gebedspassage uit Mattheüs 6 (zoals deze in de Collectie Rolandus staat) vallen namelijk drie zaken op, die de Statenvertalers aan Faukelius' vertaling ontleend hebben en die alle drie betrekking hebben op een ten dienste van brontekstgetrouwheid afwijken van het gebruikelijke Nederlands.[1189] In de eerste plaats betreft dat het gebruik van het woord *en* om een negatie aan te vullen. Opvallend genoeg wordt dit in twee teksten precies op de plaats neergezet waar ook de Griekse negatie staat. Verder wordt een Griekse futurumvorm, die de betekenis van een gebiedende wijs heeft, ook in het Nederlands als een toekomstige tijd weergegeven ('soo en sult ghy niet sijn'), terwijl hier in de Deux-Aesbijbel een gebiedende wijs staat ('weest').[1190] Tenslotte wordt afgeweken van de gebruikelijke uitdrukking *van node zijn* (zoals deze in de Deux-Aesbijbel gebruikt wordt) om te kunnen kiezen voor 'van nooden hebt', wat beter aansluit bij de vorm van ἔχω in de grondtekst.[1191]

[1188] J. Borsius, 'Hermannus Faukelius, zijn Leven, Karakter en Letterkundige verdiensten', *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 4 (1844), 183-348, 341/337; De Bruin, *De Statenbijbel*, 274.
[1189] Dit betreft Mattheüs 6:5-13 in de Collectie Rolandus en de vertaling van Faukelius. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*; De Bruin, *De Statenbijbel* (1993), 268-269.
[1190] Dit betreft Mattheüs 6:5. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.
[1191] Dit betreft Mattheüs 6:8, waarbij in de Deux-Aesbijbel de woorden 'want uwe Vader weet wat v van noode is' gebruikt worden. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

De vertaling van Faukelius zal de Statenvertalers dus vooral in de richting gestuwd hebben van een vertaling die de grenzen van wat mogelijk was in de Nederlandse taal, verlegde om een brontekstgetrouwe vertaling te realiseren, waarvan Faukelius immers in de aanloop naar de Dordtse Synode een bepleiter was geweest.[1192] Vlak voor deze synode, namelijk in 1617, had hij zijn vertaling vervaardigd, waarvoor hij de grondtekst en een verscheidenheid aan Bijbelvertalingen raadpleegde om de dichter tot de betekenis van de brontekst te komen dan dat de Deux-Aesbijbel daartoe gekomen was.[1193] Op die manier verrichtte hij hetzelfde werk, dat de Statenvertalers ongeveer vijftien jaar later zouden doen. Ook had hij dezelfde uitgangspunten en dezelfde opdracht voor ogen als de Statenvertalers, omdat hij immers ook tot vertaler benoemd was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament zowel zijn werk als zijn werkwijze overnamen. Er zijn tenminste tien zaken te noemen, die dit illustreren en die dus laten zien dat de Statenvertalers een door Faukelius gebaand pad doorliepen. Dit betreft in de eerste plaats het gebruik van bijzondere termen in Rolandus' werk. Vooral bij de problematisch te vertalen Hebreeënbrief valt op dat Rolandus bij zijn eerste vertaling de concepten uit de joodse tempeldienst ontleende aan Faukelius' vertaling. Hij noteerde bijvoorbeeld 'toon-broods', 'gouden wieroockvat', 'de Arcke des verbondts', 'roede Aarons', 'cherubim der eerlijckheyt' en 'genaden-stoel'.[1194] Deze termen komen allen bij Faukelius voor, maar worden in de Deux-Aesbijbel niet allen op deze wijze weergegeven.[1195] Dat duidt erop dat de vertaling van Faukelius voor Rolandus een belangrijke informatiebron was om weinig voorkomende termen te vertalen. Al vroeg in zijn werk is te zien dat Rolandus op die manier onderzoek deed bij Faukelius. Bij Johannes 4:6 nam hij bijvoorbeeld al het woord 'fonteyne' over van Faukelius.[1196]

Bij het vierde hoofdstuk van Johannes valt ook een tweede punt van beïnvloeding op, namelijk de woordvolgorde. In het tiende vers staat namelijk in de Statenvertaling 'hy soude u levende water gegeven hebben'.[1197] De vertaling van Faukelius bevat eenzelfde woordvolgorde, terwijl in de Deux-Aesbijbel de werkwoorden meer vooraan staan in het genoemde zinsdeel.[1198] Meestal neemt Faukelius echter de woordvolgorde over van de Deux-Aesbijbel, een gebruik waarin de Statenvertalers hem gevolgd hebben. Dit blijkt uit een derde punt van overeenkomst in het werk van Faukelius en de arbeid van de Statenvertalers, namelijk dat zij allen dezelfde voorkeur hadden als het gaat om het overnemen van de Deux-Aesbijbel.[1199] In het vorige hoofdstuk is betoogd dat de Statenvertalers de woordvolgorde en de grammaticale vorm van de

---

1192 Zie het eerste hoofdstuk.

1193 De Bruin, *De Statenbijbel*, 274; Borsius, 'Hermannus Faukelius, zijn Leven, Karakter en Letterkundige verdiensten', 341/337. Naar de studie van Bijbelvertalingen wordt ook verwezen in de titel met de woorden 'neerstelijck oversien nae de beste oversetthingen'. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

1194 Zie Hebreeën 9 in de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

1195 Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

1196 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*. In de Deux-Aesbijbel stond nog 'waterput'. Zie Johannes 4:6 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

1197 Zie Johannes 4:10 in de Statenvertaling van 1637.

1198 In de Deux-Aesbijbel staat namelijk 'ende hy soude dy ghegheuen hebben leuende water'. Zie Johannes 4:10 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

1199 In de inleiding op zijn vertaling van het Nieuwe Testament stelt Faukelius ook er bewust naar gestreefd te hebben om de Deux-Aesbijbel zo veel mogelijk over te nemen: 'Voorts op dat ghy weet wat in desen druck ghedaen is, 'tsal u believen te weten, dat ick de oversettinge die inde Gereformeerde Nederduytsche Kercken gebruykt wordt, hebbe behouden...'. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*, 2; De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*. Deel 3, 21 en 22.

woorden uit de Deux-Aesbijbel meestal behielden, terwijl zij qua keuze voor lexemen en wat betreft het woordenaantal vaak afweken van de Deux-Aesbijbel. Het onderzoek om dit vast te stellen, kan vanwege de ruimte hier niet in zijn geheel overgedaan worden voor de vertaling van Faukelius. Met één steekproef kan echter al geïllustreerd worden dat Faukelius dezelfde lijn van werken had als die de Statenvertalers volgden. Hiervoor kan gebruik gemaakt worden van 1 Korinthe 2, waar de verschillen tussen het type van overnemen uit de Deux-Aesbijbel het scherpst waren. Als bij dit hoofdstuk eenzelfde onderzoek verricht wordt als dat bij de Statenvertaling verricht is, valt op dat Faukelius in weliswaar iets frequentere mate de eigenschappen van de frasen uit de Deux-Aesbijbel in zijn vertaling overnam, maar dat zijn voorkeur niet verschilt van de Statenvertalers. Ook hij hield zich meestal aan de woordvolgorde en de grammaticale vorm van de woorden in de Deux-Aesbijbel, terwijl hij van de gekozen lexemen en het aantal woorden gemakkelijker afwijkt. Dit is te zien in de onderstaande tabel.

| | **Overgenomen qua grammaticale vorm** | **Overgenomen qua lexemen** | **Overgenomen qua woordvolgorde** | **Overgenomen qua woordenaantal** |
|---|---|---|---|---|
| *Aantal frasen in Faukelius' vertaling* | 42 | 24 | 44 | 29 |
| *Aantal frasen in de Statenvertaling* | 38 | 16 | 42 | 21 |

Tabel 71. Overname van frasen uit de Deux-Aesbijbel bij 1 Korinthe 2.

Bij 1 Korinthe 2 valt verder – net als overigens bij de rest van het Nieuwe Testament – op dat er erg veel woorden uit de Deux-Aesbijbel letterlijk overgenomen worden. Bij de Statenvertaling gaat dit om zo'n vier op de vijf woorden en opvallend genoeg is dit ook ongeveer het aantal woorden dat Faukelius bij zijn vertaling van 1 Korinthe 2 overgenomen heeft uit de Deux-Aesbijbel.[1200]

De passage uit de Korinthebrief toont tevens hoe Faukelius de Statenvertalers voorging in het vertalen van kleinere teksteenheden. Bij de woorden πνεύματος καὶ δυνάμεως in 1 Korinthe 2:4 is hier een voorbeeld van te zien. Deze naamwoordgroep wordt in de Deux-Aesbijbel in een keer overgezet als 'der Gheestelicker macht', terwijl Faukelius het woord voor woord weergeeft als 'des geests en der cracht', waarbij zelfs de Griekse genitivi doorklinken.[1201] Anderzijds staan er in 1 Korinthe 2 vele voorbeelden waarin Faukelius juist afwijkt van de grammaticale vormen van de grondtekst.

Markant is verder dat Faukelius veel meer woorden gebruikte dan er in de Deux-Aesbijbel staan. In de bovenstaande tabel is al te zien dat hij in maar weinig frasen een ten opzichte van de Deux-Aesbijbel gelijk aantal woorden gebruikt heeft. Woordenaantal was voor hem dus (net als voor de Statenvertalers) van gering belang en hij voegde dan ook gemakkelijk woorden toe of vertaalde Griekse woorden met een veelvoud aan Nederlandse woorden. Wanneer dit systematisch onderzocht wordt voor verspreid in het Nieuwe Testament staande woorden, blijkt dat hij door het hele Nieuwe Testament heen meer woorden gebruikte voor zijn vertaling dan dat er in de Deux-Aesbijbel staan. Dit toont de onderstaande tabel.

[1200] Het gaat namelijk om 303 van 371 (81,7 procent) woorden, die Faukelius overnam uit de Deux-Aesbijbel.
[1201] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

| | Deux-Aesbijbel | Vertaling van Faukelius | Statenvertaling |
|---|---|---|---|
| Markus 3:1-5 | 115 | 119 | 119 |
| Johannes 3:1-5 | 127 | 130 | 131 |
| Romeinen 3:1-5 | 99 | 100 | 101 |
| Galaten 3:1-5 | 114 | 115 | 110 |
| 1 Thessalonicenzen 3:1-5 | 121 | 135 | 121 |
| Hebreeën 3:1-5 | 99 | 104 | 99 |
| 2 Petrus 3:1-5 | 113 | 121 | 122 |
| Openbaring 3:1-5 | 166 | 167 | 167 |
| *Totaal* | *954* | *991* | *970* |

Tabel 72. Vergelijking van het aantal woorden in drie Bijbelvertalingen.

Opvallend is dat de Statenvertalers met Faukelius zijn meegegaan in zijn neiging om meer woorden aan de vertaling te spenderen dan dat er in de Deux-Aesbijbel staan. Zij waren hierin echter wel stringenter dan Faukelius, die (afgaande op deze tabel) vooral in het middelste gedeelte van het Nieuwe Testament opvallend veel woorden lijkt te hebben gebruikt in zijn vertaling.

Van Faukelius namen de Statenvertalers verder ook het puristische ideaal en het idee van het opstellen van een uitgebreide paratekst over. Dit kan goed geïllustreerd worden door de kanttekening van Faukelius over het woord *gewinnen* in Mattheüs 1:2. Over zijn keuze voor ‘heeft g(h)ewonnen’ schrijft hij het volgende ter motivatie:

> Also het woordeken genereren geen duytsch woordt en is, so hebbe ik het woordeken winnen gestelt, om dat men van den Man sprekende, segt dat hy by sijn huysvrouwe kinderen wint of ghewonnen heeft.[1202]

Twee zaken zijn opmerkelijk. Ten eerste verwoordt Faukelius hier het idee dat een Latijns woord als *genereren* plaats moet maken voor het Nederlandse woord *gewinnen*. Blijkbaar wilde ook hij dus een zuiver Nederlands nastreven in vertaling, zoals de Statenvertalers dat bij exact dezelfde Bijbeltekst ook verwoord hebben. Als tweede is het markant dat de Statenvertalers hun kanttekening daarmee geleend lijken te hebben van Faukelius, waarbij zij alleen het tweede deel van de kanttekening veranderden door een beroep te doen op andere Bijbelvertalingen.[1203] Dergelijke overeenkomsten passen bij een paratekst, die precies hetzelfde oogt als de paratekst bij de vertaling van Faukelius. De Statenvertaling bevat namelijk net als de tekst van Faukelius inleidingen op Bijbelboeken, inleidingen op Bijbelhoofdstukken en kanttekeningen naast beide kolommen, waarbij geldt dat elk soort paratekst bij Faukelius’ vertaling ongeveer even lang is als dat van de Statenvertaling. De bladspiegel van de Statenvertaling lijkt daarmee sterk op de paginaopzet van Faukelius’ vertaling.

Tenslotte volgden de Statenvertalers Faukelius nog op het punt van de uitgebreide studie naar andere (buitenlandse) Bijbelvertalingen en een bijzondere hang naar de Piscatorbijbel. Wat betreft de studie der vertalingen wordt van Faukelius gesteld dat hij dit uitgebreid en grondig heeft gedaan en dat hij streefde naar het bestuderen van ‘de beste Oversettinghen’.[1204] In de

[1202] Zie noot b bij Mattheüs 1 in de vertaling van Faukelius. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.
[1203] Zie de eerste paragraaf van dit hoofdstuk, waarin de problematiek rond deze kanttekening uit de Statenvertaling wordt toegelicht.
[1204] Zie het titelblad van de vertaling van Faukelius. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

volgende subparagraaf zal beschreven worden hoe de Statenvertalers hem in deze uitgebreide studie gevolgd hebben. Eerst zal hier nog beschreven hoe de Statenvertalers de Piscatorbijbel gebruikten, die ook al door Faukelius met graagte ter hand genomen is. Aan deze Duitse Bijbelvertaling hechtte Faukelius namelijk veel waarde.[1205]

De Piscatorbijbel bracht de Statenvertaling richting een germanistisch taalveld.[1206] Hoewel een puristisch ideaal nagestreefd is door de Statenvertalers, werd toch een woord als *also(o)* geregeld overgenomen uit deze Duitse vertaling. Ook kwam de Statenvertaling door deze vertaling weer wat dichter bij de Lutherbijbel, waarvan Dyrkinus juist enigszins was afgeweken.[1207] Een korte passage uit Handelingen is wat dit betreft illustratief. In de onderstaande tabel is aangegeven hoeveel woorden per paar van vertalingen met elkaar overeenkomen. Dat laat zien dat hoewel de Deux-Aesbijbel en de Lutherbijbel sterk verschillen bij dit Bijbelfragment, de teksten in de Statenvertaling zodanig samenvloeien dat de invloed van de Lutherbijbel en de invloed van de Deux-Aesbijbel bij deze teksten althans toch even groot is op de Statenvertaling. Dit alles geschiedt door de invloed van de Piscatorbijbel, die een doorgeefluik van de Lutherbijbel naar de Statenbijbel vormde.

| Hand. 19:10-12 | Luth. (61 wrd.) | Pisc. (62 wrd.) | D-A (58 wrd.) | SV (61 wrd.) |
|---|---|---|---|---|
| Luth. | X | 57 | 43 | 51 |
| Pisc. | 57 | X | 46 | 51 |
| D-A | 43 | 46 | X | 51 |
| SV | 51 | 51 | 51 | x |

Tabel 73. Aantal overeenkomende woorden in vier Bijbelvertalingen bij Handelingen 19:10-12.

De invloed van de Piscatorbijbel was niet zo sterk, als de bovenstaande tabel doet vermoeden. Deze beïnvloeding staat namelijk niet gelijk aan de mate waarin de Deux-Aesbijbel een stempel gedrukt heeft op de Statenvertaling. Dat blijkt wanneer het autobiografische gedeelte van Galaten 1 bekeken wordt in de Piscatorbijbel.[1208] In deze perikoop hebben hooguit (voor zover dit te bepalen bij Bijbelvertalingen in verschillende talen) twee van de drie woorden uit de Statenvertaling een verwantschap in betekenis en vorm met de woorden uit de Piscatorbijbel.[1209] Opvallend is in dit gedeelte wel dat opnieuw de Piscatorbijbel Luthers

---

[1205] De Bruin, *De Statenbijbel*, 274; Borsius, 'Hermannus Faukelius, zijn Leven, Karakter en Letterkundige verdiensten', 341/337. In de inleiding van zijn vertaling verwijst Faukelius ook naar Piscator, van wie hij annotaties overnam (zoals de kanttekenaars bij de Statenvertaling dat ook zouden doen): 'Aen den kant zyn eenige annotatien dienende tot verklaringe vande maniere van spreken die de H. Geest gebruyckt, ende tot bevestinge der ware, ende wederlegginge der valsche leere: meerderen deels ghenomen uyt de annotatien Ioannis Piscatoris ende Amandi Polani over het nieuwe Testament'. Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*, 2.

[1206] J. Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments: Aus Hebreischer vnd Griechischer spraach* (Herborn 1604).

[1207] In tegenstelling tot wat Van Wingen bij het Oude Testament gedaan had, had Dyrkinus niet de Lutherbijbel als basis van zijn vertaling genomen, maar had er juist voor gekozen om de grondtekst, de vertaling van Beza en de Franse vertaling van Genève primair te gebruiken. Broeyer, 'Bible for the living room: the Dutch Bible in the seventeenth century', 209. Ook vormde Dyrkinus' werk een herziening van de vertaling van Utenhove, wiens vertaalwijze een breuk vormde ten opzichte van de Lutherbijbel. De Bruin, *De Statenbijbel*, 229, 236 en 237; Otte, *Inleiding op de afbeeldingen van de historiën des Ouden en Nieuwen Testaments voorkomende in de Statenbijbels*, vi.

[1208] Dit betreft Galaten 1:11-24. Deze passage leent zich goed voor vertaalkundige bestudering, omdat deze tekst zowel het verhalende genre als de brieven vertegenwoordigt in stijl.

[1209] Ongeveer 182 van de 273 woorden van de Statenvertaling zijn bij Galaten 1:11-24 verwant aan woorden uit de Piscatorbijbel. Dit kan niet met uiterste precisie bepaald worden, want het Duits en het Nederlands verschillen daarvoor te sterk.

woorden doorgeeft aan de Statenvertaling, zonder dat deze in de Deux-Aesbijbel staan.[1210] Galaten 1:14 vormt wat dit betreft een hoogtepunt. In de onderstaande tabel is deze tekst in vier vertalingen weergegeven is, waarbij bij de tekst uit de Statenbijbel de invloed van de Piscatorbijbel (door cursivering), de Lutherbijbel (door vet gedrukte tekst) en de Deux-Aesbijbel (door onderstreping) gemarkeerd is.

| | |
|---|---|
| **Lutherbijbel:**<br><br>Und nam zu im Jüdenthum über viel meines Gleichen in meinem Geschlecht und eivert über die masse umb das veterliche Gesetz. | Deux-Aesbijbel:<br><br>Ende ick ghinck voort in het Ioodtschap, bouen vele mijns ghelijcke in mijn gheslachte: de wijle ick seer vyerich was in de leeringhen der vaderen. |
| *Piscatorbijbel:*<br><br>Und [dass] ich zugenommen hab im Judenthumb, über vil meines alters, in meinem geschlecht: und [dass] ich über die maasse geeifert hab umb meine vätterliche satzungen. | Statenvertaling:<br><br>***Ende*** *[dat]* *ick* in het ***Iodendom toenam*** **boven** ***vele*** van mijnen *ouderdom* **in mijn geslachte**, zijnde overvloedelijck ***yverich*** voor *mijne* ***vaderlicke*** *insettingen.* |

Tabel 74. Galaten 1:14 in vier Bijbelvertalingen.[1211]

Te zien is in deze tabel dat de woorden ‘Iodendom’, ‘toenam’, ‘yverich’ en ‘vaderlicke (insettingen)’ vermoedelijk allen vanuit de Lutherbijbel via de Piscatorbijbel in de Statenvertaling zijn terecht gekomen, een lijn van beïnvloeding die buiten de Deux-Aesbijbel omging.[1212] Opvallend is verder dat het in de Statenvertaling als toevoeging gemarkeerde woord ‘[dat]’ te herleiden is tot de Piscatorbijbel. Ook bij andere toevoegingen in Galaten 1:11-24 geldt dit, want op de plaatsen waar in de Statenvertaling ‘[ick getuyge]’ en ‘[datmen seyde]’ staat, vermeldt de Piscatorbijbel op afwijkend gedrukte wijze de woorden ‘ich bezeuge’ en ‘dass etliche sagten’.[1213] Dergelijke overeenkomsten bij toevoegingen zijn geen uitzondering, want wanneer door het hele Nieuwe Testament heen gekeken wordt naar de door de Statenvertalers als toevoeging gemarkeerde woorden, blijkt dat bijna dertig procent van de toevoegingen te herleiden is tot een soortgelijke toevoeging in de Piscatorbijbel. Ook geldt bij zestig procent van de toevoegingen dat de woordkeuze van de Statenvertalers verwant is aan woorden uit de Piscatorbijbel, die niet als toevoeging gemarkeerd zijn. Dit alles is te zien in de onderstaande tabel.

---

1210 De woorden die (naast de woorden uit Galaten 1:14) bij het tweede gedeelte van Galaten 1 in de Statenvertaling sterk verwant zijn aan het woordgebruik in de Piscatorbijbel en in de Lutherbijbel, zijn ‘maecke u bekent’ (vers 11), ‘af-ghesondert’ (vers 15), ‘door het Euangelium’ (vers 16), ‘henen’ (vers 17) ‘sagh geenen’ (vers 19) en ‘van (aengesichte)’ (vers 22). Met deze woorden weken de Statenvertalers af van de woordkeuze van Dyrkinus en neigden zich ermee richting de Piscatorbijbel en daarmee indirect richting de Lutherbijbel.

1211 Zie de Lutherbijbel van 1545, de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637; Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*, 158.

1212 De Deux-Aesbijbel bevat immers woorden als ‘Ioodtschap’, ‘ghinck voort’ ‘vyerich’ en ‘de leeringhen der vaderen’.

1213 Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*, 158.

| Hoofdstuk | Aantal toevoegingen in de Statenvertaling | Aantal toevoegingen dat verwant is aan de woorden van de Piscatorbijbel | Aantal toevoegingen dat verwant is aan de als toevoeging gemarkeerde woorden uit de Piscatorbijbel |
|---|---|---|---|
| Markus 2 | 17 | 10 | 4 |
| Johannes 2 | 7 | 3 | 1 |
| Romeinen 2 | 15 | 8 | 5 |
| Galaten 2 | 6 | 4 | 0 |
| Hebreeën 2 | 4 | 3 | 2 |
| Openbaring 2 | 11 | 8 | 5 |
| **Totaal** | **60** | **36 (60%)** | **17 (28,3%)** |

Tabel 75. Invloed van de Piscatorbijbel op de in de Statenvertaling als toevoeging gemarkeerde vertalingen.

De Piscatorbijbel was dus behoorlijk invloedrijk. Tezamen met vele andere buitenlandse vertalingen beïnvloedde hij de Statenbijbel ook op een manier, waarbij er niet letterlijk uit deze Bijbelvertaling woorden werden overgenomen.

*Volgen van de meerderheid*

Aan het begin van dit hoofdstuk is de kanttekening behandeld, waarin de Statenvertalers stelden dat hun vertaling overeenkwam met 'meest alle oude Nederduytsche oversettingen'.[1214] Wanneer de meerderheid van de bestaande vertalingen een bepaalde keuze maakte, kon dat dus voor de Statenvertalers een rechtmatig argument zijn om een vertaalkeuze te verdedigen. In het bijzonder bij de studie naar buitenlandse vertalingen is dit meerderheidsargument naar alle waarschijnlijkheid leidend geweest. Een dergelijke studie vond uiteraard slechts incidenteel plaats, daar het bij vooral veel voorkomende woorden, zoals καὶ, gewoonlijk weinig toegevoegde waarde had om te weten hoe bijvoorbeeld de Spaanse vertaling dit weergaf. Dit blijkt ook wanneer de genoemde gebedspassage uit Mattheüs 6 bekeken wordt. Hierin zijn de meeste woorden te herleiden tot Nederlandse vertalingen.[1215] Slechts bij woorden die een weinig gebruikt grondwoord weerspiegelen, is herleiding tot een dergelijke Nederlandse vertaling problematisch. Dit betreft bijvoorbeeld woorden als 'vertreck-camer' (ταμεῖόν), 'gebruijckt … ydel verhaal van woorden' (βατταλογήσητε) en 'veelheyt van woorden' (πολυλογίᾳ).[1216] Voor de herleiding van dergelijke woorden moet te rade worden gegaan bij vertalingen als de King James Version of de overzetting van Beza.[1217] Buitenlandse vertalingen werden namelijk vooral door de Statenvertalers gebruikt om de betekenis van bijzondere woorden te achterhalen. Om de functie van deze categorie van Bijbeloverzettingen dus te bepalen, kunnen het beste de meest zeldzame woorden van het Nieuwe Testament als vertrekpunt genomen worden. Dit zijn de *hapax legomenoi*, woorden die slechts eenmaal in het Nieuwe Testament voorkomen.[1218] Aangezien dit honderden woorden betreft, zal hier slechts

[1214] Dit betrof kanttekening 3 bij Mattheüs 1 in de Statenvertaling van 1637.
[1215] Zie voor deze analyse van Mattheüs 6:5-13 de paragraaf 'De Collectie Rolandus' in het derde hoofdstuk.
[1216] Ibidem.
[1217] De keuze voor 'vertreck-camer' is bijvoorbeeld te herleiden tot 'conclavium' in Beza's vertaling, want dit woord wordt door Kiliaan als vertaling van 'ver-treck-kamer' en 'binnen-kamer' gegeven. Zie Mattheüs 6:6 in de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 7 en 8; Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*. Verder zijn de woorden 'gebruijckt … ydel verhaal van woorden' sterk verwant aan de woorden 'use not vaine repetitions' uit de King James Version. Zie Mattheüs 6:6 in de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *The Holy Bible, containing the Old Testament and the New* (Londen 1617).
[1218] Deze *hapax legomenoi* zijn wel ontleend aan de moderne tekstteditie van Nestle-Aland, zodat een woord als ξεστῶν uit Markus 7:4 in het onderzoek opgenomen is, terwijl dit woord door Beza ook bij Markus 7:8 genoteerd is. Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 63. De gebruikte lijst is

onderzoek gedaan worden naar de woorden die in de eerste zeven hoofdstukken van het Markusevangelie staan. Hierbij zal per woord nagegaan worden hoe die in tien verschillende vertalingen zijn weergegeven. Allereerst betreft dit de Deux-Aesbijbel, die weliswaar niet meetelt voor de berekening van de meerderheid, maar wel steeds als vergelijking nodig is. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat de Deux-Aesbijbel bij de vertaling van *hapax legomenoi* maar weinig wordt overgenomen. Slechts ongeveer de helft van de woorden uit de Statenvertaling komt bij de vertaling van dergelijke zeldzame woorden met de Deux-Aesbijbel overeen. Invloedrijk en bijsturend is hierbij dus naar alle waarschijnlijkheid de meerderheid van acht buitenlandse vertalingen geweest. Hoewel niet met zekerheid te zeggen is of deze vertalingen telkens werkelijk geraadpleegd zijn, is het wel redelijk om te veronderstellen dat ze gebruikt zijn in zijn algemeenheid. Het betreft namelijk de acht vertalingen, die merendeels door De Bruin genoemd worden als hulpmiddel van de Statenvertalers.[1219] Dit betreffen achtereenvolgens de Engelse King James Version, de Duitse Piscatorbijbel, de Latijnse Vulgata, de Latijnse vertaling van Beza in de teksteditie van 1567 (een vertaling, die Rolandus waarschijnlijk in zijn teksteditie zag staan), de Franse vertaling van Genève, de Duitse vertaling van Zürich, de Italiaanse vertaling van Deodati en de Spaanse vertaling van De Valera.[1220] Woordelijke of letterlijke vergelijking is vanwege de verscheidenheid aan vertalingen meestal niet mogelijk (met als uitzondering de getranscribeerde grondwoorden). Daarom wordt bij elke vertaalkeuze een globale beschrijving gegeven van de geleding van de meerderheid van vertalingen. Als voorbeeld zal hier nu het woord κωμοπόλεις genomen worden.[1221] In de onderstaande tabel is weergegeven hoe dit woord in tien vertalingen is weergegeven, waarbij tenslotte de gemene deler van het merendeel van de vertalingen beschreven wordt.

| **Bijbelvertaling** | **Vertaalkeuze** |
|---|---|
| Statenvertaling | *byliggende vlecken* |
| Deux-Aesbijbel | *naeste vlecken* |
| King James Version | *next towns* |
| Piscatorbijbel | Stättlein |
| Vulgata | *proximos vicos* |
| Vertaling van Beza (1567) | *contigua oppidula* |
| Vertaling van Genève | *prochaines bourgades* |
| Vertaling van Zürich | *benachbarten Weiler* |
| Vertaling van Deodati | *castella vicine* |
| Vertaling van De Valera | *lugares vecinos* |
| Gemene deler van meerderheid: | vertaling door middel van twee woorden, waarbij het ene lid voor *kleine plaats* staat en de andere *nabij gelegen* als bijvoeglijk naamwoord uitdrukt |

Tabel 76. Vertaalkeuzes bij het woord κωμοπόλεις.

afkomstig van Mark Barnes, die op basis van de 28e editie van Nestle-Aland met behulp van Logossoftware de lijst heeft samengesteld.

[1219] De Bruin, *De Statenbijbel*, 294.

[1220] Anoniem, *The Holy Bible,*; Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pont. Max. Iussu recognita atque edita* (Antwerpen 1624); Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567); J. Calvijn e.a., *La sainte Bible* (Genève 1564); Anoniem, *Die gantze Bibel der vrsprünglichen Ebraischen vnd Griechischen Waarheyt nach verteutschet* (Zurich 1531); G. Deodati, *La Bibbia, cioè, i libri del vecchio e del Nuovo Testamento* (Genève 1607); C. de Valera, *La Biblia que es los sacros libros del viejo y Nuevo Testamento* (Amsterdam 1602).

[1221] Dit woord staat in Markus 1:38.

In deze tabel is dus te zien dat bijna alle buitenlandse vertalingen (de gecursiveerde meerderheid) voor een tweeledige vertaling van het woord κωμοπόλεις kiezen, terwijl er in de grondtekst slechts één woord staat. Ook draagt elk van de twee woorden steeds eenzelfde betekenis en heeft ieder woord ook steeds eenzelfde grammaticale functie (een zelfstandig en een bijvoeglijk naamwoord). Slechts één uitzondering bevestigt de regel, namelijk de vertaling van Piscator met zijn keuze voor *Stättlein*.

Van dergelijke gevallen zijn er 26 onderzocht. Hiervan zal hieronder in de tabel steeds weergegeven worden hoe de geleding van de meerderheid van vertaalkeuzes beschreven kan worden. De gecursiveerde vertalingen betreft de vertaalkeuzes die voldoen aan de beschrijving van de meerderheid van buitenlandse Bijbelvertalingen.

| **Markus** | **Grondwoord** | **Statenvertaling** | **Deux-Aesbijbel** | **Meerderheidsstandpunt (5 of meer vertalingen)** |
|---|---|---|---|---|
| 1:35 | ἔννυχον | *als het noch ... in den nacht was* | noch ... vroech | woord met de betekenis van *nacht* |
| 1:36 | Κατεδίωξαν | *zijn ... nagevolcht* | *volchden ... na* | samengesteld werkwoord met *volgen* en *achter/na* |
| 1:38 | Κωμοπόλεις | *byliggende vlecken* | *naeste vlecken* | vertaling door middel van twee woorden, waarbij het ene lid voor *kleine plaats* staat en het andere *nabij gelegen* als bijvoeglijk naamwoord uitdrukt |
| 2:4 | ἀπεστέγασαν | *ontdeckten sy* | *ontdeckten sy* | Samengesteld werkwoord dat als één vorm wordt weergegeven, waarbij het ene lid het wegnemen uitdrukt en het andere deel naar het dak of de bedekking verwijst |
| 2:21 | ἐπιρράπτει | *naeyt* | *lapt* | enkelvoudig werkwoord met *naaien* als betekenis |
| 3:5 | Συλλυπούμενος | *met eenen bedroeft zijnde* | bedroeft zijnde | Samengesteld participium waarbij het eerste lid / woord *samen* en het tweede lid / woord *verdriet* uitdrukt |
| 4:27 | Μηκύνω | lanck wierde | lanck werde | Actieve indicativusvorm met de betekenis van *groeien* |
| 4:38 | Προσκεφάλαιον | oor-kussen | Oorkussen | Enkelvoudig zelfstandig naamwoord met de betekenis *(hoofd)kussen* |
| 5:3 | Κατοίκησιν | *wooninge* | *wooninghe* | Zelfstandig naamwoord met de betekenis van *huis* |
| 5:5 | Κατακόπτων | *Slaende* | *slaende* | Participium met de betekenis *slaan* |
| 5:13 | Δισχίλιοι | *twee duysent* | *twee duysent* | hoofdtelwoorden *twee* en *duizend* |
| 5:23 | ἐσχάτως | *in haer uyterste* | *in het wterste* | Voorzetsel met daarna een zelfstandig naamwoord met de betekenis *uiterst / extreem* |
| 5:41 | Ταλιθα | *Talitha* | *Talitha* | Spelling *Talitha* |
| 5:41 | Κουμι | Kumi | Kumi | Spelling *cumi* |
| 6:27 | Σπεκουλάτωρα | eenen scherp-rechter | den Scherprichter | Zelfstandig naamwoord met de betekenis van *lijfwacht* met een onbepaalde betekenis (uitgedrukt door het onbreken van een lidwoord of het gebruik van een onbepaald lidwoord) |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 6:53 | Προσωρμίσθησαν | havenden aldaer | voeren aen | Geen duidelijke meerderheid / Actieve indicativusvorm en een zelfstandig naamwoord dat verwijst naar *haven / land* |
| 6:55 | Περιδραμοντες | *doorloopende* | *loopende door* | Geen duidelijke meerderheid / combinatie van een werkwoordsvorm met de betekenis van *(te voet) verplaatsen* in combinatie met een voorzetsel met de betekenis *door* dat al of niet aan het werkwoord is vastgehecht |
| 7:3 | πυγμῇ | *dickmael* | *menichmael* | Bijwoord / bijwoordelijke bepaling die aangeeft dat het wassen *vaak / grondig* gebeurt |
| 7:4 | ξεστῶν | cannen | *kruycken* | Meervoudsvorm van het zelfstandige naamwoord voor *kruik* |
| 7:4 | Χαλκίων | *copere vaten* | *coperen vaten* | Meervoudsvorm van het zelfstandige naamwoord voor een koperen (bewaar)voorwerp |
| 7:11 | κορβᾶν | *Corban* | Korbam | Spelling *corban* |
| 7:13 | Παρόμοια | *Diergelijcke* | *diergelijcke* | Verwijzing naar *gelijk* |
| 7:22 | ὑπερηφανία | *Hooveerdie* | *hooueerdicheyt* | Verwijzing naar *hoogmoed* |
| 7:32 | Μογιλάλον | *die swaerlick sprack* | *die oock qualick spreken konde* | Omschrijving die aangeeft dat de dove moeite had met spreken (zonder over *stomme* te spreken of het gebrek in spreken te specificeren tot *stotteren*) |
| 7:34 | Εφφαθα | *Ephphatha* | *Ephphata* | Spelling / uitspraak *Ephphat(h)a / Effat(h)a* |
| 7:37 | ὑπερπερισσῶς | *boven maten seer* | *bouen maten* | Uit een beperkt aantal woorden bestaande weergave van *boven* en een *maat* |

Tabel 77. Beschrijving van de meerderheidskeuze bij de *hapax legomenoi* in Markus 1-7.

Uit deze tabel blijkt dat de Statenvertalers maar liefst twintig keer (van de 26 onderzochte passages) het meerderheidsstandpunt van de buitenlandse vertalingen volgden. Daarmee hadden zij een relatief sterke neiging om buitenlandse vertalingen te volgen, wanneer dit vergeleken wordt met de mate waarin de andere vertalingen het meerderheidsstandpunt bevatten. Zo voldoet de vertaalkeuze van de vertaling van Zürich slechts twaalf maal aan de bovenstaande beschrijvingen van het meerderheidsstandpunt. Slechts twee vertalingen vertegenwoordigen sterker het meerderheidstandpunt. Dit betreft in de eerste plaats de internationaal zeer sterk verspreide vertaling van Beza.[1222] Als tweede gaat dit om de vertaling van Deodati, maar dat is mogelijk vooral te verklaren doordat deze Italiaanse vertaler waarschijnlijk gebruik maakte van de vertaling van Beza en de vertaalkeuzes ervan volgde.[1223] Bij de Statenvertaling speelt dat aspect ook wel enigszins mee, want de spelling van woorden als ‘Talitha’, ‘Corban’ en ‘Ephphatha’ komen overeen met de spelling van Beza.[1224] Anderzijds strookt de spelling van ‘Kumi’ niet met het ‘cumi’ van Beza.[1225] Ook in andere vertaalkeuzes volgden de Statenvertalers wel de meerderheid, waar Beza deze met zijn vertaalkeuze niet

[1222] Beza had een sterke internationale oriëntatie en reisde daarom heel Europa rond. De edities van het Nieuwe Testament vormden zijn grootste en meest gekoesterde werk. J. Mallinson, *Faith, reason, and revelation in Theodore Beza, 1519-1605* (Oxford 2003), 3, 152 en 153; D.K. McKim, *Historical handbook of major Biblical interpreters* (Downers Grove 1998), 153. Zijn werk kon zo van invloed zijn voor de Statenvertaling, de King James Version en de vertaling van Deodati.
[1223] W.A. McComish, *The epigones: A study of the theology of the Genevan academy at the time of the synod of Dort, with special reference to Giovanni Diodati* (Eugene 1989), 171.
[1224] Zie de bovenstaande tabel.
[1225] Deze spelling komt overeen met de spelling van de Deux-Aesbijbel van 1562.

vertegenwoordigde.[1226] Het is dan ook het meest redelijk om te veronderstellen dat de Statenvertalers wel degelijk zelf studie deden in een reeks van vertalingen, waarbij zij de meerderheid van vertalingen in hun keuze volgden.

Bij dit proces van het volgen van de meerderheid speelde een van de vertalingen een bijzondere rol. Dit betreft de katholieke Vulgata, die de Statenvertalers kritisch gelezen zullen hebben.

### *Kritisch en wedijverend lezen*

Vooral bij de uitleg van het Bijbelboek Openbaring is door de Statenvertalers de meeste kritiek geuit op de Katholieke Kerk. Wanneer dus gezocht wordt naar Bijbelplaatsen, waarbij de Statenvertalers de Vulgata bekeken en bekritiseerd hebben, dient dit Bijbelboek bij voorkeur bestudeerd te worden. Alleen al het eerste hoofdstuk daarvan is voldoende om te illustreren hoe de Statenvertalers omgingen met de Vulgata. Hierbij valt op dat zij deze vertaling slechts kritisch wilden lezen, waardoor zij er enerzijds voor kozen om er qua brontekstgetrouwheid niet voor onder te doen (want de Vulgata werd immers door humanisten als Valla beschouwd als een onnauwkeurige weergave van de grondtekst[1227]). Anderzijds wensten zij echter op niet minder doeltaalgerichte wijze te vertalen dan de Vulgata. De Vulgata en ook het hele kerkelijke Latijn stonden immers symbool voor de verhulling van de grondtekst, waaraan de Katholieke Kerk zich in de ogen van de Statenvertalers al eeuwen schuldig maakten.[1228] In de Vulgata staande transcripties van Griekse woorden werden dan ook gewoonlijk niet overgenomen door de Statenvertalers, terwijl dat bij de tekst van Beza soms wel gebeurde.[1229] Deze vertaling stond namelijk juist in zeer hoog aanzien bij de Statenvertaling. Volgens de Statenvertalers was Beza dus navolgenswaardig, terwijl met achterdocht gewedijverd moest worden met de Vulgata. Zeven verschijnselen in Openbaring 1 tonen hoe deze gedachtegang in de vertaalpraktijk zijn uitwerking had.

Als eerste betreft dit de allereerste kanttekening bij het boek Openbaring, waarin ter toelichting op het woord ἀποκάλυψις het volgende wordt opgemerkt: ‘Gr. *Apocalypsis*, welck woort selfs in de ghemeene Latijnsche oversettinge, ende verscheydene andere, wort behouden…’.[1230] Met ‘de ghemeene Latijnsche oversettinge’ wordt expliciet gerefereerd aan de Vulgata, waarin inderdaad het woord ‘Apocalypsis’ als vertaling aangewend wordt.[1231] Het meest markante in deze kanttekening is echter het woord ‘selfs’. Schijnbaar was het voor de Statenvertalers bijzonder en vermeldenswaardig dat ‘selfs’ de Vulgata middels een

---

[1226] Dit betreft bijvoorbeeld de vertaling van πυγμῇ in Markus 7:3. De Statenvertalers gaven dit weer als ‘dickmael’, terwijl Beza koos voor ‘pugno’ (*met de vuist*). Zie de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 63.

[1227] Zie de vorige paragraaf.

[1228] Over de houding van de Katholieke Kerk ten opzichte van de Vulgata valt in de kanttekeningen de volgende kritische noot te lezen: ‘’Twelck met de sake zeer wel over een komt, also de Paus hem uyt geeft voor het hooft van de Latijnsche Kercke, den Gods-dienst in de Latijnsche sprake wil gepleecht hebben, ende de oude Latijnsche Oversettinghe des Bybels voor authentijck wil gehouden hebben’. Zie kanttekening 36 bij Openbaring 13 in de Statenvertaling van 1637.

[1229] Dit is bijvoorbeeld te zien bij Handelingen 27. Zowel in de vertaling van Beza (‘nauclero’, ‘chorum’, ‘Euroclydon’ en ‘artemone’) als in de Vulgata (‘nauclero’, ‘euroaquilo’, ‘artemone’ en ‘dithalassum’) worden vier *hapax legomenoi* getranscribeerd, waarvan de Statenvertalers alleen ‘Euroclydon’ uit Beza’s vertaling overnamen. Zie Handelingen 27:14 in de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 227-229; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis,* 961 en 962.

[1230] Zie kanttekening 1 bij Openbaring 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1231] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041.

klankvertaling de meest letterlijke weergave gaf van een grondwoord,[1232] ondanks dat de Vulgata naar het oordeel van de humanisten en protestanten een zeer onnauwkeurige Bijbelvertaling was.[1233] Onder het woord 'selfs' steekt dus kritiek richting de Vulgata, want de kanttekenaar presenteert de situatie zodanig dat het lijkt alsof deze vertaling slechts bij uitzondering de grondtekst transcribeerde en letterlijk weergaf. In werkelijkheid betrof dit helemaal geen uitzondering, want in de Vulgata komen juist veel graecismen en transcripties van grondwoorden voor.[1234]

Met dergelijke transcripties van de Vulgata werd selectief omgegaan. Wanneer bijvoorbeeld Beza in Openbaring 1:15 een transcriptie geeft van een woord, wordt hier in de Statenvertaling met een uitgebreide kanttekening op ingegaan. Als er in hetzelfde vers door de Vulgata ook een transcriptie gegeven wordt van een ander grondwoord, wordt dat in het geheel genegeerd. In de grondtekst staat namelijk het volgende: 'καὶ οἱ πόδες αὐτοῦ ὅμοιοι χαλκολιβάνῳ, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρωμένης…'. Beza geeft hierbij 'chalcolibano' als vertaling van χαλκολιβάνῳ en dat vond zijn weg in de kanttekeningen:

> Gr. Chalkolibano, dat is, metael uyt Libano, ofte, fijn koper. gelijck diergelijcke verschijninge staet Ezech. 1.7. ende Dan. 10.6. waer door de stantvastigheydt ende onverwinnelicke sterckte Christi wordt afgebeeldt, die niemant en kan aentasten sonder hem te beschadigen, ende waer mede hy hem alles kan onderwerpen.[1235]

Geen enkele aandacht werd besteed aan καμίνῳ, dat ditmaal de Vulgata in eveneens getranscribeerde vorm weergaf als 'camino'.[1236] Schijnbaar waren de transcripties van Beza vermeldenswaardiger dan die van de Vulgata.

In het verborgen was er wel een streven om niet qua brontekstgetrouwheid de mindere te zijn ten opzichte van de Vulgata. Transcripties van Griekse woorden konden weliswaar niet in dezelfde mate gegeven worden als dat het geval was in de Vulgata, maar participia konden wel even letterlijk weergegeven worden als dat de vertaler van de Vulgata deze deelwoorden vertaald had. In de onderstaande tabel is dit te zien, waarbij de Griekse participia weergegeven zijn, die in de Vulgata met een Latijns participium overgezet zijn. Te zien is dat de Statenvertalers deze allen eveneens met een onvoltooid deelwoord wilden weergeven, een streven dat door de revisoren gedeeltelijk te niet gedaan is.[1237]

---

[1232] Met een klankvertaling was een grondwoord immers wat betreft het kleinste morfologische niveau weergegeven, wat volgens de Statenvertalers de meest brontekstgetrouwe weergave van de grondtekst was. Zie hiervoor het vijfde hoofdstuk.

[1233] In de ogen van Calvijn bevatte de Vulgata namelijk vele vertaalfouten en het gezag van de Vulgata behoorde zijns inziens dan ook niet boven de autoriteit van de grondtekst gesteld te worden. D.C. Steinmetz, 'The council of Trent', in: D. Bagchi, *The Cambridge companion to reformation theology* (Cambridge 2004), 233-247, 245 en 246. Zie ook de vorige paragraaf.

[1234] Zie hiervoor het lemma 'Vulgate' in de *Cyclopedia*. J. McClintock en J. Strong, *Cyclopedia of Biblical, theological, and ecclesiastical literature* (New York 1870).

[1235] Zie kanttekening 41 bij Openbaring 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1236] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042.

[1237] Zie Openbaring 1 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

| Vers | Grondwoord | Vulgata | Statenvertaling |
|---|---|---|---|
| 1:1 | ἀποστείλας | Mittens | die hy ... gesonden ... heeft / Autographa: gezonden hebbende |
| 1:11 | Λεγούσης | Dicentis | Seggende |
| 1:12 | ἐπιστρέψας | conversus | my omgekeert hebbende |
| 1:15 | Πεπυρωμένοι | Ardenti | gloeyden / Autographa: gloeyende |
| 1:17 | Λέγων | Dicens | Seggende |
| 1:18 | ζῶν | Vivens | die leve / levendich / Kant: de levende |

Tabel 78. Participia uit Openbaring 1 in de Vulgata met hun vertaling in de Statenvertaling.

In de vertaling van ζῶν is een vierde gegeven te zien, dat illustreert hoe de Statenvertalers omgingen met de Vulgata. Deze Bijbelvertaling bevatte met zijn keuze voor 'vivens' een letterlijkere weergave dan de vertaling van Beza, die voor 'vivo' gekozen had.[1238] In de kanttekeningen kreeg dit verschil als volgt zijn uitwerking:

> Anders, ende ick was de levende ende was doodt. Want Christus doodt zijnde nae den vleesche bleef evenwel levende nae den Geeste, dat is nae sijne Godtlicke natuere, gelijck hy oock nu nae beyde in der eeuwigheydt leeft.[1239] (eigen onderstreping)

Het subtiele van deze kanttekening zit in het woord 'Anders'. Gewoonlijk markeert dit woord in de kanttekeningen van Openbaring een minder letterlijke vertaling,[1240] terwijl 'Gr.' juist de brontekstgetrouwere vertaalvarianten inleidt. Door de keuze voor het woord 'anders' gaf de kanttekenaar dus niet toe dat de Vulgata bij de vertaling van ζῶν een overzetting bevatte, die meer bij de grammaticale vorm van dit grondwoord aansloot dan de vertaalkeuze, die de Statenvertalers en Dyrkinus gemaakt hadden. Slechts volledigheidshalve werd door de kanttekenaar aangegeven dat de grondtekst een participium bevatte, dat bovendien theologisch te duiden viel, maar het idee dat de vertaalvariant van de Vulgata brontekstgetrouwer was dan de Statenvertaling, vloeide bij Openbaring 1:18 niet uit zijn pen.

Ondertussen werden de vertaalkeuzes uit de Vulgata wel nauwlettend bestudeerd. Anders dan bij de vertaling van Beza werden deze keuzes echter niet zonder meer overgenomen, maar er was altijd – naast op zich al het feit van de brontekstgetrouwheid van de betreffende vertaalkeuzes van de Vulgata – nog een aanvullende reden om de Vulgata te volgen of juist een aarzeling om deze katholieke vertaling over te nemen. Soms speelde het feit mee dat de Deux-Aesbijbel reeds een vertaling bevatte, die sterk leek op de vertaling, die in de Vulgata stond. Zo was de keuze voor voorzetsels als 'over' en 'in' in vers 5 en 7 niet alleen ingegeven door respectievelijk de woorden 'super' en 'in' van de Vulgata (waar Beza gekozen

[1238] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567).

[1239] Zie kanttekening 49 bij Openbaring 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1240] Dit betreft kanttekening 17 bij Openbaring 12 (Grondtekst: 'ἵνα ἐκεῖ τρέφωσιν αὐτὴν'; Hoofdtekst van de Statenvertaling: 'op dat sy'se aldaer souden voeden'; Variant in de kanttekening: 'dat sy daer soude gevoedt worden'), kanttekening 33 bij Openbaring 12 (Grondtekst: 'ὅπου τρέφεται ἐκεῖ'; Hoofdtekst van de Statenvertaling: 'alwaer sy gevoedt wordt'; Variant in de kanttekening: 'op dat sy aldaer souden gevoedt worden'), kanttekening 6 bij Openbaring 13 (Grondtekst: 'ὀνόμα'; Hoofdtekst van de Statenvertaling: 'een naem'; Variant in de kanttekening: 'namen') en kanttekening 14 bij Openbaring 13 (Grondtekst: 'ποιῆσαι μῆνας τεσσεράκοντα δύο'; Hoofdtekst van de Statenvertaling: 'om [sulcks] te doen, twee-ende-veertigh maenden'; Variant in de kanttekening: 'om krijgh te voeren 42 maenden') in de Statenvertaling van 1637. Steeds valt op dat de meest letterlijke variant in de hoofdtekst staat en de vrijere variant in de kanttekeningen genoemd wordt na het woord 'anders'. Bij de kanttekeningen bij Openbaring 13 is het overigens niet uitgesloten dat met 'anders' ook gerefereerd wordt aan handschriftvarianten. Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie (Münster 2012), 763.

had voor ‘coram’ en ‘per’), maar ook door het feit dat Dyrkinus dezelfde keuze reeds gemaakt had, waarbij bovendien – schijnbaar als neiging richting Beza’s vertaalkeuze – in de kanttekeningen wordt aangegeven dat ‘over’ ook als ‘voor’ kon worden weergegeven.[1241] Verder leek het woord ‘ende’ in vers 12 weliswaar meer op het ‘et’ van de Vulgata dan het ‘igitur’ van Beza, maar ook dit is te herleiden tot de Deux-Aesbijbel.[1242] Voor de infinitivus ‘te toonen’ geldt hetzelfde.[1243] Deze woorden laten een sterke gelijkenis zien met het hele werkwoord ‘palam facere’ uit de Vulgata (en verschilt qua grammaticale vorm met Beza’s woorden ‘ut indicaret’), maar ook de vertaling ‘te toonen’ is te vinden in de Deux-Aesbijbel.[1244] Opvallend is ook dat er slechts wat betreft de grammaticale vorm een overeenkomst is met de Vulgata en dat de betekenis van ‘palam facere’ (*openbaar maken*) niet is doorgedrongen in de Statenvertaling. Alleen de weergave van het feit dat het grondwoord δεῖξαι een infinitivus is, is dus de gemene deler van de Statenvertaling en de Vulgata. Even begrensd is de keuze voor ‘scherp’ als vertaling van ὀξεῖα, een woord dat door Beza niet vertaald werd.[1245] De Vulgata geeft dit wel weer door het woord ‘*acutus*’ precies op dezelfde plaats neer te zetten als dat het in de grondtekst staat.[1246] Qua woordvolgorde volgden de Statenvertalers de Vulgata niet, maar evenals deze katholieke vertaling vertaalden zij ὀξεῖα wel.

Wanneer de Statenvertalers hun tekst meer op de Vulgata lieten lijken dan op Beza’s vertaling, lijkt dat dus altijd wat schoorvoetend te gebeuren. Dit staat in schril contrast met het gemak waarmee Beza’s overzetting gevolgd werd. Elke tekstvariant van Beza werd overgenomen, terwijl bij Openbaring 1 van de tekstvarianten waarvan bij de Vulgata gebruik gemaakt was, geen spoor in de Statenvertaling te bekennen is.[1247] Ook de woordvariaties van Beza, die vanuit het oogpunt van concordantie toe te juichen waren, werden gevolgd.[1248] Zelfs het hoofdlettergebruik kwam overeen. Zo staat er in Openbaring 1:4 ‘Die is, ende Die was, ende

[1241] Zie de Statenvertaling van 1637 (en in het bijzonder kanttekening 21 bij Openbaring 1) en de Deux-Aesbijbel van 1562; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380.
[1242] Zie Openbaring 1:12 in de Statenvertaling van 1637 en in de Deux-Aesbijbel van 1562; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380.
[1243] Zie Openbaring 1:1 in de Statenvertaling van 1637.
[1244] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567).
[1245] Zie Openbaring 1:16 in de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380
[1246] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042.
[1247] Zie hiervoor de tekstvarianten in Openbaring 1:8 (Vulgata: ‘Dominus Deus’; Beza: ‘Domin.’; Statenvertaling: ‘de Heere’), Openbaring 1:11 (Vulgata: gedeelte ontbreekt; Beza: ‘Ego sum A & Ὦ, primus ille & ultimus &’; Statenvertaling: ‘Ick ben de Alpha ende de Omega: de eerste ende de laetste, ende’), Openbaring 1:18 (Vulgata: woord ontbreekt; Beza: ‘amen’; Statenvertaling: ‘Amen’), Openbaring 1:19 (Vulgata: ‘ergo’; Beza: woord ontbreekt; Statenvertaling: woord ontbreekt (De verklaring van deze variatie in vertaling is waarschijnlijk gelegen in een handschriftvariatie rond het woord οὖν.)) en Openbaring 1:20 (Vulgata: ‘candelabra septem’; Beza: ‘candelabra septem quae vidisti’; Statenvertaling: ‘de seven candelaren, die ghy gesien hebt’). Zie de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041 en 1042; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380 en 381; Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie (Münster 2012), 737.
[1248] Zie hiervoor Openbaring 1:14, waarin volgens Beza een afwisseling is van ‘ὡσεὶ’ en ‘ὡς’, die Beza respectievelijk overzette als ‘ut’ en ‘tamquam’. Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380 en 381. De Statenvertaling kent eenzelfde variatie door de woorden te vertalen als ‘gelijck als’ en ‘gelijck’. Zie de Statenvertaling van 1637. De Vulgata gaf beide woorden echter weer als ‘tamquam’, wat mogelijk te verklaren is vanuit verschillen in handschriften. Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042.

Die comen sal', dat sterk lijkt op Beza's frase 'Qui est, & Qui erat & Qui venturus est'.[1249] Verder werden verscheidene toevoegingen ontleend aan Beza, die de Statenvertalers van hem overnamen.[1250] Zelfs het feit dat Beza een grondwoord niet vertaalde, had gevolgen voor tekst van de Statenvertaling. In vers 17 liet Beza het grondwoord χειρα namelijk onvertaald, zodat bij de revisie van de Statenvertaling het woord 'handt' in 'rechter-[handt]' onderstreept werd (en daardoor later bij de druk tussen blokhaken kwam te staan om het als een toevoeging te markeren).[1251] Tenslotte is een woord als 'deser' in vers 3 bij Beza (en bij de Deux-Aesbijbel) vandaan gehaald, zonder dat er in de grondtekst enige basis bestond om voor een aanwijzend voornaamwoord te kiezen.[1252] In de grondtekst staat namelijk τῆς προφητείας, dat Beza vertaalde met de woorden 'prophetiae huius'.[1253] Mogelijk doordat hij het lidwoord τῆς niet kon uitdrukken (doordat het Latijn geen lidwoorden kent), heeft hij voor 'huius' als vertaling gekozen,[1254] een keuze waarmee hij van de Vulgata afweek.[1255] In het Nederlands bestaat een dergelijke problematiek rond het vertalen van lidwoorden niet, zodat er geen noodzaak was om tot 'deser' te komen. Naar alle waarschijnlijkheid moet deze vertaalkeuze dus verklaard worden vanuit een sterke neiging tot het navolgen van de autoriteit Beza.

Ten opzichte van dit grote aantal voorbeelden van navolging van Beza staat het gegeven dat van de hele vertaaltrant van de Vulgata weinig te zien is in de tekst van de Statenvertaling. De sterke neiging in de Vulgata om zowel de woordvolgorde van de grondtekst precies in het Latijn aan te houden als het woordenaantal tot een minimum te beperken,[1256] staat lijnrecht tegenover het scheutige woordgebruik van de Statenvertalers, die zich om de woordvolgorde in het algemeen weinig bekommerden.[1257] Slechts bij uitzondering is er een detail, dat de Statenvertalers overnamen uit de Vulgata. Dit betreft bijvoorbeeld de woordkeuze voor 'Hem' in vers 5, dat niet in de grondtekst voorkomt, maar wel als 'ei' in de Vulgata (en niet in Beza's vertaling) staat.[1258] Hiervan geldt echter weer dat de Statenvertalers dit ook overnamen uit de Deux-Aesbijbel en dat dit de duidelijkheid van de zin ten goede kwam (waardoor dit toegevoegde woord dan ook niet tussen haken kwam te staan[1259]).[1260] In het vervaardigen van

---

[1249] Zie de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380.

[1250] Dit betreft '[segge ick]' ('inquam') in Openbaring 1:6 en '[Ende]' ('autem') in Openbaring 1:10, waar de vertaling ontleend is aan de schuingedrukte Latijnse woorden van Beza. Zie de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380.

[1251] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 381; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[1252] Zie Openbaring 1:3 in de Statenvertaling van 1637 en in de Deux-Aesbijbel van 1562; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 381.

[1253] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380.

[1254] Dit probleem van het ontbreken van lidwoorden en de oplossing om hier aanwijzende voornaamwoorden voor te nemen, worden besproken in de *Cyclopedia*. McClintock en Strong, *Cyclopedia.*

[1255] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041.

[1256] C. Rico, 'New Testament Greek', in: D.E. Aune e.a., *The Blackwell companion to the New Testament* (Oxford 2010), 61-76, 65; D. Chirita, 'Latin influence on German word order: A discussion of Behaghel's theory', in: I. Rauch en G.F. Carr (red.), *Classic and Contemporary* (Berlijn & New York 1997), 9-28, 18. Hiëronymus, die als de maker van de Vulgata beschouwd wordt, heeft ook gesteld dat de woordvolgorde van de Griekse Bijbel heilig is, zodat hij deze in zijn vertaling ook wilde volgen. Hiëronymus, *De optimo genere interpretandi*, 5-6.

[1257] Zie het vijfde hoofdstuk.

[1258] Zie Openbaring 1:5 in de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 380; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1041.

[1259] Aangezien de begrijpelijkheid van zinnen zo belangrijk werd geacht door de Statenvertalers, plaatsten zij minder vaak haken rond die toegevoegde woorden, die bedoeld waren voor het verhelderen van het verloop van de zin. Zie hiervoor het vijfde hoofdstuk.

[1260] Zie Openbaring 1:5 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

een verstaanbare Bijbel wedijverden de Statenvertalers namelijk ook met de Vulgata. Bij het woord ποδήρη gaven de Statenvertalers bijvoorbeeld in de vertaling een lange omschrijving, namelijk 'een lanck cleedt tot de voeten'.[1261] Hiermee overtroffen zij de (gereviseerde) Vulgata in *perspicuitas*, want deze Bijbelvertaling had dit slechts eenmaal in het Nieuwe Testament voorkomende grondwoord als een transcriptie weergegeven.[1262]

De vertaling van en de kanttekeningen bij Openbaring 1 tonen dus hoe groot het verschil is in de manier hoe de Statenvertalers de Vulgata bestudeerden ten opzichte van de manier hoe Beza's vertaling gelezen werd. Op tal van manieren is te zien dat de Statenvertalers zich aansloten in het koor van de kritiek op en het streven naar de verbetering van de Vulgata. Hiermee plaatsten zij zich duidelijk in de denksfeer van de humanisten, hoewel zij zich echter niet zoals Valla gedurig bij iedere Bijbeltekst inzetten om (vermeende) vertaalfouten in de Vulgata op te sporen. Openbaring 1 vormt namelijk eerder de uitzondering dan de regel qua aandacht voor deze katholieke vertaling. Wanneer bijvoorbeeld Handelingen 27 bestudeerd wordt, die vanwege de vele *hapax legomenoi* om een veelvuldige raadpleging van buitenlandse vertalingen vraagt,[1263] komt naar voren dat de vertaling van deze zelden gebruikte woorden maar in een heel enkel geval te herleiden is tot de Vulgata.[1264] Over het algemeen zal deze kritisch bekeken vertaling dan ook niet gedurig gelezen en tot in de fijnste details overdacht zijn. Openbaring 1 betreft slechts een interessante uitzondering, die toont dat de Statenvertalers naast een op gezag vertrouwende ook een wedijverende onderzoeksstijl hadden. Hun theologische achtergrond was op die manier bij hun literatuurstudie een sturende factor.

[1261] Zie Openbaring 1:13 in de Statenvertaling van 1637.
[1262] Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 1042.
[1263] Handelingen 27 verhaalt namelijk Paulus' reis naar Rome, zodat er vele termen uit de scheepvaart de revue passeren.
[1264] Van de veertig *hapax legomenoi* is er slechts één heel duidelijk herleidbaar tot de Vulgata. De vertaling van ἐνεβίβασεν in Handelingen 27:6 is namelijk 'dede ... overgaen', dat sterk verwant is aan het woord 'transposuit' uit de Vulgata. Zie de Statenvertaling van 1637; Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis*, 961. De vertaling van Beza luidt daarentegen als 'imposuit' en de Deux-Aesbijbel heeft 'brachte' als vertaling. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562; Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567).

# 7. Theologische invloed

Volgens de inleiding van de Statenvertaling hadden de regeerders van de Nederlanden er al ‘van den aenbeginne der Reformatie’ naar gestreefd om ‘eene suyvere ende clare Oversettinge des Bybels’ te hebben.[1265] De reformatie en de neiging tot het vervaardigen van Bijbelvertalingen lijken volgens deze beschrijving intrinsiek verbonden zaken te zijn. Deze verbondenheid komt ook naar voren in de geschiedenis van de aanvang van de hervorming, want een reformator als Luther vervaardigde al vroeg zijn Bijbelvertaling[1266] en de publicaties van nieuwe Bijbelvertalingen vielen in tijd samen met de hervormingsbeweging.[1267] De beide ontwikkelingen waren dus met elkaar verweven. Een Bijbelvertaling uit de tijd van de reformatie is daarmee dus niet alleen een taalproduct, maar evenzeer een van de (protestantse) theologie doordrenkt geschrift. Hier zal dan ook ingegaan worden op de theologische beweegredenen van de Statenvertalers.

Centraal staat hierbij de vraag hoe de theologische lijnen in de Statenvertaling zich verhouden tot de taalkundige wetmatigheden in de Statenvertaling, zoals deze in de voorgaande hoofdstukken beschreven zijn. Om deze vraag te beantwoorden, zal hier zowel de protestantse invloed op de Statenvertaling als de meer algemene invloed van het zeventiende-eeuwse wereldbeeld op de Statenbijbel beschreven worden. Op basis daarvan zal aan het slot van het hoofdstuk de balans opgemaakt worden over de vraag hoe een taalkundige verklaring van een vertaalkeuze in de Statenvertaling zich verhoudt tot een theologische verklaring daarvan.

---

[1265] Dit staat in het ongedrukte, voor de Statenvertaling bestemde voorwoord. Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 324-326, 324.

[1266] Al in 1522 werd Luthers vertaling van het Nieuwe Testament gedrukt. Vanaf 1523 verschenen ook afgeleiden hiervan in de Nederlanden. Zowel Adriaen van Berghen als Doen Pietersoen drukten toen een versie van het Nieuwe Testament, die afgeleid was van de vertaling van Maarten Luther. Zie http://www.bibliasacra.nl/ voor respectievelijk de Bijbels met het Biblia Sacra ID 1523.NT.dut.AvB.a en 1523.NT.dut.DP.a. Anoniem, *Die Evangelien ons Heeren Jesu Christi, inder Duytscher sprake, getranslateert. Die welke sinte Matheus sinte Marcus, sinte Lucas, ende sint Jan bescreven hebben. Ende voer elck Capittel een corte bedudenisse, op dat men weten mach hoe dat elck kerstenmensche sculdich is die Evangelien Cristi te lesen, ende die in zijn herte te dragen, boven alle ander leringhen ende scrifturen. Ende daer in, vrilick ende ghetrouwelick te leven ende te sterven. Neerstelick gecorrigeert* (Antwerpen 1523); Anoniem, *Die evangelien ons Heeren Jesu Christi, inder Duytscher sprake, getranslateert. Die welcke sinte Matheus sinte Marcus, sinte Lucas, ende sint Jan bescreven hebben. Ende voor elck Capittel een corte bedudenisse, op dat men weten mach hoe dat elck kersten mensche sculdich is die Evangelien Cristi te lesen, ende dye in zijn herte te draghen, boven alle andere leeringen ende scrifturen. Ende daer in vrijlijck ende ghetrouwelick te leeven ende te sterven. Neerstelick gecorrigeert* (Amsterdam 1523).

[1267] S. Bassnett, ‘Translation Theory in the West: An Historical Perspective’, in: S. Chan en D.E. Pollard (red.), *An encyclopaedia of translation* (Hong Kong 2001), 388-392, 389.

## *Theologische invloed bij vertaalkeuzes*

Zowel vroegmoderne critici van de Statenvertaling (zoals Arnoudt van Geluwe[1268] en Simon Episcopius[1269]) als latere onderzoekers van de theologie van de Statenvertalers (zoals Grosheide[1270] en Van Miert[1271]) zagen de denkbeelden van de Statenvertalers vooral in de kanttekeningen naar voren komen. In deze paragraaf zal de focus echter liggen op de theologische aspecten van de vertaling zelf. Om dit te onderzoeken zal hier eerst de methode van onderzoek beschreven worden, waarna de uitwerking van deze werkwijze weergegeven wordt.

### *Methode*

Anders dan bij eerdere hoofdstukken zal hier niet de focus liggen op kwantitatief onderzoek in een strak afgebakende reeks tekstfragmenten, die willekeurig uit het hele Nieuwe Testament gekozen zijn. Vanwege de aard van het theologische onderwerp zal namelijk juist gekeken worden naar specifiek voor de theologie relevante passages van het Nieuwe Testament, waarbij met name de brieven als genre van belang zijn. De vertaling van deze passages zal vooral vergeleken worden met de manier waarop dezelfde tekstfragmenten vertaald zijn in Nederlandse Bijbelvertalingen met een ten opzichte van de Statenvertaling verschillende theologische achtergrond.[1272] Directe vergelijking met de grondtekst is namelijk meestal

---

[1268] Van Geluwe spreekt namelijk geregeld over de kanttekeningen in frasen als 'de trouvveloosheden ... in het uyt-legghen', de 'frivole ende kreupele uyt-legghinghe', 'de trouvveloose Uytlegginghe', 'hoe trouweloos de nieuwe Oversetters ... uyt-gheleyt hebben', 'ongherijmde uyt-legghinghe', 'leughenachtighe trauweloose uyt-legginghe' en 'valsche uyt-legghinghe'. Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*, 418, 436, 438, 452, 455, 479, 491, 502, 538, 546, 550, 562, 578, 611, 635, 652, 670, 678 en 704.

[1269] De remonstrantse theoloog Episcopius stelde namelijk het volgende over hetgeen hij bij het lezen van de Statenbijbel als indruk opgedaan had: 'Bij de plaatsen, die ik hier en daar heb doorgenomen, zijn de kanttekeningen die aan de vertaling zijn toegevoegd, des te leugenachtiger en slechter naarmate de vertaling op zichzelf genomen zuiverder en beter is. Ik weet daarom niet of het grotere voordeel van de vertaling dan het grotere nadeel van de kanttekeningen het christelijk gemenebest zal binnenstromen. (...) In ieder geval kan degene, die ze [de kanttekeningen] onbevooroordeeld bekijkt, er niet aan twijfelen, dat ze zuiver calvinistisch zijn, zeer zorgvuldig, met geen andere bedoeling samengesteld dan om de schijn te wekken, dat de gehele Bijbel, naar de geloofszin en naar de morele zin, niets anders bevat dan wat volmaakt in overeenstemming is met de onlangs op de synode van Dordrecht vastgestelde leer van de volstrekte predestinatie als ook met de voorkeur en opvattingen van de calvinistische secte of liever van de vertalers, van wie vaststaat dat het voorvechters waren van de calvinistische secte.' S. Episcopius, *Institutionum theologicarum*. Liber Quartus. Sectio Prima. XXI, 278; H. Selderhuis (red.) e.a., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006). Het eerstgenoemde boek is te vinden in de verzamelde werken van Episcopius en het bewuste hoofdstuk draagt de volgende titel: 'De variis S. Scripturae versionibus, puta Chaldaicis, Graecis, Latinis, Syriaca, Belgica & c.'. S. Episcopius, *M. Simonis Episcopii opera theologica* (Amsterdam 1651).

[1270] Grosheide stelde namelijk het volgende als conclusie aan het slot van zijn verhandeling over de theologie in de Statenvertaling: 'We hebben de vraag trachten te beantwoorden, welk was het theologisch standpunt van de Statenvertalers blijkens hun vertaling. De vraag is niet moeilijk te beantwoorden. Zoowel op grond van hetgeen aan de Statenvertaling is voorafgegaan, als van wat we in de vertaling en met name in de kanttekeningen vinden, moet het antwoord luiden: De Statenvertalers waren Gereformeerde theologen'. Grosheide, 'De theologie der Statenvertalers', 143.

[1271] Voor Van Miert vormen de kanttekeningen (en de verschillende redactionele fasen daarvan) een belangrijke bron als hij schrijft over de denkwijze van de Statenvertalers. Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)'.

[1272] Dit betreft de Lutherbijbel van 1545, de Leuvense Bijbel van 1548, de Biestkensbijbel van 1560 en de Moerentorfbijbel van 1599.

problematisch.[1273] Grieks en Nederlands laten zich immers vanwege de grote kloof tussen beide talen moeilijk vergelijken. Wanneer een frase uit de grondtekst met zijn vertaling in de Statenbijbel vergeleken wordt, valt bovendien de vraag te stellen of er dan niet eerder sprake is van een vergelijking tussen de eigen, eigentijdse visie op de betekenis van de grondtekst met de vertaalkeuze van de Statenvertaling. De werkelijke betekenis van de grondtekst en haar setting is immers tot op zekere hoogte door de gang der tijd vervlogen, zodat redenaties in de trant van 'de Statenvertaling zegt …, maar in de grondtekst staat eigenlijk …'[1274] historisch gezien problematisch zijn.[1275] De eigenlijke betekenis van de grondtekst, zoals deze in de oudheid door de eerste auteur bedoeld kan zijn, komt immers slechts middels eigentijdse vertaalslagen tot ons en aan de hand van huidige wetenschappelijke inzichten kan vervolgens gezocht worden welke vertaalkeuze bij een dergelijke vertaalslag plausibel is of het meeste aansluit bij de wetenschappelijke consensus. Bij redenaties van wat er 'eigenlijk staat', doorkruisen elkaar dus drie tijdvakken en verscheidene talen op een problematische wijze, namelijk het nieuwtestamentische Grieks uit de oudheid, het Nederlands van de zeventiende eeuw en Bijbelwetenschappelijke literatuur, die in hedendaags taalgebruik geschreven is. Door het maken van een vergelijking tussen twee contemporaine vertalingen, die bovendien in dezelfde taal zijn opgesteld, is deze problematiek te ondervangen.

Een dergelijke vergelijking zal hier echter niet het tellen van overeenkomende woorden als spits hebben, want bij het hier te beschrijven onderzoek zal juist blijken dat één verschil in woordkeuze voldoende kan zijn om de betekenis van een heel tekstgedeelte te doen verschuiven.[1276] De wetenschap dat bijvoorbeeld slechts een op de vijf woorden verschilt, heeft in het theologische domein dus weinig zeggingskracht (tenzij het de theologische kant van de vertaalwijze als geheel betreft[1277]). De focus moet bij theologisch onderzoek daarentegen liggen op elementen, die richting een bepaalde tekstinterpretatie sturen en die zich soms in kleine verschillen tussen Bijbelvertalingen openbaren. De werkwijze om hierbij niet in de valkuil te vallen van het met willekeur selecteren van vertaalkeuzes om bij gewenste conclusies uit te

---

1273 Op indirecte wijze is een fragment uit de grondtekst wel te vergelijken met de tekst van de Statenvertaling. Een dergelijke manier van vergelijken is mogelijk wanneer niet uitsluitend naar het Griekse tekstfragment gekeken wordt, maar wanneer dit vergeleken wordt met woorden uit andere tekstfragmenten. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer een grondwoord uit een specifieke tekst qua vertaling vergeleken wordt met een andere Bijbeltekst, waarin hetzelfde grondwoord voorkomt, zodat bepaald kan worden in hoeverre de Statenvertaling de woordvariatie van de grondtekst volgden. (Deze methode wordt gebruikt in de subparagraaf '*Scala naturae*' van de volgende paragraaf.) Ook kan vergelijking plaatsvinden door de vertaling van een grondwoord te vergelijken met de betekenis die dit grondwoord in de klassieke beschaving in zijn algemeenheid (en dus niet slechts in de specifieke passage van de grondtekst) heeft gehad. (Deze methode wordt gebruikt in de subparagraaf 'Gelijkenis van verleden en heden' van de volgende paragraaf.) Tenslotte is het mogelijk om het gebruik van een grondwoord te vergelijken met het gebruik van hetzelfde woord in een andere tekst van de broncultuur om zo een door de Statenvertaling ontstane betekenisverschuiving of pragmatische verandering te achterhalen. (Deze methode wordt gebruikt in de subparagraaf 'Overzetting van perikopen' van deze paragraaf.) Bij al deze werkwijzen geldt dat de grondtekst niet zonder tussenkomst van andere tekstfragmenten bekeken wordt. Een dergelijke tussenstap is dus noodzakelijk om te voorkomen dat slechts zelf vervaardigde (en daarmee eigentijdse) vertaalkeuzes vergeleken worden met de vertaling van de Statenbijbel.

1274 De uitdrukking 'eigenlijk staat in de grondtekst' wordt vrij veel gebruikt om een letterlijkere vertaling in te leiden of aan te prijzen, terwijl die manier van spreken strikt genomen niet correct is. Zie voor een voorbeeld van een dergelijk gebruik P. Gillaerts, *Boanerges: Beschouwingen over Bijbel(vertaling) en retorica* (Leuven & Voorburg 2004), 30. Daarin wordt de keuze voor het lidwoord 'een' op grond van wat 'eigenlijk' 'in de grondtekst' 'staat', beschreven als een 'terecht[e]' keuze.

1275 Het feit dat het verleden weg is, is namelijk een centraal probleem in de geschiedwetenschap, die elke uitspraak over het verleden betrekkelijk maakt. J. Tosh, *The pursuit of history* (Harlow 2006), 6-12 en 173-213.

1276 Zie hierna onder het kopje 'Overzetting van perikopen'.

1277 Zie hierna onder het kopje 'Vertaling als geheel'.

komen, bestaat uit het systematisch onderzoeken van (met behulp van onder meer citaten uit de Dordtse Leerregels gevonden[1278]) theologisch relevante tekstgedeelten uit de brieven van het Nieuwe Testament,[1279] waarbij gezocht wordt naar kwalitatieve (in plaats van kwantitatieve) patronen. Met dat laatste wordt bedoeld dat niet slechts op basis van één vertaalkeuze meteen een conclusie over het algehele vertaalproces wordt getrokken, maar dat elke generalisatie gebaseerd is op zo veel mogelijk vertaalkeuzes, die sturend zijn richting één samenhangend idee.

Volgens deze werkwijze zal hier ingegaan worden op de manier waarop gedachten uit het protestantisme (of uit substromingen daarbinnen) in de Statenvertaling naar voren komen. Allereerst wordt daartoe de predestinatieleer van Calvijn beschreven. Daarna worden systematisch de volgende vijf tekstuele niveaus onderscheiden, namelijk de tekens, de woorden, de Bijbelverzen, de perikopen en de vertaling als geheel.

*De verkiezingsleer van Calvijn*

Een van de meest wezenlijke pijlers in het denken van de Statenvertalers vormde de predestinatieleer, waarover Calvijn immers uitgebreid geschreven had[1280] en waarop in de Dordtse Leerregels als eerste ingegaan wordt.[1281] Al in de middeleeuwen was dit leerstuk onderhevig aan een diepgaand debat, waarbij drie posities te onderscheiden waren. Er werd namelijk verdedigd dat God 1) alleen verkoren had wie zalig werden, 2) ook bepaald had wie verdoemd zouden worden of 3) slechts de gelovigen in algemene zin verkoren had (zonder vast te stellen welke specifieke personen in de geschiedenis dit zouden zijn).[1282] In de zestiende eeuw nam Calvijn de tweede positie in, want zijns inziens was het min of meer logisch dat God – wanneer hij sommigen ten hemel verkoren had – de overigen verworpen had.[1283] Er was dan dus een dubbele predestinatie.[1284] God had in dezen alles besloten van eeuwigheid zonder daarbij ook maar naar enige hoedanigheid van de mens te kijken.[1285] Degenen die verkoren waren, hadden volgens deze leer dus geen keuze om alsnog een andere weg te kiezen, zoals de Nederlandse katholiek Pighius leerde.[1286] Ook had God niet op basis van een voorgezien geloof bepaalde mensen verkoren, zoals de scholasticus Gabriël Biel, de katholiek Luis de Molina en ook Arminius stelden.[1287] Calvijn wilde zelfs niet mee met de gedachte van Thomas van Aquino dat God zijn volk verkoren had op basis van een door hem zelf gewerkte goedheid.[1288] Volgens

[1278] Met name in het eerste hoofdstuk van de Dordtse Leerregels zijn veel tekstverwijzingen te vinden, op basis waarvan te bepalen is welke Bijbelgedeelten voor de Statenvertalers theologisch relevante passages geweest zijn. Zie volgende noot.
[1279] Deze theologisch relevante passages betreffen met name de volgende Bijbelteksten en Bijbelhoofdstukken: Mattheüs 5:6, 11:21-26, 13:11, 13:20, 20:15, 24:24, Markus 16:16, Lukas 8:13, 10:20, 22:32, Johannes 3:16, 4:9, 6:39, 10:15, 10:27-29, 15:12-16, 17:6-20, Handelingen 2:39, 13:48, 14:16, 15:18, 16:6-7, 20:27, Romeinen 3-12, 1 Korinthe 1:8, 4:7, 7:14, 2 Korinthe 13:5, Efeze 1-2, Filippenzen 1-2, 2 Thessalonicenzen 1, 2 Timotheüs 1, Hebreeën 6-7, 9:15-17, 2 Petrus 1 en 1 Johannes 3-5. Dit vormt dus het corpus van deze paragraaf.
[1280] J. Calvijn, *Institutie*, 3.21-24; J. Calvijn, *De aeterna praedestinatione dei* (Genève 1552).
[1281] Het eerste hoofdstuk van de Dordtse Leerregels gaat immers over Gods verkiezing en verwerping.
[1282] J.L. Halverson, *Peter Aureol on predestination: A challenge to late medieval thought* (Leiden 1998), 8.
[1283] H. Selderhuis, *Calvijn een mens* (Kampen 2008).
[1284] Ibidem.
[1285] J.K.S. Reid, ‘Introduction’, in: J. Calvijn, *Concerning the eternal predestination of God.* Translated, with an introduction by J.K.S. Reid (Cambridge 1982), 8-44, 12; M. Levering, *Predestination: Biblical and theological paths* (Oxford 2011), 107.
[1286] Reid, ‘Introduction’, 11.
[1287] Levering, *Predestination*, 98 en 99.
[1288] Ibidem, 107.

de reformator moest namelijk alleen God alle eer krijgen. De mens was in Calvijns ogen immers totaal verdorven, zodat hij geen enkele bijdrage aan zijn zaligheid kon leveren. Alleen door Gods verkiezing kon een mens gered worden. Die gedachte bood troost en zekerheid voor Calvijn en de latere gereformeerden in de Nederlanden. God zou immers alles zelf bewerken, zodat de mens nooit door zijn eigen falen verloren kon gaan.[1289]

Voor de Statenvertalers was deze gedachtegang leidend in hun werk. Onder zijn vertaling noteerde Rolandus namelijk in diverse talen dat alleen aan God de eer toekwam.[1290] Van menselijke eer over zijn zaligheid was dus geen sprake. Een dergelijke denkwijze stond tegenover het katholieke idee dat een mens wel degelijk door goede werken, aflaten, bedevaarten en de biecht een heilig leven moest najagen om zo zijn heil te bereiken.[1291] Calvijns gedachten riepen namelijk al in zijn dagen de reactie op dat de predestinatieleer God neerzette als degene die ook tot het ontstaan van de zonde besloten had.[1292] Calvijn wilde echter niet aan de gedachte dat zonden geschieden doordat God die slechts toelaat.[1293] Niets geschiedde immers volgens hem buiten Gods wil om. Zijn besluiten waren alles beslissend.[1294] De mens onderging daarentegen slechts de heilsgangen. De tegenstelling tussen God en de mens was daarmee totaal.[1295]

Deze calvinistische wijze van denken is tot in de kleinste details van de Statenvertaling doorgedrongen, zoals blijkt wanneer deze Bijbelvertaling vergeleken wordt met doperse en katholieke Bijbelvertalingen.

### *Typografische aspecten*

Wat betreft de typografie zijn er drie zaken in de Statenvertaling die het protestantse karakter van deze Bijbelvertaling laten zien, namelijk het gebruik van ronde haken, de scheiding van hoofdstukken en de alinea-opzet. Deze aspecten zullen hier een voor een middels vergelijking met de Biestkensbijbel, de Leuvense Bijbel, de Moerentorfbijbel, de katholieke vertaling van Costerus en die van Van der Leemputte behandeld worden.[1296] Typografie zal hierbij een voor de interpretatie en het gebruik van de Bijbel sturend element blijken te zijn.

---

[1289] Calvijn, *Institutie*, 3.21. Zie voor deze beschrijving van Calvijns opvattingen ook het achtste hoofdstuk van Selderhuis' biografie van Calvijn. Selderhuis, *Calvijn*.

[1290] Zie Markus 16, Handelingen 28 en Openbaring 22 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Dit betreft precies de plaatsen waar de drie delen van de eerste band van de Collectie Rolandus eindigden. Het eerste vertaalconcept in deze band is door de paginanummering en de titelbladen namelijk in drie delen verdeeld, die bij Mattheüs 1, Lukas 1 en Romeinen 1 beginnen.

[1291] G. Stucco, *The catholic doctrine of predestination from Luther to Jansenius* (Bloomington 2014), 53.

[1292] Bolsec gaf deze reactie. Selderhuis, *Calvijn*.

[1293] Levering, *Predestination*, 101-106.

[1294] Ibidem, 102.

[1295] Zie het achtste hoofdstuk van Selderhuis' biografie van Calvijn. Selderhuis, *Calvijn*.

[1296] Zie de Leuvense Bijbel van 1548, de Biestkensbijbel van 1560 en de Moerentorfbijbel van 1599; F. Costerus, *Het Nieu Testament onses Heeren Iesu Christi* (Antwerpen 1614); H. van den Leemputte, '*t Nieuw Testament ons salichmakers Jesu Christi. Mitsgaders d'epistelen wt't Oude Testament soo die jaerlijcx inden dienst der H. Kercken gelesen wordt* (Antwerpen 1630). Over de geschiedenis van de katholieke vertalingen in de Nederlanden heeft Agten in haar proefschrift geschreven. E. Agten, *"Meint gy dat gy ook wel verstaet, het gene gy leest?" The catholic church and the Dutch Bible: From the council of Trent to the Jansenist controversy (1564-1733)* (Leuven 2014), 123-135. Zij merkt onder andere op dat de vertaling van Van der Leemputte ook in de Noordelijke Nederlanden populair is geweest. Agten, *"Meint gy dat gy ook wel verstaet, het gene gy leest?"*, 134. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat de Statenvertalers deze katholieke vertaling, die al in 1622 op de markt kwam, onder ogen gehad hebben.

Als eerste valt wat betreft de ronde haken op dat hiermee enerzijds achtergrondinformatie gevende zinnen en tussenwerpsels afgebakend werden, maar dat deze haken anderzijds functioneerden als element om zinnen met een voor protestanten complicerende inhoud naar de achtergrond te plaatsen. Dit komt naar voren wanneer de plaatsen waar ronde haken in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling voorkomen, op een rij gezet worden, zoals in de onderstaande tabel is weergegeven. Hierbij zijn alleen de teksten genoemd die als geheel tussen haken staan, zodat de ronde haken die slechts als zinsstructurerend element bedoeld zijn en de functie van een parenthese vervullen, niet vermeld zijn. Alleen van de teksten uit de brieven is aangegeven of zowel de Leuvense Bijbel als de Moerentorfbijbel deze teksten zonder haken weergeeft. Bij de narratieve boeken zijn de teksten namelijk in theologisch opzicht van weinig belang doordat de tussen haken staande teksten achtergrondinformatie[1297] of in een enkel geval een tussenverhaal[1298] weergeven. Bij brieven is er daarentegen viermaal sprake van theologisch gezien veelzeggende zinnen.

| *Tussen haken staande teksten in de verhalende literatuur* | *Tussen haken staande teksten in de brieven* | *Teksten uit de brieven, die in de Statenvertaling wel en in de Leuvense Bijbel en de Moerentorfbijbel niet tussen haken staan* |
|---|---|---|
| Mattheüs 9:20-22 | Romeinen 1:2 | |
| Markus 5:8 | Romeinen 1:5-6 | Romeinen 1:5-6 |
| Markus 15:10 | Romeinen 2:13-15 | Romeinen 2:13-15 |
| Lukas 2:23 | Romeinen 8:36 | |
| Johannes 4:2 | 2 Korinthe 5:7 | |
| Johannes 4:8 | Galaten 2:8 | |
| Johannes 6:6 | Efeze 5:9 | |
| Johannes 6:23 | Filippenzen 1:14 | |
| Johannes 7:39 | 1 Timotheüs 3:5 | 1 Timotheüs 3:5 |
| Johannes 11:2 | Hebreeën 12:20-21 | |
| Johannes 11:18 | 2 Petrus 2:8 | 2 Petrus 2:8 |
| Johannes 11:30 | 1 Johannes 1:2 | |
| Johannes 12:33 | | |
| Johannes 18:24 | | |
| Handelingen 8:16 | | |
| Handelingen 17:21 | | |
| Handelingen 22:2 | | |

Tabel 79. Vergelijking van de tussen haken staande teksten in de Statenvertaling met de mate waarin deze in de Leuvense Bijbel en de Moerentorfbijbel eveneens tussen haken geplaatst zijn.[1299]

De vier teksten die de Statenvertalers in tegenstelling tot waarvoor in twee katholieke vertalingen gekozen is, tussen ronde haken plaatsten, zijn in de Statenvertaling als volgt weergegeven:

[1297] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 4:18 in de Statenvertaling van 1637.
[1298] Zie Mattheüs 9:20-22 in de Statenvertaling van 1637.
[1299] Vier katholieke vertalingen zijn hiervoor geraadpleegd, namelijk de Leuvense Bijbel, de Moerentorfbijbel, de vertaling van Costerus en de vertaling van Van der Leemputte. Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Moerentorfbijbel van 1599; Costerus, *Het Nieu Testament*; Van den Leemputte, '*t Nieuw Testament*.

| | |
|---|---|
| Romeinen 1:5-6 | (Door welcken wy hebben ontfangen genade, ende het Apostelschap, tot gehoorsaemheyt des geloofs onder alle de Heydenen, voor sijnen name. Onder welcke ghy oock zijt, geroepene Iesu Christi) |
| Romeinen 2:13-15 | (Want de hoorders der wet en zijn niet rechtveerdigh voor Godt, maer de doenders der wet sullen gerechtveerdight worden. Want wanneer de Heydenen die de wet niet en hebben, van nature de dingen doen die der wet zijn, dese de wet niet hebbende, zijn haer selven een wet. [Als] die betoonen het werck der wet geschreven in hare herten, hare conscientie mede getuygende, ende de gedachten onder malkanderen [haer] beschuldigende, ofte oock ontschuldigende.) |
| 1 Timotheüs 3:5 | (Want so yemandt sijn eygen huys niet en weet te regeren, hoe sal hy voor de Gemeynte Godts sorge dragen?) |
| 2 Petrus 2:8 | (Want dese rechtveerdige [man] woonende onder haer, heeft dagh op dagh [sijne] rechtveerdige ziele gequelt door het sien ende hooren van [hare] ongerechtige wercken) |

Het centrale probleem in drie van de vier teksten in deze reeks is dat deze passages erop schijnen te wijzen dat God van mensen verwacht dat zij zijn geboden zullen houden in de zin dat dit voor een mens mogelijk is, een gedachte die strijdt met het gereformeerde idee van de totale verdorvenheid van de mens.[1300] In Romeinen 1:5 staat in de Moerentorfbijbel namelijk dat 'gracie' ontvangen is 'om onderdanich te zijne den geloove',[1301] een woordkeuze die binnen de Statenvertaling de associatie zou oproepen aan onderwerping aan door het gezag gestelde regels.[1302] God geeft dan dus genade met als doel dat de mens de deugd van onderdanigheid of gehoorzaamheid aan het geloof verwerft. Geloof en een onderdanige houding lijken daarmee samen te vallen. Voor katholieken is dat niet problematisch,[1303] maar voor gereformeerden enigszins.[1304] De laatst genoemden gaan er namelijk vanuit dat er eerst een eeuwige verkiezing is, op basis waarvan genade toegekend wordt (zonder dat hierbij de goedheid of de goede daden van de mens zelf een rol spelen).[1305] Door genade is het vervolgens mogelijk om te geloven en geloof heeft uiteindelijk het doen van goede werken als vrucht.[1306] Geloof en gehoorzaamheid zijn dus gescheiden zaken, zodat in de kanttekening bij 'gehoorsaemheyt des geloofs' het volgende ter uitleg gesteld is: 'D. om de Heydenen te brengen tot gehoorsaemheyt Christi <u>ende</u> tot het geloove' (eigen onderstreping).[1307] Opvallend is dat in deze kanttekening de

[1300] Dordtse Leerregels, 1.1; Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 5-8.

[1301] Zie Romeinen 1:5 in de Moerentorfbijbel van 1599.
In de Moerentorfbijbel wordt deze frase soms ook naar de achtergrond geplaatst. Zie Romeinen 16:26.

[1302] Het woord *onderdanig* wordt namelijk steeds in de context van aardse gezagsverhoudingen geplaatst. Zie Lukas 2:51, Efeze 5:21-24, Kolossenzen 3:18, Titus 2:5-9, 3:1, Hebreeën 13:17, 1 Petrus 2:13-18, 3:1-5, 3:22 en 5:5 in de Statenvertaling van 1637. Voor dergelijke aardse relaties geldt dat gereformeerden het voor alle mensen (dus ook degenen die niet tot Gods kinderen behoren) mogelijk achtten om zich hieraan te onderwerpen, want God had deze overheid huns inziens juist ingesteld om de slechtheid van ieder mens te beteugelen. Zie hiervoor artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

[1303] Voor katholieken vormde het houden van Gods geboden, het uit vrije wil naar God gaan en het distantiëren van de zonde immers een voorbereiding om de doop en de zaligheid te kunnen ontvangen, zoals bij het Concilie van Trente beschreven werd. Decretum de iustificatione, 6-7. Gereformeerden houden ten opzichte hiervan het standpunt hoog dat gehoorzaamheid geen conditie is op grond waarvan God de zaligheid geeft. Dordtse Leerregels, 1.3 (van de tegenwerpingen).

[1304] Volgens gereformeerden bestaat het leven van Gods kinderen namelijk niet zozeer uit het enkel en alleen volgen van Gods geboden, maar is er veeleer sprake van een gedurige neiging om van deze geboden toch weer af te wijken, waardoor zij telkens weer zich tot God moeten wenden. De gelovige blijft voor een heilzame levenswandel dus afhankelijk van God en zijn leven als Gods kind bestaat uit het gedurig ervaren van zijn zondigheid (in plaats van het ervaren van zijn vermogen om Gods geboden te houden). Dordtse Leerregels, 5.2-5.

[1305] Dordtse Leerregels, 1.6-7.

[1306] Dordtse Leerregels, 3/4.11.

[1307] Zie kanttekening 15 bij Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637.

‘gehoorsaemheyt des geloofs’ ook alleen in het verlengde van het woord ‘Apostelschap’ ligt en niet aansluit bij de gegeven ‘genade’, want genade en gehoorzaamheid blijven immers ook gescheiden in de gereformeerde leer.[1308] In de voorgaande kanttekening worden de begrippen *apostelschap* en *genade* echter wel in een adem gelezen[1309] en elders in de kanttekeningen gebruiken de Statenvertalers ook zelf het begrip ‘gehoorsaemhey(d)t des geloofs’.[1310] Bovendien is de tekst van Romeinen 1:5-6 ook omwille van de verheldering van de zinsstructuur tussen haken geplaatst,[1311] zodat deze tekst niet het sterkste voorbeeld is van een tekst die vanwege een theologische problematiek tussen haken is geplaatst. Veel duidelijker komt de problematiek van een goede mens die aan Gods wet en verwachting lijkt te kunnen voldoen, in Romeinen 2:13-15 naar voren, want daar staat ‘de doenders der wet sullen gerechtveerdight worden’.[1312] Gehoorzaamheid aan de wet is hierbij niet alleen het doel van de genade, maar zelfs de grond van de rechtvaardiging. Op dit probleem wordt in de kanttekeningen als volgt ingegaan:

> Doch alsoo niemant de wet volcomelicken onderhoudt, van wegen de verdorventheyt die in den mensche is. Rom. 8.3. Gal. 3.10. so en wort niemandt uyt de wet ofte door sijne wercken gerechtveerdight, maer alleen door de gerechtigheyt Christi door den geloove ons toe-gerekent. Rom. 3.20, 21, 22.[1313]

De verdorvenheid van de mens wordt dus zo in de kanttekeningen hoog gehouden. Wanneer vervolgens in de tussen haken staande teksten ook nog staat dat heidenen aan de wet konden voldoen, wordt dit in de kanttekeningen beschreven als ‘een uytwendige onderhoudinge’.[1314] In de ogen van de Statenvertalers kon een mens immers zonder genade het goede niet doen. Problematisch schijnt vanuit die optiek ook de uitspraak dat Lot een ‘rechtveerdige [man]’ was en een ‘rechtveerdige ziele’ had,[1315] waar de Leuvense Bijbel zelfs het volgende stelt: ‘hy was van ghesichte ende ghehoor rechtuerdich’.[1316] Een dergelijke katholieke vertaling lijkt voor de Statenvertalers een brug te ver geweest te zijn en het tussen haken plaatsen van 2 Petrus 2:8 lijkt – behalve om zinsstructurerende redenen[1317] – ook de functie gehad te hebben om een theologische gezien lastige passage naar de achtergrond te schuiven.

Alleen 1 Timotheüs 3:5 gaat in minder duidelijke mate over het thema van de mogelijkheid van mensen om het goede richting God te doen. Rolandus heeft deze passage in tegenstelling tot het gebruik in de katholieke vertalingen en in tegenstelling tot de weergave van de Deux-Aesbijbel tussen haken geplaatst.[1318] Door zijn keuze sloot hij wel aan bij de Beza-editie van 1567, bij zijn eigen overgeschreven Griekse tekst en bij de Liesveltbijbel.[1319] Of daarin zijn enige, eigenlijke beweging om de tekst tussen haken te plaatsen gelegen is, is

[1308] Genade gaat immers volgens gereformeerden vooraf aan de gehoorzaamheid. Dordtse Leerregels, 1.5 en 1.9.
[1309] Zie kanttekening 14 bij Romeinen 1 in de Statenvertaling van 1637.
[1310] Zie kanttekening 35 bij Handelingen 16, kanttekening 81 bij Romeinen 8 en kanttekening 63 bij Romeinen 15 in de Statenvertaling van 1637.
[1311] De openingszin van de Romeinenbrief heeft namelijk een behoorlijke lengte, want hij strekt zich over de eerste zeven Bijbelverzen van Romeinen uit.
[1312] Zie Romeinen 2:13 in de Statenvertaling van 1637.
[1313] Zie kanttekening 32 bij Romeinen 2 in de Statenvertaling van 1637.
[1314] Zie kanttekening 36 bij Romeinen 2 in de Statenvertaling van 1637.
[1315] Zie 2 Petrus 2:8 in de Statenvertaling van 1637.
[1316] Zie 2 Petrus 2:8 in de Leuvense Bijbel van 1548.
[1317] 2 Petrus 2:4-11 vormt namelijk één lange volzin.
[1318] Zie 1 Timotheüs 3:5 in de Leuvense Bijbel van 1548, in de Deux-Aesbijbel van 1562 en in de Moerentorfbijbel van 1599.
[1319] Anoniem, *Novum Testamentum Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (1567), 325; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie 1 Timotheüs 3:5 in de Liesveltbijbel van 1542.

onduidelijk. Bij de vertaling van 1 Timotheüs 3 had Rolandus namelijk hoogstwaarschijnlijk wel in katholieke vertalingen gekeken, want hij gebruikte woorden als *bisschop* en *kerken* in zijn vertaling.[1320] Ook koos hij aanvankelijk voor de vertaling 'goet werck', wat later aangepast werd tot 'voortreffelyck werck'.[1321] Toch handelde Rolandus inzake de plaatsing van haken niet naar het voorbeeld van zijn katholieke voorgangers. Zou hierbij wellicht zijn privé-situatie van invloed geweest zijn? Rolandus leefde immers in onmin met zijn vrouw en dat stond in zijn ogen wellicht op gespannen voet met het feit dat hij voor de Gereformeerde Kerk een Bijbelvertaling vervaardigde.[1322] De vraag of 'yemandt' die 'sijn eygen huys niet en weet te regeren', 'voor de Gemeynte Godts sorge' kan 'dragen', kan voor Rolandus dus pijnlijk geweest zijn.[1323] Het is gissen of dit hem er mede toe gebracht heeft om deze tekst dan maar tussen haken te plaatsen. Deze haken komen immers ook de duidelijkheid van de tekstopzet ten goede, want de tussen haken gezette zin vormt een onderbreking in een opsomming over wat de kwaliteiten van een kerkdienaar dienen te zijn.[1324]

Een tweede punt van de typografie betreft de scheiding van Bijbelteksten. Ook hierin brachten de Statenvertalers tot uitdrukking dat zij uitgingen van de onmogelijkheid van wetsonderhouding vanuit de mens zelf.[1325] Het slot van Romeinen 7 werd daarom als twee teksten weergegeven:

> 25 Ick dancke Godt door Iesum Christum onsen Heere.
> 26 So dan ick selve diene wel met den gemoede de Wet Godts, maer met den vleesche de Wet der Sonde.[1326]

Het 26$^{e}$ vers werd hierbij opgevat als een samenvatting van de hele passage over de strijd tegen de zonde en het vlees, zodat in de kanttekening bij 'So dan' het volgende te lezen valt: 'Dit is het besluyt van desen geheelen strijdt'.[1327] In de Moerentorfbijbel werd het 26$^{e}$ vers van de Statenvertaling daarentegen bij het 25$^{e}$ vers getrokken, waarbij de slotzin van Romeinen 7 bovendien door de alinea-indeling en de plaatsing van de haken niet meer primair sloeg op de strijd tegen het vlees als zodanig, maar juist verwees naar de oplossing van die strijd. Romeinen 7:22-25/26 werd namelijk in de Moerentorfbijbel als volgt in één alinea weergegeven:

> Want ic heb een behage in de wet Gods na den inwendigen mensch, maer ick sie een ander wet in mijn leden, strijdende tegen de wet mijns verstants, ende my vangende inde wet der sonden, die in mijn leden is. (Ic onsalich mensch, wie sal my verlossen van d'lichaem deser doot? De gracie Godts, door Jesum Christum onsen Heere). Aldus diene ick selue met de redene der wet Gods, maer nae dat vleesch, der wet der sonden.[1328]

Door op deze manier de alinea weer te geven, verwijst 'aldus' uit de laatste zin naar de eerste zin over het behagen van de mens 'in de wet Gods'. Ook het feit dat vers 24 en (een deel van)

---

[1320] Zie de proefvertaling van 1 Timotheüs 3 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1321] Ibidem. Dit betreft de vertaling van 1 Timotheüs 3:1.
[1322] Zie hiervoor het eerste hoofdstuk.
[1323] Zie 1 Timotheüs 3:5 in de Statenvertaling van 1637.
[1324] 1 Timotheüs 3:2-13 vormt de tekst van deze opsomming.
[1325] Gods bewaring voor de zonde blijft namelijk noodzakelijk en de mens mist een vrije wil om het goede te doen. Dordtse Leerregels, 3/4.3 (van de tegenwerpingen), 3/4.9 (van de tegenwerpingen), 5.1-9 en 5.1 (van de tegenwerpingen); Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 8.
[1326] Zie Romeinen 7:25-26 in de Statenvertaling van 1637.
[1327] Zie kanttekening 65 bij Romeinen 7 in de Statenvertaling van 1637.
[1328] Zie Romeinen 7:22-25 in de Moerentorfbijbel van 1599.

vers 25 tussen haken geplaatst is, draagt hieraan bij. Bovendien wordt de ellendige toestand van de mens ('Ic onsalich mensch, wie sal my verlossen van d'lichaem deser doot') en de genade van God ('De gracie Godts') naar de achtergrond geschoven. Het is haast ondenkbaar dat de Statenvertalers een dergelijke keuze zouden maken, want voor hen ging Romeinen 7 juist primair over de ellende van de mens.[1329] Ook het begrip *genade* plaatsten zij niet op de achtergrond, want hoewel zij in plaats van 'De gracie Godts' 'Ick dancke Godt' noteerden (wat vanuit handschriftenvariatie te verklaren is[1330]), kozen zij er bij Efeze 2:8 om deze tekst in tegenstelling tot de weergave van de Moerentorfbijbel niet tussen haken te plaatsen.[1331] De woorden 'Want uyt genade zijt ghy saligh geworden door het geloove: ende dat niet uyt u: het is Godts gave' waren voor hen te belangrijk om tussen ronde haken weer te geven, hoewel zij dit bij de korte tussenzin in Efeze 2:5 ('(uyt genade zijt ghy saligh geworden.)') om zinsstructurerende redenen wel deden.[1332]

De haken en de alinea-indeling vormden dus een middel voor de vertalers om de lezer te sturen in de zaken waarop hij zich moest focussen. Iets dergelijks is ook te vinden bij de overgang tussen Galaten 4 en 5. De woorden τῇ ἐλευθερίᾳ ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσεν worden in de Moerentorfbijbel namelijk bij Galaten 4 getrokken, zodat de volgende tekst ontstaat: 'Aldus broeders en zijn wy geen kinderen der dienstvrouwen, maer der vrijer vrouwen, door welcke vrijheyt Christus ons vrij ghemaeckt heeft'.[1333] In de Statenvertaling werden de genoemde woorden uit de grondtekst juist getrokken bij Galaten 5:1, zodat de oproep daar als volgt werd aangevuld: 'STaet dan in de vryheydt, met welcke ons Christus vry gemaeckt heeft'.[1334] Op deze wijze ontstond het bevel, dat door Calvijn werd gebruikt om aan te geven dat een christen zich los moest maken van de 'zogenaamde kerkelijke inzettingen, waarmee de paus met de zijnen de kerk belast'.[1335]

Tekstscheidingen hadden dus soms theologische consequenties.[1336] De indeling van de alinea's en de hoofdstukken valt immers een enkele keer samen met een katholieke of protestantse kijk op de tekst. Daarnaast was ook de bladspiegel allerminst waardenvrij. De Biestkensbijbel, de Leuvense Bijbel, de Moerentorfbijbel en de vertaling van Van der

---

1329 De samenvatting van Romeinen 7 luidt in de Statenvertaling van 1637 namelijk als volgt: '1 D'Apostel in het voorgaende Capittel verklaert hebbende dat de sonde over de gene, die in Christo zijn, niet meer en heerscht, gelijck sy heerscht over de gene die onder de Wet zijn, bewijst nu het selve door het exempel van de vry-makinge eener vrouwe vande heerschappie hares mans door de doodt des mans. 4 Ende past dat op de weder-geborene. 7 Leert voorts waer toe de Wet dient: ende bewijst dat de Wet geen oorsake en is van de sonde in de onweder-geborene, al heerscht de sonde door de Wet over haer. 14 Beschrijft daer nae den strijdt tusschen vleesch ende geest, ende wijst aen de macht die de overblijfselen des vleeschs noch hebben tegen den geest in de geloovige. 24 Besluyt dese verklaringe met eene klachte, ende met eenen wensch om van desen strijdt geheel verlost te zijn, ende met eene danck-segginge tot Godt over de verlossinge alreede geschiet'. (eigen onderstreping) De slotzin bevat de drie stappen van de Heidelbergse Catechismus, namelijk ellende ('klachte'), verlossing ('geheel verlost te zijn' en 'verlossinge') en dankzegging ('danck-segginge tot Godt').

1330 Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie, 495.

1331 Zie Efeze 2:8 in zowel de Statenvertaling van 1637 als de Moerentorfbijbel van 1599.

1332 Zie Efeze 2:5 in de Statenvertaling van 1637. De perikoop, met zeer nauw samenhangende zinsdelen, strekt zich uit over Efeze 2:1-10.

1333 Zie Galaten 4:31 in de Moerentorfbijbel van 1599.

1334 Zie Galaten 5:1 in de Statenvertaling van 1637.

1335 J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Vertaald door A. Sizoo. Deel 3 (Delft zj), 205; Calvijn, *Institutie*, 4.10.9.

1336 Bij niet elke tekstdeling is dit even duidelijk. De scheidslijn tussen Openbaring 12 en 13 en de splitsing van 3 Johannes 1:14-15 en Johannes 1:38-39 lijken namelijk theologisch gezien niet van belang.

Leemputte gaven de vertaling immers weer in alinea's die als perikopen bedoeld waren.[1337] In de Statenvertaling wordt elke Bijbeltekst daarentegen als een aparte alinea weergegeven, zoals ook in de Deux-Aesbijbel het geval is.[1338] Dit verschil is mogelijk te verklaren door een klein nuanceverschil in het beoogde gebruik van de Bijbelvertalingen. De Biestkensbijbel en de drie katholieke vertalingen lijken namelijk vooral zo te zijn opgezet dat gedeelten aan een stuk door gelezen zouden worden, terwijl de Statenvertaling met zijn vele verwijsteksten bedoeld lijkt te zijn om afzonderlijke Bijbelteksten met elkaar te vergelijken.[1339] In de Biestkensbijbel wordt namelijk uitgegaan van een ongeleerd publiek, want in de inleiding wordt uitgelegd wat de getalswaarde van de Arabische cijfers is, die dus bij het publiek niet als bekend verondersteld werden.[1340] In deze doperse Bijbel stond verder wel een register om Bijbelpassages op te zoeken en in de marge stonden tekstverwijzingen. Bij dergelijke verwijzingen werd standaard de letter vermeld, die aangaf naar welke alinea van de tekst verwezen werd. Ook in het register werd bij geschiedenissen de eerste tekst vermeld,[1341] waarvandaan of 'daer hy [de lezer] af begheert te lesen'.[1342] Zoek- en onderzoeksmogelijkheden werden dus wel geboden in de Biestkensbijbel, maar dit was sterker dan in de Statenvertaling het geval is, georganiseerd naar het lezen van gehele perikopen. Bij zijn zoekhulpmiddelen werd de lezer van de Biestkensbijbel overigens ook gestuurd richting door de opsteller van het register aangehangen overtuigingen. Wat betreft het eed zweren valt bijvoorbeeld uit het register van de Biestkensbijbel op te maken dat dit hoe dan ook afgewezen wordt.[1343]

Een dergelijke leeswijze in perikopen is ook te zien in de katholieke vertalingen, want schema's aan het begin van deze vertalingen tonen welke passages per zondag van het kerkelijke jaar gelezen werden.[1344] Deze perikopen werden met speciale leestekens afgebakend.[1345] De katholieke Bijbels schijnen daarmee primair bedoeld te zijn voor het kerkelijke gebruik. De Statenvertalers beoogden ten opzichte daarvan een ruimer doel. Hun

---

[1337] Zie de Leuvense Bijbel van 1548, de Biestkensbijbel van 1560 en de Moerentorfbijbel van 1599; Van den Leemputte, '*t Nieuw Testament*.

[1338] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637. In de vertaling van Costerus worden de verzen overigens ook in aparte alinea's weergegeven. Costerus, *Het Nieu Testament*.

[1339] Ook voor ongeleerde mensen waren kanttekeningen een geschikt middel ter bestudering van de Bijbel. H. Noordzij, *Handboek van de reformatie. De Nederlandse kerkhervorming in de 16ᵉ en 17ᵉ eeuw* (Kampen 2012).

[1340] Zie 'De Ouersetter wenscht den Christelijcken Leser, Salicheyt' in de Biestkensbijbel van 1560.

[1341] Zie bijvoorbeeld de verwijzingen naar de geschiedenis van 'Abram', waarbij geregeld de eerste tekst genoemd wordt om naar een hele perikoop te verwijzen. Zie 'Register' in de Biestkensbijbel van 1560.

[1342] Zie 'Register' in de Biestkensbijbel van 1560. In de inleiding van de Biestkensbijbel staat de functie van dit register: 'Noch is hier by gedruct een schoon ende profijtelijck Register, nae de ordinantie vanden A.B.C. gheset, waer in de Leser lichtelijck vinden can de plaetsen der Historien daer hy af begheert te lesen'. Zie 'De Ouersetter wenscht den Christelijcken Leser, Salicheyt' in de Biestkensbijbel van 1560.

[1343] W. François, 'Mattheus Jacobszoon's New Testament and the Addition of Registers and the Epistle to the Laodiceans to Dutch Mennonite Bibles', in: A.A. den Hollander (red.) e.a., *Religious minorities and cultural diversity in the Dutch republic: Studies presented to Piet Visser on the occasion of his 65th birthday* (Leiden & Boston), 73-88, 78 en 82. In het 'Register' van de Biestkensbijbel valt bij onder de titel 'Van Eedtsweeren int ghemeyn' het volgende te lezen: 'Sweeren en salmen in gheender manieren, noch by den Hemel, noch by der Aerden, noch by geenen anderen eedt'. Zie de Biestkensbijbel van 1560.

[1344] Zie 'Hier beghint die Tafel om te vinden die Epistelen ende Euangelien, alsoomen die binnen den gheheelen iare inder kercken houdt' in de Leuvense Bijbel van 1548 en 'Hier begint de Tafel om te vinden de Epistelen ende Evangelien, alsoo men die binnen den gheheelen iare inder Kercken houdt' in de Moerentorfbijbel van 1599.

[1345] In de Leuvense Bijbel wordt dit als volgt verwoord: 'OM die lichtelijck te vinden, soo suldy sien op die punct letteren, A, B, C, D, te weten die op die canten van desen boec staen. Altoos aen oft onder die letter daert Euangelie oft Epistel beghint daer suldi vinden aldusdanige teekenen + Ende daer sij eynden aldusdanige teekenen. *' Zie 'Hier beghint die Tafel om te vinden die Epistelen ende Euangelien, alsoomen die binnen den gheheelen iare inder kercken houdt' in de Leuvense Bijbel van 1548.

vertaling moest voor mensen uit alle sociale lagen – en dus ook voor professoren en doctoren – de standaard vormen,[1346] waarbij het doel van hun paratekst 'onderrichtinge' en 'stichtinge' was.[1347] De titel van de pagina 'Vermaninghe tot Ondersoeck ende Betrachtinge der H. Schrift' paste dus goed bij het doel van de Statenvertaling.[1348] Een dergelijke pagina was ook te vinden in de Deux-Aesbijbel, maar stond dan onder de minder richting onderzoek sturende titel 'Vermaninghe tot der heyligher Schrift'.[1349] De Statenvertaling leek dus door haar makers (waarschijnlijk zowel door de drukker als door de vertalers) gezien te zijn als een werk dat geschikt moest zijn voor zelfstandig schriftonderzoek. In alinea's gescheiden teksten waren dan ook functioneel wanneer snel één bepaalde tekst moest worden gevonden aan de hand van een verwijzing. Het op dergelijke wijze faciliteren van het onderzoek van de Bijbel door een individuele gelovige past bij het protestantisme, waarin iedere gelovige geacht werd om zich persoonlijk te richten tot de Bijbel.[1350] In het katholicisme werd een dergelijk onderzoek door leken eerder als dreigend ervaren.[1351]

In de gehele typografie van de Statenvertaling is dus de protestantse invloed te ontwaren. Iets dergelijks geldt ook voor de woordkeuze in de Statenbijbel.

### *Lexicale keuzes*

Een reeds bekend voorbeeld van een al sinds de zestiende eeuw door protestanten afgewezen woordkeuze is *boete* of *penitentie doen*,[1352] dat ook in de Statenvertaling vervangen is door het woord *bekeren*.[1353] Andere voorbeelden zijn het woord *opziener* in plaats van *bisschop*, *ouderling* ter vervanging van *priester* en *gemeente* in plaats van *kerk*.[1354] Het gebruik van dergelijke niet-katholieke termen lijkt te fungeren als een vlag, die markeert dat de Statenvertaling en zestiende-eeuwse voorgangers ervan protestants zijn. Ook het mijden van typisch Latijnse geloofstermen, die in de rooms-katholieke liturgie van belang waren, schijnt een dergelijke rol te vervullen, hoewel daarbij qua gebruik verschillen zijn. In de onderstaande tabel staan namelijk enkele voorbeelden van dergelijke Latijnse begrippen, waarbij blijkt dat deze termen niet altijd op dezelfde wijze in de Statenvertaling weergegeven werden en dus ook niet geheel inwisselbaar waren.

[1346] Dit staat in het voorwoord van de Statenvertaling. Zie 'DE STATEN GENERAEL der Vereenichde NEDERLANDEN' in de Statenvertaling van 1637.
[1347] Dit staat in het ongedrukte, voor de Statenvertaling bestemde voorwoord. Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 324-326, 326.
[1348] Zie de Statenvertaling van 1637.
[1349] Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.
[1350] Zie hiervoor bijvoorbeeld het werk van Wellbery e.a.. D.E. Wellbery, J. Ryan en H. Ulrich, *A new history of German literature* (Londen & Cambridge 2004), 193.
[1351] Zie hiervoor bijvoorbeeld het werk van Gaillardetz en Clifford. R.R. Gaillardetz en C. Clifford, *Keys to the council: Unlocking the teaching of Vatican II* (Collegeville 2012), 78.
[1352] In de negentiende eeuw werd dit verschilpunt in vertalingen reeds gesignaleerd en bekritiseerd. J. Begg, *Rome veroordeeld door de heilige Schrift, de geschiedenis en zijne jongste daden* (Utrecht 1853), 198.
[1353] Zie bijvoorbeeld het verschil in vertaling bij Handelingen 8:21/22. De Statenvertaling bevat hier de woorden 'Bekeert u', waar in de Leuvense Bijbel de frase 'doet penitencie' staat en in de Biestkensbijbel de woorden 'doet boete' gebruikt worden. Zie de Leuvense Bijbel van 1548, de Biestkensbijbel van 1560 en de Statenvertaling van 1637.
[1354] Zie bijvoorbeeld Titus 1:7 (voor *opziener/bisschop*), 1 Timotheüs 5:19 (voor *ouderling/priester*) en Mattheüs 16:18 (voor *gemeente/kerk*) in zowel de Leuvense Bijbel van 1548 als de Statenvertaling van 1637.

| Katholiek begrip | Begrip dat in de Statenvertaling gebruikt wordt op de plaatsen waar het katholieke begrip in katholieke Bijbelvertalingen staat |
|---|---|
| Benedictie | Zegening |
| glorie | eer/heerlijkheid |
| Gratie | genade/gave |
| maledictie | Vloek |
| patiëntie | Lijdzaamheid |
| Perikel | Gevaar |
| Tribulatie | Verdrukking |

Tabel 80. Latijnse termen uit katholieke vertalingen en hun tegenhangers in de Statenvertaling.[1355]

Vooral de begrippen *glorie* en *gratie* werden in de Statenvertaling wisselend weergegeven. Globaal gezien werden *heerlijkheid* en *genade* gebruikt als het om God of Gods gift ging,[1356] terwijl respectievelijk de begrippen *eer* en *gave* in de context van mensen gebruikt werden.[1357] Wat betreft de grondwoorden zelf bestond een dergelijk onderscheid in woordgebruik niet, want een begrip als δόξα werd in de Septuaginta ook wel gebruikt om uitdrukking te geven aan koninklijke luister of aan de pracht van heilige voorwerpen en refereerde dus niet in het bijzonder aan Gods majesteit.[1358] Het verschil tussen *eer* en *heerlijkheid* en tussen *gave* en *genade* is dus een gemaakt onderscheid, dat binnen de gereformeerde leeropvatting functioneel is. God staat immers volgens gereformeerden met zijn vrijmacht en volmaaktheid totaal tegenover de verdorven mens, wiens pracht en vrije wil geheel vergaan is door de zondeval.[1359] De kloof is totaal. God en de mens zijn van geheel andere orde geworden.[1360] Bij een dergelijke scherpe scheidslijn past een verschil in terminologie, ook al ontbreekt deze in de grondtekst. Het goede van God heet daarom *genade*, wat God dus in het geheel niet aan mensen verschuldigd is. Het goede van de mens wordt daarentegen *gave* genoemd, waarbij de mens aan God als gever dank verschuldigd is.[1361] Hetzelfde geldt voor het begrippenpaar *eer* en

---

[1355] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Moerentorfbijbel van 1599. De begrippen hoeven dus geen identieke betekenis te hebben. De begrippen *gratie*, *genade* en *gave* verschillen bijvoorbeeld in betekenis.

[1356] Het woord *heerlijkheid* komt 131 keer voor in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, waarbij er in slechts zo'n 15 gevallen sprake is van een situatie waarin dit woord geen betrekking heeft op God, het bovennatuurlijke of de eeuwige zaken. Verder komt het woord *genade* 126 keer voor in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, waarbij er in slechts een heel enkel geval sprake is van een menselijke gever van de genade. In Handelingen 2:47 en 7:10 is dit bijvoorbeeld bij wijze van uitzondering het geval in de Statenvertaling van 1637. Bij Handelingen 2:47 is bij het woord *genade* dan ook de volgende kanttekening gevoegd: 'D. gunste, aengenaemheyt'. Zie kanttekening 99 bij Handelingen 2 in de Statenvertaling van 1637. Bij Handelingen 7 is een vergelijkbare kanttekening ('D. aengenaemheyt, dat hem Pharao gunstigh was') neergezet. Zie kanttekening 22 bij Handelingen 7 in de Statenvertaling van 1637. Dergelijke kanttekeningen markeren dat *genade* in principe een begrip is dat slechts met God in verband gebracht werd.

[1357] *Gave* wordt bijvoorbeeld in 1 Korinthe 1:7, 12:9 en 1 Timotheüs 4:14 genoemd in de Statenvertaling van 1637, terwijl hier in de Moerentorfbijbel van 1599 steeds sprake is van *gracie*. Verder wordt δόξα in de Statenvertaling van 1637 bij onder meer Johannes 5:41, 7:48, 12:43, 2 Korinthe 6:8 en 1 Thessalonicenzen 2:6 weergegeven met het woord *eer*, waarbij telkens sprake is van een menselijke context. *Eer* komt overigens ook voor als op God betrekking hebbend. Zie bijvoorbeeld Lukas 2:14 in de Statenvertaling van 1637.

[1358] Zie bijvoorbeeld Exodus 28:2, 2 Kronieken 3:6, Esther 1:4 en 5:11 in de Septuaginta.

[1359] Dordtse Leerregels, 3/4,1-3; Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 8 en 9.

[1360] God en de mens vormen geregeld een oppositie in de Dordtse Leerregels. Zie hiervoor bijvoorbeeld het begin van het belijdenisgeschrift. Dordtse Leerregels, 1.5.

[1361] De verwoording van deze dankzegging aan God voor het aangebrachte heil werd soms ook door ten opzichte van de Leuvense Bijbel verschillende vertaalkeuzes tot uitdrukking gebracht. Bij de vertaling van het

*heerlijkheid*. In principe komt *heerlijkheid* alleen aan God toe, terwijl *eer* ook voor mensen bestemd kan zijn, waarmee het onderscheid tussen God en de mensen geaccentueerd wordt.[1362]

### *Weergave van Bijbelteksten*

De tegenstelling tussen katholicisme en protestantisme komt niet alleen in woordgebruik maar ook bij de vertaling van complete Bijbelteksten naar voren. Steeds blijkt het mensbeeld hierbij te verschillen. Waar katholieken van het concilie van Trente dachten dat een mens wel een vrije wil had,[1363] Gods geboden kon onderhouden[1364] en kon groeien in het geloof door het verrichten van goede werken,[1365] waren de gereformeerden op de Synode van Dordrecht van mening dat de mens een verdorven wil had,[1366] niet in staat was enig goed werk te doen[1367] en slechts na een goddelijk ingrijpen de mogelijkheid had om God door zijn daden enigszins te behagen,[1368] waardoor hij als vrucht en teken van zijn geloof in staat was om goede zaken te verrichten.[1369] Volgens de gereformeerden kan de mens hierbij op geen enkele wijze zelf aan zijn heil bijdragen,[1370] want de genade die voor een levensvernieuwing nodig is, wordt slechts toegekend op basis van de eeuwige verkiezing.[1371] In de ogen van de Trentse katholieken was het leven daarentegen een strijd om het goede te doen,[1372] waarbij zij gebodsonderhouding zagen als een voorwaarde om in aanmerking te komen voor een plaats in Gods heilsplan.[1373] Vanuit katholiek oogpunt moet een mens dus bijdragen aan zijn zaligheid, terwijl dit volgens het negatieve, calvinistische mensbeeld onmogelijk is. Hoe die discrepantie zich in de vertaling van Bijbelteksten uit, is in de onderstaande tabel weergegeven, waarbij telkens de frasen onderstreept zijn, die een theologisch verschil als achtergrond hebben.

---

Mattheüsevangelie noteerden zij bijvoorbeeld het volgende: ‘In die selve tijt antwoorde Iesus ende seyde, Ick dancke u vader, Heere des Hemels ende der aerden, dat ghy dese dingen voor den wysen ende verstandigen verborgen hebt, ende hebt de selve den kinderkens geopenbaert’. In plaats van ‘ick dancke u’ bevat de Leuvense Bijbel de woorden ‘Ick belijde v’. Zie Mattheüs 11:25 in zowel de Leuvense Bijbel van 1548 als de Statenvertaling van 1637.

[1362] De gedachte dat God alleen de heerlijkheid toekomt, staat expliciet in de Dordtse Leerregels. Dordtse Leerregels, 3/4, 17.

[1363] Decretum de iustificatione, 1, 5 en 6.

[1364] Ibidem, 6.

[1365] Ibidem, 10 en 11.

[1366] Dordtse Leerregels, 3/4, 16.

[1367] Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 8.

[1368] Bij hun vertaling van Hebreeën 11:6 (‘Maer sonder geloove is het onmogelick [Gode] te behagen. Want die tot Godt komt moet gelooven dat hy is, ende een belooner is der gene die hem soecken.’) stelden de Statenvertalers dan ook het volgende: ‘Ofte, is het onmogelick dat hy Gode behaeght heeft. Namelick, ter eeuwiger saligheydt. De reden is om dat niemant buyten Christum Gode alsoo behagen en kan. Ioan. 14.6. Actor. 12.4’ (eigen onderstreping) Zie kanttekening 18 bij Hebreeën 11 in de Statenvertaling van 1637. In de volgende kanttekeningen worden wet en evangelie tegenover elkaar gesteld, waarbij de weg van het evangelie (lees: het zonder goede werken zalig worden) als weg tot het heil wordt voorgesteld. Zie kanttekening 20-22 bij Hebreeën 11 in de Statenvertaling van 1637.

[1369] Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 86-91; Nederlandse Geloofsbelijdenis, 24.

[1370] Dordtse Leerregels, 1.9-10 en 3/4.4; Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 13.

[1371] Dordtse Leerregels, 1.6-10.

[1372] Decretum de iustificatione, 13-16.

[1373] Ibidem, 6-7.

| Vers | Leuvense Bijbel | Statenvertaling |
|---|---|---|
| | *Standpunt:* *De mens kan aan zijn zaligheid een bijdrage leveren.* | *Standpunt:* *De mens kan aan zijn zaligheid geen bijdrage leveren.* |
| Lukas 2:14 | Glorie sij int alderhoochsten Gode, ende in die eerde vrede den menschen die van goeden wille sijn. | Eere [zy] Godt in de hooghste [hemelen], ende vrede op aerden, in den menschen een welbehagen. |
| Johannes 17:6 | Sij waren uwe ende ghy hebtse my ghegheuen, ende sij hebben v woort ghehouden | Sy waren uwe, ende ghy hebt my de selve gegeven, ende sy hebben uw' woort bewaert |
| Romeinen 2:18 | ende weet sijnen wille, ende prijst die profijtelijcste dinghen gheleert sijnde door die wet | Ende ghy weet [sijnen] wille, ende beproeft de dingen die [daer van] verschillen, zijnde onderwesen uyt de wet. |
| Romeinen 3:19 | Maer wij weten wel dat soo wat die wet spreect, dat spreect sij tot die ghene die in die wet sijn, op dat alle mont ghestopt worde, ende dat alle die werelt Gode onderworpen worde, | Wy weten nu dat al wat de wet seght, sy dat spreeckt tot de gene die onder de wet zijn: op dat alle mondt gestopt worde, ende de geheele werelt [voor] Godt verdoemelijck zy. |
| Romeinen 3:23 | want si hebben allegader ghesondicht, ende hebben van noode die glorie Gods, | Want sy hebben alle gesondight, ende derven de heerlickheyt Godts. |
| Romeinen 6:13 | maer gheeft v seluen Gode als wten dooden leuende, ende v leden tot wapenen der rechtuerdicheyt Gode, | maer stelt u selven Gode, als uyt de dooden levendigh [geworden] zijnde, ende [stelt] uwe leden Gode tot wapenen der gerechticheyt. |
| Romeinen 6:23 | Want den loon der sonden is die doodt, maer die gratie Godts is deewich leuen in Christo Iesu onsen Heere. | Want de besoldinghe der sonde is de doodt, maer de genaden-gifte Godts is het eeuwige leven, door Iesum Christum onsen Heere. |
| Romeinen 7:18 | Want ick weet wel datter in my, dat is in mijn vleesch gheen goet en woont, want het willen heb ick by my, maer het goet te volbrenghen dat en vinde ick niet, | Want ick weet dat in my, dat is, in mijnen vleesche geen goet en woont: want het willen is [wel] by my, maer het goedt te doen dat en vinde ick niet. |
| Romeinen 7:21 | Aldus vinde ick door die wet, als ic goet doen wille, dat my tquaet aencleeft, | So vinde ick dan dese wet [in my], als ick het goet wil doen, dat het quaet my bylight. |
| Romeinen 11:7 | Hoe eest dan? Dat Israel ghesocht heeft, dat en heeft hy niet vercreghen, maer die verkiesinghe heuet vercreghen, maer die andere sijn blint ghemaect, | Wat dan? Het gene Israël soeckt, dat en heeft het niet vercregen: maer de uytvercorene hebben't vercregen, ende de andere zijn verhardt geworden. |
| 1 Korinthe 1:10 | Maer ick bidde v broeders doer den naem ons Heeren Iesu Christi, dat ghy allegader eendrachtelijck spreket, ende dat ghy niet en laet tweedrachticheden tusschen v sijn, maer weest volmaect in eenen sin, ende in een wetenheyt. | Maer ick bidde u, broeders, door den name onses Heeren Iesu Christi, dat ghy alle het selve spreeckt, ende [dat] onder u geene scheuringen en zijn, maer [dat] ghy te samen gevoeght zijt in eenen selven sin, ende in een selve gevoelen. |
| Galaten 3:24 | Aldus heeft die wet ons scoolmeester gheweest tot Christum, op dat wij wt den ghelooue souden gherechtuerdicht worden | So dan de Wet is onse tucht-meester geweest tot Christum, op dat wy uyt den geloove souden gerechtveerdight worden: |
| Efeze 1:6 | ten loue van die glorie sijnder gratien, in die welcke hy ons liefghetal heeft ghemaect in sijnen beminden sone | Tot prijs der heerlickheyt sijner genade, door welcke hy ons begenadight heeft in den Geliefden: |
| Efeze 1:11 | Inden welcken wij oock door een erfdeel gheroepen sijn, te voren ghescict nae sijn voornemen, diet al werct, naeden raet van sijnen wille, | In hem, in welcken wy oock een erfdeel geworden zijn, wy die te voren verordineert waren na het voornemen des genen, die alle dingen werckt na den raedt sijns willens. |
| Efeze 2:2 | (in die welcke ghy voortijts ghewandelt hebt, nae den loop deser werelt, nae den prince des machts van deser locht des | In welcke ghy eertijts gewandelt hebt, na de eeuwe deser werelt, na den Oversten der |

| | | |
|---|---|---|
| | gheests die nv werct in die kinderen der wanhopen | macht des luchts, des geests die nu werckt in de kinderen der ongehoorsaemheyt. |
| Filippenzen 1:29 | Want v lieden eest ghegheuen om Christus wille niet alleen dat ghy in hem gheloouen soudt, maer oock dat ghy voer hem lijden soudt, | Want u is uyt genade gegeven in de sake Christi, niet alleen in hem te gelooven, maer oock voor hem te lijden: |
| 2 Timotheüs 2:21 | Daer om eest dat hem iemant suyuert van desen, die salsijn een vat ter eeren gheheylicht ende nut den Heere, tot alle goede wercken bereydt. | Indien dan yemandt hem selven van desen reynight, die sal een vat zijn ter eeren, geheylight ende bequaem tot gebruyck des Heeren, tot alle goedt werck toebereydt. |
| 2 Petrus 1:3 | ghelijck alle dinghen sijnder goddelijcker cracht die ten leuen ende Godts dienst ons ghegheuen sijn, doer die kennisse van hem die ons gheroepen heeft doer sijn eyghen glorie ende cracht, | Gelijck ons sijne Goddelicke kracht alles wat tot het leven, ende de Godtsalicheyt [behoort] geschoncken heeft, door de kennisse des genen die ons geroepen heeft tot heerlijckheydt ende deught: |

Tabel 81. Vertaalkeuzes met theologische verschillen tussen de Leuvense Bijbel en de Statenvertaling.[1374]

Waar in de Leuvense Bijbel nog te lezen valt over mensen ‘die van goeden wille sijn’, die zich aan Gods woord (lees: regels) hebben ‘gehouden’ en voor wie de wet *profijtelijk* genoemd kan worden, valt in de Statenvertaling hooguit te lezen van mensen die Gods woord bewaren, waarbij de woorden *regels* of *geboden* niet eens een logische associatie vormen. De mens is immers ‘verdoemelijck’ en hij mist Gods heerlijkheid, een begrip dat op hem zelfs niet van toepassing kan zijn. Als in die toestand verandering komt, ondergaat een mens dat slechts, zoals uit de lijdelijke vormen ‘als uyt de dooden levendigh [geworden] zijnde’ blijkt. Het geschiedt immers niet ‘in’ maar ‘door’ Jezus, om de passieve lijn nog even door te zetten. Niet alleen ‘het goet te volbrenghen’ is voor een mens dan ook onmogelijk, maar ook is hij niet in staat om überhaupt het goede te ‘doen’. Volgens de Statenvertaling ligt de neiging om het kwade te doen zelfs als een wet in een mens, terwijl de Leuvense Bijbel slechts spreekt van de wet als middel om te ontdekken dat het kwaad een mens ‘aencleeft’ als een mens het goede wil doen. Volgens de Statenvertaling is de mens in zijn wezen dus slecht. Hij is dan ook ‘verhardt’ (een term die staat voor een verworven kwaad) in plaats van ‘blint’ (een term die staat voor een belemmering die iemand overkomt). De oproep ‘weest volmaect’ zetten de Statenvertalers dan ook liever neer als ‘[dat] ghy te samen gevoeght zijt’. In plaats van een ‘sc(h)oolmeester’ (Leuvense Bijbel en de vertaling van Van der Leemputte) of ‘leyder’ (Moerentorfbijbel en de vertaling van Costerus) kozen de Statenvertalers ook voor ‘tucht-meester’.[1375] Deze weergave van de Statenvertaling is wel bekritiseerd wegens het verschil ten opzichte van grondwoord παιδαγωγὸς,[1376] dat staat voor een slaaf die jongens naar school begeleidt,[1377] maar tegelijk is de vertaalkeuze verdedigbaar vanuit de gedachte dat een παιδαγωγὸς in de oudheid bedoeld was om jongeren discipline bij te brengen.[1378] De noodzaak van een ‘tucht-meester’ toont in elk geval het diepe verval van de mens, zodat deze vertaalkeuze vanuit de optiek van de Statenvertalers verkieselijk is. De mens wordt immers niet onder begeleiding zalig, maar kan daar juist niets aan bijdragen, zodat het beeld van een weerspannig en wederstrevend wezen op hem van toepassing is.[1379] Enkel door ‘begenadight’ te zijn en door ‘een erfdeel geworden [te] zijn’ (eigen onderstreping) kan een mens het proces van zijn levensvernieuwing ondergaan. De oorspronkelijke toestand van een mens is immers te omschrijven met de term ‘ongehoorsaemheyt’ (verkozen moreel verval) en niet door ‘wanhopen’ (in een ellendige staat

[1374] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Statenvertaling van 1637.
[1375] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Moerentorfbijbel van 1599; Costerus, *Het Nieu Testament*; Van den Leemputte, ‘*t Nieuw Testament*.
[1376] A. Sizoo, *De antieke wereld en het Nieuwe Testament* (Kampen 1946), 111.
[1377] F.J. Matera, *Galatians* (Collegeville 2007), 139.
[1378] D.C. Arichea en E.A. Nida, *A translators handbook on Paul's letter to the Galatians* (New York 1976), 81.
[1379] Weerspannigheid wordt in de Dordtse Leerregels genoemd als eigenschap van de zondige mens. Dordtse Leerregels, 3/4,1 en 3/4.11.

geraakte toestand). De mens heeft het dan ook nodig dat 'uyt genade' hem het geloof en het lijden met Christus geschonken wordt. Daarna wordt een mens slechts nuttig 'tot gebruyck des Heeren', een uitdrukkingswijze die passiever en de zaken meer ondergaand weergeeft dan de woorden 'nut den Heere, tot alle goede wercken bereydt'. De typisch katholieke term *goede werken* werd door de Statenvertalers bovendien als een enkelvoudsvorm weergegeven. De mens kan immers vanuit zichzelf het goede niet doen en ook na een levensvernieuwing blijft de neiging tot het kwade hem bezetten. De frase dat God een gelovige zijn heil geeft 'ten leuen ende Godts dienst' (met als doel godsdienstig te leven), vervingen de Statenvertalers dan ook door de vertaling dat God 'alles' geeft 'wat tot het leven, ende de Godtsalicheyt [behoort]'. Hun vertaling beschrijft dus de inhoud van Gods gave, maar niet het doel daarvan. God geeft dus wel het goede, maar de mens is en blijft een tot zonde neigend wezen.[1380]

Naast het negatieve mensbeeld is een nadruk op de uitverkiezing kenmerkend voor de theologische kant van de Statenvertaling.[1381] In andere stromingen van de christenheid kwam de gedachte van Gods uitverkiezing eveneens voor, maar de calvinisten zonderden zich ten opzichte van hen uit door hier sterk de nadruk op te leggen,[1382] te stellen dat een mens van zijn verkiezing zeker kon zijn,[1383] dat God personen in het bijzonder uitkiest (en niet slechts een categorie zoals iedereen die geloven zal[1384])[1385] en dat deze verkiezing de enige grond voor God is om genade toe te kennen[1386] en de enige basis van behoud is (zonder dat mensen zich moeten inspannen om voor Gods genade in aanmerking te komen).[1387] Vanwege dit accent worden de begrippen rond de leer van de uitverkiezing op speciale wijze vertaald. In plaats van *(be)schikken* spraken de Statenvertalers liever over *verordineren*, een term die zij reserveerden voor de setting van Gods eeuwige beslissingen.[1388] Op die manier komt de leer van de uitverkiezing prominenter naar voren in de Statenvertaling dan in de katholieke vertalingen het geval is.[1389] De termen markeerden namelijk de passages die over Gods verkiezing handelen en verbonden ze met de gereformeerde belijdenisgeschriften, die over de verkiezing gaan. De Bijbellezer – als die tenminste kennisgenomen had van deze belijdenisgeschriften – werd als het ware gestuurd in zijn leeswijze door de omringende geschriften.[1390]

---

[1380] De in deze alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 81.

[1381] Heel het eerste hoofdstuk van de Dordtse Leerregels gaat hier immers over.

[1382] Calvijn stelde namelijk nadrukkelijk dat het heil *alleen* voor de uitverkorenen was. Zij waren namelijk 'alleen Gods genade deelachtig', 'geloven alleen waarlijk', 'vrezen' 'alleen God' en 'kunnen' 'alleen niet ontkomen'. (eigen onderstreping) Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 3, 638; Calvijn, *Institutie*, 2.2.6, 2.3.4, 3.2.11, 3.24.1, 3.24.6 en 3.24.12. Calvijn schrijft bijvoorbeeld het volgende: 'Maar alleen de uitverkorenen keurt Hij de levende wortel des geloofs waardig, opdat ze tot het einde toe volharden'. Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 2, 26 en 27; Calvijn, *Institutie*, 3.2.11.

[1383] Dordtse Leerregels, 1.7 (van de tegenwerpingen); Calvijn, *Institutie*, 3.2.11. Katholieken stelden namelijk dat een mens in principe niet kon weten of hij verkoren is. Decretum de iustificatione, 12. Als kritiek op dit document en deze stelling is expliciet in de Dordtse Leerregels geschreven dat een mens aan kenmerken van zijn eigen staat kan merken een kind van God te zijn. Dordtse Leerregels, 5.1 (van de tegenwerpingen).

[1384] Arminius noemt bijvoorbeeld de 'Geloovighe' als het object van de uitverkiezing. J. Arminius, 'Dispvtatie van D. Iacobvs Arminivs, Professor tot Leyden, aengaende de Goddelijcke Predestinatie', in: F. Gomarus en J. Arminius, *Twee dispvtatien vande Goddeliicke predestinatie: D'eene by doct. Franciscvs Gomarvs, d'ander by doct. Iacobvs Arminivs, beyde professoren inde theologie tot Leyden: Tot ondersoeck der waerheyt, ende oeffeninghe der ieucht, inde hoohge schole aldaer openbaerlijck voorghestelt int iaer 1604; Vertaelt uyt het Latijn* (Leiden 1609), artikel VII.

[1385] Dordtse Leerregels, 1.5 (van de tegenwerpingen).

[1386] Dordtse Leerregels, 1.8 (van de tegenwerpingen).

[1387] Dordtse Leerregels, 1.6-10.

[1388] Zie Lukas 22:29, Handelingen 10:42, 22:14, Romeinen 8:29-30, 1 Korinthe 2:7, Efeze 1:5 en 1:11 in de Statenvertaling van 1637. Een uitzondering vormt alleen 1 Korinthe 16:1 in de Statenvertaling van 1637, waarin een mens iets verordineert.

[1389] Daar staan namelijk geregeld andere, minder unieke woorden, zoals *schikken*. Zie bijvoorbeeld Romeinen 8:29-30 of Efeze 1:4 in de Leuvense Bijbel van 1548 en in de vertaling van Costerus. Costerus, *Het Nieu Testament*.

[1390] Dit punt zal in de volgende subparagraaf ('Overzetting van perikopen') uitgediept worden.

Naast termgebruik waren er ook ten opzichte van de katholieke vertalingen afwijkende vertaalkeuzes, die de gereformeerde gedachten ten aanzien van de eeuwige uitverkiezing vertolkten. In de onderstaande tabel zijn enkele teksten weergegeven, waarbij de theologisch gezien markante vertaalverschillen en verschillen in termgebruik ten opzichte van de Leuvense Bijbel onderstreept zijn.

| **Vers** | **Leuvense Bijbel** | **Statenvertaling** |
|---|---|---|
| Handelingen 13:48 | Ende die heydenen dit hoorende hebben hen verblijdt, ende sij glorificeerden het woert des Heeren, ende sij hebben ghelooft alle die te voren gheordineert waren totten eewighen leuen. | Als nu de Heydenen [dit] hoorden verblijdden sy haer, ende presen het woort des Heeren: ende daer geloofden soo vele als'er geordineert waren tot het eeuwige leven. |
| Handelingen 15:18 | Van tbeghin der werelt is Gode bekent sijn werck. | Gode zijn alle sijne wercken van eewicheyt bekent. |
| Romeinen 5:18 | Aldus ghelijck door eens menschen misdaet doordeel ghecomen is in alle menschen ter verdoemenissen, alsoo is oock door eens menschen rechtuerdicheyt die gratie ghecomen in alle menschen tot rechtuerdichmakinghe des leuens, | Soo dan gelijck door eene misdaet [de schult gekomen is] over alle menschen tot verdoemenisse: also oock door eene rechtveerdigheyt [komt de genade] over alle menschen tot rechtveerdighmakinge des levens. |
| Romeinen 9:11 | Want doen die kinderen noch niet gheboren en waren, oft iet goets ghedaen en hadden oft quaets (op dat Godts opsedt nae die verkiesinghe blijuen soude) soe is, niet wt die wercken, maer wt den ghenen die daer roept | Want als [de kinderen] noch niet geboren en waren, nochte yet goets ofte quaets gedaen hadden, op dat het voornemen Godts, dat na de verkiesinge is, [vast] bleve, niet uyt de wercken maer uyt den roependen, |
| Efeze 1:4 | ghelijck hy ons vercoren heeft inden seluen voor dat maecsel der werelt, dat wij souden wesen heylich ende onbesmet, in sijn aensicht, inder liefden. | Gelijck hy ons uytvercoren heeft in hem, voor de grontlegginge der werelt, op dat wy souden heylich ende onberispelijck zijn voor hem in de liefde: |
| Efeze 1:5 | Die ons te voren gheschict heeft tot die aenneminghe der kinderen Gods, door Iesum Christum, in hem, nae dat voornemen van sijnen wille | Die ons te voren verordineert heeft tot aenneminge tot kinderen, door Iesum Christum in hem selven, na het welbehagen sijns willens, |
| Efeze 1:11 | Inden welcken wij oock door een erfdeel gheroepen sijn, te voren ghescict nae sijn voornemen, diet al werct, naeden raet van sijnen wille, | In hem, in welcken wy oock een erfdeel geworden zijn, wy die te voren verordineert waren na het voornemen des genen, die alle dingen werckt na den raedt sijns willens. |
| 2 Thessalonicenzen 2:12/13 | Maer wy moeten Gode dancken altijt voer v lieden broeders van Gode bemint, dat v Godt vercoren heeft voer dierste offeranden ter salicheyt, in die heylichmakinghe des gheests, ende int ghelooue der waerheyt, | Maer wy zijn schuldigh altijt Gode te dancken over u, broeders, die van den Heere bemindt zijt, dat u Godt van den beginne vercoren heeft tot salicheyt, in heylichmakinge des Geests, ende geloove der waerheyt: |
| 1 Petrus 1:1-2 | PEETER een Apostel Iesu Christi den vercorenen vreemdelinghen der verstroytheyt van Ponten, Galatien, Cappadocien, Asien, ende Bithynien nae die voorwetenheyt Gods des vaders tot heylichmakinge des geests ter ghehoorsaemheyt ende bespraeynghe des bloets Iesu Christi. Gratie ende vrede worde v lieden vermenichfuldicht, | PETRUS een Apostel IESU CHRISTI, den vremdelinghen verstroyt in Ponto, Galatien, Cappadocien, Asien, ende Bithynien:<br><br>Den uytverkorenen na de voorkennisse Godts des Vaders, in de heyligmakinge des Geests, tot gehoorsaemheyt ende besprenginge des bloedts Iesu Christi: Genade ende vrede zy u vermenichvuldight. |

Tabel 82. Vergelijking van teksten over de uitverkiezing in de Leuvense Bijbel en in de Statenvertaling.[1391]

[1391] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Statenvertaling van 1637.

In Handelingen 13:48 is in de Statenvertaling sprake van een morfologisch gezien letterlijke vertaling van ὅσοι (‘soo vele als’), waar de Leuvense Bijbel kiest voor het woord ‘alle’, dat aansluit bij het persoonlijke ‘sij’ (in plaats van het onpersoonlijke ‘daer’ of *er*).[1392] In de Leuvense Bijbel heeft de uitspraak ‘sij hebben ghelooft alle die te voren gheordineert waren totten eewighen leuen’ daarmee vooral betrekking op de in Handelingen 13:48 genoemde ‘heydenen’, terwijl in de Statenvertaling met de woorden ‘daer geloofden soo vele als’er geordineert waren tot het eeuwige leven’ een zin neergezet wordt die als algemeen geldende uitspraak in belijdenisgeschriften geplaatst kon worden.[1393] Bovendien vereisen de woorden ‘daer geloofden’ een aanvulling in het resterende deel van de zin en zijn op die manier afhankelijk van de woorden ‘soo vele als’er geordineert waren’. Met dit nuanceverschil in vertaling kwam tot uitdrukking dat de Statenvertalers van mening waren dat het feit dat een mens gelooft, geen daad van hemzelf is, maar afhankelijk is en ingeperkt wordt door de uitverkiezing, zodat er volgens hen alleen mensen geloven voor zover (‘soo vele als’) dat van eeuwigheid bepaald is.[1394] De ‘genade’ van God komt dan ook niet ‘<u>in</u> alle menschen’ (zoals de Leuvense Bijbel bij Romeinen 5:18 stelt), maar ‘over alle menschen’. Deze verkiezing is volgens de Statenvertalers van ‘eewicheyt’, terwijl de Leuvense Bijbel dit bij Handelingen 15:18 weergeeft als ‘Van tbeghin der werelt’.[1395] In 2 Thessalonicenzen kozen de Statenvertalers er dan ook voor dat de uitverkiezing ‘van den beginne’ heeft plaatsgevonden, een notie die daar in de Leuvense Bijbel geheel ontbrak. Onder invloed van de Vulgata bevat deze katholieke vertaling – evenals andere katholieke vertalingen[1396] – de weergave dat gelovigen verkozen zijn om de eerste ‘offeranden’ te brengen.[1397] Verkiezing wordt zo dus verbonden met de uitwerking ervan in mensen, terwijl gereformeerden het begrip sterker verbinden met de eeuwigheid en Gods daarin genomen besluiten. Deze laatste binding resulteerde er bij 1 Petrus 1:1-2 ook in dat de uitverkiezing of de ‘uytverkorenen’ als begrip dicht bij de notie van de ‘voorkennisse Godts’ geplaatst werd. Anders dan in de Leuvense Bijbel het geval is, werd dit niet ver uit elkaar en in andere verzen geplaatst, maar deze concepten werden juist met elkaar verbonden. De verkiezing had volgens calvinisten immers geen enkele relatie met hetgeen een mens in de tijd deed, maar hoorde enkel en alleen verbonden te worden met de van eeuwigheid bestaande besluiten van God.[1398]

Ook is deze verkiezing volgens de Statenvertalers ‘vast’, zoals uit hun toevoeging bij Romeinen 9:11 blijkt. Er is dus geen afval der heiligen.[1399] Verder stelden de Statenvertalers met enige nadruk dat ‘het voornemen Godts’ volgens de verkiezing plaatsgevonden heeft en niet – zoals uit de Leuvense Bijbel lijkt geconcludeerd te kunnen worden – volgens de verkiezing blijvend zal gelden. De verkiezing blijft zo in de Statenvertaling een in het verleden

[1392] Een vergelijkbaar onderscheid is te zien bij Romeinen 8:14 in de Leuvense Bijbel van 1548, wanneer dit vergeleken wordt met dezelfde tekst in de Statenvertaling van 1637.
[1393] Zie volgende noot.
[1394] Deze tekst wordt ook diverse malen aangehaald in de Dordtse Leerregels. Dordtse Leerregels, 1.10, 1.1 (van de tegenwerpingen) en 1.5 (van de tegenwerpingen). Verder vormde Handelingen 13:48 voor Calvijn een grond om te verdedigen dat Gods verkiezing voorafgaat aan het geloof van een mens. Reid, ‘Introduction’, 12.
[1395] Handelingen 15:18 werd ook in de Dordtse Leerregels aangewend om te stellen dat Gods uitverkiezing van eeuwigheid is geschied. Dordtse Leerregels, 1.6.
[1396] Zie 2 Thessalonicenzen 2:13 in de Moerentorfbijbel van 1599, de vertaling van Costerus en die van Van der Leemputte. Costerus, *Het Nieu Testament*; Van den Leemputte, ‘*t Nieuw Testament*.
[1397] In 2 Thessalonicenzen 2:13 staat in de Vulgata het woord ‘primitias’ (eerstelingen).
[1398] De in deze alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 82.
Volgens calvinisten verkoos God de mensen niet vanwege hun goede eigenschappen of hoedanigheden. Dordtse Leerregels, 1.7.
[1399] Dordtse Leerregels, 5.3 (van de tegenwerpingen).

en in de eeuwigheid plaatsgevonden zaak.[1400] Op deze verkiezing als de grond van de zaligheid legden de Statenvertalers ook wat betreft de typografie een sterkere nadruk dan de makers van de Leuvense Bijbel. In deze katholieke vertaling staat de bijzin 'op dat Godts opsedt nae die verkiesinghe blijuen soude' namelijk tussen haken. De gedachte dat de mens niet uit de werken of door zijn eigen daden de zaligheid verkrijgt, wordt bovendien in de Statenvertaling sterker gekoppeld aan het idee dat mensen door Gods verkiezing hun heil verkrijgen. In de Statenvertaling staat de frase 'niet uyt de wercken' immers in vers 11, terwijl in de Moerentorfbijbel een lange spatie voor deze frase staat, die aangeeft dat deze frase tot het twaalfde vers behoort in deze katholieke vertaling. Hoewel een dergelijk typografisch aspect op het eerste gezicht nietig schijnt, geeft dit aan hoe de Statenvertalers de informatie van de tekst clusterden. Kleine verschuivingen kunnen daarin veelzeggend zijn. Zo is dat ook het geval bij het verschil tussen 'diet al werct' en 'die alle dingen werckt'. Het tweede legt meer de nadruk op de vele heilszaken waarop Gods besluiten betrekking hebben,[1401] terwijl '-t al' uit de katholieke vertaling ook kan worden opgevat als een verwijzing naar het voorafgaande.[1402]

De genoemde voorbeelden illustreren dus dat Gods verkiezing in de Statenvertaling een sterkere nadruk krijgt dan in katholieke vertalingen het geval is. Ook wat betreft het gebruik van de theologische termen *rechtvaardigmaking* en *heiligmaking* zijn er verschillen. De Statenvertalers waren ten opzichte van de katholieken zuinig met het gebruik van het begrip *rechtvaardigmaking*[1403] en de term *heiligmaking* gebruikten zij soms in plaats van *heiligheid*.[1404] Hiervan zijn in de onderstaande tabel enige voorbeelden gegeven, waarbij opnieuw de verschillen onderstreept zijn.

| **Vers** | **Leuvense Bijbel** | **Statenvertaling** |
|---|---|---|
| Romeinen 8:4 | om dat die rechtuerdichmakinghe der wet soude veruult worden in ons, die nae tvleesch niet en wandelen, maer nae den gheest. | Op dat het recht der Wet vervult soude worden in ons, die niet nae den vleesche en wandelen, maer nae den Geest. |
| 1 Thessalonicenzen 3:13 | om te verstercken uwe herten sonder clachte in heylicheyt voer Godt ende onsen vader, in die toecoemst ons Heeren Iesu Christi met allen sijnen heyligen Amen. | Op dat hy uwe herten verstercke om onberispelick te zijn in heylichmakinge, voor onsen Godt ende Vader, in de toecomste onses Heeren Iesu Christi met alle sijne heylige. |
| Hebreeën 12:14 | Volcht den vrede met alle menschen ende heylicheyt, waer sonder dat niemant Godt sien en sal, | Iaeght den vrede nae met allen, ende de heylighmakinge, sonder welcke niemandt den Heere sien en sal: |

Tabel 83. Vergelijking van teksten over de rechtvaardigmaking en de heiligmaking in de Leuvense Bijbel en in de Statenvertaling.[1405]

[1400] Dordtse Leerregels, 1.6-7.

[1401] In de Dordtse Leerregels komt 'alle dingen' namelijk terug als element waaruit blijkt dat God de hele weg van het heil zelf (en op basis van alleen zijn eigen besluit) werkt. Dordtse Leerregels, 1.6. In de kanttekening worden de woorden 'alle dingen' dan ook als volgt uitgelegd: 'Namel. die de saligheydt van Ioden ofte Heydenen aengaen, van de welcke hy hier spreeckt. Siet Phil. 2.13. Hoe wel het oock in het gemeyn waer is van alle andere dingen. Psal. 115.3'. Zie kanttekening 39 bij Efeze 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1402] De in deze en de vorige alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 82. De voorbeelden uit Efeze 1, die ook in deze tabel genoemd worden, zullen in de volgende paragraaf uitgebreider behandeld worden.

[1403] Het begrip *rechtvaardigmaking* komt in de Statenvertaling slechts vijfmaal voor. Zie Romeinen 4:25, 5:16, 5:18, Hebreeën 9:10 en Openbaring 19:8 in de Statenvertaling van 1637. In de Leuvense Bijbel wordt de term vaker gebruikt en komt ook in de vertaling van het Oude Testament voor. Zie bijvoorbeeld Psalm 118 (119 in de Statenvertaling), Romeinen 8:4 en 8:10 in de Leuvense Bijbel van 1548.

[1404] Bij twee teksten is dit het geval. Zie 1 Thessalonicenzen 3:13 en Hebreeën 12:14 in zowel de Leuvense Bijbel van 1548 als in de Statenvertaling van 1637.

[1405] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Statenvertaling van 1637.

Bij Romeinen 8:4 kozen de Statenvertalers niet voor de term *rechtvaardigmaking*, want zij vatten de woorden τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου op als een verwijzing naar 'het gene de Wet eyschte, die 't leven beloofde aen de gene die de Wet volkomelick hielden, welcken eysch Christus voor ons vervult heeft'.[1406] Volgens hun opvatting had Romeinen 8:4 dus betrekking op de heilshistorische vervulling van Gods eis, zodat de heilsordelijke term *rechtvaardigmaking* niet op zijn plaats was. Het feit dat 'het recht der Wet vervult' wordt in een mens, is weliswaar wel een heilsordelijke zaak, maar die door Christus aangebrachte vervulling vindt niet plaats door een deugd van de menselijke kant, zoals de Statenvertalers in de kanttekeningen weergeven:

> Dit verhaelt de Apostel wederom uyt het eerste vers niet als een oorsake der rechtveerdighmakinge, het welck hy selfs van Abraham ende David heeft ontkent cap. 4. maer als een merck-teecken waer aen de geloovige van de waerheyt hares geloofs, ende volgens harer rechtveerdighmakinge konnen gekent ende verseeckert zijn: ende stelt dit merck-teecken als eenen gront om de volgende vermaninge daer op te bouwen.[1407]

De rechtvaardigmaking geschiedt dus volgens deze kanttekening niet door het houden van de wet (zoals de 'rechtuerdichmakinghe der wet' lijkt te suggereren) of uit het feit dat een mens 'niet nae den vleesche' wandelt, maar vindt plaats door Christus' vervulling van de wet. De achtergrond voor de keuze voor de vertaling van 'het recht der Wet' is dus opnieuw de tegenstelling tussen wel of geen bijdrage kunnen leveren aan de eigen zaligheid.

Rond het begrip *heiligmaking* geldt dat calvinisten van mening waren dat dit een proces was dat God in een mens bewerkstelligde en dat ook nooit in het aardse proces ten volle vervuld zou worden. Heiligheid was dus onbereikbaar en het volgen ervan (waarover in de Leuvense Bijbel bij Hebreeën 12:14 gesproken wordt) is volgens calvinisten per definitie niet ten volle te bereiken.[1408] Een mens kan hooguit jagen naar de heiligmaking, een proces dat niet stilstaat (zoals bij heiligheid het geval schijnt te zijn), maar een proces dat doorgaat[1409] en dat men kan ondergaan door Gods werking, zoals past bij het transitieve werkwoord *maken*.[1410] Hierbij kan een mens hooguit 'onberispelick' zijn, maar 'sonder clachte' is voor een mens in de ogen van de Statenvertalers niet haalbaar.[1411] De term *onberispelijk* definieerden zij zelf namelijk als 'sonder ergenisse te geven' voor medemensen en dat viel huns inziens niet samen met 'sonder sonde'.[1412] De mens bleef dus slecht en onvolmaakt. De heiligheid kon hij zelf niet bereiken. Enkel door op grond van de verkiezing toegekende genade was verlossing mogelijk.[1413]

Naast verschillen in vertaalkundige keuzes ten opzichte van de katholieke vertalingen kozen de Statenvertalers ook bij variaties in handschriften voor een geluid dat verschilde van Leuvense Bijbel. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Mattheüs 19:17,[1414] waarin de Statenvertalers de zin 'Niemant en is goet dan een, [namelick] Godt' plaatsten.[1415] In de Leuvense Bijbel staat daar 'Een esser goet, dats Godt'.[1416] Op andere parallelle plaatsen staat weliswaar in deze katholieke vertaling een weergave die op de tekst uit de Statenvertaling

[1406] Zie kanttekening 14 bij Romeinen 8 in de Statenvertaling van 1637.
[1407] Zie kanttekening 15 bij Romeinen 8 in de Statenvertaling van 1637.
[1408] Dordtse Leerregels, 5.1-5; Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 114.
[1409] In de Dordtse Leerregels wordt voor *jagen* het woord *zuchten* gebruikt. Dordtse Leerregels, 5.2.
[1410] De heiligmaking wordt in de gereformeerde belijdenisgeschriften herleid tot Gods werking. Dordtse Leerregels, 5.3; Nederlandse Geloofsbelijdenis, 24.
[1411] Zie voor dit verschil in woordkeuze 1 Thessalonicenzen 2:10 en 3:13 in zowel de Leuvense Bijbel van 1548 als de Statenvertaling van 1637. In de Leuvense Bijbel wordt ook wel het woord *onbesmet* gebruikt, waar de Statenvertaling *onberispelijk* als vertaling heeft. Zie Efeze 1:4, 5:27 en Kolossenzen 1:22 in zowel de Leuvense Bijbel van 1548 als de Statenvertaling van 1637. *Onberispelijk* komt overigens ook geregeld voor in de Leuvense Bijbel. Zie bijvoorbeeld Lukas 1:6, 1 Timotheüs 3:2, 5:7, 6:14, Titus 1:6-7 en Hebreeën 8:7 in de Leuvense Bijbel van 1548.
[1412] Zie kanttekening 14 bij Lukas 1 in de Statenvertaling van 1637.
[1413] De in deze en de vorige alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 83.
[1414] Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie, 61.
[1415] Zie Mattheüs 19:17 in de Statenvertaling van 1637.
[1416] Zie Mattheüs 19:17 in de Leuvense Bijbel van 1548.

lijkt,[1417] maar bij variaties in handschriften kan de keuze dus langs theologische lijnen en langs verschillen in de mensvisie uiteenlopen.

Naast de afstand die de Statenvertalers met hun beslissingen namen ten opzichte van de katholieken, maakten zij ook vertaalkeuzes die in leerstellig opzicht verschilden ten opzichte van de Biestkensbijbel. Deze doperse Bijbelvertaling verscheen in 1560 te Emden, toen richting deze stad en haar regio vele dopersen hun toevlucht gezocht hadden.[1418] De gemeenschap van dopersen werd zo identiteitsbewust dat vele publicaties, waaronder een eigen Bijbelvertaling, het licht zagen.[1419] Hun gedachtegoed stond namelijk op gespannen voet met zowel het katholicisme als het calvinisme, waarbij de doop een van de belangrijkste geschilpunten vormde.[1420] Dopersen wezen de kinderdoop namelijk af, omdat zij van mening waren dat aan de doop zaken als geloof, berouw, inkeer en boete vooraf dienden te gaan.[1421] Net als calvinisten bleven zij er hierbij vanuit gaan dat de schenking van het geloof een genadedaad van God was,[1422] maar anders dan de gereformeerden betekende de daarna volgende doop in hun optiek wel dat een mens totaal vernieuwd was en in staat was om een heilig leven te leiden.[1423] Volgens de grondlegger van het Nederlandse doperdom, namelijk Melchior Hofmann, deed hierbij niet zozeer de uitvoering van het doopsritueel als zodanig ter zake, maar was meer de gesymboliseerde levensvernieuwing het belangrijkste.[1424]

De doop was dus in de visie van de dopersen een keuze van een volwassen mens. Die gedachte deed de Biestkensbijbel sterk verschillen van de Statenvertaling. Vier teksten uit de onderstaande tabel laten dat zien.

| **Vers** | **Biestkensbijbel** | **Statenvertaling** |
|---|---|---|
| Mattheüs 3:13 | Doen ter tijt quam Iesus van Galileen aen de Iordaen, tot Iohannem op dat hy hem van hem doopen liete. | Doe quam Iesus van Galilea na den Iordaen tot Ioannem, om van hem gedoopt te worden. |
| Markus 16:16 | Wie daer ghelooft ende gedoopt wort, die sal salich worden: Maer wie niet en ghelooft, die sal verdoemt worden. | Die gelooft sal hebben, ende gedoopt sal zijn, sal saligh worden. Maer die niet en sal gelooft hebben, sal verdoemt worden. |
| Handelingen 8:35/36 | Ende als si der straten henen togen, quamen si aen een water. Ende de Camerlinck sprac: Siet, daer is water, wat hindert het, dat ic my laet doopen? | Ende also sy over wegh reysden, quamen sy aen een seker water: ende de Camerlingh seyde, Siet daer water: wat verhindert my gedoopt te worden? |
| 1 Petrus 3:21 | Welck oock ons nv salich maect in dat doopsel, dat door tgene beteekent is: Niet dat afdoen der onreynicheyt aent vleesch, maer dat verbont eender goeder conscientien met Gode door de verrijsenisse Iesu Christi, | Waer van het tegen-beeldt de Doop, ons nu oock behoudt, niet die een aflegginge is der vuylicheyt des lichaems, maer die een vrage is eener goeder conscientie tot Godt door de opstandinge Iesu Christi, |

Tabel 84. Vergelijking van teksten over de doop in de Biestkensbijbel en in de Statenvertaling.[1425]

[1417] Zie Markus 10:18 en Lukas 18:19 in de Leuvense Bijbel van 1548.

[1418] P. Visser, '"Ick vreese uwer sielen seer". Johannes á Lasco kruist in 1544 vreedzaam de degens met Menno Simons en een vertegenwoordiger van David Joris', *Doopsgezinde bijdragen* 29 (2003), 43-64, 46.

[1419] P. Visser, 'Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', in: J.D. Roth en J.M. Stayer, *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden 2007), 310.

[1420] S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden, 1531-1675* (Hilversum 2000), 75.

[1421] G.J.J. van Hiele, '"De duivel verzaken", Onderzoek naar de doopleer van Bernard Rothmann, Menno Simons en Dirk Philips', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993), 53-80, 73-75; Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 89 en 90.

[1422] M.E. Miller, 'Baptism in the Mennonite Tradition', in: R.T. Bender en A.P.F. Sell, *Baptism, peace, and the state in the reformed and mennonite traditions* (Ontario 1991), 37-68, 47 en 48.

[1423] Van Hiele, '"De duivel verzaken", Onderzoek naar de doopleer van Bernard Rothmann, Menno Simons en Dirk Philips', 75; Miller, 'Baptism in the Mennonite Tradition', 47-49.

[1424] Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 90.

[1425] Zie de Biestkensbijbel van 1560 en de Statenvertaling van 1637.

De teksten Mattheüs 3:13 en Handelingen 8:35/36 tonen dat de Statenvertalers[1426] – mogelijk vanuit hun perceptie van de doop als iets dat in principe een kind ondergaat – de doop nogal eens met een lijdelijke vorm vertalen waar de Biestkensbijbel voor de actievere uitdrukking *laten dopen* kiest, hoewel daarop ook uitzonderingen zijn, waarbij de Biestkensbijbel eveneens voor *gedoopt worden* kiest.[1427] Verder valt in deze doperse vertaling te lezen dat een mens 'in dat doopsel' 'salich' wordt. De Statenvertalers kozen hier voor het theologisch gezien minder zware woord *behouden* en vatten 'de Doop' in 1 Petrus vooral op als een verwijzing naar de inwendige vernieuwing, wat afgeleid wordt uit de frase 'niet die een aflegginge is der vuylicheyt des lichaems'. Zij willen dus duidelijk niet mee met de gedachte dat de doop een onmisbaar onderdeel vormt in het verkrijgen van de zaligheid en dat het sacrament als strikt noodzakelijk gezien moest worden om zalig te worden.[1428] In dat kader vertaalden zij elementen uit het zendingsbevel in Markus 16:16 gelijktijdig. Het *geloven*, *gedoopt worden* en *zalig worden* vindt allemaal in de toekomst plaats, terwijl de volgorde in de Biestkensbijbel is dat men eerst 'ghelooft ende gedoopt wort' (tegenwoordige tijd) en pas daarna 'sal' een mens 'salich worden' (toekomende tijd). Op die manier was de doop in de Statenvertaling geen stap voor of richting de zaligmakende levensvernieuwing van een mens.[1429]

Naast het thema van de doop vormde het heilig avondmaal een belangrijk onderwerp voor de reformatoren, waarover zij onderling sterk van mening verschilden.[1430] Zwingli zag dit slechts als een gedachtenismaal,[1431] terwijl Luther nog van een lijfelijke aanwezigheid van Christus bij het Avondmaal uitging.[1432] Calvijn nam een middenpositie in,[1433] die in de door de Statenvertalers aangehangen belijdenisgeschriften gevolgd is.[1434] Hoe de Statenvertalers Calvijn volgden, is te zien wanneer vier vertalingen van Lukas 22:19-20 met elkaar vergeleken

---

[1426] Dit onderscheid tussen *laten dopen* en *gedoopt worden* is overigens in meer vindplaatsen te zien. Zie bijvoorbeeld Lukas 3:7 in de Biestkensbijbel van 1560 en in de Statenvertaling van 1637.

[1427] Zie bijvoorbeeld Handelingen 10:47 in de Biestkensbijbel van 1560.

[1428] De doop was volgens gereformeerden namelijk niet het middel waardoor de eigenlijke vergeving van zonden geschiedt. Nederlandse Geloofsbelijdenis, 34. Zie kanttekening 50 bij 1 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637. De woorden 'den Doop der bekeeringe tot vergevinge der sonden' werden door de Statenvertalers dan ook als volgt uitgelegd: 'De doop wort alsoo genaemt om datse bedient wiert aen de gene, die hare sonden beleden ende bekeeringe beloofden, ende om haer te wesen een teecken ende verzegelinge, dat haer hare sonden van Godt om Christi wille vergeven waren'. (eigen onderstreping) Zie Markus 1:4 en kanttekening 2 bij Markus 1 in de Statenvertaling van 1637.

[1429] De in deze en de vorige alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 84.

[1430] Sacramenten en de verering van God vormden immers een van de meest belangrijke onderdelen van de beweging van de Reformatie. M. Allen, 'Sacraments in the Reformed and Anglican Reformation', in: H. Boersma en M. Levering, *The Oxford handbook of sacramental theology* (Oxford 2015), 283-297, 283.

[1431] G.R. Potter, *Zwingli* (Cambridge 1976), 337-338; H. Zwingli, *Action oder Bruch des Nachtmals: Gedechtnus oder Dancksagung Christi, wie sy uff Osteren zuo Zürich angehebt wirt* (Zürich 1525).

[1432] J.E. Strohl, 'Luther's spiritual journey', in: D.K. McKim, *The Cambridge companion to Martin Luther* (Cambridge 2003), 149-164, 158; Potter, *Zwingli*, 338; M. Luther, *Deütsch Catechismus* (Neurenberg 1529), 123-126.

[1433] Calvijn stelde enerzijds dat het avondmaal 'tot een teken van het lichaam van Christus gegeven wordt', dat de gelovigen 'versterkt'. Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 3, 414; Calvijn, *Institutie*, 4.17.3. Anderzijds bestreed Calvijn de uitleg dat Christus bij het avondmaalsbrood lichamelijk gezien is of dat Christus 'met het brood, in het brood en onder het brood' is. Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 3, 437; Calvijn, *Institutie*, 4.17.20. Calvijn beschreef de waarde van een sacrament als het avondmaal namelijk door het een 'zegel' van Gods verbond en beloften te noemen. A.R. Cross, *Recovering the evangelical sacrament: Baptisma semper reformandum* (Eugene 2013), 159 en 160; Calvijn, *Institutie*, 4.19.2; Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 3, 515.

[1434] Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 75-82; Nederlandse Geloofsbelijdenis, 33.

worden. Dit betreft de Lutherbijbel, de Leuvense Bijbel, de (onder Zwingli’s invloed tot stand gebrachte) Zürcher Bijbel en de Statenvertaling.[1435] In de onderstaande tabel zijn de verschilpunten hiertussen onderstreept.

| **Lutherbijbel** | **Leuvense Bijbel** | **Zürcher Bijbel** | **Statenvertaling** |
|---|---|---|---|
| Und er nam das Brot, dancket vnd brachs, vnd gabs jnen, vnd sprach, Das ist mein Leib, der fur euch gegeben wird, Das thut zu meinem Gedechtnis. | Ende als hy dbroot ghenomen hadde, soe heeft hy ghedanct, ende heuet ghebroken, ende hen ghegheuen segghende, Dits mijn lichaem dat voer v lieden ghegheuen wort, dat doet in mijnder ghedenckenisse. | Und er nam das brot, danctet, und brachs und gab es jnen, unnd sprach: Das ist mein leib, der für euch ggeben wirt, das thund zu meiner gedächtnuss. | Ende hy nam broodt, ende als hy gedanckt hadde brack het, ende gaf't haer, seggende, Dat is mijn lichaem ’twelck voor u gegeven wort: Doet dat tot mijner gedachtenisse. |
| Desselbigen gleichen auch den Kelch, nach dem Abendmal, vnd sprach, Das ist der Kelch, das newe Testament in meinem Blut, das fur euch vergossen wird. | Desghelijcs oock den kelck nae dat hij het auontmael gheten hadde segghende, Dit is den kelck het nieuwe testament in mijn bloet dwelck voer v lieden sal ghestort worden. | Desselben gleychen auch den kelch, nach dem sy zu abent geessen hattend, und sprach: Das ist der kelch, das nüw Testament in minem blut, Das für euch vergossen wirt. | Desgelijcks oock den drinck-beker na het avontmael, seggende, Dese drinck-beker [is] het nieuwe testament in mijnen bloede, ’twelck voor u vergoten wort. |

Tabel 85. Vergelijking van de avondmaalspassage uit Lukas 22:19-20 in vier Bijbelvertalingen.[1436]

Drie verschillen springen in het oog. Allereerst betreft dit de vertaling ‘in mijnder ghedenckenisse’ van de katholieken, tegenover het ‘tot [of ‘zu’] mijner gedachtenisse’ van de protestanten. Vooral Zwingli was hiervan een bepleiter geweest, want hij zag het avondmaal als een gedachtenismaal. De frase waarop deze gedachte gebaseerd was (namelijk εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν), werd door de Leuvense Bijbel naar de achtergrond geschoven door het gebruik van de aanwijzende voornaamwoorden. Het tweede verschil tussen de vertalingen betreft namelijk dit type woorden, waarbij nu eens een aanwijzend voornaamwoord voor iets dat dichtbij is (‘dit’ of ‘dese’), gebruikt wordt en dan eens een woord voor zaken die verder van de spreker verwijderd zijn (‘das’ of ‘dat’). Met de eerstgenoemde categorie worden zaken benadrukt.[1437] De Leuvense Bijbel legt dus het accent op de zaken die hun transsubstantiatieleer en hun nadruk op de materiële kant van het avondmaal ondersteunen, namelijk ‘Dits mijn lichaem’ (eigen onderstreping) en ‘Dit is den kelck’ (eigen onderstreping). Bij de Statenvertaling is juist het accent komen te liggen op ‘Dese drinck-beker [is] het nieuwe testament in mijnen bloede’. Bij deze zin is in de vertalingen een derde verschil te zien. Luther en de makers van de Leuvense Bijbel kozen voor een zinsopbouw waarbij na het aanwijzende voornaamwoord direct de vorm van *zijn* wordt ingevoegd: ‘Das ist der Kelch’ of ‘Dit is den kelck’. De Statenvertaling voegde daarentegen pas na het noemen van de avondmaalskelk de vorm van *zijn* in: ‘Dese drinck-beker

[1435] Zie volgende noot.

[1436] Zie de Lutherbijbel van 1545, de Leuvense Bijbel van 1548, de Zürcher Bijbel van 1531 en de Statenvertaling van 1637.

[1437] Zaken waarnaar een spreker met de woorden *die* of *deze* verwijst, staan voor hem immers (door de gesuggereerde nabijheid) op de voorgrond. Zwaardere accentuering van aanwijzende voornaamwoorden is eveneens mogelijk, zodat *deze* en *die* onder de ‘zwakker geäccentueerde’ woorden worden gerekend. G.S. Overdiep, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* (Zwolle 1937), 281.

[is] het nieuwe testament'.[1438] Op die manier trad een fundamentele verschuiving op. De reformatoren twistten namelijk onderling en tegenover de katholieken over de vraag hoe het woord *zijn* in de avondmaalsrite geduid moest worden. Duidde dit woord nu op een feitelijke, in de fysieke werkelijkheid bestaande gelijkstelling van het brood met Christus' lichaam en de wijn met het bloed of moest *zijn* opgevat worden als *symboliseren*?[1439] Bij de vertaling levert dat meestal geen problemen op, want Griekse vormen van εἰμί konden gewoon met vormen van *zijn* of *sein* overgezet worden. Problematisch werd het echter wanneer in een lange zin de vorm van *zijn* moest worden toegevoegd wegens het feit dat er geen werkwoord in de Griekse zin staat. De grondtekst kan dan namelijk niet leidend zijn in hoe de woordvolgorde van de zin dient te zijn. Ook het gebruik van parallelle passages biedt geen uitsluitsel, want de vormen van εἰμί staan hierin op beide mogelijke plekken. Het patroon in deze passages ziet er namelijk als volgt uit:

| | |
|---|---|
| Mattheüs 26:28 | Τοῦτό γάρ <u>ἐστιν</u> τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης |
| Markus 14:24 | Τοῦτό <u>ἐστιν</u> τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης |
| Lukas 22:20 | Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου |
| 1 Korinthe 11:25 | Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη <u>ἐστὶν</u> ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι |

In Mattheüs en Markus staat ἐστιν dus direct na het aanwijzende voornaamwoord, bij Lukas ontbreekt het woord en bij 1 Korinthe staat het woord ver achteraan in de zin, zodat de toevoeging van een vorm van *zijn* afgaande op 1 Korinthe 11:25 logischerwijs in een vertaling na de overzetting van ποτήριον geplaatst wordt. De positie van het woord *is* in de vertaling van Lukas blijft hierbij een keuze van de vertaler. Calvijn koos er in zijn *Institutie* voor om 'Paulus en Lucas' onder één noemer te scharen en te stellen dat zij in tegenstelling tot 'Mattheüs en Marcus' 'hebben: "Deze drinkbeker is het Nieuwe Testament in mijn bloed."'.[1440] De Statenvertalers volgden dit standpunt en plaatsten het woord '[is]' na de woorden 'Dese drinck-beker'. Het fundamentele verschil is hierbij dat het woord *is* door deze woordvolgorde vervangen kan worden door woorden als *symboliseren* en *symbool staan voor*: 'Dese drinck-beker' staat symbool voor 'het nieuwe testament in mijnen bloede'. Het woord *is* draagt in elk geval niet meer de betekenis van een letterlijke en fysieke gelijkstelling, zoals bij de katholieke keuze voor 'Dit is den kelck' wel het geval is. Met de plaatsing van hun toevoeging in de zin kozen de Statenvertalers er dus voor om de calvinistische avondmaalsopvatting te vertolken.[1441]

Tot slot zal hier een voorbeeld gegeven worden van hoe de Statenvertalers niet alleen van de keuzes van katholieken, lutheranen en dopersen afweken, maar ook het arminianisme in hun vertaling meden. Dit betreft het woord ἀνομία in 1 Johannes 3:4, dat volgens Arminius

---

[1438] In de Zürcher Bijbel van 1531 staat echter nog 'Das ist der kelch, das nüw Testament in minem blut', een vertaling die hoogstwaarschijnlijk onder invloed van de Lutherbijbel tot stand gebracht is. Bij een latere revisie van de vertaling van het Nieuwe Testament wordt deze frase echter als volgt weergegeven: 'Dises trinckgeschirz ist das neüw Testament in meinem blut'. Anoniem, *Biblia: Das ist, Alle Bücher Alts vnd Newes Testaments: Den vrsprünglichen sprachen nach auff das trewlichst verteutschet, vnnd jetzt von newem wider vbersehen* (Zürich 1596), XLVI. Op deze manier is 'ist' op dezelfde positie neergezet als waar later het woord *is* in de Statenvertaling is komen te staan.

[1439] Het woord *is* speelde voor Calvijn een belangrijke rol in de discussie omtrent het heilig avondmaal. Calvijn, *Institutie*, 4.17.20; R.C. Zachman, *John Calvin as teacher, pastor, and theologian: The shape of his writings and thought* (Grand Rapids 2006), 186.

[1440] Calvijn, *Institutie*. Vertaald door A. Sizoo, Deel 3, 436; Calvijn, *Institutie*, 4.17.20.

[1441] De in deze alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 85.

opgevat diende te worden als ‘onwettelickheyt’.[1442] De Statenvertalers hadden deze Bijbeltekst als volgt weergegeven: ‘Een yegelick die de sonde doet, die doet oock de ongerechticheyt: Want de sonde is de ongerechticheyt’.[1443] In plaats van ‘onwettelickheyt’ hadden de Statenvertalers er dus voor gekozen om ‘de sonde’ gelijk te stellen aan ‘ongerechticheyt’, een woord dat een meer blijvende toestand van een mens uitdrukte en dat in de belijdenisgeschriften bovendien sterk verbonden werd met de totale verdorvenheid van de mens.[1444] Het begrip *zonde* had voor contraremonstranten namelijk een bredere strekking dan voor remonstranten. Bij de eerstgenoemden stond zonde namelijk in een kader van de geheel perverse staat van de mens, die in zijn wezen zondig en slecht was.[1445] Voor Arminius was *zonde* vooral een daad, waarmee een regel overtreden werd.[1446] Wanneer er dus in 1 Johannes staat dat de zonde ‘onwettelickheyt’ was, stond hierbij het onderliggende begrip ἀνομία voor ‘overtredinghe des wets’.[1447] In de kanttekeningen komt opvallend genoeg dezelfde bewoording ‘de overtredinge der Wet’ voor als uitleg van ‘ongerechticheyt’[1448] en de Statenvertalers lijken dus haast de gedachte van Arminius in hun hoofd te hebben gehad, maar zij kozen ervoor om ‘ongerechticheyt’ in de vertaling te zetten, terwijl ‘onwettelickheyt’ de morfologische structuur van ἀνομία weerspiegelt.[1449] Het begrip ‘ongerechticheyt’ verbonden de Statenvertalers vervolgens ook in de kanttekeningen met het verbreken van de wet.[1450] Deze interpretatie gaat verder dan slechts het overtreden van een gebod, want de mens verwoest door zijn slechtheid de wet zelve. Anders dan Arminius (en ook anders dan de katholieken) was het mensbeeld van de Statenvertalers zo negatief dat de mens niet alleen in zijn daden, maar in het bijzonder in zijn wezen als zondig beschouwd werd, zodat van hem niets goeds verwacht kon worden.

### *Overzetting van perikopen*

In het voorgaande is de Statenvertaling met verscheidene, vanuit diverse denkrichtingen komende vertalingen vergeleken. Vaststaande uitspraken over welke vertaling goed of fout is, zijn hierbij niet in absolute termen te geven. Als referentiepunt kan hooguit de grondtekst dienen, waarbij bijvoorbeeld gekeken kan worden of een woord concordant vertaald is. Bij begrippenparen als *eer* en *heerlijkheid* of *genade* en *gave* bleek dit bijvoorbeeld niet het geval te zijn, want de onderliggende grondwoorden werden afhankelijk van hun setting wisselend vertaald.[1451] Dergelijke redenaties om te bepalen in hoeverre de vertaling afwijkt van de grondtekst lijken te suggereren dat de meest ideale vertaling (die perfect de woordvariatie van zijn brontekst aanhoudt, die elk grondwoord met een exact qua gebruik en betekenis passende equivalent weergeeft, die de woordvolgorde en het woordaantal zonder uitzondering volgt en die elke grammaticale of morfologische eigenschap perfect weerspiegelt) in geen enkel opzicht – behalve natuurlijk in taal – meer verschilt van zijn brontekst. Niets is echter minder waar. Afgezien van het feit dat een dergelijke ideale vertaling door de discrepantie tussen talen nooit

[1442] J. Arminius, *Corte ende grondighe verclaringhe uyt de Heylighe Schrift. vande cracht ende rechtvaerdicheyt der voorsienicheyt Godts ontrent het quade: Wesende eerstmael int Iaer 1605, andermael int Iaer 1607* (Leiden 1609), artikel III.
[1443] Zie 1 Johannes 3:4 in de Statenvertaling van 1637.
[1444] Dordtse Leerregels, 3/4.4.
[1445] Ibidem, 1.1, 1.7, 3/4.3-5, 3/4.15-16, 3/4.1 (van de tegenwerpingen) en 3/4.4 (van de tegenwerpingen).
[1446] Arminius, *Corte ende grondighe verclaringhe uyt de Heylighe Schrift* (Leiden 1609), artikel VI.
[1447] Ibidem, artikel III.
[1448] Zie kanttekening 19 bij 1 Johannes 3 in de Statenvertaling van 1637.
[1449] Het morfeem ἀ- beduidt immers dat iets niet het geval is, terwijl νόμος voor *wet* staat.
[1450] Zie kanttekening 19 en 20 bij 1 Johannes 3 in de Statenvertaling van 1637.
[1451] Zie de subparagraaf ‘Lexicale keuzes’.

mogelijk is,[1452] komt een tekst door vertaling ook in een nieuwe culturele setting.[1453] Er is vanuit de vertaler bezien sprake van ‘rewriting’[1454] en vanuit de lezer bezien geldt dat de leeswijze van de vertaling verschilt ten opzichte van de leeswijze in de broncultuur.[1455] De vertaling is namelijk te midden van andere teksten komen te staan, die verschillen van de teksten waartussen hij in de broncultuur stond. De lezers van de vertaling zullen de overgezette tekst dan ook gaan lezen vanuit literatuur, die anders is dan de teksten, te midden waarvan de brontekst oorspronkelijk vervaardigd is. Die notie dient te worden meegenomen wanneer de Statenvertaling op het niveau van de perikopen bestudeerd wordt.

Aangezien de ruimte hier beperkt is en het onderzoek naar de functie en interpretatie van perikopen veel analyse vergt, zal het onderzoek zich hier beperken tot één, voor de gereformeerde leer cruciale passage, waarnaar viermaal in de Dordtse Leerregels verwezen wordt.[1456] Dit betreft Efeze 1:3-14, waarin de uitverkiezing centraal staat. Middels het sleutelbegrip en de sterk gemarkeerde dogmatische term *grondlegging* wordt deze passage sterk verbonden met de gereformeerde belijdenisgeschriften,[1457] die een duidelijk voorbeeld zijn van de nieuwe bedding waarin Efeze 1:3-14 middels vertaling is terechtgekomen. De intellectuele bovenlaag van de gereformeerden uit de Nederlanden konden de tekst uit de Efezebrief immers onder meer vanuit dit denkkader lezen en interpreteren.[1458]

Het grondwoord van *grondlegging* is echter eveneens cruciaal in de brontekst. Dit kan geïllustreerd worden door het woord καταβολή bij wijze van gedachte-experiment anders te vertalen. Er wordt namelijk wel voorgesteld dat καταβολή in lijn met het bijbehorende

---

[1452] Een Bijbelvertaling die alleen al geheel concordant is, kan bijvoorbeeld zijn communicatieve functie al niet meer vervullen. P. Goodwin, *Translating the English Bible: From relevance to deconstruction* (Cambridge 2013), 190.

[1453] Voor de bestudering van een vertaling als een document dat primair ten behoeve van de doelcultuur geschreven wordt, is sinds de *cultural turn* in de jaren tachtig veel aandacht gekomen. Snell-Hornby, *The turns of translation studies*, 47-68.

[1454] Het idee dat het proces van het maken van een vertaling als ‘rewriting’ beschouwd moet worden, is door Lefevere in 1985 geïntroduceerd. E.R. Murphy, ‘The Translator as Rewriter of Postcolonial Literature: Ethical and Intercultural Considerations’, 44. Zie ook het vijfde hoofdstuk.

[1455] De lezers van de doelcultuur hebben namelijk vergeleken met de lezers in de broncultuur ‘a different history and different expectations’. Dit beschrijft Bassnett aan het slot van het tweede hoofdstuk over de geschiedenis van de vertaaltheorieën. Bassnett, *Translation studies*.

[1456] Dordtse Leerregels, 1.6, 1.7, 1.9 en 1.1 (van de tegenwerpingen).

[1457] *Grondlegging* is namelijk een vrij weinig gebruikt woord, want in de hele Statenvertaling komt het maar veertien keer voor. Van weinig gebruikte woorden geldt volgens taalpsychologisch onderzoek dat deze in zijn algemeenheid moeilijker zijn om te lezen en het langer duurt eer deze herkend worden. T.A. Harley, *The psychology of language: From data to theory* (Londen & New York 2014), 172. Dergelijke woorden houden de lezer dus langer bezet en springen ook meer in het oog dan gangbare woorden.

[1458] De Dordtse Leerregels waren namelijk bedoeld om door de bovenlaag van de maatschappij onderwezen te worden aan het volk, zoals blijkt uit het bestaan van de uit 1619 stammende ‘Formulieren van de akten waarbij de predikanten, rectors en schoolmeesters verklaren de Geloofsbelijdenis, Catechismus en de Dordtse leerregels te onderschrijven en te zullen onderrichten’. Formulieren van de akten waarbij de predikanten, rectors en schoolmeesters verklaren de Geloofsbelijdenis, Catechismus en de Dordtse leerregels te onderschrijven en te zullen onderrichten, 1619, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.541; Anoniem, *Inventaris van de archieven behorend tot het ‘Oud Synodaal Archief’ van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1566-1816* (Hilversum 1991), 68. Of de Dordtse Leerregels ook daadwerkelijk veel gelezen en bestudeerd zijn in de zeventiende eeuw, is op basis van deze documenten niet met zekerheid te bepalen. Wel vertegenwoordigen de Dordtse Leerregels het gereformeerde denken, dat het kader vormde waarbinnen Efeze 1:3-14 gelezen werd.

werkwoord καταβάλλω (neerwerpen)[1459] te vertalen is als *vernietiging* of *ondergang*.[1460] In die lijn doorredenerend kunnen de woorden πρὸ καταβολῆς κόσμου opgevat worden als *voor de vernietiging van de wereld*.[1461] Als hiermee de associatie van de wederkomst opgeroepen wordt, is de passage totaal anders te interpreteren (hoewel het bij vergelijking met andere teksten, waarin de frase πρὸ καταβολῆς κόσμου voorkomt, niet erg plausibel schijnt om hieraan te denken[1462]). Om deze omwenteling te illustreren, wordt hier eerst de tekst van de Statenvertaling weergegeven:

> Gesegent zy de Godt ende Vader onses Heeren Iesu Christi, die ons gesegent heeft met alle geestelijcke segeninge inden hemel in Christo. Gelijck hy ons uytvercoren heeft in hem, voor de grontlegginge der werelt, op dat wy souden heylich ende onberispelijck zijn voor hem in de liefde: Die ons te voren verordineert heeft tot aenneminge tot kinderen, door Iesum Christum in hem selven, na het welbehagen sijns willens, tot prijs der heerlickheyt sijner genade, door welcke hy ons begenadight heeft in den Geliefden: In welcken wy hebben de verlossinge door sijn bloedt, [namelijck] de vergevinge der misdaden, na den rijckdom sijner genade: Met welcke hy overvloedich is geweest over ons in alle wijsheyt, ende voorsichticheyt: Ons bekent gemaeckt hebbende de verborgenheyt sijns willens na sijn welbehagen, 'twelck hy voorgenomen hadde in hem selven: Om inde bedeelinge van de volheyt der tijden wederom alles tot een te vergaderen in Christo, beyde dat in den hemel is, ende dat op de aerde is: In hem, in welcken wy oock een erfdeel geworden zijn, wy die te voren verordineert waren na het voornemen des genen, die alle dingen werckt na den raedt sijns willens. Op dat wy souden zijn tot prijs sijner heerlickheyt, die wy eerst in Christo gehoopt hebben. In welcken oock ghy [zijt], na dat ghy het woordt der waerheydt, [namelick] het Euangelium uwer salicheydt gehoort hebt: in welcken ghy oock, na dat ghy gelooft hebt, zijt versegelt geworden met den heyligen Geest der belofte: Die het onder-pandt is van onse erfenisse, tot de vercregene verlossinge, tot prijs sijner heerlickheyt. (eigen onderstreping)[1463]

Deze langste zin van het hele Nieuwe Testament[1464] zou in betekenis totaal veranderen wanneer het moment 'grontlegginge der werelt' verschoven zou worden naar de wederkomst. Gods verkiezing zou dan dus toch in de tijd plaatsvinden, want het 'te voren' verwijst dan terug vanaf de wederkomst. Ook de 'bedeelinge van de volheyt der tijden' kan apocalyptisch gelezen worden.[1465] Tenslotte is het opvallend dat de Statenvertalers in de frase 'die wy eerst in Christo gehoopt hebben' kiezen voor 'eerst' als vertaling van het morfeem προ-, dat elders in de passage steeds met 'te voren' wordt weergegeven.[1466] De Statenvertalers onderscheidden dus twee tijden, namelijk de eeuwigheid, waarop 'te voren' betrekking heeft, en de tijd van de menselijke geschiedenis, waarvoor 'eerst' gebruikt wordt. Zowel grammaticaal als inhoudelijk ontbreekt deze tijdsdimensie vrijwel in de grondtekst van Efeze 1:3-14.[1467] Het woord καταβολή neemt

---

1459 Deze betekenis van *neerwerping* of 'nederworpinge' wordt ook genoemd in de kanttekening bij Hebreeën 11:11, de tekst waarin καταβολή bij wijze van uitzondering niet met *grondlegging* vertaald is. Zie kanttekening 34 bij Hebreeën 11 in de Statenvertaling van 1637.

1460 E.W. Bullinger, *Foundations of dispensational truth* (New York 2009), 105 en 136; E.W. Bullinger, *The companion Bible* (Grand Rapids 1922), 171. Als dispensationalist scheidde Bullinger namelijk de geschiedenis in verschillende bedelingen, waarbij hij de 'disruption of the world' als een scherpe scheidslijn zag, die naar zijn mening beschreven werd in Genesis 1:2.

1461 Bullinger, *The companion,* 171.

1462 De frase πρὸ καταβολῆς κόσμου komt ook voor in Johannes 17:24 en 1 Petrus 1:20 en daar is de betekenis *voor de vernietiging* of *wederkomst* niet in te passen.

1463 Zie Efeze 1:3-14 in de Statenvertaling van 1637.

1464 Vanwege de vele zinsdelen in deze langste zin is de relatie tussen de zinsdelen niet altijd helder. S.E. Fowl, *Ephesians: A commentary* (Louisville 2012), 36.

1465 E. Best, *A critical and exegetical commentary on Ephesians* (Londen & New York 1998), 137. Zie Efeze 1:10 in de Statenvertaling van 1637.

1466 Zie Efeze 1:5 (voor *te voren*), 1:11 (voor *te voren*) en 1:12 (voor *eerst*) in de Statenvertaling van 1637.

1467 Efeze 1:3-14 bestaat namelijk voornamelijk uit aoristi en de tijden of stammen corresponderen niet duidelijk met de opeenvolging in tijd. Het feit dat de gelovigen in Christus gehoopt hebben, staat bijvoorbeeld in het perfectum (προηλπικότας), terwijl het hebben van vergeving met een praesens (ἔχομεν) weergegeven wordt.

daarmee een sleutelfunctie in, aangezien dit woord wel een indicatie geeft vanuit welk punt in de tijd deze passage bezien moet worden en zo sturend is voor de interpretatie van dit hele gedeelte. Dit grondwoord is dus geschikt om te onderzoeken welke klassieke teksten als literair kader rond de oorspronkelijke tekst gefungeerd kunnen hebben.

Het woord καταβολή komt maar weinig voor in de klassieke literatuur.[1468] Plato gebruikte het in de *Gorgias* om een aanval van een ziekte mee aan te duiden,[1469] terwijl de term door zijn leerling Aristoteles gebruikt werd in de economische sfeer van het doen van betalingen.[1470] Bij Flavius Josephus komt de term voor om te spreken over het begin van een oorlog (en opstand)[1471] of over de opbouw van een van goud gemaakte tafel.[1472] In de Makkabeeën verschijnt de term om er een gebouw mee aan te duiden.[1473] Bij Polybius' geschiedschrijving komt deze betekenis terug in de zin dat de basis gelegd wordt voor een tirannie.[1474] Ook gebruikte deze geschiedschrijver de term καταβολή om te spreken over schepen die van vooraf aan opnieuw opgebouwd worden,[1475] over het neerwerpen van verzinsels[1476] of over aan het begin van het geschiedwerk genoemde zaken.[1477] De verwijzing naar de aanvang vormde bij hem dus de centrale betekenis. In het verlengde daarvan gebruikte de stoïcijnse filosoof Epictetus, een tijdgenoot van Paulus, καταβολή in de betekenis van *afkomst*.[1478] Latere, christelijke auteurs gingen de term gebruiken in nieuwtestamentische zin. Dit betrof Clemens van Alexandrië (die de καταβολή verbond met Johannes 1:1),[1479] Johannes Damascenus (die het Nieuwe Testament citeerde)[1480] en Barnabas (die bij het moment van de schepping van de mens spreekt over de καταβολή van de wereld).[1481] De kerkvader Basilius week van dit gebruik van καταβολή als term voor het begin van de wereld af door het te gebruiken om een hevige sneeuwval aan te duiden.[1482]

Het gebruik en de betekenis van de term καταβολή loopt dus buitengewoon ver uiteen. Hoogstwaarschijnlijk door de context waarin het woord voorkomt in Efeze 1 en door het relatief veelvuldige gebruik ervan in de boeken van het Nieuwe Testament,[1483] verschilt de duiding van de term καταβολή onder vroege christenen niet. Zowel Ambrosiaster als Origines gingen ervan

---

[1468] In de database van Perseus komt καταβολή namelijk slechts enkele tientallen malen voor, terwijl deze database meer dan negen miljoen Griekse woorden bevat. Zie http://www.perseus.tufts.edu/. Het zelfstandige naamwoord καταβολή is bovendien zeldzamer dan het bijbehorende werkwoord καταβάλλω. H.W. Hoehner, *Ephesians: An exegetical commentary* (Grand Rapids 2002), 177.
[1469] Plato, *Gorgias*, 519a.
[1470] Aristoteles, *Oeconomica*, 2.1351b.
[1471] Flavius Josephus, *Joodse oorlogen*, 2.260 en 2.409.
[1472] Flavius Josephus, *Joodse oudheden*, 12.64.
[1473] Zie 2 Makkabeeën 2:30.
[1474] Polybius, *Historiën*, 13.6.2.
[1475] Ibidem, 1.36.
[1476] Ibidem, 15.25.35.
[1477] Ibidem, 6.2.
[1478] Epictetus, *Dissertationes*, 1.13.
[1479] Clemens van Alexandrië, *Protrepticus*, 1.
[1480] Johannes Damascenus, *Vita Barlaam et Joasaph*, 9.72.
[1481] Brief van Barnabas, 5.5.
[1482] Basilius, *Epistulae*, 365. Of deze brief werkelijk door Basilius geschreven is, is overigens onzeker. E. Capps (red.) e.a., 'Introduction', in: Anoniem, *Saint Basil. The letters*. Vertaald door R.J. Deferarri (New York 1926), x-liv, xxxiv en xxxv.
[1483] Het woord καταβολή komt namelijk 11 keer in het Nieuwe Testament voor en dat is – wanneer dit in de database van Perseus vergeleken wordt met andere werken – een opvallend hoog aantal keren. Zie http://www.perseus.tufts.edu/.

uit dat in Efeze 1 gedoeld werd op het begin van de wereld,[1484] waarbij de laatst genoemde kerkvader zelfs een lange uiteenzetting gaf over de etymologie van καταβολή en de theologische consequenties van de tekst in Efeze 1. Al redenerend kwam hij ertoe dat de mens een eeuwige existentie moet hebben om al voor het ontstaan van de wereld verkoren te worden.[1485] De eeuwige verkiezing is dan ook geen typisch calvinistisch idee uit de vroegmoderne tijd, maar kwam ook in de oudheid al voor bij Origines en Clemens van Alexandrië,[1486] waarna het in de middeleeuwen bij Thomas van Aquino bleef terugkeren.[1487]

Door christenen zal Efeze 1 dus al ver voor het calvinisme gelezen zijn als een passage over Gods eeuwige verkiezing. De vraag is hierbij alleen welk kader buiten het christendom leidend zal zijn geweest om καταβολή als verwijzing naar de oorsprong (van de wereld) te zien. De christelijke teksten staan immers qua woordgebruik ook in een niet-christelijke bedding. Veel materiaal is van deze antieke bedding verloren gegaan en de genoemde pagane en joodse teksten vormen geen sterk aanknopingspunt om het gebruik van καταβολή als verwijzing naar het begin van de schepping te duiden. Eén tekst is echter wat dat betreft wel verhelderend. Dit betreft Plutarchus' verhandeling *Aquane an ignis sit utilior*.[1488] Deze tekst kan beschouwd worden als een representant van de literatuur van de eerste tijd waarin de Efezebrief gelezen werd, want Plutarchus leefde ook in de eerste eeuw na Christus[1489] en het genre van zijn stuk kent raakpunten met de inhoud van de brieven. In 1 Korinthe, Efeze en Kolossenzen komen namelijk allerlei kosmische termen voor,[1490] die aansluiten bij de kosmologische verhandeling van Plutarchus. Omgekeerd geldt ook dat de twee elementen uit Plutarchus' betoog, namelijk water en vuur, al vanaf Thales een goddelijke status toegedicht werd[1491] en verhandelingen over het nut van een bepaalde fysische stof werden in de oudheid ook in een adem genoemd met lofredes aan goden als betrof het hetzelfde genre.[1492] Hoewel de kloof tussen een theologisch

---

[1484] Ambrosiaster, *Commentaries on Galatians—Philemon*. Vertaald door G.L. Bray (Downers Grove 2009), 36; Origines, *De principiis*, 3.5.4.

[1485] Origines, *De principiis*, 3.5.4.

[1486] Clemens van Alexandrië, *Paedagogus*, 1.7; J. Gill, *The cause of God and truth being the judgment of the ancient Christian church or the sense of the Christian writers of the first four centuries after Christ and before Austin, concerning predestination* (Londen 1738), 42 en 43.

[1487] Th. Aquino, *Summa theologiae*. Volume 5, God's Will and Providence: 1a. 19-26. Ingeleid door Th. Gilby (Cambridge 2006), xix.

[1488] Plutarchus, *Aquane an ignis sit utilior*. Van deze tekst is wel betoogd dat hij niet authentiek en van Plutarchus werkelijk afkomstig kan zijn. H. Cherniss and W.C. Helmbold, 'Introduction', in: H. Cherniss and W.C. Helmbold (red.), *Plutarch's moralia* (Londen 1957). Deze tekst van Plutarchus wordt in de huidige literatuur echter wel genoemd onder de teksten van Plutarchus, zonder daarbij wat betreft authenticiteit een scherp onderscheid te maken ten opzichte van andere teksten van Plutarchus. G. Roskam en L. van der Stockt, *Virtues for the people: Aspects of Plutarchan ethics* (Leuven 2011), 274 en 383; G.H. van Kooten, *Cosmic christology in Paul and the Pauline school: Colossians and Ephesians in the context of Graeco-Roman cosmology* (Tübingen 2003), 61; P.V. Cacciatore, 'Plutarch and the commentary on the *Phaenomena* of Aratus', in: M. Meeusen en L. van der Stockt, *Natural spectaculars: Aspects of Plutarch's philosophy of nature* (Leuven 2015), 87-98, 87.

[1489] Plutarchus werd rond 47 n.Chr. geboren en stierf in 120 n.Chr..

[1490] In Galaten 4:3-10 wordt bijvoorbeeld het woord voor de elementen of oerstoffen (στοιχεῖα) gebruikt en ook de woorden ἀρχὴν en δύναμιν (macht en kracht, die bij de wederkomst vernietigd worden) in 1 Korinthe 15:24 kunnen als aanduiding voor kosmologische verschijnselen opgevat worden. Van Kooten, *Cosmic christology in Paul and the Pauline school*, 67, 99 en 100.

[1491] In de zin dat water geen begin en geen einde kende kon deze oerstof namelijk als goddelijk beschouwd worden. V. Vycinas, *Earth and Gods* (Den Haag 1969), 122.

[1492] In het *Symposium* van Plato blijkt een verhandeling over zout namelijk in hetzelfde spectrum te liggen als een lofrede voor de god Eros: 'Is het niet erg, Eryximachos, dat de dichters wel voor allerlei goden hymnen en odes hebben geschreven, maar dat helemaal niemand van al die dichters uit het verleden ooit voor Eros, een zo oude en machtige god, een loflied heeft gecomponeerd? Kijk eens naar bekwame sofisten, zij schrijven in proza lofredes

stuk over Gods verkiezing enerzijds en een kosmologische verhandeling over de vraag of water of vuur het meest bruikbaar is voor een mens anderzijds voor een hedendaags oog zeer groot schijnt, zijn beide documenten dus vanuit het denken in de oudheid bezien het vergelijken waard. Zelfs wanneer er nooit in de oudheid een lezer is geweest die bij het lezen van Efeze 1 gedacht heeft aan Plutarchus' tekst, geldt namelijk nog steeds dat de denk- en schrijfwijze van deze filosoof in tijd, taal en cultuur dichter bij de Griekse tekst van Efeze 1 staat dan de Dordtse Leerregels uit de zeventiende eeuw. Waar het in dit onderzoek dus om gaat, is niet het geven van een exegese van Efeze 1, maar wel het vergelijken van twee teksten met Efeze 1. Dit betreft in de eerste plaats de Dordtse Leerregels, die een leerstellige gloed over Efeze 1 werpen en haar tot een dogmatische bron maakt. Als tweede gaat dit om Plutarchus' tekst, die – zoals de Dordtse Leerregels een representant van de doelcultuur is – een vertegenwoordiger is van de broncultuur. Door de gloed die Plutarchus' verhandeling over Efeze 1 werpt, dus te vergelijken met de genoemde gloed van de Dordtse Leerregels, is te bepalen welke verschuiving in de Statenvertaling is opgetreden ten opzichte van de grondtekst.

Plutarchus' stuk is thematisch ook sterk vergelijkbaar met de volzin uit Efeze 1. In beide teksten is er namelijk sprake van het aanprijzen van hooggeachte entiteiten. Bij *Aquane an ignis sit utilior* zijn dit vuur en water,[1493] terwijl die vereerde wezens in Efeze 1 in de eerste plaats God de Vader en ook wel Christus betreffen.[1494] In beide gevallen vindt deze lofprijzing op vergelijkbare gronden en met een vergelijkbare lijn van argumentatie plaats. Er wordt bijvoorbeeld in beide teksten gesteld dat het geprezene al vanaf de καταβολή bestaat en van nutte is. Dit begrip καταβολή wordt door Plutarchus nader bepaald door τῶν ἀνθρώπων, terwijl in Efeze 1 het woord κόσμου bij καταβολή gevoegd wordt. Qua betekenis zijn deze bepalingen verwant, want κόσμος staat in het Nieuwe Testament ook wel voor de mensheid.[1495] Er is dus een duidelijke overlap rond het gebruik van καταβολή in de lofredes, want in beide gevallen geldt het feit dat iets al vanaf of voor de καταβολή het geval is, als prijzenwaardig en als grond voor het geven van de hoogste lof. Hoewel het object van het geprezene verschilt en de precieze inhoud van de lof anders is dan in Efeze 1 – water wordt in Plutarchus' document aangeprezen omdat het al vanaf de καταβολή of de schepping van de mens gebruikt wordt[1496] – , is toch de lijn van redeneren dezelfde, namelijk dat hetgeen te herleiden is tot de καταβολή lovenswaardig is en dat wat een latere, menselijke uitvinding is, per definitie als het mindere beschouwd moet worden.[1497] Het gaat dus bij de vergelijking tussen Plutarchus' tekst en de lofrede uit Efeze 1 om de overeenkomsten in de lijn van denken. Vijftien overeenkomende redenaties ter aanprijzing worden dan ook opgesomd in de onderstaande tabel om te tonen hoe de grondtekst van Efeze 1:3-14 past binnen de logica van de setting, waarin deze tekst gevormd en gelezen

over Herakles en anderen, zoals de voortreffelijke Prodikos. En dit is dan niet eens zo verrassend als men denkt aan een boek van een geleerd man, dat ik in handen kreeg; hierin prijst hij het nut van zout de lucht in en bezingt talrijke andere zaken van hetzelfde allooi.' Plato, *Symposium*, 177a-177b; C. Hupperts, *De macht van Eros* (Amsterdam 2002), 97.

1493 Het eerste gedeelte van deze tekst bevat argumenten voor de stelling dat water nuttiger is voor de mens dan vuur. Plutarchus, *Aquane an ignis sit utilior*, 2-7. In het tweede deel wordt het omgekeerde betoogd. Plutarchus, *Aquane an ignis sit utilior*, 8-13.

1494 De frase in Efeze 1:3 luidt namelijk als volgt: Εὐλογητὸς ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Jezus wordt dus in een adem genoemd met God de Vader.

1495 Zie bijvoorbeeld 2 Petrus 3:6, waarbij de Statenvertalers κόσμος vertaald hebben als 'werelt' en het grondwoord uitlegden als 'de Menschen ende beesten, die doe in de werelt waren ende leefden'. Zie 2 Petrus 3:6 en kanttekening 22 bij 2 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637.

1496 Plutarchus, *Aquane an ignis sit utilior*, 2.

1497 Ibidem.

werd. Tussen haken staat telkens de vindplaats (in de tekst van Plutarchus of in de tekst van Efeze 1) van de beschreven informatie.

| **Lofwaardige eigenschap** | ***Aquane an ignis sit utilior*** | **Efeze 1:3-14** |
|---|---|---|
| *Bij de ondergang van de wereld brengt hij alle dingen in zichzelf.* | Vuur ontvangt alle dingen in zichzelf als de wereld ten onder gaat door de totale verbranding. (1) | God zal alles in de volheid der tijden tot zich verzamelen, zowel wat in de hemel als wat op de aarde is. (1:10) |
| *Door zijn gunstige werking is het de basis van leven en verlossing van de dood.* | Water is noodzakelijk om te leven en een benaming voor de dood is te herleiden tot gebrek aan water. (2) Anderzijds is de dood het ontbreken van warmte, zodat vuur en warmte de basis van leven zijn. (9) Ook wordt de verrotting van een lichaam bewerkt door water, zodat deze stof minder lofwaardig is. (9) Vuur werkt ook levensverlengend doordat het de dagen laat ontstaan. (12) | God schenkt de gelovigen verlossing en vergeving (1:6-7). Daarmee verkrijgen zij het behoud of de zaligheid. (1:13) |
| *Het geprezene heeft een altijd durende werking en noodzaak.* | Water is altijd nodig en is (in tegenstelling tot vuur) in elke situatie en in elk seizoen nuttig. (2) | De hele (heils)geschiedenis wordt ten nutte verklaard voor de gelovigen, want voor de schepping van de wereld verkoos God mensen (1:4), waarna de kruisiging plaatsvond (die middels het spreken over bloed genoemd wordt) (1:7) om tenslotte alles tot zich te verzamelen in de volheid der tijden (1:10). Hierbij wordt gesteld dat God in deze tijd op alle dingen zijn inwerking heeft. (1:11) |
| *Het geprezenen heeft een voor ieder, waar ook in de kosmos levend wezen geldende werking en noodzaak.* | Water is nodig voor alle schepselen in de zee, op het land en in de lucht. (3) | Gods werk omvat alle dingen van zowel hemel als aarde. (1:10) |
| *Het geprezene is vanaf de καταβολή werkzaam.* | Water wordt al sinds καταβολή van mensen gebruikt en is niet zoals vuur een latere inventie. (2) | God kiest de mensen al voor de καταβολή uit om hen heilig te maken. (1:4) |
| *Het geprezene doet (morele en heilzame) vruchten voortkomen bij hetgeen waarop het zijn inwerking heeft.* | Water zorgt ervoor dat vruchten aan planten groeien en zorgt voor het ontstaan van honing, olie, wijn en melk bij hetgeen waarop hij zijn inwerking heeft. (4) Ook voorkomt water dat mensen barbaarse woestelingen worden doordat dit element handelscontacten mogelijk maakt. (7) Vuur en warmte maakt het land vruchtbaar. (8) Ook vuurt het de geest van kunstenaars aan. (11-12) | God maakt mensen heilig en zonder smet in of door de liefde. (1:4) |
| *Het geprezene is nooit gevaarlijk.* | Water is van nature niet schadelijk, terwijl vuur van nature schadelijk is als het niet op een verstandige wijze gebruikt wordt. (5-6) | God handelt met wijsheid en voorzichtigheid (of verstand). (1:8) |
| *Het geprezene is zelfvoorzienend.* | Water heeft – anders dan vuur – geen brandstof nodig en is dus zelfvoorzienend. (5) Anderzijds heeft water warmte nodig om nuttig te zijn, | God doet alles naar zijn eigen welbehagen (1:5 en 1:9) en naar zijn eigen wil (1:11) en neemt raad in zichzelf (1:9). |

| | | |
|---|---|---|
| | terwijl vuur van zichzelf kan bestaan en zelfvoorzienend is. (10-11) Ook schept vuur alle dingen als een zaad uit zichzelf. (1) | |
| *Het geprezene wordt versterkt door andere krachten of goddelijke entiteiten.* | Als water gecombineerd wordt met vuur, ontstaat iets nuttigs, namelijk heet water dat voor medische doeleinden gebruikt kan worden. Als omgekeerd vuur gecombineerd wordt met water, dooft het vuur en is dan dus nutteloos. Water is dus een hoogstaander element doordat zijn werking door andere elementen versterkt of uitgebreid wordt. (6)<br>Vuur zou ook als hoogstaander gezien kunnen worden doordat water zonder de combinatie met vuur verrotting te weeg brengt. (9) | De Heilige Geest verzegelt de belofte (1:13) en bevestigt zo het heil, dat door God gewerkt is (1:11) en door Jezus aangebracht is (1:7). |
| *Het geprezene is overvloedig (zonder onderscheid te hoeven maken tussen rijk en arm).* | Water staat iedereen ongeacht zijn welstand ter beschikking, terwijl vuur schaars is en de beschikking erover afhankelijk is van de mate waarin mensen zich de kosten van de brandstof kunnen veroorloven. (5) | God is overvloedig in zijn gave (1:8) en geeft vergeving volgens de rijkheid van zijn genade of gave (1:7). |
| *Het geprezene schept hechte banden tussen mensen via hetgeen hij voortbrengt.* | Water is als een vriend (2) en laat de zee ontstaan, waardoor vriendschappen, samenwerking en handelscontacten mogelijk worden. (7) | God bewerkt door Jezus Christus een υἱοθεσίαν van gelovigen. Met deze term wordt gerefereerd aan adoptie of het laten ontstaan van een ouder-kindrelatie. (1:5) |
| *Het geprezene is door God als opperste entiteit verkozen bij de schepping.* | De schepper koos ervoor om water en aarde op de bodem van zijn maaksel te leggen, terwijl hij vuur daarbij als het hogere verkoos. (8) | Christus is te prijzen omdat God in hem de mensen verkoos voordat de schepping plaatsvond. (1:4) |
| *Het geprezene brengt zaken voort die niet per se tastbaar zijn, maar met een blik op de toekomst gezien kunnen worden.* | Water is slechts nuttig als het direct tastbaar is, maar vuur kan ook van een afstand bezien ten nutte zijn en kan onze geest zelfs προνοίας (een vooruitziende blik) geven door zijn ontvlamming ervan. (10-11) | Gods zegeningen liggen vooral in de toekomst en zijn niet reeds tastbaar. Herhaaldelijk wordt namelijk gesproken van een erfenis, die de gelovigen zullen verkrijgen. (1:11 en 1:14) |
| *Het geprezene laat mensen in het goddelijke geloven en doet hun zielen naar de gang van de hemelse lichamen lopen.* | Vuur zorgt voor het vermogen om te zien, waardoor we in de goden kunnen geloven en onze zielen kunnen richten naar de beweging van de hemellichamen. (13) | God geeft mensen geestelijke zegeningen in de hemelen (1:3) en laat hen voor zichzelf heilig zijn (1:4), waarbij hij als doel heeft dat mensen tot lof van zijn luister zijn (1:12). |
| *Het geprezene heeft een verborgen werking, die in de mens zelf kenbaar is.* | Het vuur buiten de mens (dat zich in vlammen manifesteert) lijkt een mens soms niet nodig te hebben, maar deze gedachte valt te verklaren doordat er warmte in mensen en dieren zit, die zij wel nodig hebben. (11) | Gods wil is verborgen, maar is geopenbaard in en aan de gelovigen. (1:9) |

Tabel 86. Vergelijking van de redenaties in Plutarchus' verhandeling en de redeneringen in Efeze 1:3-14, die in beide gevallen ter lofprijzing bedoeld zijn.[1498]

[1498] In deze tabel is het woordgebruik geregeld ontleend aan de Statenvertaling van 1637.

In deze tabel zijn vrijwel alle gegevens uit zowel Efeze 1:3-14 als uit de tekst van Plutarchus verwerkt of samengevat, waarbij blijkt dat de redeneringen steeds onder dezelfde, vrij precies omschreven noemers gebracht kunnen worden. De gehele passage uit de Efezebrief is dus net als Plutarchus' tekst te lezen als een lofprijzing. De driemaal aan begin gebruikte woorden voor lofprijzing (εὐλογητὸς, εὐλογήσας en εὐλογίᾳ)[1499] en de notie van lof aan het slot van de lange volzin (εἰς ἔπαινον τῆς δόξης αὐτοῦ)[1500] wijzen er weliswaar al op dat deze zin als eulogie bedoeld was, maar de verhandeling van Plutarchus laat zien dat vanuit de broncultuur *iedere tekst* en zo goed als *elk gegeven* te interpreteren is als lofprijzing. De auteur van de Efezebrief geeft dus geen opsomming van mededelingen ten aanzien van Gods verkiezing, maar draagt slechts voor hem voor de hand liggende feiten aan om te tonen dat God lovenswaardig is, zoals Plutarchus dat doet voor de elementen water en vuur.[1501] Dat God mensen voor de καταβολή verkozen heeft, is dus niet een mededeling van een nieuw feit, maar hoogstwaarschijnlijk slechts het benoemen van een reeds bekend feit als eerbetoon richting God. Dat vanaf de schepping door een zeer hoog goddelijk wezen alles voorbestemd en bepaald was, was immers een idee dat aansloot bij de reeds heersende opvatting van het fatum[1502] dat krachtig door Seneca onder woorden gebracht is:

> Dezelfde noodzakelijkheid bindt ook de goden, een onherroepelijke loop voert het menselijke en het goddelijke gelijkelijk mee. De schepper en bestuurder aller dingen heeft eens het Noodlot ingesteld maar volgt het thans. Altijd gehoorzaamt hij, eenmaal beval hij.[1503]

Gods verkiezing, de voorzienigheid en het fatum (of 'het Noodlot') zijn weliswaar niet dezelfde begrippen,[1504] maar deze passage toont wel dat de gedachte van een door God rond de schepping bepaald plan een reeds heersend idee was in de tijd dat de brief aan de Efeziërs geschreven en gelezen werd. De verwoording van Gods verkiezing functioneerde dus waarschijnlijk niet als mededeling *an sich*, maar had enkel als functie de lofwaardigheid van God te benoemen, die naarmate zijn werking meer in het verleden lag, meer te prijzen viel. De joodse verkiezingsgedachte[1505] kwam zo in een klassiek veld van waarden te staan, die bedoeld waren om (goddelijke) zaken te prijzen.

Zonder dit alles van Plutarchus gelezen te hebben, is al vast te stellen dat de Statenvertalers het fragment van de Efezebrief middels hun vertaling in een meer dogmatisch veld plaatsten, terwijl Efeze 1:3-14 juist een tekst uit een brief bevat[1506] en de auteur ervan geen

---

[1499] Zie Efeze 1:3.
[1500] Zie Efeze 1:14.
[1501] De door Plutarchus aangedragen zaken, die als basis dienen voor de lofwaardigheid van water en vuur, zijn ontleend aan *common sense* of aan de antieke mythologie. Zie tabel 86; Plutarchus, *Aquane an ignis sit utilior*.
[1502] Het fatum is de 'onherroepelijk vastgelegde wil van het lot'. P.J. Reimer, *Klassieke oudheid* (Houten 2008), 174.
[1503] J.W.H. Konst, *Fortuna, fatum en providentia dei in de Nederlandse tragedie, 1600-1720* (Hilversum 2003), 96; Seneca, *De providentia*, 5.8.
[1504] De verhouding tussen het fatum en Gods voorzienigheid (met als centraal probleem dat de gedachte van een onherroepelijk lot niet aan Gods vrijmacht afbreuk mag doen) is een al sinds de oudheid bestaand theologisch vraagstuk onder christenen, dat onder meer middels vertalingen van antieke teksten in de vroegmoderne tijd voortleefde. Konst, *Fortuna, fatum en providentia dei*, 96 en 97.
[1505] De gedachte van Gods verkiezing voor de grondlegging van de wereld wordt in het verlengde van de verkiezing van het volk Israël gezien. Fowl, *Ephesians*, 39-41.
[1506] Het 'hymnisch[e] karakter' van Efeze 1:3-14 is ook aan de hand van bestudering van de passage *an sich* te zien. P. Pokorný, *De brief aan de Efeziërs* (Delft 2008), 35. Dit lofprijzende karakter van de tekst wordt vervolgens vooral in Efeze 1:3 gelezen. Pokorný, *De brief*, 36.

dogmatiek beoefende.[1507] Het inzicht dat het lezen van Plutarchus' verhandeling hieraan toevoegt, is de gedachte dat in de Statenvertaling niet slechts een verschuiving in genre plaatsvindt, maar dat de gehele pragmatische functie van *elk* element in de perikoop door de vertaling veranderd is. Efeze 1:3-14 bevat dus bezien vanuit de broncultuur een opsomming van *lofwaardige feiten over God*, terwijl in de Statenvertaling sprake is van een opsomming van *mededelingen over de heilshistorie*. Er heeft dan dus een omwenteling plaatsgevonden in het gebruik van de woorden. Anders dan in de voorgaande subparagrafen het geval is, is hierbij nauwelijks sprake van een semantische verschuiving of van verschillen in betekenis. De pragmatische functie van Efeze 1:3-14 is daarentegen totaal verschoven van lovend (in de setting van de broncultuur van de grondtekst) naar feiten mededelend (in de doelcultuur van de Statenvertaling).

Deze pragmatische verschuiving wordt gemarkeerd door de manier waarop in de Statenvertaling de grondwoorden vertaald zijn, die een indicatie geven van de functie die Efeze 1:3-14 oorspronkelijk vanuit de tekst van Plutarchus bezien gehad heeft. De openings- en slotwoorden van de volzin (en de gelijkluidende woorden die de draad van de volzin thematisch vasthouden) zijn namelijk als volgt door de Statenvertalers weergegeven:

> Gesegent (εὐλογητὸς) zy de Godt ende Vader onses Heeren Iesu Christi, die ons gesegent heeft (εὐλογήσας) met alle geestelijcke segeninge (εὐλογίᾳ) inden hemel in Christo. (Efeze 1:3) … tot prijs der heerlickheyt (εἰς ἔπαινον δόξης, Efeze 1:6) … tot prijs sijner heerlickheyt (εἰς ἔπαινον δόξης, Efeze 1:12) … tot prijs sijner heerlickheyt (εἰς ἔπαινον τῆς δόξης αὐτοῦ, Efeze 1:14).[1508]

In plaats van lof vanaf de auteur (van de Efezebrief) *richting God* drukten de Statenvertalers met hun tekst de zegening uit *vanaf God* naar de mensen. Ook gebruiken zij het woord *prijs* in plaats van *lof* als vertaling van ἔπαινον, terwijl zij het woord *prijs* bij de voorgaande maal dat zij het gebruikten, namen als vertaling van βραβεῖον:

> Weet ghy lieden niet, dat die in de loop-bane loopen, alle wel loopen, maer [dat] een den prijs (βραβεῖον) ontfanght? loopt alsoo dat ghy [dien] meugt verkrijgen. Ende een yegelijck die [om prijs] strijdt onthoudt hem in alles. Dese dan [doen] wel [dit] op dat sy een verderflijcke croone souden ontfangen, maer wy een onverderflijcke.[1509]

Door op deze wijze ἔπαινον (lof) en βραβεῖον (wedstrijdprijs) op gelijke wijze te vertalen, ontstaat de indruk dat in Efeze 1:14 bedoeld wordt dat de schare van gelovigen de beloning en het nagestreefde resultaat zijn van Gods heilswerk of van Gods heerlijkheid. Deze leeswijze wordt door de Statenvertaling niet alleen mogelijk gemaakt, maar wordt in een kanttekening bij Efeze 1:6 zelfs voorgesteld als de bedoeling van de grondtekst:

> D. op dat dese sijne heerlicke genade van ons gelooft ende gepresen werde: het welck is het opperste eynde van dese eeuwige ende genadige verkiesinge Godts. Rom. 9. vers 23. (eigen onderstreping)[1510]

De betekenis van lof komt weliswaar nog terug in het woord 'gepresen', maar de focus is dat Gods verkiezing als gewonnen prijs of doeleinde heeft dat de gelovigen tot geloof komen. Op die manier raakt de focus van Efeze 1:3-14, namelijk het geven van een lofrede over Gods

---

[1507] Anoniem, *Het Nieuwe Testament*. Van verklarende aanteekeningen voorzien door N.J. van Eikema Hommes (Kampen 1946), 394.
[1508] Zie Efeze 1:3-14 in de Statenvertaling van 1637.
[1509] Zie 1 Korinthe 9:24-25 in de Statenvertaling van 1637.
[1510] Zie kanttekening 17 bij Efeze 1 in de Statenvertaling van 1637.

daden, geheel op de achtergrond. Bij deze perikoop is dus in de Statenvertaling niet zozeer een qua leer inhoudelijke verandering opgetreden, maar er is veeleer sprake van een verschuiving in de pragmatische functie van deze passage.

### *Vertaling als geheel*

Naast het feit dat de Statenvertalers zowel in perikopen als in teksten, wat betreft de woorden en de tekens hun stempel drukten op de weergave van de zeventiende-eeuwse Bijbel, is hun vertaalwijze als geheel typisch protestants te noemen. Om dit te verhelderen zullen de vertaalprincipes van de Statenvertalers vergeleken worden met de patronen, die in de katholieke vertalingen te zien zijn. Daarbij zullen achtereenvolgens het streven naar het behoud van het woordenaantal, de woordvolgorde en de woordsoort en de neiging tot concordant vertalen als punten van vergelijking dienen, waardoor het vervolgens mogelijk is om een historische verklaring te geven voor de verschillen in de vertaalwijze.

Wat betreft het woordenaantal van de Statenvertaling is van katholieke zijde kritiek gekomen. Van Geluwe schreef namelijk in zijn polemische kritiekschrift op de Statenbijbel dat hierin duizenden woorden waren ingevoegd.[1511] Die stelling is dankzij de huidige digitaliseringsprojecten te verifiëren, waarbij blijkt dat hij – anders dan van zo'n fel criticus verwacht zou worden – de stand van zaken niet gechargeerd heeft weergegeven. Het aantal woorden dat de hoofdtekst van de Statenvertaling meer bevat dan de Leuvense Bijbel, ligt namelijk in de orde van de duizenden.[1512] Hieruit kan geconcludeerd worden dat de Leuvense Bijbel zich sterker conformeert aan het woordenaantal van de grondtekst dan de Statenvertaling, want doordat bij het vertalen in de regel eerder meer dan minder woorden gebruikt worden dan er in de brontekst staan,[1513] geldt dat naarmate het aantal in een Bijbelvertaling gebruikte woorden hoger is, dit aantal steeds verder afwijkt van het woordenaantal van de grondtekst.

Qua woordvolgorde zit de Statenvertaling meer op een lijn met de katholieke vertalingen. Wanneer namelijk de Statenbijbel met de Moerentorfbijbel vergeleken wordt bij drie, willekeurig uit elk genre van de Bijbel gekozen hoofdstukken, blijkt dat de woordvolgorde in beide vertalingen opvallend vaak overeenkomt. Er zijn namelijk in drie (soms lange) hoofdstukken slechts enkele tientallen verschillen hierin te ontdekken. Van 56 verschillen is te bepalen welke van beide Bijbelvertalingen de grondtekst qua woordvolgorde volgde. In de onderstaande tabel is te zien dat bij de onderzochte hoofdstukken markant genoeg geldt dat de Statenvertaling en de Moerentorfbijbel even vaak een vertaalkeuze kennen die ten opzichte van de andere vertaling sterker op de grondtekst gelijkt in woordvolgorde.

---

[1511] Van Geluwe spreekt van 9391 toegevoegde woorden. Zie het eerste hoofdstuk; Van Geluwe, *Den afgetrocken masscher*.

[1512] De Leuvense Bijbel bevat namelijk (als de paratekst meegeteld wordt) 976.061 woorden, terwijl de Statenvertaling in totaal 2.590.583 woorden bevat, waarvan er 931.309 tot de hoofdtekst of de eigenlijke vertaling behoren. De paratekst van de Leuvense Bijbel bevat minimaal zo'n 40.000 woorden, zodat het verschil tussen de zogenaamde broodtekst van beide vertalingen duizenden woorden bedraagt. Wanneer dit op microniveau bekeken wordt bij bijvoorbeeld de vertaling van het Bijbelboek Titus, blijkt dat er in de Leuvense Bijbel 913 woorden gebruikt worden om deze brief weer te geven, terwijl dit er in de Statenvertaling 944 zijn.
De hier gebruikte getallen zijn ontleend aan de weergave van de Leuvense Bijbel uit 1548 en de Statenvertaling van 1637 op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Zie www.dbnl.org/ en in het bijzonder 'De Leuvense bijbel in cijfers' en 'De Statenvertaling 1637 in cijfers'.

[1513] Bij de overgang van een synthetische brontaal (waartoe het Grieks behoort) naar een analytische doeltaal (waaronder het Nederlands gerekend wordt) vermeerdert het aantal woorden in vertaling met ongeveer 25 tot 30 procent. D. Gouadec, *Translation as a profession* (Amsterdam & Philadelphia 2007), 209.

| ***Bijbelhoofdstuk*** | *Aantal keren dat de* ***Moerentorfbijbel*** *qua woordvolgorde overeenkomt met de grondtekst bij verschillen in woordvolgorde tussen de Moerentorfbijbel en de Statenvertaling* | *Aantal keren dat de* ***Statenvertaling*** *qua woordvolgorde overeenkomt met de grondtekst bij verschillen in woordvolgorde tussen de Moerentorfbijbel en de Statenvertaling* |
|---|---|---|
| Markus 8 | 11 | 7 |
| Romeinen 8 | 10 | 16 |
| Openbaring 8 | 7 | 5 |
| *Totaal* | *28* | *28* |

Tabel 87. Vergelijking van de woordvolgorde in de Moerentorfbijbel en in de Statenvertaling.[1514]

Opvallend is dat de Statenvertalers alleen bij Romeinen 8 de woordvolgorde van de grondtekst sterker volgt dan de Moerentorfbijbel. Mogelijk ligt hieraan een streven ten grondslag om een zo theologisch gevoelige passage als Romeinen 8[1515] in het bijzonder stipt te vertalen om op die manier dit hoofdstuk te laten fungeren als een stevige, in de grondtekst verankerde basis van de gereformeerde leer.[1516] In zijn algemeenheid geldt namelijk dat Statenvertalers bij een voorzetselgroep eerder voor een vaste en wellicht in hun ogen vanuit de doeltaal gezien logische woordplaatsing kozen door een dergelijke frase bijvoorbeeld voor (het laatste deel van) het gezegde te plaatsen,[1517] terwijl de makers van de Leuvense Bijbel er sterker toe neigden om bij voorzetselgroepen de woordvolgorde van de grondtekst aan te houden. Gedeelten uit Openbaring 2 zijn wat dit betreft illustratief. In de onderstaande tabel is hierbij telkens de voorzetselgroep (met eventuele aanvullingen) onderstreept.

| **Grondtekst** | **Leuvense Bijbel** | **Statenvertaling** |
|---|---|---|
| 1. Τῷ ἀγγέλῳ τῷ ἐν Ἐφέσῳ ἐκκλησίας γράψον Τάδε λέγει ὁ κρατῶν τοὺς ἑπτὰ ἀστέρας ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ περιπατῶν ἐν μέσῳ τῶν ἑπτὰ λυχνιῶν τῶν χρυσῶν, | 1. ENde tot den Enghel van die kercke van Ephesen scrijft. Dit seyt hy die de seuen sterren houdt in sijn rechte hant, die daer wandelt int midden van die seuen gulden candelaren | 1. SChrijft aen den Engel der Gemeynte van Ephesen, Dit seght hy die de seven sterren in sijne rechter-[handt] houdt, die in het midden der seven gouden candelaren wandelt: |
| 8. Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῷ ἐν Σμύρνῃ ἐκκλησίας γράψον | 8. Ende den Enghel van die kercke te Smyrne scrijft. | 8. Ende schrijft aen den Engel der Gemeynte van die van Smyrnen. |
| 11. Ὁ ἔχων οὖς ἀκουσάτω τί τὸ πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις. Ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ δευτέρου. | 11. Wie ooren heeft die hoore wat die gheest seydt den kercken. Soo wie verwint die en sal niet ghequetst worden van die tweede doodt, | 11. Die ooren heeft, die hoore wat de Geest tot de Gemeynten seght. Die overwint en sal van de tweede doot niet beschadight worden. |
| 12. Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Περγάμῳ ἐκκλησίας γράψον | 12. Ende den Enghel van die kercke van Pergamo scrijft. | 12. Ende schrijft aen den Engel der Gemeynte die in Pergamo is |
| 14. ὃς ἐδίδασκεν τῷ Βαλὰκ βαλεῖν σκάνδαλον ἐνώπιον τῶν υἱῶν Ἰσραήλ | 14. …die Balac leerde een verarghernisse te stellen voor die kinderen van Israel | 14. …die Balack leerde den kinderen Israëls een aenstoot voor werpen |

[1514] Zie de Moerentorfbijbel van 1599 en de Statenvertaling van 1637.
[1515] Dit hoofdstuk gaat namelijk over de positie van de mens tegenover God.
[1516] De Statenvertaling was immers bedoeld om als gids te fungeren in het theologische debat van de zeventiende eeuw. Zie het eerste hoofdstuk. Aan theologisch gezien belangrijke Bijbelboeken werd dan ook in de becommentariëring extra veel aandacht besteed. Wanneer namelijk de verhouding tussen het woordenaantal van de broodtekst vergeleken wordt met het aantal in de kanttekeningen gebruikte woorden, valt op dat bij de brieven en bij Openbaring verhoudingsgewijs veel meer woorden aan tekstuitleg gespendeerd worden dan dat bij de narratieve literatuur het geval is. Zie www.dbnl.org/ en in het bijzonder ‘De Statenvertaling 1637 in cijfers’.
[1517] In het Nederlands kan een voorzetselgroep namelijk geregeld (zoals bij plaatsbepalingen) zowel voor als na het laatste deel van het werkwoordelijke gezegde genoemd worden. R. Huitema, *Van Dale grammatica Nederlands: Glashelder overzicht op elk taalniveau* (Utrecht 2013), 221.

| | | |
|---|---|---|
| 18. καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῷ ἐν Θυατείροις ἐκκλησίας γράψον<br>23. καὶ τὰ τέκνα αὐτῆς ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ<br>26. Καὶ ὁ νικῶν καὶ ὁ τηρῶν ἄχρι τέλους τὰ ἔργα μου | 18. Ende den Enghel der kercken van Thyatire scrijft.<br>23. ende haer kinderen sal ick dootslaen ter doot,<br>26. Ende soo wie verwint ende bewaert totten eynde toe mijn wercken, | 18. Ende schrijft aen den Engel der Gemeynte te Thyatiren,<br>23. Ende hare kinderen sal ick door de doot ombrengen:<br>26. Ende die overwinnt, ende die mijne wercken tot den eynde toe bewaert |

Tabel 88. Vergelijking van de woordvolgorde in de Leuvense Bijbel en in de Statenvertaling bij voorzetselgroepen.[1518]

De Leuvense Bijbel volgt dus strikt de woordvolgorde van de grondtekst, terwijl de Statenvertaling er telkens van afwijkt. Dit geldt vooral rond zinnen met een voorzetselgroep, want in zijn algemeenheid is de Statenbijbel ongeveer even getrouw aan de Griekse woordvolgorde als de katholieke vertalingen.

Bij het principe van het behoud van de morfologische eigenschappen (of het behoud van het woordsoort) geldt eenzelfde gelijkenis in brontekstgetrouwheid. Op dezelfde wijze als bij de vergelijking rond de woordvolgorde zijn namelijk opnieuw de verschillen in morfologische keuzes te vergelijken tussen de Leuvense Bijbel en de Statenvertaling, waarbij opnieuw blijkt dat de Statenvertalers in dit opzicht een weinig van hun katholieke collega's verschillende werkwijze hadden. Er zijn namelijk wat betreft de werkwoorden slechts enkele tientallen verschillen in de vertaling van drie, willekeurig gekozen Bijbelhoofdstukken, waarbij de verdeling van welke Bijbelvertaling per geval het meest op de grondtekst gelijkt, (met uitzondering van Titus 2) weer ongeveer gelijk is. Bij deze vergelijking, waarvan de uitkomsten in de onderstaande tabel weergegeven zijn, is overigens alleen gekeken naar werkwoorden, want deze woordsoort kent de grootste verscheidenheid aan morfologische eigenschappen.[1519]

| ***Bijbelhoofdstuk*** | *Aantal keren dat de **Leuvense Bijbel** qua morfologische weergave van werkwoorden het sterkst overeenkomt met de grondtekst bij verschillen tussen de Moerentorfbijbel en de Statenvertaling* | *Aantal keren dat de **Leuvense Bijbel** qua morfologische weergave van werkwoorden het sterkst overeenkomt met de grondtekst bij verschillen tussen de Moerentorfbijbel en de Statenvertaling* |
|---|---|---|
| Markus 2 | 9 | 9 |
| Titus 2 | 2 | 9 |
| Openbaring 2 | 4 | 4 |
| *Totaal* | *15* | *22* |

Tabel 89. Vergelijking van de manier hoe werkwoorden morfologisch gezien in de Leuvense Bijbel en in de Statenvertaling vertaald worden.[1520]

De uitschieter bij Titus 2 is vooral te verklaren door één volzin, waarbij de Statenvertalers de infinitivusvorm in het Grieks op morfologisch gezien gelijke wijze vertaalden, waar in de Leuvense Bijbel een afwijkende keuze gemaakt wordt. Aan het verschil bij Titus 2 moet dan ook niet te veel betekenis gehecht worden. De lijn is dat degenen die de Leuvense Bijbel vervaardigden, even sterk de morfologie van de grondtekst wilden vertolken als dat de Statenvertalers hiernaar streefden.

[1518] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Statenvertaling van 1637.

[1519] Een Grieks werkwoord kent immers veel meer variabelen dan een Grieks zelfstandig naamwoord (dat slechts de naamval, het geslacht en het getal als voor de vertaling relevante onderscheidingen kent). Zes variabelen van Griekse verba kunnen immers consequenties hebben voor de vertaling, namelijk getal, persoon, diathese, tijden, stammen en modi.

[1520] Zie de Moerentorfbijbel van 1599 en de Statenvertaling van 1637.

Wat betreft concordant vertalen is er wel een verschil in vertaalstijl tussen de Leuvense Bijbel en de Statenvertaling. In het onderstaande is de tabel uit het vorige hoofdstuk aangevuld met een weergave van de mate waarin bepaalde grondwoorden uit Romeinen 8 concordant vertaald zijn in de Leuvense Bijbel.[1521] Hierbij blijkt dat er een verschil in score is van ruim zes procent. Hoewel dat op zich nog niet erg betekenisvol is, valt uit het feit dat (bij de onderzochte grondwoorden uit Romeinen 8) in de Statenvertaling ten opzichte van de Leuvense Bijbel dubbel zo vaak een woord geheel concordant vertaald is, te concluderen dat bij de eerstgenoemde vertaling sterker sprake is van een streven naar concordant vertalen dan in de katholieke vertaling het geval is.

| *Grieks uit Romeinen 8* | *hoofdzakelijk in de Statenvertaling vertaald als* | *Perc.* | *hoofdzakelijk in de Leuvense Bijbel vertaald als* | *Perc.* |
|---|---|---|---|---|
| Κατάκριμα | verdoemenis | 100 | verdoemenis | 100 |
| ὁμοιώματι | gelijkheid | 33,3 | gelijkenis | 83,3 |
| Φρόνημα | bedenken | 75 | wijsheid | 75 |
| Δουλείας | dienstbaarheid | 100 | slavernij | 80 |
| Συγκληρονόμοι | medeerfgenaam | 100 | medeerfgenamen | 100 |
| Κτίσις | schepsel | 52,9 | creatuur | 70 |
| ἀπαρχήν | eersteling | 100 | eerste vrucht | 75 |
| υἱοθεσίαν | aanneming tot kinderen | 100 | [divers] | 20 |
| Στενοχωρία | benauwdheid | 100 | benauwdheid | 50 |
| Διωγμός | vervolging | 100 | vervolging | 100 |
| Λιμός | hongersnood | 58,3 | honger | 58,3 |
| Γυμνότης | naaktheid | 100 | naaktheid | 100 |
| σφαγῆς | slachting | 100 | doding | 66,7 |
| ἐνεστῶτα | aanstaande/ tegenwoordig | 28,6 | tegenwoordig | 83,3 |
| ὕψωμα | hoogte | 83,3 | hoogheid | 100 |
| Βάθος | diepte | 100 | diepte | 70 |
| Gemiddelde: | | 83,2 | | 77,0 |
| Aantal concordant vertaalde woorden: | | 10 | | 5 |

Tabel 90. Vergelijking van de Leuvense Bijbel en de Statenvertaling rond het concordant vertalen bij Romeinen 8.[1522]

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de Statenvertalers qua woordenaantal sterker van de grondtekst afweken dan in de katholieke vertalingen het geval was, terwijl wat betreft concordant vertalen het omgekeerde gold. Het behoud van het woordsoort en de woordvolgorde werd op ongeveer even sterke wijze nagestreefd in de hier met elkaar vergeleken vertalingen.

Dit patroon in vertaalprincipes heeft diepe wortels. Om die te begrijpen is het eerst nodig om de vertaalprincipes te ordenen naar de wijze waarop zij gebruikt worden. Wanneer een vertaler aan de slag gaat, kan zijn aanpak namelijk op de volgende twee manieren uitgesplitst worden:

[1521] Zie tabel 62 in het zesde hoofdstuk.
[1522] Zie de Leuvense Bijbel van 1548 en de Statenvertaling van 1637.

1. De vertaler kijkt uitsluitend naar de kenmerken van het ene te vertalen tekstfragment.
2. De vertaler richt zijn aandacht op zijn reeds vervaardigde tekstfragmenten om het ene te vertalen tekstfragment van een vertaling te voorzien.

Wanneer een vertaler zich wil houden aan het woordenaantal van zijn brontekst, heeft het geen zin om in andere tekstfragmenten te kijken hoe hij daar met het woordenaantal is omgegaan. Het aantal gebruikte woorden van een tekstfragment is immers geldend voor alleen dat fragment en heeft geen relatie met andere tekstfragmenten. Er zijn immers geen wetten aangaande het woordenaantal van een zin. Een zin kan in het Grieks immers uit slechts één woord, maar even goed uit haast oneindig veel woorden bestaan.[1523] Anders ligt het met de woordvolgorde en de morfologische eigenschappen van een tekstfragment. Deze kunnen op beide, hierboven beschreven manieren bestudeerd worden. Vele grammaticaboeken zijn immers volgeschreven over de logica en de wetmatigheden rond de morfologie en de woordvolgorde, zodat bij bijvoorbeeld een aoristusvorm niet alleen in het tekstfragment zelf gekeken hoeft te worden voor de vertaling van deze vorm, maar ook vergelijking mogelijk is met de manier waarop de vertaler elders aoristi vertaald heeft (aangezien dit blijkens het feit dat er beschreven wetmatigheden zijn, niet een losstaand verschijnsel betreft, maar dat het een patroon in een tekst kan vormen). Van concordant vertalen geldt tenslotte dat alleen de laatste methode van de bovenstaande twee manieren van vertalen (namelijk het scheppen van een vertaling door vergelijking met eerder opgestelde vertalingen van andere delen van de brontekst) hiervoor door een vertaler gebruikt kan worden. Concordantie wordt immers uitsluitend mogelijk door het scheppen van vertaalovereenkomsten tussen vertaalfragmenten.

Schematisch is deze ordening van vertaalprincipes als volgt weer te geven:

| Op basis van *bestudering van één tekstfragment* toe te passen vertaalprincipe<br><br>(en de in de katholieke Bijbelvertalingen nagestreefde vertaalprincipes) | Op basis van *vergelijking tussen tekstfragmenten* toe te passen vertaalprincipe<br><br>(en de in de Statenvertaling nagestreefde vertaalprincipes) |
|---|---|
| Behoud van woordenaantal<br>Behoud van woordvolgorde<br>Behoud van woordsoort | <br>Behoud van woordvolgorde<br>Behoud van woordsoort<br>Concordant vertalen |

Tabel 91. Naar gebruik geordend schema van vertaalprincipes.

De in de katholieke vertalingen en in de Statenvertaling geprefereerde reeks van vertaalprincipes vallen opvallend genoeg redelijk samen met de tegenstelling tussen de raadpleging van respectievelijk een of meerdere tekstfragmenten bij het opstellen van de vertaling. De verklaring van dit patroon moet gezocht worden in de herkomst van de katholieke vertalingen en in de herkomst van de Statenvertaling. Wanneer naar de katholieke vertalingen gekeken wordt, valt op dat zij sterk geënt zijn op de Vulgata.[1524] Deze Latijnse vertaling was ontstaan als antwoord op de roep om een vertaling die vrij was van allerlei latere toevoegingen in de handschriften.[1525] Bij de overlevering en het overschrijven van teksten werden namelijk

[1523] Zinnen kunnen in een taal namelijk altijd langer gemaakt worden en daarin is onder meer gelegen dat menselijke talen qua communicatieve mogelijkheden oneindig zijn. Bauer e.a., *Language matters*, 85 en 86.
[1524] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 190-191; F. van Sebroeck, *Het Nieuwe Testament leren lezen* (Leuven 2004), 183; Van der Sijs, *Calendarium van de Nederlandse taal*, 79.
[1525] Zie hiervoor het lemma 'Vulgate' in de *Cyclopedia*. McClintock en Strong, *Cyclopedia of Biblical.*

allerlei frasen ingevoegd, die de maker van de Vulgata op basis van de grondtekst uit de oude Latijnse vertaling moest halen.[1526] Het streven was hierbij dus met name gericht op een vermindering van het woordenaantal. Ook werd gestreefd naar een zo exact mogelijk op de grondtekst gelijkende woordvolgorde,[1527] want ook dat paste bij nauwgezet handelen in het overschrijven van teksten,[1528] waarbij de volgorde van de woorden eveneens zo precies mogelijk moest worden overgenomen. Het proces van vertalen gelijkt immers zeer sterk op de arbeid van een overschrijver van een manuscript, want vertalen zou immers heel basaal en simplificerend te beschrijven zijn als het overschrijven van een tekst in een andere taal.[1529] Met dezelfde precisie als die van een manuscriptmaker, die soms zijn woorden natelde, ging de maker van de Vulgata dus te werk. Openbaring 2:1 is wat dat betreft illustratief:

| | |
|---|---|
| Grondtekst: | Τῷ ἀγγέλῳ τῷ ἐν Ἐφέσῳ ἐκκλησίας γράψον Τάδε λέγει ὁ κρατῶν τοὺς ἑπτὰ ἀστέρας ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ περιπατῶν ἐν μέσῳ τῶν ἑπτὰ λυχνιῶν τῶν χρυσῶν (27 woorden) |
| Vulgata: | Angelo ecclesiae, quae est Ephesi, scribe: Haec dicit, qui tenet septem stellas in dextera sua, qui ambulat in medio septem candelabrorum aureorum: (22 woorden) |
| Leuvense Bijbel: | ENde tot den Enghel van die kercke van Ephesen scrijft. Dit seyt hy die de seuen sterren houdt in sijn rechte hant, die daer wandelt int midden van die seuen gulden candelaren (32 woorden) |

In nog minder woorden dan de grondtekst kent en met vrijwel exact dezelfde woordvolgorde bevat de Vulgata hier een weergave van de grondtekst. De Leuvense volgt in dezen – voor zover het Nederlands met zijn lidwoorden dat toelaat – dit voorbeeld.[1530]

De reactie op de Vulgata richt zich – naast de in het vorige hoofdstuk genoemde morfologische zaken – in de tijd van het opkomende humanisme tegen de niet concordante vertaalkeuzes van deze Latijnse vertaling. Zowel Valla als Erasmus hebben op deze niet concordante wijze van vertalen stevige kritiek. Bij vergelijking tussen Bijbelteksten bleek de vertaling dus huns inziens niet erg consistent.[1531]

Consistentie was ook een belangrijk aandachtspunt bij de totstandkoming van de Statenvertaling. Baudartius verwees immers in zijn *Wech-bereyder* naar geleerden als Luther

---

[1526] Ibidem.

[1527] Hiëronymus, die als maker van de Vulgata gezien wordt, stelde zelf dat hij woord voor woord wenste te vertalen vanwege de heiligheid van de Bijbel. Hiëronymus, *De optimo genere interpretandi*, 5; J. Eskhult, 'Latin Bible Translations in the Protestant Reformation: Historical Contexts, Philological Justification, and the Impact of Classical Rhetoric on the Conception of Translation Methods', in: B. Gordon en M. McLean, *Shaping the Bible in the reformation: Books, scholars and their readers in the sixteenth century* (Leiden & Boston 2012), 167-185, 172.

[1528] Variaties tussen handschriften bestaan geregeld uit verschillen in woordenaantal (weglatingen of toevoegingen) en in de woordvolgorde. Bij een handschriftenuitgave is dan ook wel de volgende reeks van verschillen tussen manuscripten opgesomd: '1. het weglaten van woorden, 2. het toevoegen van woorden, 3. wijzigingen in de woordvolgorde, 4. vervanging van woorden door andere woorden'. L. de Wachter en R. Schlusemann, *Fragmenten van de roman van Heinric en Margriete van Limborch* (Leuven 2001), 66. Ook bij het Nieuwe Testament vormen deze aspecten het belangrijkste verschil tussen handschriften. Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie, 56* en 57*.

[1529] De veel geprezen vertaler Timmer definieerde het proces van vertalen bewust op de volgende, te eenvoudige wijze: 'Literair vertalen betekent een stuk tekst van een ander overschrijven met dien verstande dat het in een andere taal gebeurt'. C.B. Timmer, *De kinderen van Jesenin en andere essays* (Amsterdam 1970), 133. Deze tekst is ook gepubliceerd onder de titel 'De kunst van het vertalen'.

[1530] Zie Openbaring 2:1 in de Leuvense Bijbel van 1548.

[1531] P. Botley, *Latin translation in the renaissance: The theory and practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge 2004), 139-144.

(die onder invloed van de genoemde humanisten werkte) en wees op 'fouten' in de Deux-Aesbijbel.[1532] Bij dergelijke kritiek moet vooral gedacht worden aan het feit dat het Oude en het Nieuwe Testament in de Deux-Aesbijbel geen eenheid vormden.[1533] Consistentie was dus opnieuw in het geding. Datzelfde geldt voor het voorschrift voor Marnix van Sint Aldegonde, die als vertaalvoorschrift meekreeg dat hij de eigennamen in spelling moest laten gelijken op de namen in de grondtekst met als uitzondering de namen 'die verdorven oft verkeerdelick gestelt sijn'.[1534] Deze uitzonderingsbepaling is van belang, want dit toont dat namen in principe niet onder invloed van de grondtekst verschillend gespeld mochten worden, daar consistentie in spelling van groot belang geacht werd. Daartoe stelden de Statenvertalers ook al vroeg in het vertaalproces de *Resolutiën* over de te volgen spelling op.[1535] Ondanks deze inspanning om een eenvormige spelling te bereiken, richtte de kritiek die op de Statenvertaling van 1637 kwam, zich alsnog op haar spelling, zodat in 1657 een gewijzigde editie tot stand kwam.[1536] Dat een Bijbelvertaling consistent was, werd dus ontzettend belangrijk gevonden. Om deze consistentie te realiseren, is vergelijking tussen tekstfragmenten noodzakelijk. Hetzelfde geldt voor concordant vertalen. Ook daarvoor moesten dwarsverbanden over teksten heen gezocht worden. Concordantie kon dan ook een leidend motief worden voor de Statenvertalers, zoals dat ook van groot belang was geweest voor de vergaderlieden bij de Synode van Dordrecht, die waarschijnlijk mede vanuit dat oogpunt tot hun vertaalkeuze rond de weergave van de Godsnaam kwamen.[1537]

De reden dat spelling voor de Statenvertalers en de lezers van hun boek belangrijk was geworden, hield hoogstwaarschijnlijk verband met de ontdekking van de boekdrukkunst.[1538] De eenvormige letters nodigden immers haast uit tot uniformering van de tekst als geheel. Om de kwaliteit van boeken te bepalen, werd consistentie dus het ijkpunt. Vergelijking tussen tekstgedeelten van een boek was hierbij dus het middel om te bepalen of een boek goed opgesteld was. Geheel anders had het gelegen rond de manuscriptoverlevering, waarbinnen de Vulgata ontstaan was en die dus de bakermat vormde voor de katholieke vertalingen. Bij de overlevering van handschriften wordt de kwaliteit van een handschrift immers gemeten door een tekstgedeelte hiervan te vergelijken met het origineel. Bepalend was dan niet de consistentie van het manuscript als geheel, maar veeleer de mate waarin het woordenaantal en de woordvolgorde van het bewuste tekstgedeelte overeenkwam met de tekst die overgeschreven

[1532] Baudartius, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 322; A.J. van den Berg, 'De Wech-bereyder van Statenvertaler Baudartius. Hertaling en toelichting', *Met Andere Woorden* 4 (2015), 42-50.

[1533] De Bruin beschrijft de kritiek op de Deux-Aesbijbel als volgt: 'Het behoeft geen betoog dat de Deux-aes-bijbel als het werk van twee auteurs een disharmonisch geheel vormde. Zoowel in vertaalmanier als in taalbehandeling liepen beide deelen zoo zeer uiteen, dat al spoedig de critiek loskwam dergenen, wier verlangen naar een nationalen bijbel door zulk een noodhulpvertaling niet bevredigd werd'. De Bruin, *De Statenbijbel*, 244.

[1534] Anoniem, *Puncten belangende d' oversettinge int gemeen mijn heere van St. Aldegonde voor te houden*, regel 5; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 320-321, 321.

[1535] Zie het tweede hoofdstuk.

[1536] Zie het eerste hoofdstuk.

[1537] G. van den Brink, 'De vertaling van de naam van God', *Reformatorisch Dagblad*, 1 oktober 2002.

[1538] De boekdrukkunst was onder meer in Engeland een factor die aanzette tot het ontwikkelen van een uniforme spelling. V. Salmon, 'Orthography and punctuation', in: R. Lass (red.), *The Cambridge history of the English language* (Cambridge 1999), 13-55, 14. Ondanks dat in de Nederlanden pas rond 1800 een uniforme spelling vast stond, was er al in de vroegmoderne periode een sterk streven naar orthografische eenvormigheid, wat zich bij de Statenvertaling in de vorm van *Resolutiën* uitte. Zie het tweede hoofdstuk.

was.[1539] Eén tekstfragment kon dan dus al voldoende zijn om een kritiekpunt aan te wijzen, terwijl bij consistentie altijd een vergelijking tussen tekstfragmenten nodig was om kritiek te leveren. Dit verschilpunt van de manuscriptoverlevering ten opzichte van de boekdrukkunst (een techniek waardoor een gelijk woordenaantal en een gelijke woordvolgorde bij eenzelfde druk als vanzelf gewaarborgd was[1540]) valt samen met de verschillen in vertaalstijl van de katholieke vertalingen enerzijds en de Statenvertaling anderzijds. De erfenis van de Vulgata heeft dus diepe sporen getrokken in de vertaalwijze van de katholieke vertalingen. Deze katholieke Bijbelvertalingen werden weliswaar in gedrukte vorm gepubliceerd, maar dat neemt niet weg dat zij wortelden in de traditie van de Vulgata. Eén blik in deze oude Latijnse vertaling was voldoende om te zien dat de maker ervan buitengewoon matig was geweest in zijn woordgebruik. Hij gebruikte namelijk in zijn vertaling ruim 17 procent minder woorden dan er in de grondtekst staan,[1541] terwijl het juist gebruikelijk is om in een vertaling meer woorden te gebruiken dan er in het origineel staan.[1542] De katholieke vertalers kan deze matigheid in het woordenaantal bijna niet ontgaan zijn. Hun vertaalwijze lijkt er immers sterk door gestempeld te zijn. Dat hun werk naar de drukker ging, betekende dus nog niet dat zij in het geheel vrij waren van de ideeën uit de tijd van de manuscriptoverlevering, waarbinnen de Vulgata het uitdijen van de tekst moest tegengaan. Ten opzichte van deze katholieke vertalers contrasteerden de Statenvertalers zich door hun waarden in het vertaalproces te ontlenen aan de door de boekdrukkunst ontstane ideeën over wat een goede tekst is en hoe een oordeel hierover geveld kan worden.[1543] De theologische scheidslijn valt zo samen met een grotere scheidslijn in de wereld.

---

[1539] De variaties tussen manuscripten (bij bijvoorbeeld het Nieuwe Testament) bestaan immers niet zelden uit verschillen in woordvolgorde en woordenaantal. Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie, 56* en 57*. Zie ook eerder in deze paragraaf.

[1540] Boeken van dezelfde druk bevatten immers vanzelf dezelfde hoeveelheid woorden, die ook steeds in dezelfde volgorde stonden. De drukpers garandeerde die uniformiteit, terwijl lange manuscripten door menselijke fouten geregeld van elkaar verschilden in woordenaantal en woordvolgorde.

[1541] In de grondtekst staan namelijk 138.020 woorden, terwijl er in de Vulgata maar 114.535 woorden staan. Zie voor dergelijke berekeningen het achtste hoofdstuk.
Het gegeven dat het Latijn (anders dan het Grieks) geen lidwoorden heeft, verklaart de vermindering van het woordenaantal overigens voor een redelijk deel, maar niet geheel. In het Nieuwe Testament bestaat het woordenaantal namelijk voor ongeveer 14 procent uit lidwoorden (wanneer uitgegaan wordt van 19.861 lidwoorden). K.N. Webster, *And God Was the Word* (Moermansk 2009).

[1542] Dit behoort tot de 'translation universals'. Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 24.

[1543] In de tijd voor de boekdrukkunst bestond er overigens al onder de vertalers een streven naar concordant vertalen, maar dit streven had een andere aanleiding. Aquila vervaardigde bijvoorbeeld al in de tweede eeuw na Christus een Griekse vertaling van het Oude Testament, waarin een neiging te zien is om de wortel van Hebreeuwse woorden concordant te vertalen. Deze neiging wordt wel verklaard vanuit een afkeer tegen de te vrij geachte Septuaginta en vanuit een beweging om de Joodse taal en cultuur te behouden in een tijd dat de politiek van keizer Hadrianus als een dreiging voor de Joodse beschaving werd ervaren. De neiging om uiterst letterlijk te vertalen maakte de vertaling van Aquila ook functioneel voor het gebruik in synagogen, waar deze vertaling naast de brontekst als hulpmiddel fungeerde. N.F. Marcos, *The Septuagint in context: Introduction to the Greek version of the Bible* (Leiden 2000), 109-117; N. Seidman, *Faithful renderings: Jewish-Christian difference and the politics of translation* (Chicago & Londen 2006), 76-79; Van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, 16, 45-50, 138 en 183-184.

## *Invloed vanuit het zeventiende-eeuwse wereldbeeld als geheel*

Vertalen is verraden. Met die uitdrukking wordt weergegeven dat vertalen nooit enkel en alleen het omzetten van een tekst in de ene taal naar een tekst in de andere taal behelst, zoals de etymologie van het woord *vertalen* doet vermoeden.[1544] Aangezien talen zo sterk van elkaar verschillen, brengt vertalen altijd semantische wijzigingen met zich mee. Soms betreft dit micro-structurele verschuivingen, waarbij bij de vertaling van één woord of zinsdeel een betekenisverschil aan te wijzen is als de brontekst en de doeltekst met elkaar vergeleken worden. Wanneer dergelijke verschuivingen meermaals voorkomen en er zich een patroon aftekent, is er sprake van een macro-structurele verschuiving.[1545] Aan de hand van deze veelvoorkomende betekeniswijzigingen, waarbij woorden in de vertaling een licht gewijzigde strekking krijgen ten opzichte van de grondtekst, kan het denkraam van de vertaler ontleed worden. Als een vertaler namelijk besluit om een tekst niet concordant te vertalen of woorden toevoegt, die in de brontekst ontbreken, geeft hij daarmee informatie over zijn denkwereld. Tegelijk tonen zijn vertaalkeuzes welke gedachtenwereld door hem uitgedragen en in stand gehouden wordt.

Wat de zoektocht naar dergelijke vertaalkundige patronen concreet betekent en oplevert, zal blijken uit een analyse van hoe de Statenvertalers door hun beslissingen geheel aansloten bij het zeventiende-eeuwse wereldbeeld. De invloed van dit wereldbeeld op de Statenvertaling zal aan de hand van vier ideeëngeschiedkundige topics ontleed worden, namelijk de trap der natuur, de veronderstelde overeenkomst tussen heden en verleden, het wezenlijke verschil tussen joden, christenen en andersgelovigen en tenslotte de opbouw van het heelal.

### *Scala naturae*

De *scala naturae* vormde in de oudheid, middeleeuwen en in de daaropvolgende periode de gangbare wijze van hoe de natuur bezien werd door onder meer de filosofen. Hierbij werd de hele werkelijkheid ingedeeld in een keten van zijn, waarbij de laagste wezens levenloos waren. Dit betrof bijvoorbeeld water en steen. Daarboven stonden de planten, die gevolgd werden door achtereenvolgens de dieren, de mensen, de engelen en tenslotte God als hoogste wezen.[1546] Hoewel dit beeld al bij de Griekse filosofen uit de vierde eeuw voor Christus voorkomt[1547] en dus ouder is dan het Nieuwe Testament, waren het toch vooral de Bijbelvertalers die dit denkraam als stempel op de vertaling drukten. De Statenvertalers zijn daar een voorbeeld van, waarbij bedacht moet worden dat vele vertaalkeuzes van hen afkomstig zijn uit eerdere Bijbelvertalingen.[1548] Door deze voorgangers van de Statenvertaling te volgen, hielden de Statenvertalers het idee van de trap der natuur in stand.

[1544] De uitdrukking ‘vertalen is verraden’ wordt herleid tot de Italiaanse uitdrukking ‘traduttori traditori’, waarmee aangegeven wordt dat een vertaling altijd qua vorm, betekenis en gebruik afwijkt van de brontekst en dat een exacte weergave van de brontekst bij vertalen daarmee per definitie onmogelijk is. Zie voor een uitgebreide uiteenzetting hierover het vierde hoofdstuk van het werk van Aranda. L.V. Aranda, *Handbook of Spanish-English translation* (Plymouth & New York 2007), 27-33.

[1545] K.M. van Leuven-Zwart, ‘Een goede vertaling, wat is dat?’, in: T. Naaijkens e.a., *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap* (Nijmegen, 2004), 225-234, 228.

[1546] S.A. Rice, *Encyclopedia of evolution* (New York 2007), 354; C. Buskes, *Evolutionair denken* (Amsterdam 2009), 10, 11, 407-411.

[1547] Buskes, *Evolutionair*, 10.

[1548] Zie hiervoor het zesde hoofdstuk.

Beginnend bij de bovenste trede, namelijk de plaats waar God thuishoort, valt op dat de Statenvertalers geregeld stelden dat Jezus of God ergens om gebeden wordt, terwijl het dan gebruikte grondwoord ἐρωτάω gewoonlijk *vragen* betekent.[1549] Verder wordt het woord πνεῦμα in de context van de engelachtige wezens (bijvoorbeeld *onreine geesten*) en in combinatie met *heilig* (bijvoorbeeld *Heilige Geest*) met *geest* vertaald, terwijl dit in de setting van de levenloze natuur als *wind* wordt overgezet. In één Bijbeltekst kan hierdoor hetzelfde grondwoord op twee verschillende manieren vertaald worden doordat de Statenvertalers onderscheid maakten tussen zaken van de onderste trede en de bovenste twee treden van de *scala naturae*.[1550]

Komend op de een na hoogste trede, namelijk die van de engelen of duivelen, valt op dat het woord ἄγγελος niet concordant vertaald werd. Wanneer het over hemelwezens ging, werd gekozen voor het woord *engelen*, terwijl aardse gezanten (die dus een trede lager staan) aangeduid werden als *boden*.[1551] Verder werd bij het voortbewegen van hemelwezens altijd voor *varen* gekozen, terwijl mensen bij de vertaling van hetzelfde grondwoord gewoonlijk *(op)gaan*.[1552] Door deze woordkeuze accentueerden de Statenvertalers het onderscheid tussen het fysische en het metafysische domein.

De scheiding tussen mens en dier werd vervolgens door hen verscherpt door de keuze voor *ziel* als gebruikelijke vertaling voor ψυχή,[1553] terwijl dit woord bij dieren vertaald werd als *leven*: ‘Ende het derde [deel] der schepselen in de zee, die leven hebben, is ghestorven’ (eigen onderstreping).[1554] Verder werd het woord αὐλή in Johannes 10 als stal (van de schapen) weergegeven, terwijl ditzelfde Griekse woord bij de betekenis van een vergaderruimte voor mensen *zaal* als vertaling kreeg.[1555]

Dit soort vertaalkeuzes lijken niet meer dan het gevolg van de logica van de Nederlandse taal te zijn. Gedeeltelijk is dat ook het geval, maar geregeld brengt het vasthouden aan de *scala naturae* een betekenisverschuiving met zich mee in Bijbelverhalen. De orde van de trap der natuur werd dan zo rigide gehanteerd, dat de macht van personages conform de keten van het zijn geordend was. Figuren uit een Bijbelse geschiedenis, die hoog op de ladder van de natuur staan, werden hierbij door vertaalkeuzes een hogere macht toebedeeld dan de Griekse tekst voorschreef. Een voorbeeld hiervan is het verhaal van Jezus’ genezing van de Gergeseense man, die door de duivelen bezeten was. Jezus behoorde hier als ‘Sone God(t)s’ tot de hoogste trede.[1556] Formeel zou deze aanduiding ook overgezet kunnen worden als *kind van God*, waar ook voor gekozen werd in teksten waarin het over gelovige mensen gaat.[1557] Bewust zetten de

---

[1549] In Mattheüs 15:23 vertaalden de Statenvertalers bijvoorbeeld een vorm van ἐρωτάω met *bidden*: ‘Ende sijne Discipelen tot hem comende baden hem, seggende, Laetse van u, want sy roept ons na’. (eigen onderstreping) Zie ook 1 Johannes 5:16 in de Statenvertaling van 1637. Er zijn daarnaast ook teksten waarin ἐρωτάω als *vragen* vertaald wordt, wanneer bijvoorbeeld Jezus een vraag wordt voorgelegd of dat mensen elkaar iets vragen. Zie bijvoorbeeld Johannes 9:19 in de Statenvertaling van 1637.

[1550] Zie Johannes 3:8 in de Statenvertaling van 1637.

[1551] Zie voor deze regelmaat Mattheüs 1:20, 1:24, 2:13, 2:17, 28:2 en 28:5 (voor *engel*) en Lukas 7:24 en 9:52 (voor *bode*) in de Statenvertaling van 1637. Een uitzondering op de genoemde regel vormen de *engelen* in de brieven aan de zeven gemeenten in Openbaring 2 en 3.

[1552] Dit gaat om het werkwoord ἔρχομαι in al zijn samenstellingen. Bij hogere entiteiten vertalen de Statenvertalers dit woord als *varen*. Zie bijvoorbeeld Markus 7:29-30, Lukas 2:15, 4:41, 4:36, 11:14 en 11:24 in de Statenvertaling van 1637.

[1553] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 2:20, 10:28, 10:39, 12:18, 16:26, 20:28, 22:37 en 26:38 in de Statenvertaling van 1637.

[1554] Zie Openbaring 8:9 in de Statenvertaling van 1637.

[1555] Zie Johannes 10:1 en 10:16 (voor *stal*) en Mattheüs 26:3, 26:58, 26:69, Markus 14:54, 14:66, 15:16, Lukas 22:55 en Johannes 18:15 (voor *zaal*) in de Statenvertaling van 1637.

[1556] Zie Mattheüs 8:29, Markus 5:7 en Lukas 8:28 in de Statenvertaling van 1637.

[1557] Zie Mattheüs 5:9, Lukas 20:36, Romeinen 8:14, 8:19 en Galaten 3:26 in de Statenvertaling van 1637.

Statenvertalers Jezus in dit verhaal echter neer als God. De duivelen, die in de woeste Gergeseense man huisden, 'baden' Jezus namelijk of ze in de zwijnen, die op een naburige berg graasden, mochten 'varen'.[1558] Het woord *bidden*, dat verwant is aan *een bede doen*, had ook weergegeven kunnen worden met *verzoeken* of zelfs *aansporen* en *vermanen*,[1559] maar dit paste niet bij het beeld dat Jezus een trede hoger stond dan de duivelen. Het gedrag van deze wezens en de uitwerking ervan werd daarom ook weergegeven met woorden als 'uytgevaren waren' en 'geschie(d)t was', die een lijdelijk ondergaan van de gebeurtenis suggereerden.[1560]

De duivelen stonden ondanks deze woordkeuze nog wel hoger dan de herders van de zwijnen, de bewoners van de nabijgelegen stad en de van de duivelen bevrijde mens, want voor hen werd consequent het woord *gaan* gebruikt in plaats van de meer verheven term *varen*, dat bij metafysische wezens paste.[1561] De zwijnen stonden nog een trede lager, want zodra de duivelen met toestemming van Jezus in deze dieren ingingen, 'storten' deze dieren van een steilte af in de zee.[1562] Volgens de betekenis van het grondwoord had het woord *stormen* de wilde gang van deze beesten ook mogen beschrijven,[1563] maar de zwijnen werden door de vertalers dusdanig laag neergezet dat hun gedrag als geheel passief werd beschreven. Dat de kudde zichzelf in beweging zette om als een wilde menigte richting het water te gaan, paste immers niet bij de trede waartoe zij behoorden. Ook waren zij 'weydende', waarvoor *voedsel zoekend* een alternatief was geweest.[1564] Verder staat er van hen dat zij 'versmoorden'.[1565] De stam van het woord ἀπεπνίγη, dat hierbij in de grondtekst staat, werd bij planten als *verstikken* en bij mensen als *bij de keel grijpen* of *verdringen* vertaald.[1566] Tenslotte is de bezeten mens voor zijn genezing 'wreedt', terwijl in een onpersoonlijke setting (van het dragen van een last) voor de vertaling *zwaar* gekozen werd.[1567] Zo werden de grenzen van de traptreden dus scherp gemarkeerd.

Nog lager dan al de levende wezens uit het verhaal stond de levenloze natuur. Kijkend naar het Grieks zou namelijk als vertaling gekozen kunnen worden dat de zwijnen *via* de steilte en *door* het water verdronken,[1568] maar de Statenvertalers gaven noch de steilte noch het water enige veroorzakende of middellijke rol. De dieren gingen volgens hen 'van de steylte af' (ter indicatie van de route) en kwamen om 'in't water' (als plaatsaanduiding).[1569] Vervolgens 'boodschapten' de herders in de stad wat er plaatsgevonden had.[1570] Het Griekse woord voor dit mededelen van informatie werd in de context van een Goddelijke boodschap vertaald als

---

[1558] Zie Mattheüs 8:31, Markus 5:12 en Lukas 8:31-32 in de Statenvertaling van 1637.
[1559] Zie Handelingen 2:40, 11:23, 15:32, 27:33, 2 Korinthe 8:6 en 1 Thessalonicenzen 2:11 (voor *vermanen*) in de Statenvertaling van 1637.
[1560] Zie Mattheüs 8:33, Markus 5:14, 5:16, Lukas 8:35 en 8:38 in de Statenvertaling van 1637. Het gaat hierbij om de Griekse woorden ἐξῆλθεν en γεγονός.
[1561] Zie Mattheüs 8:34, Markus 5:14, 5:19, Lukas 8:34, 8:35 en 8:39 in de Statenvertaling van 1637. In Lukas 8:38 wordt in de Statenvertaling van 1637 echter ook bij Jezus een vorm van *gaan* gebruikt, maar dat drukt waarschijnlijk vooral uit dat de Statenvertalers Jezus ook als mens zagen.
[1562] Zie Mattheüs 8:32, Markus 5:13 en Lukas 8:33 in de Statenvertaling van 1637.
[1563] F. Muller en J.H. Thiel, *Beknopt Grieks-Nederlands woordenboek* (Groningen 1984), 521. Een actievere betekenis is ook te vinden in de beschrijving van het ombrengen van Stephanus, dat met het woord *aanvallen* wordt weergegeven. Zie Handelingen 7:57 in de Statenvertaling van 1637.
[1564] Zie Mattheüs 8:30, Markus 5:11 en Lukas 8:32 in de Statenvertaling van 1637.
[1565] Zie Markus 5:13 in de Statenvertaling van 1637.
[1566] Zie Markus 4:19 (voor *verstikken*), Mattheüs 18:28 (voor *bij de keel grijpen*) en Lukas 8:42 (voor *verdringen*) in de Statenvertaling van 1637.
[1567] Zie Mattheüs 8:28 (voor *wreed*) en 2 Timotheüs 3:1 (voor *zwaar*) in de Statenvertaling van 1637.
[1568] In de grondtekst staan namelijk respectievelijk de woorden κατὰ en ἐν. Zie Mattheüs 8:32.
[1569] Zie Mattheüs 8:32 in de Statenvertaling van 1637.
[1570] Zie Mattheüs 8:33 in de Statenvertaling van 1637.

*verkondigen*.[1571] Ook aan het slot van het verhaal van de Gergeseense bezetene keert deze hoogheid van God terug bij het moment dat de stedelingen de noodlottige tijding vernamen. Zij 'baden' Jezus toen namelijk of Hij 'wilde' weggaan.[1572] Een vorm van *willen* ontbreekt in de grondtekst en *bidden* zou opnieuw vervangen kunnen worden door *aansporen* of *vermanen*.[1573]

Het verhaal van de bezetene te Gadara is dus doorspekt met elementen, die passen binnen het denkkader dat de *scala naturae* aanreikte. Schematisch is dit als volgt weer te geven:

| **Niveau op de trap** | **Invulling** | **Keuze van Statenvertalers** | **Alternatief** |
|---|---|---|---|
| God | Jezus | 1. Zone Gods<br>2. Bidden<br>3. Wilde vertrekken<br>4. Geschied was | 1. Kind van God<br>2. Oproepen/aansporen<br>3. Vertrekken<br>4. - |
| Engelen | Duivelen | 1. Varen<br>2. Uitgevaren waren<br>3. Geschied was | 1. Heengaan<br>2. -<br>3. - |
| Mensen | De bezetene, de herders en de stedelingen | 1. Wreed<br>2. Boodschapten<br>3. Geschied was | 1. Zwaar<br>2. Verkondigen<br>3. - |
| Dieren | Zwijnen | 1. Versmoorden<br>2. Weidende<br>3. Storten | 1. Verstikten<br>2. Voedsel/kruid zoekende<br>3. Stormen |
| Planten | Weide | 1. Versmoorden<br>2. Weidende | 1. Verstikten<br>2. Voedsel/kruid zoekende |
| Levenloze zaken | Het water en de klif | 1. In het water<br>2. Van de steilte af | 1. Door het water<br>2. Via de steilte |

Tabel 92. *Scala naturae* in verband gebracht met de vertaalkeuzes van de Statenvertaling bij het verhaal van de Gergeseense bezetene.

Dat er al een dergelijke machtsverdeling in de grondtekst zat, valt niet te ontkennen. Wel hebben de Statenvertalers deze machtsladder scherper neergezet door woorden te kiezen, die aansloten bij de toenmalige kijk op de werkelijkheid. Hun wereldbeeld had op die manier grote implicaties voor hun vertaalkeuzes. Bij hun denken over de relatie tussen heden en verleden geldt iets dergelijks.

### *Gelijkenis van verleden en heden*

Wanneer het uit 1566 stammende schilderij over de volkstelling te Bethlehem bezien wordt, valt op dat de schilder Pieter Bruegel de Oude wel een zeer contemporaine voorstelling van het in Lukas 2 beschrevene had.[1574] Er is namelijk een typisch vroegmoderne nederzetting te zien. Historisch bewustzijn was immers in zijn tijd nog niet dusdanig aanwezig dat dergelijke anachronismen volgens de kunstenaar of zijn tijdgenoten gemeden moesten worden. Hoewel de schilder soms kon weten dat zijn kunst te tijdgebonden was om het historische beeld te herscheppen, werd dat vanuit het oogpunt van de functie die de kunst had, niet als een groot probleem ervaren. In de negentiende eeuw werd een dergelijke manier van denken door de opkomst van het historisme problematisch.[1575] Deze stroming wees er onder meer op dat het

[1571] Zie Johannes 16:25 in de Statenvertaling van 1637.
[1572] Zie Mattheüs 8:34 en Lukas 8:37 in de Statenvertaling van 1637.
[1573] Zie Handelingen 2:40, 11:23, 15:32, 27:33, 2 Korinthe 8:6 en 1 Thessalonicenzen 2:11 (voor *vermanen*) in de Statenvertaling van 1637.
[1574] H. Devisscher en G. Denhaene, *Bruegel* (Oostkamp 2006), 81.
[1575] Tosh, *The pursuit of history*, 6-11.

verleden wezenlijk anders is dan het heden.[1576] Voor die tijd was hier weinig oog voor, zodat er bij vertalen nauwelijks rekening gehouden lijkt te zijn met het gegeven dat mensen in iedere tijd en in elke taal een onderscheiden denkwereld en ten opzichte van het heden verschillende concepten hadden.[1577] Deze beperktheid in het zicht op het geschiedkundige aspect van de taalontwikkeling leidde bij de Statenvertalers tot een weglating van vele verwijzingen naar de ontstaansperiode van het Nieuwe Testament. De zeventiende-eeuwse lezer van de Statenvertaling kreeg immers bij het lezen niet sterk de indruk met een antiek werk van doen te hebben. Oudheidkundige termen waren namelijk met vroegmoderne, niet altijd equivalente begrippen vertaald, waardoor het zicht op de historiciteit van het Griekse Nieuwe Testament weggenomen werd. Typisch Graeco-Romeinse woorden werden door de Statenvertalers bij het vertaalproces veelal zodanig aangepast, dat ze aansloten bij de eigen tijd en cultuur. In de huidige vertaalwetenschap wordt een dergelijke omgang met cultuurvreemde begrippen aangeduid als ‘adaptatie’.[1578]

Voorbeelden van dergelijke cultuuraanpassingen betreffen in de eerste plaats de ‘publiek-institutionele begrippen’.[1579] Zo wordt het woord ναός vertaald met tempel,[1580] terwijl dit in de Griekse cultuur ook kan staan voor het heiligste deel van de tempel of de binnenste ruimte van een tempel, waarin het godenbeeld stond.[1581] In deze betekenis wordt het woord ναός waarschijnlijk gebruikt in 1 Korinthe 6, waar gesteld wordt dat het menselijk lichaam een ‘Tempel’ of woonplaats is van de Heilige Geest.[1582] Op andere plaatsen wordt voor tempel immers het woord ἱερόν gebruikt.[1583] Problematisch is alleen dat ναός onvertaalbaar is als uitsluitend een zeventiende-eeuws Nederlands woord als overzetting mag worden gebruikt. Datzelfde geldt voor de term πραιτώριον. Dit is de aanduiding van de verblijfplaats van Pontius Pilatus, waar hij tevens vonnissen velde. Daarom wordt hiernaar in de Statenvertaling verwezen met het woord *rechthuis*, dat de uitgebreidere functie als residentieplaats niet weergeeft.[1584] Ook de term ἀγορά ondergaat een dergelijk lot, wanneer dit als ‘merckt’ (markt) wordt overgezet.[1585] Hiermee wordt uitsluitend de economische functie van dit plein in het oude Athene benoemd, terwijl de ἀγορά daar als vergaderplaats evengoed van sociale en politieke

[1576] Ibidem, 9.
[1577] Pas in de negentiende eeuw kwam namelijk een sterke hang onder linguïsten om de historische ontwikkeling van een taal te onderzoeken. G. Anderman, ‘Linguistics and Translation’, in: P. Kuhiwczak en K. Littau, *A companion to translation studies* (Clevedon 2007), 45-62, 45 en 46. In de Statenvertaling zijn verwijzingen naar het anders zijn van het verleden nauwelijks te ontwaren. Hooguit zijn er kanttekeningen die verwijzen naar verschillen in cultureel bepaalde rekenmethoden wat betreft tijd en hoeveelheden, maar dat betreft vooral aandacht voor het onderscheid tussen culturen (en niet voor het verschil tussen historische perioden). Zie kanttekening 39 bij Mattheüs 5, kanttekening 32 bij Mattheüs 12, kanttekening 37 bij Mattheüs 27, kanttekening 10 bij Markus 7, kanttekening 42 bij Markus 12, kanttekening 11 bij Johannes 11 en kanttekening 31 bij Johannes 20 in de Statenvertaling van 1637. Uitzonderingen hierop vormen kanttekeningen waarin worden als *toen* en *toentertijd* voorkomen. Zie bijvoorbeeld kanttekening 21 bij Mattheüs 14, kanttekening 34 bij Mattheüs 26, kanttekening 3 en 6 bij Lukas 2 en kanttekening 4 bij Lukas 3 in de Statenvertaling van 1637.
[1578] Grit, ‘De vertaling van realia’, 193.
[1579] Ibidem, 189.
[1580] Zie bijvoorbeeld Johannes 2:19-21, Handelingen 17:24, 19:24, 1 Korinthe 3:16-17, 6:19, Efeze 2:21 en 2 Thessalonicenzen 2:4 in de Statenvertaling van 1637.
[1581] Een verhandeling over het verschil tussen ναός en ἱερόν is te vinden in het werk van Metzger. B.M. Metzger en M.D. Coogan, *The Oxford companion to the Bible* (New York & Oxford 1993), 732.
[1582] Zie 1 Korinthe 6:19 in de Statenvertaling van 1637; A.C. Thiselton, *The first epistle to the Corinthians: A commentary on the Greek text* (Grand Rapids 2000), 315, 474 en 475.
[1583] Zie bijvoorbeeld Handelingen 19:27, waarin de tempel van Artemis met de term ἱερόν wordt aangeduid.
[1584] Zie Johannes 18:28 in de Statenvertaling van 1637.
[1585] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 20:3 in de Statenvertaling van 1637.

betekenis was. In het koude Holland kende het begrip ἀγορά immers geen gelijke term, want in de Nederlandse steden waren pleinen alleen bestemd voor handelsactiviteiten en vergaderingen vonden er gewoonlijk niet in de openlucht plaats. Door adaptatie kreeg ἀγορά dus een engere betekenis. Bij een woord als δῆμος geschiedde het omgekeerde. Door dit te vertalen als 'volck' werd namelijk de uitsluitend politieke betekenis van dit begrip weggenomen.[1586] In tegenstelling tot λαός staat δῆμος namelijk niet puur voor een volksmassa, maar meer voor de invloed van of op deze menigte. In het verhaal van Herodes, die door de δῆμος bejubeld wordt als god, gaat het dus primair om de politieke eer en de instemming van het volk, die deze vorst verkregen heeft.[1587] Door hier δῆμος niet als term te laten staan, vervallen alle associaties van dit woord. Verder wordt de ouderdom van deze tekst hiermee minder zichtbaar. Hetzelfde geldt voor het vertalen van politieke functies, zoals ἡγεμών ('Stadthouder') en ῥαβδοῦχοι ('Stadts dienaers').[1588] Hierbij is steeds een antieke benaming van een gezagsdrager, die paste in de organisatie van het Romeinse Rijk, overgebracht naar de situatie in de zeventiende-eeuwse Republiek, waar stadsdienaren of schouten orde hielden en stadhouders hoge gezagsdragers waren. Bij een woord als ἑκατόνταρχος is daarentegen door de vertaling 'Hooftman over hondert'[1589] voor een zogenaamde 'omschrijving of definiëring in de doeltaal' gekozen.[1590] Een leider van duizend manschappen is echter weer als 'Overste' vertaald.[1591] Ook wordt bij typisch klassieke termen als ῥήτωρ ('voorsprack'), πόλις ('stadt') en ὅροι ('lantpalen') voor adaptatie als vertaalmethode gekozen.[1592] De woorden in de vertaling komen immers allen voor in het zeventiende-eeuwse taalgebruik, terwijl de onderliggende Griekse woorden een klein betekenisverschil ten opzichte van de vertaling kennen. Πόλις stond immers behalve voor de stad zelf ook voor het omliggende gebied en ῥήτωρ heeft naast de betekenis van advocaat ook de associatie van mooipraterij en bedrog.[1593]

Naast termen die betrekking hebben op het openbare leven in de antieke wereld, laat de vertaling van cultuureigen 'eenheidsbegrippen' zien hoe de Statenvertalers het Nieuwe Testament een zeventiende-eeuwse gedaante gaven.[1594] Te denken valt hierbij aan de munten, maten en afstanden, die in vroegmoderne termen het systeem uit de oudheid moesten representeren. In de onderstaande tabel zijn hiervan munten als voorbeelden gegeven, waarbij de eerste drie kolommen de Griekse termen, hun inhoud en hun herkomst weergeven. De vierde en vijfde kolom toont de vertaalkeuzes van de Statenvertalers en de betekenis van het door hen gekozen woord.

[1586] Zie Handelingen 17:5, 19:30 en 19:33 in de Statenvertaling van 1637.
[1587] Zie Handelingen 12:22.
[1588] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 27:2 (voor *stadhouder*) en Handelingen 16:35 (voor *stadsdienaars*) in de Statenvertaling van 1637.
[1589] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 8:5 in de Statenvertaling van 1637.
[1590] Grit, 'De vertaling van realia', 192.
[1591] Zie Handelingen 22:24 in de Statenvertaling van 1637. Het grondwoord χιλίαρχος wordt ook wel vertaald als 'Overste over duysent'. Zie bijvoorbeeld Johannes 18:12 in de Statenvertaling van 1637.
[1592] Zie bijvoorbeeld Handelingen 24:1 (voor *voorspraak*), Handelingen 17:16 (voor *stad*) en Mattheüs 2:16 (voor *landpalen*) in de Statenvertaling van 1637.
[1593] Gevoelens van wantrouwen tegenover retors en de retorica als geheel bestonden al in de tijd van Plato. L. Pernot, *Rhetoric in antiquity* (Washington 2005), 44 en 45.
[1594] De terminologie wordt hier ontleend aan Grit. Grit, 'De vertaling van realia', 189.

| Grondwoord | Betekenis[1595] | Herkomst | Keuze SV | Betekenis[1596] |
|---|---|---|---|---|
| δραχμή | 4,36 gram zilver | Grieks | Penning | 1/16 stuiver |
| μνᾶ | 100 drachmen | Grieks | Pond | Wisselend per gewest[1597] (3, 20, 80 of 120 stuivers) |
| δηνάριον | Gelijk aan drachme | Romeins | Penning | 1/16 stuiver / 6 stuivers[1598] |
| ἀσσάριον | 1/16 denarie | Romeins | Penningsken | <1/16 stuiver |
| κοδράντης | 1/64 denarie | Romeins | 1. oort | 1/4 stuiver |
| | | | 2. penning | 1/16 stuiver |
| λεπτόν | 1/128 denarie | Romeins | kleine penning | <1/16 stuiver |

Tabel 93. Vertaling van antieke muntaanduidingen in de Statenvertaling.

Deze typisch zeventiende-eeuwse vertalingen, die een duidelijke verwantschap hebben met het toenmalige betalingssysteem, nemen niet weg dat een behoorlijk aantal munt- en afstandsaanduidingen wel letterlijk vertaald zijn. Voorbeelden hiervan zijn *stater, talent, didrachme, mijl, stadie* en *metreet*.[1599] Bij de termen in de bovenstaande tabel is daarentegen voor aanpassing aan de doelcultuur gekozen. Hun keuze verantwoordden de Statenvertalers in de kanttekeningen. Over de ‘oort’ zetten zij het volgende neer:

> Gr. Kodrantes, van het Latijnsch Quadrans, D. een vierde-part van een obolus, welcke was het seste deel van een drachma silvers, welck seste-deel, na onse rekeninge, is ontrent een stuyver, so dat een quadrans, na onse rekeninge is ontrent een oortgen.[1600]

Op de vertaalslag, die in de huidige vertaalwetenschap als ‘adaptatie’ wordt neergezet, wijzen hier de treffende woorden ‘na onse rekeninge’. Hiermee hadden de Statenvertalers afwijkend gehandeld ten opzichte van de Deux-Aesbijbel, waarin voor de Latijnse equivalent *quadrans* gekozen was.[1601]

Ook wat betreft de ‘sociaal-culturele begrippen’ werd bij het vertalen vaak aangesloten bij de zeventiende-eeuwse maatschappij.[1602] Aangezien de vroegmoderne mens bijvoorbeeld gewoon was om aan de tafel te zitten, werd het Griekse grondwoord voor *liggen* in de setting van maaltijden geregeld met *zitten* vertaald.[1603] Het mediterrane gebruik om in liggende houding te eten, werd zo wegvertaald. In het verhaal van de wonderbare spijziging ‘sitten’ de mensen bijvoorbeeld ‘by weerdschappen’, terwijl ze volgens de grondtekst in συμπόσια liggen.[1604] Het woord συμπόσιον staat hierbij voor een Grieks feestmaal, waarbij in de Griekse

[1595] Reimer, *Klassieke oudheid*; R.L. Stephenson, *The Biblical guide to wealth, health, and happiness* (Victoria 2002), 136.
[1596] P. Dehing, *Geld in Amsterdam: Wisselbank en wisselkoersen, 1650-1725* (Hilversum 2012), 208.
[1597] Zie de beschrijving van Kiliaan bij ‘Pond’. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae linguae*.
[1598] Zie kanttekening 29 van Mattheüs 18 en kanttekening 7 van Markus 14 in de Statenvertaling van 1637.
[1599] Zie Mattheüs 17:27 (voor *stater*), Mattheüs 25:24-28 (voor *talent*), Mattheüs 17:24 (voor *didrachme*), Mattheüs 5:41 (voor *mijl*), Lukas 24:13 (voor *stadie*) en Johannes 2:6 (voor *metreet*) in de Statenvertaling van 1637.
[1600] Zie kanttekening 42 van Markus 12 in de Statenvertaling van 1637.
[1601] Zie Markus 12:42 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[1602] Deze klasse noemt Grit in zijn analyse van realia. Grit, ‘De vertaling van realia’.
[1603] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 14:19 en Johannes 13:23 in de Statenvertaling van 1637.
[1604] Zie Markus 6:39 in de Statenvertaling van 1637.

beschaving gewoonlijk veel gedronken werd.[1605] Dit werd door de Statenvertalers overgezet naar de vroegmoderne benaming voor een gast- of bruiloftsmaal, dat geassocieerd wordt met het herbergen van iemand.[1606] *Waardschap drijven* staat immers voor het runnen van een herberg.[1607] Het verhaal uit het Nieuwe Testament maakte zo een culturele transformatie door. Ook wat kleding betreft deed zich een verschuiving voor. Stola's, die de typisch Romeinse gewaden representeren, werden beschreven als *lange klederen*,[1608] wat dicht in de buurt komt van de 'pak klederen' of de vroegmoderne bovenkleding.[1609] Verder werd de χιτών of het mouwloze onderkleed omgezet als *rok*,[1610] waarmee gedoeld werd op de wambuis.[1611] Dit was een ruim zittend bovenkleed voor mannen, dat het lichaam tot de knieën bedekte.[1612] Dit kledingstuk bleef tot in de zeventiende eeuw in gebruik.[1613] Opnieuw geldt dus dat de Statenvertalers met hun vertaling bij de bestaande gebruiken aansloten. Woorden, die juist niet bij hun cultuur pasten, komen dan ook minder voor. *Balsemen* is in de hoofdtekst van de vertaling van het Nieuwe Testament bijvoorbeeld gemeden.[1614] In plaats daarvan wordt gekozen voor '[tot een voor-bereydinge] ter begravenisse'.[1615] Ook werden στέμματα, de bij de antieke cultuur behorende offerkransen,[1616] vertaald als 'crantsen'.[1617] Vervreemding door uitheemse terminologie werd zo gemeden. Vertrouwd voor de zeventiende-eeuwse lezer klonken ook de gelatiniseerde namen van 'IESUS', 'Christus', 'Paulus', 'Timotheus' en 'Phygellus'.[1618] Ook het feit dat de vrouwen rond Jezus met 'speceryen' (ἀρώματα) naar Jezus' graf gingen, klonk

[1605] Er is wel betoogd dat de Griekse maaltijdgewoonten van onder meer symposia sterk terugkomen in de beschrijvingen van maaltijden, zoals deze in de evangeliën voorkomen. D.E. Smith, *From symposium to eucharist: The banquet in the early Christian world* (Minneapolis 2003), 222 en 223.
[1606] P. Weiland, *Beknopt Nederduitsch taalkundig woordenboek.* Volume 5 (Dordrecht 1830), 257.
[1607] Ibidem.
[1608] Zie Markus 12:38, Lukas 20:46, Openbaring 6:11, 7:9 en 7:13-14 in de Statenvertaling van 1637.
[1609] Met de term 'pak klederen' werd in de zeventiende-eeuwse context gerefereerd aan 'een combinatie van mantel, wambuis en broek'. J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: Ontwikkeling en diversiteit* (Hilversum 1999), 215.
[1610] Zie Mattheüs 5:40, Lukas 6:29, Johannes 19:23 en Judas 1:23 in de Statenvertaling van 1637.
[1611] J.A. Streso, 'Verhandeling ter beantwoording der vraag, waarbij verlangd wordt: Eene beknopte opgave, zoo verre die uit de geschiedenissen en andere overblijfselen kan worden opgemaakt, van de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen, hier te lande, van de vroegste tijden af, tot aan het einde der zestiende eeuw; en wel bijzonderlijk van de trapswijze verbeteringen hunner woningen, kleeding, voedsel en van het gene verder ter vermeerdering der gerijfelijkheden en der genoegens van het leven verstrekken kan', in: J.J. Beets, *Verhandelingen*. Negentiende stuk (Haarlem 1814), 1-240, 198.
[1612] Ibidem. Door Sizoo wordt een rok ook wel gedefinieerd als 'een wijd lang hemd met mouwen', dat 'minstens tot aan de knieën' 'reikte'. Sizoo, *De antieke wereld*, 48.
[1613] Streso, 'Verhandeling ter beantwoording der vraag…', 198.
[1614] In de grondtekst staat het woord ἐνταφιασμόν bij Markus 14:8. Over de vertaling van dit woord vermelden de kanttekenaars het volgende: 'Ofte, balsemen, gelijck men gewoon was de lichamen van treflicke luyden, met kostelicke salve van specerijen gemaeckt te balsemen, eerse begraven wierden, om die te bewaren voor verrottinge.' Zie kanttekening 10 bij Markus 14 in de Statenvertaling van 1637.
[1615] Zie Markus 14:8 in de Statenvertaling van 1637.
[1616] Zie het werk van Johnson voor een reeks verwijzingen naar στέμματα in antieke bronnen. L.T. Johnson en D.J. Harrington (red.), *The Acts of the apostles* (Collegeville 1992), 248.
[1617] Zie Handelingen 14:13 in de Statenvertaling van 1637. In de kanttekening wordt hierbij verwezen naar het gegeven dat deze στέμματα speciaal bij offerriten gebruikt werden: 'N. met welcke de Heydenen de beesten vercierden, die sy hare afgoden op-offerden'. Zie kanttekening 20 bij Handelingen 14 in de Statenvertaling van 1637.
[1618] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 1:16 (voor *Jezus* en *Christus*), Handelingen 13:9 (voor *Paulus*), Handelingen 16:1 (voor *Timotheüs*) en 2 Timotheüs 1:15 (voor *Fygellus*) in de Statenvertaling van 1637.

voor Hollanders in hun met Indië verbonden handelsnatie vertrouwd in de oren.[1619] Het woord *slaaf* werd daarentegen in het Nieuwe Testament gemeden, want hiervoor werd steeds de term *dienstknecht* gekozen.[1620]

'Geografische begrippen' vormen een uitzondering.[1621] Door de grote belangstelling voor aardrijkskundige gegevens, die sinds de ontdekkingsreizen gerezen was, bleven plaatsnamen onvertaald.[1622] Νεάπολις bleef 'Neapolis' en dat dit *nieuwe stad* betekent, werd niet in de vertaling opgenomen.[1623] Zo kwam de cartografie van Israël en het Middellandse Zeegebied wel tot uitdrukking in de Statenvertaling. Voor de lezer ontstond zo het beeld dat het Nieuwe Testament wel op een andere plaats, maar nauwelijks in een andere tijd afspeelde. De Statenvertalers hebben aan deze perceptie bijgedragen.

*Fundamenteel verschil tussen joden, christenen en 'heidenen'*

Waar de scheiding tussen 'toen' versus 'nu' door de Statenvertalers verkleind werd, vergrootten zij juist de discrepantie tussen drie godsdienstige groeperingen uit de oudheid. Door namelijk het meervoud van het Griekse woord ἔθνος als 'heydenen' te vertalen wanneer het niet om joden of christenen ging, bakenden zij de grens ten opzichte van de pagane godsdiensten scherper af dan in het Griekse Nieuwe Testament gebeurt.[1624] Daar heeft de benaming ἔθνη ook de betekenis van *volken* in neutrale zin. Aan de joden wordt soms ook met deze term gerefereerd,[1625] zodat zij onder één noemer vallen met de aanbidders van de Griekse en Romeinse goden.

Verder scheidden de Statenvertalers de christenen nadrukkelijk af van de joden. Het woord συναγωγός vertaalden zij namelijk als het om joden ging met 'Synagoge',[1626] terwijl zij in de context van een christelijke bijeenkomst kozen voor de vertaling 'vergaderinge'.[1627] De indruk dat joden en christenen aanvankelijk nog veel gemeen hadden en christenen zelfs als een joodse sekte konden worden beschouwd, werd daarmee gemeden. Nadrukkelijk moest het christendom ook afgezet worden tegen het heidendom. Waar het woord χρηματίζω in de antieke godsdiensten nog kon staan voor het via orakels verkrijgen van bovennatuurlijke kennis,[1628] werd dit grondwoord bij de openbaringen weergegeven als 'door Goddelicke openbaringe vermaent zijnde'.[1629] Zo ondersteunden de Statenvertalers met hun vertaalkeuzes het unieke karakter van de christelijke heilsgeschiedenis.

---

[1619] Zie Markus 16:1, Lukas 23:56, 24:1 en Johannes 19:40 in de Statenvertaling van 1637. Dit woord wordt soms ook als 'specerien' gespeld.
[1620] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 8:9, 10:24-25 en 18:26-32 in de Statenvertaling van 1637.
[1621] Deze klasse noemt Grit in zijn analyse van realia. Grit, 'De vertaling van realia'.
[1622] Zie hiervoor de paragraaf 'Externe factoren' van het eerste hoofdstuk.
[1623] Zie Handelingen 16:11 in de Statenvertaling van 1637.
[1624] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 6:32 in de Statenvertaling van 1637.
[1625] Hiervan waren de Statenvertalers zich ook bewust, zoals op te maken is uit de kanttekening over 'Galilea der volckeren': 'Ofte der heydedenen. Want het Griecx woort beyde beteeckent, ende wort oock van het Iodische volck gebruyckt. Luc. 7.5. Ende dit deel van Galilea wort so genaemt, ofte om dattet seer volck-rijck was. Deut. 33.23. ofte om dat het grensde aen de palen van Tyrus ende Sidon, die heydensche steden waren'. Zie kanttekening 15 bij Mattheüs 4 in de Statenvertaling van 1637. De spelling 'heydedenen' is overigens in de druk van 1657 veranderd tot 'Heydenen'. Zie kanttekening 15 bij Mattheüs 4 in de Statenvertaling van 1657.
[1626] Zie bijvoorbeeld Markus 1:21 in de Statenvertaling van 1637.
[1627] Zie Jacobus 2:2 in de Statenvertaling van 1637.
[1628] Zie hiervoor het lemma '*chrematizo* (5537)' in het woordenboek van Vine. W.E. Vine e.a., *Vine's complete expository dictionary of Old and New Testament words* (Nashville 1996).
[1629] Zie Mattheüs 2:12 (en ook 2:22) in de Statenvertaling van 1637.

In de grondtekst van het Nieuwe Testament is natuurlijk al de kiem gelegd voor deze scheiding tussen godsdiensten. In Romeinen 12:1 staat bijvoorbeeld dat de christelijke geloofsbeoefening een λογικὴν λατρείαν (een immateriële vorm van God dienen) is, terwijl joden God op een fysieke wijze dienden door steeds offers te brengen.[1630] Bij deze grondwoorden gaan de Statenvertalers vervolgens nog een stap verder in de zelfdefiniëring van het christendom, want zij vertaalden de woorden λογικὴν λατρείαν als 'redelijcken Godts-dienst'.[1631] Door op die manier λογικὴν in lijn met het woord λόγος (rede, woord of boek) als *redelijk* te vertalen en λατρείαν (verering of dienst van God) met een synoniem van het woord *religie* weer te geven, baanden zij de weg voor het lijvige dogmatische werk van Wilhelmus á Brakel.[1632] In dit achttiende-eeuwse werk, dat als *λογική λατρεία, dat is Redelyke godts-dienst* getiteld werd, werd de dogmatische structuur van het christelijke geloof systematisch als één geheel uiteengezet.[1633] Op die manier was het woord λογικὴν in de sfeer van het verstand en λατρείαν in het betekenisveld van de geloofsleer terecht gekomen, terwijl de grondwoorden – zoals de Statenvertalers ook in de kanttekeningen opmerkten – juist betrekking hebben op de geestelijke of immateriële wijze van Godsverering.[1634]

Ook ten opzichte van de antieke religies scherpten de Statenvertalers de grens aan. Een treffende passage in dezen is het laatste gedeelte van Handelingen 17, waarin de rede op de Areopagus verhaald wordt. Hierin verwijst Paulus naar het altaar met het opschrift dat volgens de grondtekst als ἀγνώστῳ θεῷ luidde.[1635] Logischerwijs ontbreekt in dit opschrift het lidwoord. Voor de vereerders van de antieke goden was deze god immers een onbepaald wezen.[1636] Paulus koos voor een retorische wending toen hij daarna over deze God ging spreken met een lidwoord in de kort daarna beschreven woorden ὁ θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ. Op die manier vloeide de op het Atheense altaar vereerde god ineen met de christelijke, enige God. Een dergelijke vermenging was voor de Statenvertalers, die de scheiding tussen het christendom en de andere godsdiensten scherp wilden houden, problematisch. In hun voorstelling van zaken was de verering bij het Atheense altaar voor *een* onbekende godheid dan ook de feitelijke verering van *de* christelijke God. In de samenvatting van de rede stelden zij namelijk het volgende:

> Waer over hy [Paulus] haer onderricht van de ydelheydt der afgoden, ende vande kennisse ende dienst des waren Godts, die hemel en aerde geschapen heeft ende regeert, welcken sy oock onbekent eenen altaer hadden op-gerecht.[1637]

---

[1630] Deze uitleg van λογικὴν λατρείαν wordt ook gegeven in kanttekening 8 bij Romeinen 12 in de Statenvertaling van 1637: 'D. een Godtsdienst die niet en bestaet in uyterlick op-offeren van onredelicke dieren, gelijck in het Oude Testament, maer in een geestelick op-offeren van redelicke menschen, D. van u selven'.

[1631] Zie Romeinen 12:1 in de Statenvertaling van 1637.

[1632] W. à Brakel, *λογική λατρεία, dat is Redelyke godts-dienst, in welke de goddelijke waarheden des genaden-verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen: Alsmede de bedeelinge des verbondts ende handelinge Gods met sijne kerke in het Oude Testament onder de schaduwen: Ende in het Nieuwe Testament onder de vervullinge vertoont in een verklaringe van de Openbaringe van Johannis*. Volume 1 (Rotterdam 1700).

[1633] R.A. Muller en P.J. Zondervan, *After Calvin: Studies in the development of a theological tradition* (Oxford 2003), 120.

[1634] Zie kanttekening 8 bij Romeinen 12 in de Statenvertaling van 1637.

[1635] Zie Handelingen 17:23.

[1636] In Pausanias' beschrijving van de altaren voor de onbekende goden ontbreekt ook het lidwoord: 'ἐνταῦθα καὶ Σκιράδος Ἀθηνᾶς ναός ἐστι καὶ Διὸς ἀπωτέρω, βωμοὶ δὲ θεῶν τε ὀνομαζομένων Ἀγνώστων καὶ ἡρώων καὶ παίδων τῶν Θησέως καὶ Φαληροῦ: τοῦτον γὰρ τὸν Φαληρὸν Ἀθηναῖοι πλεῦσαι μετὰ Ἰάσονός φασιν ἐς Κόλχους'. Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 1.1.4.

[1637] Zie de inleiding van Handelingen 17 in de Statenvertaling van 1637.

Volgens de Statenvertalers, die ook in deze inleiding op Handelingen 17 de scheiding tussen religies scherp markeerden ('ydelheydt der afgoden' versus 'dienst des waren Godts'), hadden de Atheners dus historisch gezien in feitelijke zin de God van de christenen vereerd. Paulus' opmerking over het altaar was dus in de ogen van de Statenvertalers niet slechts een retorisch gezien tactisch aanknopingspunt, maar betrof een feiten presenterende uitspraak over wie de Atheners als goden in hun historie vereerd hadden. Het epigram ἀγνώστῳ θεῷ had dan ook geen betrekking meer op een heidense god, maar was volgens de Statenvertalers God zelf. In de kanttekening over dit opschrift van het altaar stelden zij hun God dan ook scherp tegenover de goden van de Grieken:

> N. is desen altaer ter eeren op-gerecht. Die van Athenen waren so seer genegen om allerley Goden te dienen, dat sy niet alleen alle de Goden, die de andere Heydenen hadden, dienden: maer vreesende datter noch ergens eenen onbekenden Godt soude mogen zijn, die sy niet en dienden, soo hebben sy den selven oock eenen altaer willen oprechten. (eigen onderstreping)[1638]

Voor de Statenvertalers had de altaartekst dus puur betrekking op hun God, die slechts vanuit de heidense optiek 'eenen onbekenden Godt' was. Het opschrift vertaalden zij dan ook als 'Den onbekenden Godt' (eigen onderstreping). Door te kiezen voor een bepaald lidwoord bleef de scheiding tussen *de* God en *een* Griekse godheid (waaraan met de term *afgod* of met een meervoud van *god* gerefereerd werd[1639]) helder. Het feit dat Paulus de scheidslijn vervaagde door te spelen met het gebruik van lidwoorden, raakt zo in de Statenvertaling buiten beeld. In de ogen van de Statenvertalers was het Atheense altaar immers geen vorm van te verfoeien heidense cultus – zij stelden de verering bij het altaar immers tegenover de dienst van 'alle de Goden, die de andere Heydenen hadden'[1640] – maar een op onwetende wijze vereren van *de* God. Het kiezen van een bepaald lidwoord bij de vertaling van het altaaropschrift past dan ook geheel in hun program om in de vertaling het onderscheid tussen het christendom en de andere godsdiensten te benadrukken.

*De ordening van het heelal*

Op basis van wat de Statenvertalers in hun kanttekeningen noteerden, valt te concluderen dat zij van een geocentrisch wereldbeeld uitgingen.[1641] Naar hun mening bestond de werkelijkheid namelijk uit concentrische ringen, die de aarde als 'hemelen' omranden, namelijk de eerste hemel van wat tegenwoordig de atmosfeer genoemd wordt, de tweede hemel van de sterren (waaronder ook de zon, de planeten en de maan begrepen werden[1642]) en de derde onzienlijke

---

[1638] Zie kanttekening 50 bij Handelingen 17 in de Statenvertaling van 1637.

[1639] Zie de inleiding van Handelingen 17, kanttekening 33, 34, 42, 50 en 63 van Handelingen 17 en Handelingen 17:16 en 17:18 in de Statenvertaling van 1637.

[1640] Zie kanttekening 50 bij Handelingen 17 in de Statenvertaling van 1637.

[1641] Dit betreft met name de kanttekeningen over de drie hemelen. Zie bijvoorbeeld kanttekening 17 bij Handelingen 1, kanttekening 5 bij 2 Korinthe 12, kanttekening 40 bij Hebreeën 4 en kanttekening 55 bij Hebreeën 7 in de Statenvertaling van 1637.

[1642] In kanttekening 65 bij Judas 1 is namelijk in de Statenvertaling van 1637 het volgende te lezen: 'D. planeten, welcker loop hoewelse seker is, so schijnense ons nochtans te dwalen, om dat haren loop niet eenparigh en is met de andere sterren' (eigen onderstreping). Het woord 'andere' geeft aan dat planeten ook onder de sterren geschaard worden. Verder staat in kanttekening (1)26 bij 1 Korinthe 15 in de Statenvertaling van 1637 expliciet dat de zon en de maan sterren zijn: 'D. der andere sterren. Want oock de Sonne ende de Mane Sterren zijn'. Zie ook kanttekening 72 bij Handelingen 7 in de Statenvertaling van 1637.

hemel, waar God en zijn gelovigen wonen.[1643] Daarbuiten stonden de vier winden,[1644] een beeld dat sterk doet denken aan aristotelisch aandoende voorstellingen van de wereld.[1645] Ook de gedachte dat de maan de scheidslijn vormde tussen het veranderlijke ondermaanse en het onveranderlijke bovenmaanse[1646] past binnen het van Aristoteles' gedachten afgeleide wereldbeeld.[1647] Verder gingen zij – opnieuw geheel in lijn met het denken van deze Griekse filosoof[1648] – uit van een werkelijkheid, die bestond uit de elementen aarde, water, vuur en lucht.[1649] Onderscheiden was wel dat de Statenvertalers niet alleen de aarde het diepste deel der werkelijkheid noemden,[1650] maar ook water, dat hun inziens als een oervloed onder de aarde te vinden was.[1651] Deze joodse gedachte[1652] was via het Oude Testament in hun kanttekeningen terecht gekomen.[1653] In zijn algemeenheid was echter het aristotelisme overheersend in hun beschrijving van de werkelijkheid. Gezien de invloed van dit gedachtegoed in de vroegmoderne wetenschap en het feit dat dit in de tijd van de Statenvertaling nog vrij algemeen gedoceerd werd,[1654] is het niet verwonderlijk dat de Statenvertalers van dit wereldbeeld uitgingen. Terwijl Copernicus al in de zestiende eeuw zijn revolutionaire en baanbrekende werk over de zon als centrum van het heelal (weliswaar slechts als rekenkundig model) geschreven had,[1655] nam de acceptatie van zijn boek namelijk geruime tijd in beslag. Tot aan het einde van de zeventiende eeuw bleef het copernicanisme als een 'gevaarlijke twistappel' gezien worden.[1656] Zelfs door astronomen werd niet snel van Ptolemaeus afscheid genomen. De editeur van Copernicus' reeds

---

[1643] Kernachtig wordt dit beschreven in kanttekening 5 bij 2 Korinthe 12 in de Statenvertaling van 1637. Vermij stelt vast dat een dergelijke gedachte een geocentrisch wereldbeeld impliceert. R.H. Vermij, *The calvinist copernicans* (Amsterdam 2002), 89.
[1644] De vier winden werden namelijk in de kanttekeningen gelijk gesteld aan de 'vier hoecken ofte gewesten der werelt'. Zie kanttekening 40 bij Mattheüs 24 en kanttekening 28 bij Markus 13 in de Statenvertaling van 1637. Verder staat het begrip 'werelt' in de kanttekeningen voor de hele werkelijkheid. Zie kanttekening 21 bij 2 Petrus 3 en kanttekening 5 bij Openbaring 16 in de Statenvertaling van 1637.
[1645] Zie hiervoor bijvoorbeeld de beroemde afbeelding uit de Kroniek van Neurenberg, waarin (geheel in lijn met het denken van Aristoteles) de aarde het centrum en het onderste deel van de kosmos vormde, waaromheen zich tal van concentrische ringen vormde en waarbij de winden geheel in de vier hoeken van de pagina (nog boven de voorstelling van de derde hemel) werden afgebeeld. H. Schedel, *Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imagibus ab inicio mundi* (Brussel 1493), V. Het idee dat de winden geheel buiten de kosmos stonden, is overigens niet aan Aristoteles' denken ontleend. Deze Griekse filosoof ging er namelijk van uit dat winden ontstonden door een samenspel van de aarde (die de materiële basis van winden vormt), de hemellichamen (die de windrichting bepalen) en de zon (die de winden door hitte doet ontstaan). L. Taub, *Ancient meteorology* (Londen & New York 2003), 106.
[1646] Zie kanttekening 5 bij Openbaring 12 in de Statenvertaling van 1637.
[1647] R.H. Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2007), 12-15; J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: De almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen 1999), 87.
[1648] J. Barnes, *The Cambridge companion to Aristotle* (Cambridge 1999), 151.
[1649] Zie kanttekening 39 bij 2 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637.
[1650] Barnes, *The Cambridge companion*, 151. De gedachte dat aarde het diepste punt van de kosmos vormde, komt overigens ook voor in de kanttekeningen. Zie het vervolg van deze paragraaf.
[1651] Zie kanttekening 20 bij 2 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637.
[1652] Deze gedachte was verwant aan de denkwijze van andere volken in het Midden-Oosten. P.W. van der Horst en J.H. Newman, *Early Jewish prayers in Greek* (Berlijn & New York 2008), 168.
[1653] In kanttekening 20 bij 2 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637 wordt namelijk verwezen naar Psalm 24:2, die in de Statenvertaling van 1637 als volgt luidt: 'Want hy heeftse gegrondt op de zeen, ende heeftse gevesticht op de rivieren'.
[1654] Van Netten, *Koopman in kennis*, 150.
[1655] Copernicus publiceerde in 1543 zijn werk met de titel *De revolutionibus orbium coelestium*.
[1656] Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw*, 93. In de tweede helft van de zeventiende eeuw begon het heliocentrisme meer en meer geaccepteerd te raken. Van Netten, *Koopman in kennis*, 152.

verboden werk, dat in 1617 opnieuw in de Nederlanden uitkwam,[1657] was bijvoorbeeld zelf geocentrist.[1658] Een dergelijke vasthoudendheid aan het vanuit de oudheid overgeleverde wereldbeeld wordt wel verklaard vanuit een conflict tussen de Bijbel en het copernicanisme, dat door zeventiende-eeuwse denkers ervaren werd. Daarmee hing de angst samen om als astronoom de positie te verliezen wanneer het heliocentrisme niet alleen als een praktisch rekenkundig model, maar ook als beschrijving van de werkelijke wereld aangenomen werd.[1659] Een redelijk deel van de astronomen werd desondanks door copernicaanse gedachten aangetrokken.[1660] Onder gereformeerde theologen als Voetius bleef een om de zon draaiende aarde echter een verwerpelijke gedachte.[1661] Calvijn zou het heliocentrisme namelijk eveneens – in de bewoording van de wetenschapshistoricus Vermij – als een 'crazy idea' beschouwd hebben.[1662] Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Statenvertalers het geocentrisme als hun wereldbeeld namen, wat bij het Oude Testament vrij sterk tot uitdrukking kwam in de vertaling van Prediker 1:

> Het een geslachte gaet, ende het ander geslachte komt, maer de aerde staet in der eeuwicheyt. Oock rijst de Sonne op, ende de Sonne gaet onder, ende sy hijgt nae hare plaetse, daer sy oprees. Sy gaet nae 't Zuyden, ende sy gaet omme nae 't Noorden…[1663]

Volgens Vermij betreffen de keuzes voor de persoonsvorm 'staet' (in plaats van 'blijft') en voor 'de Sonne' (in plaats van 'de windt') als onderwerp zaken, die verschillen van de (meeste) andere Bijbelvertalingen, zodat de passage opzettelijk een geocentrische toon krijgt.[1664]

Ook in het Nieuwe Testament is de invloed van het vanaf de aarde uitstrekkende gelaagde wereldbeeld van invloed. Elke laag is namelijk terug te zien in de vertaling van het Nieuwe Testament. Om te beginnen bij de eerste laag, wordt hier de weergave van 2 Petrus 3 genoemd:

> Want willens is dit haer onbekent, dat door het woort Godts de hemelen van over lange geweest zijn, ende de aerde uyt het water ende in het water bestaende. Door welcke de werelt, die doe was, met het water der suntvloet bedeckt zijnde vergaen is.[1665]

Bij de frase 'in het water staende' staat in de grondtekst het voorzetsel διά (door) en bij het grondwoord συνεστῶσα ('bestaende') kan συνίστημι ook met *tot stand brengen* vertaald worden.[1666] De keuze om desondanks 'in het water bestaende' als vertaling te noteren verantwoordden de Statenvertalers als volgt:

---

[1657] Van Netten, *Koopman in kennis*, 150 en 151.
[1658] Dit betreft Mulerius. D. van Netten, *Nicolaus Mulerius (1564-1630): Een geleerde uit Groningen in de discussies van zijn tijd* (Groningen 2010), 9.
[1659] Van Netten, *Koopman in kennis*, 150.
[1660] Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw*, 88-95.
[1661] Vermij, *The calvinist*, 249 en 250.
[1662] Ibidem, 244.
[1663] Zie Prediker 1:4-6 in de Statenvertaling van 1637.
[1664] Vermij, *The calvinist*, 367. Zie Prediker 1:4-6 in de Deux-Aesbijbel van 1562. Vermij baseerde zich hierbij op een vergelijking met andere toenmalige Bijbelvertalingen. Het Hebreeuwse grondwoord bij 'staet' heeft overigens wel *staan* als basisbetekenis. Dit betreft strong H5975.
[1665] Zie 2 Petrus 3:5-6 in de Statenvertaling van 1637.
[1666] In de Nieuwe Bijbelvertaling is 2 Petrus 3:5 namelijk als volgt weergegeven: 'Ze gaan er dan willens en wetens aan voorbij dat er in het begin al eens een hemel is geweest en een aarde die door Gods woord gevormd was uit water en door middel van water…' (eigen onderstreping)

> Gr. door, het welck oock al te met in beteeckent, gelijck 1.Timoth. 2.15. also oock hier, dewijle de wateren zijn als de vastigheyt daer in de aerde is ende vast staet. Siet Psal. 24.2.[1667]

De Statenvertalers gingen dus uit van een oervloed, waarin 'de aerde is ende vast staet', en van een vaststaande aarde, een idee dat op gespannen voet zal hebben gestaan met de bewegende aarde van het heliocentrisme. Het wereldbeeld van de Statenvertalers is dus hoogstwaarschijnlijk sturend geweest bij de keuze voor de woorden 'bestaende' en het woord 'in' in plaats van *door*. Eenzelfde verschuiving in voorzetsels is te zien bij Openbaring 5:

> Ende alle schepsel dat in den hemel is, ende op de aerde, ende onder de aerde, ende die in de zee zijn, ende alles wat in de selve is, hoorde ick seggen,…[1668]

In deze opsomming zagen de Statenvertalers hun gelaagde wereld van boven naar beneden beschreven worden. Op de onderste trede, waar als vanzelf weer het water in beeld kwam, werd opnieuw voor 'in' gekozen, terwijl er in de grondtekst ditmaal ἐπὶ (op) staat. Dit grondwoord is bij de frase ἐπὶ τῆς γῆς ('op de aerde') wel met 'op' vertaald, terwijl het woord 'in' bij de frase ἐν τῷ οὐρανῷ ('in den hemel') het Griekse voorzetsel ἐν als basis heeft. De keuze voor 'in' bij 'in de zee' is dus verre van concordant en *op de zee* had geen problematische of onlogische zin opgeleverd. De Statenvertalers lijken dus opnieuw de vertaling aangepast te hebben aan de niveaus in hun wereldbeeld.

De tweede ring in de voorstelling van de wereld was de aarde zelf, die een natuurlijke oppositie ten opzichte van de hemel vormde. Waar op de aarde zaken konden scheuren, schijnt het onmogelijk te zijn dat de hemel zich scheurde, zodat de woorden σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς vertaald werden als 'de hemelen opengaen'.[1669] Ook was de oervloed scherp onderscheiden van de wateren, die op de aarde kwamen. In het vervolg van de zojuist uit 2 Petrus 3 aangehaalde passage worden namelijk opnieuw wateren genoemd, die ditmaal een trede hoger, namelijk op de aarde liggen: 'Door welcke de werelt, die doe was, met het water der sundt-vloedt bedeckt zijnde vergaen is'.[1670] De woorden 'der sundt-vloedt' kennen geen sterke basis in de grondtekst[1671] en zijn ook in de Leuvense Bijbel en in de Deux-Aesbijbel niet te vinden.[1672] Door een dergelijke toevoeging wisten de Statenvertalers het onderscheid tussen de wateren onder de aarde (die ook in het eerste gebod genoemd worden[1673]) scherp te scheiden van de wateren die tijdelijk boven de aarde zijn. Conform het joodse denken behoorde water immers in principe thuis in het onderste deel van de kosmos, terwijl Aristoteles aarde als de onderste laag van de werkelijkheid zag.[1674] Daarom konden de Statenvertalers ook zonder veel

---

1667 Zie kanttekening 20 bij 2 Petrus 3 in de Statenvertaling van 1637.
1668 Zie Openbaring 5:13 in de Statenvertaling van 1637.
1669 Zie Markus 1:10 in de Statenvertaling van 1637. In de bijbehorende kanttekening staat: 'Gr. gescheurt, ofte, gekloven'. Zie kanttekening 12 bij Markus 1 in de Statenvertaling van 1637. De woorden *scheuren* of *kloven* lijken daarmee problematisch te zijn in combinatie met *hemelen*, want bij een dergelijke problematiek werden woorden geregeld naar de kanttekeningen gemanoeuvreerd.
1670 Zie 2 Petrus 3:6 in de Statenvertaling van 1637.
1671 De grondtekst luidt namelijk als volgt: δι᾽ ὧν ὁ τότε κόσμος ὕδατι κατακλυσθεὶς ἀπώλετο. Het zelfstandige naamwoord 'sundt-vloedt' kan hierbij hooguit ontleend zijn aan het participium κατακλυσθεὶς, dat in de Deux-Aesbijbel namelijk weergegeven is als 'oueruloeyt [zijnde]'. Zie 2 Petrus 3:6 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
1672 Zie 2 Petrus 3:6 in zowel de Deux-Aesbijbel van 1562 als de Leuvense Bijbel uit 1548.
1673 Zie Exodus 20:4 in de Statenvertaling van 1637.
1674 Zie eerder in deze subparagraaf.

problemen te ervaren het diepste punt in hun wereld met de woorden ‘in de nederste deelen der aerde’ weergeven,[1675] waarover zij het volgende ter explicatie schreven:

> D. inde aerde, die het nederste deel der werelt is. Want het woort is vleesch geworden, ende heeft by ons ghewoont. Ioan. 1.14. Siet Psal. 139.15.[1676]

‘Aerde’ wordt hierbij dus conform het aristotelisme gedefinieerd als ‘het nederste deel der werelt’, waarbij bedacht moet worden dat het begrip ‘werelt’ in de kanttekeningen opgevat moet worden als een alles omvattend begrip voor de gehele werkelijkheid.[1677] Jezus’ afdaling naar de aarde betekende dus volgens de bovenstaande kanttekening het bereiken van het diepste punt van de kosmos.

De derde laag van het door de Statenvertalers aangehangen wereldbeeld was wat zij de eerste hemel of de ‘lucht’ noemden. Het woord ἐπὶ werd bij dit niveau soms niet met *in* of *op* vertaald,[1678] maar met het voorzetsel ‘tegen’. In Openbaring 7 staat namelijk het volgende:

> ENde na desen sagh ick vier Engelen staen op de vier hoecken der aerde, houdende de vier winden der aerde, op dat geen windt en soude waeyen op de aerde, noch op de zee, noch tegen (ἐπὶ) eenigen boom[1679]

De reden waarom bij ‘eenigen boom’ het voorzetsel ‘tegen’ gebruikt wordt, is gelegen in het feit dat ‘de boomen (…) hare tacken (…) in de lucht uyt-spreyden’.[1680] De bomen werden dus gerekend tot het domein van de lucht. De lucht was een benaming voor de eerste hemel. Hier woonde de duivel[1681] en hier zou dan ook eens het oordeel plaatsvinden.[1682] Wanneer er in de grondtekst te lezen valt over τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, vertaalden de Statenvertalers het woord ἐπουρανίοις dan ook met ‘lucht’ door te spreken over ‘de geestelicke boosheden inde lucht’.[1683] Gewoonlijk vertaalden zij woorden die verband hielden met οὐρανός, door *hemel* of een afgeleide daarvan.[1684] Dat bleek voor de Statenvertalers dit keer echter niet mogelijk, zoals zij zelf in hun kanttekeningen als volgt uitlegden:

> Gr. in de hemelsche, ofte overhemelsche plaetsen: ende wordt dit woordt hier anders verstaen, als in de andere plaetsen van desen brief, om dat de lucht somwijlen hemel wort genaemt. Levit. 26.19. Matth. 6.26. ende de Apostel noemt hier voor cap. 2.2. den Satan uytdruckelick den oversten der macht des luchts, want dat de Satan geen plaetse noch macht meer en heeft in den rechten hemel blijckt uyt 2.Petr. 2.4. Iud. vers 6. Apoc. 12. vers 8, etc.[1685]

De Statenvertalers wilden dus met hun keuze voor ‘lucht’ de scheiding vasthouden tussen de eerste hemel (waar de duivel woonde) en de derde hemel (‘den rechten hemel’, waar voor de

---

1675 Zie Efeze 4:9 in de Statenvertaling van 1637.
1676 Zie kanttekening 23 bij Efeze 4 in de Statenvertaling van 1637.
1677 Zie kanttekening 21 bij 2 Petrus 3 en kanttekening 5 bij Openbaring 16 in de Statenvertaling van 1637.
1678 In de Deux-Aesbijbel van 1562 staat in Openbaring 7:1 nog wel ‘op eenighen boom’.
1679 Zie Openbaring 7:1 in de Statenvertaling van 1637.
1680 Zie kanttekening 3 bij Openbaring 7 in de Statenvertaling van 1637.
1681 Zie kanttekening 6 bij Efeze 2, kanttekening 8 bij Openbaring 13 en kanttekening 28 bij Openbaring 16 in de Statenvertaling van 1637.
1682 Zie kanttekening 40 bij 1 Thessalonicenzen 4 in de Statenvertaling van 1637.
1683 Zie Efeze 6:12 in de Statenvertaling van 1637.
1684 Zie bijvoorbeeld Mattheüs 3:2, 3:16 en 3:17 in de Statenvertaling van 1637. Ook wordt ἐπουρανίοις in de Efezebrief steeds vertaald met een vorm van *hemel*, waarbij alleen Efeze 6:12 de uitzondering vormt. Zie Efeze 1:3, 1:20, 2:6 en 3:10 in de Statenvertaling van 1637.
1685 Zie kanttekening 26 bij Efeze 6 in de Statenvertaling van 1637.

duivel 'geen plaetse' meer was). Tussen deze beide hemelen was de tweede hemel van de sterren, waaronder ook de zon en de 'dwalende sterren'[1686] (ἀστέρες πλανῆται) gerekend werden. Uitgaande van deze ordening van de zon als ster,[1687] vertaalden zij de woorden μήτε δὲ ἡλίου μήτε ἄστρων als 'noch Sonne noch gesternten'.[1688] Bij deze woorden, die het ontbreken van ieder ankerpunt in de donkere scheepsreis van Paulus beschrijven, zou de keuze voor 'gesternten' geduid kunnen worden als aansluiting bij de scheepvaart, waarbij ter koersbepaling naar sterrenbeelden gekeken werd. Toch ligt het woord *sterren* als vertaling van ἄστρων meer voor de hand en is ook gebruikelijker in de Statenvertaling.[1689] De verklaring van de keuze voor 'gesternten' is waarschijnlijk dan ook gelegen in het feit dat de 'Sonne' al als een ster gezien werd, zodat de opsomming *niet de [ster] zon en ook niet de sterren* als een dubbelop werd ervaren. Met de keuze voor 'gesternten' werd dit ondervangen.

Over de eerste twee hemelen wordt volgens de Statenvertalers ook geschreven in Hebreeën 4:

> Dewijle wy dan van eenen grooten Hoogen-priester hebben, die door de hemelen doorgegaen is, [namelijck] Iesum den Sone Godts, so laet ons dese belijdenisse vast houden.[1690]

Volgens de kanttekenaar ging Jezus door de hemelen 'die sienlick zijn' (de eerste twee hemelen) heen om daarna aan te komen 'tot in den derden hemel, die de throon Godts is, ende de heerlicke woonstede der heylige Engelen ende geesten, welcke door 't Heylige der Heyligen wiert beteeckent'.[1691] Vanwege die zienswijze kozen de Statenvertalers er hoogstwaarschijnlijk voor om tweemaal het woord of morfeem 'door(-)' te gebruiken, terwijl dit slechts eenmaal in de grondtekst voorkomt in de woorden διεληλυθότα τοὺς οὐρανούς. Bij 'door de hemelen' had 'door' dus wat betreft de brontekst niet gebruikt hoeven te worden en het zinsdeel had dus als *die de hemelen doorgegaan is* kunnen luiden. Daarmee was echter de lineaire beweging van Jezus' hemelvaart als gaande *door* de hemelen heen niet zo sterk beklemtoond geweest.

De hoogste trede in de hemelen vormde voor de Statenvertalers dus de derde hemel, waar God zetelde. Wanneer na het woord ὑψίστοις ('hoogste') een zelfstandig naamwoord ontbrak, voegden zij dan ook gewoonlijk het woord 'hemelen' toe.[1692] Deze hemel was bovendien de plaats van het onveranderlijke, terwijl van de aarde en de eerste hemel (als het ondermaanse) gold dat alles er veranderlijk was. Bij 2 Korinthe 5 werd dan ook de frase αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς zonder veel problemen vertaald als 'eeuwigh, in de hemelen'.[1693] Wanneer echter ditzelfde woord αἰώνιον en afgeleiden ervan betrekking had op de aardse tijd voor bijvoorbeeld Jezus' komst, werd meermaals voor de vertaling *eeuwen* gekozen.[1694] Een enkele

---

[1686] Zie Judas 1:13 in de Statenvertaling van 1637. In kanttekening 66 bij Judas 1 wordt hierover het volgende gesteld: 'D. planeten, welcker loop hoewelse seker is, so schijnense ons nochtans te dwalen, om dat haren loop niet eenparigh en is met de andere sterren. Daer by vergelijckt hy hare ongestadigheydt'.

[1687] Zie eerder in deze subparagraaf.

[1688] Zie Handelingen 27:20 in de Statenvertaling van 1637.

[1689] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 2:2, 2:7, 2:9, 2:10 en 24:29 in de Statenvertaling van 1637 voor voorbeelden waar ἀστήρ met een vorm van *ster* vertaald is.

[1690] Zie Hebreeën 4:14 in de Statenvertaling van 1637.

[1691] Zie kanttekening 39 en 40 bij Hebreeën 4 in de Statenvertaling van 1637.

[1692] Zie Mattheüs 21:9, Lukas 2:14 en Hebreeën 1:3 in de Statenvertaling van 1637. In Lukas 19:38 staat in de Statenvertaling van 1637 bij wijze van uitzondering de toevoeging 'plaetsen' na 'hoogste': 'Vrede [zy] inden Hemel, ende heerlickheyt inde hooghste [plaetsen]'. Hoogstwaarschijnlijk is de oorzaak daarvan dat het woord 'Hemel' hier al gebruikt is ter vertaling van een grondwoord.

[1693] Zie 2 Korinthe 5:1 in de Statenvertaling van 1637.

[1694] Zie Romeinen 16:25-26, 2 Timotheüs 1:9 en Titus 1:2 in de Statenvertaling van 1637.

keer bleef *eeuwig* in dergelijke gevallen staan, maar daar werd dan wel een uitleg bijgevoegd. Over het feit dat bijvoorbeeld de meester Filemon zijn slaaf Onesimus 'eeuwigh' zou terugkrijgen,[1695] wordt door de Statenvertalers 'D. alle sijn leven lanck' ter toelichting neergezet.[1696] Het voorbijgaande en veranderlijke aardse werd zo gecontrasteerd ten opzichte van de onveranderlijkheid van de derde hemel.

In laatmiddeleeuwse afbeeldingen werd boven de derde hemel nog een verschijnsel getekend, namelijk de vier winden, die op vier plaatsen rond de cirkels om de aarde staan.[1697] Ze staan dus buiten en boven de concentrische cirkels. Op die manier komen ze ook naar voren in de vertaling van de wederkomstpassage in het Mattheüsevangelie en in het Markusevangelie:

> Ende hy sal sijne Engelen uytsenden met een basuyne van groot geluyt, ende sy sullen sijne uytverkorene by een vergaderen uyt de vier winden, van [het een] uyterste der hemelen tot [het ander] uyterste der selve.[1698]
> Ende alsdan sal hy sijne Engelen uytsenden, ende sal sijne uytvercorene by een vergaderen uyt de vier winden, van het uyterste der aerden, tot het uyterste des hemels.[1699]

De vier winden omvatten als het ware de hele werkelijkheid van de hemelen en van de aarde. In Mattheüs wordt hierbij de uitdrukking ἀπ᾽ ἄκρων οὐρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῶν gebruikt, een wijze om te refereren aan elke plaats van de aarde.[1700] Opvallend is dat de Statenvertalers hierbij de meervoudsvorm ἄκρων door middel van de enkelvoudsvorm 'uyterste' overzetten en ook middels de toegevoegde woorden '[het een]' en '[het ander]' voor een enkelvoudige betekenis kiezen. Er zijn als het ware vaste eindpunten aan de hemel, waarboven de winden bestaan. Deze punten omringen bovendien 'alle vier hoecken ofte gewesten der werelt' als één werkelijkheid,[1701] terwijl bij een woordelijke vertaling als *van de uitersten van de hemelen tot de uitersten van hen* de weg open blijft om de frase uit het voor joden geschreven Mattheüsevangelie te interpreteren in het licht van de toenmalige joodse apocalyptische literatuur, waarin meerdere bovennatuurlijke hemelen onderscheiden werden.[1702] Voor een dergelijk wereldbeeld was bij de Statenvertalers geen plaats, want in hun ogen was er maar één metafysische hemel. Mogelijk is dat de achtergrond van de keuze om net als bij het Markusevangelie (waarin wel de enkelvoudsvorm ἄκρου staat) voor het woord 'uyterste' te kiezen.

De Statenvertalers dachten, kortom, vanuit een geocentrisch systeem van lagen, zoals zij dat ook bij het in de vertaling toepassen van de *scala naturae* gedaan hadden.

[1695] Zie Filemon 1:15 in de Statenvertaling van 1637.
[1696] Zie kanttekening 36 bij Filemon 1 in de Statenvertaling van 1637.
[1697] Dit betreft bijvoorbeeld de afbeelding uit de Kroniek van Neurenberg. Schedel, *Registrum huius operis libri cronicarum*, V.
[1698] Zie Mattheüs 24:31 in de Statenvertaling van 1637.
[1699] Zie Markus 13:27 in de Statenvertaling van 1637.
[1700] F.D. Bruner, *Matthew: The churchbook, Matthew 13-28* (Cambridge & Grand Rapids 1990), 515.
[1701] Zie kanttekening 40 bij Mattheüs 24 in de Statenvertaling van 1637.
[1702] J.J. Collins, *Apocalypse, prophecy, and pseudepigraphy: On Jewish apocalyptic literature* (Cambridge 2015), 194; A. Avery-Peck en J. Neusner, *Judaism in late antiquity 4. Death, life-after-death, resurrection and the world-to-come in the Judaisms of antiquity* (Leiden 1999), 131-133.

## *Conclusie*

In het voorafgaande is aan de hand van vele aspecten en teksten geschetst hoe de opvattingen van de Statenvertalers hun vertaalwerk beïnvloed hebben. Dit alles zal hier eerst samengevat worden om vervolgens te kunnen bepalen hoe de relatie ligt tussen theologische motieven achter vertaalkeuzes en taalkundige redenen om tot een vertaalkeuze te komen.

### *Samenvattend*

In hun vertaling lieten de Statenvertalers zien dat hun identiteit taxonomisch gezien in de volgende zes niveaus uitgesplitst kan worden:

- Westers
- Christelijk
- Premodern
- Protestants
- Calvinistisch
- Contraremonstrants

Hun identiteit als westerling bleek uit hun neiging om een aristotelisch wereldbeeld en de *scala naturae*, zoals Griekse filosofen deze al voor ogen hadden, in de vertaling tot uitdrukking te laten komen. Christelijk was hun streven om hun godsdienst af te bakenen ten opzichte van andere religies. Vervolgens waren zij ook premoderne christenen, daar zij het sinds het (uit de moderne tijd stammende) historisme benadrukte onderscheid tussen heden en verleden nog niet in hun vertaling tot uitdrukking brachten en van het geocentrisme uitgingen. Verder waren de Statenvertalers protestant in zowel hun mensbeeld als hun vertaalwijze, die beiden sterk afweken ten opzichte van hoe deze twee zaken liggen bij de katholieke vertalingen. De calvinistische identiteit komt tot uitdrukking in de weergave van de teksten over het avondmaal en de doop. Als laatste komt het contraremonstrantisme in de Statenvertaling terug in de weergave van de zonde als de totale verdorvenheid van de mens, die volgens de Statenvertalers op geen enkele wijze aan zijn zaligheid een bijdrage kan leveren.[1703]

Wat betreft elk niveau van de identiteit van de Statenvertalers zijn er dus vertaalkeuzes aan te wijzen die een samenhang vertonen met hun opvattingen. De vraag is alleen hoe de vertaalkeuzes en de onderliggende uitgangspunten verband houden met de theologische gedachten van de Statenvertalers.

### *Vorm van beïnvloeding*

Vanuit de eigentijdse perceptie lijkt de verhouding tussen een theologisch denkbeeld en een vertaalkeuze zo te liggen dat de eerstgenoemde slechts van invloed is op het tweede en niet vice versa. In deze tijd lijkt het immers voor de hand te liggen dat iemands geloofsopvattingen voortvloeien uit persoonlijke drijfveren, gevoelens en de sociaal-culturele herkomst van een persoon.[1704] Voor de gedachte dat iemand zijn religieuze denkbeelden ontleent aan de manier

[1703] Zie hiervoor de eerste paragraaf van dit hoofdstuk ('Theologische invloed bij vertaalkeuzes').

[1704] Religieuze gevoelens in zijn algemeenheid worden tegenwoordig geregeld van verklaringen voorzien door het beschrijven van factoren uit de menselijke evolutie. Zie bijvoorbeeld het werk van Boyer en het boek van Buskes. P. Boyer, *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought* (New York 2013); Buskes, *Evolutionair*, 292-295. Meer in het bijzonder heeft Cameron voor de reformatie politieke, economische (zoals het

waarop hij zijn heilige tekst leest en deze door een vertaalslag in zijn denken een plaats doet innemen, schijnt op die manier weinig ruimte te zijn.[1705] Wanneer immers slechts historische of sociale motieven als hoogste bron van geloofsopvattingen gezien worden, wordt er namelijk zo goed als geen rekening mee gehouden dat dergelijke beweegredenen veelal niet door iemand zo ervaren zijn. De Statenvertalers voelden zich immers zelf niet een spil in het proces van de confessionalisering, waarbij – zoals de confessionaliseringsthese stelt – overheden een geloofsopvatting in hun gebied richting alle onderdanen probeerden te verbreiden.[1706] Noch voelden de vertalers zich calvinist omdat zij dit nou eenmaal vanuit hun thuis of door hun plaats in de geschiedenis hadden meegekregen. Hoewel dergelijke processen in de vorming van godsdienstige gedachten wel degelijk een rol van betekenis kunnen hebben gehad, zijn zij niet altijd als zodanig beleefd. Voor een vroegmoderne christelijke theoloog was de basis van zijn geloofsopvatting immers wat hij meende in de Bijbel te hebben gelezen. Luther was bijvoorbeeld van mening dat een mens *alleen* door het geloof zalig werd en las daarom Romeinen 3:28 als volgt: 'So halten wir es nu / Das der Mensch gerecht werde / on des Gesetzes werck / <u>alleine</u> durch den Glauben' (eigen onderstreping).[1707] Het is te kort door de bocht om dit slechts eenvoudigweg als een voorbeeld van manipulatie af te doen, want Luther betoogt zelf op taalkundige gronden tot zijn keuze voor 'alleine' te zijn gekomen.[1708] In zijn voorstelling van zaken lagen dus linguïstische overwegingen ten grondslag aan de vertaling en de daaruit voortkomende vertaling vormde de basis van Luthers theologie. In deze lijn van denken gingen de latere reformatoren en de gereformeerden voort. De Bijbel was de basis en de vertaling ervan werd als grond aangewend in polemische belijdenisgeschriften.[1709] Vertalen en theologie bedrijven gingen dus hand in hand. Een taalkundig proces raakte zo verweven met een religieuze activiteit. Bij deze samenvloeiing kan een vertaler ervoor kiezen om via zijn (ver)taalkundige opvattingen zijn theologische gedachten in de Bijbel te lezen. Middels zijn

---

streven naar het geld van de Katholieke Kerk), sociale (waarvoor vooral in de jaren zestig, zeventig en tachtig veel aandacht was) en psychologische factoren opgesomd, volgens welke huidige wetenschappers de reformatiebeweging hebben proberen te verklaren. E. Cameron, *The European reformation* (Oxford 2012), 297, 298 en 309. Dit betreft het zeventiende hoofdstuk ('Motives for Establishing the Reformation'). Cameron, *The European reformation*, 297-324. Er is hier te weinig ruimte om alle literatuur over dit grote vraagstuk en hetgeen erover geschreven is, op te sommen, maar het genoemde illustreert dat er relatief weinig aandacht is voor de invloed van de vertaalkundige visie op iemands gedachten en geloofsbeleving.

[1705] Dit aspect van het lezen (en vertalen) van de Bijbel als basis en motor van veranderingen wordt overigens wel beschreven door McLean: 'The Reformation made the interpretation and study of the Bible the engine of its remaking of the faith, the Church and society; the theological landscape teemed ever more thickly with competing renderings and readings of Scripture, with commentaries, paraphrases and other species of literature which sought to frame the proper understanding of the Bible'. M. McLean, 'Introduction', in: Gordon en McLean, *Shaping the Bible in the reformation*, 1-14, 2 en 3.

[1706] M.Z. Hanson, *Religious identity in an early reformation community: Augsburg, 1517 to 1555* (Leiden & Boston 2009), 3.

[1707] Zie Romeinen 3:28 in de Lutherbijbel van 1545. Meer voorbeelden van theologisch bepaalde vertaalkeuzes van Luther geeft Bornkamm. H. Bornkamm, 'Luther's Translation of the New Testament', in: H.G. Koenigsberger, *Luther: A profile* (New York 1973), 210-217, 215 en 216.

[1708] Luther wijst er namelijk op dat het in het Duits gebruikelijk is om bij het spreken over twee zaken, in de situaties dat een van de twee zaken niet het geval is, het woord *alleine* te gebruiken bij hetgeen dan wel het geval is. M. Luther, *Sendbrief vom Dolmetschen*.

[1709] In de Dordtse Leerregels wordt bijvoorbeeld geregeld geciteerd uit de Bijbel, waarbij soms zelfs haast morfologische analyses voorkomen. Over Efeze 1:4 wordt bijvoorbeeld gesteld dat hier niet *waren* maar *zouden zijn* als woorden gebruikt worden. Dordtse Leerregels, 1.9. In het Grieks staat hier overigens een infinitivusvorm. In de Statenvertaling van 1637 luidt deze tekst als volgt: 'Gelijck hy ons uytvercoren heeft in hem, voor de grontlegginge der werelt, op dat wy <u>souden</u> heylich ende onberispelijck <u>zijn</u> voor hem in de liefde'. (eigen onderstreping)

opvatting over de manier waarop letterlijk vertaald dient te worden, kan hij zijn eigen ideeën in het heilige boek bevestigd zien. Anderzijds kan hij juist ook zijn vertaalkundige opvattingen laten varen om zijn gedachtegoed sterker in zijn Bijbelvertaling tot uitdrukking te laten komen. Hoe die twee mogelijkheden benut zijn bij het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, zal hier beschreven worden.

Wat betreft de door het wereldbeeld ingegeven vertaalkeuzes geldt dat deze gewoonlijk een afwijking van de normale vertaalprincipes vormen. De volgende drie stelregels zijn dan namelijk van kracht:

1. Woorden worden morfologisch gezien niet op de meest precieze wijze overgezet.
2. Woorden worden niet concordant vertaald.
3. Lexicale keuzes behelzen een betekenisverschuiving ten opzichte van het grondwoord.[1710]

Met andere woorden, de voor de Statenvertalers meest hoogstaande vertaalprincipes werden niet gevolgd wanneer de Statenvertalers door hun wereldbeeld beïnvloed werden. Morfologisch gezien gebeurde dat bijvoorbeeld toen een woord als μεταβῇ vertaald werd met ‘wilde vertrecken’, een vertaling waarbij *willen* als hulpwerkwoord duidelijk niet voortvloeit uit de vorm van het Grieks.[1711] Iets dergelijks geldt voor de woorden, die geen concordante weergave van de grondtekst vormen. Woorden als *penning* en *varen* zijn vanuit het oogpunt van concordantie niet verdedigbaar.[1712] Wanneer het wereldbeeld dus zijn stempel ging zetten op een vertaling, ging dat dus onder meer gepaard met dergelijke niet concordante vertalingen. Tenslotte leverde een wereldbeeld ook een verschuiving in betekenis op ten opzichte van de semantische waarde die grondwoorden hadden. Een voorbeeld daarvan is de verschuiving van ἀγορά als sociale plaats in de antieke mediterrane wereld richting de markt in de zeventiende-eeuwse Nederlanden.[1713]

Verschuivingen in betekenis, morfologie en concordantie passen dus bij het proces waarbij een denkbeeld van de Statenvertalers hen deed afwijken van de vertaalprincipes die zij over het algemeen voorstonden. Er zijn daarentegen ook vertaalkeuzes die geheel in lijn liggen met de vertaalkundige overwegingen van de Statenvertalers en die tegelijk hun theologische denkbeelden ondersteunden. Het woord ‘uytvercoren’ in Efeze 1:4 weerspiegelde bijvoorbeeld precies de morfologische structuur van het grondwoord ἐξελέξατο.[1714] Door morfologisch te vertalen, kwamen de Statenvertalers dus hun theologische kernwoord tegen. De manier waarop de grondtekst dan door de Statenvertalers gelezen en vertaald is, vormt dan een basis voor hun theologische denkbeelden rond de uitverkiezing.

Om die kwestie verder te onderzoeken, zal hier een schema gegeven worden van de Bijbelteksten die de protestantse identiteit van de Statenvertaling tonen. Daarbij wordt per tekst van een vertaalkeuze, die verschilt ten opzichte van de katholieke, doperse of Lutherse

---

[1710] Betekenisverschuivingen bij lexicale keuzes zullen in de vergelijking tussen de vertaalinvloed van het wereldbeeld enerzijds en de beïnvloeding van de theologie anderzijds verder zo goed als niet meegenomen worden. Het is namelijk niet met precisie te bepalen of een vertaalkeuze in de Statenvertaling wel of niet qua betekenis verschoven is ten opzichte van het grondwoord, want de betekenis van de grondtekst komt nu juist slechts via vertaalslagen tot de moderne lezer. Dit probleem is reeds beschreven in de subparagraaf ‘Methode’ van de paragraaf ‘Theologische invloed bij vertaalkeuzes’.

[1711] Zie Mattheüs 8:34 in de Statenvertaling van 1637.

[1712] Zie vorige paragraaf.

[1713] Ibidem.

[1714] Zie Efeze 1:4 in de Statenvertaling van 1637.

vertaling, bepaald of deze vertaalkeuze uit de Statenvertaling in lijn is met de vertaalprincipes van de Statenvertalers of dat deze vertaalkeuze juist een uitzondering vormt in het vertaalkundige patroon van de Statenvertaling. Als het verschil ten opzichte van de katholieke vertalingen morfologisch van aard is, wordt gekeken of de Statenvertalers door hun keuze kleinere taalkundige eenheden weerspiegelden, wat voor hen immers belangrijk was. Bij een verschil in woordkeuze wordt gekeken of bij de drie (voor de bewuste Bijbeltekst staande) vindplaatsen in de grondtekst, waarin hetzelfde grondwoord voorkomt, in minstens twee gevallen het grondwoord op dezelfde wijze is vertaald als in het onderzochte Bijbelvers het geval is.[1715] Op die manier wordt de concordantie soms slechts lokaal bepaald en dat past bij de manier hoe Rolandus het principe van concordantie in praktijk heeft gebracht.[1716] Wat betreft de bepaling van de mate waarin de woordvolgorde en het woordenaantal behouden werd, geldt dat, omdat de Statenvertalers dit niet erg sterk nastreefden, het meest passend is dat op deze principes uitzonderingen worden gemaakt door woorden toe te voegen of de woorden in een andere volgorde te plaatsen.[1717] Op die manier is in de onderstaande tabel een overzicht gegeven van de teksten waarin het behoud van morfologische aspecten (M), een concordante vertaling (C), het weinig belang hechten aan de woordvolgorde (V) of het weinig belang hechten aan het woordenaantal (A) en het toepassen van geen van deze vertaalprincipes (Geen) te zien is.

| *Vers* | *Statenvertaling* | *M* | *C* | *V* | *A* | *Geen* |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mattheüs 3:13 | gedoopt te worden | X | | | | |
| Markus 16:16 | Die gelooft sal hebben, ende gedoopt sal zijn | - | | | | X |
| Lukas 2:14 | in den menschen een welbehagen | X | | | | |
| Lukas 22:19 | Tot | | - | | | X |
| Lukas 22:20 | [is] | | ? | | | |
| Johannes 17:6 | Bewaert | | X | | | |
| Handelingen 8:36 | gedoopt te worden | X | | | | |
| Handelingen 13:48 | soo vele | X | | | | |
| Handelingen 15:18 | Eewicheyt | | X | | | |
| Romeinen 2:18 | beproeft | | X | | | |
| Romeinen 2:18 | Verschillen | | - | | | X |
| Romeinen 3:19 | Verdoemelijck | | ? | | | |
| Romeinen 3:23 | derven | | - | | | X |
| Romeinen 5:18 | Over | | - | | | X |
| Romeinen 6:13 | levendigh [geworden] zijnde, | - | | | | X |
| Romeinen 6:23 | door | | - | | | X |
| Romeinen 7:18 | doen | | X | | | |
| Romeinen 7:21 | dese wet | - | | | | X |
| Romeinen 7:21 | [in my] | | | | X | |
| Romeinen 8:4 | Recht | | - | | | X |
| Romeinen 9:11 | [vast] | | | | X | |
| Romeinen 11:7 | verhardt | | X | | | |
| 1 Korinthe 1:10 | te samen gevoeght zijt | | - | | | X |
| Galaten 3:24 | tucht-meester | | - | | | X |
| Efeze 1:4 | Uytvercoren | X | | | | |
| Efeze 1:4 | Grontlegginge | | X | | | |
| Efeze 1:4 | op dat | - | | | | X |

[1715] Als er sprake is van een woord dat minder dan vier keer in het Griekse Nieuwe Testament voorkomt, moet het grondwoord vergeleken worden met minder dan drie woorden, waarbij geldt dat een woord pas concordant is wanneer hij elders in meer dan de helft van de gevallen op dezelfde manier vertaald is.
[1716] Zie het vierde hoofdstuk.
[1717] Zie het vijfde hoofdstuk.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Efeze 1:5 | Verordineert | | X | | | |
| Efeze 1:5 | Welbehagen | X | | | | |
| Efeze 1:6 | begenadight heeft | | X | | | |
| Efeze 1:11 | alle dingen | | - | | | X |
| Efeze 1:11 | een erfdeel geworden zijn | X | | | | |
| Efeze 2:2 | ongehoorsaemheyt. | | - | | | X |
| Filippenzen 1:29 | uyt genade gegeven | X | | | | |
| 1 Thessalonicenzen 3:13 | Heylichmakinge | | X | | | |
| 2 Thessalonicenzen 2:13 | Beginne | | - | | | X |
| 2 Timotheüs 2:21 | bequaem tot gebruyck | | - | | | X |
| 2 Timotheüs 2:21 | goedt werck | X | | | | |
| Hebreeën 12:14 | Iaeght | | X | | | |
| Hebreeën 12:14 | Heylighmakinge | | X | | | |
| 1 Petrus 1:2 | Den uytverkorenen na de voorkennisse | | | X | | |
| 1 Petrus 3:21 | de Doop (zonder 'in') | X | | | | |
| 2 Petrus 1:3 | [behoort] | | | | X | |
| 1 Johannes 3:4 | Ongerechticheyt | - | | | | X |
| *Totaal* | | 10 | 11 | 1 | 3 | 17 |

Tabel 94. Mate waarin met de theologische identiteit van de Statenvertalers samenhangende vertaalkeuzes door vertaalkundige overwegingen ingegeven zijn.[1718]

In niet veel meer dan de helft van de gevallen geldt dat de Statenvertalers hun vertaalprincipes gevolgd hebben. In een behoorlijk aantal van deze gevallen geldt bovendien dat het theologische idee zich niet uit de tekst laat aflezen, maar er slechts mee samenhangt. Uit de frase 'in den menschen een welbehagen' valt bijvoorbeeld geen aanwijzing te vinden voor een negatief mensbeeld, terwijl de vertaalkeuze zelf hoogstwaarschijnlijk wel samenhangt met het gereformeerde mensbeeld, waarin geen ruimte was voor 'menschen die van goeden wille sijn'.[1719] Het beeld van de totaal verdorven mens is dan ook niet door de vertaalkeuze bij Lukas 2:14 tot stand gekomen en dat geldt evenmin voor de meeste andere teksten, die betrekking hebben op het mensbeeld. Het 'derven' van de heerlijkheid van God is bijvoorbeeld een vertaalkeuze die niet concordant blijkt te zijn en ook het begrip 'tucht-meester' blijkt niet te resulteren uit een streven naar concordant vertalen. Slechts voor een woord als 'verhardt' geldt dit wel.[1720]

Enigszins anders ligt het bij teksten in de Statenvertaling die gaan over het (min of meer passief) ondergaan van het heil. Dit betreft teksten over de uitverkiezing en over de doop. Griekse passieve vormen werden dus bij het gebruik van het werkwoord *dopen* weergegeven als *gedoopt worden*, waarmee aan het behoud van morfologische aspecten recht gedaan werd.[1721] Bij de teksten over de uitverkiezing – zoals de term al zegt – werd ook steeds het morfeem *uit-* gebruikt als in het Grieks sprake was van ἐκ- of ἐξ- (in bijvoorbeeld ἐξελέξατο[1722]). Verder werd een woord als καταβολή concordant vertaald door het met 'grontlegginge' weer te geven, waarbij bovendien geldt dat de betekenis van dit begrip niet tot nauwelijks verschoven was ten opzichte van het gebruik in de oudheid (in tegenstelling tot het

[1718] Deze teksten zijn behandeld in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk ('Theologische invloed bij vertaalkeuzes').
[1719] Zie Lukas 2:14 in de Leuvense Bijbel van 1548.
[1720] Het woord *verhard* correspondeert in vier van de zes malen met eenzelfde grondwoord, dat van πωρόω afgeleid is. Zie Markus 6:52, Johannes 12:40, Handelingen 19:9, Romeinen 11:7, 2 Korinthe 3:14 en Hebreeën 3:13 in de Statenvertaling van 1637.
[1721] In Handelingen 8:36 staat immers ook een passief grondwoord, namelijk βαπτισθῆναι.
[1722] Zie Efeze 1:4.

gebruik ervan in de perikoop). Ook andere woorden uit Efeze 1, zoals ‘welbehagen’ en ‘verordineert’, zijn concordante vertalingen, die zo uniek zijn binnen de Statenvertaling dat zij sterk opvallen en de gedachten van de geschoolde lezer specifiek tot de belijdenisgeschriften zouden kunnen voeren, waarin te lezen valt dat een mens zijn heil verkrijgt en dat hij het verkrijgen van zijn geluk ondergaat zonder er zelf aan te hoeven of te kunnen bijdragen. In lijn daarmee is de keuze voor het begrip ‘heylichmakinge / heylighmakinge’ van belang, want anders dan bij het begrip *heiligheid* het geval is, is de mens niet het subject dat *zichzelf heiligt*, maar het object dat *heilig gemaakt wordt*. Het heilswerk valt daarmee niet in termen te beschrijven van zelf iets doen, maar valt eerder te zien als tot iets gemaakt *worden*. In dat spectrum staat ook de frase ‘een erfdeel geworden zijn’, dat opnieuw een weergave vormt van een passivumvorm in de grondtekst. Concordant is tenslotte ook de vertaalkeuze dat dit te ondergane heil van ‘eewicheyt’ is.[1723]

Samenvattend kan dus gesteld worden dat een focus op het feit dat de mens zijn heil moet ondergaan, bij de onderzochte teksten enigszins uit de leeswijze en de gevolgde vertaalprincipes lijkt voort te vloeien, terwijl het negatieve mensbeeld vooral een theologisch idee is dat de Statenvertalers van hun gebruikelijke vertaalprincipes deed afwijken. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van Filippenzen 2:12-13, een passage die in de onderstaande tabel in vijfvoud is weergegeven.

| | |
|---|---|
| Grondtekst | 12. Ὥστε, ἀγαπητοί μου, καθὼς πάντοτε ὑπηκούσατε, μὴ ὡς ἐν τῇ παρουσίᾳ μου μόνον ἀλλὰ νῦν πολλῷ μᾶλλον ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου, μετὰ φόβου καὶ τρόμου τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν <u>κατεργάζεσθε</u>,<br>13. ὁ θεὸς γάρ ἐστιν ὁ <u>ἐνεργῶν</u> ἐν ὑμῖν καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ <u>ἐνεργεῖν</u> ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας: |
| Leuvense Bijbel | 12. Aldus mijn alderliefste (alsoo ghy altijt onderdanich hebt gheweest) niet alleen in mijn teghenwoerdicheyt, maer veel meer nu in mijn afwesen, <u>werct</u> met vreese ende anxt uwe salicheyt.<br>13. Want tes Godt die in v lieden <u>werct</u> beyde, het willen ende het <u>volbringhen</u> nae den goeden wille. |
| Biestkensbijbel | 12. Also mijn liefste, ghelijck als ghy gehoorsaem zijt geweest, niet alleen in mijn teghenwoordicheyt, maer ooc nv veel meer in mijn afwesen, <u>Maeckt</u>, dat ghy salich wordet met vreesen ende beuen.<br>13. Want Godt ist die in v <u>werckt</u> beyde dat willen ende dat <u>doen</u>, nae zijn welbehaghen. |
| Deux-Aesbijbel | 12. So dan, myne lieue, ghelijck ghy alle tijt ghehoorsaem gheweest zijt, niet alleene in myne teghenwoordicheyt, maer veel meer nu in mijn afwesen, <u>wercket</u> uwes selfe salicheyt in vreese ende beuen.<br>13. Want het is God die in v <u>werckt</u>, het willen ende het <u>volbrenghen</u>, na [zijn] welbehaghen. |
| Statenvertaling | 12. Alsoo dan, mijne geliefde, gelijck ghy alle tijdt gehoorsaem geweest zijt, niet als in mijne tegenwoordicheyt alleen, maer veel meer nu in mijn afwesen, <u>wercket</u> uwes selfs salichtyt met vreese ende beven.<br>13. Want het is Godt die in u <u>werckt</u> beyde het willen ende het <u>wercken</u>, na [sijn] welbehagen. |

Tabel 95. Grondtekst en vertalingen van Filippenzen 2:12-13.[1724]

[1723] Het grondwoord αἰῶνος in Handelingen 15:18 is concordant vertaald wanneer gekeken wordt naar hoe dit woord (en de eraan verwante woorden) meestal vertaald wordt, namelijk met het woord *eeuwigheid*.
In enkele gevallen (waarin het om de geschiedenis van de mensheid gaat) wordt overigens het op αἰών gelijkende woord αἰώνιος (of een afgeleide daarvan) met *eeuwen* vertaald. Zie hiervoor de subparagraaf ‘De ordening van het heelal’ van de voorgaande paragraaf.
[1724] Zie de Leuvense Bijbel van 1548, de Biestkensbijbel van 1560, de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Statenvertaling van 1637.

Deze passage valt uiteen in twee delen. Het twaalfde vers gaat namelijk over wat de mens moet en kan doen, terwijl het dertiende vers verhandelt dat God de strevingen in de mens legt, zodat de nadruk op het ondergaan van het heilswerk komt te liggen. Bij vers 12 valt dan ook te verwachten dat de Statenvertalers hier wat betreft hun verschil ten opzichte van de Leuvense Bijbel hun theologie in de tekst uitdrukten, terwijl zij bij vers 13 hun theologie door hun vertaalprincipes tot uitdrukking zagen komen. In vers 12 kozen de Statenvertalers namelijk voor de woorden 'alle tijdt' als vertaling van πάντοτε, dat niet op een concordante wijze vertaald was en in zijn algemeenheid niet concordant vertaald werd door de Statenvertalers.[1725] De reden dat zij hier niet voor de enigszins gebruikelijkere vertaling *altijd* gekozen hebben, is waarschijnlijk dat zij niet wilden dat de lezer dacht dat hier een omnitemporele uitspraak gedaan werd.[1726] In de Leuvense Bijbel werd dat beeld namelijk wel opgeroepen door de stelling dat de Filippenzen 'altijt' een onderdanige houding hadden, tussen haken te plaatsen en zo als een los element te isoleren van het volgende zinsdeel. De Statenvertalers meden juist de ronde haken, zodat hun 'alle tijdt' de invulling kreeg van het tweede deel van de zin, namelijk 'niet als in mijne tegenwoordicheyt alleen, maer veel meer nu in mijn afwesen'. De Statenvertalers benadrukten namelijk dat 'alle tijdt' slechts betrekking had op de periode dat de Filippenzen het evangelie hadden aangenomen,[1727] want de mens was immers van zijn aard een slecht en ongehoorzaam wezen. Als er dus gesteld wordt dat een mens zijn zaligheid moet werken, verbonden de Statenvertalers dit het liefst met de God die in een mens werkt, omdat een mens volgens hen vanuit zichzelf niets goeds zal doen. Daarom vertaalden zij κατεργάζεσθε met hetzelfde werkwoord als dat zij ἐνεργῶν hadden vertaald, namelijk met een vorm van *werken*. Deze niet concordante wijze van vertalen sluit dus aan bij het beeld van de mens als een slecht wezen, waartegen niet, zoals de meer concordante vertaling van de Biestkensbijbel luidt, gezegd kan worden 'Maeckt, dat ghy salich wordet'.

Zoals er bij de weergave van het mensbeeld sprake is van niet concordante vertaalwijzen, zo is er bij de vertaling van de tekst over het lijdelijk ondergaan van Gods werk wel sprake van het volgen van de Griekse woordvariatie. De grondwoorden ἐνεργῶν en ἐνεργεῖν werden namelijk allebei met een vorm van *werken* vertaald, zoals in geen van de drie andere, in de tabel hier boven genoemde Bijbelvertalingen het geval is. Op die manier komt het werken van de mens geheel in de sfeer van het werken van God, die alle menselijk werken bewerkstelligt. Dat wordt nog eens benadrukt door de frase 'na [sijn] welbehagen'. Met deze keuze voor 'welbehagen' wordt het woord εὐδοκία zowel qua morfemen weergegeven (εὐ- komt terug als 'wel-') als concordant overgezet.[1728] Dat het woord 'sijn' wordt toegevoegd, is vanuit de vertaalkundige voorkeur van de Statenvertalers bezien onbelangrijk, want het behoud van het woordenaantal was voor hen het minst belangrijke principe bij het overzetten van de grondtekst. Op die manier leidde het lees- en vertaalpatroon van de Statenvertalers tot een

---

[1725] Het grondwoord πάντοτε wordt in de Statenvertaling 15 keer met *alle tijd* vertaald en in 24 gevallen wordt voor *altijd* gekozen. Op vier plaatsen wordt *alle tijd* ook nog eens samengevoegd tot één woord door het te spellen als *alletijdt, alletijt* of *alle-tijdt*, zodat πάντοτε typografisch gezien met slechts één woord vertaald werd. (Zie Romeinen 1:10, Filippenzen 1:4, Kolossenzen 4:6 en 4:12 in de Statenvertaling van 1637.) Voor deze laatste variant waren de revisoren verantwoordelijk. Zie het negende hoofdstuk.

[1726] Het woord *altijd* komt in de Statenvertaling namelijk geregeld voor in teksten die een omnitemporele uitspraak bevatten. Zie bijvoorbeeld Mattheüs 18:10, 26:11, Markus 14:7, Lukas 18:1, Johannes 8:29, 11:42, 12:8 en Titus 1:12 in de Statenvertaling van 1637.

[1727] Zie kanttekening 46 bij Filippenzen 2 in de Statenvertaling van 1637.

[1728] Het naamwoord εὐδοκία (of afleidingen daarvan) komt namelijk negen keer voor in het Nieuwe Testament en wordt daarbij zeven keer als *welbehagen* vertaald, waarbij er gewoonlijk sprake is van een goddelijke context. Bij mensen worden woorden als *toegenegenheid* en *goedwilligheid* gebruikt. Zie Romeinen 10:1 en Filippenzen 1:15 in de Statenvertaling van 1637.

interpretatie, die tegenover de katholieke vertaling ‘nae den goeden wille’ stond. Bij deze vertaalwijze was het namelijk zo dat ‘het willen’ van de mens en ‘het volbringhen nae den goeden wille’ door de op elkaar lijkende woordkeuze in het verlengde van elkaar kwamen te liggen, zodat ‘goeden wille’ (denkend aan Lukas 2:14) opgevat lijkt te kunnen worden als de goede wil van de mens, volgens welke hij het goede voor God volbrengt. Die kant wilden de Statenvertalers niet op. Zij zagen Filippenzen 2:13 slechts als een aanwijzing dat een mens het goede slechts kon doen als hij Gods werking in zich ondergaan had.[1729]

Concluderend kan dus gesteld worden dat de Statenvertalers bij theologisch gezien markante teksten in sommige gevallen afweken van hun gebruikelijke vertaalwijze, terwijl zij in andere gevallen juist geheel in lijn met hun vertaalkundige ideeën tot een tekst kwamen die hun geloofsopvatting tot uitdrukking bracht. Theologische en vertaalkundige drijfveren kunnen dus tezamen geleid hebben tot een specifieke vertaalkeuze. De keuze om *gedoopt te worden* als vertaling te nemen, is namelijk niet alleen ingegeven door een taalkundig streven om het passieve grondwoord in eenzelfde vorm in het Nederlands over te zetten, maar vloeit eveneens voort uit de theologische opvattingen van de Statenvertalers dat de doop niet per se een door de dopeling zelf gekozen handeling is. Een theologische verklaring staat zo naast een vertaalkundige verklaring van een vertaalkeuze. Beide manieren om een keuze van de Statenvertalers uit te leggen, staan dus niet tegenover elkaar, maar vullen elkaar juist aan en liggen in elkaars verlengde.[1730]

---

[1729] De in deze en de vorige alinea genoemde vertaalvoorbeelden vormen een uitwerking van tabel 95.
[1730] Zie ook de conclusie.

# 8. Tijdsverloop

Gedurende een periode van ongeveer zes jaar werkten de Statenvertalers aan hun vertaling van het Nieuwe Testament.[1731] Bij een dergelijke tijdspanne is er een gerede kans dat een aanvankelijk gekozen werkwijze gaat evolueren. In het eerste stadium kan namelijk onwennigheid parten spelen, terwijl tijdsdruk in de slotfase bepalend kan zijn. Hoe deze zaken bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling van invloed zijn geweest op het wordingsproces, zal in dit hoofdstuk beschreven worden. Eerst zal daartoe de mate van continuïteit beschreven worden door het Nieuwe Testament van de Statenvertaling te vergelijken met de twee meest invloedrijke documenten bij haar totstandkoming, namelijk de grondtekst en de Deux-Aesbijbel. Wanneer op die manier bepaald kan worden welke aspecten van de vertaling wel en niet als constanten te beschouwen zijn, is vervolgens te analyseren welke factoren ter verklaring aangewend kunnen worden voor verschillen tussen verscheidene delen van de Statenvertaling. Hierbij worden twee verklaringen uiteengezet. Dit betreft in de eerste plaats de wisseling van personen in het vertaalproces. Als tweede zijn meer geleidelijke, in de loop van het vertaalproces plaatsvindende veranderingen in werkwijze van belang. Deze beide zaken verklaren het enigszins grillige, maar tegelijk gelijkmatige patroon van de tekst van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

## *Wisselingen in de vertaling*

Zowel bij de brontekst als bij de te vervangen doeltekst zochten de Statenvertalers een zo nauw mogelijke aansluiting.[1732] Om te bepalen in welke mate zij dit deden, zal hier in de eerste plaats gekeken worden naar de mate waarin de Statenvertaling qua woordenaantal aansluit bij het Griekse Nieuwe Testament. Daarna wordt beschreven hoeveel woorden de Statenvertalers overnamen uit de Deux-Aesbijbel. Beide teksten zullen op vaste punten, die gelijkmatig verspreid over het gehele Nieuwe Testament heen staan, met elkaar vergeleken worden, zodat het verloop van de werkwijze van de Statenvertalers zichtbaar gemaakt wordt. Aangezien dit slechts een kwantitatieve weergave betreft, zal tenslotte ter illustratie door een vergelijking van de vertaling van Mattheüs 1 met de weergave van Openbaring 22 beschreven worden welke concrete vertaalkundige verschillen deze getallen zoal belichamen.

### *Verhouding ten opzichte van de grondtekst*

Een taal als het Grieks heeft de neiging om in één woord vele betekenis dragende elementen samen te persen, die in het Nederlands met verscheidene aparte woorden uitgedrukt worden. Eén Grieks woord, zoals λύσω, moet dan dus met vele Nederlandse woorden (namelijk *ik zal losmaken*) uitgedrukt worden. Grieks is namelijk een synthetische taal, terwijl het Nederlands

[1731] Vanaf het begin van 1628 werd gewerkt aan het Nieuwe Testament van de Statenvertaling en in 1634 werd dit afgerond, waarna het revisorenberaad plaatsvond. De Bruin, *De Statenbijbel*, 286-288. Ook is het mogelijk om het najaar van 1627 als aanvangstijd te beschouwen, want Rolandus werd op 9 oktober 1627 ingeschreven bij de universiteit van Leiden. P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 3 (Leiden 1930), 1089; Nauta, ‘Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling’, 28.
[1732] Zie hiervoor het model aan het slot van het vijfde hoofdstuk.

beschouwd wordt als een analytische taal. Wanneer vanuit een dergelijke synthetische taal een vertaling gemaakt wordt in een analytische taal, worden er in de doeltekst gewoonlijk ongeveer 25 á 30 procent meer woorden gebruikt ten opzichte van de brontekst.[1733] Bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling ligt dit percentage aan de hoge kant. Als de verhouding van het woordenaantal van de grondtekst namelijk vergeleken wordt met de weergave van het Nieuwe Testament, blijkt er sprake te zijn van een toename van zo'n 32 procent. Zoals in de onderstaande tabel te zien is, verschilt dit percentage per Bijbelboek sterk. Het complex te vertalen Bijbelboek 1 Petrus spant de kroon met 45 procent, terwijl Openbaring met minder dan 22 procent nog niet eens de helft daarvan als percentage heeft.

| **Bijbelboek** | **Woordenaantal grondtekst** | **Woordenaantal Statenvertaling** | **In procenten uitgedrukte weergave van de toename van het woordenaantal** |
|---|---|---|---|
| Mattheüs | 18345 | 23665 | 29 |
| Markus | 11304 | 15153 | 34 |
| Lukas | 19482 | 25762 | 32 |
| Johannes | 15635 | 19549 | 25 |
| Handelingen | 18451 | 24333 | 32 |
| Romeinen | 7111 | 9679 | 36 |
| 1 Korinthe | 6829 | 9681 | 42 |
| 2 Korinthe | 4477 | 6258 | 40 |
| Galaten | 2230 | 3221 | 44 |
| Efeze | 2422 | 3007 | 24 |
| Filippenzen | 1629 | 2209 | 36 |
| Kolossenzen | 1582 | 2044 | 29 |
| 1 Thessalonicenzen | 1481 | 1878 | 27 |
| 2 Thessalonicenzen | 823 | 1050 | 28 |
| 1 Timotheüs | 1591 | 2283 | 43 |
| 2 Timotheüs | 1238 | 1687 | 36 |
| Titus | 659 | 944 | 43 |
| Filemon | 335 | 448 | 34 |
| Hebreeën | 4953 | 7104 | 43 |
| Jacobus | 1742 | 2382 | 37 |
| 1 Petrus | 1684 | 2446 | 45 |
| 2 Petrus | 1099 | 1573 | 43 |
| 1 Johannes | 2141 | 2648 | 24 |
| 2 Johannes | 245 | 321 | 31 |
| 3 Johannes | 219 | 297 | 36 |
| Judas | 461 | 606 | 31 |
| Openbaring | 9852 | 12019 | 22 |
| *Totaal / Gemiddelde* | *138020* | *182247* | *32* |

Tabel 96. Verhouding van het woordenaantal van de Statenvertaling ten opzichte van de grondtekst.[1734]

[1733] Gouadec, *Translation as a profession*, 209.

[1734] Hierbij is uitgegaan van de tekst van de Statenvertaling van 1637. De hier genoemde getallen zijn ontleend aan de weergave van de Statenvertaling van 1637 op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse

Om dit vigerende patroon in het percentage van het woordenaantal te ordenen, zijn de categorieën genre en moeilijkheidsgraad geschikte hulpmiddelen. Bij de verhalende boeken is er namelijk sprake van een percentage van ruim 30 procent, dat bij de brieven oploopt naar ruim 37 procent. Het Bijbelboek Openbaring steekt hier met nog geen 22 procent schril bij af. Uit de onderstaande tabel blijkt dat aan deze percentages tienduizenden woorden ten grondslag liggen, zodat deze grote percentuele verscheidenheid niet door toevalligheden verklaard kan worden.

| **Bijbelboek** | **Woordenaantal grondtekst** | **Woordenaantal Statenvertaling** | **Verhouding** |
|---|---|---|---|
| Narratieve literatuur | 83217 | 108462 | 30 |
| Brieven | 44951 | 61766 | 37 |
| Openbaring | 9852 | 12019 | 22 |

Tabel 97. Per genre geordende weergave van de verhouding van het woordenaantal van de Statenvertaling ten opzichte van de grondtekst.

De verklaring van het verschil tussen het percentage bij de verhalende literatuur en het aantal procenten bij de brieven valt gedeeltelijk te verklaren door de moeilijkheidsgraad van de betreffende Bijbelboeken. Johannes, Markus en Mattheüs zijn namelijk relatief makkelijk te vertalen boeken, terwijl de brieven van Petrus als moeilijk bekend staan. Dergelijke verschillen in moeilijkheidsgraad kunnen in zijn algemeenheid ontstaan door bijvoorbeeld syntactische complexiteit en door het ontbreken van woorden in de brontekst, die wel in de doeltaal vereist zijn.[1735] Bij dergelijke problemen is de brontekst zelf complex.[1736] Zowel lezers als vertalers zullen de brontekst dan ook min of meer ongeacht hun achtergrond als ingewikkeld ervaren ten opzichte van teksten die een dergelijke taalkundige complexiteit niet bevatten.[1737] Zolang het de linguïstische eigenschappen van de brontekst betreft, blijft de moeilijkheidsgraad van een tekst dus een relatief absoluut begrip.[1738] Om de invloed van deze factor te meten bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, kunnen de veertien relatief eenvoudige boeken onderscheiden worden van de ten opzichte daarvan moeilijk te vertalen boeken van het Nieuwe

---

Letteren. Zie www.dbnl.org/ en in het bijzonder 'De Statenvertaling 1637 in cijfers'. Wat betreft de grondtekst is een editie gebruikt, waarbij ook teksten als het *comma Johanneum* meegerekend zijn. De getallen hiervan zijn opgesomd door dr. Felix Just. F. Just, 'New Testament Statistics. Number of Chapters, Number of Verses in Each Chapter, Total Number of Verses, and Total Number of Words in each book of the Greek New Testament', http://catholic-resources.org/Bible/NT-Statistics-Greek.htm.

[1735] C. Nord, *Text analysis in translation: Theory, methodology, and didactic application of a model for translation-oriented text analysis* (Amsterdam & New York 2005), 168; G. Palumbo, *Key terms in translation studies* (Londen & New York 2009), 36.

[1736] Nord onderscheidt verder drie andere zaken die het vertaalproces kunnen compliceren, namelijk de bekwaamheid van de vertaler, de vertaalvoorschriften en de werkomstandigheden. Nord, *Text analysis in translation*, 168-171. Verder wijst Palumbo erop dat de mate waarin de bron- en de doeltaal van elkaar verschillen, het vertaalproces zou kunnen compliceren. Palumbo, *Key terms*, 36. Verder kunnen cultuurverschillen en genre – het is bijvoorbeeld moeilijk om een gedicht in zijn poëtische vorm te behouden – het vertaalproces bemoeilijken. M.K. Ray, *Studies in translation* (New Delhi 2008), 56 en 57.

[1737] Nord stelt namelijk dat de linguïstische complexiteit van een brontekst 'can be discovered by going through the intra-textual factors of text analysis ignoring translator-dependent criteria as far as is possible'. Nord, *Text analysis in translation*, 168.

[1738] Nord schrijft dat vertaalproblemen 'objective (or inter-subjective)' kunnen zijn en dat bij de moeilijkheidsgraad van een brontekst dus in taalkundige zin gesproken kan worden van 'the "absolute" degree of difficulty of the source text'. Nord, *Text analysis in translation*, 166 en 168.

Testament.[1739] In de hieronder weergegeven tabel is te zien dat de twee gemiddelden van de percentages bij de relatief makkelijke en de relatief moeilijk te vertalen Bijbelboeken zo'n tien procent van elkaar verschillen.[1740] Gezien het feit dat bij taalkundig complexe bronteksten vaker woorden in de vertaling aangevuld moeten worden, is een dergelijke relatie niet verwonderlijk.

| | Gemiddeld percentage |
|---|---|
| Relatief eenvoudig te vertalen Bijbelboeken<br><br>*Dit betreft Johannes, 1 Johannes, 2 Johannes, 3 Johannes, Filemon, Openbaring, 1 Thessalonicenzen, 2 Thessalonicenzen, Filippenzen, Markus, Mattheüs, Romeinen, Efeze en Kolossenzen.* | 29,5 |
| Relatief moeilijk te vertalen Bijbelboeken<br><br>*Dit betreft Galaten, Jacobus, 1 Korinthe, 2 Korinthe, 1 Timotheüs, 2 Timotheüs, Titus, 1 Petrus, 2 Petrus, Judas, Lukas, Handelingen en Hebreeën.* | 39,5 |

Tabel 98. Naar moeilijkheidsgraad geordende weergave van de verhouding van het woordenaantal van de Statenvertaling ten opzichte van de grondtekst.

Een combinatie van genre en moeilijkheidsgraad kan het verschil tussen de per Bijbelboek verschillende percentages dus verklaren. Bij de categorie van de relatief licht te bevatten Bijbelboeken behoren immers de drie uitschieters van 36 procent opvallend genoeg allen tot de brieven, namelijk 3 Johannes, Filippenzen en Romeinen. De drie moeilijk te vertalen boeken met een relatief laag percentage betreffen daarentegen juist vooral verhalende geschriften, namelijk Lukas[1741] en Handelingen. Alleen Judas vormt hierop een uitzondering. Dit boek is zowel een complex te vertalen document als een brief. Bij boeken met een dergelijke

[1739] Deze ordening is ontleend aan de door professor Wallace opgestelde lijst van nieuwtestamentische boeken, die geordend is van eenvoudig naar moeilijk te lezen geschriften (die daarmee – gezien de onderliggende taalkundige complexiteit van de brontekst – ook lastig te vertalen zijn). D.B. Wallace, 'Reading list for the Greek New Testament', 29 december 2013. Dit artikel is als tekstbestand te lezen op het volgende adres: https://danielbwallace.files.wordpress.com/2013/12/nt-greek-reading-list1.pdf. Voor dit onderzoek is zijn ordening bruikbaar, want hij neemt – anders dan in het eerder gebruikte boek van Mounce (Mounce, *A graded reader of Biblical Greek*) – niet specifieke passages als uitgangspunt, maar schrijft zijn publiek voor om bij het aanleren van nieuwtestamentisch Grieks het hele Bijbelboek te lezen. De ordening van Wallace heeft wel als nadeel dat hij naast de moeilijkheidsgraad de boeken tevens zo ordende, dat zij pasten in een leesschema. Er blijft echter gelden dat de laatste helft van zijn ordening van nieuwtestamentische boeken moeilijker te lezen en te vertalen is dan de eerste helft van de boeken. Het belangrijkste is hier dus niet de kwestie of elk Bijbelboek specifiek op de goede plaats in de ordening staat – de moeilijkheidsgraad van het ene Bijbelboek ten opzichte van het andere Bijbelboek blijft immers een enigszins subjectieve aangelegenheid – maar het gaat veeleer om de vraag of de mate van vermeerdering van het aantal woorden in de doeltekst ten opzichte van de brontekst correleert met een ruwe scheiding van moeilijk versus eenvoudig te vertalen nieuwtestamentische boeken.

[1740] Bij deze berekening is dus niet de omvang van het Bijbelboek meegenomen, want dat doet voor de moeilijkheidsgraad niet ter zake. Elk Bijbelboek vormt namelijk *an sich* een voorbeeld van hoe de moeilijkheidsgraad van de brontekst zich vertaalt in het woordenaantal van de doeltekst. Ook kent elk boek zijn eigen mate van complexiteit. Bij genres is geen sprake van een dergelijke gradering, zodat daar de omvang van Bijbelboeken wel bepalend is voor hoe representatief deze boeken zijn voor de procentuele toename van het woordenaantal in het betreffende genre.

[1741] Bij Lukas geldt dat de wisseling van de eerste vertalers ook gedeeltelijk heeft bijgedragen aan het lage woordenaantal van dit evangelie. Wanneer namelijk de toename in woordenaantal berekend wordt bij de hoofdstukken van Lukas die in eerste instantie door Walaeus vertaald zijn (namelijk Lukas 1 en 3-9), komt dit op een percentage van 30,46 procent (Grondtekst: 7360 woorden; Vertaling: 9602 woorden), terwijl bij de hoofdstukken waarbij voornamelijk Rolandus als eerste vertaler is opgetreden (namelijk Lukas 2 en 10-24) sprake is van een percentage van 33,31 procent (Grondtekst: 12122 woorden; Vertaling: 16160 woorden).

combinatie is er gewoonlijk een percentuele toename van het in de vertaling gebruikte aantal woorden van 40 á 45 procent. De brief van Judas vormt hierop met 31 procent een sterke uitzondering. Beide aspecten (complexiteit en genre) die het percentage op hadden moeten stuwen, resulteerden er bij dit Bijbelboek zelfs niet in dat het boek een percentage van een toenemend aantal woorden had dat boven het gemiddelde van 32 procent uitstijgt. Judas vormt daarmee evenals Openbaring een sterke uitzondering in het patroon van de toename van het aantal per Bijbelboek gebruikte woorden.

*Verhouding ten opzichte van de Deux-Aesbijbel*

Een grote steekproef is nodig om te bepalen in hoeverre er continuïteit bestaat in de wijze waarop de Statenvertalers woorden overnamen uit de Deux-Aesbijbel. Om het verloop hiervan te bepalen zullen vanaf Mattheüs 2[1742] om de tien Bijbelhoofdstukken tien verzen als corpus genomen worden. De eerste vier gedeelten van de steekproef betreffen dus Mattheüs 2:1-10, Mattheüs 12:1-10, Mattheüs 22:1-10 en Markus 4:1-10. Op die manier worden 26 Bijbelgedeelten van tien verzen gevormd. Van elk van deze verzen wordt bepaald hoeveel woorden[1743] er uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen, waarbij spellingsverschillen[1744] en het verschil tussen *dy* enerzijds en *u* en *gij* anderzijds[1745] genegeerd worden. Vervolgens is per gedeelte te bepalen wat het percentage van de overgenomen woorden is. Om het gemiddelde hiervan te berekenen, dat dus een duidelijke indicatie geeft van hoeveel woorden in het hele Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen, kan zowel het gemiddelde van alle percentages (waarbij de omvang van de passages geen wegingsfactor is) als het percentage van de optelsom van de woorden uit alle gedeelten (waarbij de omvang van de passages wel een wegingsfactor is) genomen worden. Deze beide rekenmethoden zijn in de onderstaande tabel respectievelijk weergegeven als *Gemiddelde 1* en *Gemiddelde 2*.

1742 Mattheüs 1 wordt hierbij overgeslagen, omdat dit hoofdstuk een geslachtsregister bevat en daarmee minder representatief is voor het geheel. Bovendien is er bij een geslachtsregister vanwege de vele herhalingen steeds sprake van dezelfde vertaalkeuze, wat problematisch is bij een meting van de mate waarin de Deux-Aesbijbel bij een willekeurige vertaalkeuze gevolgd werd.

1743 Elk type woorden wordt in deze berekening meegenomen. Varianten op een dergelijke werkwijze zijn denkbaar. Zo zouden bijvoorbeeld ook alleen de betekeniswoorden (en dus niet de functiewoorden) geteld kunnen worden. Een dergelijke wijze van rekenen lijkt echter weinig verschil te maken, want bij Mattheüs 2:1-10 zou dan 79,5 procent van de functiewoorden in de Statenvertaling (89 van de 112 woorden) overgenomen zijn uit de Deux-Aesbijbel. Dit wijkt weinig af van de getallen, die in tabel 99 staan, zodat hier niet naar een specifiek woordsoort gekeken zal worden en zo des te meer woorden in de berekening meegenomen kunnen worden.

1744 Spellingsverschillen worden hierbij even ruim opgevat als in de *Resolutiën* het geval is, zodat ook verschillen tussen bijvoorbeeld *hen* en *haer* genegeerd worden bij het tellen van het aantal uit de Deux-Aesbijbel overgenomen woorden.

1745 Dit verschil in persoonlijke voornaamwoorden is weliswaar betwist op de Synode van Dordrecht, maar vormt geen markant punt in de vergelijking tussen de Deux-Aesbijbel en de Statenvertaling, aangezien er ook versies van de Deux-Aesbijbel in de omloop waren waarin *dy* reeds vervangen was. (Vergelijk bijvoorbeeld Johannes 3 in een in 1581 te Dordrecht gedrukte Bijbel met de Deux-Aesbijbel van 1562, waarbij de vertaling en paratekst zo goed als overeenkomen, maar de woorden *du* en *dy* reeds vervangen zijn. Anoniem, *Biblia: dat is, De gantsche heylighe Schrift, grondelijck ende trouwelijck verduytschet* (Dordrecht 1581).) Bovendien zou aandacht voor dit verschil in persoonlijke voornaamwoorden erin resulteren dat passages waarin geregeld in de tweede persoon enkelvoud gesproken wordt, in de Statenvertaling relatief sterk lijken te verschillen van de Deux-Aesbijbel. Om die vertekening te voorkomen en om vooral op vertaalkundige keuzes te letten waarin de Statenvertalers de vrijheid hadden om te kiezen (en er dus geen bindende regel vanuit de Synode van Dordrecht was), zal het verschil tussen *dy* enerzijds en *u* en *gij* anderzijds hier genegeerd worden.

| **Bijbelhoofdstuk (waarvan de eerste tien verzen geanalyseerd zijn)** | **Woordenaantal Statenvertaling** | **Aantal woorden dat met de Deux-Aesbijbel overeenkomt** | **Percentage** |
|---|---|---|---|
| Mattheüs 2 | 232 | 194 | 83,6 |
| Mattheüs 12 | 212 | 180 | 84,9 |
| Mattheüs 22 | 189 | 146 | 77,2 |
| Markus 4 | 223 | 178 | 79,8 |
| Markus 14 | 241 | 173 | 71,8 |
| Lukas 8 | 232 | 183 | 78,9 |
| Lukas 18 | 213 | 173 | 81,2 |
| Johannes 4 | 195 | 160 | 82,1 |
| Johannes 14 | 242 | 210 | 86,8 |
| Handelingen 3 | 215 | 147 | 68,4 |
| Handelingen 13 | 236 | 200 | 84,7 |
| Handelingen 23 | 273 | 226 | 82,8 |
| Romeinen 5 | 183 | 154 | 84,2 |
| Romeinen 15 | 196 | 162 | 82,7 |
| 1 Korinthe 9 | 213 | 172 | 80,8 |
| 2 Korinthe 3 | 230 | 163 | 70,9 |
| 2 Korinthe 13 | 261 | 194 | 74,3 |
| Efeze 4 | 167 | 139 | 83,2 |
| Kolossenzen 4 | 185 | 133 | 71,9 |
| 1 Timotheüs 2 | 182 | 152 | 83,5 |
| Titus 2 | 191 | 133 | 69,6 |
| Hebreeën 8 | 305 | 245 | 80,3 |
| Jacobus 5 | 217 | 176 | 81,1 |
| 1 Johannes 2 | 227 | 190 | 83,7 |
| Openbaring 4 | 313 | 279 | 89,1 |
| Openbaring 14 | 322 | 274 | 85,1 |
| *Totaal / Gemiddelde 1* | *5895* | *4736* | *80,1* |
| *Totaal / Gemiddelde 2* | *5895* | *4736* | *80,3* |
| *Gemiddelde zonder Openbaring* | *5260* | *4183* | *79,5* |

Tabel 99. Percentage van woorden in de Statenvertaling die uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen.[1746]

Drie zaken vallen in deze tabel op. Ten eerste is het markant dat bij een vergelijking van bijna 6000 woorden blijkt dat steeds ongeveer vier op de vijf woorden aan de Deux-Aesbijbel ontleend zijn. De beide gemiddelden staan namelijk maar net iets boven de tachtig procent. Ook valt het merendeel van de onderzochte passages qua percentage tussen de 75 en 85 procent, want dit betreft 17 van de 26 passages. De overige percentages bevinden zich in een ongeveer gelijke mate van frequentie net buiten deze bandbreedte, want in de vijf procent boven en onder de 75 en 85 procent bevinden zich respectievelijk drie en vier passages. Daarbuiten vallen

[1746] Bij deze vergelijking en ook bij de andere tabellen uit deze subparagraaf vormt de tekst van de Deux-Aesbijbel van 1562 en de tekst van de Statenvertaling van 1637 steeds het uitgangspunt.

slechts twee passages. Op die manier ontstaat het eenvormige patroon dat in de onderstaande tabel is weergegeven.

| **Categorie** | **Aantal gedeelten** |
|---|---|
| minder dan 69,9 | 2 |
| 70,0-74,9 | 4 |
| 75,0-79,9 | 3 |
| 80,0-84,9 | 14 |
| 85,0 en hoger | 3 |

Tabel 100. Spreiding van percentages van de uit de Deux-Aesbijbel overgenomen woorden.

Als tweede valt bij deze spreiding op dat de passages die vrij weinig woorden van de Deux-Aesbijbel bevatten, verspreid over het hele Nieuwe Testament voorkomen. Het betreft namelijk de eerste tien verzen van Markus 14, Handelingen 3, 2 Korinthe 3, 2 Korinthe 13, Kolossenzen 4 en Titus 2. Wanneer de gedeelten uit de bovenstaande tabel dan ook in drietallen geclusterd worden, valt op hoe eenvormig het overnemen uit de Deux-Aesbijbel in zijn werk ging. In fragment van zo'n 600 woorden wordt namelijk steeds een percentage van overeenkomende woorden gemeten dat tussen de 74,9 en 83,5 procent ligt. Slechts Openbaring vormt opnieuw met 87,1 procent de uitzondering.

| **Drietal** | **Aantal woorden in de Statenvertaling** | **Aantal woorden dat met de Deux-Aesbijbel overeenkomt** | **Percentage** |
|---|---|---|---|
| Mattheüs 2, 12 en 22 | 633 | 520 | 82,1 |
| Markus 4, 14 en Lukas 8 | 696 | 534 | 76,7 |
| Lukas 18, Johannes 4 en 14 | 650 | 543 | 83,5 |
| Handelingen 3, 13 en 23 | 724 | 573 | 79,1 |
| Romeinen 5, 15 en 1 Korinthe 9 | 592 | 488 | 82,4 |
| 2 Korinthe 3, 13 en Efeze 4 | 658 | 496 | 75,4 |
| Kolossenzen 4, 1 Timotheüs 2 en Titus 2 | 558 | 418 | 74,9 |
| Hebreeën 8, Jacobus 5 en 1 Johannes 2 | 749 | 611 | 81,6 |
| Openbaring 4 en 14 | 635 | 553 | 87,1 |

Tabel 101. Per drietal geordende weergave van het percentage van de woorden die in de Statenvertaling uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen.

De uitzondering die Openbaring vormt, is het derde opvallende aspect in het patroon van de overname van woorden uit de Deux-Aesbijbel. Het hoogste percentage van overgenomen woorden is namelijk te zien bij Openbaring 4, waarbij er sprake is van een percentage van 89,1 procent. Ook wanneer in de onderstaande tabel de genres met elkaar vergeleken worden, blijkt dat het verschil tussen de percentages van de verhalende literatuur en de brieven slechts zo'n anderhalf procent betreft, terwijl het percentage van de uit de Deux-Aesbijbel gehaalde woorden bij Openbaring 8,4 procent het percentage bij de brieven overschrijdt.

| Genre | Aantal woorden in Statenvertaling | Aantal woorden dat met Deux-Aesbijbel overeenkomt | Percentage |
|---|---|---|---|
| Narratieve literatuur | 2703 | 2170 | 80,3 |
| Brieven | 2557 | 2013 | 78,7 |
| Openbaring | 635 | 553 | 87,1 |

Tabel 102. Per genre geordende weergave van het percentage van de woorden die in de Statenvertaling uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen.

Gedeeltelijk is deze uitschieter weliswaar het resultaat van de beperking die een steekproef altijd heeft, want bij vijf andere, gelijkmatig over het Bijbelboek Openbaring verspreide passages van tien verzen blijkt het percentage lager uit te vallen, namelijk als 83,3 procent. Dit is alsnog zo'n vier procent boven het gemiddelde van 79,5 procent, waarvan in de rest van het Nieuwe Testament sprake is.[1747] Verder is het opvallend dat in elk van de passages uit de onderstaande tabel steeds van een dergelijke relatief sterke neiging om woorden aan de Deux-Aesbijbel te ontlenen, sprake is. Ook steekt dit hoge percentage scherp af ten opzichte van het voorgaande Bijbelboek Judas, waarin – mogelijk door de complexiteit van dit boek – slechts 73,9 procent van de woorden overeenkomen met de Deux-Aesbijbel.[1748] Bovendien geldt dat – hoewel de verschillen in getallen betrekkelijk klein schijnen – het procentuele verschil tussen Openbaring en de rest van het Nieuwe Testament (dat 3,8 procent betreft) gelijk staat aan 56 woorden. Anders gezegd, er hadden in de vijf hieronder geselecteerde passages uit Openbaring 56 woorden minder geleend moeten worden van de Deux-Aesbijbel om op een percentage te komen dat gelijkstaat aan het percentage van 79,5 procent van de rest van het Nieuwe Testament. Tenslotte is het percentage van 83,3 procent vrij hoog als het om vijf passages gaat, want wanneer tabel 99 in vijftallen geclusterd wordt, komt geen van de vijftallen op of boven dit percentage uit. Openbaring vormt dus een opvallende afwijking in het patroon van het overnemen van woorden uit de Deux-Aesbijbel.

| Bijbelhoofdstuk (waarvan de eerste tien verzen geanalyseerd zijn) | Woordenaantal Statenvertaling | Aantal woorden dat met de Deux-Aesbijbel overeenkomt | Percentage |
|---|---|---|---|
| Openbaring 2 | 296 | 245 | 82,8 |
| Openbaring 7 | 286 | 237 | 82,9 |
| Openbaring 12 | 293 | 248 | 84,6 |
| Openbaring 17 | 322 | 269 | 83,5 |
| Openbaring 22 | 272 | 225 | 82,7 |
| *Totaal / Gemiddelde* | *1469* | *1224* | *83,3* |

Tabel 103. Percentage van de woorden die bij Openbaring in de Statenvertaling uit de Deux-Aesbijbel zijn overgenomen.[1749]

Samenvattend kan dus gesteld worden dat het Nieuwe Testament van de Statenvertaling steeds in een ongeveer gelijke mate overeenkomt met de Deux-Aesbijbel, waarbij Openbaring een markante uitzondering vormt.

---

[1747] Zie tabel 99.

[1748] Bij het Bijbelboek Judas zijn in de Statenvertaling van 1637 namelijk 448 van de 606 woorden uit de Deux-Aesbijbel overgenomen.

[1749] Bij deze vergelijking en ook bij de andere tabellen uit deze subparagraaf vormt de tekst van de Deux-Aesbijbel van 1562 en de tekst van de Statenvertaling van 1637 steeds het uitgangspunt.

Ter illustratie van de zojuist gegeven getallen zal hier geschetst worden hoe Openbaring 22 als slothoofdstuk van het Nieuwe Testament afwijkt van Mattheüs 1. Twee verschijnselen vallen hierbij op, namelijk een vermindering van het aantal woorden in Openbaring 22 en een ten opzichte van Mattheüs 1 minder sterke neiging om concordant te vertalen. Wat het eerste betreft zijn de volgende drie voorbeelden te geven, die illustreren hoe de Statenvertalers bij Openbaring 22 het aantal woorden beperkt hielden:

- De woorden ἐν αὐτῇ in Openbaring 22:3 zijn weergegeven als ‘daer in’ (dat in het Nieuwe Testament weliswaar met een spatie weergegeven wordt, maar in het Oude Testament geregeld als één woord gespeld wordt[1750]). Precies dezelfde woorden zijn in Mattheüs 1:20 vertaald als ‘in haer’.
- In Openbaring 22:6 wordt de frase ἐν τάχει kortweg overgezet als ‘haest’, terwijl deze voorzetselgroep elders in het Nieuwe Testament soms wel uitgedrukt wordt door voor ‘inder haeste’ te kiezen.[1751]
- De meest markante verkorting vormt ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρός καὶ ὁ πρωινός uit Openbaring 22:16, dat in navolging van de Deux-Aesbijbel[1752] vertaald werd als één geheel, namelijk ‘de blinckende morgen-sterre’.[1753]

Dit staat in schril contrast met Mattheüs 1, waarin een dergelijke reductie van het woordenaantal hooguit geschiedt bij naamwoordgroepen, waarbij het bezittelijke voornaamwoord in tegenstelling tot de woordvolgorde van de grondtekst voor het zelfstandige naamwoord wordt geplaatst, waardoor het lidwoord onvertaald blijft, een verschijnsel dat zich overigens in Openbaring 22 eveneens voordoet.[1754] In het eerste hoofdstuk van het Nieuwe Testament wordt verder veel aandacht besteed aan het woordenaantal van de brontekst. Het toevoegen van ‘zijn’ wordt in Mattheüs 1:17 driemaal tussen blokhaken weergegeven, terwijl dit in Openbaring 22 bijna geheel losgelaten is. In vers 2, 6, 7, 8, 14 en 15 komen namelijk toegevoegde vormen van *zijn* voor, zonder dat dit als zodanig is gemarkeerd.[1755] Alleen het woord ‘[zy]’ in het slotvers van Openbaring 22 vormt hierop een uitzondering, maar dat komt weer geheel overeen met de weergave in de Deux-Aesbijbel. In de regel is er dus in Mattheüs 1 een sterkere focus op het woordenaantal van de grondtekst dan in Openbaring 22 het geval is.[1756]

Concordant vertalen komt bij Mattheüs 1 ook meer naar voren dan dat bij Openbaring 22 het geval is. Vijf zaken voorbeelden laten dit zien:

---

[1750] De woorden *daerin* en *daerop* worden alleen in het Oude Testament van de Statenvertaling van 1637 geregeld (respectievelijk 17 en 13 keer) samengetrokken. In het Nieuwe Testament en dus ook in Openbaring worden zij gesplitst, maar dit is puur een spellingkwestie. De keuze voor *daarin* is dus ook te beschouwen als een voorbeeld van hoe een Statenvertaler meerdere Griekse woorden als één woord weergeeft, hoewel het bij de met digitale middelen uitgevoerde berekening van het woordenaantal toch als twee woorden geteld wordt.

[1751] Zie Handelingen 22:18 in de Statenvertaling van 1637.

[1752] In de Deux-Aesbijbel van 1562 wordt bij Openbaring 22:16 ‘die luchtighe morghensterre’ als vertaling gegeven, waarbij de onderliggende Griekse frase op grammaticaal eenzelfde wijze als één geheel wordt weergegeven.

[1753] Zie voor deze drie voorbeelden de Statenvertaling van 1637.

[1754] Dit betreft bijvoorbeeld de vertaling van τὸ ὄνομα αὐτοῦ in Mattheüs 1:21, dat in de Statenvertaling van 1637 weergegeven wordt als ‘sijnen Name’. Verder wordt τὸν καρπὸν αὐτοῦ in Openbaring 22:2 in de Statenvertaling van 1637 weergegeven als ‘sijne vrucht’.

[1755] Dit is overigens conform de afspraak tussen de Statenvertalers. Zie het vijfde hoofdstuk.

[1756] De voorbeelden uit deze alinea komen allen uit de Statenvertaling van 1637.

- Het woord ἐκ wordt in combinatie met *gewan* bij Mattheüs 1:3-6 viermaal met 'by' vertaald, zonder één keer voor het 'wt' van de Deux-Aesbijbel te kiezen.
- In Mattheüs 1:19 zijn de tamelijk synonieme Griekse woorden θέλων en ἐβουλήθη respectievelijk weergegeven met de woorden 'wilde' en 'was van wille'. Deze laatste frase komt slechts één keer voor in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, terwijl βούλομαι een vrij gangbaar Grieks woord is. De uitdrukkingswijze lijkt daarmee bewust in het leven geroepen te zijn om het verschil tussen de woorden ἐθέλω en βούλομαι tot uitdrukking te brengen in de vertaling. In de Deux-Aesbijbel was dit onderscheid namelijk eveneens tot uitdrukking gekomen, hoewel daar voor achtereenvolgens de woorden 'begeerde-' en 'wilde' gekozen is.
- In Mattheüs 1:21-25 wordt tot driemaal toe telkens voor de uitdrukking *zijn naam heten* gekozen om dezelfde Griekse uitdrukking weer te geven. In het Lukasevangelie komt deze spreekwijze eveneens voor, maar daar wordt naast *zijn naam heten* in Lukas 2:21 gekozen voor 'wiert sijnen Name genaemt'.[1757]
- Bij gesubstantiveerde participia wordt in Mattheüs 1 gekozen voor *hetgeen*, terwijl in Openbaring 22 een wisselend patroon te zien is dat varieert van 'hy die' tot 'der gene die' of eenvoudigweg 'die'.[1758]
- In Openbaring 22 wordt ἔσται gewoonlijk met een toekomstige tijd vertaald als *zal zijn*, maar in Openbaring 22:14 wordt gekozen voor 'zy'.[1759] Deze keuze kan ingegeven zijn door de weergave van de Deux-Aesbijbel, want daarin valt dezelfde vertaling te lezen.[1760]

De vergelijking van het eerste en het laatste hoofdstuk van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling illustreert dus dat de vertaalprincipes van concordantie en het strikt houden aan woordenaantal aan het begin sterk en aan het eind minder sterk in de Statenvertaling tot uitdrukking komen. De Deux-Aesbijbel blijft daarentegen gedurende het hele vertaalproces in de belangstelling staan en heeft in het bijzonder Openbaring sterk kunnen bestempelen. Welke factoren aan deze en aan de hiervoor op kwantitatieve wijze aangetoonde verschijnselen ten grondslag liggen, zal hieronder verklaard worden aan de hand van wisselingen van vertalers en hun vertaalwijze.

## *Wisseling van vertaler*

Wanneer de Collectie Rolandus als uitgangspunt genomen wordt, is te stellen dat Rolandus het hele Nieuwe Testament – op enkele door Walaeus genoteerde hoofdstukken bij het Lukasevangelie na – opgeschreven heeft.[1761] Onduidelijk is echter wie de eerste twee Bijbelboeken in eerste instantie heeft opgesteld, want Rolandus heeft deze boeken uit een bron overgeschreven.[1762] Verder is niet helder wie de laatste twee Bijbelboeken in laatste instantie heeft opgesteld, want in de voorgaande paragraaf bleken deze boeken qua vertaling sterk af te wijken van de rest van het Nieuwe Testament. Daarom is het minder waarschijnlijk dat zij evenals de vertaling van de andere nieuwtestamentische geschriften enkel en alleen uit

[1757] Zie Lukas 1:13, 1:31 en 2:21 in de Statenvertaling van 1637.
[1758] Zie Mattheüs 1:20, 1:22, Openbaring 22:7, 22:9, 22:11, 22:14 en 22:17 in de Statenvertaling van 1637.
[1759] Zie Openbaring 22:3, 22:5, 22:12 en 22:14 in de Statenvertaling van 1637.
[1760] Zie Openbaring 22:14 in de Deux-Aesbijbel van 1562.
[1761] Zie het derde hoofdstuk.
[1762] Ibidem.

Rolandus' koker komen, waarover slechts Walaeus' verbeterende hand is gegaan. In deze paragraaf zal dan ook beschreven worden waarom Rolandus wel de eerste auteur is van de eerste twee Bijbelboeken, maar (evenmin als Walaeus en Hommius) hoogstwaarschijnlijk niet als laatste auteur van de in de Autographa weergegeven overzetting van Judas en Openbaring beschouwd moet worden. Hoewel op grond van het archiefmateriaal namelijk voor de hand lijkt te liggen dat een personele wisseling enkel aan het begin van het vertaalproces heeft plaatsgevonden, blijkt de belangrijkste verschuiving in dezen juist aan het slot van het Nieuwe Testament plaats te hebben gevonden.

*Eerste vertaler van Mattheüs en Markus*

Het eerste concept van de vertaling van Mattheüs en Markus is mogelijk verloren gegaan en het enige dat hiervan nog resteert, is de door Rolandus overgeschreven versie van dit eerste concept.[1763] Op basis van deze overgeschreven versie ontstaat het beeld van een tekst die oorspronkelijk een uitsluitend Nederlandse tekst lijkt te zijn geweest en waarin verzen niet als aparte alinea's gescheiden genoteerd werden. De volgende overschrijffouten doen zich namelijk voor:

1. *Fouten in de scheiding van verzen*: Bij Mattheüs 28:19-20 wordt per abuis de eerste regel van het twintigste vers ('leerende haer onderhouden alles wat ick u gebooden hebbe') bij het negentiende vers geschreven. Verder noteert Rolandus aan het begin van het veertiende vers van Mattheüs 19 woorden die halverwege het dertiende vers staan. Deze *Augensprung* zou zich niet snel voordoen bij een tekst die de versscheidingen scherp door nieuwe alinea's markeert, want dan zou een overschrijver niet snel aan het begin van de alinea iets overnemen wat in het origineel halverwege de alinea staat.
2. *Fouten in de keuze van verzen*: Rolandus noteerde de Nederlandse versie van Mattheüs 15:37 een plaats te ver, zodat het niet correspondeert met de bijbehorende Griekse tekst. De Griekse versie van Mattheüs 16:9 vergat Rolandus in eerste instantie te noteren, zodat hij dit vers uit de grondtekst en de vertaling ervan in de Nederlandse kolom moest inpassen, waarbij hij nauwelijks ruimte had om de vertaling van Mattheüs 16:10 ook nog te noteren.
3. *Fouten in de notatie van verzen*: Bij Mattheüs 5:5, 5:47, 15:9 en Markus 9:20 is een typische *Augensprung* te zien. Bij Mattheüs 5:5 betreft het een verschrijving, waarbij per abuis een frase uit Mattheüs 5:6, dat op de volgende pagina genoteerd is, te vroeg overgeschreven werd. Blijkbaar was de pagina-opzet van het origineel verschillend ten opzichte van hoe Rolandus Mattheüs en Markus in de Collectie Rolandus opgeschreven heeft.
4. *Fouten in de kolomplaatsing*: Bij de pagina waarop Markus 15:19-29 genoteerd werd (door Rolandus genummerd als bladzijde 103), werd de kolom met de Nederlandse tekst (in tegenstelling tot de rest van de Collectie Rolandus) links in plaats van rechts genoteerd.
5. *Fouten in de keuze van de pagina's*: Bij Markus 7:34 schreef Rolandus de eerste frase van de Griekse tekst een bladzijde te ver op, waarna hij het op de eerdere pagina noteerde. Het hele blad (zowel de voor- als de achterkant) met alleen de frase uit Markus 7:34 liet Rolandus verder leeg om pas op de volgende pagina verder te gaan met het overschrijven van Markus 8.[1764]

---

[1763] Ibidem.
[1764] Zie voor al deze voorbeelden van overschrijffouten de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie ook het derde hoofdstuk.

Blijkens deze overschrijffouten moest Rolandus bij zijn schrijfarbeid nadenken over de plaatsing van de Griekse tekst, welke Nederlandse tekst bij deze Griekse tekst paste en hoe de Nederlandse tekst gescheiden moest worden in verzen. Waarschijnlijk bevatte het origineel van Rolandus' overgeschreven vertaling van Mattheüs en Markus dus geen weergave van de grondtekst en ook geen scheiding in verzen, waarbij de tekst mogelijk over de versgrenzen heengaande alinea's bevatte, een verschijnsel dat in de Liesveltbijbel en in de Moerentorfbijbel eveneens voorkomt.[1765]

Zekerheid omtrent de vormgeving van de eerste versie van Mattheüs en Markus is er dus niet, maar het is wel waarschijnlijk dat het noteren van de grondtekst een latere inventie is en het origineel uit slechts een Nederlandse vertaling bestond. Wie de maker is van dit oorspronkelijke document is eveneens onzeker. Onduidelijk is ook of er sprake is van een of meerdere auteurs, want het is immers niet ondenkbaar dat de vertalers van het Nieuwe Testament net als hun collega's van het Oude Testament in eerste instantie een gedeelte gezamenlijk vertaald hebben om op één lijn te komen.[1766] Wanneer echter uitgegaan wordt van een als team vervaardigd product, is echter wel moeilijk te verklaren waarom de zo bescheiden Rolandus, die Walaeus' weergave van Lukas in principe niet qua vertaling verbeterde,[1767] ineens bij Mattheüs en Markus wel eigenhandig de tekst ging aanpassen. Zo af en toe noteerde Rolandus namelijk in de overgeschreven editie een vertaalkundige verbetering of een vertaalalternatief.[1768]

Een andere optie is dat het origineel een afwisselend auteurschap had, zoals dat ook te zien is aan het begin van het Lukasevangelie.[1769] Verder bestaat nog de mogelijkheid dat een vertaler van buiten het driekoppige vertaalteam verantwoordelijk is voor de vertaling van Mattheüs en Markus, waarbij de Statenvertalers van het Nieuwe Testament slechts een bijschavende rol vervuld hebben. Zwaarwegende argumenten zouden echter nodig zijn om te verdedigen dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament al aan het begin van hun werkzaamheden tot een dergelijke uitbesteding van hun arbeid zouden zijn overgegaan. Bovendien vielen de eerste twee evangeliën in de vergelijkingen uit de vorige paragraaf niet opvallend uit de toon. Verder blijkt het woordgebruik in de door Rolandus overgeschreven versie van Mattheüs en Markus sterke verwantschap te tonen met de woorden die elders in het Nieuwe Testament gebruikt worden.[1770] Wanneer tenslotte ook nog bedacht wordt dat de oorspronkelijke versie van Mattheüs en Markus het resultaat van een zogenaamde 'voorstudie' kan zijn (die de vertalers volgens de historiografie voor hun komst naar Leiden kunnen hebben gemaakt[1771]), is het uitgangspunt dat er één maker is van het eerste vertaalconcept, die het gehele werk voor zijn rekening nam en die deel uitmaakte van het vertaalteam van het Nieuwe Testament, het meest redelijk. Drie kandidaten dienen zich hiervoor aan, namelijk Rolandus, Walaeus en Hommius. Aan de hand van voornamelijk aan het archiefmateriaal ontleende argumenten zal hier aannemelijk gemaakt worden dat hoogstwaarschijnlijk de eerstgenoemde

---

[1765] Zie de Liesveltbijbel van 1542 en de Moerentorfbijbel van 1599.

[1766] Volgens Nauta en Hinlopen vertaalden de Statenvertalers van het Oude Testament gezamenlijk Genesis 1, terwijl De Bruin vermeldt dat zij de vertaling van het hele Bijbelboek Genesis samen opstelden. Hinlopen, *Historie*, 100; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 27; De Bruin, *De Statenbijbel*, 285.

[1767] Zie hiervoor Lukas 1-9 in de eerste band van de Collectie Rolandus, waar Walaeus een achttal hoofdstukken vertaalde en Rolandus hierbij niet als verbeteraar optrad. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1768] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 3:8 in de eerste band van de Collectie Rolandus, waarin Rolandus bij het woord 'boetveerdicheit' 'bekeeringe' als alternatief noteerde. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1769] Zie hiervoor Lukas 1-9 in de eerste band van de Collectie Rolandus, waar Walaeus en Rolandus elkaar als eerste vertalers afwisselden, waarna Rolandus vanaf Lukas 10 weer als eerste vertaler optrad. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1770] Zie tabel 104.

[1771] De Bruin, *De Statenbijbel*, 288.

verantwoordelijk is voor de eerste versie van Mattheüs en Markus, waarbij Walaeus – evenals vanaf Lukas 10 in de rest van de Collectie Rolandus het geval is – verbeteringen aanbracht.

Ten eerste had Rolandus een redelijk sterke hang naar het overschrijven van zijn eigen werk. Tot tweemaal toe heeft hij namelijk de inleidingen van Mattheüs en Markus genoteerd[1772] en in de hele eerste band van de Collectie Rolandus heeft hij ruimte overgelaten om alle inleidingen te noteren.[1773] Het werk van anderen schreef hij in principe niet over, want vanaf Lukas schreef Walaeus zelf zijn eigen vertaling over.[1774] Vanaf het startpunt van een Bijbeldeel bezien, schreef iedere Statenvertaler dus in de regel zijn eigen werk over. In de tweede band van de Collectie Rolandus schreef Rolandus dus Mattheüs en Markus over uit de eerste band, want in die band staan de beide evangeliën immers al in zijn handschrift.[1775] Verder nam Walaeus in de derde band het schrijfwerk op zich vanaf Lukas 1, waarvan hij immers het eerste concept van de eerste band genoteerd had.[1776] Vergelijking tussen de eerste band enerzijds en de tweede en derde band anderzijds laat dus zien dat een vertaler in principe zijn eigen werk overschreef, zodat het door Rolandus overgeschrevene ook logischerwijs zijn product lijkt te zijn.

Als tweede lijkt Rolandus' overschrijfarbeid een *personal project* te zijn geweest. Als het werk van een andere vertaler was, zou deze namelijk meer betrokkenheid hebben getoond in het corrigeren van het werk. Hooguit is Walaeus corrigerende hand te zien in de tekst,[1777] maar dat vormt juist een volgende aanwijzing dat Rolandus de eerste vertaler was, waarbij Walaeus net als elders als supervisor optrad. Rolandus' correcties van zijn eigen werk zijn zo ook te verklaren. Zoals genoemd, zouden dergelijke verbeteringen waarschijnlijk niet voorgekomen zijn wanneer Walaeus de rol van eerste vertaler op zich genomen had, want het noteren van verbeteringen bij diens werk past niet bij Rolandus' bescheiden houding. Hooguit begeleidde Rolandus Walaeus bij het maken van een goede pagina-opzet, zoals te zien is bij Lukas 2 en 3.[1778] Walaeus' start aan het begin van Lukas kan namelijk gezien worden als een wisseling van de wacht, zoals dat ook bij het Oude Testament gebeurde.[1779] Rolandus lijkt dan dus qua pagina-opzet zijn idee te hebben willen uitwisselen. Bij Rolandus ziet de opzet er namelijk steeds hetzelfde uit, terwijl Walaeus hierin zijn weg moet vinden door onder andere

[1772] Dit werk verrichtte Rolandus in de eerste en tweede band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-228.
[1773] Vanaf Lukas 10 is er in de eerste band van de Collectie Rolandus steeds ruimte gelaten om inleidingen te noteren. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1774] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.
[1775] Ibidem, inv.nr. 1403.227-228.
[1776] Ibidem, inv.nr. 1403.227 en 1403.229.
[1777] Bij het door Rolandus genoteerde woord 'geseght' in Mattheüs 1:16 in de eerste band van de Collectie Rolandus noteerde Walaeus 'die geseght wort' of 'die genaemt wort Chris.'. Een dergelijk verschijnsel doet zich ook voor bij Mattheüs 13:21, 13:54, 26:24, 26:38, 27:14, Markus 7:15 en 15:23. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1778] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1779] Volgens de historiografie verdeelden de Statenvertalers van het Oude Testament namelijk de delen van elk Bijbelboek (in de weergave van De Bruin en die van Nauta) of de delen van het Oude Testament (in de weergave van Le Long) onderling, waarbij elke vertaler een gedeelte vertaalde en annoteerde. De Bruin, *De Statenbijbel*, 285; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 27; Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels*, 799. Wanneer in de archieven gekeken wordt, lijkt de rol van eerste vertaler inderdaad bij het Oude Testament door verschillende vertalers vervuld te zijn. In de handgeschreven vertalingen van het Oude Testament wordt de vertaling namelijk door verschillende handen genoteerd. Vergelijk bijvoorbeeld de vertaling van Joël met die van Ezechiël. Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.165-166. Naar deze documenten is nog weinig onderzoek gedaan. Wel heeft Verdegaal met betrekking tot de vertaling van het Oude Testament een studie geschreven. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*.

de opzet van Rolandus over te nemen.[1780] Het feit dat Walaeus zoekende is wat betreft de indeling van de bladen, maakt het ook onaannemelijk dat hij al eerder bij Mattheüs en Markus actief is geweest als eerste vertaler. De door hem geprefereerde pagina-opzet om afwisselend Griekse en Nederlandse regels over de volle breedte te schrijven, komt in de Collectie Rolandus ook niet door overschrijffouten als beeld van het origineel van Mattheüs en Markus naar voren. Hooguit zou de veronderstelling dat hij het eerste vertaalconcept van de eerste evangeliën vertaald heeft, kunnen verklaren waarom in de Statenvertaling van 1637 alleen bij Mattheüs en Markus het woord *sabbatdag* voorkomt. Walaeus had namelijk een voorkeur voor dit woord, want hij verkoos het namelijk zelf bij Lukas 6 als vertaling (terwijl hier in de Deux-Aesbijbel 'Sabbath' staat).[1781] In de eerste twee evangeliën komt echter eveneens het woord *sabbat* voor,[1782] zodat de woordkeuze voor *sabbatdag* bij Mattheüs en Markus eerder te verklaren is door de verbeterende hand van Walaeus.[1783] Het probleem met de overgeschreven versie van Mattheüs en Markus is namelijk dat deze tekst zowel de tekst van Rolandus als de verbeteringen van Walaeus bevat. Het is dan ook per definitie problematisch om het woordgebruik van de eerste twee evangeliën uit de eerste band van de Collectie Rolandus te analyseren door een vergelijking met het woordgebruik van Walaeus en Rolandus in de rest van het Nieuwe Testament te maken. Een door Rolandus overgeschreven woord kan namelijk zowel van hemzelf zijn als een verbetering van zijn supervisor Walaeus betreffen. Om daarin een weg te vinden, vormen opnieuw de overschrijffouten een hulpmiddel. Soms maakte Rolandus namelijk een fout, die niet het resultaat is van een *Augensprung*, maar een vertaalkundig verschil als basis heeft. De doorgehaalde variant is dan waarschijnlijk de versie die in de lopende tekst van de allereerste versie stond, terwijl de als verbetering bedoelde variant waarschijnlijk correspondeert met een vertaalkundige verbetering, die door Walaeus aangebracht kan zijn. Bij het overschrijven ligt het immers voor de hand om de normale tekst steeds te volgen, waarbij een erboven of ernaast genoteerd woord over het hoofd gezien kan worden. Het omgekeerde is onlogisch. Bovendien onthoudt een overschrijver gewoonlijk zijn eigen woorden beter dan die van een ander, zodat de eerste en doorgehaalde notaties van Rolandus zouden moeten zijn, waarbij deze vertaler bij het overschrijven pas in tweede instantie de erbij gezette woorden van zijn collega Walaeus zag. Doorgestreepte vertaalvarianten in de lopende tekst van de Collectie Rolandus corresponderen dus hoogstwaarschijnlijk met de woorden van de eerste vertaler, terwijl vertaalkundige verbeteringen afkomstig zijn van de verbeteraar van het origineel. Op die manier kan het woordgebruik van het origineel toch vergeleken worden met de rest van het Nieuwe Testament. In de onderstaande tabel is een dergelijke vergelijking gemaakt, waarbij blijkt dat doorgehaalde vertaalvarianten qua woordkeuze te herleiden zijn tot Rolandus' taalgebruik, terwijl de verbeterde versie ervan wat betreft het woordgebruik lijkt op het door Walaeus geprefereerde taalgebruik. Steeds worden hierbij referentieteksten uit het gedeelte van Lukas tot Openbaring (van de eerste band van de Collectie Rolandus) aangehaald.[1784]

---

[1780] Vergelijk in de eerste band van de Collectie Rolandus Lukas 2:2-3:2 van Rolandus en Lukas 3:25-38, waar Walaeus experimenteert met een in kolommen opgedeelde pagina-opzet. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1781] Zie Lukas 6:2 en 6:6 in de Deux-Aesbijbel van 1562 en in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1782] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 12:2 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1783] Anderzijds koos Walaeus zelf soms ook voor *sabbat*, zoals bij bijvoorbeeld Lukas 6:1 het geval is. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Het punt van de woordkeuze biedt dan echter nog te weinig aanknopingspunten om Walaeus als eerste vertaler aan te wijzen, omdat hij ook als verbeteraar opgetreden kan hebben (wat waarschijnlijk ook het geval is geweest).

[1784] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

| Vers | Eerste en doorgehaalde notatie<br>($1^{e}$ vertaler) | Tweede notatie<br><br>(verbeteraar) | Teksten elders in het Nieuwe Testament | Opmerking / Toelichting |
|---|---|---|---|---|
| Matth. 3:3 | daer van | van den welcken | Rolandus in bijvoorbeeld Lukas 22:16, Johannes 16:19, Handelingen 17:31: ‘daervan’<br>Rolandus in Johannes 6:50: ‘op dat die daervan’<br>Walaeus in Johannes 6:50: ‘op dat de mensche’ (Pas in tweede instantie noteerde Walaeus in aansluiting op Rolandus’ keuze ‘daervan’)<br>Walaeus bij Lukas 7:27: ‘van welcken’ (Pas in tweede instantie noteerde Walaeus in aansluiting op de Deux-Aesbijbel ‘daer van’, een woord dat niet in de uiteindelijke Statenvertaling van 1637 kwam te staan.) | Voor Lukas 22 komt *daarvan* niet voor in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 en in het gedeelte van Walaeus uit Lukas 1 en 3-9 bestaan dus geen voorbeelden van *daarvan*. |
| Matth. 4:4 | by den brood | by brood | Walaeus in de eerste band bij Lukas 4:4: ‘bij den broode’<br>Walaeus in de tweede band bij Lukas 4:4: ‘door broodt’ | In Walaeus’ hand verdween het lidwoord dus bij het woord *brood*. |
| Matth. 5:12 | Verblydt u ende verheught u | Verblydt ende verheught u | Rolandus in Handelingen 3:19: ‘~~Soo~~ be~~keer~~tert u dan ende bekeert u’ | Rolandus neigde tot herhaling van het wederkerende voornaamwoord *u*, terwijl Walaeus in zijn algemeenheid naar reductie van het woordenaantal streefde.[1785] |
| Matth. 6:3 | slincke handt … rechte handt | slincke handt … rechte | Rolandus in Lukas 23:33: ‘slincker handt’<br>Walaeus in Lukas 23:33: ‘zyde’<br>Rolandus in 2 Korinthe 6:7: ‘slincker handt’<br>Walaeus in 2 Korinthe 6:7: ‘slincke zijde’ (De precieze spelling is door het onduidelijke schrift moeilijk te bepalen.) | Rolandus had een voorkeur voor *hand*, terwijl Walaeus vaker voor *zijde* koos. Als *hand* dus blijkens de verschrijving waarschijnlijk een woordkeuze is van de eerste vertaler, past deze keuze bij het door Rolandus geprefereerde woordgebruik. |
| Matth. 8:6 | heeft sware pijnen | lydt sware pijnen | Rolandus in Lukas 16:25: ‘wort gepynicht’<br>Walaeus in Lukas 16:25: ‘lydt smerten’ | Het woord ‘lydt’ had de voorkeur bij Walaeus. |
| Matth. 8:17 | verhaelt … gesproocken<br>*Eigenlijk:* gesproocken | vervult … gesproocken<br>*Eigenlijk:* Verhaelt | Rolandus in Handelingen 10:8: ‘verclaert’<br>Walaeus in Handelingen 10:8: ‘verhaelt’ | Er lijkt hier sprake te zijn van een *Augensprung* en een vertaalvariant ineen. Het woord ‘verhaelt’ is namelijk |

[1785] Zie het vierde hoofdstuk.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| | | | Handelingen 10:8 in de Statenvertaling van 1637: ‘verhaelt’<br>Rolandus in Handelingen 11:13: ‘verkondighde’<br>Handelingen 11:13 in de Statenvertaling van 1637: ‘verhaelt’<br>Rolandus in Handelingen 15:14: ‘verclaert’ | een mogelijke variant van ‘gesproocken’, maar kan maar moeilijk als variant van ‘vervult’ gezien worden. In het origineel lijkt ‘gesproocken’ dan ook de oorspronkelijke versie te zijn, die door de *Augensprung* niet vervangen is door ‘verhaelt’, een woord dat Rolandus in principe niet gebruikte, maar Walaeus juist wel gebruikte. |
| Matth. 9:15 en 20:23 | Hen | Haer | Rolandus in bijvoorbeeld Markus 16:12 in de tweede band: ‘hen’<br>Hommius in bijvoorbeeld Markus 16:12 in de tweede band: ‘haer’ | Mogelijk heeft Hommius ook verbeteringen genoteerd bij de eerste versie van de vertaling van Mattheüs en Markus, want de vervanging van ‘hen’ door ‘haer’ is een van de meest door hem genoteerde verbeteringen. |
| Matth. 10:4 | Simon de Cananites | Simon Cananites | Rolandus in Handelingen 1:13: ‘Simon Zelotes’<br>Walaeus in Lukas 6:15: ‘Simon die … Zelotes’<br>Rolandus in Johannes 21:2: ‘Thomas die genaemt is Didymus’ en ‘Nathanael die van Cana in Galilea’<br>Walaeus in Johannes 21:2: ‘[Thomas] ~~die~~ [genaemt] ~~is~~ ~~was~~ [Didymus]’ (Het woord ‘was’ is door Walaeus genoteerd en de doorhalingen zijn waarschijnlijk ook van zijn hand.) en ‘[Nathanael] die [van Cana in Galilea] was’ (Aanvankelijk is ‘die’ doorgehaald.) | Hoewel Rolandus soms bij toelichtingen van namen ook lidwoorden wegliet en Walaeus soms voor ‘die’ als weergave van een lidwoord bij toelichtingen van namen koos, geldt in zijn algemeenheid dat met name Walaeus zocht naar de reductie van het woordenaantal.[1786] Dit streven is in het bijzonder bij de toelichting van namen ook te zien in het grote aantal doorgestreepte woorden van Johannes 21:3. De weglating van ‘de’ bij ‘Simon de Cananites’ past dus het meest bij Walaeus’ manier van werken. |
| Matth. 12:3 | Dede | gedaen heeft | Walaeus in Lukas 6:3: ‘heeft gedaen’<br>Rolandus in Johannes 8:40: ‘heeft … gedaen’<br>Rolandus in Johannes 10:41: ‘heeft … gedaen’ | Zowel Walaeus als Rolandus gebruikten *heeft gedaan* bij het vertalen van narratieve literatuur, zodat in dezen niet een aanwijzing ligt voor de identiteit van de eerste vertaler van Mattheüs en Markus. |
| Matth. 16:19 | des Coninckrijck der hemelen | van het Coninckrijck der hemelen | Rolandus in Jacobus 2:5: ‘des Coninckrijcks’<br>Walaeus in Lukas 4:43: ‘des rijcks’ | Zowel Walaeus als Rolandus gebruikten *des* bij het woord *Koninkrijk*, zodat in dezen niet een aanwijzing ligt voor de identiteit van de eerste vertaler van Mattheüs en Markus.[1787] |

[1786] Ibidem.

[1787] Wel komt in de Statenvertaling van 1637 het woord *van* in het door Walaeus in eerste instantie vertaalde deel van het Nieuwe Testament iets frequenter voor dan in de rest van het Nieuwe Testament (1 keer per 78 woorden tegenover 1 keer per 97 woorden) het geval is, maar de afwijking is niet significant genoeg om grote conclusies te trekken. Het corpus waarin Walaeus als eerste vertaler is opgetreden, betreft namelijk slechts acht hoofdstukken.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| Matth. 19:8 | Om | van wegen | Rolandus in Handelingen 19:23: ‘om’<br>Rolandus in Handelingen 21:34: ‘van wegen’<br>Rolandus in Handelingen 21:35: ‘om’<br>Walaeus in Handelingen 21:35: ‘van wegen’ | Hoewel Rolandus eveneens het woord *vanwege* gebruikte, vormt Handelingen 21:35 een redelijk voorbeeld van een plaats waar Rolandus *om* en Walaeus *vanwege* prefereerde. |
| Mark. 6:31 | gelegentheyt | gelegen tijdt | Rolandus in Handelingen 24:25: ‘bequamen tydt’<br>Walaeus in Handelingen 24:25: ‘gelegen [tydt]’<br>Rolandus in Lukas 22:6 en Filippenzen 4:10: ‘gelegentheyt’ | Het woord *gelegenheid* past bij Rolandus’ woordkeuze, terwijl Walaeus *gelegen tijd* verkiest. |

Tabel 104. Woordgebruik van Rolandus en Walaeus dat correspondeert met vertaalkundige variaties in Mattheüs en Markus in de eerste band van de Collectie Rolandus.

Het merendeel van deze voorbeelden laat dus zien dat het woordgebruik in Mattheüs en Markus aansluit bij de woordkeuze in de rest van het Nieuwe Testament, waardoor blijkt dat hoogstwaarschijnlijk ook bij de eerste evangeliën Rolandus de rol van eerste vertaler op zich nam en Walaeus als verbeteraar van diens werk optrad. Die gedachte wordt ook ondersteund door het feit dat Mattheüs en Markus qua woordenaantal en wat betreft het overnemen uit de Deux-Aesbijbel niet tot nauwelijks uit de toon vallen. Verder maakt ook het gegeven dat de vertaling van Mattheüs 1 met een redelijk sterk streven naar concordant vertalen opgesteld is,[1788] aannemelijk dat Rolandus, die bij uitstek degene was die zich beijverde om zijn vertaling zo concordant mogelijk te laten zijn, de eerste vertaler van Mattheüs en Markus geweest is. Bovendien is het onaannemelijk dat het door Rolandus overgeschreven deel van een andere vertaler is. Naast Walaeus had Hommius bijvoorbeeld de rol van eerste vertaler kunnen hebben gehad, ware het niet dat in de *Vita Walaeus* van Hommius slechts de rol van schrijver en spellingscorrector (‘scribendo’) werd genoemd, terwijl Walaeus en Rolandus samen aan de vertaling werkten.[1789] Het gedeelte van Lukas tot en met Openbaring van de eerste band van de Collectie Rolandus bevestigt dit beeld, want daarin werken Rolandus en Walaeus een vertaling uit, terwijl daar van Hommius zo goed als geen sporen te zien zijn.[1790] Het is dan ook onwaarschijnlijk dat hij wel bij de eerste evangeliën de rol van eerste vertaler op zich heeft genomen.

Een laatste argument om Rolandus als maker van de eerste vertaalversie van Mattheüs en Markus te veronderstellen, is dat de familie van Rolandus dit deel van het vertaaldocument naar huis meekregen.[1791] De Collectie Rolandus vormde toen nog een set van gescheiden bladen, waarvan bij de eerste band de pagina’s zelfs apart genummerd waren vanaf drie verschillende punten, namelijk vanaf Mattheüs 1, vanaf Lukas 1 en vanaf Romeinen 1. De eerste twee evangeliën hadden dus aan (de familie van) een andere vertaler meegegeven kunnen worden, maar dat dat niet gebeurd is, suggereert dat er sprake is van ‘intellectueel eigendom’ van Rolandus (hoewel dat begrip in zeventiende eeuw nog niet bestond). Ook zullen er vermoedelijk niet veel andere uitgeschreven versies van de vertaling van Mattheüs en Markus zijn geweest, want Rolandus’ versie lijkt de hoofdversie geweest te zijn, waarop de rest van de

[1788] Zie de vorige paragraaf.
[1789] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.
[1790] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1791] Zie het derde hoofdstuk.

Statenvertaling voortbouwde. Het feit dat Rolandus' familie de overgeschreven weergave van de vertaling van de eerste twee evangeliën in hun bezit kregen, vormt dus een aanwijzing dat niemand anders dan Rolandus de maker van de oorspronkelijke versie was. De verdeling van de documenten lijkt namelijk geschied te zijn op basis van wat elke vertaler aan het vertaalproces had bijgedragen. Rolandus' familie kreeg namelijk vooral Rolandus' eigen vertaling mee, al is met name in de derde band een aanzienlijk deel door Walaeus opgeschreven. Waarschijnlijk kreeg Rolandus' familie dit gedeelte desondanks als eigendom vanwege de daarin genoteerde inleidingen van Rolandus.[1792] De tekst van de Statenvertaling en haar proefversies waren immers door verscheidene vertalers geschreven, zodat geregeld op één pagina meerdere vertalers geschreven hebben. Bij de verdeling van de vertaal- en tekstconcepten kon dan ook niet elk van de families enkel het werk van het eigen familielid krijgen. Soms moesten kunstmatige scheidslijnen getrokken worden. Het feit dat de derde band van de Collectie Rolandus abrupt bij Johannes 7 ophoudt, lijkt hiermee samen te hangen. De eerste zeven hoofdstukken van het Johannesevangelie vormen immers precies een derde deel van de 21 hoofdstukken van het Johannesevangelie. Wanneer de zoon van Walaeus ook nog eens vermeldt dat zijn vader de schrijver is van de kanttekeningen bij Handelingen 8 tot 15 en van 22 tot het einde,[1793] lijkt het resterende deel van Handelingen en het resterende deel van Johannes 8 tot en met 21 opnieuw ongeveer één en een derde Bijbelboek te vormen. Dat was precies zoveel als Rolandus meekreeg van het geannoteerde gedeelte vanaf Lukas 1 (dat een nieuwe begin vormt in de Collectie Rolandus, waarvandaan Walaeus de hoofdtekst van de vertaling ging overschrijven), want dit betrof het Lukasevangelie en een derde deel van het Bijbelboek Johannes. Zou de zoon van Walaeus dus niet in werkelijkheid slechts het aan zijn familie geschonken deel van de tekstconcepten van de Statenvertaling onder ogen hebben gehad, op basis waarvan hij de te voorbarige conclusie trok dat dit enkel het deel was dat zijn vader van commentaar voorzien had? Johannes Walaeus schrijft namelijk niet over het gegeven dat zijn vader alle kanttekeningen bij Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes 1-7 genoteerd heeft, wat toch wel vermeldenswaardig is voor iemand die de overvloedige arbeid van zijn vader wil bejubelen.[1794] Verder stelt Johannes Walaeus ten onrechte dat Rolandus stierf toen de vertalers bij Handelingen waren aangekomen,[1795] want in werkelijkheid waren zij bij Rolandus' sterven waarschijnlijk rond het begin van 2 Korinthe met het vaststellen van de definitieve vertaling en het annoteren ervan.[1796] Deze onjuistheid vloeit mogelijk voort uit het feit dat Johannes Walaeus slechts vanaf Handelingen de notities van zijn vader had, waaruit hij de te snelle conclusie kan hebben getrokken dat zijn vader vanaf dat punt alleen de kanttekeningen ging noteren. De taakverdeling in het schrijven van de kanttekeningen, zoals Johannes Walaeus deze voorstelt, kan weliswaar hebben plaatsgevonden,[1797] maar deze beschrijving lijkt dus

[1792] Rolandus noteerde in de documenten van de derde band van de Collectie Rolandus overigens ook de verwijsteksten. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.
[1793] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651.
[1794] Zie het vierde hoofdstuk.
[1795] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651.
[1796] Zie de volgende paragraaf.
[1797] De specifieke gegevens uit de *Vita Walaeus* zijn op dit punt lastig te verifiëren. Het is namelijk onduidelijk of er een breuk is tussen de kanttekeningen van Handelingen 8-15 en 22-28 (die Antonius Walaeus volgens Johannes Walaeus geannoteerd heeft) enerzijds en Handelingen 16-21 (die volgens Johannes Walaeus door Hommius geannoteerd zijn) anderzijds. Er worden bij het corpus van Handelingen 8-14 (waarbij de grens een hoofdstuk eerder gelegd wordt, zoals het Latijn van Johannes Walaeus' verhandeling eveneens toestaat) en Handelingen 22-28 gemiddeld per hoofdstuk slechts 44 kanttekeningen genoteerd, terwijl dit bij Handelingen 15-22 om gemiddeld 80 kanttekeningen gaat. Anderzijds wordt een frase als *dat is* (in vaak verkorte vorm weergegeven) in ongeveer

vooral een weergave te zijn van het deel van de archiefstukken, dat Walaeus' familie in bezit kreeg. Een dergelijke verdeling kan samenhangen met 'intellectueel eigendom'.

Het blijft onzeker hoe de vork in de steel zit rond de verdeling van de conceptversies van de Statenvertaling.[1798] Zeer waarschijnlijk is wel dat deze verdeling samengaat met wie een bepaald deel van de conceptversies voornamelijk geproduceerd heeft. Dat Rolandus' familie het concept van Mattheüs en Markus in handen hadden, lijkt daarmee een bevestiging te zijn dat hun familielid het vervaardigen van de (door de overgeschreven tekst vervangen) oorspronkelijke versie van deze tekst op zich heeft genomen. Tezamen met andere argumenten uit het archiefmateriaal wijst dit erop dat heel de eerste vertaling van het Nieuwe Testament (met als enige uitzondering een achttal hoofdstukken aan het begin van het Lukasevangelie) door Rolandus vervaardigd is. In het eerste stadium van het vertaalproces zit dus zo goed als geen breuk. Bij de latere redactie van de tekst en het annoteren ervan blijkt dit wel het geval te zijn.

### *Laatste vertaler van Judas en Openbaring*

Openbaring viel als Bijbelboek bij de metingen in de vorige paragraaf behoorlijk uit de toon. De verklaring hiervan is hoogstwaarschijnlijk dat andere vertalers de rol van eindredacteur en kanttekenaar op zich hebben genomen. Wanneer namelijk de Autographa, het gedrukte document dat aan de revisoren verstuurd werd, vergeleken wordt met de eerste band van de Collectie Rolandus, valt op dat hiertussen een document van een mysterieuze hand moet staan. Op tal van plaatsen wordt namelijk niet de door Walaeus geprefereerde vertaling in de Autographa afgedrukt,[1799] terwijl dit wel de verwachting zou zijn als Walaeus volgens Renesse en Johannes Walaeus de auteur is van de kanttekeningen bij Openbaring.[1800] Het definitief vaststellen van de vertaling en het noteren van de kanttekeningen gingen immers in principe gelijk op.[1801] Het zou dan dus in de lijn der verwachting liggen dat Walaeus bij verschillende vertaalversies van hem en zijn collega Rolandus in de meeste gevallen zijn eigen vertaling overnam (zodat Walaeus' vertaalkeuzes vaak in de Autographa hadden moeten staan) en anders toch minstens de overzetting van Rolandus of de weergave van de Deux-Aesbijbel had moeten

---

gelijke mate gebruikt, want zowel in het aan Hommius als in het aan Walaeus toegeschreven gedeelte komt deze manier van spreken in ongeveer een op de vier kanttekeningen voor.
Dat er een taakverdeling heeft plaatsgevonden, lijkt wel waarschijnlijk, gezien het feit dat Renesse ook melding maakt van een verdeling van de kanttekeningen, waarbij de specifieke details over de verdeling echter sterk verschillen ten opzichte van de verdeling, die in de *Vita Walaeus* beschreven wordt. Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183.

[1798] Valk gaat er bijvoorbeeld nog vanuit dat de derde band van de Collectie Rolandus door tijdsdruk eindigt bij Johannes 7. Valk, 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)'.

[1799] Zie onder meer Judas 1:3, 1:4, Openbaring 1:6, 2:3, 2:5, 2:9, 2:11, 2:16, 3:5, 3:6, 3:9, 3:16, 4:8, 4:10, 5:1, 5:13, 6:2, 6:4, 6:6, 6:7, 6:11, 6:12, 6:13, 7:17, 8:10, 9:15, 9:18, 9:19, 11:2, 11:7, 12:7, 13:3, 13:4, 13:12, 14:10, 14:12, 15:6, 16:13, 17:4, 17:5, 17:6, 18:3, 18:7, 18:8, 19:2, 19:5, 20:2, 20:3, 20:7, 21:4, 21:5 en 21:24 in de Collectie Rolandus en in de Autographa. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Op andere plaatsen in het Nieuwe Testament komt het weliswaar eveneens voor dat Walaeus' versie niet in de Autographa staat, maar de mate waarin Walaeus' versies genegeerd worden door de laatste redacteur blijft opvallend, want in nog niet de helft van de gevallen wordt Walaeus' verbetering gevolgd.

[1800] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183. Renesse meldt hierbij al dat hij de details van de verdeling zich moeilijk kan herinneren, want hij gebruikt de woorden 'si bene memini' ('als ik mij goed herinner'). Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 231; Verhoeff, 'Puntjes', 183.

[1801] Dit is namelijk ook het geval bij Lukas en Johannes 1-7, waarvan de door Walaeus genoteerde vertaling en kanttekeningen wel bewaard gebleven zijn. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

verkiezen. Bij 2 Johannes en 3 Johannes gaat deze stelregel inderdaad op, want daar staat in de Autographa geregeld de vertaalkeuze, die Walaeus in de eerste band van de Collectie Rolandus noteerde, en in de andere gevallen wordt de vertaling van Rolandus opgenomen.[1802] Bij Judas en Openbaring gaat deze regelmaat echter niet op, want in een behoorlijk aantal gevallen werd in de Autographa noch de vertaling van Rolandus noch die van Walaeus afgedrukt. Zoals in de onderstaande tabel te zien is, werd dan een geheel afwijkende derde optie gekozen. Die derde vertaalmogelijkheid verschilt ook nog eens vrij frequent van de Deux-Aesbijbel, waarvan de overeenkomende woorden in de onderstaande tabel onderstreept zijn.

| **Vers** | **Rolandus' versie** | **Walaeus' versie** | **Autographa** |
|---|---|---|---|
| Judas 1:3 | Gegeven | Overgegeven | Overgelevert |
| Judas 1:4 | Oversetten | Misbruijcken | Veranderen |
| Openbaring 2:3 | Vermoyt | Besweecken | moede geworden |
| Openbaring 2:11 | Beschadicht | Verongelijckt | Beleedicht |
| Openbaring 2:16 | Crijghen | Strijden | crijgh voeren |
| Openbaring 3:16 | uijtspouwen | Uijtbraecken | Spouwen |
| Openbaring 4:8 | die coomt | die is coomende | die comen sal |
| Openbaring 5:13 | Lof | De segeninge | Dancksegginge |
| Openbaring 6:4 | Slachten | ?vermoorden[1803] | Dooden |
| Openbaring 6:6 | Seggende | Seggen | die seyde |
| Openbaring 6:7 | Seggende | Seggen | die seyde |
| Openbaring 6:8 | Dieren | wilde dieren | wilde beesten |
| Openbaring 6:9 | geslachtet | Verslagen | Gedoodet |
| Openbaring 6:11 | vervult worden | vol worden | vervult zijn |
| Openbaring 6:12 | is geschiet | Geschiede | Wiert |
| Openbaring 9:18 | Van | Uijt | Door |
| Openbaring 11:7 | Stryden | crych voeren | crijgh aendoen |
| Openbaring 12:10 | Beschuldichde | Aenclaegde | Verclaeghde |
| Openbaring 13:3 | Gequetst | Geslagen | Gewondet |
| Openbaring 13:4 | Krijgen | oorlogen strijden | crijgh voeren |
| Openbaring 13:12 | Daerop | op deselve | daer in |
| Openbaring 14:10 | Gramschap | Verbolgentheyt | Toorns |
| Openbaring 17:6 | haer siende | doe ickse sach | als ikse sagh |
| Openbaring 18:9 | Beklagen | rouw klagen | rouwe over haer bedrijven |
| Openbaring 20:9 | Quamen | Gingen | sy zijn opghecomen |

Tabel 105. Vergelijking van de vertaalkeuzes van Rolandus en Walaeus in de eerste band van de Collectie Rolandus met de uiteindelijke weergave in de Autographa.[1804]

[1802] Zie onder meer 2 Johannes 1:5, 1:11, 3 Johannes 1:2, 1:3, 1:4, 1:5, 1:6, 1:8, 1:10 (met twee voorbeelden van een verschillende vertaalkeuze van Walaeus en Rolandus) en 1:12 in de Collectie Rolandus en in de Autographa. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Viermaal wordt hierbij Rolandus' vertaalkeuze in de Autographa overgenomen en zesmaal wordt (met soms een vormverschil) Walaeus' keuze overgenomen. Een kleine variatie bestaat rond 3 Johannes 1:5, waarbij Rolandus 'wat' noteerde, Walaeus voor 'tgene' koos, terwijl uiteindelijk 'dat' in de Autographa kwam te staan, maar aan dergelijke geringe variaties van veel voorkomende woorden moeten geen grote conclusies verbonden worden.

[1803] Walaeus' schrift is hier onduidelijk, maar zijn keuze wijkt duidelijk af van de keuze van Rolandus en de vertaling, die in de Autographa staat.

[1804] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

In theorie is het niet ondenkbaar dat Walaeus toch de eindredactie, zoals deze in de Autographa staat, op zich genomen heeft, maar gezien de in de tabel gegeven vertaalvoorbeelden is dat minder waarschijnlijk. Uit de tabel komt namelijk het beeld naar voren van een redacteur, die een eigen, nieuwe woordkeuze heeft en daarbij nu eens een woord kiest, waarvan een morfeem lijkt op de vertaalkeuze van Rolandus en dan eens een woord neemt dat een morfeem van een woord van Walaeus bevat. De auteur neigt weliswaar wat richting de Deux-Aesbijbel, maar niet zo sterk dat zijn hele handelen hierdoor beschreven kan worden. Hij kiest eigen tonen en heeft een eigen stijl. Dat roept de vraag op wie hij geweest moet zijn. Hommius lijkt hiervoor de meest voor de hand liggende kandidaat te zijn, want hij is de enige resterende vertaler van het Nieuwe Testament. Om vier redenen is het echter onwaarschijnlijk dat hij de laatste vertaalkundige redactie van het stuk heeft opgesteld. Ten eerste duidt de informatie in de historiografie en in de archieven erop dat hij zich gewoonlijk niet als eerste vertaler of als vertaalkundig corrector inspande voor de vertaalkundige kwaliteit van de hoofdtekst van de Statenvertaling,[1805] zodat van hem niet te verwachten valt dat hij bij de laatste Bijbelboeken wat betreft de vertaalkundige kant van de tekst geregeld een eigen pad kiest ten opzichte van zijn collega's. Verder neigde Hommius er met zijn taalkundige voorkeuren toe om het woordenaantal van de vertaling uit te breiden (waarvan het door hem frequent toegevoegde woord *tot* een voorbeeld is[1806]), terwijl Openbaring juist relatief weinig woorden bevat. Ook komt het merendeel van de woorden, die hij blijkens de tweede en derde band van de Collectie Rolandus bij voorkeur kiest, relatief weinig voor in de weergave van Openbaring in de Statenvertaling uit 1637,[1807] terwijl het tegenovergestelde te verwachten zou zijn als Hommius daadwerkelijk de uiteindelijke vertaling van dit Bijbelboek had vastgesteld. Een markant voorbeeld toont tenslotte dat de redacteur van de vertaling van Openbaring zelfs keuzes maakte, die tegenovergesteld waren aan de correcties van Hommius bij het eerste deel van het Nieuwe Testament. Dit betreft Openbaring 2:14, waarin Rolandus – geheel in lijn met de weergave van de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel[1808] – het woord 'ergernisse' noteerde.[1809] In de

---

[1805] Volgens de biografie van Walaeus hielden Walaeus en Rolandus zich namelijk bezig met de vertaling, terwijl Hommius zich met de spelling bezigheid. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650. In de Collectie Rolandus is Hommius' hand verder vooral te zien in de tweede en derde band, die opgesteld zijn toen de eerste vertaling vermoedelijk al af was. In deze twee banden wordt ook bevestigd dat Hommius zich inderdaad voornamelijk op het aanbrengen van (spellings)verbeteringen richtte. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

[1806] In de frase *zeide hem* wilde Hommius graag het woord *tot* na *zeide* toevoegen. Zie hiervoor bijvoorbeeld Mattheüs 9:15 en 9:25 in de tweede band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. Zie ook de volgende paragraaf.

[1807] Wanneer namelijk een aantal woorden van Hommius (die voornamelijk aan het begin van de evangeliën Mattheüs, Lukas en Johannes en aan het slot van het Markusevangelie staan) qua frequentie in Openbaring bekeken worden, valt op dat zij in de vertaling van dit Bijbelboek relatief weinig gebruikt worden. De tekst van Openbaring beslaat namelijk zo'n 6,6 procent van de tekst van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 (12.019 van de 182.247 woorden), terwijl de door Hommius geprefereerde woorden veel minder frequent voorkomen in Openbaring. Het woord *maar*, dat Hommius bij Mattheüs 3:15 in de tweede band van de Collectie Rolandus toevoegde, komt bijvoorbeeld slechts 16 keer voor in Openbaring, terwijl dit 1358 keer in het Nieuwe Testament staat, zodat het woord *maar* in slechts 1,2 procent van de gevallen in Openbaring staat, een percentage dat ver beneden het op grond van de verhouding van het woordenaantal te verwachten percentage van 6,6 procent ligt. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. Bij andere woorden ligt het percentage soms nog lager. Dit betreft woorden als *ergert* (0%), *kwade* (0%), *verordineerd* (0%), *tot* (3,2%), *vertrekken* (0%), *ruchtbaar* (0%), *geld* (0%), *verbaasd* (0%), *ontroerd* (0%), *tijd* (5,6%), *wedergeven* (0%), *komt* (3,3%) en *overmits* (3,6%). Slechts bij enkele woorden, zoals *noch* (9,4%) en *die* (8,3%), ligt het percentage iets boven de 6,6 procent.

[1808] Zie Openbaring 2:14 in de Liesveltbijbel van 1542 en de Deux-Aesbijbel van 1562.

[1809] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Autographa was dit veranderd tot 'aenstoot'.[1810] Precies de omgekeerde verandering is tweemaal te lezen bij Mattheüs 5:29-30. Rolandus noteerde daar twee keer 'aenstoot geeft', dat door Hommius beide malen gewijzigd werd tot 'ergert'.[1811] Hommius lijkt daarmee niet de opsteller van de laatste vertaalversie voor de revisoren geweest te zijn.

Wie kan deze rol dan wel op zich genomen hebben? Als de vertalers van het Nieuwe Testament het waarschijnlijk niet geweest zijn, zijn de vertalers van het Oude Testament de meest geschikte kandidaten. De vertalers Bogerman en Baudartius verkeerden immers (anders dan bijvoorbeeld de revisoren[1812]) ten tijde van het hele vertaalproces eveneens in Leiden[1813] en hadden hier een redelijk lange ledige periode in de laatste jaren van het vertaalproces van het Nieuwe Testament. Tussen de afronding van de vertaling van het Oude Testament op 4 september 1632 en de aanvang van het revisorenberaad op 9 juli 1633 verstreken namelijk zo'n negen maanden,[1814] een tijdspanne die de oudtestamentische vertalers met hun volgens de geschiedschrijving buitengewoon sterke ijver en drang om de Statenvertaling zo spoedig mogelijk af te ronden, haast onmogelijk zonder inzet voor het vertraagde vertaalproces van het Nieuwe Testament hebben kunnen voorbij laten gaan.[1815] Terugblikkend op de jaren van de vertaalarbeid stelde Bogerman immers dat hij en de zijnen het 'Hooch-wichtich ende Heylich werck (…) geduerichlick ende sonder ophouden vervolcht' hadden.[1816] Baudartius zegt verder zijn 'leven lanck noyt so geblockt' te hebben[1817] en Bogerman voelde ook nog eens de hete adem van de geleerden in Franeker, die naar zijn komst verlangden en aan wie Bogerman excuusbrieven schreef over zijn steeds uitgestelde vertrek uit Leiden.[1818] Zouden dergelijke vertalers negen maanden lang achterover leunen, terwijl hun collega's door een verlate start een behoorlijke achterstand hadden weg te werken? Dat lijkt onaannemelijk. Bovendien was het

---

1810 Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

1811 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

1812 De revisoren van het Oude Testament kwamen namelijk pas halverwege 1633 aan in Leiden, terwijl de overzieners van het Nieuwe Testament pas in september 1634 naar Leiden geroepen werden. De Bruin, *De Statenbijbel*, 289; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 35 en 39.

1813 Bucerus verkeerde overigens ook steeds in Leiden, zodat niet uitgesloten is dat ook hij een bijdrage aan de vertaling en uitleg van het Nieuwe Testament geleverd heeft. In dat geval zal de hulp van de oudtestamentische Statenvertalers wel eerder (dan 1632 en 1633) gedateerd moeten worden, want Bucerus stierf in 1631.

1814 De Bruin, *De Statenbijbel*, 286 en 289. Deze datering wordt bevestigd door het gegeven dat Baudartius begin januari 1633 een brief stuurt aan de revisor Revius, waarin hij stelt hem het laatste gedrukte deel van het Oude Testament toe te zenden. Hij vermeldt dan tevens dat in juni het begin van het revisorenberaad gepland staat. N.C. Kist en H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland.* Volume 5 (Leiden 1834), 188-189.

1815 Nauta schrijft bijvoorbeeld het volgende: 'Met krachtige en rusteloze ijver hebben de zes mannen aan hun zware taak voort gewerkt'. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 30. Verder spreekt De Bruin van de 'verdubbelden ijver', waarmee de vertalers van het Oude Testament na Bucerus' sterven werkten. De Bruin, *De Statenbijbel*, 286. Ook in een negentiende-eeuwse beschrijving valt al te lezen dat de Statenvertalers 'met noeste vlijt gearbeid' hebben. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Volume 5, 136.

1816 Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 324-326, 325.

1817 Dit is een bekend citaat uit Baudartius' brief, die hij op 20/30 maart 1631 aan de revisor Revius schreef. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Volume 5, 182; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 31. Markant is overigens dat op dit citaat direct een zin volgt, die aangeeft dat Baudartius meer deed dan alleen blokken voor de nieuwe overzetting van de Bijbel. Hij meldt namelijk de gedichten van Revius doorgelezen te hebben: 'Ick ben bij Sr. Cloucke geweest, ende hebbe, achtervolgens U. E. beleeftheyt, een exemplaer van uwe Nederlantsche dichten gehaelt, ende hebbe een goet deel der selver deurgelesen, die mij uijtermaeten wel geuallen, so om de stichtelicke materie, als om den soeten rijm'. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Volume 5, 182-183.

1818 Johannes Bogerman aan de curatoren van de universiteit van Franeker c.q. Johannes Saeckma, [Den Haag september 1634], Tresoar, signatuur: 515 Hs.

onderling redelijk gelijkelijk verdelen van de te vertalen en te annoteren gedeelten de norm geworden sinds (en hoogstwaarschijnlijk ook al voor) het sterven van Rolandus op 3 juni 1632.[1819] Het is dus zeer wel mogelijk dat Bogerman of Baudartius of beiden gedurende de tijd vanaf 4 september 1632 een deel van het werk van de nieuwtestamentische vertalers op zich hebben genomen. Daarbij is het het meest logisch dat zij een deel van het slot van het Nieuwe Testament hebben overgenomen, want anders kwamen zij in het vaarwater van de strak, in principe met een redelijk constante lijn opgestelde geschriften van de nieuwtestamentische Statenvertalers.[1820] Bovendien sloten Judas en Openbaring thematisch nauw aan bij het Oude Testament,[1821] zodat de oudtestamentische Statenvertalers deze Bijbelboeken relatief gemakkelijk voor hun rekening konden nemen. Waarschijnlijk namen zij hierbij tegelijk met het opstellen van de uiteindelijke vertaling de taak op zich om de kanttekeningen te vervaardigen, want volgens de historiografie werd bij de Statenvertalers van het Oude Testament het vervaardigen van kanttekeningen toebedeeld aan dezelfde persoon, die verantwoordelijk was voor het maken van de vertaling.[1822]

De vraag welke vertaler van het Oude Testament op deze manier te hulp schoot, is in dit onderzoek moeilijk te beantwoorden. Het is zeer wel mogelijk dat zowel Bogerman als Baudartius geholpen hebben, want zij waren beiden zeer gedreven. Mogelijk heeft elk van hen Openbaring en Judas geannoteerd, zoals ook Joël bij het oude Testament door beiden van kanttekeningen voorzien is.[1823] Het is alleen ingewikkeld om de precieze gang van zaken hier te beschrijven, want de wording van het Oude Testament van de Statenvertaling is nog maar beperkt onderzocht.[1824] Wel zijn er enige signalen dat in ieder geval Bogerman de laatste redacteur van Openbaring geweest is. Hij was namelijk buitengewoon gedreven om het project van de Statenvertaling als geheel af te ronden (hoewel het ook Baudartius niet aan ijver ontbroken zal hebben), daar Bogerman de leiding had over het vertaalproject als geheel en bovendien op de universiteit van Franeker verwacht werd. Verder zou het gebruik van latinismen en graecismen in de kanttekeningen van Openbaring begrepen kunnen worden vanuit Bogermans wetenschappelijke neigingen (al zal Baudartius eveneens ingewijd zijn geweest in de klassieke talen).[1825] In een Nederlandse brief richting Franeker, die in 1634 door

---

[1819] Volgens Johannes Walaeus werd het resterende deel van het Nieuwe Testament na Rolandus' sterven verdeeld onder de vertalers. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651. Naar alle waarschijnlijkheid hadden dergelijke verdelingen al eerder plaatsgevonden, want Rolandus stierf toen de vertalers rond het begin van 2 Korinthe waren (zie de volgende paragraaf) en de door Johannes Walaeus weergegeven verdeling heeft ook betrekking op het deel van het Nieuwe Testament dat voor 2 Korinthe staat.

[1820] In de eerste band van de Collectie Rolandus wijzigt, behalve bij het begin van Lukas, weinig in de pagina-opzet en ook de tweede en derde band vormen wat dat betreft een strak doorlopend geheel. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

[1821] In Openbaring komen 348 toespelingen op het Oude Testament voor, zodat gemiddeld meer dan tien keer per hoofdstuk van Openbaring naar het Oude Testament verwezen wordt. M.C. Tenney, *Interpreting Revelation* (Grand Rapids 1988), 101.

[1822] De Bruin, *De Statenbijbel*, 285; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 27; Le Long, *Boekzaal der Nederduytsche Bybels*, 799. Bij het Nieuwe Testament was het in de tweede fase van het vertaalproces overigens ook gebruikelijk dat degene die de kanttekeningen opstelde, de uiteindelijke redactie van de vertaling verzorgde.

[1823] Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.166.

[1824] Zie het eerste hoofdstuk. Verdegaal heeft zich namelijk bij zijn boek over de totstandkoming van de Statenvertaling vooral toegelegd op het Bijbelboek Job en de rabbijnse literatuur die de Statenvertalers onder ogen gehad hebben. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen*. Verder houdt Kees Jan van Linden zich momenteel bezig met een onderzoek naar de wording van het Oude Testament van de Statenvertaling.

[1825] Zie tabel 106.

Bogerman opgesteld is, staan alleen al in de openingszin vijf woorden met een duidelijke herkomst uit de klassieke talen, namelijk *missyve, compareren, translatie, dirigeren* en *professie*.[1826] Tenslotte lijkt Bogerman de auteur van de kanttekeningen bij Openbaring te zijn vanwege het gegeven dat de frase *de ware kerk*, een woordgroep die alleen in het Oude Testament en in Openbaring voorkomt,[1827] ook in zijn hand bij het Oude Testament te vinden is. Zoals genoemd, bestaan er namelijk twee versies van de geannoteerde vertaling van Joël, waarvan de ene door Baudartius en de andere door Bogerman is opgesteld. De frase *de ware kerk*, die in de Statenvertaling van 1637 in de kanttekeningen bij Joël 2:32 te vinden is, blijkt hierbij niet tot Baudartius' geschrift, maar slechts tot Bogermans versie herleidbaar te zijn.[1828] Bij de kanttekeningen van Ezechiël 13:9 staat echter in de Statenvertaling van 1637 eveneens *de ware kerk*, maar dat is dan weer te herleiden tot het schrift van Bucerus.[1829] Het blijft daarmee onzeker wie de oudtestamentische vertaler precies geweest is, die zijn helpende hand richting de nieuwtestamentische vertalers reikte. Ook is het goed mogelijk dat meerdere oudtestamentische vertalers zich over de laatste boeken van het Nieuwe Testament gebogen hebben. Om die reden zal hier steeds geschreven worden over de vertaler(s) van het Oude Testament zonder dit nader tot één persoon te specificeren.

Zo goed als zeker is echter wel dat vanuit het oudtestamentische vertaalteam hulp geboden is. De kanttekeningen bij Openbaring lijken stilistisch gezien namelijk sterk op bepaalde kanttekeningen bij het Oude Testament. Er zijn zelfs kanttekeningen bij Openbaring die haast een kopie schijnen van de oudtestamentische kanttekeningen.[1830] Bovendien er is een hele categorie van (hieronder weergegeven) woorden en frasen die vrijwel alleen in het Oude Testament en in Openbaring voorkomen, terwijl ze in het gedeelte van Mattheüs tot en met 3 Johannes niet of nauwelijks voorkomen. De brief van Judas blijkt in dezen ook het meest aan te sluiten bij de woordkeuze van het Oude Testament,[1831] zodat de oudtestamentische vertalers deze waarschijnlijk ook hun collega's uit handen hebben genomen.

---

[1826] Johannes Bogerman aan de curatoren van de universiteit van Franeker c.q. Johannes Saeckma, [Den Haag september 1634], Tresoar, signatuur: 515 Hs.

[1827] Zie tabel 106.

[1828] Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.166.

[1829] Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.165.

[1830] Een voorbeeld hiervan is kanttekening 1 bij Openbaring 10 ('Dese meynen sommighe dat de Engel Gabriel geweest is, om dat sijn naem een stercke Godts beteeckent: Doch meest andere uytleggers verstaen by desen Engel den Heere Christum selve, die hier in een Gesichte verschijnt als dalende uyt den Hemel, tot troost van sijne Gemeynte, niet in sijne eygene menschelicke natuere, welcke de hemel moet behouden tot de oprechtinge aller dingen.'), die sterk lijkt op de inhoud en verwoording van kanttekening 76 bij Daniël 8 ('Sommige verstaen dit van den Engel Gabriel, die in't volgende bevel ontfangt van den Heere Christo. andere meenen dat het de Heere Christus selfs geweest zy, die sich in de gedaente eens mans geopenbaert, ende den Engel Gabriel bevel gegeven heeft.') en kanttekening 79 bij Daniël 8 ('*Gabriel* is de name eenes H. Engels, ende wort van sommige uytgeleyt, *Een man Godes*: Van andre, *de kracht des stercken Godts*.'). Zie de Statenvertaling van 1637.

[1831] Een woord als *sententie*, dat in de Statenvertaling van 1637 in kanttekening 96 bij Judas 1 gebruikt wordt, komt bijvoorbeeld in de Statenvertaling van 1637 alleen in het Oude Testament en in Judas en Openbaring voor.

| Woord (en afgeleiden)[1832] | Oude Testament | Mattheüs – 3 Johannes | Judas en Openbaring |
|---|---|---|---|
| Aanbidding | 5 | 0 | 1 |
| Aanhanger | 8 | 2 | 6 |
| Aanlokkend | 3 | 0 | 1 |
| Beschadigd | 15 | 0 | 1 |
| Bloeddorstig(heid) | 8 | 0 | 1 |
| College | 6 | 0 | 1 |
| Confituren | 1 | 0 | 1 |
| Decreten | 1 | 0 | 1 |
| Destrueren | 2 | 0 | 2 |
| De ware kerk | 7 | 0 | 5 |
| Doodwond | 1 | 0 | 1 |
| Draak | 4 | 1 | 15 |
| Figuurlijkerwijze | 2 | 0 | 2 |
| Formeren | 17 | 0 | 5 |
| Galg | 4 | 0 | 1 |
| Gedempt | 4 | 0 | 3 |
| Gedichtsel | 4 | 0 | 1 |
| Gedruis | 30 | 1 | 2 |
| Gekroond | 5 | 1 | 3 |
| Gemultipliceerd | 1 | 0 | 1 |
| Gerebelleerd | 4 | 0 | 1 |
| Gereformeerd | 1 | 0 | 5 |
| Geschut | 1 | 0 | 2 |
| Geverfd | 2 | 0 | 2 |
| Graad | 4 | 0 | 2 |
| Heirleger | 55 | 0 | 4 |
| Heraut | 1 | 0 | 1 |
| Hoorn | 45 | 3 | 7 |
| In spijt | 2 | 0 | 1 |
| Kolom | 9 | 0 | 2 |
| Kristal | 3 | 0 | 1 |
| Livrei | 1 | 0 | 2 |
| Lofzang | 21 | 3 | 7 |
| Mainteneren | 1 | 0 | 1 |
| Mesten (als infinitivus) | 4 | 0 | 1 |
| Miljoen | 7 | 0 | 1 |
| Monarchie | 68 | 0 | 4 |
| Natie | 165 | 7 | 12 |
| Oneerbaar | 6 | 0 | 1 |
| Op straffe | 2 | 0 | 1 |

[1832] De spelling van de woorden is hierbij in modern Nederlands weergegeven, want de spelling kan per vindplaats anders zijn en deze kwestie (namelijk van de verschillen in spelling) komt pas in tabel 107 aan bod.

| | | | |
|---|---|---|---|
| Overstelpen (als infinitivus) | 6 | 0 | 1 |
| Plakkaat | 15 | 1 | 2 |
| Planeten | 4 | 0 | 1 |
| Precies | 13 | 0 | 1 |
| Prinsdom | 1 | 0 | 1 |
| Raderen | 18 | 0 | 1 |
| Rechterstoel | 13 | 1 | 4 |
| Republiek | 3 | 0 | 3 |
| Roofgierig | 2 | 0 | 1 |
| Samenspannen (als infinitivus) | 1 | 0 | 5 |
| Samenspanning | 3 | 0 | 2 |
| Schandelijkheid | 9 | 0 | 1 |
| Schuim | 14 | 1 | 1 |
| Sententie | 17 | 0 | 4 |
| Stuurlieden | 3 | 0 | 2 |
| Sulfer | 2 | 0 | 2 |
| Tirannie | 42 | 2 | 12 |
| Tiranniek | 4 | 0 | 1 |
| Toekomenden staat | 2 | 0 | 1 |
| Tormenten | 3 | 0 | 1 |
| Tribuut | 19 | 0 | 1 |
| Triomferende kerk | 3 | 0 | 3 |
| Uitvaart | 3 | 0 | 1 |
| Uitroeiing | 19 | 1 | 7 |
| Uitspuwsel | 2 | 0 | 1 |
| Veldslag | 3 | 0 | 1 |
| Velerlei | 27 | 4 | 5 |
| Verrichting | 6 | 0 | 2 |
| Versmoren (als infinitivus) | 2 | 0 | 1 |
| Vrijmaken (als infinitivus) | 4 | 0 | 1 |
| Wakend oog | 1 | 0 | 1 |
| Waterfontein | 1 | 0 | 2 |
| Waterbeek | 4 | 0 | 1 |
| Woelen (als infinitivus) | 11 | 0 | 1 |
| Wortelen (als infinitivus) | 5 | 0 | 1 |
| Zeelieden | 1 | 0 | 3 |

Tabel 106. Frequentie van de woorden die in de uiteindelijke Statenvertaling relatief vaak of zelfs uitsluitend voorkomen in de kanttekeningen bij het Oude Testament en de kanttekeningen bij Judas en Openbaring.[1833]

[1833] Dit betreft het aantal kanttekeningen, waarin het betreffende woord (of een afgeleide ervan) voorkomt.

Sommige van deze woorden komen in de Statenvertaling wel in de hoofdtekst van het voor Judas staande deel van Nieuwe Testament voor, maar dergelijke woordkeuzes kunnen beïnvloed zijn door eerdere vertalingen.[1834] In het opstellen van kanttekeningen had een schrijver meer vrijheid, zodat een eigen stijl daarin sterker openbaar komt.[1835] Bij Openbaring en Judas komt op die manier een groep woorden voor, die elders in de Statenvertaling van 1637 alleen of voornamelijk (ook wanneer rekening gehouden wordt met de grotere omvang van het Oude ten opzichte van het Nieuwe Testament) voorkomen in Oude Testament. Opvallend is ook dat de betreffende groep woorden een behoorlijk sterke homogeniteit hebben. Het betreft namelijk geregeld woorden die hun etymologische wortels in de klassieke talen vinden. Dergelijke niet typisch Nederlands geachte woorden werden door de vertalers van het Nieuwe Testament vermeden, want wat betreft de doeltaal was het puristisch gebruik van woorden en het uitsluitend gebruik maken van bekende Nederlandse woorden het hoogste streven.[1836] De in de bovenstaande tabel genoemde woorden zouden de nieuwtestamentische vertalers dan ook waarschijnlijk niet in die mate gebruikt hebben als dat hun oudtestamentische collega's deden.

Qua spelling zijn er ook enige voorbeelden in de Statenvertaling van 1637 te zien,[1837] waarin de breuk tussen het Oude Testament, Judas en Openbaring enerzijds en de rest van het Nieuwe Testament anderzijds te zien is, al zijn de meeste verschillen door de strak corrigerende hand van Hommius weggenomen.[1838] Hoewel deze spellingscorrector woorden als 'hen' ook stelselmatig in Openbaring heeft doen verdwijnen, zijn er namelijk toch enkele kleine variaties die een aanwijzing vormen dat het laatste deel van het Nieuwe Testament afkomstig is van de vertalers van het Oude Testament. In de onderstaande tabel zijn deze variaties met hun frequentie opgesomd.

[1834] Hiervan is het woord 'Archangels' in 1 Thessalonicenzen 4:16 een voorbeeld, maar deze vertaalkeuze is te herleiden tot de Deux-Aesbijbel, zodat aan de keuze voor dit woord niet per se conclusies aangaande de stijl van de vertaler verbonden moeten worden. Zie de Deux-Aesbijbel van 1562.

[1835] Daarbij geldt overigens wel dat kanttekenaren soms letterlijk hun annotaties uit andere bronnen overschrijven (zie het zesde hoofdstuk), maar een dergelijke wijze van werken neemt niet weg dat zij bij kanttekeningen de mogelijkheid hadden om in hun eigen stijl te schrijven en zelf hetgeen zij overschreven verkozen, terwijl de Statenvertalers bij het opstellen van de vertaling gebonden waren aan de grondtekst en aan bestaande Bijbelvertalingen.

[1836] Zie het vijfde hoofdstuk.

[1837] In het tweede hoofdstuk is al een merkwaardigheid met betrekking tot de spelling in Openbaring naar voren gekomen. Daar bleek namelijk dat bij Openbaring (in tegenstelling tot parallelteksten op andere plaatsen in het Nieuwe Testament) soms de tekst van parallelteksten niet hetzelfde is. Zie tabel 12 in het tweede hoofdstuk.

[1838] Bij woorden waarvan de Statenvertalers in de *Resolutiën* meerdere spellingswijzen goedkeurden (die gemarkeerd worden door het gebruik van het woord 'promiscue'), blijkt Hommius namelijk zo consistent zijn verbeteringen doorgevoerd te hebben, dat er geen duidelijke breuk te zien is tussen Judas en Openbaring enerzijds en de rest van het Nieuwe Testament anderzijds. Zie ook de volgende paragraaf.

| Woord in zijn exacte spellingswijze | Oude Testament en apocriefen | Mattheüs – 3 Johannes | Judas en Openbaring |
|---|---|---|---|
| coper | 8 | 0 | 1 |
| eeuwigheyt | 15 | 2 | 5 |
| godtloose | 152 | 2 | 4 |
| godtlooslick | 9 | 0 | 1 |
| kandelaren | 3 | 0 | 3 |
| mede-genoot | 1 | 0 | 1 |
| na-by<br>*in vergelijking met*<br>naby | 2<br><br>0 | 0<br><br>1 | 1<br><br>0 |
| rouwe | 52 | 2 | 8 |
| verborgenheyt<br>*in vergelijking met*<br>verborgentheyt | 0<br><br>11 | 10<br><br>8 | 0<br><br>3 |

Tabel 107. Frequentie en spelling van de woorden die bij Openbaring in de Statenvertaling van 1637 op dezelfde wijze gespeld zijn als in de weergave van het Oude Testament het geval is. [1839]

Ook wat betreft spelling passen Judas en Openbaring dus bij de stijl van het Oude Testament van de Statenvertaling, want een typisch nieuwtestamentische spelling als 'verborgenheyt' komt in de laatste twee Bijbelboeken niet voor. Er bestaat daarmee een duidelijke brug tussen deze beide boeken en het Oude Testament. Deze verwantschap is ook te zien bij de woordkeuze in de Autographa, zoals deze in tabel 105 weergegeven is. Bij woorden die zowel een alternatief vormen ten opzichte van de woorden van Rolandus als ten opzichte van die van Walaeus, valt namelijk op dat deze woorden eveneens te herleiden zijn tot het Oude Testament. De woordcombinatie *krijg aandoen* komt bijvoorbeeld buiten het Bijbelboek Openbaring alleen in de paratekst bij 2 Samuël 7 voor.[1840] Verder komt *rouw bedrijven* (behalve in Openbaring) alleen driemaal in het Oude Testament voor. Ook komt het woord *bedrijven an sich* veel voor in het Oude Testament en in Judas en Openbaring, wanneer dit afgezet wordt tegen de rest van het Nieuwe Testament.[1841] Ook woordkeuzes als *gewond* en *krijg voeren* zijn herleidbaar tot veelvuldig in het Oude Testament voorkomende woorden.[1842] Verder blijken ook vele andere

[1839] Deze lijst is niet uitputtend. Het gebruik van 'hebtse' in Openbaring 2:2 zou bijvoorbeeld ook gezien kunnen worden als een typisch geval van een oudtestamentische spelling. In het Oude Testament komt *hebtse* namelijk 27 keer voor. In het Nieuwe Testament komt *hebtse* (naast de vindplaats in Openbaring) alleen voor in Mattheüs, zodat het waarschijnlijk is dat Hommius hier 'hebtse' ertussendoor heeft laten slippen. Ook andere frequent door hem verbeterde woorden komen namelijk nog wel voor in de vertaling van het Mattheüsevangelie. (Het woord *hen* is hiervan een voorbeeld. Zie de volgende paragraaf.) Daarmee is de keuze voor *hebtse* des te markanter in Openbaring.

[1840] Zie kanttekening 3 bij 2 Samuël 7 in de Statenvertaling van 1637. Andere vormen van dezelfde uitdrukking komen voor in kanttekening 4 bij 1 Kronieken 14, kanttekening 9 bij Psalm 83, kanttekening 73 bij Psalm 89, kanttekening 45 bij Jesaja 9, kanttekening 29 bij Daniël 8 en kanttekening 56 bij Nahum 2 in de Statenvertaling van 1637. Alle voorbeelden zijn opvallend genoeg steeds afkomstig uit het Oude Testament.

[1841] In de hoofdtekst van de Statenbijbel komt *bedrijven* en al haar werkwoordsvormen 42 keer voor in het Oude Testament, 7 keer in Judas en Openbaring en slechts driemaal in de rest van het Nieuwe Testament. Wat betreft de kanttekeningen komt *bedrijven* en de afgeleiden ervan 165 keer voor in het Oude Testament, 7 keer in Judas en Openbaring en 14 keer in de rest van het Nieuwe Testament. Hierbij is er alsnog een scheve verhouding, want het resterende deel van het Nieuwe Testament is ongeveer acht keer zo groot als Openbaring en Judas.

[1842] Het woord *gewond* komt namelijk zevenmaal in de kanttekeningen van het Oude Testament voor en ontbreekt in de paratekst van het Nieuwe Testament. Verder komt de uitdrukking *krijg voeren* zesmaal in de annotaties bij

woorden, die aan het begin van Openbaring staan, qua frequentie van het woordgebruik meer overeen te komen met het Oude Testament dan met het gedeelte van het Nieuwe Testament dat zich tot en met 3 Johannes uitstrekt. Wanneer namelijk bepaald wordt hoe de woorden uit de Autographa, die qua woordkeuze afwijken van de woorden uit de Collectie Rolandus, zich wat betreft hun frequentie verhouden tot de frequentie waarmee het bewuste woord voorkomt in het Oude Testament en in het Nieuwe Testament tot 3 Johannes, valt op dat in het merendeel van de gevallen het betreffende woord qua frequentie dichter bij het Oude Testament dan bij het Nieuwe Testament staat. Zo komt het woord *van* in Openbaring en Judas maar één keer per 78 woorden voor, wat het dichtste komt bij de frequentie van één op de 67 woorden in het Oude Testament en afwijkt van de rest van het Nieuwe Testament, waarin sprake is van een frequentie van één op de 59 woorden. Door deze manier van rekenen kunnen ook veelvoorkomende woorden betrokken worden in de meting van de stilistische overeenkomsten van het Oude Testament en de laatste twee Bijbelboeken van het Nieuwe Testament. Daarom zijn ook zeer veel gebruikte woorden uit de Autographa gehaald en qua frequentie in de onderstaande tabel weergegeven, waarbij het corpus zich beperkt tot Openbaring 1:1-2:7.[1843]

| **Woordkeuze in Autographa** | **Frequentie in Oude Testament** | **Frequentie in Mattheüs – 3 Johannes** | **Frequentie in Judas en Openbaring** | **Meest verwante gedeelte** |
|---|---:|---:|---:|---|
| te kennen geven | 1 op de 7166 | 1 op de 10377 | 1 op de 2769 | OT |
| gezegd | 1 op de 2657 | 1 op de 1283 | 1 op de 1044 | NT |
| verdrukking | 1 op de 28664 | 1 op de 3840 | 1 op de 4246 | NT |
| hetgeen | 1 op de 2369 | 1 op de 958 | 1 op de 1249 | NT |
| tot | 1 op de 179 | 1 op de 143 | 1 op de 244 | OT |
| van de | 1 op de 479 | 1 op de 349 | 1 op de 342 | NT |
| kleed | 1 op de 13450 | 1 op de 19508 | 1 op de 7077 | OT |
| gelijk | 1 op de 348 | 1 op de 150 | 1 op de 127 | NT |
| schijnt | 1 op de 3568 | 1 op de 2974 | 1 op de 3033 | NT |
| levendig | 1 op de 58283 | 1 op de 243854 | 1 op de 63695 | OT |
| na dezen | 1 op de 46013 | 1 op de 54190 | 1 op de 5308 | OT |
| verzocht | 1 op de 31791 | 1 op de 16257 | 1 op de 21232 | NT |
| uitgeven | 1 op de 97139 | 1 op de 37516 | 1 op de 63695 | NT |
| moede geworden | 1 op de 87425 | 1 op de 162569 | 1 op de 63695 | OT |
| bekeert u | 1 op de 35684 | 1 op de 30482 | 1 op de 63695 | OT |
| haastelijk | 1 op de 12857 | 1 op de 16818 | 1 op de 9099 | OT |
| bijkomen | 1 op de 874248 | 1 op de 243854 | 1 op de 31848 | NT |
| van | 1 op de 67 | 1 op de 59 | 1 op de 78 | OT |
| indien | 1 op de 2959 | 1 op de 1108 | 1 op de 4549 | OT |
| die | 1 op de 100 | 1 op de 72 | 1 op de 92 | OT |
| daar | 1 op de 267 | 1 op de 219 | 1 op de 302 | OT |

Tabel 108. Vergelijking van de frequentie van het woordgebruik rond woorden die de laatste redacteur van Judas en Openbaring gebruikte bij de vertaling van Openbaring 1:1-2:7.

het Oude Testament en tweemaal bij die van Openbaring voor, terwijl de frase nergens letterlijk in deze vorm in de kanttekeningen bij de rest van het Nieuwe Testament voorkomt.

[1843] Bij deze vergelijking is de eerste band van de Collectie Rolandus naast de Autographa gelegd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

In de meeste gevallen (12 van de 21) gebruikt de eindredacteur een woord, dat in een meest op het Oude Testament lijkende mate ingezet is in Judas en Openbaring. Wanneer een nieuwtestamentische vertaler deze Bijbelboeken in de slotfase genoteerd had, zou juist te verwachten zijn dat zeker bij veel voorkomende woorden als *tot*, *van*, *die* en *daar* in het merendeel van de gevallen de frequentie waarin een woord in een Bijbelboek voorkomt, redelijk gelijk staat aan de frequentie waarin dat woord in het Nieuwe Testament voorkomt. De woorden *tot*, *van*, *die* en *daar* zijn immers niet strikt aan een genre gebonden, zodat ze gelijkelijk over het Nieuwe Testament hadden moeten staan. Dat zich hierin een breuk voordoet, is op zich al een teken dat Judas en Openbaring uit de toon valt ten opzichte van de rest van het Nieuwe Testament. Wanneer de frequentie van de meeste woorden ook nog eens gelijkt op het Oude Testament (een verwantschap die zichtbaar blijft ondanks dat Rolandus eerst de tekst gevormd heeft, Walaeus eraan geschaafd heeft, Hommius er spellingscorrectie op zal hebben uitgevoerd en de specifiek aan het Nieuwe Testament werkende revisoren er tenslotte hun bijdrage aan hebben geleverd) is de conclusie te rechtvaardigen dat de vertaling van Judas en Openbaring ook in hun minst opvallende woorden het geheim van een van hun verborgen makers prijs geven.

Deze bijzondere positie van Openbaring en Judas blijkt ook uit het verloop van de kanttekeningen. Bij het begin van Openbaring is namelijk een kanttekening te vinden die net als kanttekening 3 bij Mattheüs 1 een nieuw begin lijkt te markeren.[1844] Net zoals Walaeus aan het begin van de toelichting van Mattheüs nog expliciet verwees naar andere vertalingen en zijn keuzes als het ware heel bewust aan het verantwoorden was,[1845] zo vormt de eerste kanttekening bij Openbaring ook een verantwoording van een vertaalkeuze, waarbij eveneens uitdrukkelijk verwezen wordt naar zelfs één specifieke overzetting. Er staat namelijk de volgende verwijzing naar de Vulgata:

> Gr. Apocalypsis, welck woort selfs in de ghemeene Latijnsche oversettinge, ende verscheydene andere, wort behouden, ende beteeckent een Openbaringe, ofte, ontdeckinge van verborgene dingen, gelijck dit woordt van het Euangelium in het ghemeyn ghebruyckt wort. Mat. 11.25. Ephes. 3.5. Doch hier wordt het ghenomen voor een Openbaringhe der dingen, die naer dien tijdt souden gheschieden, gelijck in dit vers wordt uytgedruckt. Ende wordt dit woordt Openbaringe oock hier gestelt als een op-schrift des boecks: ghelijck de Propheten in het begin harer prophetien diergelijcken opschrift ghebruyckt hebben. Siet Iesa. 1.1. ende Hos. 1.1. Ioël 1.1. Micha 1.1. (eigen onderstreping)[1846]

Merkwaardig is dat deze beginnerskanttekening niet aan het begin van Judas staat, maar pas bij de opening van Openbaring ter verantwoording van de allereerste vertaalkeuze voorkomt. Mogelijk is dit te verklaren doordat de oudtestamentische vertalers stukje voor stukje het werk van hun nieuwtestamentische collega's overnamen, terwijl zij in afwachting waren wanneer voor hen nieuwe verplichtingen wachtten bij mogelijk het revisorenberaad. Eerst zouden de vertalers daarom alleen Openbaring voor hun rekening genomen hebben om pas daarna aan Judas te beginnen.[1847] Zeker is dat niet. Wel is het opvallend dat de oudtestamentische vertalers

---

1844 Zie het derde en zesde hoofdstuk over deze kanttekening.

1845 Dit betreft kanttekening 3, 16 en 20 bij Mattheüs 1 in de Statenvertaling van 1637.

1846 (eigen onderstreping) Zie kanttekening 1 bij Openbaring 1 in de Statenvertaling van 1637.

1847 Wanneer de oudtestamentische vertalers op die manier de nieuwtestamentische vertalers gedeelte voor gedeelte het werk uit handen namen, hoeft de grens niet per se bij Judas te liggen, maar kunnen de vertalers van het Oude Testament bijvoorbeeld ook een begin gemaakt hebben met het opstellen van de vertaling en kanttekeningen bij bijvoorbeeld 1 Johannes, 1 Petrus of 2 Petrus. Een aanwijzing hiervoor zou kunnen liggen in de frase 'siet aldaer de aenteeck.' (of in een variant daarvan met een andere woordvolgorde), een manier van verwijzen die relatief veel voorkomt in het Oude Testament (namelijk 208 keer in het Oude Testament tegenover 17 keer in het Nieuwe Testament). Opvallend is dat deze frase bij de kanttekeningen bij Markus 15:25, 2 Timotheüs 4:6, 1 Petrus 1:20, 2 Petrus 1:18, 1 Johannes 2:2, 2:12, 2:20, 4:17 en Openbaring 19:11 in de gedrukte tekst van de Autographa staan (wat betekent dat de laatste redacteur bij deze verzen de frase reeds genoteerd had), terwijl de frase bij de

het laatste deel van het Oude Testament, waar zij toen recent aan gewerkt hadden, nog redelijk vers in het geheugen lijken te hebben. In de bovenstaande eerste kanttekening van Openbaring wordt namelijk meteen de link gezocht met het Oude Testament door te verwijzen naar opschriften bij oudtestamentische profetische literatuur. Deze lijn van verwijzen naar teksten van het Oude Testament zet zich vervolgens niet door in de kanttekeningen bij Openbaring, want verhoudingsgewijs wordt in de kanttekeningen bij de eerste vijf hoofdstukken van Openbaring ongeveer even vaak naar het Oude Testament verwezen als dat in de Deux-Aesbijbel het geval is.[1848] Mogelijk wilden de oudtestamentische vertalers op die manier niet al te sterk laten merken dat zij zich kort daarvoor nog met de vertaling van het Oude Testament hadden bezig gehouden. Dat openbaart zich overigens wel in annotaties waarin de betekenis van Hebreeuwse woorden en namen uitgebreid wordt toegelicht. Terwijl Walaeus bijvoorbeeld bij Lukas 1 geen aandacht besteedde aan de Hebreeuwse oorsprong van de naam Gabriël,[1849] koos een oudtestamentische vertaler er juist voor om de betekenis van deze naam – evenals de betekenis van de Godsnaam en de naam Michaël[1850] – bij de laatste twee Bijbelboeken toe te lichten.[1851] Ook bij de verwoording van een schriftverwijzing laat een oudtestamentische vertaler zien dat hij zijn eerdere taak bij het Oude Testament verricht heeft. Bij Openbaring valt namelijk – net als bij het Oude Testament – geregeld te lezen dat de schrift *spreekt*, terwijl er in het Nieuwe Testament tot en met 3 Johannes gewoonlijk staat dat de schrift iets *zegt*.[1852] Tenslotte staan de kanttekeningen ook qua thematiek dichtbij de paratekst van het Oude Testament, die veel historische literatuur met uitgebreide toelichtingen daarover in de kanttekeningen bevat.[1853] Bij Judas en Openbaring wordt de verklaring namelijk eveneens sterk in de historische richting getrokken,[1854] terwijl er bij de brieven van Johannes juist een sterke

---

kanttekeningen van Mattheüs 1:12, Lukas 2:34, Handelingen 11:22, Hebreeën 9:19 en 1 Johannes 5:6 pas in de Autographa met de hand genoteerd werd. Het is lastig om dit patroon te duiden, maar het lijkt erop dat een oudtestamentisch vertaler met name aan het slot van het Nieuwe Testament al sporen kon nalaten in de voor het Bijbelboek Judas staande tekst van het Nieuwe Testament, voordat deze tekst naar de drukker ging. Zijn hulp heeft zich dan dus mogelijk niet beperkt tot alleen Judas en Openbaring. Het is lastig om dan een scherpe lijn te trekken, maar om methodische redenen (voor het vergelijken van woordfrequenties moet immers ergens in het Nieuwe Testament een scherpe scheidslijn getrokken worden) wordt hier gewerkt met de these dat de hulp van de vertalers van het Oude Testament zich beperkte tot Judas en Openbaring.

[1848] Het aantal tekstverwijzingen naar het Oude Testament bij Openbaring 1-7 beslaat in de Statenvertaling van 1637 zo'n 40 procent van het totale aantal tekstverwijzingen (waarbij de verwijzingen binnen Openbaring niet meegerekend zijn). Bij de Deux-Aesbijbel van 1562 ligt dit percentage op zo'n 44 procent. Openbaring heeft in de Statenvertaling dan ook niet extreem veel verwijzingen naar het Oude Testament, want dit aantal verwijzingen is verhoudingsgewijs vergelijkbaar met het aantal verwijzingen naar het Oude Testament in de Deux-Aesbijbel.

[1849] Zie Lukas 1:19 en 1:26 in de derde band van de Collectie Rolandus en in de Statenvertaling van 1637. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

[1850] Zie kanttekening 45 bij Judas 1 en kanttekening 19 bij Openbaring 12 in de Statenvertaling van 1637.

[1851] Zie kanttekening 1 bij Openbaring 10 in de Statenvertaling van 1637.

[1852] In het Oude Testament komt namelijk de frase *de Schrift zegt* (of een variant daarvan) slechts driemaal voor, terwijl dit in het Nieuwe Testament tot en met 3 Johannes zevenmaal voorkomt. Voor de frase *de Schrift spreekt* (of een variant daarvan) geldt het omgekeerde, want dit woordgebruik komt in het Oude Testament vijftien keer voor, terwijl bij het Nieuwe Testament tot Judas de frase alleen bij kanttekening 3 bij Galaten 2 te lezen valt (zoals bij deze tekst ook in de Autographa het geval is). In de kanttekeningen bij Openbaring ontbreekt opvallend genoeg de frase *de Schrift zegt*, terwijl van een sprekende Schrift driemaal in de kanttekeningen sprake is. Zie kanttekening 9 bij Openbaring 12, kanttekening 11 en 19 bij Openbaring 14 in de Statenvertaling van 1637.

[1853] Zie bijvoorbeeld de kanttekeningen bij Daniël 8 in de Statenvertaling van 1637, waarin dit Bijbelhoofdstuk op een zeer specifieke wijze in de geschiedenis wordt geplaatst door het verwijzen naar verscheidene geschiedkundige werken en het vermelden van vele namen en volkeren.

[1854] In de verklaring over de 'twee Getuygen' uit Openbaring 11:3 is bijvoorbeeld het volgende te lezen: 'Soodanige zijn geweest Waldus ende Petrus Bruys in Vranckrijk, Wiclef ende Pourneus in Engelant, Ioannes Hus ende Hieronymus van Praga in Bohemen ende Duytschlandt, die oock daer over in het Concilie van Constans, gedoodt, ende met blijdtschap van alle dien hoop uyt verscheydene volcken ende tonghen vergadert, verbrandt

hang is naar de belichting van de godsdienstige zin van de tekst. Een begrip als *antichrist* krijgt bij 1 Johannes dan ook vooral een theologische en taalkundige inkleuring, waarbij niet bepaald wordt welke specifieke historische persoon hiermee bedoeld wordt, maar juist gesteld wordt dat het niet mogelijk is om een dergelijk persoon aan te wijzen.[1855] In Openbaring spitst de toelichting van het begrip *antichrist* zich daarentegen toe op niemand minder dan de paus en de Katholieke Kerk.[1856]

Naast overeenkomsten in commentaar, stijl en spelling, vertoont de vertaling van Openbaring ten opzichte van het Oude Testament ook gelijkenissen qua vertaalmethode. Drie kenmerkende zaken vallen in dezen op. Ten eerste gelijkt de mate van woordvermeerdering ten opzichte van de brontekst bij Openbaring meer op het Oude Testament dan op het Nieuwe Testament. De oudtestamentische vertalers gebruikten namelijk ongeveer 25 procent meer woorden dan er in de Masoretische Tekst staan.[1857] In de vertaling van het Nieuwe Testament tot en met 3 Johannes worden daarentegen zo'n 33 procent meer woorden ten opzichte van de brontekst gebruikt.[1858] Openbaring past met een percentage van 22 procent het meeste bij het Oude Testament.

Ook de aansluiting bij de Deux-Aesbijbel, waarbij bij Openbaring geldt dat relatief veel woorden met deze vertaling overeenkomen, wordt gezien het verleden van de oudtestamentische opstellers van de vertaling van Openbaring begrijpelijk. Waar deze vertalers zich er namelijk bij het Oude Testament voor moesten beijveren om ondanks de als groot beschouwde discrepantie tussen het Oude Testament van de Deux-Aesbijbel en de Hebreeuwse grondtekst, toch nog zo veel mogelijk woorden uit deze hoog geachte Bijbelvertaling over te nemen, zagen zij bij het Nieuwe Testament juist vele mogelijkheden om zowel bij de Deux-Aesbijbel als bij de grondtekst te blijven. Bij het Nieuwe Testament werd de kloof tussen de

zijn: tot dat het Godt daer na heeft belieft Luther ende Melanthon in Duytschlandt, Zwinglium ende Oecolampadium in Switserlant, Farellum ende Calvinum in Vranckrijck, met meer andere in hare plaetsen te verwecken, die met meerder kracht haer ghetuygenisse volbracht hebben, ende een groot deel van dat groote Babel hebben doen vallen: van welckers geheelen val ende vernietinge hier nae sal worden geprophetееrt'. Zie kanttekening 9 bij Openbaring 11 in de Statenvertaling van 1637.

1855 Zie kanttekening 62 bij 1 Johannes 2 in de Statenvertaling van 1637: 'Gr. ho antichristos, welck woort beteeckent in 't gemeyn yemandt die, onder den name van Christen te zijn, hem stelt tegen de leere van Christi persoon ende ampt: ende in 't bysonder een onder de selve bysonderlick uytstekende, die niet en bestaet in een persoon alleen, maer in verscheydene malcandren in eenen staet succederende, ofte in malcanders plaetse comende, gelijck men door den Keyser van Roomen dickwils verstaet niet alleen den regerenden Keyser, maer oock alle de gene die in het Keyserrijck d'een na den anderen succederen. Hier spreeckt d'Apostel van den uytstekenden Antichrist, gelijck het Gr. woordeken ho te kennen geeft, die 2.Thess. 2. vers 3. etc. ende inde openbaringe Ioannis doorgaens beschreven wort'.

1856 Zie kanttekening 23 bij Openbaring 6, kanttekening 16 bij Openbaring 9, kanttekening 4 bij Openbaring 10, kanttekening 9, 22 en 24 bij Openbaring 11, kanttekening 36 bij Openbaring 12, kanttekening 2 bij Openbaring 13, kanttekening 28 en 33 bij Openbaring 14, kanttekening 5 en 14 bij Openbaring 16, kanttekening 10 bij Openbaring 17 en kanttekening 8 bij Openbaring 20 in de Statenvertaling van 1637. Andere betekenissen worden weliswaar aan de antichrist gegeven (zie kanttekening 34 bij Openbaring 12 in de Statenvertaling van 1637), maar de verklaarder spitst zijn uitleg van antichrist wel gedurende het Bijbelboek Openbaring meer en meer toe tot de historie van de Katholieke Kerk, wat culmineert in kanttekening 8 bij Openbaring 20 in de Statenvertaling van 1637: '…ende eyndigen die [de periode van duizend jaar] met den tijdt van den Paus Gregorius VII. die een sterck instrument des Duyvels is geweest, om het Antichristendom op het hooghste te brengen, ende alle volckeren hem te doen aenbidden, welcke ontrent het jaer 1070 heeft geseten'.

1857 De Masoretische Tekst bevat namelijk 474.316 woorden, terwijl de vertaling van het Oude Testament in de Statenvertaling van 1637 593.360 woorden bevat.

1858 Het gemiddelde van het percentage van de woordvermeerdering in de vertaling ten opzichte van de brontekst ligt weliswaar voor het hele Nieuwe Testament op 32 procent, maar wanneer Openbaring en Judas niet meegerekend worden, verhoogt het percentage zich tot 33 procent.

grondtekst en de weergave van de Deux-Aesbijbel immers kleiner geacht.[1859] Op die manier keerden in de Statenvertaling bij Openbaring vele woorden uit de Deux-Aesbijbel terug, die volgens Rolandus of Walaeus voor verbetering vatbaar waren.[1860] De oudtestamentische vertalers, die in hun vertaalverleden relatief spaarzamelijk woorden uit de Deux-Aesbijbel konden overnemen, zullen immers minder kritisch geweest zijn dan hun collega's van het Nieuwe Testament.

Wat betreft het Oude Testament geldt ook dat de vertalers een sterke neiging hadden om de Piscatorbijbel te volgen.[1861] Ook die lijn zet zich voort in de redactiearbeid bij Openbaring. De oudtestamentische vertalers brachten namelijk ten opzichte van Rolandus en Walaeus verscheidene wijzigingen aan, die de tekst in de richting van de Piscatorbijbel bewogen.[1862] Ook komt de hoofdtekst van Openbaring in de Statenvertaling van 1637 relatief sterk overeen met de Piscatorbijbel wanneer dit afgezet wordt tegen de mate waarin in de rest van het Nieuwe Testament de tekst van deze Herbornse vertaling wordt overgenomen. In de onderstaande tabel is om dit te illustreren, aangegeven hoeveel woorden bij dezelfde tekstgedeelten als die van tabel 99 overgenomen worden uit de Piscatorbijbel, waarbij de steekproef ingeperkt wordt tot de eerste drie tekstelementen van elk genre en waarbij bij Openbaring andere hoofdstukken genomen worden om tot een drietal gelijk over het Bijbelboek verspreide fragmenten te komen.[1863]

| **Bijbelhoofdstuk (waarvan de eerste tien verzen geanalyseerd zijn)** | **Woordenaantal Statenvertaling** | **Aantal woorden dat met de Piscatorbijbel overeenkomt** | **Percentage** |
|---|---|---|---|
| Mattheüs 2 | 232 | 156 | 67,2 |
| Mattheüs 12 | 212 | 156 | 73,6 |
| Mattheüs 22 | 189 | 117 | 61,9 |
| Romeinen 5 | 183 | 135 | 73,8 |
| Romeinen 15 | 196 | 145 | 74,0 |
| 1 Korinthe 9 | 213 | 169 | 79,3 |
| *Totaal* | *1225* | *878* | *71,7* |
| | | | |
| Openbaring 2 | 296 | 229 | 77,4 |
| Openbaring 12 | 293 | 227 | 77,5 |
| Openbaring 22 | 272 | 213 | 78,3 |
| *Totaal* | *589* | *456* | *77,4* |

Tabel 109. Percentage van woorden in de Statenvertaling dat uit de Piscatorbijbel is overgenomen.

[1859] Volgens de Acta van de Synode van Dordrecht was de verbetering van de vertaling vooral nodig bij een groot deel van Oude Testament, want bij het Nieuwe Testament (en de historische boeken van het Oude Testament) vonden de synodeleden dit minder noodzakelijk. Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[1860] Alleen al in tabel 105 (negen gevallen) en tabel 108 (acht gevallen) is het in een behoorlijk aantal gevallen zo dat de oudtestamentische vertaler bij Judas en Openbaring terugkeert naar de weergave van de Deux-Aesbijbel, terwijl in het deel van het Nieuwe Testament tot en met 3 Johannes juist geldt dat de laatste redacteur in de regel juist sterker van de Deux-Aesbijbel af ging wijken dan Rolandus gedaan had. Zie de volgende paragraaf.
[1861] De Bruin, *De Statenbijbel*, 294 en 295.
[1862] In tabel 105 staan verscheidene voorbeelden van woordkeuzes van de oudtestamentische vertalers, die verwant zijn aan de woorden van de Piscatorbijbel en een terugkeer naar deze Bijbelvertaling betekenden. Voorbeelden hiervan zijn 'moede geworden' in Openbaring 2:3 (dat gelijkt op 'müde worden' in de Piscatorbijbel) en 'wiert' in Openbaring 6:12 (dat gelijkt op 'ward' in de Piscatorbijbel). Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*. Volume 2, 400 en 413.
[1863] Bij deze berekening is de Piscatorbijbel uit 1604 gebruikt. Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*. Volume 2.

Hoewel er bij deze steekproef sprake lijkt te zijn van een opgaande lijn in het overnemen van de Piscatorbijbel, wordt dit echter niet bevestigd wanneer ter controle Hebreeën 8:1-10 bekeken wordt. Daar ligt het percentage namelijk op 70,2 procent. Slechts de conclusie dat in de rest van het Nieuwe Testament ten opzichte van Openbaring een iets minder sterke neiging te zien is om woorden te kiezen, die een gelijkenis vertonen met de woordkeuze van de Piscatorbijbel, lijkt te rechtvaardigen. Vijf van de zes nieuwtestamentische fragmenten voor Openbaring hebben immers een lager percentage dan alle fragmenten uit Openbaring. De Piscatorbijbel drukte zijn stempel dus iets sterker op Openbaring dan bij het overige deel van het Nieuwe Testament het geval is. Voor een oudtestamentisch vertaler als Baudartius (en ook Bogerman) was deze Duitse Bijbel immers van groot belang,[1864] terwijl hun nieuwtestamentische collega's er met name hun keuze bij toegevoegde woorden aan ontleenden.[1865] In het deel van het Nieuwe Testament voor Openbaring waren namelijk 57,1 procent van de toevoegingen qua woordkeuze verwant aan de weergave van de Piscatorbijbel.[1866] In Openbaring betreft dit 54,4 procent, een percentage dat dus niet opvallend veel afwijkt gezien het beperkte aantal woorden dat eraan ten grondslag ligt. Wel is de gang door Openbaring heen markant. In de eerste acht hoofdstukken van Openbaring, waarin de oudtestamentische vertalers hun arbeid nog maar net aangevangen hadden bij het Nieuwe Testament, zijn namelijk relatief veel toegevoegde woorden afkomstig uit de Piscatorbijbel. Daarna vindt een omslag plaats om tenslotte in de laatste acht hoofdstukken te eindigen in een bijzonder laag percentage van woorden, die uit de Piscatorbijbel zijn overgenomen. In de hieronder weergegeven tabel is deze omslag in procenten weergegeven.[1867]

| **Hoofdstukken van Openbaring** | **Aantal tot de Piscatorbijbel herleidbare toevoegingen** | **Aantal niet tot de Piscatorbijbel herleidbare toevoegingen** | **Percentage van herleidbare toevoegingen** |
|---|---:|---:|---:|
| 1 tot en met 8 | 37 | 13 | 74,0 |
| 9 | 5 | 3 | 62,5 |
| 10 en 11 | 4 | 4 | 50,0 |
| 12 tot en met 14 | 7 | 10 | 41,2 |
| 15 tot en met 22 | 15 | 27 | 35,7 |
| *Totaal* | *68* | *57* | *54,4* |

Tabel 110. Percentage van het aantal in de Statenvertaling toegevoegde woorden, waarbij de woordkeuze afgeleid is van de woorden uit de Piscatorbijbel.

Deze tabel toont dat Openbaring vertaalkundig gezien een enigszins losstaand geheel vormt binnen het Nieuwe Testament, want alleen dan is de geheel eigen beweging in het plaatsen van toevoegingen te verklaren.[1868] Een vertaler die immers al bijna het hele Nieuwe Testament vertaald of geredigeerd heeft, zal niet snel aan het slot nog zo'n grote beweging van hoog naar

[1864] Baudartius was namelijk al vroeg een voorstander van het op basis van de Piscatorbijbel verbeteren van de bestaande Nederlandse Bijbelvertaling(en). Baudartius, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 1 en 2; A.J. van den Berg, 'Willem Baudartius en het vertalen van de Bijbel', *Met Andere Woorden* 4 (2015), 36-40, 38 en 39.
[1865] Zie het zesde hoofdstuk.
[1866] Zie tabel 75 in het zesde hoofdstuk.
[1867] Bij de berekening hiervan is de Piscatorbijbel uit 1604 gebruikt. Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*. Volume 2.
[1868] Bij de weergave van Judas in de Statenvertaling van 1637 geldt overigens dat de helft van de als toevoeging gemarkeerde woorden ontleend is aan de Piscatorbijbel van 1604. Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*. Volume 2, 392 en 393.

laag laten zien, want hij zal dan hoogstwaarschijnlijk zijn lijn van werken reeds gevonden hebben. Het lijkt waarschijnlijker dat een vertaler van het Oude Testament aan een voor hem nieuw stuk arbeid begint, waarbij hij zich aanvankelijk (bij de toch al precaire aangelegenheid van het plaatsen van toegevoegde woorden) vastklampt aan de voor hem vertrouwde Piscatorbijbel om dit langzaamaan los te laten wanneer hij bij het lezen van de vertaalconcepten van Rolandus en Walaeus bemerkt dat zijn collega's van het Nieuwe Testament minder sterk tot de Piscatorbijbel neigden.

De vraag die tenslotte nog resteert, is hoe en of de Statenvertalers van het Oude Testament tijdtechnisch daadwerkelijk Judas en Openbaring konden overnemen. Een reconstructie van het tijdpad van het vertaalproces is nodig om dit te bepalen. Redelijk betrouwbare gegevens hiervoor zijn de synodeverslagen, waarvan Hinlopen verslag doet.[1869] Jaarlijks werden namelijk de synodeleden van gewesten als Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland[1870] op de hoogte gehouden van de voortgang van het vertaalproces, waarbij zowel duidelijk wordt welke gedeelten van het Nieuwe Testament al in gedrukte vorm toegestuurd waren aan de revisoren, als bekend gemaakt werd waar de vertalers bezig waren met het opstellen van de uiteindelijke vertaling en haar kanttekeningen. Mede op basis hiervan is het hieronder weergegeven tijdpad op te stellen.

| **Tijdstip** | **Punt tot waar de vertaling in handschrift af was** | **Punt tot waar de vertaling in gedrukte vorm aan de revisoren gezonden was** |
|---|---|---|
| najaar 1631[1871] | 1 Korinthe 3 | |
| augustus 1632 | Galaten | Johannes 21 |
| augustus 1633 | | Romeinen |
| september 1633 | 1 Petrus 4 | |
| midden 1634 | | Kolossenzen |
| eind juli 1634 | | Jacobus |
| 11 september 1634 | Openbaring 22 | Openbaring 22 |

Tabel 111. Tijdpad van de vervaardiging van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.[1872]

[1869] Hinlopen, *Historie*, 126-137.

[1870] W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700* (Den Haag 1908), 325-498 (van het eerste deel).

[1871] Bij de synode van Schoonhoven, die van 10 september tot en met 9 oktober 1630 gehouden werd, is gemeld dat de vertalers de vertaling van de evangeliën afgerond hebben, maar die opmerking lijkt vooral betrekking te hebben op de hoofdtekst van de vertaling en niet op de kanttekeningen: 'Ende aengaende die translatie des N. Testaments, dat die vier Evangelisten geabsolveert waeren, ende dat sij meynden ghereet te wesen om met die translatie des O. Testaments haere oversettinghe int licht te brenghen, ende is vorders goed gevonden dat annuatim die gedeputeerden die voorsz. translatores tegen den aenstaende(n) Synodum sullen aenspreecken, omme te vernemen hoe verre die translatie voltrocken is' (eigen onderstreping). Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 327 en 328 (van het eerste deel). Op 7/17 juni 1631 is Walaeus namelijk volgens de Collectie Rolandus pas klaar met het annoteren van Lukas. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

[1872] De datum van 7/17 juni 1631, die door Walaeus genoteerd wordt onder de geannoteerde versie van Lukas, is hier niet opgenomen, want het is redelijk waarschijnlijk dat Hommius een gedeelte van de Bijbelboeken die op het Lukasevangelie volgen, op die datum reeds geannoteerd had. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229. Renesse geeft namelijk aan dat een deel van Romeinen en de brieven aan Korinthe door Hommius geannoteerd is. Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 231; Verhoeff, 'Puntjes', 183. Verder meldt Walaeus' zoon dat Hommius de annotaties bij een aantal hoofdstukken van Handelingen en bij heel Romeinen, 1 Korinthe en 2 Korinthe opgesteld heeft. Deze taak heeft Hommius volgens de *Vita Walaeus* pas na Rolandus' dood op zich genomen, maar daarbij baseert Johannes Walaeus zich op de hoogstwaarschijnlijk onjuiste aanname dat Rolandus stierf toen de vertalers bij Handelingen gekomen waren. Zie de volgende paragraaf; Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651. Als het wel waar is dat Hommius de genoemde Bijbelboeken geannoteerd heeft (een gedachte die Johannes Walaeus mogelijk afleidde uit de hem ter beschikking

Ook Hinlopen merkt op dat het vertaalproces aan het slot wel in een ongekend tempo verloopt.[1873] Waar de revisoren in juli 1634 pas de vertaling tot Jacobus binnenkregen, kwam zeer kort daarna al het hele resterende deel van het Nieuwe Testament binnen (of werd in Leiden aan hen overgedragen[1874]). Veel eerder moeten de vertalers ermee klaar geweest zijn, want het drukken, controleren en verzenden van de documenten nam de nodige tijd in beslag en rond het vermeerderen van teksten deden zich niet zelden problemen voor.[1875] De voor de drukker bestemde tijd betrof bovendien niet puur en alleen het zetwerk, maar blijkens de brief van Bogerman duurde het ook geruime tijd eer de drukkers met hun arbeid daadwerkelijk aan de slag gingen.[1876] Te zien is dan ook in de bovenstaande tabel dat tussen het moment dat de vertalers stellen een gedeelte af te hebben en het moment dat de revisor meldt het stuk gedrukt en wel binnen te hebben gekregen, ongeveer een jaar verstrijkt.[1877] Al in het najaar van 1633 of aan het begin van 1634 lijken de vertalers hun uiteindelijke vertaling van het Nieuwe Testament te hebben afgerond (waarna waarschijnlijk pas de apocriefe boeken overgezet werden), terwijl zij in september 1633 nog melden dat zij bij 1 Petrus 4 zijn gebleven. Een gedeelte lijkt te ontbreken. Precies dat valt te verklaren door ervan uit te gaan dat oudtestamentische vertalers zijn bijgesprongen. Dit uitgangspunt levert namelijk een veel beter kloppend beeld op dan wanneer gedacht wordt dat de vertalers van het Nieuwe Testament hun gehele taak alleen verricht hebben. Middels berekeningen van het werktempo van de vertalers is dit met enige precisie na te gaan. Dankzij de digitalisering van de Statenbijbel is namelijk precies te bepalen hoe snel de Statenvertalers gemiddeld genomen werkten.[1878] In de onderstaande tabel is weergegeven hoe deze verhouding ligt.[1879]

---

staande vertaalconcepten van de Statenbijbel), valt daarmee te verklaren hoe de vertalers halverwege 1632 al konden melden dat zij bij Galaten waren. Als de vertalers Walaeus en Rolandus namelijk eerst drie jaar werkten om drie Bijbelboeken door te werken en daarna in slechts één jaar vijf Bijbelboeken (van een redelijke omvang) afwerkten, zou dat anders een irreële versnelling van het tempo zijn. Het meest waarschijnlijk is dan ook dat hulp van Hommius ervoor zorgde dat de vertalers in 1632 bij Galaten waren.
Dit alles laat zien dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament in juni 1631 waarschijnlijk als team verder waren dan het Lukasevangelie, zodat het vertekenend werkt om deze datum in tabel 111 op te nemen.

1873 Hinlopen, *Historie*, 136 en 137.

1874 Wijminga, *Festus Hommius*, 323; Nauta, ‘Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling’, 38.

1875 Bij de vermeerdering van de vertaling van het Oude Testament voor de revisoren konden bijvoorbeeld niet voldoende afschrijvers gevonden worden. Onderhandelingen met drukkers konden vertraging geven en bij het tenslotte drukken van de Statenbijbel zelf ontbraken de noodzakelijke hulpmiddelen. Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Volume 5, 177 en 178; Hinlopen, *Historie*, 108; Nauta, ‘Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling’, 42.

1876 Bogerman stelt namelijk na het revisorenberaad van het Oude Testament dat hij wil dat de drukkers ‘binnen den tijt van drye weken den druck souden beginnen’. Johannes Bogerman aan de curatoren van de universiteit van Franeker c.q. Johannes Saeckma, [Den Haag september 1634], Tresoar, signatuur: 515 Hs.

1877 Van Handelingen en Romeinen wordt namelijk pas in 1633 gemeld dat deze boeken in gedrukte vorm bij de revisoren zijn aangekomen, terwijl deze boeken al in 1632 afgerond zullen zijn als er gemeld wordt dat de vertalers bij Galaten zijn. Zie tabel 111.

1878 De hier gebruikte woordenaantallen zijn ontleend aan de weergave van de Statenvertaling van 1637 op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Zie www.dbnl.org/ en in het bijzonder ‘De Statenvertaling 1637 in cijfers’.

1879 Bij deze berekening zijn de momenten waarop de Statenvertalers hun rust namen, niet meegenomen, omdat dit voor de hier volgende berekeningen niet erg relevant is. De rusttijden waren namelijk redelijk gelijk over de tijd verspreid. Zo werkten de Statenvertalers bijvoorbeeld in principe elke zaterdag en zondag niet, zoals op te maken valt uit de opmerking dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament in de slotfase van het vertaalproces bij wijze van uitzondering wel op zaterdag werkten. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 498 (van het eerste deel). Ook is wel gesteld dat de Statenvertalers jaarlijks in de zomertijd vakantie namen. Nauta,

| | Begintijd | Eindtijd | Sterfgeval | Aantal dagen[1880] | Woordenaantal | Werktempo |
|---|---|---|---|---|---|---|
| OT | 13-11-1626 | 4-9-1632 | 7-8-1631 | 5972 | 1748495 | 293 woorden per dag |
| NT | 1-1-1628 | 11-9-1634 | 3-6-1632 | 6505 | 841833 | 129 woorden per dag |

Tabel 112. Vergelijking van het werktempo bij het Oude en het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

Een oudtestamentisch vertaler vervaardigde dus bijna driehonderd woorden per dag, terwijl zijn collega van het Nieuwe Testament er slechts 129 maakte (waarbij de woorden van Openbaring en Judas nog meegeteld zijn).[1881] De productiviteit van de oudtestamentische vertalers ligt dan ook een stuk hoger dan die van hun nieuwtestamentische collega's. De vertalers van het Oude Testament konden dus in hun intermezzo voor het revisorenoverleg, dat van 4 september 1632 tot 9 juli 1633 duurde en dus 308 dagen lang was, gemakkelijk Judas en Openbaring in vertaling opstellen en annoteren, want daarvoor had één vertaler van het Oude Testament slechts 233 dagen nodig.[1882] Wanneer echter de vertalers van het Nieuwe Testament zelf dit boek voor hun rekening hadden moeten nemen, ontspoort dit wanneer dit qua tijd en werktempo gereconstrueerd wordt. Zowel wanneer de tijdstippen van de aankomst van gedrukte vertaaldocumenten bij de revisoren als wanneer de tijdstippen van de feitelijke afronding van de vertaling als uitgangspunt genomen worden, is er namelijk tijdtechnisch wel ruimte om het opstellen van de vertaling tot 3 Johannes in tijd te plaatsen, maar ontbreekt de tijd om ook nog Judas en Openbaring als in de slotfase vervaardigd te beschouwen. In de onderstaande tabel is schematisch weergegeven hoe de reconstructie mank gaat bij het uitgangspunt dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament ook de vertaling en het commentaar bij Judas en Openbaring opgesteld hebben.

| **Deel** | **Begintijd** | **Eindtijd** | **Aantal woorden** | **Werktempo** |
|---|---|---|---|---|
| Evangeliën | Begin 1628 | midden 1632 | 158501[1883] | 32 woorden per dag |
| Handelingen en Romeinen | midden 1632 | midden 1633 | 101308 | 139 woorden per dag |
| 1 Korinthe tot en met Jacobus | midden 1633 | midden 1634 | 197446 | 270 woorden per dag |
| *Gereconstrueerde fasen:* | | | | |
| 1 Petrus tot en met 3 Johannes | midden 1634 | 11-9-1634 | 30453 | 363 woorden per dag |
| 1 Petrus tot en met Openbaring | midden 1634 | 11-9-1634 | 94148 | 1121 woorden per dag |

Tabel 113. Reconstructie van het werktempo gebaseerd op de aankomstdata van de stukken bij de revisoren.[1884]

'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 30. Hoe dit exact in zijn werk is gegaan, is onduidelijk, want in de Collectie Rolandus vallen de genoteerde data wel precies in de zomertijd (11/12/13 augustus 1629 en 7/17 juni 1631). Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227 en 1403.229. Anderzijds is een brief van Walaeus, waarin hij meldt bij zijn familie in Middelburg te zitten, gedateerd op 18 juli 1633. Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia*, 483 en 484.

[1880] Onder een dag wordt hierbij verstaan één dag dat één vertaler actief kon zijn voor het vertaalproces (zonder rustdagen af te trekken). Voor het Nieuwe Testament betekent dit dus tweemaal het aantal dagen tussen 1 januari 1628 en 11 september 1634 (want gedurende die periode konden Walaeus en Hommius actief zijn) en eenmaal het aantal dagen tussen 1 januari 1628 en 3 juni 1632 (want gedurende die periode leefde Rolandus).

[1881] Dit betreft woorden van de vertaling, de kanttekeningen en de apocriefen.

[1882] Judas en Openbaring bevatten namelijk in de Statenvertaling van 1637 68.319 woorden.

[1883] Bij de bepaling van het woordenaantal in tabel 113 en 114 zijn alleen de woorden van de hoofdtekst en de kanttekeningen berekend, want het proces van het opstellen van de inleidingen, die door de snel werkende Rolandus opgeschreven werden, kan een afwijkend tijdpad hebben. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

[1884] De exacte data waarmee hier gerekend is, zijn 1 januari 1628, 31 juli 1632, 31 juli 1633, 31 juli 1634 en 11 september 1634. Van de eerste drie data geldt dat er sprake is van schijnprecisie, want het is onduidelijk wanneer

Te zien is dat de Statenvertalers gedurende het proces sneller gingen werken. Aanvankelijk werd immers de hele vertaling opgesteld, die op 12 augustus 1629 afgerond werd.[1885] Gedurende deze fase werd het voorbereidende werk verricht om daarna de definitieve vertaling met zijn kanttekeningen op te stellen. Door deze werkwijze ligt het vertaaltempo met 32 per dag geproduceerde woorden vrij laag. In werkelijkheid schreven de vertalers deze tekst meermaals in diverse varianten op, zodat hun daadwerkelijk genoteerde aantal woorden hoger ligt. Afgaande op de archiefstukken noteerde Rolandus, die volgens de *Vita Walaeus* een snellere werker was,[1886] namelijk op 12 augustus 1629 bij het slot van Openbaring 144 woorden.[1887] Daarmee past zijn productiviteit bij het vertaaltempo van de vertalers bij het deel van Handelingen en Romeinen. Naar het slot van het Nieuwe Testament toe verhoogde – mogelijk door toenemende ervaring in het vertalen en in het opstellen van kanttekeningen – dit tempo zich tot 270 woorden. Een dergelijke stijging ligt in lijn met de stijging bij de voorgaande twee fasen van de evangeliën en de beide Bijbelboeken, die daarop volgden. Steeds verhoogt het tempo zich met zo'n honderd woorden. Passend daarbij is dat de vertalers in de slotfase met een tempo van gemiddeld 363 geproduceerde woorden per dag werkten. Wanneer uitgegaan wordt van het feit dat de Statenvertalers aan het slot van het vertaalproces slechts tot 3 Johannes voort hoefden te werken, is van een dergelijk aantal inderdaad sprake. Als echter gedacht wordt dat zij toen ook nog Judas en Openbaring moesten opstellen, valt hun werktempo op haast irrealistische wijze uit de toon ten opzichte van het werktempo van de voorgaande periode. Meer dan 1100 woorden zouden constant per dag door een vertaler op schrift gesteld moeten worden, waarbij de vrije zondag nog niet eens uit de berekening is gehaald. Hoewel alles mogelijk kan worden onder tijdsdruk, lijkt de getalsmatige benadering van het werktempo er dus toch op te duiden dat de vertalers Judas en Openbaring uitbesteed hebben.

Bij deze berekening is uitgegaan van de vermeldingen van synodeleden over de stukken die revisoren in gedrukte vorm hadden binnengekregen. Wanneer uitgegaan wordt van eenzelfde vermeldingen over hoe ver de Statenvertalers in hun handschriften waren gevorderd (en deze stukken dus nog gedrukt moesten worden, wat veel tijd in beslag nam), levert dit een model van fasen op dat in de onderstaande tabel is weergegeven.

---

de documenten exact binnenkwamen bij de revisoren. Er wordt slechts op synoden gemeld dat ze zijn binnengekomen. Bij de laatste twee data zal de afwijking van de werkelijke afrondingsdatum veel geringer zijn. Op de in 1634 gehouden synode van Utrecht wordt namelijk nog gemeld dat de revisoren de vertaling tot Kolossenzen binnen hadden gekregen, terwijl kort daarna op de Synode van Noord-Holland gemeld wordt dat de tekst tot en met Jacobus binnengekomen is. Hinlopen, *Historie*, 136. Verder is de datum 11 september 1634 ontleend aan een brief van de overheid, waarin de revisoren naar Leiden geroepen worden vanwege het feit dat de vertalers met hun werk klaar zijn. Hinlopen, *Historie*, 149 (van de bijlagen). Overigens kan dit afrondingsmoment nog eerder in de tijd liggen, want bij de Synode van Den Haag, die van 18 juli tot 11 augustus 1634 gehouden werd, suggereert de beschrijving dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament slechts wachten op de afronding van de revisie van het Oude Testament, omdat zij pas daarna verder konden gaan met hun werk. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 1-4 (van het tweede deel). 11 september 1634 vormt dus een uiterste datum, terwijl de vertalers in werkelijkheid waarschijnlijk (veel) eerder klaar waren, zodat er nog minder ruimte is om de vertaling van Judas en Openbaring tijdtechnisch in te passen.

[1885] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Deze datum zal overigens betrekking hebben op de juliaanse kalender, want 12 augustus 1629 valt bij de gregoriaanse kalender op een zondag. De datum zou volgens de tegenwoordige tijdsrekening dus op 22 augustus 1629 liggen.

[1886] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.

[1887] Onder de linkerkolom met de Griekse slotverzen van Openbaring 22 staat in de eerste band van de Collectie Rolandus namelijk 11 augustus 1629 als datum genoteerd, terwijl onder de rechterkolom met de vertaling 12 augustus 1629 als datum genoteerd wordt. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Aan deze vertaling is dus ongeveer één dag gewerkt en de vertaling telt 144 woorden.

| Deel | Begintijd | Eindtijd | Aantal woorden | Werktempo |
|---|---|---|---|---|
| Mattheüs tot en met Galaten | Begin 1628 | augustus 1632[1888] | 338617 | 67[1889] woorden per dag |
| Efeze tot en met 1 Petrus 4 | augustus 1632 | september 1633 | 129555 | 164 woorden per dag |
| *Gereconstrueerde fasen:* | | | | |
| 1 Petrus 5 tot en met 3 Johannes | september 1633 | oktober 1633 | 20819 | 281 woorden per dag |
| 1 Petrus 5 tot en met Openbaring | september 1633 | oktober 1633[1890] | 84514 | 1142 woorden per dag |
| Apocriefen | oktober 1633 | 11 september 1634 | 170840 | 264[1891] woorden per dag |

Tabel 114. Reconstructie van het werktempo gebaseerd op dat wat de Statenvertalers aan de synodeleden meldden omtrent de vordering van hun werk.[1892]

Opnieuw komt een versnelling in het werktempo naar voren, die bij de apocriefen geculmineerd zal hebben in een tempo dat waarschijnlijk rond de 300 woorden per dag zal liggen. Binnen deze opgaande lijn is het passend dat de Statenvertalers vanaf 1 Petrus 5 ongeveer 281 woorden per dag opschreven, wat een stijging ten opzichte van de voorgaande periode betekende. Als er echter van uitgegaan wordt dat zij ook snel even de vertaling en toelichting van Judas en Openbaring opgesteld hebben, zouden zij plotseling meer dan 1100 woorden moeten genoteerd hebben. Opnieuw schijnt het reëler dat deze Bijbelboeken daadwerkelijk al eerder door collega's van het Oude Testament afgerond waren.

Op dergelijke berekeningen valt veel af te dingen. Er zijn immers vele onzekere factoren.[1893] Bovendien is het zeer twijfelachtig of de vertalers wel met een constant tempo doorwerkten. Hun feitelijke nevenactiviteiten bij (het slot van) het vertaalproces dienen dan ook in beschouwing genomen te worden. Beide vertalers schreven namelijk allerlei brieven, die weinig van doen hadden met het vertalen van het Nieuwe Testament. Hommius stelde

[1888] De synode van Zuid-Holland uit het jaar 1631 is in deze tabel niet meegenomen, vanwege het feit dat deze synode van 22 juli tot en met 22 oktober 1631 gehouden is en daardoor qua datum lastiger te fixeren is. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 372 (van het eerste deel). Wel lijkt hierbij het werktempo voor 1631 redelijk gelijk te staan aan de periode na de synode tot augustus 1632. In het laatste jaar van de periode van begin 1628 tot augustus 1632 zijn namelijk zo'n 71.000 woorden geproduceerd, wat verhoudingsgewijs redelijk gelijkstaat aan het vervaardigen van een tekst van 338.617 woorden in een periode van viereneenhalf jaar.
[1889] Hierbij is meegerekend dat de vertalers in deze periode nog grotendeels als trio werkten.
[1890] Dit moment komt tot stand door uit te gaan van een werktempo van 264 woorden bij de apocriefen. Voor het opstellen van de vertaling van de apocriefe boeken is dan zo'n 323 dagen nodig, zodat de vertalers in oktober 1633 begonnen zouden moeten zijn met de vertaling, omdat de vertalers anders niet op 11 september 1634 klaar konden zijn. Zekerheid hierover ontbreekt, zodat dit alles slechts als een ruwe schatting gezien kan worden.
[1891] Dit getal is tot stand gekomen door ervan uit te gaan dat de Statenvertalers gedurende het vertaalproces sneller gingen werken. Zoals in 113 en 114 te zien is, verhoogden de vertalers hun tempo per jaar met circa 100 woorden. Theoretisch gezien lijkt het er dus op dat bij de apocriefen ongeveer 264 woorden per dag geproduceerd werden door een vertaler. Opnieuw geldt dat dit niet zeker is, zodat dit alles slechts als een ruwe schatting gezien kan worden. Bovendien heeft het werktempo bij de apocriefen waarschijnlijk hoger gelegen, want de vertalers vonden de nauwkeurigheid van de overzetting hierbij minder belangrijk. Dat sluit aan bij het gegeven dat uit de acta van de synode van Den Haag, die op 18 juli 1634 begon, te concluderen valt dat de vertalers al klaar waren met hun eigenlijke vertaalwerk. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 1-4 (van het tweede deel).
[1892] Bij deze berekening is uitgegaan van de data 1 januari 1628, 15 augustus 1632, 15 september 1633, 22 oktober 1633 en 11 september 1634.
[1893] De meeste data waarmee hier gerekend is, zijn immers niet exact in de tijd te fixeren. Slechts met hele jaren kunnen redelijk betrouwbare berekeningen uitgevoerd worden.

bijvoorbeeld nu eens een epistel op over kerkgeschiedschrijving[1894] en deed dan weer eens per brief aanbevelingen over een op de Franeker universiteit aan te nemen geleerde,[1895] terwijl hij bij weer een andere gelegenheid in de pen klom om te schrijven over de zaak dat op staatskosten studerende theologiestudenten van Leiden naar Utrecht moesten verhuizen.[1896] Walaeus onderhield op zijn beurt contacten met onder meer Polyander, aan wie hij uitgebreid verslag doet van zijn gezondheidsproblemen en richting wie hij tal van opmerkingen maakt over kerkelijke aangelegenheden, zonder diep in te gaan op de vertaalarbeid.[1897] Verder keurde hij op verzoek van de Staten-Generaal theologische publicaties op hun rechtzinnigheid.[1898] Ook gedurende de piek van het vertaalproces, die rond de jaren 1633 en 1634 ligt, onderbrak hij zijn correspondentie niet.[1899] Sterker nog, Walaeus' brieven tonen dat hij zich gedurende de drukte niet eens altijd op zijn werkplek te Leiden bevond. Walaeus stelt op 18 juli 1633 namelijk bij zijn schoonzoon in Middelburg te zitten.[1900] Met geen woord rept hij daarbij over het vertaalproject, waaraan zijn collega's van het Oude Testament met gezwinde spoed in Leiden zwoegden.[1901] Hij schrijft slechts over kerkelijke kwesties, waarover Udemans hem vragen schijnt te hebben gesteld. Als geheel getuigt zijn brief zo van een vrij geringe prioritering van het vertaalproces. Het epistel vormt een sterke tegenhanger van de kort daarna richting Franeker gestuurde brief van Bogerman, wiens gezondheid te lijden had onder de druk die het vertaalproject met zich meebracht.[1902] Ook staat het tegenover de beschrijving van de nog nooit zo hard werkende Baudartius, die zijn leven lang nog niet zo hard 'geblockt' had.[1903] Ten opzichte daarvan ogen de vertalers van het Nieuwe Testament tamelijk ontspannen.[1904]

---

[1894] Ingekomen brief van Festus Hommius, predikant te Leiden, betreffende het schrijven van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk, 1630, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.374. Wat betreft het schrijven van de kerkelijke geschiedenis was aan Hommius namelijk bij de Synode van Zuid-Holland in 1622 opgedragen om hierover twee boekwerken te vervaardigen. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 47 en 48 (van het eerste deel). In 1631 werd echter bij de kerkvergadering in Schiedam gemeld dat Hommius met het werk voor deze zogenaamde 'kerckelicke historien' nog niet zo ver gekomen is, waarbij een van de redenen inderdaad het vertaalproces van het Nieuwe Testament was. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 376 (van het eerste deel). Hommius had dus wel verscheidene nevenwerkzaamheden, maar kon daar door de arbeid voor de Statenvertaling niet al zijn tijd aan spenderen.

[1895] Festus Hommius aan Johannes Saeckma, Leiden 10/20.1.1631, Tresoar, signatuur: 515 Hs/4.

[1896] Anoniem, *Werken uitgegeven door het historisch genootschap*. Deel 3 (Utrecht 1936), 65.

[1897] Walaeus, *Antonii Walaei opera omnia*, 477 en 478

[1898] Ibidem, 482.

[1899] Ibidem, 475-484.

[1900] Ibidem, 483 en 484.

[1901] Op 9 juli 1633 begon immers het revisorenberaad van het Oude Testament, waarbij gedurig onder tijdsdruk gewerkt werd. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 36-38; De Bruin, *De Statenbijbel*, 289 en 290.

[1902] Johannes Bogerman aan de curatoren van de universiteit van Franeker c.q. Johannes Saeckma, [Den Haag september 1634], Tresoar, signatuur: 515 Hs.

[1903] Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*. Volume 5, 182; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 31; De Bruin, *De Statenbijbel*, 286.

[1904] Een van de weinige citaten die als teken van de werkdruk van de nieuwtestamentische vertalers aan te halen zijn, betreft de uitspraak dat zij in 1633 'des Saterdachs besoigneerden'. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 498 (van het eerste deel); Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 32. De context van dit citaat toont echter eerder dat de opdrachtgevers van de kerk wilden dat de vertalers hard werkten, dan dat het een aanwijzing is dat de vertalers werkelijk dagelijks onder een zeer grote stress en werkdruk zich inzetten. De kerkelijke dienaren verwachten van de vertalers namelijk de grootst mogelijke ijver en ter verantwoording van hun werk deden de nieuwtestamentische vertalers vervolgens de uitspraak dat ze ook zaterdag aan de slag gegaan waren: 'Ten tweeden uut D. Walleo en D. Festo, dat in de translatie des niewen Testaments gearbeyt wiert met alle neersticheyt, selfs dat sij des Saterdachs besoigneerden, (...) De E. Synodus, verheucht over deses grooten wercks goet succes, heeft de gedeputeerden bedanct van wegen hare groote neersticheyt, ende

Walaeus' werktempo ten behoeve van de Statenvertaling wordt namelijk zelfs door zijn altijd vol lof zijnde zoon als traag ten opzichte van Rolandus neergezet.[1905] Verder is het voor Hommius tekenend hoe hij zich – zoals het archiefmateriaal dat doet voorkomen – aan het slot van het revisorenberaad te midden van alle hoogst urgente en met spoed te verrichten verbeteringsarbeid bezig hield met een hoogst merkwaardige bezigheid. Hij ging namelijk de groot gedrukte letters van het opschrift van Openbaring vullen met tekeningen. In de hoofdletters van de 'O' tekende hij twee oogjes, een neus en een mondje. Van de kapitale letters 'G' en 'D' maakte hij een aardig neerwaarts gericht gezicht, dat opvallend genoeg geen baard heeft. De tekeningen moeten haast wel van hem zelf zijn, want de bruine inkt is qua kleur gelijk aan de rest van zijn notities.[1906] Een van die notities betreft de datum 18 augustus 1635, een dag waarin de tijdsdruk zijn kookpunt naderde.[1907] Of Hommius hierdoor veel stress ervaren heeft, is dus maar zeer de vraag. Andere zaken zullen waarschijnlijk zwaarder op zijn schouders gedrukt hebben. In april 1633 stierf namelijk zijn vrouw, waarna hij op 14 maart 1634 opnieuw in het huwelijk trad.[1908] Ook dat speelde zich af te midden van de piektijd in het vertaalproces van het Nieuwe Testament. Bovendien hield Hommius zich in deze drukke periode mogelijk eveneens bezig met het corrigeren van het Oude Testament, want ook daar is in de Autographa zijn hand te zien. Hij noteerde er bijvoorbeeld kanttekeningen die naar het Nieuwe Testament verwezen.[1909]

Hommius en Walaeus hadden dus gedurende hun vertaalproject tal van nevenzaken die hun gedachten bezetten. Vooral op de momenten waarin de tijdsdruk het grootste lijkt te zijn geweest, speelden deze zaken op. Het lijkt er dan ook weinig op dat in deze periode voor hen ruimte was om extreem hard te werken aan relatief uitgebreid geannoteerde boeken als Judas en Openbaring,[1910] waarvoor blijkens de reconstructies (te) weinig tijd was. Dat het werk bij deze Bijbelboeken desondanks afgerond werd, lijkt dan ook niet het resultaat te zijn van een gestreste werkwijze, waarbij het gevaar van 'te groote haast' en het 'te ontijdig … verschijnen' van de Statenvertaling op de loer zou hebben gelegen.[1911] In plaats van uiterst haastig voort te

ghelast uut name deses Synodi de E E. translatores te bedancken ende nochmael te vermaenen tot alle vlijticheyt, om eenmael dit lang gewenschte werck ten eynde te brengen'. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 498 (van het eerste deel). De reden dat de Statenvertalers zich verdedigden en de synodeleden hen tot ijver maanden, lijkt ook gelegen te zijn in het gegeven dat door de kerkelijke voormannen al bij de Synode van Dordrecht na beraad de tijdspanne van vier jaar als termijn werd vastgesteld, waarbinnen de vertalers hun werk voltooid dienden te hebben. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 112 en 113. De Statenvertalers waren aan het begin van het jaar 1628 met hun werk begonnen, zodat zij dus halverwege 1633 al anderhalf jaar klaar hadden moeten zijn. Bij de Synode van Zuid-Holland in 1629 leek een tijdige afronding nog wel te lukken (want hun werk zou tegelijk met de voltooiing van het Oude Testament afgerond worden), maar in 1633 was dit duidelijk niet gelukt. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 301 (van het eerste deel). De vertaling van het Oude Testament was namelijk al in 1632 voltooid en de vertalers van het Nieuwe Testament waren in 1633 nog niet klaar met hun werk. De nieuwtestamentische vertalers moesten dat dus zien uit te leggen.

1905 Bates e.a., *Vitae selectorum*, 650.

1906 Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

1907 Deze datum ligt midden in het revisieproces, want in september 1635 begon de revisie van de apocriefen. De Bruin, *De Statenbijbel*, 292.

1908 De Bie en Loosjes, *Biographisch woordenboek*. Deel 4, 213.

1909 Zie bijvoorbeeld de notitie aan het begin van Hosea 1 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.139.

1910 In de kanttekeningen van Judas en Openbaring worden namelijk ongeveer vier keer zo veel woorden in de kanttekeningen gebruikt dan in de hoofdtekst het geval is. Dat is veel ten opzichte van de rest van het Nieuwe Testament. Zie www.dbnl.org/ voor de weergave van de Statenvertaling van 1637 en in het bijzonder 'De Statenvertaling 1637 in cijfers'.

1911 Dit gevaar werd gezien bij de Synode van Dordrecht, waarbij Rolandus ervoor pleitte om geen tijdslimiet te stellen waarbinnen de vertalers hun werk moesten afronden. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 112.

werken, kozen de nieuwtestamentische vertalers namelijk hoogstwaarschijnlijk voor vermindering van hun arbeid, waardoor de tijdsdruk minder snel een dreiging voor de kwaliteit van het geleverde werk kon vormen.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat het aannemelijk schijnt dat de Statenvertalers van het Nieuwe Testament het opstellen van de uiteindelijke vertaling en de kanttekeningen bij de laatste twee Bijbelboeken aan hun collega's van het Oude Testament hebben overgelaten. Hiervoor bestaan vrij sterke stilistische, orthografische, vertaalkundige, historische en aan de archieven ontleende aanwijzingen, die allen tot eenzelfde conclusie leiden.

## *Wisseling in vertaalwijze*

In het voorafgaande is uiteengezet welke personele wisseling de verklarende factor vormt voor het uitzonderlijke karakter van Judas en Openbaring in de lijn van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Hier zal daarentegen beschreven worden hoe veranderingen in de vertaal- of werkwijze van een en dezelfde vertaler eveneens van invloed kunnen zijn voor het verloop van de tekst in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Dit alles kan slechts kort aangestipt worden, want dit onderwerp vormt stof voor een boek op zich. Hier zullen dus alleen enkele hoofdpunten bij elk van de drie nieuwtestamentische vertalers belicht worden. Er wordt ter beperking van dit onderzoek gebruik gemaakt van maar acht willekeurig gekozen tekstfragmenten, die verspreid over het hele Nieuwe Testament staan. Dit betreft Lukas 11:2-4, Lukas 15:1-7, Johannes 2:1-11, Handelingen 2:1-8, 1 Korinthe 2:1-9, Galaten 2:1-10, Jacobus 2:1-10 en Openbaring 2:1-11. Aan de hand hiervan zullen enkele voorzichtige conclusies getrokken worden over de gang van de Statenvertalers door het Nieuwe Testament.

### *Rolandus*

In het genoemde corpus valt op dat Rolandus een sterke hang richting het behoud van de Deux-Aesbijbel had. Bij vergelijking van de verschillen tussen zijn vertaalkeuzes enerzijds en die van Walaeus, een latere redacteur of een revisor anderzijds, blijkt namelijk dat Rolandus geregeld als eerste vertaler het meest bij de weergave van de vertrouwde Bijbelvertaling is gebleven.[1912] Daarnaast is het niet ongebruikelijk dat Rolandus twijfelde tussen meerdere vertaalvarianten, waarbij er meestal één daarvan overeenkwam met de vertaling in de Deux-Aesbijbel.[1913] Verder zijn er – vooral in theologisch relevante passages uit de brieven – gevallen waarin Walaeus of een van zijn collega's schijnbaar vond dat Rolandus te sterk van de Deux-Aesbijbel afweek, zodat hij er als corrector voor koos om weer de vertaling uit de Deux-Aesbijbel te noteren.[1914] Steeds is dan dus de uit 1562 stammende Bijbelvertaling de leidraad in de aarzelingen, die de Statenvertalers hadden bij het opstellen van hun vertaling. In relatief weinig gevallen, waarin de Statenvertalers diverse vertaalopties noteerden en tegen elkaar afwogen, speelt de Deux-

[1912] Bij de tekstfragmenten uit Lukas 11, Johannes 2, Handelingen 2 en Jacobus 2 geldt namelijk dat het bij verschillen in vertaalkeuzes vaker zo is dat Rolandus bij de Deux-Aesbijbel blijft en een van zijn collega's van de weergave van deze oude Bijbelvertaling afwijkt, dan dat het omgekeerde het geval is.
[1913] Bij verscheidene tekstfragmenten uit het corpus komt dit geregeld voor: Lukas 15 (7 keer), 1 Korinthe 2 (4 keer), Galaten 2 (9 keer), Jacobus 2 (6 keer) en Openbaring 2 (7 keer).
[1914] Dit komt in ieder tekstfragment van het corpus voor, waarbij de mate wisselend is: Lukas 11 (2 keer), Lukas 15 (8 keer), Johannes 2 (5 keer), Handelingen 2 (3 keer), Galaten 2 (20 keer), Jacobus 2 (11 keer) en Openbaring (14 keer).

Aesbijbel in het geheel geen rol.[1915] In dergelijke uitzonderingsgevallen week de vertaling van zowel Rolandus als Walaeus geheel af van de Deux-Aesbijbel. Meestal hielden beiden elkaar echter in evenwicht. Walaeus zag dus meer ruimte voor vernieuwing als Rolandus een tekst uit de Deux-Aesbijbel vrijwel geheel had overgeschreven, terwijl deze Walaeus juist terugging naar de weergave van de Deux-Aesbijbel als hij zag dat zijn collega erg vernieuwingsgezind werd. Dat is weliswaar geen wet van Meden en Perzen, maar vormt wel een geschikte verklaring voor vele verschillen tussen Rolandus en Walaeus. Bij Galaten 2 zocht Walaeus bijvoorbeeld de balans weer op, toen Rolandus zeer sterk naar verandering van de teksten uit de Deux-Aesbijbel neigde.[1916] Ook in de andere onderzochte passages is te zien hoe Walaeus en Rolandus elkaar steeds afwisselden in de mate van vernieuwing.[1917] Dit zoeken naar hoe zich te verhouden ten opzichte van de Deux-Aesbijbel vormt dus een constante in het vertaalproces.

Discontinuïteit is er rond vertaalprincipes. Een drang om te blijven bij (of af te wijken van) de woordkeuze van de Deux-Aesbijbel lijkt als enige van de vertaalprincipes door het hele Nieuwe Testament in gelijke mate van kracht te zijn geweest, terwijl wisselingen in de woordvolgorde en het woordenaantal ten opzichte van de Deux-Aesbijbel richting het slot van het Nieuwe Testament meer schijnen voor te komen (waarbij geldt dat zeer uitgebreid kwantitatief en kwalitatief onderzoek nodig is om dit te verifiëren).[1918] Wat betreft de morfologische aspecten van de tekst geldt dat Rolandus zich gedurende het vertalen van het Nieuwe Testament steeds meer hierop ging richten.[1919] In het genoemde corpus blijkt namelijk dat Walaeus aanvankelijk degene was die de keuze voor vormverschillen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel behartigde,[1920] terwijl Rolandus die rol later van Walaeus overnam.[1921] Bij

---

[1915] Wanneer alle verschillen tussen de Collectie Rolandus, de Autographa en de Statenvertaling van 1637 op een rij gezet worden voor de acht tekstfragmenten van het corpus, valt op dat bij het merendeel van de verschillen geldt dat een van de vertaalvarianten herleidbaar is tot de Deux-Aesbijbel. De verhouding is hierbij als volgt: Lukas 11 (6 van de 8 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel), Lukas 15 (26 van de 32 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel), Johannes 2 (20 van de 22 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel), Handelingen 2 (22 van de 31 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel), Galaten 2 (39 van de 58 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel), Jacobus 2 (42 van de 54 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel) en Openbaring 2 (42 van de 58 variaties te herleiden tot de Deux-Aesbijbel).

[1916] Zie tabel 115, waarin te zien is dat Rolandus in Galaten 2 (in een reeks van de 42 onderzochte passages) veruit het meest kiest voor het afwijken van de Deux-Aesbijbel. Het betreft namelijk 17 alleen al morfologische aanpassingen. Bij deze passage past Walaeus zo'n twintig keer de tekst aan in de richting van de Deux-Aesbijbel, terwijl dit in de andere onderzochte passages zo'n vijf á tien keer gebeurt.

[1917] Bij de tekstfragmenten uit Galaten 2 en Openbaring 2 geldt dat Rolandus relatief vernieuwende keuzes maakt, terwijl bij de passages uit Lukas 11, Johannes 2, Handelingen 2 en Jacobus 2 geldt dat Walaeus juist sterker tot het afwijken dan tot het overnemen van de weergave van de Deux-Aesbijbel neigt.

[1918] Wanneer namelijk vanaf Mattheüs 4 om de tien hoofdstukken bepaald wordt wat de aard (bijvoorbeeld verschil in woordenaantal, woordkeuze of woordvolgorde) is van de eerste drie verschillen tussen Rolandus' eerste vertaling en de Deux-Aesbijbel, valt op dat verschillen in lexeemkeuze gelijkelijk over het Nieuwe Testament voorkomen, terwijl verschillen in woordenaantal en woordvolgorde in de laatste helft van de hoofdstukken van het Nieuwe Testament vaker voorkomen dan in de eerste helft. De test is echter te beperkt om het algehele patroon van de toepassing van vertaalprincipes te bepalen.

[1919] Zie hiervoor ook het vierde hoofdstuk.

[1920] Bij Lukas 15:4 noteerde Walaeus bijvoorbeeld de woorden 'hebbende' en 'verliesende', terwijl Rolandus hier de tekst als volgt genoteerd: 'Wat mensche isser onder u die hondert schapen heeft ende als hy een van denselven verlooren heeft…' Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. In de Deux-Aesbijbel van 1562 ontbreken in deze frase ook de participia, zodat Rolandus' weergave daar het sterkst bij aansluit.

[1921] Een vroeg voorbeeld uit het corpus, waarin Rolandus duidelijk bezig is met het zoeken naar de weergave van de vorm van een grondwoord, staat in Handelingen 2:7, waar Rolandus twijfelt of hij de meervoudsvorm Γαλιλαῖοι over zal zetten met het meervoud 'Galileers' of met 'uyt Galileen', dat sterker gelijkt op de woorden 'van Galilea' uit de Deux-Aesbijbel van 1562. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

Galaten 2 ging Walaeus er zelfs voor kiezen om de keuzes van Rolandus, die de vertaling in morfologisch opzicht sterk bij de grondtekst deed aansluiten, weer terug te draaien door te kiezen voor woorden die met de Deux-Aesbijbel overeenkwamen.[1922] Kort daarna kwam Rolandus weer terug van dit uiterste. In zijn eerste vertaalconcept is deze gang met redelijke precisie te volgen. Wanneer bij deze tekst de allereerste vertaalversie (waarbij zijn verbeteringen dus buiten beschouwing gelaten worden) vergeleken wordt met de tekst van de Deux-Aesbijbel, blijkt namelijk dat Rolandus bij de evangeliën in tien verzen gemiddeld genomen in nog vier gevallen qua morfologische keuzes afweek van de Deux-Aesbijbel. Dit culmineert in Galaten 2 met 17 gevallen, om daarna sterk in aantal te verminderen, waarna in de rest van het Nieuwe Testament een balans gevonden wordt van vijf á zes afwijkingen. Dit proces is in de onderstaande tabel weergegeven, waarbij vanaf Lukas 10 (het eerste hoofdstuk van het Nieuwe Testament waarvan Rolandus' originele eerste vertaling is bewaard gebleven[1923]) tot en met Openbaring steeds om de vijf hoofdstukken een meting is verricht bij de eerste tien verzen van dit Bijbelhoofdstuk. Op die manier zijn 42 passages onderzocht, waarbij gelet is op de volgende morfologische afwijkingen ten opzichte van de tekst van de Deux-Aesbijbel:

- Verschillen in woordsoort, zoals verwisselingen van een zelfstandig naamwoord naar een werkwoord.
- Verschillen in werkwoordsvorm, zoals een verandering richting een onvoltooid deelwoord, de keuze voor een ander hulpwerkwoord of de keuze voor een andere werkwoordstijd.
- Verschillen in zelfstandige naamwoorden, zoals een verandering in getal.

Dergelijke grammaticale verschillen vormen een vrij absolute maatstaf om te bepalen in hoeverre Rolandus zijn tekst in morfologische zin deed afwijken van de Deux-Aesbijbel.

| **Bijbelhoofdstuk (waarvan de eerste tien verzen genomen zijn)** | **Aantal morfologische verschillen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel** | **Gemiddelde** |
|---|---|---|
| Lukas 10 | 3 | |
| Lukas 15 | 9 | |
| Lukas 20 | 5 | |
| Johannes 1 | 0 | |
| Johannes 6 | 5 | |
| Johannes 11 | 1 | |
| Johannes 16 | 4 | |
| Johannes 21 | 3 | 3,75 |

1922 Bij Galaten 2:3 wil Rolandus bijvoorbeeld het passieve grondwoord περιτμηθῆναι vertalen als 'besneden te worden', terwijl Walaeus hierbij in de marge 'te laten besnijden' noteert. Vervolgens wil Rolandus het participium ἰδόντες in Galaten 2:7 eerst overzetten als 'als sij gesien hebben', wat hij later verbetert tot 'siende' of 'gesien hebbende'. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. In de Autographa komt hier weer 'als sy sagen' te staan. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

1923 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Het grootste gedeelte van de eerste vertaling van Lukas 2 is overigens ook van Rolandus' hand, maar dat hoofdstuk staat te midden van hoofdstukken die door Walaeus vertaald zijn.

| | | |
|---|---|---|
| Handelingen 5 | 6 | |
| Handelingen 10 | 6 | |
| Handelingen 15 | 10 | |
| Handelingen 20 | 8 | |
| Handelingen 25 | 6 | 7,2 |
| Romeinen 2 | 9 | |
| Romeinen 7 | 13 | |
| Romeinen 12 | 7 | |
| 1 Korinthe 1 | 4 | |
| 1 Korinthe 6 | 9 | |
| 1 Korinthe 11 | 7 | |
| 1 Korinthe 16 | 7 | |
| 2 Korinthe 5 | 8 | |
| 2 Korinthe 10 | 13 | |
| Galaten 2 | 17 | 9,4 |
| Efeze 1 | 5 | |
| Efeze 6 | 2 | |
| Kolossenzen 1 | 3 | |
| 1 Thessalonicenzen 2 | 7 | |
| 2 Thessalonicenzen 2 | 8 | |
| 1 Timotheüs 4 | 3 | |
| 2 Timotheüs 3 | 7 | |
| Filemon | 2 | 4,8 |
| Hebreeën 5 | 8 | |
| Hebreeën 10 | 3 | |
| Jacobus 2 | 9 | |
| 1 Petrus 2 | 7 | |
| 2 Petrus 2 | 8 | |
| 1 Johannes 4 | 2 | |
| Openbaring 1 | 4 | |
| Openbaring 6 | 4 | |
| Openbaring 11 | 8 | |
| Openbaring 16 | 14 | |
| Openbaring 21 | 5 | 6,55 |

Tabel 115. Aantal morfologische wijzigingen, die Rolandus in zijn eerste vertaalconcept aanbracht ten opzichte van de Deux-Aesbijbel.

Deze gang door het Nieuwe Testament betekent niet dat ook in de uiteindelijke Statenvertaling de morfologische verschillen ten opzichte van de Deux-Aesbijbel zich op een gelijke wijze voordoen als in Rolandus' eerste vertaalconcept naar voren komt. Wanneer de frequentie van participia als *hebbende* en *zijnde*, die in de Statenvertaling veel vaker voorkomen dan in de Deux-Aesbijbel, bezien wordt, valt op dat deze onvoltooide deelwoorden juist in de delen waarin Rolandus weinig morfologische aanpassingen doorvoerde, frequenter gebruikt worden

dan in de Deux-Aesbijbel het geval is.[1924] Een dergelijk fenomeen is mogelijk veroorzaakt doordat Walaeus hierbij weer naar een evenwicht zocht en er dus voor koos om daar waar Rolandus weinig in morfologisch opzicht aanpaste, juist relatief vaak *hebbende* en *zijnde* te noteren.

De kwestie die nog resteert, is de achtergrond van Rolandus' redelijk abrupte keuze om vanaf Efeze weer voor een tekst te kiezen die in morfologische zin sterker op de weergave van de Deux-Aesbijbel geleek. Besliste hij hiertoe na het commentaar van Walaeus op zijn tekst of had hij wellicht de tekst van het Oude Testament onder ogen gehad,[1925] waarbij de noodzaak tot aanpassing van de Deux-Aesbijbel groter geacht werd en morfologische aanpassingen bij het Nieuwe Testament in dat licht minder noodzakelijk schenen? Of is de omslag in Rolandus' werkwijze vooral toe te schrijven aan de aard van de grondtekst? Het is onduidelijk. Een andere mogelijkheid is bovendien dat Rolandus ernaar streefde om bij specifiek de meest theologisch gezien relevante passages, zoals Romeinen (over de rechtvaardiging uit het geloof), 1 Korinthe (over onder meer het avondmaal), 2 Korinthe, Galaten en Efeze 1-3,[1926] de Deux-Aesbijbel in brontekstgetrouwheid te overtreffen. Wanneer de Efezebrief namelijk in het bijzonder bekeken wordt op morfologische variaties ten opzichte van de Deux-Aesbijbel, valt op dat de scheidslijn ongeveer tussen het derde en vierde hoofdstuk van Efeze ligt. Het eerste vers van Efeze 4 vatte (vermoedelijk[1927]) Rolandus namelijk op een markant uitgebreide wijze samen:

> Na dat d'Apostel inde voorgaende dry Capittelen de Leere des Euangeliums kortelijck hadde voorghestelt, soo komt hy nu, na sijne gewoonte in alle sijne brieven, ende stelt voor de vermaningen tot Godtsaligheyt: ende eerst in 't gemeyn vermaent hy tot eenen wandel haer beroep betamelick[1928]

Volgens deze beschrijving gaat de stof van Efeze 1-3 over 'de Leere', een begrip dat schijnbaar voor Rolandus een belangrijk concept was om deze drie hoofdstukken te onderscheiden van Efeze 4. Mogelijk classificeerde Rolandus dus op deze wijze elk gedeelte uit de Bijbel en bepaalde hij aan de hand daarvan in welke mate de tekst brontekstgetrouwer vertaald moest worden. Zeker is dat niet, want Rolandus heeft immers te weinig sporen nagelaten om dit te bepalen. Wel zou een dergelijke werkwijze aansluiten bij het gegeven dat Rolandus te boek

---

[1924] Wat betreft de spreiding van de participia *zijnde* en *hebbende*, die in de Statenvertaling van 1637 vaker gebruikt worden dan in de Deux-Aesbijbel van 1562 het geval is, valt het Nieuwe Testament van de Statenvertaling namelijk in de volgende vier delen uiteen: Mattheüs tot en met Handelingen (gemiddeld eens per 441 woorden wordt *zijnde* of *hebbende* één keer vaker in de Statenvertaling gebruikt dan in de Deux-Aesbijbel het geval is), Romeinen tot en met Galaten (gemiddeld eens per 901 woorden wordt *zijnde* of *hebbende* één keer vaker in de Statenvertaling gebruikt dan in de Deux-Aesbijbel het geval is), Efeze tot en met 3 Johannes (gemiddeld eens per 449 woorden wordt *zijnde* of *hebbende* één keer vaker in de Statenvertaling gebruikt dan in de Deux-Aesbijbel het geval is) en Judas en Openbaring (gemiddeld eens per 971 woorden wordt *zijnde* of *hebbende* één keer vaker in de Statenvertaling gebruikt dan in de Deux-Aesbijbel het geval is).

[1925] Over een dergelijk proces wordt ook gesproken op de Synode van Zuid-Holland in 1630. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 327 en 328 (van het eerste deel). Op het moment dat deze kerkvergadering plaatsvond, was de vertaling van het hele Nieuwe Testament door Rolandus reeds afgerond. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

[1926] Veel theologisch relevante passages bevinden zich immers in dit gedeelte van het Nieuwe Testament. Zie hiervoor het zevende hoofdstuk.

[1927] Rolandus heeft namelijk in de Collectie Rolandus de inleidingen bij de hoofdstukken van het Nieuwe Testament tot en met Johannes 7 geschreven. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229. Waarschijnlijk is hij hiermee na Johannes 7 doorgegaan, waarbij het, gezien zijn werktempo (hij had vanaf de afronding van de vertaling tot zijn sterven zo'n drie jaar de tijd), niet ondenkbaar is dat hij alle inleidingen voor zijn rekening genomen heeft.

[1928] Zie de inleiding bij Efeze 4 in de Statenvertaling van 1637.

staat als een vurige contraremonstrant[1929] en het gegeven dat op de Synode van Dordrecht een deel van de aanwezigen een nieuwe overzetting van de Bijbel zag als een betrouwbare gids in theologische aangelegenheden.[1930] Voor iemand als Rolandus kunnen dan ook met name delen uit de eerste brieven van theologisch belang zijn geweest, waardoor in zijn ogen in het bijzonder het Bijbeldeel van Romeinen tot en met Efeze 3 bijzondere aandacht verdiende. Het blijft speculeren. Redelijk plausibel is in elk geval dat Rolandus ongeveer vanaf Efeze enig evenwicht in zijn vertaalwijze vond als het gaat om morfologische aangelegenheden.

### *Walaeus*

Nadat Rolandus en Walaeus op een elkaar in evenwicht houdende werkwijze het hele Nieuwe Testament waren doorgegaan, besloten zij om hun vertaling over te schrijven en van kanttekeningen te voorzien.[1931] Dit 'overschrijven' zal in de hand van Rolandus waarschijnlijk inderdaad niet veel meer dan het feitelijk overnemen van de conceptvertaling geweest zijn.[1932] Bij Walaeus veranderde dit overschrijven in het gedeeltelijk aanpassen van de tekst. Zowel stilistisch als vertaalkundig voerde Walaeus nog laatste wijzigingen door.[1933] In de eerste fragmenten van het eerder genoemde corpus valt op dat deze ingrepen relatief gering waren en weinig voorkwamen.[1934] De tekst die de revisoren uiteindelijk onder ogen kregen, bevatte dan dus relatief weinig woorden en vertaalkeuzes die in het geheel niet in Rolandus' proefvertaling en de verbeteringen daarvan te vinden waren. Dit verandert in de laatste delen van het corpus, want dan geldt juist dat de kloof tussen de Autographa en de tekst uit de Collectie Rolandus

---

[1929] Zie het eerste hoofdstuk.

[1930] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 12.

[1931] Zie het derde hoofdstuk. Blijkens de datering aan het slot van Openbaring (11/12/13 augustus 1629) vond deze omslag halverwege 1629 plaats. In dit licht moet waarschijnlijk ook de passage uit het synodeverslag van de kerkvergadering te Leiden, die in juli 1629 plaatsvond en waar Walaeus aanschoof, begrepen worden: 'Ende is bij deze occasie van D.D. Wallaeo geopent, dat de translatie van het Nieuwe Testament anderhalff jaer naer de translatie des Ouden Testaments was aengevangen, waeromme de progressus van de translatoren des Nieuwen Testaments soo groot niet en conde wesen, te meer dewijle deselve met notis marginalibus besich waeren…'. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 300 en 301 (van het eerste deel). Deze laatste opmerking is opvallend, want de kanttekeningen of 'notis marginalibus' waren een onderdeel van het vervaardigen van de nieuwe Bijbel, zodat dit niet logischerwijs als reden van oponthoud kan worden aangemerkt. De uitspraak wordt begrijpelijk wanneer bedacht wordt dat de vertalers op dit moment het hele Nieuwe Testament reeds afgerond hadden, maar nog niet een fixeerbaar punt in het Nieuwe Testament van de Bijbel konden aanwijzen tot waar zij de definitieve tekst voor de revisoren klaar hadden gekregen, daar zij immers juist begonnen waren met de kanttekeningen.

[1932] Geheel zeker is dit niet, want de oorspronkelijke vertaalconcepten van Mattheüs en Markus ontbreken in de Collectie Rolandus. Wel is het redelijk dat Rolandus zijn eigen vertaling bij het overschrijven minder in de tekst veranderde dan zijn collega zou hebben gedaan. Soms kiest Rolandus echter ook voor aanpassingen bij het overschrijven van materiaal dat reeds door hem uit een eerder document overgeschreven is. Een voorbeeld daarvan is te zien bij de woordvolgorde bij Mattheüs 2:1, waarbij in de eerste band van de Collectie Rolandus staat 'Herodis des Conincks', terwijl in de tweede band 'des Coninghs Herodis' te lezen valt. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-228.

[1933] In de eerste band van de Collectie Rolandus staat bij Lukas 15:3 in Rolandus' schrift namelijk 'seijde', terwijl in de derde band het woord 'sprack' in het schrift van Walaeus te lezen valt, zonder dat dit in de eerste band als correctie genoteerd is. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227 en 1403.229.

[1934] De fragmenten waarbij de tekst van de eerste band van de Collectie Rolandus relatief weinig verschillen kent ten opzichte van de Autographa, zijn de passages uit de hoofdstukken Lukas 11 (6 verschillen), Lukas 15 (8 verschillen), Johannes 2 (8 verschillen), Handelingen 2 (10 verschillen) en 1 Korinthe 2 (7 verschillen).

relatief groot is.[1935] Met betrekking tot de vertaling van Openbaring en Judas was al geconstateerd dat er een dergelijke kloof was, maar dit betrof afwijkingen van zowel de vertaling van Rolandus als die van Walaeus. De punten waarop de Autographa in het deel van het Nieuwe Testament voor het Bijbelboek Judas afwijkt van de eerste band van de Collectie Rolandus, betreffen daarentegen vooral afwijkingen van Rolandus' vertaalkeuzes. Van zijn overzetting en de daarbij genoteerde verbeteringen is dan sterk afgeweken, een afwijking die waarschijnlijk vaak door Walaeus (en anders door zijn collega Hommius en de oudtestamentische vertaler(s)) is veroorzaakt.[1936] Het overschrijven van de vertaling of het opstellen van de laatste redactionele vertaling was toen haast omgeslagen in het noteren van een nieuwe vertaling. Een vrij scherp kantelpunt is in dezen aan te wijzen, dat gelegen is tussen 2 Korinthe 1 en 2 Korinthe 3. In de onderstaande tabel is dit verschil geïllustreerd, waarbij de woorden uit de Autographa die niet overeenkomen met de woorden uit de Collectie Rolandus, onderstreept zijn.

| **Proefvertaling uit de Collectie Rolandus** | **Autographa (drukwerk voor revisoren)** |
|---|---|
| *2 Korinthe 1*<br><br>1. Palus een Apostel Iesu Christi door den willen Gods ende Timotheus de / den broeder, der Gemeynte Gods die te Corinthen is, met allen den heyligen die in geheel Achaia zijn.<br>2. Genade zij u ende vrede van Godt / Gode den / onsen Vader, en den Heere Iesu Chro.<br>3. Gelooft zij de Godt ende Vader onses Heere Iesu Christi de Vader ~~al~~ der ontfermingen / barmherticheden: ende Godt aller vertroostinghe. | *2 Korinthe 1*<br><br>1. Paulus een Apostel Jesu Christi door den wille Gods ende Timotheus de Broeder aen de Gemeynte Gods die te Corinthen is, met alle de heylige die in geheel Achaia zijn.<br>2. Genade zy u ende vrede, van God onzen Vader ende den Heere Jesu Christo.<br>3. Gelooft zy Godt ende de Vader onses Heeren Jesu Christi, de Vader der barmherticheden ende een Godt aller vertroostinge.<br><br>*Aantal niet met de Collectie Rolandus overeenkomende woorden:* 1 |
| *2 Korinthe 2*<br><br>1. Maer ick hebbe dit geoordeelt by mij selven / goet gevonden / bij mij voorgenomen, dat ick niet wederom met / in droefheit tot u soude comen<br>2. Want ist dat ick u bedroeve, wie ist die my vroolyck maeckt, anders dan de geene die van / uijt mij is bedroeft geworden?<br>3. Ende ditselve hebbe ick u geschreven, opdat ick niet gecomen zijnde droefheyt en hebbe van degenen ~~die~~ over welcken ick mij moeste verblyden, vertrouwende van u allen dat mijne blyschap uwer aller blijschap is. | *2 Korinthe 2*<br><br>1. Maer ick hebbe dit by my selven goetgevonden, dat ick niet wederom in droefheyt tot u comen soude.<br>2. Want indien ick ulieden bedroeve, wie ist doch die my sal vrolick maecken, dan de gene die van my bedroeft is geworden?<br>3. Ende dit selve hebbe ik u geschreven, op dat ik [daer] comende niet en soude droefheyt hebben van de gene van welcke ick moest verblijdt worden, vertrouwende van u alle dat mijne blijdschap uwer aller [blijdschap] is.<br><br>*Aantal niet met de Collectie Rolandus overeenkomende woorden:* 11 |

[1935] De fragmenten waarbij de tekst van de eerste band van de Collectie Rolandus relatief veel verschillen kent ten opzichte van de Autographa, zijn de passages uit de hoofdstukken Galaten 2 (41 verschillen), Jacobus 2 (43 verschillen), Openbaring 2 (45 verschillen).

[1936] Volgens de *Vita Walaeus* heeft Walaeus vele Bijbelboeken geannoteerd, zoals ook strookt met het gegeven dat Walaeus in de Collectie Rolandus de kanttekeningen noteerde. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229. Verder valt uit de beschrijving van Renesse over de taakverdeling op te maken dat Walaeus inderdaad een redelijk deel voor zijn rekening nam, want de annotaties bij relatief lange brieven (zoals Hebreeën) zouden voornamelijk van Walaeus afkomstig zijn. Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 231; Verhoeff, 'Puntjes', 183.

| | |
|---|---|
| *2 Korinthe 3*<br><br>1. Beginnen wij wederom ons selven te prijsen / ons selven u aen te prijsen? Oft behoeven wij, gelijck sommige, lof-brieven / prijs-brieven aen u, of lofbrieven / prijs-brieven van u?<br>2. Onsen brief zijt ghy, geschreven in onse herten, die gekent is ende gelesen wort / is van allen menschen.<br>3. Ende zijt openbaer geworden dat ghy zijt een brief Christi bedient van / over ons ingeschreven niet met inckt, maer met des Geest des levendigen Gods: niet in steenen tafelen, maer in vleeschelycke tafelen des herten. | *2 Korinthe 3*<br><br>1. Beginnen wy ons selven wederom u aen te prijsen? Of behoeven wy oock, gelijck sommige, brieven van voorschrijvinge aen u, ofte brieven van voorschrijvinge van u?<br>2. Ghy lieden zijt onsen brief, geschreven in onse herten, bekent ende gelesen van alle menschen:<br>3. Als die openbaer zijt geworden, dat ghy eenen brief Christi zijt door onsen dienst bereydt, die gheschreven is niet met inckt, maer door den Geest des levendigen Gods, niet in steenene tafelen, maer in vleeschlijcke tafelen des herten.<br><br>*Aantal niet met de Collectie Rolandus overeenkomende woorden:* 20 |

Tabel 116. De discrepantie tussen de Collectie Rolandus en de Autographa bij 2 Korinthe 1-3.[1937]

Niet alleen het oplopende aantal woorden dat in de Autographa verschilt ten opzichte van de Collectie Rolandus, is bij de overgang tussen 2 Korinthe 1 en 2 Korinthe 3 van belang, want het geringe verschil in de tekst bij 2 Korinthe 1:1-3 is immers deels gelegen in het feit dat het de opening van een brief betreft waar de vertaalkundige variatie sowieso al geringer is. De verschilpunten tussen de Collectie Rolandus en de Autographa gaan namelijk ook veranderen. Bij 2 Korinthe 2 betreft het voornamelijk aanpassingen in de vorm van eenzelfde werkwoord (zoals *komen*, *verblijden*, *vrolijk maken* en *droefheid hebben*), terwijl zich bij 2 Korinthe 3 ingrijpendere veranderingen voordoen, waarbij hele frasen met andere lexemen weergeven worden en zelfs de hele zinsstructuur veranderd is. Deze markante overgang lijkt het meest redelijk verklaard te kunnen worden door het sterven of het uit het vertaalproces terugtrekken van Rolandus. Door het wegvallen van deze vertaler zou Walaeus of een andere Statenvertaler mogelijk meer ruimte gezien hebben om een meer eigen vertaling op te stellen en voelden de Statenvertalers zich wellicht minder gebonden aan Rolandus' vertaalconcept. Ook kan meegespeeld hebben dat Walaeus geen drang meer voelde om latere vertaalkundige aanpassingen te noteren in Rolandus' vertaling, aangezien de maker en eigenaar ervan overleden was. Qua tijd valt het wegvallen van Rolandus in elk geval ongeveer samen met de door synodeverslagen aangereikte tijdslijn van het vertaalproces van het Nieuwe Testament. Volgens de Synode van Zuid-Holland, die op 22 oktober 1631 eindigde, hadden de Statenvertalers namelijk hun werk tot 1 Korinthe 3 afgerond.[1938] Op de volgende kerkelijke vergadering van dit gewest, die van 20 juli tot 30 juli 1632 plaatsvond, waren de Statenvertalers tot aan Galaten gekomen.[1939] In de tussenliggende periode, namelijk op 3 juni 1632, stierf Rolandus. In dat licht is het niet onredelijk om de omslag bij 2 Korinthe 1-3, het Bijbelgedeelte dat immers eveneens tussen 1 Korinthe 3 en Galaten staat, in verband te brengen met het sterven van Rolandus.[1940] In ieder geval staat redelijk vast dat na Rolandus' overlijden sterker van zijn vertaalconcept werd afgeweken dan in de voorgaande fase het geval is. Walaeus nam dus duidelijk nadat zijn collega gestorven was, meer de vrijheid in het opstellen van de laatste, voor de revisoren bestemde vertaling.

---

[1937] Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[1938] Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 371-376 (van het eerste deel).
[1939] Ibidem, 471-474 (van het eerste deel).
[1940] Volgens de *Vita Walaeus* stierf Rolandus toen de vertalers bij Handelingen waren gekomen en dit is door De Bruin overgenomen. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; De Bruin, *De Statenbijbel*, 288. Dit gegeven strookt echter niet met de gegevens uit de hiervoor aangehaalde acta van de kerkvergadering van Zuid-Holland.

## *Hommius*[1941]

In het genoemde corpus komt de hand van Hommius zo goed als niet voor. Alleen het woord ‘hen’ werd door hem veranderd in ‘haer’, een door hem zeer frequent aangebrachte verbetering.[1942] Wat betreft deze verbetering werkte hij zo consistent, dat het woord *hen* – anders dan in het Oude Testament, waarin het woord *hen* 1279 keer voorkomt – in het Nieuwe Testament slechts tweemaal voorkomt.[1943] Dit betreffen beide voorbeelden uit het begin van het Mattheüsevangelie, zodat deze uitzonderingen het resultaat lijken te zijn van de ongeoefendheid van de met zijn taak beginnende verbeteraar. In het verdere proces wist Hommius wel zijn lijn vast te houden. Een dergelijk proces is ook te zien bij *zeide tot hem*, een frase waarin Hommius het woord *tot* vaak tussenvoegde omdat hij de woorden *zeide hem* blijkbaar niet volledig vond.[1944] Ook bij deze verbetering geldt dat Hommius alleen aan het begin van het Nieuwe Testament enkele keren *zeide hem* liet staan,[1945] terwijl er gewoonlijk en elders in de Statenvertaling steeds *zeide tot hem* staat.[1946] Zijn constante lijn in dezen was dus duidelijk dat er steeds *zeide tot hem* diende te staan. Over *henlieden* en *haerlieden* lijkt Hommius daarentegen getwijfeld te hebben. Aanvankelijk overheerst *henlieden* in het Nieuwe Testament, waarbij Hommius soms dit woord zelf genoteerd heeft.[1947] Later, namelijk vanaf het Markusevangelie, staat er in de Statenvertaling van 1637 weer steeds – op een enkele uitzondering na[1948] – *haerlieden*.[1949] Eén lijn vasthouden bleek dus, ondanks dat de Statenvertalers in de *Resolutiën* afspraken omtrent de spelling hadden vastgelegd en deze *Resolutiën* ook gezien hun alfabetische ordening een geschikt instrument vormden om woorden qua spelling eraan te toetsen, geen sinecure.[1950] Vooral bij weinig voorkomende woorden schijnt het problematisch te zijn geweest om steeds dezelfde verbetering door te voeren. In de onderstaande tabel is namelijk duidelijk te zien dat bij een greep uit de woord- en spellingskeuzes, die Hommius prefereerde, blijkt dat deze niet op een consistente wijze zijn doorgevoerd in het Nieuwe Testament van de in 1637 gedrukte Statenvertaling, waarop Hommius tot in een laat stadium van de wording ervan zijn rol als (spellings)verbeteraar heeft kunnen vervullen.[1951]

---

1941 De kwestie van de spelling van de Statenvertaling uit 1637, waarvoor Hommius grotendeels verantwoordelijk is geweest, is reeds in het tweede hoofdstuk behandeld.

1942 Zie bijvoorbeeld Mattheüs 9:28, Markus 16:12, 16:15, Lukas 3:13, 4:27, 5:31, 5:34, Johannes 1:26, 1:40, 3:22, 4:32 en 4:34 in de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

1943 Zie Mattheüs 2:4 en 7:12 in de Statenvertaling van 1637.

1944 Zie voor een dergelijke invoeging van het woord *tot* bijvoorbeeld Mattheüs 4:19 in de tweede band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

1945 Zie Mattheüs 27:11 en Markus 5:33 in de Statenvertaling van 1637.

1946 De frase *zeide tot hem* komt 181 keer voor in het Nieuwe Testament. Verder komen vergelijkbare frasen, zoals *zeide tot haar/hen*, in totaal 264 maal voor.

1947 Het woord *henlieden* komt in het Nieuwe Testament van Statenvertaling uit 1637 slechts viermaal voor, waarbij de vindplaatsen voornamelijk uit het Mattheüsevangelie komen. *Henlieden* staat namelijk in Mattheüs 8:15, 24:45, 27:65 en Markus 7:36. Bij Mattheüs 8:15 heeft Hommius bijvoorbeeld ‘henlieden’ zelf genoteerd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

1948 Zie Markus 7:36 in de Statenvertaling van 1637.

1949 Zie Markus 1:31, Lukas 2:34, 4:39, Johannes 8:12 en 1 Korinthe 10:11 in de Statenvertaling van 1637. Bij Lukas 4:39 is Hommius degene die ‘haerlieden’ noteerde. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.229.

1950 Zie het tweede hoofdstuk.

1951 Hommius controleerde namelijk ook de drukproeven bij het Nieuwe Testament. Drukproeven van de Statenvertaling, met verbeteringen in de marge, 1635, 1636. Het Nieuwe Testament, met verbeteringen in de marge van de vertalers Festus Hommius en Antonius Walaeus, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.146.

| **Verbeterde variant** | **Door Hommius geprefereerde variant** | **Aantal keren dat Hommius' variant voorkomt in Statenvertaling van 1637** | **Aantal keren dat een andere variant voorkomt** |
|---|---|---|---|
| Beroert | Ontroert | ontroert (13x) | beroert (5x) |
| Galileam | Galileen | Galileen (27x) | Galileam (2x) en Galilea (31x) |
| Souden | Sullen | sullen (343x) | souden (209x) |
| Soudt | Sult | sult (272x) | soudt (33x) en soudet (29x) |
| te samen | Gesamelyck | gesamelick (1x), gesamentlick (5x) en gesamentlijck (2x) | te samen (61x) en t' samen (6x) |
| Verdorven | Quade | quade (24x) | verdorven (11x) |
| verschrickt | Verbaest | verbaest (10x) *(in uitsluitend Markus en Handelingen)* | verschrickt (7x) |

Tabel 117. Consistentie van de spelling bij de door Hommius verbeterde woorden.[1952]

Geconcludeerd kan dus worden dat Hommius bij veel voorkomende woorden en frasen een redelijk strakke hand had in het consistent doorvoeren van zijn ideeën (waarbij de keuze voor *zullen* versus *zouden* weliswaar toont dat ook dit niet altijd opgaat), terwijl het bereiken van een dergelijke consistentie hem moeilijker viel naarmate woorden minder vaak in de vertaling van het Nieuwe Testament voorkwamen. Ook lijkt Hommius er moeite mee te hebben gehad om de door hem verkozen spelling consistent en dwars door het hele Nieuwe Testament heen door te voeren, want de spelling van *Galileen* komt slechts tot en met Johannes 4 in het Nieuwe Testament voor.[1953] Verder verschijnt het door Hommius verbeterde woord *verdorven* pas in 2 Korinthe 4 voor het eerst in het Nieuwe Testament en wordt daarna iets frequenter gebruikt dan het alternatief *quade*.[1954] Ook komen *soudt* en *soudet* in de laatste Bijbelboeken van het Nieuwe Testament relatief veel voor wanneer dit vergeleken wordt met de frequentie van het woord *sult,*[1955] hoewel dit niet opgaat bij de tegenstelling van *sullen* en *souden*.[1956] Hommius' hand lijkt dus bij sommige woorden verslapt te zijn in de loop van het vertaalproces, terwijl voor andere, veelal frequent voorkomende woorden geldt dat hij zijn lijn niet losliet in de loop van het verbeteren van de vertaling van het Nieuwe Testament.

1952 Deze woorden zijn vooral gehaald uit de gedeelten van het begin van de evangeliën Mattheüs, Lukas en Johannes en het slot van Markus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

1953 Dit betreft Johannes 4:54 in de Statenvertaling van 1637.

1954 *Verdorven* komt namelijk elf keer voor in het Nieuwe Testament en *quade* komt na 2 Korinthe 4 nog maar negen keer voor. *Quade* wordt dus vooral voor 2 Korinthe 4 gebruikt.

1955 In de laatste dertien Bijbelboeken van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling komt namelijk *soudt/soudet* ongeveer even vaak voor als *sult*, terwijl *sult* in de eerste 14 Bijbelboeken vijfmaal vaker gebruikt wordt dan *soudt/soudet*.

1956 Doordat de tegenstelling tussen *sullen* en *souden* en de tegenstelling tussen *sult* en *soudt/soudet* vooral een tijdverschil is, waarbij de keuze mede bepaald wordt door de grondtekst (bij een futurum wordt bijvoorbeeld gewoonlijk *sullen* als vertaling genomen), kunnen deze tegenstellingen en de frequenties van de woorden ook niet een op een herleid worden tot de voorkeur en het handelen van Hommius. Een voorbeeld als *Galileen* versus *Galilea/Galileam* leent zich hier beter voor.

## *Conclusie*

Aangezien in dit hoofdstuk allerlei uiteenlopende gebeurtenissen in het vertaalproces beschreven zijn, zal hier bij wijze van samenvatting het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling chronologisch benaderd worden door zowel de continuïteit als de discontinuïteit in het proces te bezien.

### *Verklarende factoren voor de continuïteit in de vertaling*

Zoals al eerder is vastgesteld, vormen de volgende vier zaken een sterke en constante lijn in het vertaalproces:

1. Morfologisch getrouw vertalen is in het hele Nieuwe Testament het belangrijkste vertaalmotief.[1957]
2. Concordant vertalen blijft gedurende het hele Nieuwe Testament belangrijk.[1958]
3. Steeds zijn zo'n vier op de vijf woorden uit het Nieuwe Testament van de Statenvertaling ontleend aan de Deux-Aesbijbel.[1959]
4. Steeds wordt in de vertaling een puristisch ideaal nagestreefd.[1960]

De reden dat morfologisch vertalen in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling het overheersende motief kon worden, is gelegen in Walaeus' rol als verbeteraar van Rolandus' vertaling en zijn positie om bij een aanzienlijk deel van het Nieuwe Testament de laatste versie van de vertaling voor de revisoren op te stellen. Door deze taken kon hij zowel de eerste vertaler Rolandus in zijn vertaalwijze bijsturen als de uiteindelijke versie van de Statenvertaling opstellen (daar de bijdrage van de revisoren bij de vertaling van het Nieuwe Testament tamelijk gering is[1961]). Walaeus bezat daarmee een sleutelpositie, zodat het door hem geprefereerde vertaalprincipe van morfologisch vertalen de leidraad in de vertaalwijze van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling kon worden.

Hoewel Rolandus eveneens een belangrijke post als eerste vertaler had, moest zijn werk altijd door de keurende handen van Walaeus gaan. De taken in het vertaalproces waren namelijk geordend naar hoe de stemming op de Synode van Dordrecht was uitgevallen. De synodeleden hadden daar bepaald dat Rolandus, Faukelius en Cornelisz vertaler dienden te worden, terwijl aan Walaeus en Hommius de rol van revisor werd toegekend.[1962] Enkel door het sterven van Faukelius en Cornelisz verkregen Walaeus en Hommius de post van vertaler,[1963] maar in feite voegden zij zich in die hoedanigheid nog steeds naar hoe de stemming in Dordrecht was uitgevallen. Ook was er bij de Synode van Dordrecht een expliciet voorschrift meegegeven aan de vertalers omtrent de verdeling van de werkwijze:

[1957] Zie hiervoor het vijfde hoofdstuk, waar aan de hand van verspreid over het Nieuwe Testament staande passages betoogd is dat morfologisch vertalen voor de nieuwtestamentische Statenvertalers het belangrijkste vertaalprincipe is.
[1958] Zie het vijfde hoofdstuk.
[1959] Zie hiervoor de eerste paragraaf van dit hoofdstuk.
[1960] Germanismen en latinismen worden immers in het Nieuwe Testament in principe gemeden. Zie het vijfde hoofdstuk.
[1961] Op deze bescheiden bijdrage van de revisoren zal in het negende hoofdstuk ingegaan worden.
[1962] Zie de dertiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht.
[1963] De Bruin, *De Statenbijbel*, 287.

> Voorts moest men den arbeid onder deze drie mannen [de vertalers] zóó verdeelen, dat één zich geheel zou wijden aan het vertalen, een tweede den vrucht van dien arbeid zou vergelijken met andere vertalingen en de derde zou toezien, dat het zuivere Nederlandsch bewaard bleef.[1964]

Volgens de hier beschreven rolverdeling hebben respectievelijk Rolandus, Walaeus (die overigens niet alleen naar andere Bijbelvertalingen keek, maar zich ook focuste op de grondtekst) en Hommius hun taak vervuld. Walaeus en Hommius gedroegen zich in Leiden dan dus feitelijk als revisor. Walaeus corrigeerde namelijk Rolandus' vertaling op vertaalkundig vlak, terwijl Hommius zich als tekstverbeteraar voornamelijk op de spelling van Rolandus' vertaling richtte. Daarmee vormde Rolandus een spil in de totstandkoming van de feitelijke vertaling, zodat het uitgangspunt om concordant te vertalen, dat in zijn ogen zeer belangrijk was, een belangrijk onderdeel van de vertaalwijze bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling kon vormen. Door het gegeven dat Walaeus in een later stadium de regie in handen had en Rolandus morfologisch vertalen eveneens belangrijk vond en belangrijker ging vinden, had het streven naar het behoud van de vorm van grondwoorden een sterkere invloed dan de neiging om concordant te vertalen. Als Rolandus bijvoorbeeld een vertaalkeuze maakte om de woordvariatie van de grondtekst te behouden en deze keuze op gespannen voet stond met de vorm van het Griekse woord, kon Walaeus een dergelijke keuze terugdraaien, zodat morfologisch vertalen zeker in de uiteindelijke vertaling het belangrijkste vertaalprincipe kon vormen.[1965]

In de samenwerking tussen Rolandus en Walaeus vormde het volgen van de Deux-Aesbijbel eveneens een gewichtig issue. Dat deze vertaling steeds in ongeveer gelijke mate overgenomen werd in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling, valt te verklaren vanuit de balans die Walaeus steeds weer opzocht. Wanneer Rolandus, die op zichzelf al een weg zocht tussen de uitersten van de vernieuwing en het behoud van de vertrouwde Bijbelvertaling, namelijk te sterk afweek van de Deux-Aesbijbel, liet Walaeus de woorden van de Deux-Aesbijbel weer terugkeren, terwijl deze corrector het omgekeerde deed als Rolandus zijns inziens te sterk vasthield aan de weergave van de Deux-Aesbijbel. Op die manier ontstond er

---

[1964] Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 81.

[1965] Een voorbeeld hiervan is te zien in Lukas 11:24, die in de eerste band van de Collectie Rolandus als volgt luidt (met daartussen sommige van de door Walaeus genoteerde verbeteringen): 'wanneer de onreijne geest uijtgegaen is van den mensche, doorreijst hy door drooge plaetsen (Walaeus: waterloose plaetsen) soeckende ruste. Ende geen (Walaeus: die niet) vindende, seght hy, ick sal wederkeeren in mijn huijs, van waer ick uijtgegaen ben (Walaeus: uijtgevaren ben)'. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Bij de verbeteringen van Walaeus is Rolandus driemaal afgeweken van de Deux-Aesbijbel van 1562: 'Wanneer den onreynen gheest vanden mensche wtgegaen is, wandelt hy door <u>dorre plaetsen</u>, soeckende ruste, ende als hy <u>die niet</u> en vint, seyt hy: Ick sal wederkeeren in mijn huys daer ick <u>wtgheuaren ben</u>'. (eigen onderstreping) Bij twee plaatsen geldt dat Rolandus vrij duidelijk streefde naar een concordante vertaling. Het woord 'geen' verkoos hij namelijk als vertaling van μὴ, want het 'die niet' van de Deux-Aesbijbel had hij reeds bij het voorgaande vers (Lukas 11:23) gebruikt als vertaling van ὁ μὴ. Verder koos hij hoogstwaarschijnlijk voor 'uijtgegaen ben' als vertaling van ἐξῆλθον omdat hij bij het woord ἐξέλθῃ in hetzelfde vers (Lukas 11:24) reeds – evenals de Deux-Aesbijbel – gekozen had voor 'uijtgegaen is'. Dergelijke, door het vertaalprincipe van concordantie ingegeven keuzes waren voor Walaeus van geringer belang, zodat hij beide keuzes terugdraaide, zodat de tekst weer sterker op de Deux-Aesbijbel geleek. Alleen bij het woord 'drooge' zag hij een alternatief, dat paste binnen zijn streven naar het vertalen van de morfemen. De structuur van het grondwoord ἀνύδρων wilde hij namelijk weerspiegelen door het woord 'waterloose' te kiezen. Deze keuze (en Rolandus' alternatief 'drooge') komt nog in de kanttekeningen van de Statenvertaling uit 1637 terug, terwijl van de keuzes van Rolandus voor 'geen' en 'uijtgegaen is' geen sporen te vinden zijn in de Statenvertaling van 1637. Walaeus' selecterende hand is hier duidelijk in te herkennen, hoewel ook zijn keuze mede bepaald is door een gelijksoortige kanttekening in de Deux-Aesbijbel. Zie noot n bij Lukas 11 in de Deux-Aesbijbel van 1562 en kanttekening 27 bij Lukas 11 in de Statenvertaling van 1637.

een dubbele check, zodat het haast niet meer dan logisch is dat extreme afwijkingen of juist een sterk overnemen van de Deux-Aesbijbel gemeden werden en een tamelijk eenvormig patroon zich in dezen aftekent.

Het in vrijwel het hele Nieuwe Testament realiseren van het puristische ideaal lijkt tenslotte vooral het resultaat geweest te zijn van de grondleggende arbeid van Rolandus, die als eerste vertaler het taalgebruik kon bepalen en daarin de toon kon zetten. Als predikant werd hij immers ook geacht dichter bij de mensen te staan dan zijn geleerde collega's,[1966] zodat hij bij uitstek geschikt scheen om te bepalen welke woorden wel en welke niet bij het Nederlandse publiek ingang zouden vinden. Zijn collega's Walaeus, Hommius[1967] en de tamelijk mysterieuze oudtestamentische vertaler(s) volgden zijn spoor hierin, maar blijkens de in kanttekeningen voorkomende woorden lijken vooral de oudtestamentische vertalers andere neigingen te kennen. Een woord als *natie* in de hoofdtekst van de vertaling van Openbaring lijkt daar bijvoorbeeld een uitvloeisel van te zijn.[1968] Het constant 'zuiver' houden van de vertaling en het mijden van neologismen lijkt daarmee een gezamenlijk gedragen idee te zijn, waarbij Rolandus de basis legde. Op het punt van neologismen, germanismen en latinismen werd Rolandus namelijk in principe niet tot nauwelijks verbeterd door zijn collega's.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de punten van continuïteit in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling vooral toe te schrijven zijn aan de taakverdeling van de Statenvertalers, waarbij de vertalers door een gelaagd vertaalproces van verbetering op verbetering elkaar in balans hielden.

*Verklarende factoren voor de discontinuïteit in de vertaling*

Aan de oppervlakte van de tekst van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 zijn relatief weinig rimpelingen te zien. Voor de lezer maakt de tekst een behoorlijk coherente indruk. Wel kwam in de zeventiende eeuw wat betreft de consistentie kritiek op de niet eenvormige spelling.[1969] Dankzij de digitale middelen van deze tijd is nu ook te bepalen dat Openbaring qua woordenaantal uit de toon valt. De twee meest markante, hier toe te lichten verschillen zijn dan ook als volgt te beschrijven:

1. Aan het slot van het Nieuwe Testament worden relatief weinig woorden gebruikt ten opzichte van de grondtekst.[1970]
2. De spelling is niet erg consistent.

---

1966 Zie het eerste hoofdstuk.

1967 Bij Mattheüs 8:4 koos Hommius wel voor het woord 'verordineert' ter vervanging van het door Rolandus opgeschreven woord 'gebooden'. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228. Deze woordkeuze van Hommius heeft echter geen doorgang gevonden in de Statenvertaling van 1637.

1968 Het woord *natie* (of het meervoud daarvan) komt namelijk 31 keer voor in het Oude Testament, wordt zesmaal gebruikt in het Oude Testament en ontbreekt in de rest van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. De vindplaatsen in het Nieuwe Testament zijn Openbaring 5:9, 7:9, 10:11, 11:9, 14:6 en 17:15. Bij al deze vindplaatsen geldt dat in de Collectie Rolandus in eerste instantie *heidenen* als vertaling gebruikt is en bij de laatste twee vindplaatsen is *natie* als tweede optie later erbij genoteerd. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Dat het woord *natie* in alle zes genoemde plaatsen uiteindelijk gebruikt is, lijkt dus het werk van een oudtestamentische vertaler te zijn. In de Autographa komt het woord *natie* (of het meervoud daarvan) namelijk in elk van de zes plaatsen in gedrukte vorm voor, zodat het dus geen invoeging van de revisoren betreft. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

1969 Door deze kritiek kwam in 1657 een verbeterde editie van de Statenvertaling op de markt. Zie het eerste en tweede hoofdstuk.

1970 Zie hiervoor de eerste paragraaf van dit hoofdstuk.

Het eerste punt is al uitvoerig verklaard in dit hoofdstuk. Een of meerdere Statenvertalers van het Oude Testament hebben namelijk de rol van laatste redacteur op zich genomen. Deze vertalers hielden hun woorden – zoals ook in het Oude Testament gebeurd is – beperkt, terwijl gewoonlijk door te verbeteren het aantal woorden niet zelden uitbreidt. Hommius' verbeteringen betekenden bijvoorbeeld geregeld dat extra woorden als *en* (als aanvulling bij negaties) en *tot* ingevoegd werden.[1971]

Een personele basis heeft ook de niet eenvormige spelling van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637. Hommius was hierbij weliswaar steeds de verbeteraar, die tot het uiterste einde toe zijn notities bij de tekst voegde, maar het probleem lijkt nu juist te zijn dat zijn rol wat betreft de vertaling zich hiertoe voornamelijk beperkte. Drie of vier andere handen, namelijk die van Rolandus, die van Walaeus en die van de oudtestamentische vertaler(s), schreven immers de tekst op, waarbij Hommius waarschijnlijk ook de eindredactie en annotatie bij bepaalde Bijbelboeken op zich nam.[1972] Alleen al het feit dat op die manier vier of vijf verschillende vertalers de tekst opstelden, kon leiden tot een uiteenlopende spelling. Vervolgens was er slechts één persoon, die de eenvormigheid van de spelling behartigde en juist die nam niet het eerste vertaalwerk op zich. De spellingsvariaties konden zo eerst welig tieren, waarna Hommius maar op basis van een veelheid aan regels, die nog lang niet de spelling van al de woorden beschreven, de afwijkingen eruit moest zien te vissen. Natuurlijk speelde hierbij het gegeven dat spellingsuniformiteit in de zeventiende-eeuwse Nederlanden nog niet bestond,[1973] eveneens een funeste rol, maar de taakverdeling bemoeilijkte daarenboven nog eens het bereiken van eenvormigheid in spelling.

Spellingsverschillen en verschillen in woordenaantal zijn nog redelijk duidelijk uit de uiteindelijk resulterende vertaling van het Nieuwe Testament te halen. Wanneer dieper onder deze laag gekeken wordt naar alle onderliggende lagen van de in 1637 gedrukte vertaling, zijn veel meer breuken te onderscheiden, die hooguit in beperkte mate doorgedrongen zijn in het eindproduct. In de onderstaande tabel zijn deze overgangen ter ordening van de stof uit dit hoofdstuk chronologisch en qua fase in het vertaalproces op een rij gezet.

---

[1971] Zie bijvoorbeeld Mattheüs 6:3 voor een toevoeging van *en* door Hommius en Mattheüs 9:15 voor een toevoeging van *tot* door Hommius. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228.

[1972] Zowel Johannes Walaeus als Renesse schrijven aan Hommius de kanttekeningen bij bepaalde Bijbelboeken toe. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 651; Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183.

[1973] Zie hiervoor het tweede hoofdstuk.

| **Bijbelboek** | **Fase A**<br>**Vertaling**[1974]<br>*Begin 1628 – augustus 1629* | **Fase O**<br>**Overschrijven**[1975]<br>*1628 of 1629* | **Fase B**<br>**Opstellen kanttekeningen**[1976]<br>*Midden 1629 – 1634* |
|---|---|---|---|
| Mattheüs<br>Markus | Rolandus' eerste vertaalconcept, dat in de Collectie Rolandus ontbreekt. | Rolandus schrijft het eerste vertaalconcept over. | Rolandus schrijft de vertaling over en noteert de inleidingen. Walaeus stelt kanttekeningen op. Hommius corrigeert. |
| Lukas | Walaeus vertaalt acht hoofdstukken van Lukas, waarna Rolandus verder vertaalt.<br><br>Tot en met Galaten zoekt Rolandus naar een steeds morfologisch correctere vertaling. | *Verder is niets overgeschreven in deze fase.* | Rolandus noteert inleidingen. Walaeus schrijft de vertaling over en past deze enigszins aan. Hommius corrigeert. |
| Johannes | | | |
| Handelingen | | | |
| Romeinen | | | |
| 1 Korinthe | | | |
| 2 Korinthe | | | Rond het begin van 2 Korinthe valt Rolandus weg uit het vertaalproces zodat Walaeus en de andere Statenvertalers sterker afwijken van zijn vertaling. |
| Galaten | | | |
| Efeze | Vanaf Efeze vindt Rolandus een evenwicht in zijn vertaalstijl. | | |
| Filippenzen | | | |
| Kolossenzen | | | |
| 1 Thessalonicenzen | | | |
| 2 Thessalonicenzen | | | |
| 1 Timotheüs | | | |
| 2 Timotheüs | | | |
| Titus | | | |
| Filemon | | | |
| Hebreeën | | | |
| Jacobus | | | |
| 1 Petrus | | | |
| 2 Petrus | | | |
| 1 Johannes | | | |
| 2 Johannes | | | |
| 3 Johannes | | | |
| Judas | | | De eindredactie van de vertaling en de taak van het opstellen van de kanttekeningen wordt door een of meerdere oudtestamentische vertalers verricht. |
| Openbaring | | | |

Tabel 118. Het vermoedelijke verloop van het vertaalproces.

[1974] Zie Lukas tot en met Openbaring in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1975] Zie Mattheüs en Markus in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[1976] Zie de tweede en derde band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

Twee fasen zijn hier weergegeven, namelijk die van het vervaardigen van een eerste vertaalconcept (waarin onder meer de vertaalkundige mogelijkheden opgesomd werden[1977]) en het vaststellen van de aan de revisoren te verzenden vertaling (waarbij een keuze gemaakt werd tussen de vertaalkundige varianten en laatste wijzigingen werden doorgevoerd). Daarna volgde de derde fase van het revisorenberaad, die afgesloten werd door een controle van Walaeus en Hommius.[1978]

[1977] Deze functie van vertaaldocumenten wordt (weliswaar met betrekking tot gedrukte versies van de vertaling bij het Oude Testament) verwoord in een geschrift voor de revisoren, waarin de Statenvertalers stellen dat zij verscheidene vertaalvarianten 'boven den Tekst' wilden schrijven om zo tenslotte een vertaalkeuze te kunnen maken. Zie lid 3 van de 'Memorie Gestelt by de Gedeputeerden tot de Oversettinghe des Ouden Testaments voor de EE.Broederen die gedeputeert zijn tot de Revisie der voors. Oversettinghe'. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 195. De notaties van vertaalvarianten in de eerste band van de Collectie Rolandus kunnen dan ook gezien worden als een voorbereiding op het definitief vaststellen van de vertaling in het latere stadium van het vertaalproces.
[1978] De archiefdocumenten hiervan zijn de Autographa en de drukproeven, waarbij Hommius en Walaeus hun verbeteringen noteerden. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140; Drukproeven van de Statenvertaling, met verbeteringen in de marge, 1635, 1636. Het Nieuwe Testament, met verbeteringen in de marge van de vertalers Festus Hommius en Antonius Walaeus, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.146.

# 9. Revisorenarbeid

Toen Walaeus en Hommius in 1634 hun gehele vertaalwerk afgerond hadden, trokken vijf revisoren uit verscheidene gewesten naar Leiden om in een slotberaad de laatste hand over de vertaling te laten gaan. Het machtige centrum van de Nederlanden was hierbij het sterkst vertegenwoordigd. Henricus Arnoldi (1577-1637) uit Delft, Willem van Nieuwenhuysen (1588-1636) uit Haarlem en Lodewijk van Renesse (1599-1671) uit Maarssen waren namelijk gedurende het hele revisieproces aanwezig. Verder waren Carolus Dematius (1597-1651) uit Middelburg en Caspar Sibelius (1590-1658) uit Deventer steeds present. Uit Drenthe kwam geen afgevaardigde[1979] en vanuit Groningen verscheen de revisor Hendrik Alting (1583-1644) pas later.[1980] Ook de Friese afgevaardigde Bernard Fullenius (1565-1636)[1981] en de Gelderse overziener Sebastiaan Damman (1578-1640)[1982] waren maar beperkte tijd aanwezig.[1983] De revisoren, met wie de Statenvertalers het meest aan tafel zaten, kwamen daarmee dus vooral uit de invloedrijke (zee)gewesten. Het door de Synode van Dordrecht behartigde ideaal om de nieuwe overzetting door lieden uit alle Nederlandse gewesten te laten controleren om hem zo tot een nationaal product te laten worden,[1984] werd op die manier maar beperkt gerealiseerd.

Naast dit punt zijn meer zaken aan te wijzen, waarop het verloop van het revisorenberaad afweek van wat op de Synode van Dordrecht beoogd werd. Tussen deze kerkvergadering en het feitelijk plaatsvinden van het revisieproces gaapte immers een kloof van zo'n zestien jaar. De gevolgen van deze tijdskloof zullen in dit hoofdstuk geanalyseerd worden. Eerst zal daartoe de bijdrage van de revisoren beschreven worden, waarna ingegaan wordt op de factoren, die deze bijdrage kleiner deed zijn dan deze afgaande op de Acta van de Synode van Dordrecht had moeten zijn.

## *Bijdrage van de revisoren*

Als eerste zal hier beschreven worden hoe het revisorenberaad verlopen is volgens de historische bronnen (van onder andere de revisoren zelf) en volgens de latere geschiedschrijving daarover. Daarna zal aan de hand van de Autographa getoond worden dat de beschrijvingen in de historiografie redelijk stroken met het feitelijke verloop van het revisorenberaad.

[1979] Op de Synode van Dordrecht hadden de afgevaardigden uit Drenthe reeds aangegeven dat zij geen geschikte geleerden in huis hadden om aan het revisieproces hun bijdrage te leveren. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 134.

[1980] Alting was op reis, zodat hij niet vanaf het begin van het revisorenberaad aanwezig was in Leiden. De Bruin, *De Statenbijbel*, 291.

[1981] Fullenius arriveerde pas later te Leiden bij de revisoren en ging op 19 juli 1635 al weer weg. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 75.

[1982] Damman verkeerde in Spaanse gevangenschap en schoof daarom pas op 14 mei 1635 aan bij het revisorenberaad. Renesse, *Commentariolus*; Hinlopen, *Historie*, 143 (van de bijlagen); De Bruin, *De Statenbijbel*, 291; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 75.

[1983] De lijst van de hier genoemde revisoren is al in vele verhandelingen weergegeven. Renesse, *Commentariolus*; Hinlopen, *Historie*, 123 (van de bijlagen); Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652; Hinlopen, *Historie*, 156-157; Wijminga, *Festus Hommius*, 323; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291; Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 414; Nauta, *De Statenvertaling*, 188-192.

[1984] Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 411.

De oudste geschriften over het revisorenberaad zijn geschreven door Sibelius, Renesse en Johannes Walaeus.[1985] Wanneer deze documenten gelezen worden, valt op dat de overzieners vrij weinig invloed gehad hebben. De zoon van Walaeus is zelfs zo trots op zijn vader dat hij meldt dat per Bijbelhoofdstuk slechts twee á drie woorden in de vertaling aangepast werden.[1986] Naar zijn oordeel betroffen dit slechts geringe taalkwesties, die vooral voortkwamen uit een streven om in ieder gewest de nieuwe Bijbel verstaanbaar te laten zijn.[1987] Verder werd er gestreefd naar concordant vertalen en het op gelijke wijze vertalen van parallelteksten. Renesse en Dematius zouden dit laatste gecontroleerd hebben,[1988] wat inderdaad bevestigd wordt door de woorden van Renesse zelf in zijn verslag van het revisieproces:

> Wanneer de Evangelisten ieder afzonderlijk dezelfde wijze van uitdrukken in hun evangeliën gebruikten, hebben wij steeds precies dezelfde vertaling aangewend, om de eenheid van zaken en woorden meer als samenhangend en evenwichtig aan de lezer te tonen.[1989]

Na deze woorden volgt een verslag van de aanpassingen die Renesse en zijn collega's doorvoerden in de Statenvertaling. Het betreft in een behoorlijk aantal gevallen spellingkwesties (waarbij Renesse al aangeeft dat de overzieners 'weinige toevoegingen, veranderingen en aantekeningen' bij de *Resolutiën* neerzetten), het gebruiken of mijden van bepaalde Nederlandse woorden en vrij specifieke vertaalkwesties rond één Grieks woord.[1990] Wanneer het om een vrij algemeen verschijnsel als de afwisseling van de aoristus en het imperfectum gaat, valt juist te lezen dat de revisoren hierbij niet met 'overgedetailleerdheid' (*curiositas*) te werk wilden gaan en op dit punt dus juist niet te veel gelet hebben.[1991] Op die manier rijst een beeld van de revisoren als verbeteraars, die slechts de puntjes op de 'i' zetten, zonder diepgaande of fundamentele wijzigingen door te voeren.

Een dergelijke weergave van een beperkte invloed van de overzieners sluit aan bij de beschrijving van Sibelius, die aangeeft dat vele door de revisoren voorgestelde wijzigingen, niet eens door Hommius op- of overgeschreven werden.[1992] Tijdens de vergadering was deze Statenvertaler namelijk in de ogen van Sibelius oud en vermoeid, zodat hij 'vergat' om al de verbeteringen te noteren.[1993] Bovendien leek hij het volgens Sibelius soms 'onaangenaam' te

[1985] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 600-659; Renesse, *Commentariolus*; C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*.
[1986] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652.
[1987] Ibidem, 652 en 653.
[1988] Ibidem, 653.
[1989] Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183. In artikel 23 van het document van Renesse wordt het streven nog ruimer verwoord, namelijk om ook het woordgebruik in parallelpassages gelijk te laten zijn: 'Wanneer een en dezelfde geschiedenis of gelijkenis door twee, drie of vier Evangelisten met dezelfde woorden verhaald wordt, dienen in de Nederlandse vertaling ook dezelfde woorden behouden te blijven'. Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 184.
[1990] Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 225-234; Verhoeff, 'Puntjes', 183-185. Dit betreft met name de artikelen aan het slot van het verslag van Renesse.
[1991] Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 234; Verhoeff, 'Puntjes', 185. Dit betreft het vijftiende artikel aan het slot van het verslag van Renesse.
[1992] C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Wijminga, *Festus Hommius*, 325 en 326; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39.
[1993] C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Wijminga, *Festus Hommius*, 326; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291; Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 414.

vinden om de vertaling aan te passen, daar hij deze zelf mede tot stand gebracht had.[1994] Wanneer Hommius afwezig was geweest bij het overleg van de revisoren en daarom vervangen werd door Sibelius, nam hij dan ook niet alle wijzigingen over die door Sibelius genoteerd waren.[1995] Het maakte de Deventerse revisor ontstemd, zodat hij na het drukken van de Bijbel zich er sterk voor maakte om alsnog de (zijns inziens) vele fouten in de Statenvertaling te verbeteren. In 1640 bracht hij daartoe – tot ongenoegen van de gereformeerde voormannen[1996] – zelf een versie van de Statenbijbel uit.[1997] Ook was hij in 1638 naar Leiden teruggereisd om aan Hommius de 'fouten' voor te leggen, die toen de gebreken zou hebben toegegeven.[1998] Onder dit gedrag van Sibelius lijkt ongenoegen te zitten over de beperkte rol en inbreng die hij en de zijnen gehad hebben bij het opstellen van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling. Veel meer wijzigingen had hij als iemand die (afgaande op de beschrijving van Johannes Walaeus) nauwkeurig was in onderzoek,[1999] willen doorvoeren in de Statenbijbel. In Sibelius' gedrukte versie van de proefvertaling stonden dan ook veel meer wijzigingen, dan in Hommius' versie (oftewel de Autographa).[2000] Iets dergelijks zal gelden voor het boekwerk, waarin Renesse de wijzigingen noteerde. Deze revisor wist namelijk een document op te stellen met een lange reeks van zaken, die zijns inziens in de Statenvertaling van 1637 niet klopten.[2001] Dit geschrift werd door de Staten-Generaal voor een aanzienlijk bedrag opgekocht om te voorkomen dat de Statenvertaling ermee bekritiseerd kon worden.[2002]

Het revisorenberaad is daarmee niet vrij van spanningen geweest. De overzieners wensten veel invloed, terwijl de vertalers slechts bereid waren tot het doorvoeren van kleine wijzigingen en bovendien – in de persoon van Hommius als schrijver en in de persoon van Walaeus als voorzitter[2003] – uiteindelijk de touwtjes in handen hielden. Dit punt moet echter niet te sterk aangezet worden. Renesse schrijft namelijk niet uitgebreid over disharmonieuze situaties.[2004] Wat betreft het volgen van de Deux-Aesbijbel lijken Renesse en de andere revisoren namelijk op één lijn te zitten met de vertalers.[2005] Hooguit kan Sibelius, die op de Synode van Dordrecht immers gepleit had voor een geheel nieuwe vertaling in plaats van een

---

[1994] C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 414.

[1995] Wijminga, *Festus Hommius*, 325 en 330; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291 en 292.

[1996] Zie onder andere artikel 27 van de Synode van Zuid-Holland, die in 1641 te Rotterdam gehouden werd. Volgens deze kerkvergadering week de versie van Sibelius 'in vele woorden' af van de Statenvertaling van 1637. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 308 en 309 (van het tweede deel).

[1997] Wijminga, *Festus Hommius*, 331; De Bruin, *De Statenbijbel*, 323.

[1998] Wijminga, *Festus Hommius*, 330.

[1999] Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652.

[2000] Dit boekwerk met Sibelius' aantekeningen wordt nu bewaard in de Stads- en Athenaeumbibliotheek te Deventer. Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 444.

[2001] Renesse maakte in 1644 een 'lijst' van 'maar liefst acht delen op folioformaat, vol met correcties en revisies'. Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 438.

[2002] Dit betrof 315 gulden. De Bruin, 'Invoering en ontvangst van de Statenvertaling', 70; Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 438 en 439; Dedicatie van de tweede druk van de boeken van het Nieuwe Testament door Lodewijk van Renesse te Breda aan zijn kinderen en kindskinderen, waaraan hij als revisor had meegewerkt, met de aanmaning ze nimmer uit te lenen of weg te geven, 1662 november 10, kopie, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, inv.nr. 10178.23.

[2003] Renesse, *Commentariolus*; Hinlopen, *Historie*, 124 (van de bijlagen); Wijminga, *Festus Hommius*, 323; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291.

[2004] Renesse, *Commentariolus*.

[2005] Op verscheidene plaatsen verwijst Renesse namelijk in zijn verslag naar de Deux-Aesbijbel, die gevolgd werd wanneer in het revisorenberaad bij een stemming het aantal stemmen per standpunt gelijk was. Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183 en 185.

herziening van een oude vertaling,[2006] hiervan qua neiging enigszins afgeweken hebben, maar in zijn algemeenheid richtten de revisoren en vertalers zich op het overnemen van de tekst van de Deux-Aesbijbel (al was dat maar om efficiënter te werk te kunnen gaan[2007]).

Wat betreft het feitelijke verloop van het revisorenberaad suggereert de geschiedschrijving tenslotte dat de vertalers bij Mattheüs begonnen en zo lineair doorwerkten door het Nieuwe Testament heen om uiteindelijk de apocriefe boeken wat minder precies te controleren.[2008] Zeer bekend en veel vermeld is ook het uitbreken van de pest in Leiden, waardoor de revisoren een sterke druk gevoeld hebben om hun werk te bespoedigen.[2009] De sporen hiervan zijn terug te zien in de archiefstukken.[2010]

### *Archiefmateriaal van het revisorenberaad*

Door waarschijnlijk de omstandigheid dat het revisorenberaad beter gedocumenteerd is dan het feitelijke vertaalproces,[2011] brengt het onderzoek in de archieven rond het revisorenberaad minder nieuwe zaken aan het licht dan bij het bestuderen van de Collectie Rolandus het geval is. Op enkele kleine bijstellingen na, strookt het beeld in de geschiedschrijving met hoe het revisieproces lijkt te zijn verlopen als dit aan de hand van archiefstukken gereconstrueerd wordt. Twee bronnen zijn in dezen van belang, namelijk de *Resolutiën*[2012] en de Autographa.[2013] Beide documenten laten zien dat de invloed van de overzieners vrij beperkt is. In de Autographa wordt namelijk in principe geen tekst als geheel opnieuw vertaald (zoals Walaeus dat wel bij Rolandus' vertaling deed) en de verbeteringen betreffen hooguit enkele woorden. Ook de hoeveelheid verbeteringen is gering. De zoon van Walaeus overdrijft weliswaar hierbij door van twee of drie verbeteringen per Bijbelhoofdstuk te spreken,[2014] maar het aantal verbeteringen blijft zeer beperkt ten opzichte van het ontzettend grote aantal variaties in het vertaalproces van het Nieuwe Testament zelf.[2015] Er wordt namelijk gemiddeld genomen ongeveer eens per twee

---

2006 Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 79 en 80; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 14; De Bruin, *De Statenbijbel*, 277.

2007 Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183.

2008 Het slot van het revisieproces van het Nieuwe Testament valt namelijk samen met het afronden van Openbaring, waarna de apocriefe boeken gecontroleerd werden. Wijminga, *Festus Hommius*, 326 en 327; Hinlopen, *Historie*, 164-166; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 40; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291 en 292.

2009 Renesse, *Commentariolus*; Bates e.a., *Vitae selectorum*, 653; Hinlopen, *Historie*, 165 en 166; Wijminga, *Festus Hommius*, 326 en 330; De Bruin, *De Statenbijbel*, 292; Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 40.

2010 Dit betreft een versnelling van het werktempo. Zie tabel 123.

2011 Van Renesse, Sibelius en Johannes Walaeus zijn immers beschrijvingen nagelaten over het revisorenberaad. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 600-659; Renesse, *Commentariolus*; C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*. Verder zijn de drukwerken van diverse aanwezigen van het revisorenberaad bewaard gebleven, zoals die van Sibelius, Arnoldi en natuurlijk Hommius. Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 444; Hinlopen, *Historie*, 164; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Met betrekking tot het vertaalproces is de Collectie Rolandus het enige meest directe nog beschikbare vertaaldocument (dat bovendien lange tijd in familiebezit was en daardoor slechts beperkt toegankelijk was). Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229. Verder komen de nagelaten beschrijvingen van het eigenlijke vertaalproces, zoals die van Renesse en Johannes Walaeus, uit de tweede hand.

2012 Zie hiervoor ook het tweede hoofdstuk.

2013 Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

2014 Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652.

2015 In de Collectie Rolandus zelf staan vele vertaalkundige variaties en wanneer de eerste band van de Collectie Rolandus vergeleken wordt met de Autographa, is opnieuw een behoorlijk aantal verschillen te ontdekken. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229; Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

verzen een vertaalkundige wijziging aangebracht.[2016] Dit is te zien in de onderstaande tabel, waarbij op basis van vier verspreid over het Nieuwe Testament staande delen (waarbij ieder genre bekeken is) getoond is dat het aantal verbeteringen gemiddeld genomen redelijk gelijk blijft gedurende het revisieproces.

| **Bijbeldeel** | **Aantal verzen** | **Aantal verbeteringen** | **Per hoeveel verzen een verbetering gemiddeld genomen voorkomt** |
|---|---|---|---|
| Markus 1-5 | 192 | 90 | 2,1 |
| Romeinen 1-5 | 138 | 75 | 1,8 |
| Hebreeën 1-5 | 81 | 37 | 2,2 |
| Openbaring 1-5 | 96 | 49 | 2,0 |
| *Totaal / Gemiddelde:* | *507* | *251* | *2,0* |

Tabel 119. Spreiding van het aantal verbeteringen van de revisoren.

Deze verbeteringen betreffen puur vertaalkundige zaken. Spellingsverbeteringen zijn dus niet meegeteld, hoewel deze ook geregeld voorkomen in de Autographa.[2017] In de *Resolutiën* valt te lezen welke orthografische punten dit onder andere betreft.[2018] Ook in dit document is te zien hoe beperkt de rol van de nieuwtestamentische revisoren was. Precies zoals Renesse aangaf,[2019] werden bij dit spellingsdocument slechts enkele opmerkingen door de overzieners gemaakt. Er is hierbij in de eerste plaats een categorie van woorden, waarbij de revisoren een extra spellingsvariant (naast een of meerdere reeds goedgekeurde varianten) als toelaatbaar toevoegden. Een dergelijke spellingswijze was dan dus niet voorgeschreven. Bij een tweede groep van woorden is er daarvan wel sprake, want hierbij tekenden de revisoren expliciet op welke spellingsvariant zij prefereerden boven een andere spellingsvariant. In de onderstaande tabel zijn deze categorieën uitgesplitst, waarbij aangegeven is hoe vaak een spellingsvariant in de Statenvertaling van 1637 voorkomt.

[2016] Dergelijke wijzigingen hoeven bovendien niet allen van de revisoren zelf afkomstig te zijn, want Hommius en Walaeus hadden ook de mogelijkheid om tijdens het revisorenberaad nog wijzigingen in hun tekst aan te brengen.

[2017] Zie onder meer Markus 2:9, Romeinen 1:1, 1:6, 1:21, 1:28, 1:32, 2:23, 2:26, 4:3, 4:4, 4:5, Hebreeën 4:6, Openbaring 1:15, 2:7, 2:12, 2:13, 3:1, 3:14 en 3:18 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2018] Hinlopen, *Historie*, 77-116 (van de bijlagen); Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 198-223.

[2019] Renesse, *Commentariolus*; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 233; Verhoeff, ‘Puntjes’, 184. Dit betreft het eerst artikel aan het slot van het verslag van Renesse.

| Opmerking van de revisoren | Aantal keren dat woord voorkomt in de hoofdtekst van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 |
|---|---|
| | |
| *Toegestane woorden (naast reeds toegestane woorden)* | |
| godlick (godtlick en goddelick)[2020] | 1 (4 en 6) |
| vloed (vloet) | 0 (2) |
| fenijn (venijn) | 1 (1) |
| lofsanck (lofgesanck) | 1 (0) |
| kranck (cranck) | 12 (5) |
| blicksem (blixem) | 2 (2) |
| veeren (veyren) | 0 (0) |
| willes (willens) | 0 (5) |
| bruysschen (bruysen) | 0 (0) |
| dacken (daken) | 0 (1) |
| de gereetschap (het gereetschap) | 0 (0) |
| passeren (overgaen, doorgaen en doortrecken) | 0 (3, 0 en 0) |
| | |
| *Geprefereerde woorden (boven zijn varianten)* | |
| sponcie (sponsie en spongie) | 0 (0 en 3) |
| belegh (beleg) | 0 (0) |
| gesegh (geseg) | 0 (0) |
| tegen over (tegens over) | 9 (0) |
| ernst (eernst) | 2 (0) |
| Ioannes (Iohannes) | 68 (0) |
| stracs en stracks (stracx) | 0 en 0 (0) |
| insgelijcs en insgelijcks (insgelijcx) | 0 en 9 (0) |
| diergelijcs en diergelijcks (diergelijcx) | 0 en 1 (0) |
| desgelijcs en desgelijcks (desgelijcx) | 0 en 37 (1) |
| dagelijcs en dagelijcks (dagelijcx) | 0 en 10 (0) |
| het getuygenisse (de getuygenisse) | 18 (0) |
| sagen (saghen en saeghen) | 40 (0 en 0) |

Tabel 120. Spelling van de woorden, waarover de revisoren in de *Resolutiën* een regel nalieten.[2021]

Een opvallend onderscheid doet zich bij deze 25 voorbeelden van spellingsvariaties voor. Bij spellingsvormen die volgens de revisoren *mochten* gekozen worden, geldt namelijk dat veelal de variant ervan evenzeer of juist gebruikt werd in de uiteindelijk in 1637 gedrukte Statenvertaling. Voor woorden waarvan de spelling in de ogen van de overzieners op een bepaalde wijze *moest* worden gekozen, geldt daarentegen dat de verboden variant ervan

[2020] Op het morfeem *–lick* bestaan verscheidene varianten, zoals *–lijck* en *–lijcke*. Woorden met dergelijke varianten zijn eveneens meegeteld.
[2021] In deze tabel is het merendeel van de bij de *Resolutiën* gemaakte opmerkingen van de revisoren van het Nieuwe Testament verwerkt. Hinlopen, *Historie*, 128-132 (van de bijlagen); Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 198-223.

nauwelijks gekozen werd, zodat in principe uitsluitend de geboden variant in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling kwam te staan. De mening van de revisoren deed er dan dus wel degelijk toe. Hoewel de bijdrage van de nieuwtestamentische overzieners bij de spellingsvoorschriften beperkt was, werd het bescheiden aantal opmerkingen van hen immers wel in de uiteindelijke tekst doorgevoerd.

Zoals genoemd, is van een dergelijke kleine invloed eveneens sprake in de Autographa, waarbij eveneens op te merken is dat de gemaakte en door Hommius genoteerde opmerkingen uiteindelijk wel in de Statenvertaling van 1637 terecht kwamen.[2022] Opvallend is ook dat dit door Hommius nagelaten archiefstuk – hoewel het sporen van een groep van tien verschillende mensen (bestaande uit acht revisoren en twee vertalers) bevat – een toch nog redelijk eenvormig patroon laat zien ten aanzien van vertaalkundige keuzes. Wanneer namelijk de vier reeds eerder genoemde passages uit het Nieuwe Testament (namelijk de eerste vijf hoofdstukken van Markus, Romeinen, Hebreeën en Openbaring) volgens de door Van der Louw beschreven vier vertaalkundige strevingen geordend worden[2023] (en daarbij onderscheid gemaakt wordt tussen vertaalkundige verbeteringen die te relateren zijn aan de grondtekst enerzijds en correcties waarvoor dat niet duidelijk of mogelijk is anderzijds), valt op dat de door de revisoren aangebrachte wijzigingen (voor zover Hommius deze overnam) vrij geregeld gevallen betreffen waarin de Statenvertalers een grondwoord onvertaald hadden gelaten. In de regel gaat dit om lidwoorden en voegwoorden, maar soms was ook een kleine frase niet weergegeven in de vertaling.[2024] Voornamelijk bij dit soort kwesties van het woordenaantal voerden de revisoren wijzigingen door. Anders dan de nagelaten bronnen suggereerden,[2025] vormde dus niet het concordant vertalen de spits van de bijdrage van de revisoren, al zijn er wel voorbeelden aan te wijzen waarin de vertalers de tekst concordanter maakten.[2026] Daartegenover staan voorbeelden

[2022] Van Miert, ‘De Statenvertaling (1637)’, 412 en 413.

[2023] Dit betreft het streven naar het behoud van de woordsoort (waaronder ook het streven naar morfologisch juist vertalen begrepen kan worden), de neiging tot concordant vertalen, het streven naar het behoud van de woordvolgorde en het woordenaantal. Van der Louw, ‘Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid’.

[2024] Voorbeelden van plaatsen waar een verbetering aangebracht wordt om een onvertaald lidwoord tot uitdrukking te brengen, zijn te vinden in de volgende teksten: Markus 2:16, 5:40, Romeinen 1:5, 1:13, 3:11, 4:12, 5:19, Hebreeën 5:14 en Openbaring 1:6.
Voorbeelden van plaatsen waar een verbetering aangebracht wordt om een onvertaald voegwoord of partikel tot uitdrukking te brengen, zijn te vinden in de volgende teksten: Markus 4:8, 4:15, 5:37, Romeinen 1:14, 1:17, 3:29, Hebreeën 5:14, Openbaring 3:19 en 5:6.
Voorbeelden van plaatsen waar een verbetering aangebracht wordt om een onvertaalde frase tot uitdrukking te brengen, zijn te vinden in de volgende teksten: Romeinen 1:24, Openbaring 3:17 en 5:6.
Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2025] In de tekst van Renesse wordt overigens wel verwezen naar het gegeven dat kwesties rond het woordenaantal de vertalers wel degelijk bezighield, maar daarbij wordt er niet op gedoeld dat dit hun voornaamste vertaalkundige bijdrage was. In het verslag is namelijk het volgende te lezen: ‘…in gevallen waar gelijke stemmen zich zouden voordoen bij een discussie over een twijfelpunt, de beslissing zou liggen bij de gebruikelijke kwarto-uitgave van de Deux-Aesbijbel, die de gehele duur van de vergadering aanwezig is geweest – voor bepaalde toe te voegen of te verwijderen Nederlandse woorden of uitdrukkingen, die de Heren vertalers in de vertaling van de Griekse tekst gebruikten’. (eigen onderstreping) Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, ‘Puntjes’, 183.

[2026] Bij Markus 5:24 en 5:31 wordt bijvoorbeeld dezelfde verbetering van *dringen* naar *verdringen* doorgevoerd en het woord *dringen* komt in de uiteindelijke Statenvertaling van 1637 ook nauwelijks voor (Handelingen 7:26 en 2 Korinthe 5:14 vormen in dezen een uitzondering). Een ander voorbeeld betreft de verandering van ‘bestrafte … zeer’ naar ‘geboodt scherpelyck’ in Markus 3:12. Deze door de revisoren verkozen uitdrukking van *scherpelijk gebieden* komt in de Statenvertaling van 1637 vier keer voor, waarbij het telkens met hetzelfde grondwoord correspondeert. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

waarin de vertaling juist minder concordant en consistent werd.[2027] Wat betreft het morfologisch vertalen[2028] en het streven naar het behoud van de woordvolgorde[2029] is er een soortgelijke regelmaat. Wat betreft het woordenaantal geldt weliswaar eveneens dat er soms woorden door de revisoren uit de vertaling weggehaald werden zonder dat de grondtekst daar aanleiding toe gaf,[2030] maar vanwege het feit dat in elk van de onderzochte Bijbeldelen verbeteringen rond het woordenaantal het meeste voorkomen, kan toch de conclusie getrokken worden dat het woordenaantal duidelijk een kwestie was die de revisoren in het bijzonder bezighield en het voornaamste punt vormt in de bijdrage van de revisoren aan de vertaling van het Nieuwe Testament. In de onderstaande tabel komt dit op kwantitatieve wijze tot uitdrukking.

| | Keuzes vanwege de grondtekst | | | | Keuzes zonder duidelijke relatie met de grondtekst | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Bijbeldeel | M | C | V | A | M | C | V | A | *Totaal* |
| Markus 1-5 | 14 | 8 | 5 | 23 | 7 | 16 | 8 | 9 | *90* |
| Romeinen 1-5 | 7 | 15 | 6 | 19 | 3 | 6 | 7 | 12 | *75* |
| Hebreeën 1-5 | 4 | 2 | 1 | 5 | 3 | 7 | 5 | 10 | *37* |
| Openbaring 1-5 | 5 | 6 | 0 | 10 | 7 | 5 | 7 | 9 | *49* |
| *Totaal* | *30* | *31* | *12* | *57* | *20* | *34* | *27* | *40* | *251* |

Tabel 121. Verhouding van de door de revisoren aangebrachte verbeteringen.[2031]

Deze tabel laat zien hoe de revisoren zich verhielden tot de grondtekst. Tegelijk hadden zij – zoals ook uit het geschrift van Renesse blijkt[2032] – oog voor de nauwe aansluiting die de Statenvertaling volgens de Synode van Dordrecht diende te hebben bij de Deux-Aesbijbel.[2033] Hoewel zij in een aanzienlijk aantal gevallen een met de Deux-Aesbijbel overeenkomende

2027 In Markus 1:22 is bijvoorbeeld het woord 'ontsetteden' veranderd tot 'versloegen', zodat de zin als 'Ende sy versloegen haer over sijne leere' luidde. Een vergelijkbare weergave staat in de Statenvertaling van 1637 bij Lukas 4:32, maar bij Mattheüs 7:28 staat daarentegen 'ontsetteden'. In de grondtekst staat steeds eenzelfde grondwoord en de strekking van de zin is in elk van de drie teksten gelijk. Met hun verbeteringen bereikten de revisoren bij deze teksten dus geen consistent vertaalpatroon.

2028 Wanneer bijvoorbeeld de verbeteringen bij het gedeelte van Lukas bekeken worden die Walaeus zelf in eerste instantie vertaald heeft (een Bijbeldeel waarbij te verwachten valt dat morfologisch vertalen een belangrijk issue zal zijn gezien het belang dat Walaeus hieraan hechtte), valt op dat de overzieners enerzijds bepaalde onvoltooide deelwoorden, die correspondeerden met Griekse participia, veranderden tot andere werkwoordsvormen. Zie hiervoor Lukas 1:63, 4:2 en 5:27 in de Autographa. Het omgekeerde voltrok zich bij een Grieks participium in Lukas 7:25, waar het woord 'zijn' verbeterd werd tot 'zijnde'. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

2029 Wat betreft de woordvolgorde is in tabel 121 te zien dat het vaker voorkomt dat een verbetering tot een afwijking van de woordvolgorde van de grondtekst leidt, dan dat middels een correctie teruggekeerd wordt naar de woordvolgorde van de grondtekst. Bij Efeze 3:21 staat overigens wel een voorbeeld van een correctie, waarmee de vertaling sterker aan de woordvolgorde van de brontekst geconformeerd werd. De woorden 'Jesum Christum' werden namelijk in lijn met de grondtekst veranderd tot 'Christum Jesum'. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

2030 Bij Romeinen 1:8 wordt bijvoorbeeld het woord 'dan' doorgehaald, terwijl dit wel een vertaling vormt van het grondwoord μὲν. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

2031 De vier vertaalkundige categorieën betreffen morfologisch vertalen (M), concordant vertalen (C), vertalen volgens de woordvolgorde van het Grieks (V) en vertalen op een manier waarbij de grondwoorden met een even groot aantal woorden overgezet worden als er in de grondtekst staan (A).

2032 Renesse, *Commentariolus*; Verhoeff, 'Puntjes', 183 en 185.

2033 Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 84 en 85.

vertaalkeuze van de Statenvertalers aanpasten,[2034] keerden zij ook een behoorlijk aantal keren terug naar de weergave van deze in de Nederlanden vertrouwde Bijbelvertaling. Uit de onderstaande tabel is namelijk op te maken dat ongeveer een derde van de door hen aangebrachte verbeteringen als een terugkeer naar de Deux-Aesbijbel te beschouwen is.

| **Bijbeldeel** | **Aantal verbeteringen** | **Aantal verbeteringen waarmee de revisoren teruggingen naar de Deux-Aesbijbel** |
|---|---|---|
| Markus 1-5 | 90 | 29 |
| Romeinen 1-5 | 75 | 29 |
| Hebreeën 1-5 | 37 | 5 |
| Openbaring 1-5 | 49 | 18 |
| *Totaal* | *251* | *81* |

Tabel 122. Houding van de revisoren ten opzichte van de Deux-Aesbijbel.

De bijdrage van de Revisoren bestond dus zowel uit een streven om elk woord van het Nieuwe Testament te vertalen (een streven dat overigens niet gelijk staat aan het in de katholieke Bijbelvertaaltraditie aanwezige streven om het aantal woorden gereduceerd te houden[2035]) als uit een hang naar het behouden van een evenwichtige balans in het volgen van de Deux-Aesbijbel. Daarnaast lijken de revisoren hun bijdrage geleverd te hebben door de tekst op een hoger tekstniveau bij te schaven dan de Statenvertalers dat konden doen. De vertalers hadden namelijk vooral aandacht gehad voor kleine teksteenheden met hun focus op morfologisch vertalen.[2036] Grote teksteenheden en hoe een tekst als geheel naar voren komt, kunnen dan enigszins buiten het blikveld van de vertaler gaan vallen.[2037] In die zin waren de revisoren in het voordeel, want zij keken met een frisse blik over de vertaling heen en konden grote tekstgedeelten in één keer behappen. Er zijn dan ook enkele verbeteringen die laten zien dat de revisoren in staat waren om het geheel van de vertaling te overzien. Dit betreft correcties, die betrekking hebben op teksteenheden met een verschillende omvang:

---

[2034] Bij Markus 1-5 zijn er bijvoorbeeld 45 gevallen, waarin de Statenvertalers een vertaling hadden die met de Deux-Aesbijbel overeenkwam en waarbij de revisoren van de Deux-Aesbijbel afweken. Bij Romeinen 1-5 gaat het hierbij om 12 gevallen, bij Hebreeën 1-5 om 15 gevallen en bij Openbaring 1-5 om 20 gevallen.

[2035] Zie hiervoor het zevende hoofdstuk.
Er zijn overigens wel enkele voorbeelden van verbeteringen, waarbij de revisoren het aantal woorden wilden conformeren aan de grondtekst. Zo was het woord πάντοτε in Romeinen 1:10 door de Statenvertalers overgezet als 'Alle tijdt'. Tussen 'Alle' en 'tijdt' wilden de revisoren een streepje plaatsen, wat slechts verklaard lijkt te kunnen worden uit een streven om één Grieks woord van een vertaling te voorzien, die qua typografie eveneens één woord vormt. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2036] Enige aandacht voor het verhaal als geheel zullen de vertalers overigens wel gehad moeten hebben. Bij bijvoorbeeld Griekse participia kozen zij immers vooral in de gevallen dat heiligheid in de tekst in het geding was, relatief vaak voor een onvoltooid deelwoord. Bij Markus 10:52 koos Rolandus zelfs voor 'siende' zonder dat er in het Grieks een participium stond, zodat hij daar wel oog moet hebben gehad voor het wonderbaarlijke karakter van de genezing van de blinde te Jericho. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227. Zie ook het vijfde hoofdstuk.

[2037] In dezen wordt bij de analyse van lees- en vertaalstrategieën wel onderscheid gemaakt tussen 'top-down en bottom-up leesprocessen'. E. van de Walle en T. van Houdt, 'Bouwstenen voor een vernieuwde leesdidactiek: over de plaats en functie van leesstrategieën in het leesproces', *Kleio* 33 (2004), 72-86.

1. *Verbeteringen waarin de situatie of boodschap van één zin als geheel voorgesteld wordt:* Bij Markus 1:33 wordt er bijvoorbeeld voor gekozen om in de passage waarin het over een grote mensenmassa gaat, niet te stellen dat de mensen 'voor de deure' zaten, maar 'omtrent de deure', een keuze die overigens ook ingegeven is door een streven om in deze tekst hetzelfde woord te gebruiken dat al in Markus 2:2 stond. Door de Statenvertalers was de Griekse frase πρὸς τὴν θύραν niet concordant vertaald, want – geheel in lijn met de Deux-Aesbijbel – hadden zij deze grondwoorden in Markus 1:33 overgezet als 'voor de deure', terwijl zij bij Markus 2:2 kozen voor 'omtrent de deure'. De reden dat de revisoren 'omtrent' als vertaling kozen bij Mattheüs 1:33 lijkt dus niet gelegen te zijn in de Deux-Aesbijbel en het is evenmin logisch om het voorzetsel πρὸς te vertalen als 'omtrent', zodat deze keuze het beste herleid kan worden tot het geheel van de passage, waarin het onmogelijk is dat iedereen uit een menigte direct *voor* de deur zit, maar wel dat de massa mensen *omtrent* of *rond* de deur zit.
   Verder is bij Romeinen 4:11 een verbetering te zien die het meest logisch te verklaren is vanuit de boodschap van de passage als geheel. Volgens de Statenvertalers luidde deze tekst als volgt: 'Ende hy heeft het teecken der Besnijdenisse ontfangen tot een seghel der rechtveerdicheyt des geloofs die in de Voorhuyt was op dat hy soude zijn een Vader van alle die gelooven in de Voorhuyt [zijnde], dat oock haer de rechtveerdicheyt toegerekent werde…'. Het woord 'dat' vervingen de revisoren door 'ten eynde', waar zij in lijn met de Deux-Aesbijbel en in lijn met het Griekse εἰς τὸ (dat in Romeinen 4:11 tweemaal voorkomt en als eerste vertaald was als 'op dat') voor de vertaling *opdat* hadden kunnen kiezen. Dat dit echter niet gebeurd is, valt te verklaren vanuit het gegeven dat in de zinsnede 'dat oock haer de rechtveerdicheyt toegerekent werde' het doel of 'eynde' van Paulus' betoog getoond wordt, namelijk dat ook onbesnedenen gerechtvaardigd en in Gods verbond ingelijfd zijn geworden. Met hun keuze sloten de revisoren dus aan bij de boodschap van de zin als geheel.
   Een laatste voorbeeld betreft Romeinen 5:14, waarin de Statenvertalers (zoals aansluit bij de weergave van de Deux-Aesbijbel) kozen voor 'hebben': 'Maer de doot heeft geheerschet van Adam tot Mosem toe oock over de gene die niet gesondight en hebben in de gelijckheyt der overtredinge Adams, welcke een voorbeeldt is des genen die comen soude'. Hoogstwaarschijnlijk omdat deze passage op het verleden betrekking heeft (namelijk de periode van Adam tot Mozes), verbeterden de overzieners 'hebben' tot 'hadden'. Zo sloot hun correctie dus opnieuw aan bij de inhoud van de passage als geheel, terwijl hun keuze noch uit de grondtekst noch uit de Deux-Aesbijbel valt te verklaren.
2. *Verbeteringen binnen eenheden van meerdere verzen:* Bij Mattheüs 2:7-8 wordt bijvoorbeeld een woord uit vers 7, namelijk 'ondersocht', verwisselt met een woord van het achtste vers, namelijk 'verneemt'. Op die manier kwam in vers 7 'vernam' te staan en werd in vers 8 'ondersoeckt' als vertaling genomen.[2038] Om een dergelijke verbetering aan te brengen, moet over de tekstgrenzen heengekeken worden. Rolandus had op een dergelijke wijze weliswaar al gekeken in zijn streven naar een concordante vertaling, maar Walaeus' verbeteringen zijn geregeld puur en alleen te herleiden tot de vorm van één grondwoord of tot een specifiek woord in de Deux-Aesbijbel. De revisoren blikten bij hun verbeteringen daarentegen ook over de versgrenzen heen.

[2038] Een soortgelijke verwisseling is ook te zien binnen het lange 22e vers van Mattheüs 5, waarbij 'Ende' en 'Maer' verwisseld worden. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

3. *Verbeteringen die in verband lijken te staan met de betekenis van een hele passage:* In Mattheüs 5:33 stond bijvoorbeeld ‘wederom hebt ghy gehoort dat tot den ouden geseght is’, waarbij de revisoren ‘tot’ vervingen door ‘van’ in de betekenis van *door*.[2039] Een dergelijke keuze sluit aan bij de bewuste perikoop van de bergrede, waarin Jezus zegt verder te gaan in zijn opvatting over gebodsbetrachting dan de vroegere joodse wetten, die *van* of *door* de schrijvers van het Oude Testament opgesteld zijn.[2040]

Deze vertaalvoorbeelden illustreren hoe de revisoren in staat bleken te zijn om de vertaling niet alleen in de kleine details te bekijken, maar om deze ook meer algemeen en van bovenaf te beoordelen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de bijdrage van de revisoren weliswaar gering, maar toch niet betekenisloos kan worden genoemd. Gedurende het hele revisieproces bleven zij immers in ongeveer gelijke mate verbeteringen aandragen. Zelfs in de laatste tien hoofdstukken van Openbaring volhardden zij hierin, want daarin werden ongeveer per drie verzen twee verbeteringen aangebracht.[2041] Hooguit is in het slothoofdstuk van Openbaring een verslapping te zien, want daarbij is het aantal correcties nogal beperkt.[2042] Verder maakten de revisoren weinig opmerkingen bij de kanttekeningen van het laatste Bijbelboek,[2043] waarvan ook Renesse verslag doet als hij stelt dat hij en zijn mederevisoren daar weinig in zagen wat gecorrigeerd diende te worden.[2044] Dit verklaart mogelijk ook waardoor de revisoren in een relatief vlot tempo het Bijbelboek Openbaring doorgingen. Het aantal woorden dat zij hierbij per dag controleerden – dit gaat om zo’n 5000 woorden – staat namelijk zo goed als gelijk aan het woordenaantal dat bij de apocriefe literatuur per dag doorlopen is, terwijl met betrekking tot de apocriefen gesteld is dat de overzieners deze met geringe precisie gecorrigeerd hebben.[2045] De versnelling van het werktempo begon dus in werkelijkheid al bij het canonieke boek Openbaring. In de onderstaande tabel is dit verloop in zijn exactheid te zien.

[2039] Zie ook Mattheüs 5:27, waar een soortgelijke verbetering te zien is. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[2040] Al de hier gegeven voorbeelden zijn te vinden in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[2041] Openbaring 13-22 bevat namelijk 192 verzen, waarbij 126 vertaalkundige verbeteringen door Hommius genoteerd werden. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[2042] Bij Openbaring 22 worden namelijk slechts zes verbeteringen genoteerd en de slotpagina van de Autographa oogt dan ook opvallend leeg. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[2043] Zie bijvoorbeeld de kanttekeningen bij Openbaring 10 in de Autographa, waarbij maar enkele wijzigingen aangebracht worden. Een uitzondering vormt kanttekening 36 bij Openbaring 13, die opnieuw opgeschreven werd. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.
[2044] Renesse, *Commentariolus*; Hinlopen, *Historie*, 145 (van de bijlagen).
[2045] De Bruin, *De Statenbijbel*, 292.

| Datum | Punt tot waar de tekst gecontroleerd is | Woordenaantal | Aantal dagen[2046] | Werktempo | Gemiddelde |
|---|---|---|---|---|---|
| 16-11-1634 | Begin van revisie Nieuwe Testament | | | | |
| 13-1-1635 | Einde Markus | 78795 | 58 | 1359 | |
| 13-2-1635 | Einde Lukas | 48408 | 31 | 1562 | |
| 7-3-1635 | Einde Johannes | 47316 | 22 | 2151 | |
| 21-4-1635 | Einde Handelingen | 64938 | 45 | 1443 | 1535 |
| 10-5-1635 | Einde Romeinen | 46631 | 19 | 2454 | |
| 13-6-1635 | Einde 2 Korinthe | 67701 | 34 | 1991 | |
| 19-6-1635 | Einde Galaten | 18674 | 6 | 3112 | |
| 2-7-1635 | Einde Kolossenzen | 40722 | 13 | 3132 | |
| 16-7-1635 | Einde Titus | 38574 | 14 | 2755 | |
| 28-7-1635 | Einde Hebreeën | 38099 | 12 | 3175 | |
| 8-8-1635 | Einde 1 Petrus | 25813 | 11 | 2347 | |
| 11-8-1635 | Einde 2 Petrus | 7829 | 3 | 2610 | |
| 18-8-1635 | Einde 3 Johannes | 17396 | 7 | 2485 | 2533 |
| 31-8-1635 | Einde Openbaring | 65127 | 13 | 5010 | |
| | | | | | |
| 6-9-1635 | Begin van revisie apocriefen | | | | |
| 10-10-1635 | Einde apocriefen | 170840 | 34 | 5025 | 5021 |

Tabel 123. Werktempo bij het revisorenberaad.[2047]

Bij de narratieve literatuur werd dus nog relatief langzaam gewerkt, terwijl vanaf de brieven wat sneller gewerkt werd om tenslotte – nog tamelijk abrupt ten opzichte van het werktempo bij de katholieke brieven – in de hoogste versnelling vanaf Openbaring te gaan werken. Dit gedrag valt gedeeltelijk te verklaren vanuit de druk van de staat, de kerk en de vertalers van het Oude Testament om het revisieproces zo snel mogelijk af te ronden, zodat de Statenvertaling gedrukt en op de markt gebracht kon worden.[2048] Een meer directe aanleiding van het buitengewone werktempo (waarbij dubbel zo hard door de tekst heengegaan is) zal de pest in Leiden geweest zijn, die inderdaad in augustus 1635 de kop op stak.[2049] Ondanks het woeden

[2046] Bij dit aantal dagen is de zondag meegeteld. In werkelijkheid ligt het werktempo dus ongeveer een zesde hoger.
[2047] De hier genoemde data van de revisie van het Nieuwe Testament zijn grotendeels ontleend aan de Autographa, waarin Hommius geregeld bij het slot of het begin van een Bijbelboek (en soms ook bij Bijbelhoofdstukken) een datum noteerde. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140. Bij de notatie van deze data is hoogstwaarschijnlijk de gregoriaanse kalender aangehouden, want bij 1 Thessalonicenzen 2 noteerde Hommius 5 juli 1635, een datum die bij de juliaanse kalender op zondag zou vallen (en bij de gregoriaanse kalender op donderdag).
De overige data zijn te vinden in de werken van onder andere Wijminga, De Bruin en Zwaan. Wijminga, *Festus Hommius*, 323-327; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291-292; Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 74-75.
[2048] Hinlopen, *Historie*, 165; De Bruin, *De Statenbijbel*, 292. Door kerkelijke vergaderingen werd de voortgang van de revisie ook nauwlettend gevolgd, zoals uit het synodeverslag van de Synode van Woerden, die in 1635 gehouden werd, blijkt: ‘Dat de revisores N. Testamenti gecommen zijn in hare revisie tot Epistolam ad Hebraeos ende in corten haer werck meynnen t’ absolveren...’. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 45 (van het tweede deel).
[2049] Sibelius spreekt van ‘groote haast, waarop de Staten-Generaal om het woeden der pest en tot vermindering der kosten aandrongen’. C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Wijminga, *Festus Hommius*, 330.

van deze ziekte en de spanning die dit met zich meebracht (zodat zelfs een verhuizing naar een andere stad overwogen werd[2050]), bleven de revisoren toch in gelijke mate verbeteringen aanbrengen bij de vertaling van Openbaring. Bij Hommius trad daarentegen duidelijk een verslapping op. Hij maakte in de Autographa nogal eens fouten door verbeteringen en hoofdstukaanduidingen op verkeerde plaatsen te noteren[2051] en door verkeerde woorden door te strepen.[2052] Ook ging hij zich meer en meer concentreren op het tekenen.[2053] Hij vulde niet alleen hoofdletters met gezichtjes op,[2054] maar maakte ook uitgebreid werk van tekeningen rond de koppen van Bijbelhoofdstukken. De eerste franjes verschenen vanaf het begin van het Lukasevangelie, waarna Hommius allerlei bovenranden met tal van motieven bij de volgende hoofdstukken in Lukas en Johannes ging uitwerken.[2055] Vanaf halverwege Handelingen begon hij met het uitgebreid tekenen van papierrollen, waarop de hoofdstukaanduidingen vermeld staan.[2056] Kortom, Hommius maakte een eigen gang door in zijn boekwerk en was met andere zaken bezig dan alleen het noteren van het commentaar van de overzieners. Mogelijk had Sibelius zelfs de ervaring van een afwezig zijnde Hommius opgedaan toen deze vertaler aan het tekenen was. Zijn uitspraak dat Hommius niet altijd bij de les was in het opschrijven van verbeteringen,[2057] lijkt in elk geval bevestigd te worden door de steeds verder uitgewerkte afbeeldingen in de Autographa en de verscheidenheid aan schrijffouten, die hierin te vinden zijn.

Het beeld in de geschiedschrijving en de indruk die ontstaat bij de bestudering van de Autographa lijken dus behoorlijk met elkaar te stroken. De discrepantie tussen de voorstelling van de Synode van Dordrecht over hoe het revisieberaad diende te verlopen en het feitelijke verloop ervan, was daarentegen groot.

## *Analyse*

Om de kloof tussen de voorschriften van de Synode van Dordrecht en het feitelijke verloop van het revisorenoverleg te schetsen, zal hier eerst beschreven worden welke bepalingen ten aanzien van het revisieproces in de acta te vinden zijn. Daarna zal beschreven welke factoren eraan bijdroegen dat de bijdrage van de overzieners geringer was dan deze volgens de nationale synode had moeten zijn.

---

[2050] De Bruin, *De Statenbijbel*, 292.

[2051] Zie bijvoorbeeld de titel van Handelingen 5, 15 en 24 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2052] Zie bijvoorbeeld Romeinen 5:2 in de Autographa. Verder wordt bij Hebreeën 5:2 een verbetering op de verkeerde plaats genoteerd en bij Openbaring 3:21 wordt een correctie tweemaal genoteerd. Bij Markus 4:19 ontbreekt de verbetering daarentegen in zijn geheel. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2053] Zie hiervoor ook het achtste hoofdstuk.

[2054] Zie bijvoorbeeld de titels van 2 Thessalonicenzen en Openbaring in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2055] Zie de franje bij de titelaanduidingen bij Lukas 2 en 3 en de tekening bij Lukas 6. Bij het Johannesevangelie gaat Hommius ook handen en krullende vellen tekenen. Zie de titelaanduidingen bij Johannes 10, 12, 13, 20 en 21. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2056] Zie de titelaanduidingen bij Handelingen 18-24 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2057] Sibelius stelt namelijk dat Hommius ‘overweldigd en afgeleid’ was ‘door de verscheidenheid aan veranderingen en correcties’. C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Van Miert, ‘De Statenvertaling (1637)’, 414.

Bij de kerkvergadering in Dordrecht werden de revisoren duidelijk in positie boven de vertalers gesteld. De overzieners zouden de voortgang van het vertaalproces namelijk om de drie maanden moeten controleren en zij dienden de vertalers aan te spreken als die niet snel genoeg vorderden.[2058] Wanneer de revisoren tenslotte met de vertalers aan tafel zouden gaan zitten om het eindproduct te beoordelen, zouden de overzieners het laatste woord hebben.[2059] Een vertaler als Hommius zou dan dus niet mogen bepalen welke verbeteringen van de revisoren hij wel en niet zou doorvoeren in de vertaling. Ook was het waarschijnlijk niet de bedoeling dat Walaeus als voorzitter de vergadering van revisoren begrensde en er zelf de conclusies uit trok, zoals uit de *Vita Walaeus* valt op te maken.[2060] De voorstelling die de synodeleden hadden, was daarentegen juist dat de vertalers niet het voortouw in handen hadden, maar dat een extra controle door externe lieden de kwaliteit van het vertaalwerk zou waarborgen. Een voorbeeld in dezen lijkt het Engelse vertaalproces bij de totstandkoming van de King James Version te zijn geweest.[2061] Achtereenvolgens hadden hierbij een groep van revisoren en een tweetal geleerden, namelijk Miles Smith (die wel zelf aan het vertaalproces had deelgenomen) en Thomas Bilson, het uiteindelijke werk van verschillende tientallen vertalers als geheel overzien.[2062] In die trant (namelijk van het consistent maken van de vertaling) lijkt de taak van de revisoren ook gezien te zijn, zodat het niet onlogisch is dat Renesse stelt op concordant vertalen en het op gelijke wijze vertalen van parallelteksten gelet te hebben.[2063] Blijkbaar zag hij op dit punt zijn voornaamste taak liggen.

Op dezelfde wijze keken ook de oudtestamentische vertalers aan tegen de rol van de revisoren. Zij legden in hun *Memorie* min of meer verantwoording af aan de revisoren, waarbij zij zich verontschuldigden over het feit dat zij niet altijd de grondtekst concordant konden vertaalden.[2064] Hun toon is in dit document ook nogal bescheiden, zoals uit onder andere de volgende zin blijkt:

> Indien den EE. B. Reviseurs ijets mochte voorkomen, daer op in het vervolgh nootsaeckelijck soude dienen ghelet, om niet te seer te verloopen, begeeren wij, dat de EE. B. een ijeder voor sijn particulier, ons tijdelijck daer van gelieve te waerschouwen.[2065]

De oudtestamentische vertalers vragen hier om het tijdig doorgeven van eventuele verbeteringen, zodat zij zich hiernaar konden schikken. Een dergelijk verzoek lijkt ook bij het

[2058] Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 113.
[2059] Ibidem, 111.
[2060] In de *Vita Walaeus* staat namelijk: ‘Excellens fuit in dirigendo Walaei prudentia & dexteritas. (...) In concludendo Walaei & Altingii peritia, & solidius judicium’. Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652.
[2061] Engelse afgevaardigden waren namelijk aanwezig op de Synode van Dordrecht en deden daar verslag van de wording van de King James Version, waarbij zij ook de reviserende rol (vervuld door onder andere Miles Smith en Thomas Bilson) benoemden. Zie de zevende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 76.
[2062] Thomas Bilson en Miles Smith worden als ‘final reviser’ beschouwd omdat al eerder een groep van revisoren het werk van de verschillende opstellers van de King James Version hadden overzien. D. Norton, *The King James Bible: A short history from Tyndale to today* (Cambridge 2011), 92 en 93; J.A. Naudé, ‘The Role of the Metatexts in the King James Version as a Means of Mediating Conflicting Theological Views’, in: D.G. Burke e.a., *The King James Version at 400: Assessing its genius as Bible translation and its literary influence* (Atlanta 2013), 157-194, 164 en 167.
[2063] Renesse, *Commentariolus*.
[2064] Zie het vierde artikel van de *Memorie*. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 195.
[2065] Zie het twaalfde artikel van de *Memorie*. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 196.

Nieuwe Testament een rol gespeeld te hebben, want sommige van de door de nieuwtestamentische revisoren gemaakte opmerkingen bij de *Resolutiën* zijn al (gedeeltelijk) verwerkt in het gedrukte deel van de Autographa.[2066] Dat betekent echter niet dat de nieuwtestamentische vertalers eenzelfde ondergeschiktheid toonden ten aanzien van de revisoren als er afgaande op het bovenstaande citaat bij het Oude Testament lijkt te zijn geweest. Hommius schijnt immers deels door onwil verbeteringen van de overzieners niet doorgevoerd te hebben, waarover Sibelius zijn ongenoegen geuit heeft. De invloed van de revisoren werd zo dus ingeperkt door de vertalers, terwijl volgens de Synode van Dordrecht het omgekeerde het geval diende te zijn geweest.

*Inperkende factoren voor de ruimte van de revisoren*

Een verscheidenheid aan tijds- en persoonsomstandigheden verklaart hoe de verhoudingen bij het revisorenberaad tegengesteld konden worden aan de manier hoe de relatie tussen de vertalers en de overzieners volgens de Synode van Dordrecht had moeten zijn. Dit betreft in de eerste plaats de achtergrond van de revisoren. Zij waren namelijk net als de vertalers Walaeus en Hommius behoorlijk geleerd, zodat zij niet met een vernieuwende kijk (van bijvoorbeeld een niet naar geleerdheid strevende dorpsprediker) naar de vertaling keken, maar deze met eenzelfde theologische eruditie benaderden als waarmee Walaeus en Hommius hem reeds bekeken hadden. Zowel Arnoldi als Sibelius hadden bijvoorbeeld polemische publicaties op hun naam staan, die geschreven waren tegen de remonstranten.[2067] De Overijsselse revisor promoveerde zelfs op de kwestie met de arminianen.[2068] Van hem is verder bekend dat hij zijn preken compleet in het Latijn opschreef, om ze daarna gemakkelijk op de kansel ten gehore te brengen.[2069] Aan geleerdheid ontbrak het hem dus niet. Hetzelfde geldt voor Alting, die reeds professor was.[2070] Van Nieuwenhuysen had verder een post als rector op de Latijnse school te Haarlem.[2071] Een dergelijke positie als rector zouden Renesse (van wie gezegd wordt dat hij zeven talen beheerste[2072]) en Dematius later ook krijgen.[2073] Op die manier vormde de groep van revisoren een geleerd gezelschap. Een totaal andere kijk, die verschilde van de reviserende hand van de geleerde Walaeus, viel van hen dan ook niet te verwachten.

Een ander punt dat knaagde aan de autoriteit en zeggingskracht van de vijf constant aanwezige revisoren, was dat geen van hen gekozen was door de nationale Synode van

[2066] De woorden 'lofsanck', 'tegen over', 'blicksem' en 'ernst' zijn bijvoorbeeld in de Autographa al geregeld in de gedrukte tekst op de manier gespeld, die de nieuwtestamentische revisoren wensten of toestonden. Zie Mattheüs 26:30, 27:61, Lukas 8:26, 10:18, Handelingen 18:28 en Titus 2:15 in de Autographa. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

[2067] A.Ph.F. Wouters, 'Henricus Arnoldi (van der Linden)', in: C. Houtman e.a.(red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 5 (Kampen 2001), 20-21, 21.

[2068] D. Nauta, 'Caspar Sibelius', in: D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 2 (Kampen 1983), 402-403, 402.

[2069] Nauta, 'Caspar Sibelius', 402.

[2070] Vanaf 1627 was Alting te Groningen hoogleraar in de Godgeleerdheid. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 12, 212.

[2071] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291; Hinlopen, *Historie*, 156.

[2072] D. Nauta, 'Lodewijk (Ludovicus) Gerardus van Renesse', in: D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 2 (Kampen 1983), 372-374, 374.

[2073] Nauta, 'Lodewijk (Ludovicus) Gerardus van Renesse', 373. Dematius was in 1647 en 1648 rector van de universiteit van Utrecht. Dit is te lezen in de pagina over 'Prof.dr. C. De Maets (1597 - 1651)' van de 'Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae' van de Universiteit Utrecht. Zie https://profs.library.uu.nl/.

Dordrecht.[2074] Van deze vijf overzieners geldt namelijk dat zij later aangewezen waren om bijvoorbeeld vervanger te zijn van ontslapen revisoren of van revisoren die door sterfgevallen tot vertaler geworden waren.[2075] Hommius en Walaeus waren namelijk door de Synode van Dordrecht wel als revisor aangewezen, terwijl dat voor degenen met wie zij meestal aan tafel zaten, juist niet gold. De rollen waren dus in feite omgekeerd. De revisoren waren vertalers geworden (al hadden zij zich al vanaf het vroege begin van het vertaalproces als revisor gedragen[2076]), terwijl de revisoren uit het niet aangewezen waren door kleinere synoden.

De verhouding werd nog schever door de leeftijdskloof die er tussen de vertalers en de revisoren gaapte. Renesse had bijvoorbeeld nog van Walaeus les gehad[2077] en de overzieners waren ook gemiddeld genomen een generatie jonger dan de vertalers.[2078] Hommius en Walaeus waren immers rond de zestig toen het revisieproces aanving, terwijl vier van de steeds aanwezige vijf revisoren van middelbare leeftijd waren. Alleen Henricus Arnoldi was ouder en zijn aanzien lijkt – ook gezien het feit dat rond 1618 bij hem thuis kerkelijk overleg plaatsvond, waarbij hij de voorzittersrol had[2079] – groter te zijn geweest. Arnoldi werd dan ook vicevoorzitter.[2080] Aan Sibelius werd daarentegen de rol van tweede scriba toebedeeld.[2081] Deze verdeling valt redelijk samen met de leeftijd van elk van de vijf revisoren. Naarmate iemand ouder was, werd hem een meer aanzienlijke positie toebedeeld. In de onderstaande tabel is namelijk te zien dat Arnoldi en Sibelius tot de oudsten behoorden, waarbij alleen Van Nieuwenhuysen iets ouder was dan Sibelius (maar geheel zeker is de leeftijd van Van Nieuwenhuysen niet[2082]).

---

[2074] Bij de Synode van Dordrecht waren namelijk de volgende vier personen aangewezen, wiens plaatsen later vervuld zijn door respectievelijk Henricus Arnoldi, Carolus Dematius, Willem van Nieuwenhuysen en Caspar Sibelius: Festus Hommius (namens Zuid-Holland), Antonius Walaeus (namens Zeeland), Gossuinus Geldorpius (namens Noord-Holland) en Johannes Langius (namens Overijssel). Zie de dertiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 131. Vanuit Utrecht, waarvandaan later Lodewijk van Renesse werd afgevaardigd, werd wegens onenigheid tussen de Utrechtse afgevaardigden op de Synode van Dordrecht niemand als revisor aangewezen. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 127-129.
Van de drie overzieners, die niet aan het hele revisieproces deelnamen, waren er overigens wel twee overzieners door de Synode van Dordrecht aangewezen. Dit betreft Sebastiaan Damman en Bernard Fullenius. Alleen Hendrik Alting was een laatkomer, die niet op de Dordtse kerkvergadering gekozen was. Hij was later in de plaats van Ubbo Emmius aangesteld tot revisor. Zie de dertiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 131.

[2075] Gossuinus Geldorpius stierf namelijk in 1627 en Johannes Langius overleed al in 1624. A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 7. (Haarlem 1862), 90; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 11. (Haarlem 1865), 143. Langius was overigens al door zijn vertrek naar Utrecht vervangen door Sibelius, maar vanuit Utrecht was hij opnieuw gekozen tot revisor. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 11, 143.

[2076] Zie het achtste hoofdstuk.

[2077] Nauta, 'Lodewijk (Ludovicus) Gerardus van Renesse', 373.

[2078] Deze leeftijdskloof stond overigens in schril contrast met het gegeven dat Walaeus tijdens het vertaalproject de oude Rolandus (die toen zo'n 66 jaar oud was) begeleidde.

[2079] Wouters, 'Henricus Arnoldi (van der Linden)', 20.

[2080] Renesse, *Commentariolus*; Hinlopen, *Historie*, 124 (van de bijlagen); Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291.

[2081] Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', 39; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291.

[2082] Nauta, *De Statenvertaling,* 192.

| Vertaler | Geboortejaar | Leeftijd in 1634 |
|---|---|---|
| Festus Hommius | 1576 | 58 |
| Antonius Walaeus | 1573 | 61 |
| | | |
| **Revisor** | **Geboortejaar** | **Leeftijd in 1634** |
| Henricus Arnoldi | 1577 | 57 |
| Carolus Dematius | 1597 | 37 |
| Willem van Nieuwenhuysen | 1588 | 46 |
| Lodewijk van Renesse | 1599 | 35 |
| Caspar Sibelius | 1590 | 44 |
| *Hendrik Alting (beperkt aanwezig)* | *1583* | *51* |
| *Sebastiaan Damman (beperkt aanwezig)* | *1578* | *56* |
| *Bernard Fullenius (beperkt aanwezig)* | *1565* | *69* |
| Gemiddelde leeftijd van de revisoren, die het hele revisieproces aanwezig waren | | 44 |
| Gemiddelde leeftijd van alle revisoren | | 49 |

Tabel 124. Leeftijden van de vertalers en revisoren in 1634.[2083]

In principe zaten de vertalers, die aan het slot van hun ambtelijke loopbaan waren gekomen, dus in een ruimte met overzieners met een gemiddelde leeftijd van 44 jaar, die geacht werden het werk van oude, reeds grote erkenning hebbende geleerden te controleren.[2084] Die leeftijdskloof lijkt door te dreunen in Sibelius' woorden. Hij zegt namelijk dat Hommius door zijn ouderdom vergeetachtig en minder geconcentreerd was.[2085] Met 58 jaar was Hommius weliswaar niet extreem oud en het verdere verloop van zijn carrière maakt het evenmin waarschijnlijk dat hij in 1634 mentaal erg verzwakt was,[2086] maar het feit dat Sibelius hierover

---

2083 De hier genoemde jaartallen (die niet allen exact zeker zijn) zijn ontleend aan het werk van Nauta. Nauta, *De Statenvertaling*, 188-192.

2084 Bij de Synode van Dordrecht verschilden in 1618 de gemiddelde leeftijd van de toen aangewezen vertalers niet zo sterk van de gemiddelde leeftijd van de toen gekozen revisoren dat er een complete generatie tussen lag. Rolandus werd in 1618 namelijk 58 en Faukelius bereikte de leeftijd van 56 jaar. Van Cornelisz is het geboortejaar onbekend, maar gezien het feit dat hij al in 1572 predikant was, moet hij ouder geweest zijn dan de andere beoogde vertalers. De gemiddelde leeftijd van de aangewezen vertalers lag daarmee rond de zestig jaar.
Bij de verkozen overzieners varieerde de leeftijd van 40 tot 71 jaar, waarbij de gemiddelde leeftijd rond de vijftig jaar was. Van oud naar jong geordend was de volgorde van de vertalers namelijk als volgt: Emmius (71 jaar), Geldorpius (55 jaar), Fullenius (53 jaar), Walaeus (45 jaar), Hommius (42 jaar), Langius (ouder dan 40 jaar) en Damman (40 jaar). Van een sterke generatiekloof tussen de revisoren enerzijds en de vertalers anderzijds is hierbij geen sprake, want een redelijk deel van de revisoren (namelijk Emmius, Geldorpius, Fullenius en mogelijk ook Langius) had eenzelfde leeftijd als de vertalers bereikt.
De hier genoemde getallen zijn ontleend aan het werk van Nauta en aan biografische literatuur, waarbij geldt dat soms het geboortejaar niet exact zeker is. Nauta, *De Statenvertaling*, 188-192; Blok en Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 2, 333; Blok en Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 7, 408; Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 7, 90; Sinnema, Moser en Selderhuis, *Acta of the Synod*, 522 en 526. Langius was waarschijnlijk in 1618 ouder dan 40 jaar omdat hij al in 1593 predikant werd. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden.* Deel 11, 143.

2085 C. Sibelius, *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii*; Wijminga, *Festus Hommius*, 325 en 326; De Bruin, *De Statenbijbel*, 291; Van Miert, 'De Statenvertaling (1637)', 414.

2086 Wat strijdt met de voorstelling dat Hommius door ouderdom al in 1634 en 1635 te vergeetachtig en ongeconcentreerd zou zijn geweest om goed te functioneren, is het gegeven dat hij tot in 1640 actief bleef als regent in het Statencollege te Leiden. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Deel 8. Tweede stuk, 1031. Pas bij zijn vertrek bij dit internaat is een vrij plotseling intredende zwakheid door ouderdom de reden

schrijft, geeft wel een sterk bewustzijn aan van het leeftijdsverschil tussen de vertalers en de revisoren. Ook is het zeer wel mogelijk dat Hommius vermoeid was en het verbeteren na zovele jaren beu was. Al zo'n vijf jaar had hij immers aan de vertaling van zijn collega's geschaafd,[2087] zodat het werk wellicht in zijn ogen reeds vaak genoeg herzien was. Bovendien had hij ernaar gestreefd om het werk van drie of vier andere vertalers tot een consistente eenheid te smeden.[2088] Precies deze consistentie kwam weer in gevaar doordat weer vijf tot acht revisoren hun invloed op de uiteindelijke tekst wilden uitoefenen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat hij bij de vergaderingen het schrijfgerei wilde hanteren en dit met klem vasthield, zodat in de regel geen andere vertaler in de Autographa veranderingen aanbracht. Elke correctie moest zo via hem zijn doorgang vinden in de te drukken Statenbijbel, wat een forse inperking voor de revisoren vormde. Verder had Walaeus de voorzittershamer vast, waarbij hij volgens zijn zoon grote kwaliteiten had in het leiden van de discussie en het samenvatten van de gevolgtrekkingen ervan.[2089] Het is niet ondenkbaar dat Walaeus hierbij ook de vertaalkeuzes in de door hem gewenste richting stuurde. Voor de hand ligt in elk geval dat zijn goed vervulde voorzittersrol ertoe leidde dat de revisoren niet de volledige vrijheid zullen hebben gehad om alles op de manier te bespreken, die zij wensten.

Beperkend voor de ruimte van de overzieners was ook de tijdsdruk, waarmee de nieuwtestamentische revisoren te kampen hadden. Hoewel zij ten opzichte van de revisie van het Oude Testament meer tijd voor de controle van het Nieuwe Testament en de apocriefen namen,[2090] voelden zij blijkens de berekening van het werktempo[2091] wel degelijk de klok tikken. Verder bood het feit dat het Oude Testament van de Statenvertaling reeds naar de drukker was gegaan, hen weinig ruimte om nog erg vernieuwend te werk te gaan in bijvoorbeeld de *Resolutiën*.[2092] Wat betreft de nieuwtestamentische teksten die naar het Oude Testament verwezen, dienden de revisoren zich te voegen naar wat al opgesteld was door de oudtestamentische vertalers en hun revisoren.[2093] Ingrijpende veranderingen in stijl waren evenmin mogelijk. Slechts op kleine punten, zoals specifieke Griekse woorden die onvertaald waren gebleven, konden de vertalers dus de aandacht vestigen. Die ruimte bestond namelijk wel. De vertalers Rolandus en Walaeus hadden hier namelijk weinig aandacht voor gehad, want de eerstgenoemde wilde vooral (lokaal) concordant vertalen, terwijl Walaeus een morfologisch correcte vertaling nastreefde. Naar de kwestie of elk woord weergegeven was, zal Walaeus dus veel minder gekeken hebben, terwijl dit ook bij hedendaagse revisieprocessen nog steeds een

---

geweest dat hij moeite kreeg met het vervullen van zijn taken. Tot in 1640 verschafte hij aan de overheid namelijk nog adviezen. Wijminga, *Festus Hommius*, 395 en 403.

2087 Vanaf vermoedelijk 1629 schreef Hommius immers verbeteringen op, die in de tweede en derde band van de Collectie Rolandus staan, en tot in 1634 is hij met dit werk doorgegaan. Zie het derde hoofdstuk; Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.228-229.

2088 Zie het achtste hoofdstuk.

2089 Bates e.a., *Vitae selectorum*, 652.

2090 Het gemiddelde werktempo (waarbij zondagen niet meegerekend worden) betreft namelijk bij de revisie van het Oude Testament 4173 woorden per dag, terwijl dit bij het Nieuwe Testament tot Openbaring onder de grens van 4000 woorden blijft en gemiddeld genomen 2413 woorden betreft. Hierbij is ervan uit gegaan dat de revisie van het Oude Testament op 9 juli 1633 begon en op 1 september 1634 afgerond werd. De Bruin, *De Statenbijbel*, 289 en 290.

2091 Zie tabel 123.

2092 Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, 67 en 68.

2093 Bij Hebreeën 1:5 en 5:5 (teksten die citaten uit Psalm 2 bevatten) is bijvoorbeeld door de revisoren voor een vorm van *genereren* gekozen, waarmee de tekst beter aansloot bij Psalm 2:7 uit het Oude Testament. Verder zijn bij Romeinen 3:10-20 relatief weinig verbeteringen genoteerd, wat verband lijkt te houden met het grote aantal verwijzingen naar het Oude Testament dat daarin te vinden is. Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

belangrijk aandachtspunt vormt.[2094] De focus van Rolandus en Walaeus zorgde er dus voor dat de Statenvertalers op het punt van het woordenaantal zaken ter verbetering hebben laten liggen, terwijl Walaeus tegelijk ruimte gaf om dit soort zaken te verbeteren (daar hij vertaalkwesties rond het woordaantal niet het belangrijkste vond). Het toegeven aan verbeterpunten rond de vraag of de vertaling wel qua woordenaantal overeenkomt met de brontekst, toont dus ook de gemarginaliseerde positie van revisoren, die slechts op de (in het licht van de vertaalwijze van de Statenvertaling van 1637[2095]) meest onbelangrijke zaak hun voornaamste invloed konden uitoefenen op de vertaling.

Dat de rol van de revisoren veel bescheidener werd dan op de Synode van Dordrecht voorgesteld was, vormt dus een logisch uitvloeisel van zowel het plaatsgevonden vertaalproces (waarbij door verschillende revisies op de belangrijkst geachte punten de vertaling reeds gecontroleerd was) als de tijdskloof van zestien jaar, waardoor geheel andere personen op 16 november 1634 ter vergadering kwamen dan die tevoren aangewezen waren. Het revisieberaad kreeg daardoor een staartje in de vorm van kritiek van Sibelius, die het werk van hem en zijn collega's al te zeer ingeperkt zag worden. Deze geschiedenis valt echter buiten het bestek van dit onderzoek.

[2094] Het controleren of alle woorden vertaald zijn, wordt bij de huidige indeling van het revisieproces van een Bijbelvertaling ingedeeld bij de zogenaamde *parameter* van *transfer* (of betekenisoverdracht), waarbij onder meer naar '*Completeness*' gekeken wordt. Wendland, *Contextual frames*, 229.

[2095] Zie het vijfde hoofdstuk.

# Conclusie

Toen de nieuwtestamentische Statenvertalers op 10 oktober 1635 de studeervertrekken verlieten, lieten zij voor het nageslacht vele raadsels na. Over de vertaalarbeid werd namelijk maar weinig gepubliceerd. Dankzij de door Rolandus nagelaten vertaaldocumenten kon in deze studie toch het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 gereconstrueerd worden. Met behulp van deze geschriften is te bepalen in hoeverre de nieuwtestamentische Statenvertalers zich in de vertaalpraktijk hielden aan de voorschriften van de Synode van Dordrecht. Verder kan de geschiedschrijving over de Statenvertaling aangevuld worden met een chronologisch verslag over de wording ervan. Mede aan de hand hiervan kan tenslotte bepaald worden welke verklaringen met recht aangewend kunnen worden bij de vraag waarom de Statenvertalers tot een specifieke vertaalkeuze kwamen.

## *De voorschriften van de Synode van Dordrecht*[2096]

De bepalingen die de vertalers van de Synode van Dordrecht meekregen, waren van tweeërlei aard. Er waren namelijk zowel voorschriften met betrekking tot de aanpak van het vertaalproject als regels ten aanzien van de vertaalkundige doelen, die de vertalers bij hun arbeid moesten nastreven. Wat betreft de aanpak dienden de vertalers namelijk hun taken te verdelen onder drie personen. Daarbij stelde de eerste vertaler een eerste vertaalconcept op, dat door de tweede vertaler met andere vertalingen vergeleken werd om tenslotte door een derde vertaler gecontroleerd te worden op de correctheid van het Nederlands. Dit stramien werd door de vertalers van het Nieuwe Testament in praktijk gebracht door Rolandus (meestal) de eerste rol op zich te laten nemen, Walaeus de tekst in vertaalkundige zin te laten controleren en Hommius de tekst qua Nederlands te laten verbeteren. Deze drieslag is duidelijk in de Collectie Rolandus terug te zien. Er is dus niet – zoals in de historiografie van de Statenvertaling gesteld wordt – voor gekozen om elk van de vertalers een eigen individuele vertaling te laten opstellen, die uiteindelijk in een beraad tot één gemeenschappelijke vertaling gesmeed werd.

Een volgende bepaling betreft het voorschrift dat de vertalers bij Mattheüs moesten beginnen om zo lineair door het Nieuwe Testament heen te gaan om bij Openbaring uit te komen. In twee fasen is dit in praktijk gebracht. Rolandus begon namelijk in 1628 met het opstellen van de eerste vertaling, waarmee hij in augustus 1629 klaar was. Daarna werden de kanttekeningen aan de vertaling toegevoegd, waarbij opnieuw Mattheüs het startpunt vormde. Bij het opstellen van deze annotaties hielden de Statenvertalers zich ook aan het voorschrift omtrent de moeilijk te vertalen woorden. De letterlijkere variant hiervan diende in de marge gezet te worden. In praktijk betekende dit niet zelden dat op die manier de vertaling van Rolandus en die van Walaeus beiden een plaats kregen in de Statenvertaling. Eén vertaalkeuze verscheen in de hoofdtekst, terwijl een andere of anderen in de kanttekeningen een plaats kregen.

Aan andere voorschriften met betrekking tot de aanpak voelden de vertalers zich minder gebonden. Zo mochten de kanttekeningen geen uitgebreide verhandelingen over de leer

[2096] Zie de zesde tot en met de dertiende zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode*, 60-136.

bevatten, maar de kanttekeningen bij de brieven van het Nieuwe Testament werden alles behalve beknopt. Verder moesten de vertalers binnen vier jaar hun werk afronden, maar door het opstellen van de lijvige kanttekeningen kwam ook daar weinig van terecht. Ook hadden de Statenvertalers om de drie maanden stukken naar de revisoren moeten sturen. In praktijk gebeurde dat echter veel minder frequent. Tenslotte hadden deze overzieners het laatste woord moeten hebben, maar bij het revisorenberaad lagen de verhoudingen precies omgekeerd. De vertalers beslisten namelijk in laatste instantie zelf in welke mate hun vertaling aangepast werd.

Wat betreft de door de synodeleden geprefereerde vertaalwijze namen de Statenvertalers de regels over het algemeen wel weer heel nauw. Letterlijk vertalen beoefenden zij namelijk door zelfs de morfemen van de grondtekst te laten doorklinken in hun overzetting. Verder streefde vooral Rolandus ernaar om de vertaling op lokaal niveau concordant te laten zijn. De begrijpelijkheid van het Nederlands werd hierbij wel steeds in het oog gehouden. Moeilijke graecismen of te Grieks klinkende woorden werden gemeden. De woordkeuze diende namelijk zuiver en begrijpelijk Nederlands te zijn. De Synode van Dordrecht had immers voorgeschreven dat moeilijke woorden naar de kant moesten. Tegelijk stelde deze kerkvergadering dat de Griekse uitdrukkingswijze zo veel mogelijk gehandhaafd dienden te blijven. Hierin hebben de Statenvertalers van het Nieuwe Testament dus conform het voorschrift een balans gezocht. De niet erg precieze formulering van de vertaalwens bood hen hierbij enige speelruimte.

Een scherpe bepaling was daarentegen het voorschrift om *gij* in plaats van *du* te kiezen. In de uiteindelijke vertaling werd dit voorschrift gevolgd, hoewel Rolandus bij het eerste vertaalconcept nog wel eens voor bijvoorbeeld *dyn* koos.[2097] Verder koos deze vertaler ook wel voor het woord *bisschop*.[2098] Een dergelijk katholiek woord haalde de uiteindelijke Statenvertaling niet. Precies zoals de synodeleden voorgestaan hadden, bleven de nieuwtestamentische Statenvertalers namelijk trouw aan hun gereformeerde wortels. Hun vertaling bevatte rond thema's als het totaal verdorven mensbeeld, de uitverkiezing, de sacramenten en de betekenis van de zonde namelijk typisch gereformeerde gedachten en accenten.

Zeer nauw namen de nieuwtestamentische Statenvertalers ook het voorschrift over het volgen van oude en vertrouwde Bijbelvertalingen. Te vernieuwend mocht de Statenvertaling namelijk niet zijn, want dat zou aanstoot geven. Daarom lazen de Statenvertalers bij iedere tekst van het Nieuwe Testament de Deux-Aesbijbel. Het resulteerde erin dat vier op de vijf woorden in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling te herleiden zijn tot deze Deux-Aesbijbel. Daarnaast werd de Liesveltbijbel geregeld geraadpleegd. Bij lastig te vertalen woorden werden bovendien de vertalingen van Piscator, Utenhove en Faukelius opgeslagen. Tenslotte werd ook de vertaling van Beza als geleerd voorbeeld genomen. Op die manier werd het voorschrift van de Synode van Dordrecht stipt gevolgd, want hierin stond het volgende: 'datmen daer toe tot een behulp ghebruycke ende verghelijcke de beste vertalingen, uytleggingen ende corte verclaringen, ende oock het oordeel van geleerde mannen in de swaerste plaetsen'.[2099] In principe moesten dus in eerste instantie Bijbelvertalingen geraadpleegd worden en alleen incidenteel dienden geleerde werken ter hand genomen te worden van bijvoorbeeld Henricus

[2097] Zie Lukas 11:2 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[2098] Zie 1 Timotheüs 3:1 in de eerste band van de Collectie Rolandus. Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.
[2099] Zie de achtste zitting uit de Acta van de Synode van Dordrecht; Bakhuizen van den Brink e.a., *Documenta reformatoria*, 323.

Stephanus en Pasor. Precies op deze wijze zijn de nieuwtestamentische Statenvertalers te werk gegaan.

Minder stringent was de bepaling omtrent het aantal te gebruiken woorden, dat volgens de Synode van Dordrecht bij ten opzichte van de grondtekst ingevoegde woorden tot een minimum beperkt moest worden. Het woordenaantal van de Statenvertaling had echter niet de bijzondere aandacht van de vertalers. Zij vonden de mate waarin het aantal door hen gebruikte woorden strookte met het aantal woorden dat in de grondtekst stond, het minst belangrijke aspect bij hun streven naar letterlijkheid. Het resultaat hiervan was dat de vertaling 32 procent meer woorden bevat dan het woordenaantal van de grondtekst. Woordinvoegingen werden namelijk niet als erg problematisch ervaren. Over het toevoegen van vormen van het woord *zijn* werd zelfs afgesproken dat dit niet meer tussen haken gezet hoefde te worden. De Synode van Dordrecht had een dergelijke markering namelijk voorgeschreven om de scheiding tussen dat wat in de grondtekst staat en dat wat de vertaler toevoegde, scherp te laten zijn. Hoewel deze bepaling niet op de meest strakke wijze gevolgd is, had zij wel effect in het vertaalproces. De vertalers lazen hier namelijk dat het toevoegen van woorden geaccepteerd werd en niet – zoals in de katholieke vertaalbeschouwing gebeurde – gebrandmerkt werd als het 'toe doen' aan de heilige tekst. Op die manier had de Synode van Dordrecht de deur op een kier gezet voor het gemakkelijker omgaan met toevoegingen ten opzichte van de grondtekst.

Samenvattend kan gesteld worden dat de Statenvertaling in principe alle voorschriften van de Synode van Dordrecht volgden met als belangrijkste uitzondering de bepalingen die de lengte van hun werk zouden beknotten. Weinig woorden gebruiken, korte kanttekeningen maken, binnen vier jaar klaar zijn en om de drie maanden de tekst aan de controleurs sturen, zou de omvang van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling immers aanzienlijk verkleind hebben. Dergelijke voorschriften lieten de vertalers liggen. In een proces van ruim zes jaar produceerden zij namelijk een tekst van geen geringe omvang.

## *Het vertaalproces*

Eind 1627 of begin 1628 begonnen de nieuwtestamentische Statenvertalers met hun vertaalarbeid. Rolandus schreef daarbij de eerste vertaling op, waarna Walaeus deze corrigeerde. Bij het begin van Lukas werd een poging ondernomen om de rollen om te wisselen, zodat Walaeus hierbij ongeveer acht hoofdstukken voor zijn rekening nam om er een eerste proefvertaling van te maken. Rolandus trad echter niet als verbeteraar op, want daarvoor was hij te bescheiden. Als beginnend vertaler zocht hij namelijk nog aarzelend zijn weg, zodat hij er veel waarde aan hechtte om concordant te vertalen. Zijn collega Walaeus gaf echter de voorkeur aan het uitdrukken van de vormaspecten van Griekse woorden, een streven dat Rolandus geleidelijk aan overnam. Uiteindelijk wordt zo in augustus 1629 een eerste vertaalconcept afgerond.

Rond die tijd besloten de nieuwtestamentische vertalers een volgende stap te zetten. Walaeus ging namelijk uitgebreide kanttekeningen noteren bij de tekst die Rolandus voor hem overschreef. Vanaf het Lukasevangelie nam Walaeus zelf het overschrijfwerk op zich, waarbij hij zich er niet van weerhield om de vertaling nog wat te verfijnen en aan te passen ten opzichte van de eerste vertaling. Vanaf het begin van 2 Korinthe werden Walaeus en de zijnen hierin nog vrijer. De afstand tot het eerste vertaalconcept van Rolandus werd toen dus aanmerkelijk groter. Er was haast sprake van een nieuw vertaalproces. De overgang was hierbij vrij plots en viel in tijd samen met het overlijden van Rolandus. Het lijkt er dan ook op dat het wegvallen

van deze vertaler ruimte had gegeven voor de achtergebleven vertalers om met grotere vrijheid te gaan ‘overschrijven’ of vertalen.

Naast Walaeus bleef ook Hommius achter. Tezamen waren zij auteur van de kanttekeningen. Het maken van al de annotaties bleek na het sterven van Rolandus echter te veel te worden. De nieuwtestamentische vertalers hadden namelijk door hun verlate start een achterstand ten opzichte van hun collega’s van het Oude Testament, die zij in 1632 nog steeds niet hadden ingehaald. Op 4 september 1632 waren de oudtestamentische vertalers namelijk klaar met hun vertaling. Nog maanden zou het duren eer de revisoren te Leiden zouden arriveren om het vertaalwerk te overzien. Naar alle waarschijnlijkheid in die tijd schoten de oudtestamentische vertalers hun collega’s van het Nieuwe Testament te hulp. Bijbelboek voor Bijbelboek namen zij de nieuwtestamentische vertalers uit handen, zodat de annotaties bij Judas en Openbaring en de laatste redactie van de vertaling bij die Bijbelboeken van hun hand zijn. Dankzij die hulp konden de nieuwtestamentische vertalers in 1634 hun vertaalwerk afronden.

Op 16 november 1634 begon vervolgens het revisorenberaad. Maar weinig invloed konden de overzieners hierbij hebben op de keuzes, die de Statenvertalers gemaakt hadden. Walaeus was namelijk voorzitter en Hommius was scriba. Verder was er een generatiekloof tussen de vertalers enerzijds en een behoorlijk aantal relatief jonge revisoren anderzijds. Ook waren de overzieners niet door de Synode van Dordrecht aangesteld, terwijl Walaeus en Hommius dat juist wel waren. De rol van de revisoren werd daarmee bescheiden. Vooral wat betreft het woordenaantal van de tekst hadden de overzieners nog wat in te brengen. Ze wezen namelijk geregeld op onvertaald gebleven woorden. Tezamen met andere aanvullingen hebben zij hiermee ongeveer eens per twee verzen een vertaalkundige wijziging aangebracht. Tot in het Bijbelboek Openbaring wisten zij deze frequentie vast te houden. Wel brak rond het einde van het revisorenberaad de pest uit in Leiden, zodat de vertalers en revisoren zich genoodzaakt zagen om het werktempo vanaf Openbaring te verdubbelen ten opzichte van hun tempo bij de brieven. Met eenzelfde vaart gingen zij door de apocriefe boeken heen, zodat zij op 10 oktober 1635 hun werk af konden ronden.

Schematisch is het chronologische verloop van het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling dus als volgt te ordenen:

| | |
|---|---|
| Eind 1627 of begin 1628 | Start van het vertaalproces |
| 7 juli 1628 | Begin van de vergadering met de oudtestamentische Statenvertalers om afspraken te maken over de spelling |
| Midden 1629 | Besluit om uitgebreide kanttekeningen te gaan maken |
| 3 juni 1632 | Rolandus’ sterfdag, waarna de vertalers sterker afweken van de eerste vertaling van Rolandus |
| 4 september 1632 – 9 juli 1633 | Hulp van de oudtestamentische vertalers |
| 16 november 1634 | Begin van het revisorenberaad |
| 18 augustus 1635 | Versnelling van het revisorenberaad wegens de pest |
| 10 oktober 1635 | Einde van het vertaalproces |

Tabel 125. Tijdlijn van het vertaalproces bij het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

De figuranten in dit proces verschillen per fase. In de onderstaande tabel is weergegeven wie in elk van de drie fasen van het vertaalproces een deel van het werk voor zijn rekening genomen heeft.

| Fasen | Personen | Deel waarvoor de persoon / personen werkte(n) |
|---|---|---|
| Fase van eerste vertaling | Rolandus *als eerste vertaler* | Mattheüs, Markus, Lukas 2:2-3:2 en Lukas 10 – Openbaring 22 |
| | Walaeus *als eerste vertaler* | Lukas 1:1-2:1 en Lukas 3:3-9:62 |
| | Walaeus *als verbeteraar van de eerste vertaling* | Hele Nieuwe Testament |
| Fase van kanttekeningen | Rolandus *als schrijver van inleidingen* | Mattheüs – Johannes 7 en waarschijnlijk verder |
| | Walaeus *als kanttekenaar* | Mattheüs – Johannes 7 |
| | Hommius *als verbeteraar van het Nederlands* | Mattheüs – Johannes 7 en waarschijnlijk verder |
| | Walaeus en Hommius *als kanttekenaren* | Johannes 8 – 3 Johannes |
| | Oudtestamentische vertaler(s) *als kanttekenaren* | Judas en Openbaring |
| Fase van revisie | Walaeus, Hommius en revisoren | Hele Nieuwe Testament |

Tabel 126. Taakverdeling bij het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

Aan de hand van deze reconstructie van het vertaalproces is het mogelijk om keuzes van de Statenvertalers tot specifieke personen en fasen in het vertaalproces te herleiden. Voor het analyseren van een vertaalkeuze is dat een essentiële stap.

## *Het verklaren van vertaalkeuzes*

Tenslotte rest nog de vraag of op basis van het hier beschrevene helderheid verkregen kan worden over de beweegredenen van de Statenvertalers om tot een specifieke vertaalkeuze te komen. Vanwege het feit dat de Statenvertalers hun keuzes zelden verantwoordden, blijft dit een problematische aangelegenheid. Het gevaar ligt daarmee op de loer dat de onduidelijkheid die de Statenvertalers ten aanzien van hun motieven nalieten, wordt weggenomen door het aanwenden van eigen en eigentijdse waarden en gedachten over hoe idealiter een tekst vertaald wordt. Om tot een enigszins historisch verantwoorde methode bij het verklaren van de vertaalkeuzes te komen, wordt hier een model uiteengezet dat uitgaat van het idee dat het bij specifieke vertaalkeuzes in de Statenvertaling beter is om regelmatigheden in het vertaalproces ter verklaring aan te wenden dan *ad hoc* te redeneren. Op deze regelmatigheden zijn echter vele uitzonderingen, zodat het model in een behoorlijk aantal gevallen geen bevredigend antwoord zal geven op de vraag waarom de Statenvertalers hun woorden kozen, zoals ze die kozen. Wel biedt het model de mogelijkheid om de Statenvertalers in hun tijd te laten en in het licht van de maatstaven in het vertaalproces een specifieke vertaalkeuze te bezien.

Op basis van deze studie is dus toch een verklaringsmodel te vormen van hoe een redelijk deel van de vertaalkeuzes van de nieuwtestamentische Statenvertalers idealiter verklaard kunnen worden. De eerste vraag die bij elke te analyseren vertaalkeuze van belang is, betreft de kwestie wat bij deze vertaalkeuze in de Deux-Aesbijbel staat. Het Nieuwe Testament van de Statenvertaling is immers te beschouwen als een herziening van het Nieuwe Testament van de Deux-Aesbijbel. Bij de afwegingen van de Statenvertalers speelde deze Bijbel dan ook de hoofdrol. Telkens was de eerste vraag of deze vertaling wel of niet gevolgd diende te worden.

Om te verklaren waarom de Deux-Aesbijbel nu eens wel en dan eens niet gevolgd werd, dient de vertaalkeuze taalkundig geanalyseerd te worden. De Statenvertalers konden namelijk

bij de Deux-Aesbijbel blijven omdat zij de tekst ervan als een goede aansluiting op de grondtekst of op de eisen van de doeltaal zagen. Wanneer zij echter vonden dat de afwijking ten opzichte van de grondtekst te groot was of als zij van mening waren dat het Nederlands van de Deux-Aesbijbel niet helder genoeg was, werd juist van deze Bijbel afgeweken. Het waardepatroon van de Statenvertalers speelde hierbij de hoofdrol. De Statenvertalers vonden vertalen naar de vorm van de Griekse woorden namelijk het belangrijkst. Concordant vertalen was daarna een belangrijk streven. Respectievelijk het behoud van de woordvolgorde en het woordenaantal waren van het geringste belang. Een dergelijke rangorde was er ten aanzien van de doeltaal. Bij het verklaren van vertaalkeuzes ligt het dan ook het meest voor de hand dat de Statenvertalers hun belangrijkste vertaalwens in de vertaalkeuze tot uiting brachten.

Wanneer een verklaring gezocht wordt voor de vraag waarom een bepaalde taalkundige beweegreden doorslaggevend kon zijn, moet gekeken worden in de vertaalhistorie. Wanneer bijvoorbeeld Rolandus als eerste een bepaalde concordante vertaalkeuze gemaakt heeft, is dat niet meer dan logisch. Deze vertaler streefde immers naar het behoud van de woordvariatie, die hij in de grondtekst zag staan. Niet altijd zal een dergelijke verklaring te vinden zijn, want daarvoor is het vertaalproces niet rechtlijnig genoeg. Met behulp van de in dit onderzoek beschreven regelmatigheden in het vertaalproces (zoals Rolandus' neiging om concordant te vertalen) is het wel mogelijk om ruwweg te ordenen waar de Statenvertalers concordant of morfologisch aan het vertalen waren.

De volgende vraag is welke bron in de vertaalhistorie leidend is geweest. De nieuwtestamentische Statenvertalers streefden immers niet naar vernieuwing, maar zochten in bestaand materiaal naar een geschikte vertaalkeuze. In Bijbelvertalingen, woordenboeken en concordanties dient dan ook naar een verklaring van hun handelen gezocht te worden. Het is vervolgens niet voldoende om het daarbij te laten. De vaststelling dat een bepaalde vertaalkeuze in bijvoorbeeld de Liesveltbijbel te vinden is, vormt immers nog niet de meest bevredigende verklaring van de vertaalkeuze. De vraag die immers nog rest, is waarom juist die vertaling en geen andere gevolgd is. Voor een dergelijke kwestie valt geregeld het antwoord te vinden op het vlak van hoe de vertalers dachten over hun boeken. Niet zelden speelde de theologie hierbij de hoofdrol. De Vulgata en de katholieke vertalingen die ervan afgeleid waren, werden immers kritisch bezien en bij theologische kwesties werd er niet zelden bewust van afgeweken.

Als duidelijk is waarom bijvoorbeeld de Liesveltbijbel wel en andere Bijbelvertalingen niet gevolgd zijn, resteert nog één laatste kwestie. De reden waarom de vertaalkeuze in de Liesveltbijbel kon staan, moet namelijk nog opgehelderd worden. Dergelijke vragen passen in het domein van de geschiedwetenschap. Aan de hand daarvan is namelijk te verklaren waarom in de ene tijd of plaats wel een vertaalkeuze tot stand kon komen en dit in de andere tijd of plaats nog ondenkbaar was.

Op deze wijze is een ui-model van vijf lagen ontstaan. In het midden staat de vertaalkeuze in taalkundig opzicht. Die keuze werd in Leiden door een bepaalde vertaler of revisor tot stand gebracht. Daarmee was die keuze onderdeel van de bibliografische werkelijkheid van de zeventiende eeuw. Dit geheel van boeken vormde een facet van alle religieuze uitingen van de vroegmoderne tijd, die op hun beurt ingebed zijn in de historie. Stap voor stap kan zo de vertaalkeuze tot in zijn diepste bedding geanalyseerd worden. In de onderstaande tabel wordt aangegeven hoe per niveau de beweegreden voor een vertaalkeuze van de nieuwtestamentische Statenvertalers geanalyseerd kan worden.

| | |
|---|---|
| 0. | **Wat staat er bij de vertaalkeuze in de Deux-Aesbijbel?** |
| 1. | **Welke taalkundige reden was er om de Deux-Aesbijbel bij de vertaalkeuze wel of niet te volgen?** |
| | *Wanneer bij de vertaalkeuze geen kanttekening over de grondtekst staat, liggen de volgende overwegingen in volgorde van belangrijkheid het meest voor de hand:*<br><br>A. De Statenvertalers streefden naar een vertaling die morfologisch gezien sterk met de grondtekst overeenstemde.<br>B. De Statenvertalers streefden naar een vertaling die qua woordvariatie sterk met de grondtekst overeenstemde. Zij wilden immers concordant vertalen.<br>C. De Statenvertalers streefden enigszins naar een vertaling die qua woordvolgorde sterk met de grondtekst overeenstemde.<br>D. De Statenvertalers streefden soms naar een vertaling die wat betreft het woordenaantal sterk met de grondtekst overeenstemde.<br><br>*Wanneer geen van deze overwegingen ten grondslag lijken te liggen aan de vertaalkeuze en/of een kanttekening over de grondtekst bij de vertaalkeuze is gevoegd, liggen de volgende overwegingen in volgorde van belangrijkheid het meest voor de hand:*<br><br>A. De Statenvertalers wilden alleen begrijpelijke, bestaande en zuiver Nederlandse woorden gebruiken.<br>B. De Statenvertalers wilden begrijpelijke zinnen opstellen.<br>C. De Statenvertalers wilden begrijpelijke naamwoordgroepen en een heldere tekst opstellen.<br>D. De Statenvertalers wilden begrijpelijke verbale constituenten gebruiken. |
| 2. | **Welke vertaalhistorische reden was er om de taalkundige reden doorslaggevend te laten zijn?** |
| | *Wanneer Rolandus de vertaalkeuze als eerste maakte, liggen de volgende redenen voor de hand:*<br><br>- Rolandus wilde concordant vertalen omdat daar zijn voorkeur als beginnend vertaler naar uitging.<br>- *Vooral in het deel van het Nieuwe Testament vanaf Handelingen:* Rolandus wilde zich aan de morfologie van het Grieks houden, omdat zijn verbeteraar Walaeus hem dat voorhield.<br>- Rolandus wilde de woordvolgorde zo ordenen, dat de zinnen logisch en begrijpelijk klonken.<br>- Rolandus wilde grondwoorden – als dat nodig was – met meerdere woorden omschrijven.<br><br>*Wanneer Walaeus de vertaalkeuze als eerste maakte of als verbetering toevoegde, liggen de volgende redenen voor de hand:*<br><br>- Walaeus wilde zich aan de morfologie van het Grieks houden.<br>- Walaeus vond dat Rolandus te sterk afweek van de Deux-Aesbijbel of zich er juist te sterk aan hield. Als verbeteraar zocht Walaeus de balans tussen vernieuwing en behoud.<br>- *Vanaf het begin van 2 Korinthe:* Walaeus kon makkelijker van Rolandus' vertaling afwijken vanwege het sterven van Rolandus.<br>- Walaeus wilde de woordvolgorde conformeren aan de grondtekst.<br>- Walaeus wilde het woordenaantal conformeren aan de grondtekst. |

| | |
|---|---|
| | *Wanneer Hommius de vertaalkeuze als eerste noteerde, liggen de volgende redenen voor de hand:*<br>- Hommius hield zich aan de *Resolutiën* over de spelling.<br>- *Bij een onregelmatige spelling:* Hommius had bij weinig voorkomende woorden moeite om één lijn vast te houden.<br>- *Bij een onregelmatige spelling aan het begin van het Nieuwe Testament:* Hommius had aan het begin nog geen vaste hand in het verbeteren.<br>*Bij spelling geldt in zijn algemeenheid dat de spelling in een korte zin vaker geconformeerd werd aan de Resolutiën dan bij lange zinnen het geval is.*<br><br>*Wanneer het een vertaalkeuze bij Judas of Openbaring betreft, die in de Autographa staat en niet voorkomt in de eerste band van de Collectie Rolandus, liggen de volgende redenen voor de hand:*<br>- De oudtestamentische vertaler wilde het woordenaantal van de vertaling relatief beperkt houden.<br>- De oudtestamentische vertaler gebruikte (gemakkelijker dan zijn nieuwtestamentische collega's) woorden die niet zuiver Nederlands waren.<br><br>*Wanneer de revisoren de vertaalkeuze als eerste lieten noteren, liggen de volgende redenen voor de hand:*<br>- De revisoren wilden geen woord van de grondtekst onvertaald laten.<br>- De revisoren wilden dat de woorden van de grondtekst logisch waren binnen de gehele passage.<br>- De revisoren controleerden of parallelteksten gelijk vertaald werden.<br><br>*Zie ook tabel 126 voor de taakverdeling bij het vertaalproces.* |
| 3. | **Welke bibliografische reden was in de vertaalhistorie leidend om tot de vertaalkeuze te komen?** |
| | *De volgende boeken kunnen de Statenvertalers voor de vertaalkeuze gebruikt hebben:*<br><br>*Meest voor de hand liggende boeken:*<br>- *Bij kwesties rond de spelling*: De vertaling van Beza en de Deux-Aesbijbel werden bij voorkeur gevolgd door de Statenvertalers, omdat zij deze boeken standaard bekeken bij het vertalen.<br>- *Bij kwesties rond de woordkeuze:* De vertalingen van Faukelius, Utenhove en Piscator werden bij voorkeur geraadpleegd.<br>- *Bij kwesties rond de zinsopbouw*: De vertaling van Beza, de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel werden bij voorkeur gevolgd door de Statenvertalers, waarbij de Deux-Aesbijbel in het bijzonder gevolgd werd wanneer deze in vertaling overeenkwam met de Liesveltbijbel.<br>- *Bij toegevoegde woorden en bij Judas en Openbaring*: De Piscatorbijbel werd bij voorkeur geraadpleegd.<br><br>*Minder voor de hand liggende boeken:*<br>- *Bij kwesties rond de spelling*: Het woordenboek van Kiliaan kan gevolgd zijn door de Statenvertalers.<br>- *Bij kwesties rond de woordkeuze:* Het woordenboek van Pasor, de thesaurus van Henricus Stephanus, de King James Version, de vertaling van Deodati, die van De Valera, de Zürcher Bijbel en de vertaling van Genève werden soms geraadpleegd. |

| | |
|---|---|
| 4. | **Welke theologische reden hadden de Statenvertalers om bij de vertaalkeuze bepaalde boeken wel of niet te volgen?** |
| | *Voor theologische beweegredenen moet vooral gekeken worden in de vertalingen van niet-gereformeerden. De volgende redenen liggen dan voor de hand:*<br>- De Statenvertalers wilden zich distantiëren van de Vulgata en de katholieke vertalingen die erop volgden.<br>- De Statenvertalers wilden zich distantiëren van een doperse Bijbel als de Biestkensbijbel.<br>- De Statenvertalers distantieerden zich in een enkel geval van de Lutherbijbel.<br>*Als er sprake is van een onderliggend theologisch idee, is het van belang dat de vertaalkeuze past in een patroon van soortgelijke vertaalkeuzes, waarin bij een gelijk of vergelijkbaar theologisch thema afstand wordt genomen van een Bijbelvertaling, die niet uit de gereformeerde hoek komt.* |
| 5. | **Welke historische reden bewoog de makers van de boeken om tot hun vertaalkeuze te komen?** |
| | *De volgende historische redenen liggen voor de hand:*<br>- *Bij typisch zeventiende-eeuwse begrippen:* De Statenvertalers vonden het geen probleem om een tijdgebonden terminologie te hanteren.<br>- *Bij gehele passages:* De Statenvertalers lieten hun vertaling soms sterk gelijken op de stijl in leerstellige geschriften.<br>- *Bij participia:* De Statenvertalers zetten onvoltooide deelwoorden geregeld in om heilige en verheven zaken uit te drukken, want dergelijke woorden werden geassocieerd met de ambtelijke taal in plakkaten.<br>- *Bij astronomische onderwerpen:* De Statenvertalers gingen uit van het geocentrisme.<br>- *Bij godsdiensten:* De Statenvertalers wilden de scheidslijn tussen godsdiensten scherp in hun vertaling naar voren laten komen.<br>- *Bij verschillen tussen allerlei entiteiten:* De Statenvertalers gingen uit van de *scala naturae* en richten hun taal hiernaar in. |

Tabel 127. Een algeheel model om vertaalkeuzes in het Nieuwe Testament van de Statenvertaling uit 1637 te analyseren.

Vele vertaalkeuzes kunnen langs deze lijn geanalyseerd worden. Taalkundige, theologische en historische verklaringen van vertaalkeuzes sluiten elkaar dan dus niet op de voorhand uit, maar kunnen elkaar in principe ondersteunen. Waarom een taalkundige beweegreden van doorslaggevende betekenis was, kan bijvoorbeeld geschiedkundig uitgelegd worden. Daarbij geldt echter wel dat niet van iedere vertaalkeuze op elk niveau altijd een duidelijke verklaring aanwezig is. Rolandus kon zich immers ook wel eens wat minder focussen op concordant vertalen en aan een katholieke vertaling kunnen ook wel eens woorden ontleend worden. In de bovenstaande tabel staan dus alleen regelmatigheden. Het zijn geen wiskundige wetten, die altijd opgaan.

In een redelijk aantal situaties schept het bovenstaande model echter wel duidelijkheid. Om dat te illustreren zal hier de tekst van Lukas 6:39 in de Statenvertaling als voorbeeld genomen worden. Daar staat de volgende parabel:

> Ende hy seyde tot haer een gelijckenisse, Kan oock wel een blinde eenen blinden op den wech leyden? Sullen sy niet beyde in den gracht vallen?[2100]

[2100] Zie Lukas 6:39 in de Statenvertaling van 1637.

De vertaalkwestie rond deze tekst betreft het woord ‘gracht’. In de Deux-Aesbijbel stond ook al datzelfde woord.[2101] In de grondtekst staat echter het woord βόθυνον, dat evengoed of zelfs nog beter met *kuil* te vertalen is. Vanuit het Grieks bezien hoefde er dus geen water te zitten in de diepte waarin de blinden zouden vallen. Het Griekse woord βόθυνος is namelijk mogelijk verwant met βαθύς[2102] en het werkwoord βαθύνω, dat als *(uit)graven* te vertalen is.[2103] Op eenzelfde wijze lijken *gracht* en *graven* met elkaar in vorm verwant te zijn. Het woord βόθυνος is in Lukas 6:39 dan ook vooral naar de vorm vertaald, waarnaar de Statenvertalers ook in zijn algemeenheid het sterkste streefden.

Vervolgens is de vraag te stellen waarom de grondtekst hier in morfologisch opzicht gevolgd werd. Blikkend in de documenten van Rolandus valt te constateren dat de keuze voor ‘gracht’ door Walaeus gemaakt werd,[2104] die in het bijzonder een voorstander was van morfologisch vertalen. Hommius veranderde deze keuze niet en de revisoren lieten het ook staan.[2105] Op het punt van morfologisch vertalen hadden de overzieners immers weinig toe te voegen. Er bestond op die manier een grote consensus rond deze vertaalkeuze. Om deze eenparigheid te verklaren, moet gekeken worden in de boeken, die de Statenvertalers ter beschikking stonden. *Gracht* blijkt dan namelijk niet alleen in de Deux-Aesbijbel te staan, maar ook in de Liesveltbijbel, de vertaling van Utenhove en die van Faukelius.[2106] Verder wordt het woord ook gebruikt in de Leuvense Bijbel, de Moerentorfbijbel en de vertaling van Costerus.[2107] Alleen een latere versie van de vertaling van Van den Leemputte bevat het woord ‘kuyl’.[2108] Verder koos Piscator voor ‘grube’ (groeve, kuil)[2109] en ook in de Lutherbijbel is het woord ‘Gruben’ te vinden.[2110] Tenslotte bevatten de Vulgata en de vertaling van Beza het woord ‘foveam’ (kuil).[2111]

Deze gegevens uit de boeken zeggen op zich niet alles. De vraag is nu juist waarom de Statenvertalers te midden van deze verscheidenheid niet kozen voor *kuil* of *groeve*. De reden daarvan was theologisch van aard. *Kuil* wortelde ten diepste in het woord *foveam* van de Vulgata en die katholieke Bijbel werd kritisch gelezen door de Statenvertalers. Zij maakten liever gebruik van vroegmoderne protestantse Bijbelvertalingen uit de Nederlanden. De reden dat deze Bijbelvertalingen het woord ‘gracht’ zo vaak bevatten, moet gezocht worden in het geschiedkundige domein. In Leiden en andere Hollandse steden waren namelijk veel grachten, zodat dit een bekend verschijnsel was. Ook werd de gelijkenis uit Lukas 6:39 op vroegmoderne schilderijen als een gracht verbeeld. Op een prent van Pieter van der Heyden en een schilderij

---

2101 Zie Lukas 6:39 in de Deux-Aesbijbel van 1562.

2102 Zowel in het lexicon van Liddell en Scott als in het woordenboek van Pasor wordt het woord βαθύς in verband gebracht met de Griekse woorden βόθρος en βόθυνος. Pasor, *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum* (1626), 166; H.G. Liddell en R. Scott, *An intermediate Greek-English lexicon* (Oxford 1889).

2103 Zie ook Lukas 6:48 in de Statenvertaling van 1637, waar een vorm van het werkwoord βαθύνω overgezet is met een vorm van *graven*.

2104 Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227.

2105 Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

2106 Zie Lukas 6:39 in de Liesveltbijbel van 1542; Utenhove, *Het Nieuvve Testament*; Amama en Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere*.

2107 Zie Lukas 6:39 in de Leuvense Bijbel van 1548 en in de Moerentorfbijbel van 1599; Costerus, *Het Nieu Testament.*

2108 H. van den Leemputte, *Het Nieuwe Testament ons salighmaeckers Jesu Christi* (Antwerpen 1683).

2109 Piscator, *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments*.

2110 Zie Lukas 6:39 in de Lutherbijbel van 1545.

2111 Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis* (1624); Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum* (1567).

van Pieter Bruegel is namelijk te zien hoe de blinden in het water vallen.[2112] In de beeldvorming in de Nederlanden was blijkbaar de gracht als standaardbeeld in het geheugen gegrift. De Statenvertalers konden daar bijna niet van afwijken. Daarvoor waren zij te sterk aan hun tijd en plaats gebonden. Grachten waren immers een typisch verschijnsel van de Nederlanden. In Duitse en Latijnse vertalingen wordt de gracht dan ook bij Lukas 6:39 niet genoemd. Voor een vroegmoderne Nederlandse Bijbelvertaling was de keuze voor *gracht* daarentegen niet meer dan normaal. De keuze van de Statenvertalers was daarmee gebonden aan hun tijd en plaats.

De vertaalkeuze voor *gracht* kan op die manier volgens vijf verschillende benaderingen verklaard worden. De resulterende verklaringen spreken elkaar niet tegen, maar vullen elkaar eerder aan. In deze studie is er dan ook voor gekozen om de verschillende facetten van het vertaalproces van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling in verscheidene hoofdstukken stuk voor stuk te benaderen. Op die manier is slechts iets van de veelzijdigheid van het vertaalproject getoond. Verder onderzoek is nodig om het vertaalproces nog meer te verhelderen. Vooral wat betreft de door de Statenvertalers gebruikte literatuur, de theologie van de Statenvertalers en het verloop van het vertaalproces liggen nog veel vragen open. Deze studie kan dan ook hooguit als een eerste stap beschouwd worden. Het onderzoek waar De Bruin zijn lezers al in 1937 toe wilde aansporen, is dus nog maar net begonnen.[2113]

---

[2112] Zie de prent ‘De blinden’ van Pieter van der Heyden en het schilderij ‘De parabel van de blinden’ van Pieter Bruegel de Oude, dat in 1568 geschilderd is en tegenwoordig in het Museo di Capodimonte te Napels te vinden is. W.S. Gibson, *Pieter Bruegel and the art of laughter* (Berkeley, Los Angeles & Londen 2006), 62 en 63.

[2113] De Bruin, *De Statenbijbel*, 293.

# Samenvatting

In de vele publicaties over de wording van de Statenvertaling vormen de Synode van Dordrecht en de overhandiging van de Statenbijbel aan de Staten-Generaal vaste verhaalelementen. Er is echter relatief weinig informatie voorhanden over wat zich in de Leidse studeerkamers afgespeeld heeft. Dit proces van de inwendige totstandkoming van de Statenbijbel zal hier dan ook wat betreft het Nieuwe Testament zo veel mogelijk uit de doeken gedaan worden, waarbij het doel tevens is om de vertaalkeuzes van de Statenvertalers te verklaren.

In 1628 maakten de Statenvertalers afspraken omtrent de spelling in de zogenaamde *Resolutiën*. Deze spellingsregels hebben de nieuwtestamentische vertalers echter in slechts beperkte mate gevolgd. Toch was de spelling van hun tekst ten opzichte van eerdere Nederlandse Bijbelvertalingen wel consistenter. In de vroegmoderne tijd werd namelijk geleidelijk naar een steeds uniformere spelling toegewerkt, zodat de spelling van de latere Ravesteijn-editie (1657) nog eenvormiger was.

De orthografie bleef gedurende het vertaalproces een belangrijke kwestie, want Hommius werd speciaal aangewezen om de tekst op de kwaliteit van het gebruik van het Nederlands te controleren. Anders dan in de huidige geschiedschrijving vermeld wordt, maakten de Statenvertalers namelijk niet ieder voor zich een individuele vertaling, die zij vervolgens in een beraad tot een gezamenlijke vertaling smeedden. Zij volgden juist het advies van de Synode van Dordrecht om successievelijk door het Nieuwe Testament heen te gaan. Rolandus schreef daarbij (met uitzondering van enkele hoofdstukken aan het begin van het Lukasevangelie) eerst een proefvertaling op. Walaeus controleerde deze tekst op vertaalkundig vlak, zodat deze conceptversie vele vertaalopties bevat. In augustus 1629 werd dit werk afgerond. Rond die tijd begon de fase van de kanttekeningen. Uit de verzameling van vertaalmogelijkheden van het eerste vertaalconcept werd toen tevens één vertaling gedestilleerd. Deze vertaling werd door Hommius op de correctheid van het Nederlands gecontroleerd.

In de eerste anderhalf jaar van het vertaalproject werkten Rolandus en Walaeus dus als vertalerstweetal samen. Beiden streefden ernaar om de Deux-Aesbijbel, die voor toenmalige gereformeerden gezaghebbend was, zo veel mogelijk te volgen. Hun werk kan daarom beschouwd worden als een revisie van de Deux-Aesbijbel, die zij zowel wat betreft letterlijkheid als begrijpelijkheid toetsten. Hun manier om brontekstgetrouwheid na te streven verschilde in die zin dat Rolandus concordant wenste te vertalen door het woordpatroon van een Griekse passage te willen vasthouden, terwijl Walaeus de morfologie van de grondwoorden als uitgangspunt voor tekstverbetering nam. Walaeus ontpopte zich aldus tot de geleerde begeleider van Rolandus.

Aangezien Walaeus een sleutelrol vervulde in het vertaalproject, werd zijn stijl van morfologisch vertalen het belangrijkste vertaalprincipe in de tekst van de Statenvertaling. Het concordante vertalen van Rolandus was hieraan ondergeschikt. In de ogen van de Statenvertalers was het nog onbelangrijker dat de woordvolgorde en het woordenaantal van de grondtekst in de vertaling zichtbaar bleef. Wat betreft de doeltaal vonden de Statenvertalers het van belang om neologismen en niet Nederlands geachte woorden te mijden. Daarbij zochten zij op een functionele wijze aansluiting bij de doelcultuur, want bij het gebruik van onvoltooide deelwoorden sloot hun taal aan bij de vroegmoderne plakkaten. De participia uit deze

gezaghebbende teksten resoneerden in de Statenvertaling namelijk bewust op de plaatsen waar heiligheid in het geding was.

Het gehele vertaalproject van het Nieuwe Testament overziend, moet vastgesteld worden dat de Statenvertaling geen vernieuwende tekst bevat, maar veeleer een eindredactie en uniformering biedt in een wijd landschap van uiteenlopende protestantse Bijbelvertalingen. Qua zinsopbouw is de tekst namelijk gebaseerd op toenmalige vertalingen als de Deux-Aesbijbel, de vertaling van Beza en de Liesveltbijbel. Bij weinig voorkomende woorden konden de Statenvertalers bovendien te rade gaan bij de vertaling van Utenhove, Faukelius en Piscator. Vertaalkundige hulpmiddelen als woordenboeken (van Pasor), concordanties en tekstkritische werken werden daarentegen maar een enkele keer geraadpleegd.

Van de katholieke en doperse vertalingen namen de Statenvertalers eveneens kennis blijkens hun kritische gebruik van bijvoorbeeld de Vulgata. Bij vergelijking met deze Bijbelvertalingen uit andere geloofsrichtingen komt tegelijk naar voren dat de Statenvertalers niet alleen in hun kanttekeningen, maar ook in hun vertaling de gereformeerde geloofsopvattingen uitdroegen. De gereformeerde mensvisie en de calvinistische kijk op het avondmaal, de doop en de uitverkiezing komen immers op allerlei tekstniveaus van de vertaling tot uitdrukking. Verder weerspiegelt de Statenvertaling het zeventiende-eeuwse tijdsbeeld in onder meer zijn voorstelling van het heelal en de ordening van de natuur in een *scala naturae*.

Naast de grote geschiedenis van de zeventiende eeuw drukte ook de kleine geschiedenis van de gebeurtenissen tijdens het vertaalproject zijn stempel op de tekst van de Statenvertaling. Het sterven van Rolandus in 1632 resulteerde er bijvoorbeeld in dat Walaeus bij de tweede fase (van het opstellen van de kanttekeningen) vanaf het begin van 2 Korinthe sterker ging afwijken van Rolandus' proefvertaling. Verder leidde de tijdsdruk en de achterstand ten opzichte van het vertaalproces bij het Oude Testament ertoe dat de oudtestamentische vertalers hun nieuwtestamentische collega's gingen helpen door de vertaling en kanttekeningen op te stellen bij Judas en Openbaring.

Dankzij die hulp konden de revisoren in 1634 naar Leiden komen. Volgens de bepalingen van de Synode van Dordrecht moesten zij het laatste woord hebben, maar mede door een generatieverschil waren de rollen omgedraaid. Walaeus en Hommius bepaalden namelijk welke voorgedragen verbeteringen in de uiteindelijke Statenvertaling terecht kwamen. Verder zorgde de tijdsdruk ervoor dat de invloed van de revisoren vrij beperkt bleef. Door de pest werd het werktempo vanaf Openbaring zelfs nog hoger.

Aan de hand van deze kennis over de wording van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling is het mogelijk om op een valide wijze vertaalkeuzes te verklaren. Na vergelijking met de Deux-Aesbijbel kunnen namelijk taalkundige, vertaalhistorische, bibliografische, theologische en historische motieven in een elkaar verklarende reeks aangewend worden om een specifieke vertaalkeuze van de nieuwtestamentische Statenvertalers te duiden. Dergelijke verklaringen sluiten elkaar dan niet uit, maar vullen elkaar juist aan. Wanneer bijvoorbeeld de woordkeuze in Lukas 6:39 voor het woord 'gracht' (waarin de twee blinden vallen) verklaard wordt, kunnen bibliografische en historische redenen elkaar versterken. In Duitse en Latijnse Bijbelvertalingen staat namelijk een woord, dat *kuil* betekent. De keuze voor 'gracht' is dus geografisch bepaald en laat zich dan ook redelijkerwijs verklaren door de historische omstandigheid dat de Statenvertalers aan Leidse grachten hun werkzaamheden verrichtten.

# Summary

## In the study rooms of the States Translators

*The creation of the New Testament of the States Translation*

The Synod of Dort and the role of the State are mentioned in the many publications about the history of the States Translation. However, there is relatively little information available about what took place in the study rooms in Leiden. As far as the New Testament is concerned, this process will be described here with the purpose of explaining the translation choices of the States Translators.

In 1628 the States Translators decided how they would deal with orthographic matters in the so-called *Resolutiën*, but they did not always follow the rules they established. Their translation of the New Testament was nevertheless orthographically more consistent than the older Dutch Bible translations. This is in line with the tendency of the early modern time to agree gradually on a uniform orthography, which resulted in the Ravesteijn edition (1657) being even more consistent.

During the translation process, orthography remained an important issue, as is evidenced by the fact that Hommius was specially appointed to check the language use. Thus, in contrast to the current historiography, Hommius and his colleagues did not make an individual translation, which afterwards would be made to one translation of the whole team. The States Translators instead followed the advice of the Synod of Dort to go successively through the New Testament. Rolandus made the first concept of the translation of the whole New Testament (except for some chapters at the beginning of Luke). Walaeus checked whether this translation was in accordance with the source text and other already existing Bible translations. Due to this methodology, the first draft of the translation contains many alternative translations of the New Testament. In August 1629 this draft was completed. At that time the annotation phase began. At that point the States Translators also started to decide how the translation should be. This translation was checked by Hommius.

Thus, during the first one and a half years Rolandus and Walaeus worked together. Both sought to follow the Deux-Aesbible as much as possible because this was an authoritative Bible for the Reformed church members. The work of the States Translators could therefore be considered a revision of the Deux-Aesbible, which they evaluated on faithfulness and transparency. Their manner to make a literal translation differed in the sense that Rolandus wanted of making a concordant translation and Walaeus tried to show the Greek morphology in his translation choices. Walaeus became in that way the learned mentor of Rolandus.

Due to the fact that Walaeus had a key position in the translation process, his morphological way of translating became the most important translation principle in the text of the States Translation. In the eyes of the States Translators, the concordant way of translating was a bit less important and they did not find it at all necessary to represent in translation the word order and the word count of the source text. The States Translators also avoided the use of neologisms and words which were not typically Dutch. They tried to use the target language in a functional way in their translations of participles. Similar to the way in which the

government communicated, they used Dutch participles especially in passages about holy things.

The final product of the States Translators was not a wholly new text. It was rather a final redaction and standardization at the end of a long history of Protestant Bible translations. The sentence structure was based on the Deux-Aesbible, the translation of Beza and the Liesveltbible. The translation of Utenhove, Faukelius and Piscator proved to be a good source for the States Translators when they came across difficult and unique words. Dictionaries (of Pasor), concordances and text-critical books were seldom used by the States Translators.

The States Translators also read the Bible translations of the Catholics and the Anabaptists, because they criticized the Vulgate. Comparing the States Translation with these Bible translations, we can see that the States Translators expressed their Reformed thoughts not only in their annotations, but in their translation as well. The Reformed view of man, the Lord's Supper, baptism and predestination could be seen in every aspect of the text. The States Translation is also a book that represents the thoughts of the seventeenth century through a geocentric world view and an ordering of nature as a *scala naturae*.

The text of the States Translation was also influenced by events that happened during the translation process. For instance, in 1632 Rolandus died and from that time on (which means from the beginning of 2 Corinthians in the second phase of the translation process) Walaeus no longer followed Rolandus' first draft anymore in the same way that he had before. Further, due to time pressure and the fact that the colleagues who translated the Old Testament had started earlier, the translators of the Old Testament (to help the translators of the New Testament) became the authors of the final translation and the annotations of Judas and Revelation.

In 1634 the revisers came to Leiden. According to the Acta of the Synod of Dort they should make the final decisions about the new translation. However, as Hommius and Walaeus were older than most of the revisers, they were in fact the ones who decided which corrections were accepted. Time pressure limited the influence of the revisers even more. Due to an outbreak of the plague in August 1635, the team of revisers and States Translators worked even quicker from that time on (when they revised Revelation).

This knowledge about the history of the New Testament of the States Translation makes it possible to better understand the choices of the States Translators. A comparison of the States Translation with the Deux-Aesbible and other Bible translations reveals linguistic, translation-historical, bibliographical, theological and historical motives that explain specific translation choices of the States Translators of the New Testament. Those motives do not exclude each other. For example, to understand why the States Translators in Luke 6:39 chose the word 'gracht' (canal) in the parable of the blind, we could cite bibliographical and historical reasons, for in German and Latin Bible translations we see a word which means *hole*. The use of the word 'gracht' is thus geographically determined. Therefore, the use of 'gracht' could reasonably be explained by the historical circumstance that the States Translators did their work near the canals in Leiden.

# Literatuurlijst

## *Bronnen*


Acta van de Synode van Dordrecht

Anoniem, *Puncten belangende d' oversettinge int gemeen mijn heere van St. Aldegonde voor te houden*.

Autographa, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.140.

Baudartius, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel*.

Biestkensbijbel van 1560

Bogerman, J., en J. Revius, *Resolutien van de beijde collegien der oversetters, tsamen vergadert anno 1628 in jul. aengaende de Duijtsche tale*.

Brief van Johannes Bogerman (1576-1637) aan Henricus Alting (1583-1644), Tresoar, inv.nr. 9056 Hs MM.

Calvijn, J., *Institutie*.

Collectie Rolandus, Utrechts Archief, inv.nr. 1403.227-229.

Concepten van de vertalingen van enkele boeken uit het Oude Testament, in handschrift, met annotaties en verbeteringen, 1626-1632, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.165-166.

Decretum de iustificatione

Deux-Aesbijbel van 1562

Dordtse Leerregels

Drukproeven van de Statenvertaling, met verbeteringen in de marge, 1635, 1636. Het Nieuwe Testament, met verbeteringen in de marge van de vertalers Festus Hommius en Antonius Walaeus, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.146.

Episcopius, S., *Institutionum theologicarum*.

Eusebius, *Historia Ecclesiastica*.

Festus Hommius aan Johannes Saeckma, Leiden 10/20.1.1631, Tresoar, signatuur: 515 Hs/4.

Heidelbergse Catechismus

Hiëronymus, *De optimo genere interpretandi*.

Ingekomen brief van Festus Hommius, predikant te Leiden, betreffende het schrijven van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk. 1630, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.374.

Formulieren van de akten waarbij de predikanten, rectors en schoolmeesters verklaren de Geloofsbelijdenis, Catechismus en de Dordtse leerregels te onderschrijven en te zullen onderrichten, 1619, Utrechts Archief, inv.nr. 1401.541.

Johannes Bogerman aan de curatoren van de universiteit van Franeker c.q. Johannes Saeckma, [Den Haag september 1634], Tresoar, signatuur: 515 Hs.

Leuvense Bijbel van 1548

Liesveltbijbel van 1542

Luther, M., *Sendbrief vom Dolmetschen*.

Memorie Gestelt by de Gedeputeerden tot de Oversettinghe des Ouden Testaments voor de EE.Broederen die gedeputeert zijn tot de Revisie der voors. Oversettinghe

Moerentorfbijbel van 1599

Nederlandse Geloofsbelijdenis

Renesse, L., *Commentariolus*.

Sibelius, C., *Regulae praecipuae.*
Sibelius, C., *Narratio de curriculo vitae C. Sibelii.*
Walaeus, A., *Enchiridion religionis reformatae.*

## *Literatuur*

Abels, P.H.A.M., en A. de Groot, 'De achttiende eeuw', in: H. Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006), 497–596.

Á Brakel, W., *λογική λατρεία, dat is Redelyke godts-dienst, in welke de goddelijke waarheden des genaden-verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen: Alsmede de bedeelinge des verbondts ende handelinge Gods met sijne kerke in het Oude Testament onder de schaduwen: Ende in het Nieuwe Testament onder de vervullinge vertoont in een verklaringe van de Openbaringe van Johannis*. Volume 1 (Rotterdam 1700).

Agten, E., *"Meint gy dat gy ook wel verstaet, het gene gy leest?" The catholic church and the Dutch Bible: From the council of Trent to the Jansenist controversy (1564-1733)* (Leuven 2014).

Amama, S., en H. Faukelius, *Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schriftuere, grondigh ende trouwelijck verduytschet: Ende nu op nieus oversien ... ende het Nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi uyt de Griecxsche tale overgheset, ende neerstelijck oversien nae de beste oversetthingen, ende van vele druck-fauten ghesuyvert, met nieuwe sommarien ende afbeeldingen der capittelen: Mitsgaders annotatien aende kant tot verklaringhe vanden text door Harmannum Faukelium* (Amsterdam 1625).

Anderman, G., 'Linguistics and Translation', in: P. Kuhiwczak en K. Littau, *A companion to translation studies* (Clevedon 2007), 45-62.

Anderman, G.M., en M. Rogers, *Words, words, words: The translator and the language learner* (Clevedon 1996).

Anoniem, *Alle mensen, wat een boek!* (Amsterdam 1987).

Anoniem, *Biblia: Das ist, Alle Bücher Alts vnd Newes Testaments: Den vrsprünglichen sprachen nach auff das trewlichst verteutschet, vnnd jetzt von newem wider vbersehen* (Zürich 1596).

Anoniem, *Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pont. Max. Iussu recognita atque edita* (Antwerpen 1624).

Anoniem, *Bijbeltentoonstelling Statenvertaling 1637-1937: Tiende tentoonstelling in het Museum Fodor, Amsterdam, 31 mei - 17 juli 1937* (Haarlem 1937).

Anoniem, *De Herziene Statenvertaling* (Heerenveen 2010).

Anoniem, *De Statenvertaling herzien: Korte toelichting* (Heerenveen 2010).

Anoniem, *Die gantze Bibel der vrsprünglichen Ebraischen vnd Griechischen Waarheyt nach verteutschet* (Zurich 1531).

Anoniem, *Grafologie (handschriftkunde)* (zp 1950).

Anoniem, *Het Nieuwe Testament*. Van verklarende aanteekeningen voorzien door N.J. van Eikema Hommes (Kampen 1946).

Anoniem, *Iesu Christi D. N. Novum Testamentum, sive foedus, Graece et Latine, Theodoro Beza interprete* (zp 1567).

Anoniem, *Inventaris van de archieven behorend tot het 'Oud Synodaal Archief' van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1566-1816* (Hilversum 1991).

Anoniem, ‘Kerk en taal: het belang van de Dordtse Synode voor hedendaags taalgebruik - De Statenvertaling, in opdracht van de Dordtse synode tot stand gebracht, heeft een enorme invloed gehad op de geschiedenis en de ontwikkeling van onze taal’, *Neerlandia: Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Verbond* 107 (2003), 12-15.

Anoniem, *Memoriael ofte vertooninghe van sommige verschillende poincten van den Gereformeerden Bybel teghen den ouden Catholieken Bybel* (Antwerpen 1641).

Anoniem, *Novum instrumentum omne ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum* (Basel 1516).

Anoniem, *Novum Testamentum Graece* (zp 1576).

Anoniem, *Novum Testamentum. Graece et Latine Theodoro Beza interprete.* 3. ed. (1580).

Anoniem, *Novum Testamentum sive foedus Graece et Latine Theodoro Beza interprete* (zp 1565).

Anoniem, *Protest door eenige leden der Nederduitsche Hervormde Kerk te ’s-Gravenhage, tegen de nieuwe Bijbelvertaling* (Delft 1854).

Anoniem, *Tes kaines diathekes hapanta. Novum Testamentum a Theodoro Beza versum cum eiusdem annotationibus* (zp 1560).

Anoniem, *The Holy Bible, containing the Old Testament and the New* (Londen 1617).

Anoniem, *Werken uitgegeven door het historisch genootschap*. Deel 3 (Utrecht 1936).

Anoniem, *350 jaar Statenvertaling 1637-1987* (1987). Dit betreft een lesbrief van het NBG.

Anspach, J., ‘Bijdrage tot de geschiedenis der statenoverzetting des Bijbels’, *De Navorscher* 27 (1877), 295-305.

Aquino, Th., *Summa theologiae*. Volume 5, God’s Will and Providence: 1a. 19-26. Ingeleid door Th. Gilby (Cambridge 2006).

Arminius, J., *Corte ende grondighe verclaringhe uyt de Heylighe Schrift. vande cracht ende rechtvaerdicheyt der voorsienicheyt Godts ontrent het quade: Wesende eerstmael int Iaer 1605, andermael int Iaer 1607* (Leiden 1609).

Arminius, J., ‘Dispvtatie van D. Iacobvs Arminivs, Professor tot Leyden, aengaende de Goddelijcke Predestinatie’, in: F. Gomarus en J. Arminius, *Twee dispvtatien vande Goddeliicke predestinatie: D’eene by doct. Franciscvs Gomarvs, d'ander by doct. Iacobvs Arminivs, beyde professoren inde theologie tot Leyden: Tot ondersoeck der waerheyt, ende oeffeninghe der ieucht, inde hoohge schole aldaer openbaerlijck voorghestelt int iaer 1604; Vertaelt uyt het Latijn* (Leiden 1609).

Augustijn, C., *Erasmus: His life, works, and influence* (Toronto 1995).

Bakhuizen van den Brink, J.N., ‘De Nederlandsche bijbelvertaling 1637-1937’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1937), 87-98.

Bakhuizen van den Brink, J.N., e.a., *Documenta reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de hervorming.* Deel 1 (Kampen 1960).

Bakhuizen van den Brink, J.N., ‘Kerk en Staat in de ongedrukte praefatiën der Statenvertaling van 1637’, *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936), 209-262.

Bakker, D.M., en G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (Den Bosch 1977).

Bassnett, S., *Translation studies* (New York 2014).

Bassnett, S., ‘Translation Theory in the West: An Historical Perspective’, in: S. Chan en D.E. Pollard (red.), *An encyclopaedia of translation* (Hong Kong 2001), 388-392.

Bates, W., e.a., *Vitae selectorum aliquot virorum qui doctrina, dignitate, aut pietate inclaruere* (Londen 1681).

Bauer, L., J. Holmes en P.Warren, *Language matters* (New York 2006).

Bergsma, A., *Statenvertaling contra Nieuwe Vertaling* (Leerdam 1972).
Bergsma, A., *Wordt de Bijbel ons ontfutseld?* (Dordrecht 1974).
Beverlandt, A., *De peccaro originali* (Londen 1679).
Bloemen, H., en W. Segers, *Terminologie van de vertaling* (Nijmegen 2003).
Blok, P., *Ten dienste van de Statenvertaling: Vriendenbundel voor L.M.P. Scholten* (Leerdam 2004).
Blok, P.J., en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911-1937).
Boekholt, P.Th.F.M., en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987).
Bornkamm, H., 'Luther's Translation of the New Testament', in: H.G. Koenigsberger, *Luther: A profile* (New York 1973), 210-217.
Borsius, J., 'Antonius Walaeus, in zijn leven en zijne verdiensten geschetst', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 19 (1848), 1-55.
Borsius, J., 'Hermannus Faukelius, in zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 15 (1844), 287-344.
Botley, P., *Latin translation in the renaissance: The theory and practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Desiderius Erasmus* (Cambridge 2004).
Brinkhorst, H.A., *Hoofdlijnen van een systematische grafologie* (Amsterdam 1954).
Broeyer, F.G.M., 'Bible for the living room: the Dutch Bible in the seventeenth century', in: M. Lamberigts en A. A. den Hollander, *Lay Bibles in Europe 1450-1800* (Leuven 2006).
Broeyer, F.G.M., 'HEILIGE ARBEID AAN EEN VERHEVEN OPENBARINGSDOCUMENT- Het ontstaan van de Statenvertaling', *Onze Taal* 74 (2005), 48-50.
Brunn, D., *One Bible, many versions: Are all translations created equal?* (Nottingham 2013).
Calvijn, J., *De aeterna praedestinatione dei* (Genève 1552).
Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Vertaald door A. Sizoo. Deel 3 (Delft zj).
Calvijn, J., e.a., *La sainte Bible* (Genève 1564).
Calvijn, J., *The Acts of the apostles: 14-28* (Manchester 1969).
Cameron, E., *The European reformation* (Oxford 2012).
Campe, P., en D. Geeraerts, 'Duitse invloed in Vroegnieuwnederlandse bijbelvertalingen', *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 35 (1992), 159-189.
Carson, D.A., *The King James Version debate: A plea for realism* (Grand Rapids 1979).
Chesterman, A., *Memes of translation: The spread of ideas in translation theory* (Amsterdam 1997).
Cohen, F., *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard* (Amsterdam 2008).
Considine, J., *Dictionaries in early modern Europe: Lexicography and the making of heritage* (Cambridge 2008).
Costerus, F., *Het Nieu Testament onses Heeren Iesu Christi* (Antwerpen 1614).
Davy, H., *Troisième et dernière encyclopédie théologique* (Parijs 1838).
De Bie, J.P., en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (Den Haag 1931).
De Bircken, S., *Symphonia. Novi Testamenti concordantiae Graecae* (Basel 1546).
De Bruin, C.C., *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937).

De Bruin, C.C., *De Statenbijbel en zijn voorgangers: Nederlandse Bijbelvertalingen vanaf de reformatie tot 1637* (Haarlem 1993). Dit betreft een bewerking van F.G.M. Broeyer.
De Gooyer, A.C., *Bijbeltaal en moedertaal. De invloed van de Statenvertaling op het Nederlands* (Den Haag 1962).
De Lind van Wijngaarden, J.D., *Antonius Walaeus* (Leiden 1891).
De Nijs, Th., en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*. Deel 2. Volume 2 (Hilversum 2002).
Deodati, G., *La Bibbia, cioè, i libri del vecchio e del Nuovo Testamento* (Genève 1607).
Deppman, J., *Genetic criticism: Texts and avant-textes* (Pennsylvania 2004).
De Rijk, L.M., *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing* (Assen 1981).
De Valera, C., *La Biblia que es los sacros libros del viejo y Nuevo Testamento* (Amsterdam 1602).
De Vooys, C.G.N., 'De invloed van de Renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw', *De Nieuwe Taalgids* (1918), 248-263.
De Vooys, C.G.N., *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen 1970).
De Vooys, C.G.N., 'Uit de geschiedenis van de Nederlandse spelling', *De Nieuwe Taalgids* 34 (1940), 337-349.
De Vries, L.J., 'Paratext and the Skopos of Bible translations', in: W.F. Smelik, A.A. den Hollander en U.B. Schmid (Eds.), *Paratext and megatext as channels of Jewish and Christian traditions* (Boston & Leiden 2003),176-193.
Den Hollander, A.A., 'Het boek der boeken: over de Statenvertaling', in: J.J.M. Bos en E. Geleijns, *Boekenwijsheid: Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken: Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Leiden 2009).
Den Hollander, A.A., 'De Bijbel in Statenvertaling', in: J. Leerssen en M. Mathijsen (red.), *Oerteksten* (Amsterdam 2002), 21-29.
Den Hollander, A.A., *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545* (Nieuwkoop 1997).
Den Hollander, A.A., 'Statenvertaling', in: G. Harinck, H.J. Paul en B.Th. Wallet, *Het gereformeerde geheugen: Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009).
Delisle, J., e.a., *Terminologie de la traduction* (Amsterdam & Philadelphia 1999).
De Pedro, R., 'The Translatability of Texts: A Historical Overview', *Meta: Translator's Journal* 4 (1999), 546-559.
De Wulf, M., *An introduction to scholastic philosophy: Medieval and modern: Scholasticism old and new* (Eugene 2003).
Dibbets, G.R.W., 'Vossius' Latina Grammatica. Twee onopgemerkte uitgaven uit 1643', *De zeventiende eeuw* (1989), 50-68.
Dijstelberge, P., 'De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', *Gedrukt in Holland. Speciaal nummer van Holland* 26 (1994), 217-234.
Dimitrova, B.E., *Expertise and Explicitation in the Translation Process* (Amsterdam 2005).
Dorsman, L., *1600, slag bij Nieuwpoort* (Hilversum 1998).
Dreiskämper, P., *Redeloos, radeloos, reddeloos: De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998).
Dubois, A., *Bijbelherdenking bij Bijbelverdenking* (Dordrecht 1937).
Episcopius, S., *M. Simonis Episcopii opera theologica* (Amsterdam 1651).
Eskhult, J., 'Latin Bible Translations in the Protestant Reformation: Historical Contexts, Philological Justification, and the Impact of Classical Rhetoric on the Conception of Translation Methods', in: B. Gordon en M. McLean, *Shaping the Bible in the reformation:*

*Books, scholars and their readers in the sixteenth century* (Leiden & Boston 2012), 167-185.

Evenhuis, R.B., 'Jacobus Rolandus', in: D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Deel 1 (Kampen 1978), 292-293.

Exalto, J., 'Niets kan haar glans verdoven: het verzet tegen herziening van de Statenbijbel' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 14 (2011), 94-103.

Fantin, J.D., *The Greek imperative mood in the New Testament: A cognitive and communicative approach* (New York 2010).

Fenoulhet, J., en A. Martin, *Dutch translation in practice* (New York 2015).

Fernández-Guerra, A.B., 'The Usefulness of Translation in Foreign Language Learning: Students' Attitudes', *International Journal of English Language and Translation Studies* 2 (2014), 153-170.

Foley, W.A., *Anthropological linguistics: An introduction* (Oxford 1997).

François, W., 'De Leuvense theologen en de eerste gedrukte Bijbels in de volkstaal (1522-1533) - Een feitelijk gedoogbeleid?', *Trajecta* 11 (2002), 244-276.

François, W., en A.A. den Hollander, *Infant milk of hardy nourishment. The Bible for lay people and theologians in the early modern period* (Leuven 2009).

François, W., 'Mattheus Jacobszoon's New Testament and the Addition of Registers and the Epistle to the Laodiceans to Dutch Mennonite Bibles', in: A.A. den Hollander (red.) e.a., *Religious minorities and cultural diversity in the Dutch republic: Studies presented to Piet Visser on the occasion of his 65th birthday* (Leiden & Boston), 73-88.

Frijlink, H., *Over de interpunctie* (Amsterdam 1857).

Fruin, R., 'De aanstelling van Marnix als bijbelvertaler', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1867), 3-14.

Geerts, G., *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw* (Brussel 1966).

Gillaerts, P., *Boanerges: Beschouwingen over Bijbel(vertaling) en retorica* (Leuven & Voorburg 2004).

Glasius, B., *Godgeleerd Nederland: Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*. Volume 3 (Den Bosch 1856).

Goodwin, P., *Translating the English Bible: From relevance to deconstruction* (Cambridge 2013).

Gouadec, D., *Translation as a profession* (Amsterdam & Philadelphia 2007).

Gouda Quint, P.J., *Woordenboek des bijbels, inzonderheid ten gebruike bij de Statenvertaling, en naar de beste bronnen bewerkt* (Haarlem 1866).

Grabmann, M., *Die Geschichte der scholastischen Methode, nach den gedruckten und ungedruckten Quellen* (Freiburg 1909).

Greenslade, S.L., *The Cambridge history of the Bible.* Volume 3. The west from the reformation to the present day (Cambridge 1975).

Grit, D., 'De vertaling van realia', *Filter. Tijdschrift over vertalen* 4.4 (1997), 42-48.

Groenen, P.G., *Hollandsche Bijbelvertalingen* (zp 1907).

Groenendijk, L., 'Piëtistische opvoedingsleer in Nederland. Balans van een kwarteeuw historisch-pedagogisch onderzoek', *Pedagogiek* 4 (2002), 326-337, 330 en 331.

Grootes, E.K., *Het literaire leven in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1988).

Grosheide, F.W., 'De theologie der Statenvertalers', in: D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937).

Gurd, S.A., *Work in progress: Literary revision as social performance in ancient Rome* (Oxford 2011).
Halverson, J.L., *Peter Aureol on predestination: A challenge to late medieval thought* (Leiden 1998).
Hania, J., *Wernerus Helmichius*, (Utrecht 1895).
Hanson, M.Z., *Religious identity in an early reformation community: Augsburg, 1517 to 1555* (Leiden & Boston 2009).
Harley, T.A., *The psychology of language: From data to theory* (Londen & New York 2014).
Harline, C., *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw* (Nijmegen 2016).
Harline, C., 'The scholar at home: Domestic crisis and the new Dutch Bible', in: D. Vanysacker e.a., *The quintessence of lives. Intellectual biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers* (Leuven 2010), 111-125.
Harting, D., 'Over de verklarende tusschenvoegsels in de Staten-Vertaling des Bijbels', *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 5 (1847), 607-648.
Hecker, W., *Verklarende lijst van verouderde woorden, uitdrukkingen, vormen, enz. uit de Staten-vertaling des Bijbels* (Groningen 1852).
Heinsius, J., *De resolutien betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken* (Groningen 1919).
Hemmes, C., *350 jaar Statenvertaling* (Den Haag 1986).
Heringa, J., 'Bijzonderheden betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling', *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 5 (1834), 57-202.
Hentschel, E., 'Translation as an inevitable part of foreign language acquisition', in: A. Witte, *Translation in second language learning and teaching* (Bern 2009), 15-30.
Hinlopen, N., *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels* (Leiden 1777).
Hommius, F., *Van de beroepinghe der kercken-dienaren, ja ende neen, van Johannes Uutenbogaert, praedicant in s'Gravenhaghe: Uut zijn boeck van 't ampt der overheyt in kerckelijcke saecken* (zp 1610).
Hommius, F., *Specimen controversiarum Belgicarum, seu Confessio ecclesiarum reformatarum in Belgio, cujus singulis articulis subjecti sunt articuli discrepantes, in quibus nonnulli ecclesiarum Belgicarum doctores hodie a recepta doctrina dissentire videntur / in usum futurae Synodi Nationalis Latine edidit, & collegit Festus Hommius; addita est in eundem usum Harmonia synodorum Belgicarum* (Leiden 1618).
Horne, T.H., *A manual of Biblical bibliography* (Londen 1839).
Hoskier, H.C., *A full account and collation of the Greek cursive Codex Evangelium 604* (Londen 1890).
Hull, R.F., *The story of the New Testament text: Movers, materials, motives, methods, and models* (Atlanta 2010).
IJpeij, A., *Beknopte geschiedenis der nederlandsche tale*. Volume 2 (Groningen 1832).
Jakobson, R., *Selected writings: Word and language.* Volume 2 (Den Haag & Parijs 1971).
Joosse, L.J., *Reformatie en zending: Bucer en Walaeus: Vaders van de reformatorische zending* (Goes 1988).
Jorink, E., *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1999).
Junius, H., *Nomenclator* (Augsburg 1574).
Kaajan, H., *De pro-acta der Dordtsche synode in 1618* (Rotterdam 1914).
Kiliaan, C., *Etymologicum Teutonicae linguae, sive dictionarium Teutonico-Latinum, praecipuas teutonicae linguae dictiones et phrases Latine interpretatas, et cum alii nonnullis linguis obiter collatas complectens* (Antwerpen 1599).

Kist, N.C., en H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*. Volume 5 (Leiden 1834).
Klauber, M.I., *Between reformed scholasticism and Pan-Protestantism. Jean-Alphonse Turretin (1671-1737) and enlightened orthodoxy at the academy of Geneva* (Londen & Toronto 1994).
Kloek, E., 'De gezeefde werkelijkheid van Lysbeth Philips de Bisschop (1566-1652). Sporen van een remonstrantse koopmansvrouw uit Amsterdam', *De zeventiende eeuw* 19 (2003), 90-115.
Knuttel, W.P.C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700* (Den Haag 1908).
Koelmans, L., *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands* (Utrecht 1978).
Koerbagh, A., *'t Nieuw woorden-boek der regten, ofte een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de Latijnse woorden, en wijse van spreeken* (Amsterdam 1664).
Koolen, J., 'De Statenvertaling 1637-1987', *De Waarheidsvriend,* 25 juni 1987, 10 en 11.
Kramer, F., *Herziening der Staten-vertaling* (zp 1913).
Krans, J., *Beyond what is written: Erasmus and Beza as conjectural critics of the New Testament* (Leiden 2006).
Krans, J., 'Theodorus Beza and conjectural emendation', in: W. Weren en D. Koch (red.), *Recent developments in textual criticism: New Testament, other early christian and Jewish literature*: Papers read at a noster conference in Münster, January 4-6, 2001 (Assen 2003), 109-128.
Krop, H.A., 'Philosophy and the Synod of Dordt. Aristotelianism, Humanism, and the Case against Arminianism', in: A. Goudriaan en F. van Lieburg, *Revisiting the synod of Dordt (1618-1619)* (Leiden 2011), 49-81.
Knappert, L., 'Enkele opmerkingen bij de geschiedenis der Statenvertaling', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936), 197-208.
Lamping, A.J., *Johannes Polyander* (Leiden 1980).
Langeveld, A., *Vertalen wat er staat* (Schiedam 2008).
Lecoutere, C.P.F., *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands* (Groningen & Den Haag 1920).
Le Long, I., *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels, geopent, in een historische verhandelinge van de oversettinge der heylingen schriftuure in de Nederduytsche taale* (Amsterdam 1732).
Le Long, J., *Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta*. Volume 1 (Parijs 1723).
Lernout, G., *Het boek* (Antwerpen & Amsterdam 2004).
Levering, M., *Predestination: Biblical and theological paths* (Oxford 2011).
Levisson, R.A., 'Een oude verjaardag: driehonderdvijftig jaar Statenvertaling', *Ter herkenning: Tijdschrift voor christenen en joden* 15 (1987), 94-108.
Lorck, J., *Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert* (Kopenhagen & Leipzig 1779).
Luther, M., *Deütsch Catechismus* (Neurenberg 1529).
Mallinson, J., *Faith, reason, and revelation in Theodore Beza, 1519-1605* (Oxford 2003).
Marcos, N.F., *The Septuagint in context: Introduction to the Greek version of the Bible* (Leiden 2000).
Melanchthon, Ph., *Grammatica Graeca* (Neurenberg 1533).
Mensema, A.J., 'Familieaantekeningen in Statenbijbels', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 62 (2008), 83-92.
Metzger, B.M., *The Bible in translation: Ancient and English versions* (Ada 2001).
Metzger, B.M., en M.D. Coogan, *The Oxford companion to the Bible* (New York & Oxford 1993).

McComish, W.A., *The epigones: A study of the theology of the Genevan academy at the time of the synod of Dort, with special reference to Giovanni Diodati* (Eugene 1989).
McKim, D.K., *Historical handbook of major Biblical interpreters* (Downers Grove 1998).
Molendijk, A.L. (red.), *Materieel christendom: Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003).
Molewijk, G.C., *Spellingverandering van zin naar onzin (1200-heden)* (Den Haag 1992).
Montanus, B.A., *Novum Testamentum Graece, cum Vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis inserta* (Antwerpen 1583).
Mortimer, A.K., ‘The genetic record of a voice: Variants in Barthes’s *La plaisir du texte*,’ in: W. Kinderman e.a., *Genetic criticism and the creative process: Essays from music, literature, and theater* (Rochester 2009), 51-67.
Muller, R.A., en P.J. Zondervan, *After Calvin: Studies in the development of a theological tradition* (Oxford 2003).
Muller, R.A., en P.J. Zondervan, *The unaccommodated Calvin: Studies in the foundation of a theological tradition* (New York & Oxford 2000).
Murphy, E.R., ‘The Translator as Rewriter of Postcolonial Literature: Ethical and Intercultural Considerations’, in: J.R. García e.a., *Current trends in anglophone studies: Cultural, linguistic and literary research* (Salamanca 2011), 43-52.
Naaijkens, T., e.a., *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap* (Nijmegen, 2004).
Naudé, J.A., ‘The Role of the Metatexts in the King James Version as a Means of Mediating Conflicting Theological Views’, in: D.G. Burke e.a., *The King James Version at 400: Assessing its genius as Bible translation and its literary influence* (Atlanta 2013), 157-194.
Nauta, D., e.a., *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarlem 1937).
Nauta, L., ‘Humanisme en de middeleeuwen’, *Millenium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 1 (2002), 68-77.
Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. 28e editie (Münster 2012).
Newmark, P., *About translation* (Clevedon 2001).
Nida, E., ‘Principles of correspondence’, in: L. Venuti, *The translation studies reader* (Abingdon 2012), 141-155.
Nida, E., *Toward a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating* (Leiden 1964).
Nord, C., *Text analysis in translation: Theory, methodology, and didactic application of a model for translation-oriented text analysis* (Amsterdam & New York 2005).
Noordtzij, A., *De komende synode en de herziening der Staten-Vertaling* (Kampen 1914).
Noordtzij, A., *Is een nieuwe vertaling van het Oude Testament nodig?* (Kampen 1908).
Noordzij, H., *Handboek van de reformatie. De Nederlandse kerkhervorming in de 16e en 17e eeuw* (Kampen 2012).
Norton, D., *The King James Bible: A short history from Tyndale to today* (Cambridge 2011).
Norton, D., ‘The KJV at 400: Assessing Its Genius as Bible Translation and Its Literary Influence’, in: D.G. Burke e.a., *The King James Version at 400: Assessing its genius as Bible translation and its literary influence* (Atlanta 2013), 3-27.
Notermans, J., ‘De Statenbijbel en zijn invloed op de Nederlandse taal’, *De Vacature* 81 (1969), 4.
O’Brien, S., ‘Collaborative translation’, in: Y.Gambier en L. van Doorslaer, *Handbook of translation studies* (Amsterdam & Philadelphia 2010), 17-20.
Otte, J.P., *Inleiding op de afbeeldingen van de historiën des Ouden en Nieuwen Testaments voorkomende in de Statenbijbels van 1637-1800* (Utrecht 1972).

Overdiep, G.S., *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* (Zwolle 1937).
Palumbo, G., *Key terms in translation studies* (Londen & New York 2009).
Pasor, G., *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum, ubi omnium vocabulorum Graecorum themata indicantur* (Herborn 1619).
Pasor, G., *Lexicon Graeco-Latinum in Novum Domini nostri Jesu Christi Testamentum, ubi omnium vocabulorum, tam appellativorum themata, quàm nominum propriorum etyma, exquisitè indicantur, & grammaticè resolvuntur* (Herborn 1626).
Pasor, G., *Etyma nominum propriorum itemque analysis Hebraeorum Syriacorum et Latinorum vocabulorum quae in Novo Testamento uspiam occurrunt* (Herborn 1622).
Peelen, G.J., *De nieuwe Bijbel van een vrij volk. De Statenvertaling van 1637* (Haarlem 1987).
Peelen, G.J., en H. Span, '350 jaar Statenvertaling: [interviews met] Gert Peelen', *Literama: Kroniek over boeken, schrijvers en toneel* 5 (1987), 152-162.
Peerlkamp, P.H., *Opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van de evangeliën en Handelingen der apostelen* (Amsterdam 1855).
Pelt, J., 'Die Conclusie des Translatvers ofte Overstelders', in: *Die evangelie Ihesu Christi, die welcke sinte Matheus die apostele ende evangelist Ihesu Christi bescreven heeft* (Amsterdam 1522).
Piscator, J., *Biblia, Das ist: Alle bücher der H. Schrift des Alten und Newen Testaments: Aus Hebreischer vnd Griechischer spraach* (Herborn 1604).
Pokorn, N.K., 'Translation into a non-mother tongue in translation theory', in: A. Chesterman, N. Gallardo San Salvador en Y. Gambier (red.), *Translation in context* (Amsterdam & Philadelphia), 61-72.
Poortman, W.C., *Bijbel en prent* (Den Haag 1983).
Possel, J., *Syntaxis Graeca* (Wittenberg 1602).
Posthumus Meyjes, E.J.W., *Jac. Revius, zijn leven en werken* (Utrecht 1895).
Posthumus Meyjes, E.J.W., *Twee brieven van Prins Maurits over Antonius Walaeus* (zp 1902).
Prak, M.R., *Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw.* Volume 3 van Plaatsen van herinnering (Amsterdam 2006).
Ramírez, D., *Grammaticae Graecae compendium ad usum regiarum scholarum Caesarei Collegij Matritensis Societatis Iesu* (Madrid 1629).
Ray, M.K., *Studies in translation* (New Delhi 2008).
Reid, J.K.S., 'Introduction', in: J. Calvijn, *Concerning the eternal predestination of God.* Translated, with an introduction by J.K.S. Reid (Cambridge 1982), 8-44.
Rico, C., 'New Testament Greek', in: D.E. Aune e.a., *The Blackwell companion to the New Testament* (Oxford 2010), 61-76.
Rinkel, T., 'Over zeventiende-eeuwse participiumconstructies; participiumconstructies bij Hooft, De Laet en De Vries,' *Voortgang* 10 (1989), 205-234.
Royaards, H.J., 'De aanteekeningen van Ludovicus Gerardus à Renesse aangaande de overzetting des Bijbels', *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 2 (1854), 231-238.
Ruland, M., *Synonymia Latino-Graeca D. Martini Rulandi* (Geneve 1618).
Rummel, E., *Biblical humanism and scholasticism in the age of Erasmus* (Leiden & Boston 2008).
Saldanha, G., en S O'Brien, *Research methodologies in translation studies* (New York 2013).
Santing-Wubs, A.H., *Kerken in geding. De burgerlijke rechter en de kerkelijke geschillen* (Meppel 2002).
Schedel, H., *Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imagibus ab inicio mundi* (Brussel 1493).

Scholten, L.M.P., *Nuttig tot lering. 136 annotaties voor Bereeërs* (Leerdam 2008).
Scholten, L.M.P., *Statenvertaling in de 21e eeuw. De HSV op de keper beschouwd* (Leerdam 2011).
Schouwenberg, I., *Proeve eener verduidelijking van de Staten-vertaling met den brief van Paulus aan de Galaten ten behoeve van jeugdige onderwijzers en jonge lieden* (Zwolle 1846).
Schwarz, W., *Principles and problems of Biblical translation* (Londen 1955).
Schyns, D., 'Vertalen om het noodlot van onvertaalbaarheid af te wenden', *Filter. Tijdschrift over vertalen* 16.1 (2009), 46-51.
Seidman, N., *Faithful renderings: Jewish-christian difference and the politics of translation* (Chicago & Londen 2006).
Selderhuis, H., *Calvijn een mens* (Kampen 2008).
Selderhuis, H.(red.), e.a., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).
Sevenster, G., 'De Statenvertaling en hare kantteekeningen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936), 263-306.
Simon, R., *Critical history of the text of the New Testament.* Translated, introduced and annotated by A. Hunwick (Leiden 2013).
Sinnema, D., C. Moser en H. Selderhuis, *Acta of the Synod of Dordt* (Göttingen 2015).
Sizoo, A., *De antieke wereld en het Nieuwe Testament* (Kampen 1946).
Smalley, W.A., *Translation as mission: Bible translation in the modern missionary movement* (Macon 1991).
Smit, W.A.P., 'De Statenvertaling en onze literatuur', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 29 (1936), 307-313.
Snell-Hornby, M., *The turns of translation studies: New paradigms or shifting viewpoints?* (Amsterdam & Philadelphia 2006).
Spaans, J., 'De Synode van Dordrecht, 13 november 1618 – 29 mei 1619 Kloveniersdoelen Dordrecht', in: M. Prak e.a., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).
Steenmeijer, M., *Schrijven als een ander: Over het vertalen van literatuur* (Amsterdam 2015).
Steinmetz, D.C., 'The council of Trent', in: D. Bagchi, *The Cambridge companion to reformation theology* (Cambridge 2004), 233-247.
Stephanus, H., I. Chovet en P. Chovet, *Concordantiae Graeco Latinae Testamenti* (zp 1624).
Stephanus, H., *Thesauros tes Ellenikes glosses. Thesaurus Graecae linguae ab Henrico Stephano constructus* (zp 1573).
Stephanus, R., H. Stephanus en Th. Beza, *Concordantiae Testamenti Noui, Graecolatinae* (zp 1594).
Stokmans, Æ., *Redenvoering over de lot-gevallen van de Hylige Schrift in Nederlant, en der zelver Nederlantsche overzetting, welke den 29sten july 1637 door Hoog-gezag in de Nederduytsche hervormde kerken en schoolen ingevoert is: Gedaen, by gelegenheit, dat dit hylzaem voorval vereeuwde* (Amsterdam 1737).
Stucco, G., *The catholic doctrine of predestination from Luther to Jansenius* (Bloomington 2014).
Tosh, J., *The pursuit of history* (Harlow 2006).
Trommius, A., *Volkomene Nederlandtsche concordantie ofte woordt-register des Nieuwen Testaments* (Amsterdam 1672).
Tydeman, H.W., 'Caspar Sibelius', *Godgeleerde Bijdragen* 23 (1849), 481-533.

Ursinus, Z., *Het schat-boeck der christelycke leere, ofte uytlegginge over de Catechismus der Gereformeerde Kercken in Nederlandt / van Zacharias Ursinus eertijdts tot Heydelberg in 't Latijn voorgelesen ende van David Pareus uijtg.* Vertaald door F. Hommius (Leiden 1606).
Utenhove, J., *Het Nieuvve Testament, dat is, het nieuwe Verbond onzes Heeren Iesu Christi, na der Grieckscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick ouerghezett* (Emden 1556).
Valk, C., 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (1)' *Standvastig* 2 (2003), 11-14.
Valk, C., 'Oorspronkelijke handschriften van de Statenvertalers in de "Collectie Rolandus" (2)', *Standvastig* 3 (2003), 12-15.
Valla, L., *In Novum Testamentum annotationes, apprime utiles* (Basel 1526).
Van Bavel, B., en O. Gelderblom, 'A land of milk and butter. The economic origins of cleanliness in the Dutch Golden Age', *Past and Present* 205 (2009), 41-69.
Van Berghen, A., 'Prologhe', in: *Dat Nyeuwe Testament. Anderwerf met grooter neersticheyt gecorrigeert* (Antwerpen 1524).
Van Bork, G.J., en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985).
Van de Velde, F., *De nominale constituent: Structuur en geschiedenis* (Leuven 2009).
Van Delden, J., *Tale Kanaäns* (Nijkerk 1982).
Van den Berg, A.J., 'De Wech-bereyder van Statenvertaler Baudartius. Hertaling en toelichting', *Met Andere Woorden* 4 (2015), 42-50.
Van den Berg, A.J., 'Grosheide en de Nieuwe Vertaling', *Met Andere Woorden* 2 (2011), 22-35.
Van den Berg, A.J., 'Willem Baudartius en het vertalen van de Bijbel', *Met Andere Woorden* 4 (2015), 36-40.
Van den Berg, B., 'Bijdrage tot de geschiedenis der spelling in Holland', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 65 (1947), 54-77.
Van den Brink, G., *Oriëntatie in de filosofie* (Zoetermeer 2002).
Van den Leemputte, H., '*t Nieuw Testament ons salichmakers Jesu Christi. Mitsgaders d'epistelen wt't Oude Testament soo die jaerlijcx inden dienst der H. Kercken gelesen wordt* (Antwerpen 1630).
Van den Leemputte, H., *Het Nieuwe Testament ons salighmaeckers Jesu Christi* (Antwerpen 1683).
Van der Aa, A.J., *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852-1878).
Van der Haar, J., *Het blijvende Woord: Plaatsen waar, en predikanten door wie dit Woord is verkondigd* (Dordrecht 1985).
Van der Haar, J., en J. de Koning, *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling* (Dordrecht 1987).
Van der Hulst, W.G., *Het boek dat nooit oud wordt* (Amsterdam 1937).
Vanderjagt, A., 'Categorieën van het denken', in: M. Stoffers (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300* (Heerlen & Hilversum 1994), 65-92.
Van der Kemp, A.C.J., 'Willem Baudart', *Archief van Nederlandse Kerkgeschiedenis* 7 (1899), 225-277.
Van der Louw, Th., 'Approaches in Translation Studies and Their Use for the Study of the Septuagint', in: M.K.H. Peters, *XII Congress of the international organization for Septuagint and cognate studies, Leiden, 2004* (Atlanta 2004), 17-28.

Van der Louw, Th., *Transformations in the Septuagint: Towards an interaction of Septuagint studies and translation studies* (Leuven 2007).
Van der Louw, Th., 'Vertalen volgens de Duitse romantiek (Schleiermacher, Buber) en soorten letterlijkheid', *Kerk en Theologie* 57.1 (2006), 59-79.
Van der Molen, H.L.H., 'Boeiende tentoonstelling over 350 jaar Statenvertaling', *Tijdschrift van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum* 4 (1987), 23.
Van der Sijs, N., 'BIJBELSE SPOREN IN HET NEDERLANDS - De invloed van de Statenvertaling en haar voorgangers', *Onze taal* 73 (2004), 264-265.
Van der Sijs, N., *Calendarium van de Nederlandse taal: De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen* (Den Haag 2006).
Van der Sijs, N., *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen* (Amsterdam & Antwerpen 2002).
Van der Sijs, N., *Leeg en ijdel: De invloed van de bijbel op het Nederlands* (Den Haag 2005).
Van der Sijs, N., *Taal als mensenwerk: Het ontstaan van het ABN* (Den Haag 2004).
Van der Tuuk, H.E., *Johannes Bogerman* (Groningen 1868).
Van der Vlies, B.J., '350 jaar Statenvertaling', *De Banier* 20 (1987), 6-7.
Vandeweghe, W., 'Modale partikels en vertaling', *Neerlandica extra muros / Internationale Neerlandistiek* 48 (2010), 19-30.
Van Deursen, A.Th., *De Statenvertaling in het dagelijks gebruik* (1987).
Van Eijnatten, J., en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
Van Engelen, E., *Klare ende duydelijcke wederlegginge van verscheyden aenteyckeningen, ofte annotatien, tot bevestiging van de contraremonstrantsche leere der predestinatie; Aen de kant van den nieuws overgesetten Bijbel gestelt, over eenige merckelijcke texten der H. Schrifture, soo uyt het Oude, als uyt het Nieuwe Testament: Tot vvaerschouvvinge voor alle christelijcke zielen* (Rotterdam 1649).
Van Geluwe, A., *Den afgetrocken masscher van het vermomdt ghereformeerdt louter woordt godes* (1652).
Van Geluwe, A., *Het verloren proces, ofte Reden-kamp-strydt tusschen domine Gysbertus Voetius professoor ende ghereformeert predikant van Uytrecht, ende Arnoudt van Geluwe* (Antwerpen 1658).
Van Gestel, F.C., *Oude zinnen: Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700* (Den Haag 1992).
Van Hengel, W.A., *Proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche vertaling van het Nieuwe Testament naar den leiddraad der vertaling van den Statenbijbel en volgens den gewonen Griekschen tekst* (Den Bosch 1852).
Van Itterzon, G.P., *Franciscus Gomarus* (Den Haag 1929).
Van Itterzon, G.P., 'Hinderpalen op den weg der Statenvertaling', *Nieuwe Theologische Studiën* 20 (1937), 130-144.
Van Leuven-Zwart, K.M., 'Een goede vertaling, wat is dat?', in: T. Naaijkens e.a., *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap* (Nijmegen, 2004), 225-234.
Van Miert, D., 'De Statenvertaling (1637)', in: P. Gillaerts (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen 2015), 406-444.
Van Netten, D., *Koopman in kennis: De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1631)* (Zutphen 2014).
Van Oosterzee, H.M.C., *De Nederlandsche Hervormde Kerk in haren uitwendigen toestand en inwendig bestuur: Handboek van het kerkregt ten gebruike van leden der vergaderingen van kerkelijk bestuur bij de hervormden in Nederland.* Volume 2 (Schiedam 1861).

Van Oostrom, F., ‘Middelnederlandse religieuze literatuur tussen affectie en distantie De verzuiling voorbij?’, *Literatuur* 13 (1996), 262-270.
Van Oostrom, F., *The Netherlands in a nutshell* (Amsterdam 2008).
Van Ravesteijn, P.A., *Register van de verbeteringe der druck-fauten ende misstellinghen, die in den eersten druck van den nieuw-overgesetten Bibel (Leid. 1637) gevonden worden* (Amsterdam 1655).
Van Reenen, J., ‘Ruim 150 edities Deux-Aesbijbel’, *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2012.
Van Roijen, P.D., ‘God moest spreken in de Nederlandse taal: de jubilerende Statenvertaling’, *Vrijzinnig Vizier* 4 (1987), 12.
Van Rooden, P., *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
Van Til, S., *Inleydinge tot de prophetische schriften waar in de algemeene pligt der Christenen tot het ondersoeken der prophetien: Mitsgaders de nuttigheden des selfs tot de ware godsaligheyd wert getoont, het regte gebruyk van de gaven des geestes* (Dordrecht 1684).
Van ’t Spijker, W., *Kerkelijke en theologische aspecten van de Statenvertaling* (1987).
Van Willes, B., ‘Libro Jodoci Heringae, Elisae F. disputatio de Ludov. Casp. Valckenaerii sententia, qua interpretes novi testamenti Belgae doctorum virorum coniecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepisse dicuntur’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1837), 585-593.
Velse, H., *Kleyne concordantie ofte Registers van de Bybel-boeken des O. en N. Testaments: Van oude gesteld voor de Oude Nederlandsche overzetting: Hersteld voor de Nieuwe na 't besluyt van 't Synode Nationaal te Dordregt des jaars 1618: Ende nu nieuwelings afzonderlyk gebragt in een duydelyke order* (Den Haag 1740).
Veltenaar, C., *De Statenvertaling en haar bestrijders* (Amsterdam 1928).
Verdegaal, C.M.L., *De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job* (Tilburg 1998).
Verdegaal, C.M.L., en A.J. Geuns, *De Statenbijbel: Een vertaalproces: Een tentoonstelling over de bibliotheek van de Statenvertalers, 2 november-4 december 1987* (Tilburg 1987).
Verduin, M., *Canticum canticorum: Het lied der liederen: Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637* (Utrecht 1992).
Verhoeff, P., ‘Puntjes’, in: J. Engelsman e.a., *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde* (Den Haag 2005), 181-185.
Verkade, J.P., P. Blok en J. Catsburg, *Toespraken* (Zwijndrecht 1967).
Vermij, R.H., *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2007).
Vermij, R.H., *The calvinist copernicans* (Amsterdam 2002).
Véronis, J., e.a., *Parallel text processing: Alignment and use of translation corpora* (Dordrecht 2000).
Vissering, G., *Al de boeken des Nieuwen Verbonds uit het Grieksch op nieuw vert., en met opschriften, gelijkluidende plaatsen en eenige aanteek. voorz* (Amsterdam 1854).
Vissering, G., ‘Proeve eener beantwoording der vraag, welke zijn de gebreken der dusgenoemde Staten-Vertaling van de Schriften des N. T's?’, *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* 10 (1852), 258-291, 411-453.
Voetius, G., *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* (Utrecht 1651).
Walaeus, A., *Antonii Walaei opera omnia* (Londen 1647).
Walaeus, A., *Disputatio theologica de universalitate mortis Christi* (Leiden 1636).

Walaeus, A., *Disputationum theologicarum, quae ex ordine repeti consueverunt, trigesima, de vocatione hominum ad salutem* (Leiden 1631).

Walaeus, A., *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum / ab Antonio Walaeo; Accesserunt ejusdem orationes duae cum hymno ad Deum; Et Theodori Schrevelii Jambi morales continens totius philosophiae moralis summa capita ac praecepta* (Leiden 1636).

Walaeus, A., *Het ampt der kerckendienaren, midtsgaders de authoriteyt ende opsicht, die een hooghe christelicke overheydt daer over toecompt: Waerin sekere nader bedenckinghen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheyt over het Tractaet des E. J. Uutenbogaerts van het ampt ende authoriteyt eener hoogher christelicker overheyt in kerckelicke saecken* (Middelburg 1615).

Wendland, E., *Contextual frames of reference in Bible translation: A coursebook for Bible translators and teachers* (New York 2008).

Westerbaen, J., 'Davids Psalmen In Nederduytsche Rijmen gestelt door Jacob Westerbaen, Ridder, Heer van Brandwijck ende Gybland, &c. Op de selfde wijsen ende getal van Zang-versen / als die in de Fransche ende Nederlantsche Gereformeerde Kercken werden gesongen', in: T. Hermans, *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670* (Den Haag 1996), 124-131.

Wijminga, P.J., *Festus Hommius* (Leiden 1899).

Zachman, R.C., *John Calvin as teacher, pastor, and theologian: The shape of his writings and thought* (Grand Rapids 2006).

Zeeman, C.F., *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, benamingen en volksuitdrukkingen aan den Bijbel ontleend* (Dordrecht 1888).

Zelinsky-Wibbelt, C., 'Interpreting and translating prepositions', in: C. Zelinsky-Wibbelt, *The semantics of prepositions* (Berlin 1993), 351-390.

Zwaan, F.L., *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst. Grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht* (Groningen 1939).

# Register van gebruikte Bijbelplaatsen

# Register van personen, instanties en plaatsnamen

A



***B***



***C***

***K***



***L***



***M***



***N***



***O***



***P***

***Z***